

Uluslararası Mercidabık'tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu

International Symposium on the Middle East in 500 Years from Mercidabık to Present

مؤتمر الشرق الأوسط الدولي في ٥٠٠ عام من مرج دابق إلى الوقت الحاضر

Bildiri Kitabı
Symposium Proceedings

كتاب المؤتمر

**Uluslararası
Merçidabık'tan Günümüze
500 Yılda Orta Doğu
Sempozyumu**

**International Symposium on the Middle East in 500 Years
from Merçidabık to Present**

مؤتمر الشرق الأوسط الدولي في ٥٠٠ عام من مرج دابق إلى الوقت الحاضر

**BİLDİRİ KİTABI
Symposium Proceedings
كتاب المؤتمر**

**Editör / Editor
Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM**

**Kilis 7 Aralık Üniversitesi
26-27 Ekim 2017**

Sayfa: 338

ISBN: 978-605-2151-00-6

Kapak: Kadir POLAT
Kilis 7 Aralık Üniversitesi,
Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü

Dizgi-Mizanpaj: Mustafa ÖZYAĞLI
Kilis 7 Aralık Üniversitesi,
Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü

Baskı Yeri: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2017

Yardımcı Editörler / Assistant Editors

Yrd. Doç. Dr. İbrahim EFE

Yrd. Doç. Dr. Armağan ZÖHRE

Yrd. Doç. Dr. Erdinç GÜLCÜ

Danışma Kurulu / Advisory Committee

Doç. Dr. Hüseyin YAYMAN (Kültür ve Turizm Bakanlığı)

Prof. Dr. Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Musa YILDIZ (Gazi Üniversitesi / Ahmet Yesevi Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOSKUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Erdinç GÜLCÜ (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Bilim Kurulu / Scientific Committee

Prof. Dr. Muhittin ATAMAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal İNAT (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Juliette PATTISON, (University of Kent, School of History)

Prof. Dr. Mahmoud Al-QAYSİ, (Bağdat Üniversitesi, Irak)

Prof. Dr. Burhaneddin DURAN (İbn Haldun Üniversitesi / SETA)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Musa Kazım ARICAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ORÇAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Muhsin KAR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet YİĞİT (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet TEMEL (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Ruhat YAŞAR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Prof. Dr. Ergün YILDIRIM (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Tarık ÖZCAN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Adalet TAHİRZÂDE (Bakü Avrasya Üniversitesi)

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN (ODTÜ)

Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ (Uppsala Universitet)

Prof. Dr. Sadettin TONBUL (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Doç. Dr. Liliana BOŞCAN ALTIN, (University of Bucharest, ROMANIA)

Doç. Dr. Roumiana PRESHLENOVA, (Institu of Balkan Studies & Centre of Thracology, Bulgaristan).

Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Doç. Dr. Halil ALDEMİR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Doç. Dr. Hasan ŞENER (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet EROL (Gaziantep Üniversitesi)

Doç. Dr. Ali BALCI (Sakarya Üniversitesi)

Doç. Dr. Tuncay KARDAŞ (Sakarya Üniversitesi)

Doç. Dr. Murat YEŞİLTAŞ (Sakarya Üniversitesi)

Doç. Dr. Murat ASLAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Taner AKÇACI (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Murat ÇELİKDEMİR (Gaziantep Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Serhat KUZUCU (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Yrd. Doç.Dr. Selahattin ÇELİK (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ömer CİDE (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı / Chair of the Organising Committee
Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM

Sempozyum Düzenleme Kurulu / Organising Committee

Yrd. Doç. Dr. İbrahim EFE
Yrd. Doç. Dr. Erdiñ GÜLCÜ
Yrd. Doç. Dr. Muharrem ŞAHİNER
Yrd. Doç. Dr. Muhammed HÜKÜM
Yrd. Doç. Dr. Halil ÖZŞAVLI

Sempozyum Sekreteryası / Conference Secretariat

Yrd. Doç. Dr. Armağan ZÖHRE
Öğr. Gör. Mohammad AJGHIF
Arş. Gör. İrfan KURUCU
Arş. Gör. Gülten SİLİNDİR
Arş. Gör. Ramazan ÇOBAN
Arş. Gör. Murat YILMAZ
Arş. Gör. Mehmet MARANGOZ
Arş. Gör. Mustafa Kemal SAĞLAM

SUNUŞ

Doğu'nun büyük düşünürü İbn-i Haldun, coğrafyanın kader olduğunu söyler. Coğrafya, üzerinde yaşayan insanlar için nasıl kader anlamını taşıyorsa, bir coğrafyada yaşayan insanların ürettiği bilgi, kültür ve medeniyet de o coğrafyanın kaderini belirler. Bugünün dünyasında coğrafyaların kaderlerini belirleyen en etkili kuvvetin, o coğrafyaya dair bilinenler olduğu söylenebilir. Bilmek, coğrafyanın kaderini elinde tutmak için en önemli yoldur.

Osmanlılar ve onun varisi olan bizler için Ortadoğu coğrafyası, yüzlerce yıllık bir kader ortaklığı anlamını taşımaktadır. Bu ortaklığın bilgisine ve yaşamına ortak olabilmek, geleceğe ve bu coğrafyanın değerlerine ortak olmak demektir.

“Uluslararası Mercidabık'tan Günümüze 500 Yılda Ortadoğu Sempozyumu” bu kader ortaklığının bilgisini derleme, tasnif etme, anlama ve geleceğe yön verme çabasının ürünü olan bir girişimdir. Sempozyumda sunulan bilimsel tebliğlerin geleceğe kalması ve bu alanda yapılacak çalışmalara katkıda bulunması bu açıdan önemlidir. Umudumuz bu tür çalışmaların ciddiyetle ve bilimsel hassasiyetle devam etmesidir.

Bu açıdan Kilis'in coğrafi ve kültürel konumu ile gerçek anlamda bir kader ortaklığı yaşayan Ortadoğu'nun geleceği için yapılacak bilimsel çalışmaların, bu coğrafyanın kaderini iyi yönde etkilemesi umuduyla, sempozyum kitabındaki tüm kıymetli tebliğlerin Ortadoğu'nun geleceğinin belirlenmesinde etki gücü taşımasını temenni ediyorum. Bu çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen üniversitemizin akademik, idari tüm çalışanlarına ve sempozyuma katılarak tebliğlerini sunan akademisyenlere teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi Rektörü

ÖN SÖZ

Bilindiği üzere 24 Ağustos 1516 yılında gerçekleşen ve Osmanlı Devleti ile Memlûklülere arasında cereyan eden Mercidabık Savaşı'nın Osmanlı lehine sonuçlanması Orta Doğu tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Savaşın zaferle sonuçlanmasının ardından Halep'e geçen ve adına hutbe okutarak şehri teslim alan Yavuz Sultan Selim peşi sıra Hama, Humus ve Şam'ı da Osmanlı topraklarına dâhil etti. Yine bu savaş neticesinde Lübnan ve Filistin'in hâkimiyeti sağlandı. Mısır'a giden yol güvece altına alındı. Bunların yanı sıra Güneydoğu ve Doğu Anadolu coğrafyasında Osmanlı egemenliği tesis edildi. Şuanda içinde bulunduğumuz Kilis'in de Bir Osmanlı şehri hüviyetine bürünmesine yine bu savaş vesile oldu. Yaklaşık dört yüzyıl boyunca bugünkü Orta Doğu toprakları Osmanlı Devleti idaresinde kaldı.

Birinci Dünya savaşını müteakiben Batılı devletlerin kendi menfaatleri doğrultusunda oluşturulan yeni Orta Doğu haritası ise gündemi takip eden herkesin malumu. Bu güzide bölge, hali hazırda bir çıkmazın içerisinde ve terör örgütleriyle hamilerinin masum insanlar üzerinden güç gösterisine dönüşmüş durumda. Öte yandan uygarlığın beşiği olan Orta Doğu halen yeryüzünün en önemli kültürel ve ekonomik zenginliklerine sahip bir coğrafi bölgesi konumunda. Mekke, Medine, Kudüs gibi kutsal mekânlar, Şam Hemedan, Kerkük gibi dünyanın en eski şehirleri, Petra, Efes, Palmira gibi antik kentler söz konusu topraklarda yer almakta. Oysa bu zengin bölge üzerindeki siyasi belirsizlikler ve buna bağlı olarak ortaya çıkan güvenlik krizi, göç, ekonomik istikrarsızlık v.s. sorunlar yalnız Orta Doğu'da bulunan kimseleri değil, bu bölge ile kültürel bağları olan veya ekonomik-siyasi çıkarları bulunan ülkeleri de buradaki gelişmeleri yakından takip eder bir hale getirmiş vaziyette.

Bu bağlamda Uluslararası Mercidabık'tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu gerek bahsi geçen sorunların masaya yatırılacağı ve gerekse tarihi ve kültürel değişim sürecinin yeniden ele alınacağı çok yönlü bir bilimsel etkinlik olarak tasavvur edildi ve anlamlı bir yılda düzenlendi. Sempozyuma gönderilen ve her biri önemli mesai harcanarak hazırlanan bilimsel çalışmalar içerisinde elli sekizi düzenleme kurulumuzca belirlendi. Üç farklı dilde hazırlanmış olan tebliğler tarih, edebiyat, dil, din, kültür, Orta Doğu jeopolitiği, göç ve bağlı sorunlar, Arap baharı, Suriye iç savaşı ve ülkemize etkileri ile Kilis'e özel tema başlıklarıyla tasnif edildi. Nihayet 26-27 Ekim 2017 tarihinde gerçekleşen bu önemli bilimsel etkinlik başarılı bir şekilde neticelendirildi. Katılımcılar tarafından kurulumuza, ilan edilen yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan ve öngörülen sürede ulaştırılan bildiri metinleri ise sempozyum kitabının meydana gelmesini sağladı. Bu vesile ile Orta Doğu literatürüne önemli bir katkı sunacağını umut ettiğimiz bu eserin oluşmasında pay sahibi olan bütün bilim insanlarına teşekkürü borç bilirim.

Sempozyumun düzenlenmesi noktasında teşvik ve desteklerini esirgemeyen Rektörümüz Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN'a ise hassaten şükranlarımı arz etmek isterim. Ayrıca danışma ve bilim kurulumuzun saygıdeğer üyelerine, davetimizi geri çevirmeyerek birikimlerinden çağrılı konuşmacı olarak istifade ettiğimiz Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ ile Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ'e, düzenleme kurulumuza, sekretaryamıza, tebliğlerin özet ve bildiri kitabı haline gelmesinde önemli katkıları olan grafikerlerimize, basım işleri için özveride bulunan matbaa çalışanlarımıza son olarak güler yüzlü hizmetlerinden dolayı gönüllü öğrencilerimiz ile etkinliğe emeği geçen ancak isimlerini burada zikredemediğim herkese teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM

Editör

KİLİS-2017

İÇİNDEKİLER / CONTENTS / المحتويات

SUNUŞ ÖN SÖZ İÇİNDEKİLER

AÇILIŞ KONUŞMALARARI

KÜLTÜREL ZENGİNLİK VE BİR ARADA YAŞAMA AÇISINDAN ORTA DOĞU
PROF. DR. Şinasi GÜNDÜZ.....1-6

BİLDİRİLER

ARAP BAHARI SONRASI ORTA DOĞU'DA MEZHEP HAREKETLERİ BAĞLAMINDA İSLAM
COĞRAFYASININ GÜVENLİĞİ YAHUT MEZHEP SAVAŞI
*In the context of sectarian movements in the Middle East after Arab Spring The Safety of Islamic
Geography or Mazhap War*
Prof. Dr. Mehmet DALKILIÇ.....7-15

19. YÜZYIL SONLARINDA İSLÂHİYE KAZASI İNTİLLİ NAHİYESİNDE YAŞAYAN AİLELER
Families Living in the Intilli Township Connected to the Town of Islâhiye at the ends of 19th Century
Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ.....16-43

ŞİHABEDDİN AHMED EN-NÜVEYRİ (Ö.1333)'YE GÖRE MEMLÜKLERİN SİYASET VE
ADALET ANLAYIŞININ SÂİKLERİ
*Incentives Of Mamluks' Political And Justice Conceptions According To Sihabeddin Ahmad Al-Nuwayri
(D.1333)*
Arş. Gör. Yusuf ÖTENKAYA.....44-54

İKİ BÜYÜK SAVAŞ ARASI DÖNEMDE İRAN EKONOMİSİ VE İRAN'DA ALMAN NÜFUZU
(1918-1939)
Iranian Economy During The Interwar Period And The German Dominance In Iran (1918-1939)
Okt. Dr. Murat YÜMLÜ, Dr. Perihan ÜNLÜ SOYLU.....55-68

BİR CİHAN PADİŞAHINI SAHNEDE SEYRETMEK -A. TURAN OFLAZOĞLU'NUN "YAVUZ
SELİM" ADLI TİYATROSU ÜZERİNE BİR İNCELEME
*Watching an Ottoman Emperor on Stage -An Analysis of A. Turan Oflazoğlu's Theater Play "Yavuz
Selim"-*
Dr. Selami ALAN, Öğr. Gör. Yakup ALAN.....69-73

KİLİS SANCAĞI TAHRİR DEFTERLERİNDE SANCAĞA AİT BAZI ÖZEL UYGULAMALAR
Some Special practices belongs to Tahrir Defteris of Kilis Province
Prof. Dr. Metin AKİS.....74-81

İŞGAL YILLARINDA KİLİS
Kilis In The Occupation Years
Doç. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU.....82-96

OSMANLI DEVLETİNİN SON DÖNEMİNDE ARAP VİLAYETLERİNDE YAYINLANAN GAZETE
VE MECMUALARA UMUMİ BİR BAKIŞ
*A General Look At Newspapers And Journals Published In Arab Provinces During The Final Period Of
Ottoman Empire*
Doç. Dr. Hamza ALTIN.....97-110

“OSMANLI KİLİS’İNDE ŞEHİR VE MİMARİ” BAĞLAMINDA, TURGUT CANSEVER GÖZÜYLE “OSMANLI YÖNETİM DÜŞÜNÇESİ” <i>Ottoman Management Thought From The Viewpoint Of Turgut Cansever In The Context Of The City And Architecture At Ottoman Period</i> Sıdıka BEBEKOĞLU.....	111-120
İSRAİL’DE DİNİ PARTİLER <i>Jewish State Or The State Of The Jews: An Evaluation In Relation To The Effect Of Religion On Politics</i> Yrd. Doç. Dr. Eldar HASANOĞLU.....	121-131
EMPERYALİZMİN GÖLGESİNDE ORTA DOĞU’DA MEZHEP ÇATIŞMALARI <i>Sectarian Conflicts In The Shade Of Imperialism In Middle East</i> Rabia Nur KAYA.....	132-143
19. YÜZYILDA AYINTAB’DA GAYRİMÜSLİM (ERMENİ) HEKİMLER <i>Non-Muslim Doctors (Armenian) in 19th Century Aintab</i> Enver DEMİR.....	144-154
DEMOKRAT PARTİ’NİN SURİYE POLİTİKASI <i>Syria Policy Of The Democrat Party</i> Yrd. Doç. Dr. Şerif DEMİR.....	155-161
MERCİDABIK DÜZENİNDEN ORTA DOĞU’DA KAOS DÜZENİNE <i>From Order of Marj Dabiq to Chaotic Order in the Middle East</i> Yrd. Doç. Dr. Metin AKSOY, Yrd. Doç. Dr. Faruk TAŞKIN.....	162-168
GÖÇ VE KİLİS’TE SURİYELİ ÖĞRENCİSİ BULUNAN OKULLARDAKİ DİN EĞİTİMCİLERİNİN PROBLEMLERİ <i>Immigration and The Problem Of Religion Educators In Schools Which Syrian Students Attended In Kilis</i> Yrd. Doç. Dr. Rıdvan DEMİR, Yrd. Doç. Dr. Yusuf OKŞAR.....	169-176
DİNİ ANLAMA METOTLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME <i>An Evaluation On Religious Understanding Methods</i> Prof. Dr. Selim ÖZARSLAN.....	177-182
OSMANLI DEVLETİ’NİN SON DÖNEMLERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEMİYEN ŞARKÎ ANADOLU DEMİRYOLU PROJESİ <i>Eastern Anatolian Railway Project That Could Not Be Realized In The Late Era Of Ottoman Empire</i> Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK, Yrd. Doç. Dr. Sevim ERDEM.....	183-199
İRAN ELÇİSİ HACI HAN’A KİLİS MENZİLİNDE YAPILAN MASRAFLAR <i>The Expenditures Made For The Delegate Of Iran “Hacı Han” In The Halt Of Kilis</i> Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ.....	200-205
KİLİS İLİ AĞIZLARININ ANADOLU AĞIZLARI İÇİNDEKİ YERİ <i>The Place of Kilis Dialects in Anatolian Dialects</i> Prof. Dr. Hülya ARSLAN-EROL.....	206-211
KİLİS’TE YAZILMIŞ BİR CÖNK ÜZERİNE <i>About a Conk Written in Kilis</i> Doç. Dr. Mehmet EROL.....	212-223
KİLİS İLİ KÖY ADLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME <i>An Evaluation On The Kilis Rural Village Names</i> Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ.....	224-236

KİLİS'TE ATEŞ VE OCAK KÜLTÜYLE İLGİLİ İNANIŞLAR <i>Beliefs On Fire And Fireplace Culture In Kilis</i> Okt. Dr. Mehmet ALPTEKİN.....	237-244
REFİK HALİT KARAY'IN GURBET HİKÂYESLERİ'NDE ORTA DOĞU <i>Middle East In Expat Stories Of Refik Halit Karay</i> Doç. Dr. M. Fatih KANTER.....	245-250
KİLİS'E SURİYELİ GÖÇÜ VE PRATİK ARAPÇA ÖĞRENİMİNE KATKISI <i>The Migration of Syrians to Kilis And It's Contribution to Practical Arabic Learning</i> Yrd. Doç. Dr. Orhan OĞUZ, Arş. Gör. Sait SÖYLEMEZ.....	251-256
SURİYE SAVAŞININ KÜLTÜR VE İNANÇ TURİZMİ ÜZERİNE ETKİLERİ آثار الحرب في سورية على السياحة الثقافية والدينية <i>Effects of Syria War on Culture and Belife Tourism</i> Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOSKUN Prof. Dr. Sadettin PAKSOY Dr. Saleh ALMACHI....	257-273
تأثير المطبخ التركي- العثماني في المطبخ الحلبي <i>The influence of Turkish-Ottoman cuisine in the Aleppo cuisine</i> Yrd. Doç. Dr. Asad LAYEK.....	274-278
المنظمات الدولية غير الحكومية محد اجنيفة مفهومها- تاريخها- أغراضها <i>The Understanding, Aims and History of International NGOs</i> Öğr. Gör. Mohammad AJGİHF.....	279-285
(تجربة الجامعات التركية الحكومية في توظيف الأكاديميين السوريين (دراسة نقدية <i>The Experience Of The Turkish Government Universities In Employing Syrian Academics (A Critical Study)</i> Yrd. Doç. Dr. Emad KANAAN.....	286-290
عمالة الأطفال اللاجئين السوريين في دول الجوار <i>Syrian Refugee Child Labor In The Neighboring Countries</i> Yrd. Doç. Dr. Ahmad SHAIKH HUSAYN.....	291-305
الموقف التركي من الثورة السورية وأبعاده السياسية والإنسانية <i>The Turkish Position Of The Syrian Revolution And Its Political And Humanitarian Dimensions</i> Doç. Dr. Hasan AL-KHATTAF.....	306-312
المسجد الأقصى والتدنيس الصهيوني <i>Aqsa Mosque And Zionist Desecration</i> Yrd. Doç. Dr. Abdulaziz MUHAMMED.....	313-321
<i>Aleppo's Strategic Importance In The Regio</i> Yrd. Doç. Dr. Muhammed Nur HAMDAN.....	322-330
أسباب ضعف الدولة العثمانية وسبل علاجها عند جمال الدين الأفغاني <i>The Reasons Behind The Weakness Of The Ottoman Empire And Jamal Al-Deen Al-Afghani Methods Of Treating Them</i> Yrd. Doç. Dr. Sulaiman TAAN.....	335-338

Uluslararası Mercidabık'tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu

26-27 Ekim 2017

Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Uygarlığın beşiği olan Orta Doğu, halen yeryüzünün en önemli kültürel ve ekonomik zenginliklerine sahip bir coğrafi bölgesi durumundadır. Mekke, Medine, Kudüs gibi kutsal mekânlar; Şam, Hemedan, Kerkük gibi dünyanın en eski yerleşim alanı olan şehirler; Petra, Efes, Palmira gibi antik kentler bu coğrafyada bulunmaktadır. Bunların yansira bölgedeki siyasi belirsizlikler ve bu belirsizliklere bağlı olarak ortaya çıkan güvenlik krizi, göç, ekonomik istikrarsızlık gibi sorunlar yalnız Orta Doğu'da bulunan ülkeleri değil, bu bölge ile kültürel bağları olan veya ekonomik-siyasi çıkarları olan ülkeleri de buradaki gelişmeleri yakından takip eder bir hale getirmiştir.

Ülkemiz coğrafi konumu, kültürel yapısı ve tarihi itibarıyla Orta Doğu ülkeleri ile yakın ilişki ağı içerisinde bulunmaktadır. Medeniyet tarihinin belki de en zengin alanı olan Orta Doğu coğrafyası içerisinde ülkemizin konumunun doğru bir şekilde değerlendirilmesi gittikçe önem kazanmaktadır. Buna ek olarak, tarihi olayların ve siyasi gelişmelerin akademik bir ortamda tartışılmasına ortam hazırlamak Türkiye'de bulunan üniversiteler için gittikçe önem arz etmektedir.

Bu sempozyumda sahadan gelen araştırmacılar ve akademisyenler dünya gündemini her geçen gün daha fazla oranda meşgul eden Orta Doğu ülkelerinin karşılaştıkları sorunları tartışma fırsatı bulabileceklerdir. Ayrıca sempozyum, Orta Doğu alanında uzmanlaşan yerli ve yabancı akademisyenleri bir araya getirerek uluslararası bir organizasyon aracılığı ile Türkiye'yi tanıtmaya fırsatı oluşturacaktır. Sempozyum için "Süreklilik ve Değişim içerisinde Orta Doğu" alt başlıklı bir tema belirlenmiştir.

Bu tema içerisinde düzenleyeceğimiz sempozyum, ülkemizin Orta Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerinin -küresel çerçevedeki gelişmeler kapsamında ayrıca tarihi konular ve güncel olaylar içerisinde tartışılmasına ve anlaşılmasına imkân temin edecek bir etkinlik olarak değerlendirilebilir.

Bu bağlamda her açıdan Orta Doğu ülkeleri ile yakın bir ilişki ağı içerisinde bulunan ülkemizin, medeniyet tarihinin en zengin alanı olan Orta Doğu coğrafyası içerisinde konumunun doğru bir şekilde değerlendirmesini yapmak, tarihi olayların ve siyasi gelişmelerin akademik bir ortamda tartışılmasını sağlamak üzere gerek yurt içinden gerekse yurt dışından akademisyen ile araştırmacılar Kilis 7 Aralık Üniversitesi'nde buluşacaktır.

International Middle East Symposium

26-27 October 2017

Kilis 7 Aralık University

The Middle East, as one of the cradles of civilization, contains the most important historical, cultural and economic assets of the World. The most sacred and oldest cities such as Damascus, Hamedan and Kirkuk, Petra, Ephesus, Palmira are in this region. The Middle East possesses 65 percent of the oil reserves in the world. However, the region is also hampered by political uncertainties and economic instability problems, affecting both the people in the Middle East and outsiders who have close economic and political ties with the region. Therefore the major problems in the Middle East need further elaboration and conceptual discussions.

Our country is in close network with Middle Eastern countries due to its historical background and geographical location. It is becoming increasingly important for universities in Turkey to ensure that our country's position is accurately assessed in the Middle East geography, perhaps the richest area of civilization history, and that historical events and political developments are discussed in an academic setting.

Intellectuals and academicians from these countries or from other countries will find the opportunity to discuss and meet in this symposium with the problems of the Middle East countries which are more and more engaged in the world agenda. In addition, this symposium will bring together local and foreign scholars specializing in this subject and will create a chance to introduce Turkey through an international organization. A theme titled "Middle East in Continuity and Change" was set for the symposium.

This symposium, which we will organize in this theme, can be regarded as an event that will enable our country's relations with the Middle East countries to be discussed and understood within historical and contemporary issues and events as well as in the developments in the global framework.

This symposium, which will be held in the province of Kilis, will allow our country to discuss and understand the relations with the countries of the Middle East, on the one hand in terms of developments in the global framework, on the other hand in terms of historical and contemporary issues and events. Our country, which is in close network with the countries of the Middle East due to its historical background and geographical location, has been working with the universities in Turkey in order to make a proper evaluation of the position within the geography of the Middle East which is the richest area of civilization history and to discuss historical events and political developments in an academic environment. Many research institutions and researchers from abroad will take place at Kilis 7 Aralık University.

**AÇILIŞ
KONUŞMALARI**

KÜLTÜREL ZENGİNLİK VE BİR ARADA YAŞAMA AÇISINDAN ORTA DOĞU Şinasi GÜNDÜZ*

Mercidabık'dan bugüne geçen yaklaşık 500 yıllık süreçte bugün geldiğimiz noktada içinde bulunduğumuz coğrafyanın barış içinde bir arada yaşama açısından çokta iyi bir sınav vermediği aşikârdır. Günümüzde örneğin Suriye'de, Irak'ta, Yemen'de ve Kuzey Afrika genelinde yaşanan hadiseler bölge genelinde şiddet ve nefretin günübürlük yaşanan bir realite haline geldiğini gösteriyor. Bugün hem bölge halklarının hem de bütün insanların ciddi bir sınav vermekte oldukları bir gerçektir.

Öncelikle bölge için yaygın şekilde kullanılan "Orta Doğu" kavramının sorunlu bir kavram olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Bu kavramda ifade edilen "orta" ve "doğu" terimleri neyi ve nereyi ifade etmektedir; neyin ortası ve neyin ya da hangi bölgenin doğusudur? Gerçekte Orta Doğu kavramı Batılı emperyalist güçler tarafından içinde yaşadığımız bölge için jeopolitik bir kavram olarak kullanılmıştır ve bu kavram esas itibarıyla İngiliz emperyalizminin bir ürünüdür.¹ İngiliz emperyalizmi dünyada egemenlik kurmaya başladığı kabaca 18. yy sonlarından itibaren kendine göre dünyayı konumlandırmıştır. Öyle ki 19. yy sonlarına gelindiğinde dünyanın önemli bir kısmı İngiliz emperyalizminin ya doğrudan ya da dolaylı etkisi altına alınmıştır. Neticede İngiltere'nin öncülüğündeki emperyalist güçler, kendisini merkeze koyarak "doğu" ve "batı" şeklinde jeopolitik tanımlamalar yapmışlar; örneğin kendisinin doğusundaki dünyayı "yakın doğu" ve "uzak doğu" şeklinde konumlandırmışlardır. Bu konumlandırmada günümüzde bugünkü Türkiye, Suriye, Irak, Suriye ve Lübnan gibi Osmanlı egemenlik alanıyla İran gibi yöreler Orta Doğu olarak tanımlanmıştır. Osmanlı'nın parçalanması sonrası yörede Müslüman halkların yaşadığı diğer ülkelerle Kuzey Afrika'nın Müslüman halklarının yaşadığı yöreler de zamanla Orta Doğu tanımlaması içine alınmıştır.

Bu coğrafyanın tarihine bakıldığında Orta Doğu teriminin tarih boyu yörede egemen olan kültürel yapıya yabancı olduğu aşikârdır. Bu coğrafya en azından 1500 yıldır İslam egemenliğinde olan bir coğrafyadır. İslam egemenliği altında Müslümanlar bu yöre için farklı isimler kullanmışlardır. Mesela şu anda bulunduğumuz bölge ve civarı "Cezire" ve "Bilâdı Şam" olarak adlandırılmıştır. Bölgenin Müslümanlar tarafından fetholunduğu dönemde Müslüman yöneticilerin yöre halklarıyla yaptıkları anlaşmalarda bölge için yapılan isimlendirmeler bu cihettedir. Örneğin Hz. Ömer'in Cezire halklarıyla yaptığı muahede bilinmektedir.

Dolayısıyla Orta Doğu kavramının bu yöre için İslam düşmanı emperyalist güçlerce üretilen ve yaygınlaştırılan bir kavram olduğunun farkında olmak gerekir. Bununla birlikte bu kavramın İslam dünyası da dâhil dünya genelinde yaygın bir şekilde kullanılan bir kavram olduğu da bir gerçektir. İşin doğrusu; içinde bulunduğumuz zaman diliminde statükoyu belirleyen hegemonyacı güçlerle birlikte bu güçler tarafından kendi jeopolitik çıkar ve politikaları bağlamında üretilen ve kullanımı yaygınlaştırılan tüm hususlarla birlikte bu kavramın da yeniden tartışmaya açılmasıdır.

İçinde bulunduğumuz bölge, her şeyden önce medeniyet tarihinde adeta medeniyetin temellerinin atıldığı bir bölgedir. Yahudilik, Hristiyanlık gibi dinlerin kutsal metinleri bu bölgeyi cennet ile özdeşleştirir; çünkü Kitabı Mukaddes içinde Tekvin'i okuduğunuzda Tekvin'in bahsettiği cennetin bu bölge ile özdeşleştirildiğini görürsünüz. Âdem'le Havva'nın yaratılış sonrası içine yerleştirildiği Cenneteki dört ırmaktan ikisi Dicle ve Fırat ırmaklarıdır.² Dolayısıyla burada bahsedilen Cennet, Fırat ve Dicle nehirlerini de içine alan civar bölgedir.

Din tarihine baktığımızda bugün dünya genelinde yaygın ve etkin olan inanç sistemlerinin önemli bir kısmının bu coğrafyada neşet ettiği bilinmektedir. Bu bağlamda bu yöre İslam'ın, Yahudiliğin ve Hristiyanlığın tarih sahnesine çıktığı ve buradan dünya geneline yayıldığı bir yöredir. Sadece evrensel anlamda etkin olan bu dinsel geleneklerin değil insanlık tarihinde önemli daha birçok farklı inanç yapısının ve kültürel geleneğin doğup yetiştiği bir bölgedir bu bölge. Nil havzasıyla "altın hilal" olarak adlandırılan ve Filistin ve Ürdün'den başlayıp güney Mezopotamya'ya kadar uzanan bölge, tarih boyunca medeniyetin beşiği olmuştur. Bugün itibarıyla biz, bu bölgede en azından MÖ on bin yılına kadar uzanan bir kültür ve medeniyet tarihini biliyoruz. Nitekim Urfa civarında yaklaşık son 25 yıldır yürütülen kazı çalışmalarında Göbeklitepe denilen bölgenin bizlere günümüzden on iki bin yıl öncesine ait bir kültürel yapıya dair çeşitli kalıntılar sunduğunu görüyoruz. O dönemlerden itibaren sayısız kültürel oluşum ve sayısız medeniyet bu coğrafyada ortaya çıkmış, buradan dünya geneline yayılmıştır. Dolayısıyla bu

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sgunduz@istanbul.edu.tr

¹ Orta Doğu kavramının gelişimi konusunda bkn. Amanat, A., "Introduction: Is There a Middle East? Problematizing A Virtual Space", M. E. Bonine, A. Amanat, M.E. Gasper (eds.), Is There a Middle East? The Evolution of a Geopolitical Concept, Stanford University Press 2012, 1-10.

² Bkn. Tekvin 2:14.

coğrafyanın zengin yapısı sadece bu coğrafya insanıyla ve halklarıyla sınırlı kalmamış, bu yöreden başlayarak bütün dünyaya bir medeniyet ihracı, bir kültür ihracı söz konusu olmuştur.

İçinde bulunduğumuz bölge, sahip olduğu farklı etnik ve kültürel yapılar yanında tarih boyu birçok farklı/yabancı etnisitenin ve kültürel yapının da uğrak yeri olmuştur. Güneyden kuzeye ve doğudan batıya birçok halk ticaret, savaş, göç, iltica ve benzeri nedenlerle bu bölgeye gelmiş ve kendi renklerini bölgeye taşımış, yöre kültürünü etkilemiş ya da ondan etkilenmiştir. Bu ise sayısız senkretik/melez kültürel yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Din tarihi açısından bakıldığında yörede varlığı bilinen sayısız kültün, sır dininin ve çeşitli dinler bünyesinde sınıflanan sayısız mezhep hareketinin ortaya çıkışında bu senkretik etkileşimin önemli rolü vardır. Böylelikle yöre uygarlık tarihi açısından çok zengin bir yapı sahibi olmuştur. Bu zengin yapı yörede üretilen medeniyetin önemli dayanaklarından birisi olmuştur.

Bu bölge eski Mısır, Sümer ve Asur-Babil'den Roma-Bizans ve Pers-Sasani medeniyetlerine kadar antik dönemde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu medeniyetlerin tamamında farklı etnisitelerle kültürel yapıların ortak izi gözlemlenir. Örneğin bölgede en etkili olan ve bugünden geriye yaklaşık on beş asırdır yörenin kültürel yapısına şekil veren İslam medeniyeti, sadece yörede yaşayan Müslümanların ürettiği bir medeniyet değildir. İslam medeniyeti, ana eksenini İslam ve İslami değerler olan, ancak bünyesinde yörenin eski kadim kültürel yapılarından tutun Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştilik gibi diğer birçok unsurun katkısına da yer veren bir medeniyettir. Bilimden felsefeye, sanattan estetiğe hemen her alanda bu medeniyet birçok gayrimüslim katkıyı bünyesine almış ve bunları bir potada İslam medeniyeti potasında eritmiş ve insanlığa tarihte eşine ender rastlanan bir medeniyet algısı sunmuştur. İslam medeniyeti insanlığa özellikle iki temel kavram etrafında şekillenen bir toplumsal yapı sunmaya çalışmıştır. Bunlardan birincisi dinin de temeli olan barış ve huzur kavramıdır, ikincisi ise toplumsal düzlemde sosyal adaletin tesisidir. İslam medeniyeti, toplumu bu iki temel değer etrafında şekillendirmeye çalışmıştır. Bu iki değer etrafında yararlanabileceği her türlü yapıyı her türlü olumlu unsuru kendi bünyesine almaktan, kendisine eklemekten kaçınmamıştır.

Örneğin içinde yaşadığımız coğrafyada birçok mabedimizin mimarlarının gayrimüslim olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. Mardin'deki, Kahire'deki ya da İstanbul'daki camilere baktığımızda bunun arkasında sadece "İslam sanatının, mimarisinin ya da estetiğinin" olduğunu görmeyiz; bunun arkasında Süryani ve Ermeni mimarisinin ve estetiğinin ya da Bizans mimarisinin ve sanatının var olduğu da görülür. Bunların yanı sıra yöreye ait başka birtakım kültürel yapılara ait estetik, sanat ve mimari de olabilir. Bütün bunlar İslam kültürü ve medeniyeti için bir eksiklik, bir nakısa ya da bir sorun oluşturmaz. Çünkü İslam medeniyeti kapsayıcı, kuşatıcı bir medeniyet algısıdır. İnsanlığın huzuru, barışı, felahi, sosyal adaletin tesisi ve yeryüzünün ıslahı gibi temel değerlerini İslami öğretilerden alan bu medeniyet, bütün bunları bir zenginlik vesilesi olarak değerlendirir. Bu nedendir ki Müslümanlar tarih boyunca asla bundan gocunmamışlardır; kendi medreselerinde Eski Yunan felsefesini, Süryani literatürünü ya da kadim hikmet öğretilerini okutmaktan, öğrenmekten, bunları yorumlayıp geliştirmekten geri durmamışlardır. Çünkü iyi olan, değerli olan, faydalı olan, dahası insanlığın huzurunu, ilerlemesini, barışını ve refahını amaçlayan her tür unsurdan yararlanmayı aslında insanlığa bir hizmet, insan için olması gereken bir durum olarak görmüşlerdir. Böylelikle İslam medeniyeti tarih boyu bu coğrafyada çok zengin bir kültürel yapı, özellikle bir arada yaşama ve ortak bir medeniyet üretme konusunda eşsiz bir algı üretmiş ve bu mirası bizlere sunmuştur.

Bununla birlikte bugün yaşadığımız sorun; bizlerin, tarihte İslam medeniyeti çerçevesinde üretilen ve bizlere miras bırakılan bu değerlerin ne kadar farkında ve bugün ortaya koyduğumuz fiili durumla bunun neresinde olduğumuz sorundur. Örneğin bugün içinde yaşadığımız bölgenin barış, huzur ve sosyal adalet gibi İslam medeniyetinin temel kurucu değerlerinden fersah fersah uzak olduğu bir sır değildir. Yörede yaşanan sosyal, siyasal ve ekonomik sorunların farklı etnisiteler ve inanç grupları arasında yol açtığı çatışma ve şiddet ortamı gününbirlik sıradan hadiseler haline gelmiştir. Bu çatışma ve şiddet ortamının gerek yöredeki iç dinamiklerden gerekse uluslararası güç odaklarının yöre üzerinde yürüttükleri sosyo-politik aktivitelerden kaynaklandığı da bilinmektedir. Öyle ki yörede yaşanan sorunların arka planına baktığımızda, yöredeki sosyal ve politik kaos ile ekonomik sorunların önemli ölçüde uluslararası hegemonyacı güçlerin yani ABD, İngiltere, Rusya, Almanya, Fransa ve benzeri güçlerin yöreye yönelik siyasal, ekonomik ve askeri politikalarıyla yakından irtibatlı olduğunu görürüz. Bu güçlerin kendi çıkar ve menfaatleri doğrultusunda yürüttükleri politikaların bugün yaşanan fiili çatışmayı ve şiddeti körüklediği, yöredeki çok kimlikli yapı arasında meydana gelen çatışmanın ve çekişmenin önemli ölçüde bundan beslendiği bir gerçektir. Bununla birlikte yöredeki farklı etnik ve dinsel kimlikler arasındaki çatışmanın ve nefretin arkasında yer alan önyargıları da gözden uzak tutmamak gerekir.

Zengin doğal kaynaklarına ve kültür ve medeniyet açısından sahip olduğu eşsiz tarihsel mirasa rağmen bugün yaşadığımız zaman diliminde bu bölgenin en büyük problemi farklı kimlikler arasında devam edegelen ve her geçen gün daha da derinleşen çatışma ortamıdır. Yörede aynı dinsel gelenek içerinden neşet eden farklı mezhep bağluları arasındaki kavgalardan farklı din bağluları arasındaki kavgalara ve farklı etnik kimlikler arasındaki çekişmelere ve çatışmalara kadar farklılıklar arası çatışmalar yörenin en belirgin aktüel sorunu olarak bilinmektedir. Şimdi burada insan, haklı olarak şunu sormadan edemiyor: En azından Mercidabık'ı milat alacak olursak, Mercidabık'tan, yani buradaki Osmanlı egemenliğinden yakın zamanlara, kabaca 20 yüzyılın son çeyreğine kadar bir arada genelde barış içerisinde yaşayan Sünni'siyle Şii'siyle Müslümanlar ya da Müslümanıyla gayrimüslimiyle halklar nasıl oldu da ne oldu da son on yıllarda birbirine düşman, birbirinin mabedini, kutsal mekânlarını canlı bomba saldırılarıyla imha eden ve birbirini gözünü kırpmadan öldüren bir hale geldiler?

Bu konuda üzerine durulacak birçok örnek vardır; mesela Irak bunun çok çarpıcı bir misalidir. İki binli yıllara kadar doğrudur, Irak'ta Saddam denilen bir gerçeklik vardır. Bağlı olduğu Arap milliyetçisi kafa yapısıyla Batı'nın ulus devletçi ideolojik perspektifini temsil eden ve despotik yönetim tarzıyla bilinen bir diktatördür Saddam. Döneminde iktidarına karşı her muhalif hareketi ve kişiyi ezmekten, baskılamaktan ve gerektiğinde Halepçe katliamında olduğu gibi bir yöre halkını kimyasal bombalarla yok etmekten de çekinmemiştir. Bu arada Saddam'ın başta ABD ve İngiltere ile yakın ilişki içinde olduğu ve hatta İran'la savaşında ve Kuveyt'e saldırmasında bunların destek ve yönlendirmeleri etkisinde olduğu da bilinmektedir. Ancak bununla birlikte Saddam döneminde Irak'ta bugünkü boyutta bir mezhep ayrışmasından ve çatışmasından söz etmek mümkün değildir. Bugün adeta sıradan haberler haline gelen Sünnilerle Şii'lerin birbirlerinin kutsal mekânlarını, camilerini ve mescitlerini bombalamaları, birbirlerinin gırtlaklarını kesmeleri ya da canlı bomba eylemleriyle birbirlerine yönelik toplu katliamlara girişmeleri o dönemde en azından çok nadir görülen hadiselerdir. Bugün, sözüm ona ABD ve müttefiklerinin Irak'a demokrasi getirmek hedefiyle Irak'ı işgal edip mevcut durumu oluşturmaları sonrası Irak'ta mezhep ayrışmasının ve çatışmasının bu noktaya gelmesi oldukça düşündürücü değil mi?

Irak'ta yaşanan durumun bir benzerinin hatta daha beterinin Suriye'de yaşanıyor olduğu görülüyor. Suriye'de Baas partisinin ve seküler Nusayri-Arap ırkçısı siyasal yapılanmanın nasıl bir despotik zihniyete sahip olduğunu, Suriye'yi nasıl bir muhaberat ve polis devleti haline getirdiğini, 80'lerden itibaren Hama'da ve birçok bölgede Müslüman halk üzerinde nasıl terör estirdiğini biliyoruz. Bütün bunlar elbette doğrudur. Ama rejimin bu totaliter despotizmine rağmen en azından halk düzleminde, Şii halkla Sünni halk arasında ya da Araplar, Kürtler, Türkmenler ve diğer etnisiteler arasında birbirlerine yönelik bugünkü kadar yaygın bir şiddet ve nefret söylemi yoktu.

Bugün Irak'ta, Suriye'de, Yemen'de Libya'da ve diğer bölge ülkelerinde yaşanan trajik olayların yalnız bu günkü nesille sınırlı kalmayacağı, yörenin belki bundan 50 yıl, belki 100 yıl sonraki geleceğini de ipotek altına alacağı bir kehanet değil, bir gerçek... Peki, nesiller boyu sürecek olan bu nefret tohumu kimler tarafından, nasıl ve neden ekildi? Kahir çoğunluğu Müslüman olduğunu ifade eden yöre halkı bu nefret söylemine ve bu şiddete nasıl malzeme haline geldi? Özellikle bir Müslüman olarak düşünecek olursak, İslam gibi barışı, esenliği ve insanlar arasındaki refahı temel alan bir dinin mensubu olan insanlar nasıl birbirinin gırtlakını keser hale geldiler? Bunları gerçekten ciddi anlamda kendimize sormamız ve cevaplamamız gerekiyor.

Bu sorulara bir özeleştirme yaparak kendi zaviyemizden verilecek birçok cevap vardır; ama öncelikle şunu gözden kaçırmamak gerekiyor. Bölgeyle ilgili bu tarz gelişmelerin uluslararası hegemonik güçlerden ve bunlar tarafından yürürlüğe konulan sosyal ve siyasal politikalarından bağımsız olmadığını göz önünde bulundurmak gerekiyor. Batı politikalarına ve özellikle İslam ve Müslümanlar üzerine geliştirilen sosyal ve siyasal projelere yön veren günümüz oryantalizminin, Batı merkezli hegemonyaya ve bu hegemonyanın İslam toplumlarındaki uzantılarına gelebilecek potansiyel meydan okumaların engellenmesine ve tehdit unsurlarının bertaraf edilmesine yönelik bir önceliği ön plana çıkardığı bilinmektedir. Özellikle 2. Dünya Savaşından itibaren Batı'da ABD merkezli oluşan güç dengeleri çerçevesinde öne çıkan bu dönemde ABD'nin hassaten İslam dünyasına yönelik sosyo-politik öncelikleri ve bunun vaz geçilmez bir parçası olan İsrail eksenli güvenlik stratejileri ağırlık kazanmıştır. 1980'lerden itibaren Batılı güçler arasındaki soğuk savaşın ABD öncülüğündeki blokun galibiyetiyle sona etmesiyle birlikte, Yahudi-Hıristiyan kültürel arka planına dayalı seküler Batı dünyası, kendi çıkarlarının korunması ve dünya genelindeki hegemonyasının devamı için düşman konseptinde İslam dünyasını ön plana çıkarmış ve politikalarını medeniyetler çatışması temelinde bir Batı ve İslam dünyası antoganizması üzerine bina etmeye başlamıştır. Samuel Huntington³ ve Bernard Lewis⁴ gibi sosyal bilimcilerin teorik bir

³ Huntington, S., "The clash of civilization?", Foreign Affairs, 72:3, Summer 1993.

zeminde ifade ettikleri bu politikada, Batıyı ve Batı medeniyetini tehdit eden en belirgin unsur Müslümanlar ve İslam medeniyet algısıdır. Batının bunu önleme, daha doğrusu kendi çıkarlarını tehdit eden bu tehdit unsuruyla karşılaşma konusunda gerekli önlemleri bir an önce alması bir zorunluluk olarak görülmüş ve İslam dünyasına yönelik tüm sosyal, siyasal, ekonomik ve askeri politikalar buna göre oluşturulmuştur.

İslam dünyasına yönelik bu yaklaşım, İslam'a ve Müslümanlara yönelik çatışmacı bir dili ve İslamofobik bir perspektifi ön plana çıkaran neo-muhafazakâr çevrelerin duruşuyla örtüşen bir zihniyettir. Bu zihniyet "neo-oryantalist Müslüman imajı"nı üretmiştir; Müslüman kimliğiyle ilgili üretilen bu imaj, yalnızca geri kalmış ve bayağı olanı değil aynı zamanda vahşi, şiddet yanlısı ve korkutucu bir tipolojiyi ifade etmektedir. Batılı hegomonik güçler, Batı medeniyetine yönelik İslami düşünceyle ve Müslümanlarla ilgili bu tehditle yüzleşmek ve bunu önlemek amacıyla, İslam'ın, Müslüman kimliğinin ve Müslüman halkların Batı medeniyet algısı, değer yargıları ve çıkarları doğrultusunda yeniden inşasını ve yapılandırılmasını temel bir görev olarak değerlendirmişlerdir. İslam'a ve İslam dünyasına yönelik bu çatışmacı, müdahaleci ve yeniden yapılandırıcı (rekonstrüksiyonist) anlayış yalnızca teorik bir zeminde kalmamış, özellikle 11 Eylül 2001'de New York'taki ikiz kulelere yapılan saldırılar sonrası Orta Doğu coğrafyasında yoğunlaşan ve siyasal, ekonomik ve askeri yaptırım ve girişimlerle İslam dünyasının bir yeniden dizaynı teşebbüsüne dönüşmüştür.⁵

Batılı emperyalist güçlerin kendi uluslar arası emellerini gerçekleştirmek amacıyla böl ve yönet politikası yürüttükleri, halkları, insanları birbirine düşüren sosyal, siyasal ve ekonomik kaos politikalarını yürürlüğe koydukları ve oluşan kaos ortamını kendi lehlerine değerlendirerek, hedef bölgeleri/ülkeleri kendi çıkarları doğrultusunda gerektiğinde yeniden dizayn ettikleri bilinmektedir. Bugün etrafımızda süregelen olaylarla Arap Baharı adı verilen gelişmeler de dâhil kabaca son yüz yıllık olayları bu açıdan değerlendirmekte, tahlil etmekte yarar vardır.

Bunun yanı sıra bölgede yaşanan olayların ve gelişmelerin kendi inancımız açısından değerlendirilmesi ve kendimiz açısından bir özleştirme yapılması da elzemdir. Geldiğimiz noktada bir arada barış içerisinde yaşama kültürünü kaybettiğimiz ortadadır. Bunun sosyal, siyasal ve ekonomik nedenlerinden başka din anlayışına dayalı nedenleri de söz konusudur. Örneğin çeşitli dini grupların dini metinleri, gözlerine adeta bir at gözlüğü takarak tek yönlü ve dışlamacı bir mantıkla anlamaya çalışmaları ve böylelikle kendileri dışındaki hemen herkesi ötekileştirmeleri ciddi bir sorundur. Parçacı metin okuması şeklinde adlandırılan bir perspektifle İslam'ın temel referanslarına yaklaşmak, kişiyi Kur'an'ın ve Sünnet'in bütünlüğünden uzaklaştıran bağnaz bir din ve hakikat yorumuna iletir. Bu yorum ise kişiyi zamanın sosyal ve politik manipülasyonlarına açık ve kısır çekişmelerin ve şiddetin bir öznesi haline getirir.

Parçacı metin okumaları her zaman ciddi bir sorun olmaktadır. Örneğin Batı dünyasında bazı İslamofobik çevrelerin de bu parçacı okuma perspektifiyle Kur'an'ı değerlendirmeye kalkıştıkları ve örneğin farklı inanç mensuplarıyla ilişkileri ele alan Kur'an mesajından sadece şiddet ve çatışmayı çıkardıkları görülmektedir. Nitekim belirli çevrelerce, Bakara 191'de ayetin başlangıcında yer alan "onları nerede bulursanız öldürün..." ifadesinden hareketle Kur'an'ın Müslümanları gayrimüslimlere şiddete ve cinayete sevkeden bir referans olduğunu savunurlar. Hollandalı aşırı sağ politikacı Geert Wilders gibiler bu ve benzeri gerekçelerle İslami sembollerin ve Kur'an'ın yasaklanmasını ve camilerin kapatılmasını politikalarının merkezine almışlardır.⁶ Oysa aynı ayetin devamında "Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Zulüm ve baskı adam öldürmekten daha ağırdır. Yalnız, Mescid-i Haram yanında, onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Sizinle savaşılırsa onları öldürün. Kâfirlerin cezası böyledir" denilerek bunun savaş ortamındaki bir durumla ilgili bir emir olduğuna dikkat çekilmektedir. Bir sonraki ayeti kerimede ise "...Onlar savaşmaya son verecek olurlarsa, artık düşmanlık yalnız zalimlere karşıdır" denilmektedir.⁷ Kur'an bütünlüğü insan yaşamının kutsallığını ve buna saygı duyulması gerektiğini vurgular; bir insanı öldürmenin bütün insanlığı öldürmeye eşdeğer olduğunun altını çizer ve insanları yaşam hakkına riayet etmeye çağırır.⁸

⁴ Lewis, B., "The Roots of Muslim Rage: Why so many Muslims deeply resent the West, and why their bitterness will not easily be mollified", The Atlantic, September 1990, <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1990/09/the-roots-of-muslim-rage/304643/>

⁵ Bkn. Gündüz, Ş., "Seyyid Kutub'la İlgili Oryantalist Çalışmalar ve Eleştiriler", ed. A. Ağrakça (ve diğerleri), Şehadetinin 50. Yılında Seyyid Kutub, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları 2017, s. 256-257.

⁶ Bkn. <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/netherlands-pvv-leader-geert-wilders-koran-islam-mosque-ban-holland-dutch-pm-favourite-a7214356.html>

⁷ Bkn. Bakara, 2/191-193.

⁸ Maide, 5/32.

Parçacı yaklaşımdan uzak olarak İslam'ın temel kaynakları, özellikle Kur'an ve Hz. Peygamberin sünneti bir bütün olarak ele alındığında İslam'ın farklılıklara yönelik aslanan tutumunun ve yaklaşımının sosyal ve kültürel dışlamacılık ve buna dayalı bir tektipçiliğin ve farklılıkların yok edilmesinin amaçlanmadığı anlaşılır. Bunun yerine, İslami anlayış kapsayıcılığı ve toplumun felahına ve sulha aykırı olmadıkları müddetçe -velev ki bunlar İslami inancın dışında bile olsalar- insanların tercihlerine saygı göstermeyi esas alır. Kur'an'da yer alan şu ayeti kerime farklı inanç mensuplarının kutsallarına saygının bir işareti olarak alınmalıdır. "...Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içlerinde Allah'ın adı çokça anılan mescitler muhakkak yerle bir edilirdi...."⁹ Burada Allah'ın mescitlerle birlikte kiliseleri, havraları ve manastırları da zikretmesi bu mabetlere ya da buraları kutsal kabul eden dinsel grupların inanç sistemlerine haklılık payesi vermesinden değil, özgür iradesini kullanarak inanç konusunda bir tercihte bulunan ve Allah huzurunda bunun sorumluluğunu da üstlenmiş olan insanın inanç seçimine saygı duyulması istenmesindedir. Zira İslam, insanların din ve inanç tercihlerinin sorumluluğunun insanların kendisinde olduğunu, insanların özgür bir irade ile yaratıldığını kabul eder. Böylelikle kişinin doğruyu ya da yanlış seçme hürriyeti vardır ve kişi bunun sorumluluğunu üstlenmektedir. Doğru ya da yanlış, insana bu seçiminin hesabını soracak olan ise ancak Allah'tır. Bu çerçevede gayrimüslim de olsalar insanların kutsal mekânlarına saygı göstermek gerekir. Şimdi, gayrimüslim inanç merkezleri konusunda bile durum buyken, bugün Şii ya da Sünni birinin bir diğerinin camisini, mescidini ya da bir başka kutsal mekânını bombalamasının ve birbirlerinin canına kastetmesinin hiçbir haklı gerekçesi ya da izahı yoktur.

İslam, insanların farklı kabilelere ve milletlere ayrılmış olmasının sebebi hikmetini "*taarruf*" ile yani tanışma kavramı ile açıklar. "Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdâr olandır."¹⁰ Tanışmak ya da birbirini tanımak yanında "hayırda yarışmak"¹¹ da insanlar arasındaki bir diğer temel amaç olarak zikredilir. Dikkat edilirse, burada birbiriyle çatışmak, çekişmek, birbirini yok etmeye çalışmak değil tanışmak ve hayırda yarışmak öne çıkarılır. İşte bugün bu coğrafyada, şu zaman diliminde bizim kaybettiğimiz önemli değerlerden birisi budur. Bu nedenledir ki son derece dışa kapalı, kendi içine kapanmış, totaliter, dışlamacı ve ötekileştirici bir din anlayışı hâkim olmaya başladı. Maalesef böylesi bir yaklaşım uluslararası birtakım hegemonyacı güçlerin, bizleri siyasal ve sosyal çıkarlarına bir malzeme olarak kullanmasının da önünü açtı.

Peki, burada yapılması gereken şey nedir? Şu coğrafyada bütün bu sorunların üstesinden gelebilmek için öncelikle bir "farkındalık bilincinin" yeniden tesis edilmesi gereklidir. Bu farkındalık bilincinin iki boyutu vardır: Birincisi kimin eli kimin cebinde bunu iyi tespit etmek gerektir. Yani içinde bulunduğumuz coğrafyada vuku bulan bu hadiseler ve olaylar kimin lehine kimin aleyhine bir durum üretiyor? Hani bir olayın failine ulaşma konusunda böyle bir yöntemden bahsedilir: bu olay kime ne sağladı; kim bundan yararlandı ve kim ya da kimler zarar gördü? Buradan hareketle olayın faaline ulaşma ihtimalinden bahsedilir. Dolayısıyla bugün de etrafımızda olup biten hadiseler üzerine en azından bu açıdan bir bakmak gerekir kanaatimce. Kimin eli kimin cebinde sorusuna cevap olarak karşımıza çıkan şey, bugün maalesef şu coğrafyada olup biten olaylar karşısında bizim özne değil nesne, ya da etken değil edilgen konumunda olduğumuzdur. Olup biten olayları planlayan değil, bu planda bir malzeme ya da konu mankeni olarak kullanılan durumundadır yöre halkları. Hegemonyacı güçler bizim üzerimizden planlar üretiyor, bizim üzerimizden birtakım haritalar çiziyor, bizim üzerimizden politikalar yürütüyor. Öncelikle bunun farkında olmak gerekiyor. Nesne olmaktan kurtulup özne olmak gerekiyor. Bunun için de özgün, özgür ve bağımsız politikalar üretmek lazım. Eğitim ve kültürden, siyaset ve ekonomiye kadar Batılı güçlerin tasarrutundan kurtulmak, bunun için de öncelikle zihinsel bir özgürlük devrimi gerçekleştirmek gerekiyor. Her alanda bizleri özgürleştirecek ve küreselleşmeci güçlerin boyunduruğundan kurtaracak projeler hazırlamak ve yürürlüğe koymak gerekiyor.

İkinci olarak kendi öz değerlerimizin de farkında olmak zorundayız. Kendi değerlerimizi asla küçümsememeliyiz. Unutulmamalıdır ki 1500 yıllık süreçte İslam kültürü, İslam medeniyet havzası insanlığa çok şey sunmuştur. İnsanlığı barışla, adaletle, refahla ve bilimle tanıştırmıştır. İslam medeniyetinin şu anda en azından Müslümanlar açısından içinde bulunduğu bu kriz ortamının, bu kriz görüntüsünün geçici bir durum olduğunu düşünüyorum. Daha doğrusu böyle olduğuna inanmak istiyorum. İnşallah bu geçici durum, bu kriz ya da üzerimizdeki bu ölü toprağı bir tarafa bırakıldığında, olumlu anlamda sadece kendimize değil bütün insanlığa verilecek çok şeyimiz var. Zira bugün bütün

⁹ Hac, 22/40. Ayrıca bkn. Bakara, 2/251.

¹⁰ Hucurat, 49/13.

¹¹ Bakara, 2/148.

insanlık esasen ciddi bir krizin içerisinde. Seküler Batı teknoloji, endüstri, bilim ve en azından Batılı haklar için ekonomik refah sağlamıştır; ama bununla birlikte başta ahlaki ve inançsal olmak üzere birçok kriz de üretmiştir. Batıda belirli ülkelerde geçerli olan müreffehlik dünyanın birçok yerinde yaşanan sefaletle gözlerini yummuştur. Kendi çıkar ve menfaati için birçok yerdeki zulme gözlerini kapatmış, dahası zalim ve despotlarla işbirliğine gitmiştir. Seküler Batı zihniyeti, pragmatist, hazcı ve bencil bireyler üretmiştir. Oysa İslam, adalet, iyilik, doğruluk, bağışlama, merhamet, empati, güzel ahlak, zulme karşı çıkma, kula kul olmama, ıslah ve ihya gibi değerleriyle insanlığı yeniden huzurla, barışla, sosyal adaletle ve merhametle buluşturma potansiyeli taşımaktadır. Bunun farkında olmamız ve bu değerlerimize bağlı olmamız, öncelikle bunları kendi şahsımızda içselleştirmemiz gerekiyor. Değerlerimize yönelik bu farkındalık ile farklılıklarla barış içinde bir arada olmanın imkânı üzerinde düşünmeliyiz. En azından bu çerçevede bir dil ve üslup üretmeliyiz. Birbirimizi dışlayıcı ya da ötekileştirici değil, birbirimize saygı duymayı ve birbirimize temel haklar ve hukuk çerçevesinde yaklaşımı esas alan bir duruş sergilemeliyiz. Örneğin bu konuda İslam'ın bir din olarak 5 temel değeri *makâsıdu's-şerîa* yani insana yönelik dinin koruma altına aldığı temel değerler olarak kabul ettiğini hatırdan çıkarmamalıyız. Canın, aklın, malın, neslin ve dinin korunması şeklinde özetlenen bu temel değerlerin referansını Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in sünnetinden aldığını hatırlamalıyız. Yine korunması gerekli olan bu temel değerlerin, yani yaşam, düşünce, mal-mülk edinme, aile kurma ve inanç hürriyetinin yalnızca Müslümanlar için değil tüm insanlar için geçerli olduğunu akıldan çıkarmamalıyız. Bu çerçevede oluşacak bir farkındalık bilinci ve bu bilince dayalı olarak gelişecek bir toplum modeli, yalnızca bulunduğumuz coğrafyada günübürlük sorunların çözümünde değil tüm dünyada yaşanan krizden insanlığın kurtulması için bir kurtuluş reçetesi olacaktır.

BİLDİRİLER

ARAP BAHARI SONRASI ORTA DOĞU'DA MEZHEP HAREKETLERİ BAĞLAMINDA İSLAM COĞRAFYASININ GÜVENLİĞİ YAHUT MEZHEP SAVAŞI

In the context of sectarian movements in the Middle East after Arab Spring
The Safety of Islamic Geography or Mazhap War

Mehmet DALKILIÇ*

Özet

Arap Baharı, (الثورات العربية - Arap Spring), ilk olarak 18 Aralık 2010 tarihinde Tunuslu bir gencin protesto için kendini yakmasıyla başlamıştır. Protestolar kısa sürede benzer sorunlar yaşayan Arap dünyasına yayılmış ve birçok Arap diktatörünün devrilmesine neden olmuştur. Birçok uzman bunu Arap dünyasında yaşanan en büyük değişim olarak yorumlamıştır. Ancak Irak, Libya, Mısır, Suriye ve Yemen'de meydana gelen olaylar Arap Baharı'nın gerisindeki gerçek aktörleri gözler önüne sermiştir. Emperyalistlerin bitmek tükenmek bilmeyen hırsları uğruna Orta Doğu'daki Müslümanlardan milyonlarcasının acımasız silahları altında can vermesi ve milyonlarcasının da kendi topraklarını terk etmek zorunda kalması büyük resmi düşündürmeye sevk etmiştir. Tebliğde öncelikle Orta Doğu'nun güvenliği/güvensizliği veya mezhep savaşının iç ve dış nedenleri söz konusu edilecektir. Emperyalist güçlerin, yaklaşık iki asırdan beri planlarını yaptığı, iki kutuplu sistem sonrası Orta Doğu'da "Arap Baharı"nı devreye sokmaları üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede Orta Doğu'daki kan, gözyaşı ve göçte büyük payı olan iki zihniyet tahlil edilecektir. Bunlardan birincisi Vehhabi/Selefilik ikincisi Şii'dir. Bu zihniyetlerin kendi dışındaki Müslümanları hedef almalarına rağmen emperyalist güçlerle çatışmazlık halinde olmalarına dikkatler çekilecektir. İslam coğrafyasının iki kutuplu hale getirilmesinin olumsuz güncel sonuçları üzerinde durulacak ve faaliyetleri esas alındığında her iki grubun ortak özelliğinin aslında "İslam coğrafyasında Müslüman avcılığı yapmak" olduğuna örnekler verilerek açıklanacaktır. Tebliğde Müslümanlığın gereği olarak Orta Doğu'nun bir "güven ve emniyet yurdu" haline getirilmesi için gerekli şartlar sıralanacaktır. Başka bir ifade ile Müslümanları savaş belasından kurtarıp, ümmet bilinci ve vahdet çerçevesinde politik birlik sağlamanın veya Müslüman ittifakının şartları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Mezhep savaşı, Vehhabi/Selefi, Arap Baharı, Orta Doğu, Şii, emniyet.

Abstract

Arab Spring (الثورات العربية) first started on December 18, 2010, with a burning of Tunisian genocide protest. Many experts have interpreted this as the greatest change in the Arab world. However, the events that took place in Iraq, Libya, Egypt, Syria and Yemen revealed the real actors behind the Arab Spring. The death of millions of Muslims in the Middle East under the merciless weapons of the imperialists for their endless ambitions and the fact that millions of Muslims have to leave their lands, have made the big picture think. In the paper, firstly, internal and external causes of the Middle East's security-insecurity or sectarian war will be discussed. It will focus on introducing the "Arab Spring" in the Middle East after a "bipolar system" that the imperialist powers have been planning for almost two centuries. So two mindsets with great share in the blood, tears and migration in the Middle East will be analyzed. The first one is the Wahhabi-Salafis, the second is Shi'is. The negative current results of the bipolarization of Islamic geography will be emphasized, and on the basis of their activities, that the common feature of both groups is, in fact, Muslim hunting in the Islamic geography. As a requirement of Muslims, the necessary conditions will be laid for the Middle East to become a "trust and security" dwelling. In other words, it will save the Muslims from the battles of war and focus on the conditions of the Muslim alliance, or to provide political unity within the framework of ummah consciousness and wahdat.

Key Words: Islam, sectarian warfare, Wahhabi/Salafi, Arab Spring, Middle East, Shia, security.

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü , mehmetdalkilic@yahoo.com

Giriş

Günümüz Orta Doğu'sunu anlamak olayların arka planını yorumlayabilmek için bölge insanının Osmanlıdan ayrılma sürecine bakılmalıdır. İslam Dünyası'nda özellikle de Arabistan'da bir grup 1730'lu yıllardan itibaren din kisvesi altında hızla radikalleşme göstermiştir. Dış destekli ve Osmanlı karşıtı olan grubun en önemli vasıflarından biri dışlamacı/tekfirci olması idi. Grup, bölgenin ileri gelenlerinin ortak çıkarlarda birleşmesi ve dış desteklerin alınması ile güç kazanmış, dini argümanlar kullanarak temelde siyasi olan hareketin dini temalı bir pozisyon almasını sağlamıştır. Çok geçmeden şiddeti savunan bir örgüt haline dönüşmüş ve dini argümanlarla şiddeti meşrulaştırma çabasına girişmiştir. Böylelikle dini araçsallaştırmış ve halka yönelik propagandada etkili olmayı başarmıştır. Söz konusu örgüt, 1740'lı yıllardan itibaren İslam Dünyası'nda gerçekleştirdiği yıkıcı faaliyetler nedeniyle çok çeşitli isimler almıştır. Bununla birlikte hareket muhalifleri tarafından daha çok kurucusu Muhammed b. Abdulvehhab'a nispetle Vehhabilik adı ile anılmıştır. Ancak Vehhabilik ismi yıllar boyu mensuplarına nispet edilen terör faaliyetlerinden dolayı yıpranmış ve onları değişik isimler kullanmaya zorlamıştır. Günümüzde ise kendilerinin "Selefi" ismini tercih ettikleri görülmektedir. Söz konusu grup gerçekleştirdikleri faaliyetler ve zihniyet yapısına bakılarak dönemin Osmanlı bilginleri tarafından "mezar yıkıcılar" ve "Yeni Harici Hareket" diye isimlendirildikleri bilinmektedir (Fırlı, 1998, s.189; Büyükkara, 2004, s.22-33).

XVIII. asrın sonlarından itibaren söz konusu örgütün düşüncesi diğer Müslümanları da etkilemiş, iç ve dış desteklerle dünyanın çeşitli ülkelerinde kendilerine faaliyet alanları bulabilmişlerdir. Özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleştiği ülkelerde dini karakterli şiddet olayları ile sıkça anılmaya başlamıştır. Bir tür Harici zihniyetin takipçisi veya devamı niteliğinde olan Vehhabi-Selefi düşünce mensupları kendilerine hedef kitle olarak her zaman Müslümanları seçmiştir. Bu bağlamda dini temalı terör unsurları genellikle Harici veya Şii düşünceye mensupturlar. Her ikisi de temelde birbirlerine zıt ve düşman unsurlar olmasına rağmen, bir noktada birleşirler. O da gayri Müslim yerine Müslümanların hedef kitle olarak seçilmesidir. Bu nedenle Harici-Vehhabi zihniyet mensupları "İslam coğrafyasında Müslüman avcıları" olarak vasıflandırılmışlardır. Her iki grubun tarih boyunca bu vasıflarını yanlışlayacak bir savaşı veya faaliyeti görülmemiştir. Bu nedenle Vehhabi-Selefi düşünce mensupları, -tıpkı Hariciler gibi- daima dış güçlerle işbirliğine hazır, Müslümanlara ise mesafeli hatta düşmanca faaliyet içinde olabilmişlerdir (Fedayi, 2016).

Son iki asır Vehhabi-Selefi düşünce mensuplarının örgüte elemen kazandırmasını kolaylaştırmıştır. İslam Dünyasının içine düştüğü zor durumdan kurtulma çabaları esnasında, halkın gerek baskıcı yönetimler nedeniyle İslam'ı doğru kaynaklardan öğrenememesi, gerekse Müslümanların hemen her coğrafyada hak mahrumiyetine uğratılması, aşırı görüşlerin gençlere ulaştırılmasını kolaylaştırmış ve onları dini görünümü şiddet faaliyetlerine yöneltmiştir. Bu duruma bir de yöneticilerin zenginliği karşısında gençlerin işsizliği veya fakirliği ilave edilince, söz konusu terör gruplarının taraftar toplamasının kolaylığı kendiliğinden anlaşılacaktır. XX. asrın son çeyreğinde gerek Afrika ve Orta Asya'da gerekse Orta Doğu'da Müslüman unsurların yoğun nüfus teşkil ettiği bölgelerde savaşı esnasında yardım amaçlı ülke topraklarına gelen söz konusu terör grupları hızla yayılma imkanı bulabilmiştir. İç ve dış güçlerin desteği ile bu coğrafyalarda kolayca yerleşmiş ve sözde İslam adı altında Müslümanları birbirine düşman yapacak faaliyetlerini yaygınlaştırmışlardır. Buna yerel yönetimler de göz yummak suretiyle imkan sağlamıştır. Selefilere bütün işleri kolaylaştırılmış bir taraftan tarihi mekanlara yerleşmesine göz yumulurken diğer taraftan da kolayca yeni mabed ve mekanlar yapabileme imkanı verilmiştir. Günümüzde, İslam coğrafyasının hemen her yerinde aynı zihniyet yapısına mensup ancak farklı isimlerle anılan ve dini araçsallaştıran terör gruplarından söz etmek mümkündür (Bilgin, 2014, s.80-83).

İslam Coğrafyasının Güvenliği Yahut Mezhep Savaşı

İslam coğrafyasının güvenliği yahut mezhep savaşı söz konusu edildiğinde ayrımcı ve tekfirci iki zihniyet akla gelmektedir. Afrika, Orta Doğu, Orta Asya ve Balkan Ülkelerinde Müslümanların bulunduğu hemen her yerde dini görünümü ayrımcı ve tekfirci gruplar farklı isimlerle teşekkül ettirilmiştir. Dış güçlerin veya gayri İslami unsurların da desteğini alan dışlamacı gruplar, gerek İslam coğrafyasında gerekse Batılı ülkelerde terörist eylemlerle Müslüman imajına sürekli zarar vermiştir ve vermektedir. Kısa sürede bir taraftan el-KAİDE, İŞİD, DEAŞ, YPG ve PYD, diğer taraftan da HAŞDİ ŞABİ, HUŞİ, HİZBULLAH ve MEHDİ ORDUSU gibi birçok terörist grup kurularak birbiriyle savaşması sağlanmıştır. Bütün bunların açıklaması güçlü aktörler açısından bakıldığında sosyolojik olarak oldukça basittir. Onlar gücün ve dünyaya tahakkümün devamının ancak kendi topraklarından uzakta meydana gelen savaşlara bağlı olduğunu düşünmektedirler. Öteki toplumların birbirleriyle savaşmaları, söz konusu toplumlarda biriken ve kendilerine karşı kullanılacak güçleri bertaraf etme yolu olarak kabul edilmektedir.

Söz konusu savaş veya terör faaliyetlerinde kullanılan metot ve ellerindeki silahlar asla Müslümanlara ait değildir ve bunlarla ortaya konulan terör faaliyetleri kesinlikle İslam'ın temel değerleri ile uyumsuz. Bu bağlamda din kisvesi altında terör estiren gruplar, Müslümanların günümüzdeki birlik ve beraberliğinin önündeki en büyük engeldir. Biz bu tebliğimizde söz konusu terör unsurlarının Arap Baharı sonrasında Orta Doğu'da mezhep hareketlerini ve Mersin/Kilis çerçevesinde değerlendireceğiz. Özellikle aşırı grupların bölgeye ilgisi, tarihçesi ve faaliyet alanlarını daha çok Orta Doğu çerçevesinde söz konusu edeceğiz. Bu araştırmanın diğer bir amacı ise özellikle Vehhabi-Selefi grupların kendileri gibi düşünmeyen ehl-i kible düşmanlığı üzerinden Türkiye-Bölge ülkeleri ilişkilerine olumsuz etkisini tespiti yöneliktir. Düşmanlık veya tekfircilik zihniyetine dayalı olarak ortaya çıkan ve dinî nassı bu bağlamda kullanıp kendisine yasal zemin hazırlama gayreti içinde olan günümüz Vehhabi/selefi düşünce mensuplarının faaliyetlerinin daha çok kimin işine yaradığı üzerinde durulacaktır.

Vehhabi/Selefi tekfirci düşünce siyasi, jeopolitik kaynaklı olmakla birlikte içe dönük yıkıcı faaliyetlerini genellikle dini nassa dayandırma gayreti içerisindedir. Allah'ın zâtı ve sıfatları ile ilgili yorumlar, diğer Müslümanları tekfir konusunda en temel nedenlerinden biridir. Zira onlar ayetleri yorumlama/te'vil yerine literal/zahiri yani kelime anlamını tercih etmektedirler. Nitekim Ehl-i Sünnet kalamcıları Matüridi ve Eşarilerce Allah'ın asla yaratılanlara benzemeyeceği kabul edilirken, Vehhabiler Allah'ı insana benzeterek (Allah Kürsüye oturmuştur) derler. Vehhabilere göre Allah hakkında, organ ve cismi reddetmek yanlıştır. Zira Allah, kendi suretine benzeyen insanı yaratmıştır. (Abdulvehhab, 1980, s.256; İbni Baz, 1990, s.19; Tuveyciri, 1998, s.76). Yine "Allah zatiyle Arşın üstündedir" demek suretiyle Kelamcıların "Allah mekandan münezzehtir" görüşüne muhalefet ederler. (Hac Dergisi, yıl:49, 11. bölüm s.73-74 H. 1425 Mekke). İstiva konusunda kendileri gibi düşünmeyen diğer Müslümanları tekfir ederler. (el-Akkad, 1995, s.26; el-Fevzan, 1999, s.40). Zira onlar Allah'ın aşağı yukarı hareket ettiğini kabul ederler. Allah'ın kelamının harf ve seslerden ibaret olduğunu kabul etmeyenleri Müslüman saymazlar (el-Fevzan,1999, s.23).

Yine Âdem aleyhisselamın peygamberliği konusunda onun ne nebi, ne de resul olduğunu kabul ederler. (Abdullah b. Yezid, 2000). Ebu Leheb ve Ebu Cehil bile, la ilahe illallah Muhammedün Resulullah demediği halde, evliya ile tevessül eden Müslümanlardan daha çok muvahhid ve imanları daha ihlâslıdır (Başümeyl, 1996, s.16). Onlar Eşariler ve Maturidilerin, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olarak adlandırılmayı hak etmediklerini savunurlar. Eşarileri tekfir etmekten çekinmezler (Abdulvehhab, 1995, s.353). Peygambere salevat konusunda da tekfire başvururlar. Mesela "Allahümme salli ala Muhammed tıbbi'l-kulubi ve devaiha ve afiyeti'l-ebdani ve şifaiha ve nuri'l-absari ve diyaiha" sözü şirkidir. Ayrıca Tasavvufu, Peygamberi ve evliyayı vesile ederek dua etmeyi, Mübarek gün ve geceleri kutlamayı, Peygamber efendimizin kabrini ziyaret etmeyi, ölüye Kur'an okumayı minare yapmayı, tesbih kullanmayı bid'at sayarlar ve bunları yapanları tekfir etmekten çekinmezler. Burada önemli bir hususa dikkatler çekilmelidir. O da şudur: Bütün bu ve benzeri tartışmalar sanki vehhabi/selefi zihniyetin dini naslardaki tevillerde meydana gelen tartışmalardaki yorum farkından meydana gelmiş gibi bir görüntü vermektedir. Bu görüntü tamamen tarihi vakalara aykırı ve aldatıcıdır. Bu düşünce tamamen dış kaynaklı fitne odaklarının destekleri ile güç kazanmış ve yasal zemin oluşturma çabaları esnasında dini nassı kendi düşüncelerini haklı çıkarmak amacıyla kullanmıştır. Bu yüzden söz konusu tekfirci düşünce mensuplarının "önce inanıp sonra delil bulma" çabasına giren Harici zihniyetle aynı metotla çalıştığı belirtilmelidir.

Yukarıda sadece bir kısmı belirtilen ve diğer Müslümanları tekfir amacıyla söz konusu edilen konular çerçevesinde ortaya çıkmış bir anlayış değildir. Bu bağlamda dini olmaktan daha çok siyasi ve dış destekli bir yıkıcı faaliyettir. Bu zihniyetin dayandığı argümanlardan bir kısmı İslam coğrafyasındaki bilim insanına dayandırılabilir dış destekleri her zaman ön plana çıkmıştır. Nitekim daha kısa bir süre önce İslam âleminin en önemli mabedi olan Kabe-i Muazzama'da imamlık görevinde bulunan Abdurrahman Sudeysi Amerika'da skandal açıklamalarda bulunmuştur. İslam Âlemi Birliği'nin düzenlemiş olduğu konferansa katılmak üzere New York'a giden Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi İşleri Genel Başkanı Şeyh Dr. Abdurrahman es-Sudeysi, Suudi Arabistan'ın el-İhbariyye kanalına "Bugün Suudi Arabistan ve ABD dünyanın iki kutbu. Allah'a hamdolsun dünyayı birlikte yönetiyorlar" şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Bu sözleri nedeniyle özellikle sosyal medyada yoğun tepki gören Sudeysi, Suudi Arabistan ve Amerika'nın dünyanın güvenliği ve istikrarın merkezi olmasında öncelik ettiğini savunmuştur. Konuşmasında Suudi Arabistan Kralı Selman b. Abdülaziz ve Amerika Başkanı Donald Trump'a da dua etmeyi ihmal etmeyen Sudeysi, Suudi Arabistan kralı ve ABD Başkanının insanlık için atacakları adımlarda başarılı olmalarını dilemiştir. (www.milligazete.com.tr/ozel <http://video.haber7.com/video-galeri> Erişim:18 Eylül 2017). Yine kısa süre önce Suudi Arabistan Müftüsü ve Ulema Heyeti Başkanı Abdülaziz Al-i Şeyh verdiği fetvada İsrail'e karşı savaşmanın caiz olmadığını belirtirken Hizbullah'a karşı İsrail ordusuyla iş birliği yapılabileceğini de savunmuştur. Basında yer alan bilgilere göre Dürzi kökenli İsrail İletişim Bakanı Eyüp Kara, Suudi Arabistan Müftüsü

ve Ulema Heyeti Başkanı Abdülaziz Al-i Şeyhi'nin, "İsrail'e karşı savaşmanın caiz olmadığını, Hamas'ın terör örgütü olduğunu ve Hizbullah'a karşı İsrail ordusuyla iş birliği yapılabileceği" yönündeki fetvasından dolayı tebrik ederek ülkesine davet etmiştir (www.haber7.com).

Son üç asırdan beri Orta Doğu'yu dolayısıyla tüm Müslümanların yakından ilgilendiren Vehhabi/Selefi düşünce, mensuplarının iddia ettikleri gibi tarihi bir zemini bulunmamaktadır. Bu bağlamda Selefilik düşüncesi aslında "selef"inin bulunduğunu var saymak pek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle daha ortaya çıktığı ilk günlerden itibaren "mezar yıkıcılar" olarak anılmıştır. İslam tarihi ve kimliğini oluşturan birçok uygulamaya karşı çıkmış ve bunları tahrip etmeyi dinden saymıştır. İlk tahrip ettikleri ise ikinci halife Hz. Ömer'in kardeşinin mezarı olmuştur. Halife Ömer b. Hattab'ın 634'te Yemame harbinde şehit düşen kardeşi Zeyd'in, Der'iyye ile Uyeyne arasındaki el-Cabile isimli köyde bulunan türbesini yıkmak için dönemin idarecilerini ve etrafındakileri ikna etmiştir. Hz. Zeyd'in türbesi yanında bulunan diğer şehitlerin mezarları ile birlikte yıkılmış, ağaçlar kesilmiştir. Abdülvehhab'a sert fetva ve davranışlarından dolayı daha ilk yıllarda kardeşinin karşı çıktığı kaynaklarda yer almaktadır. Bu durumu Yörükân şöyle anlatmaktadır: Vehhabiliğin kurucusu Abdülvehhab'ın kardeşi Süleyman bin Abdülvehhab bilgin bir adamdı. Bir gün kardeşine sordu: Erkânı İslam kaçtır? O da beştir, cevabını verdi. O da, sen bunlara altıncısını ilave ediyorsun, sana tabî olmayı din erkânından sayıyorsun, dedi. Bir diğeri ona, "İslam'ın şartı Müslümanları tekfir etmek değildir" demişti" (Yörükân, 1953, s.61-63).

Altı asırdan fazla Müslümanların temsilcisi olan Osmanlı İslam kültür, sanat ve düşüncesine ait eserler de bu durumdan nasibini almış ve almaktadır. Söz konusu düşünce mensupları tarihi eserlerin mahiyetine, önemine ve özelliğine bakmaksızın tahrip etme yolunu tercih etmekle kalmayıp, bu eserleri yapanlara karşı da olumsuz bir tavır içerisine girebilmektedir. Bu bağlamda Selefiyye/Vehhabi düşünce mensuplarının Osmanlı veya Türkiye aleyhine kullanıldıkları sıklıkla dile getirilmektedir. Müslümanların bu durumdan şikâyetçi oldukları dikkatlerden kaçmamaktadır. Bazı camilerdeki yazıların tahrip edildiği, mezarların yıkıldığı ve türbelerin tahrip edilmeye devam edildiği bilinmektedir. Bu ise Türkiye ile ilişkilerin zarar görmesine neden olabilmektedir.

İslam'ın temel kaynakları eski kavim, grup veya insanlardan aşırı gidenlerden örnekler verip, Yüce Allah'ın Müslümanları "orta ümmet" olmasını emrettiği bildirmektedir. Bu yüzden Müslümanların bu emirlere uyup, her türlü aşırılıktan korunması İslam'ın temel prensibidir. Nitekim Kur'an aşırılığı şöyle yasaklamaktadır: "De ki: Ey kitap ehl-i, haksız yere dininiz konusunda aşırı gitmeyin ve daha önce sapmış ve birçoğunu saptırmış ve dümdüz yoldan kaymış bir topluluğun heva (istek ve tutku)larına uymayın" (el-Maide, 5/77).

Kur'an'da aşırılığın açıkça yasaklanmasına rağmen Hz. Peygamberin vefatından hemen sonra özellikle de dört halife döneminde, ibadetlerine düşkün oldukları halde dinde aşırı giderek Allah'ın emirlerinden ve Hz. Peygamberin sünnetinden ayrılan bir grup ortaya çıkmıştır. "Hariciler" adıyla tanınan bu grup mensupları, İslam adına ortaya çıktıklarını iddia etmekle birlikte, tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de insanlık dışı faaliyet ve söylemleri ile İslam imajına büyük zarar vermektedirler. Hz. Peygamber, İslam'da olmayan hareketleri İslam'ın bir parçasıymış gibi göstermeye çalışanlara asla göz yummamış ve hayatı boyunca dinde aşırılığa karşı uyarılarda bulunmuştur. Nitekim aşırılığa karşı şu uyarıda bulunmuştur: "Kişi işini yaparken mutedil hareket eder ve bu itidali devam ettirirse muvaffak olacağını ümit edin. Şayet aşırılığa düşerek dikkat çekmiş ve parmakla gösterilecek hale gelmişse ona itibar edip salihlerden sanmayın" (Tirmizi, Kıyame 21).

Arap Baharı adıyla anılan sürecin Orta Doğu'da yarattığı dinamiklerin ve Arap coğrafyasındaki toplumsal hareketleri tetikleyen iç ve dış faktörlerin öncelikle tespiti tebliğin konusunun anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır. Uluslararası güçlerin bu gelişmelerin neresinde durduğunun tespiti hız kesmeden devam eden savaşın mahiyetini ortaya koymada yardımcı olacaktır. Bölgedeki gelişmelerin genel bir değerlendirme ile ortaya konulması, Irak, Yemen, Mısır, Libya ve Suriye'deki savaşların veya diğer Arap ülkelerindeki küçük çaplı çatışmaların bir mezhep savaşı kisvesine büründürülmek istendiği tezinin izahını kolaylaştıracaktır. Bu çerçevede Arap dünyasındaki olayların nasıl okunması gerektiği konusunda temel prensipler göz ardı edilmemelidir. Nitekim XIX. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz sömürgeciliği tarafından Avrupa-merkezli bir coğrafi terim olarak tedavüle sokulan Orta Doğu, dar planda Arap Yarımadası ve bunu çevreleyen kuzeyde Türkiye, batıda Mısır, doğuda ise İran topraklarını kapsayan alana işaret eden bir bölge olarak tanımlanmaya ve tanıtılmaya özen gösterilmiştir. Burası aslında İslam'ın doğduğu ve yayıldığı ilk coğrafya olarak dikkatleri çekmektedir. Bu bir bakıma küçük Orta Doğu olarak isimlendirilmiştir. Yaygın olarak kullanılan diğer bir terim ise Büyük Orta Doğu olup, genel olarak Mali, Nijer, Nijerya, Tanzanya gibi bazı Afrika ve Malezya, Endonezya gibi Güneydoğu Asya ülkeleri ile Balkanlar haricinde kalan İslam coğrafyasına işaret etmektedir. "Marakeş'ten Bangladeş'e" veya "Kazablanka'dan Kalküta'ya" ifadeleri, aslında Müslümanların kahir ekseriyetinin

yaşadığı bu büyük alanı, yani Büyük Orta Doğu'yu ifade etmektedir. Günümüz siyaset literatüründe Orta Doğu, daha çok İslam âlemi kastedilerek söz konusu genişletilmiş şekline referansla kullanılan bir isim haline gelmiştir. Bu haliyle Orta Doğu, Moritanya dâhil Kuzey Afrika'yı, Somali ve Sudan'ı, Kafkasya ve Orta Asya'yı, ayrıca Hint alt-kıtası dediğimiz Hindistan, Pakistan, Afganistan, Bangladeş ve Sri Lanka'yı içine almaktadır. Büyükkara İslam âleminde yüzde 85-90 gibi bir oranda çoğunluğu oluşturan Sünni Müslümanlar dışındaki gayr-i Sünni mezheplerin tamamının doğup, geliştikleri ve günümüzde varlıklarını sürdürdükleri bölgelerin Orta Doğu dâhilinde olmasının, İslam coğrafyası açısından önemine dikkatleri çekmektedir (Büyükkara, Güz/2013, s.321-354).

Bu bilgiler doğrultusunda söz konusu geniş coğrafyanın iki ana temel ögeye oturtularak değerlendirilmesi tebliğin anlaşılabilirliğini kolaylaştıracaktır. Bunlardan birincisi Şii Orta Doğu, ikincisi ise Sünni Orta Doğu'dur. Her ikisi de aynı coğrafyada yer almakla birlikte bazen aynı ülke sınırları içerisinde yer alan Şiiler ve Sünniler belli bölgelerde yoğunlaşmışlardır. Şii Orta Doğu denilince ilk akla gelen Irak olacaktır. Zira Şia mezhebi Irak topraklarında doğmuş, ilk zümreleşmeler, Şiiliğin çeşitli tezahürleri İslam'ın birinci asrından itibaren bu bölgeden diğer coğrafyalara taşınmışlardır. Orta Doğu'da Şii Müslümanların farklı grupları ile özellikle de İsna Aşeriyye ile çoğunluğu teşkil ettiği ülkeler İran, Irak, Bahreyn ve Azerbaycan olduğu belirtilmelidir. Ancak körfez ülkelerinde belli oranlarda Şii nüfusun varlığı da söz konusudur. Özellikle Bahreyn'in nüfusunun çoğunluğunu Şiiler oluşturmaktadır. Yine Suudi Arabistan'ın katif bölgesinde önemli bir Şii nüfus bulunmaktadır. Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri'nde (BAE) Katar, Uman'a göre daha fazla bir Şii nüfus barındırmaktadır. Lübnan, Yemen ve Suriye İsna Aşeriyye dışında Şii kökenli nüfusun barındığı ülkelerdir. Bütün bu ülkelerde İran'ın İsna Aşeriyye etkisi son yıllarda çok daha fazla artmıştır. Ahbarilik, Şeyhlik ve diğer Şii tarikatlar büyük oranda kabul görmüştür. Zeydilik/Huşilik (Yemen), İsmaililik (Hindistan, Pakistan ve Afganistan) (Nizârî-Musta'lî kolları) diğer Şii nüfusu oluşturmaktadır. Orta Doğu'da diğer gayr-i sünî mezhebi unsurlar da bulunmaktadır. Bunlar Dürzilik/Mısır, Lübnan, Suriye, Nusayrilik/Suriye, Türkiye, Aleviler, Bektaşiler, Şebekler /Türkiye, Ehl-i Hak, Yâresânlar, Kâkâ'iler/İran, Irak, Türkiye, Suriye Lübnan, Yezidîler, Zikrîler, Ahmedîler ve İbâdîler bulunmaktadır (Büyükkara, 2013, s.321-354).

Sünnî Orta Doğu ve Kilis

Sünnî Müslümanlar İslam âleminde yüzde 85-90 gibi bir oranda çoğunluğu oluşturmaktadır. Hanefiler: Türk kökenliler (Türkiye ve Kıbrıs Türkleri, Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar ve Uygurlar), Tacikler ve alt kıtadaki Afganistan, Pakistan, Hindistan, Keşmir ve Bangladeş Müslümanlarının büyük çoğunluğu Hanefi mezhebine mensuptur. Bu Müslüman topluluklar İslam âleminde en fazla nüfusa sahip halklardan oluşmaktadır. Arap ülkelerinden Irak, Suriye, Lübnan ve Mısır'da yine Hanefi mezhebi Şafii mezhebi ile birlikte varlığını sürdürmektedir. Şâfiîler Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de yaşayan Sünnî Kürtlerin tamamına yakını Şafii'dir. Irak, Suriye, Lübnan ve Mısır'daki Şafii'lerden başka Filistin, Ürdün, Hicaz, Yemen ve Uman'daki Sünnî Müslümanlar da ağırlıklı olarak Şafii'dir. Mâlikîler Fas, Batı Sahra, Moritanya, Cezayir, Tunus ve Libya'da baskın olan Maliki mezhebi Sudan'da ve Güney Mısır'da Şafii'lik ile birlikte varlığını korumaktadır. Körfez'de (Kuveyt, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri) geleneksel olarak Maliki'lik baskın mezhep olsa da son yüzyılda Suudi tesiriyle Selefilik, diğer Arap ülkelerinden gelen göçmenler vasıtasıyla da Şafii'lik etkinlik kazanmıştır. Selefiler/Hanbeliler Suudi Arabistan ve Katar'da Selefi Müslümanlar çoğunluktadır. Suudi Arabistan'ın Necd bölgesi Vehhâbî hareketinin ana vatanıdır. Başta Yemen ve Mısır olmak üzere çoğu Arap ülkesinde Selefilik son yüzyılda diğer Sünnî mezheplerin aleyhine işleyen bir tarzda etkinlik kazanmıştır. (Büyükkara, 2013, s.321-354).

Tarih boyunca Kilis Orta Doğu coğrafyasının en önemli merkezlerinden biri olagelmiştir. Günümüzde de bu durum değişmemiştir. Orta Doğu'da meydana gelen hemen her olay veya süreç Kilis'i yakından ilgilendirmiştir. Onun coğrafi konumu Osmanlı sonrası devletlerin sınırlarının çizilmesiyle daha da önemli hale gelmiştir. Suriye ile Türkiye arasında birçok merkezi şehre yakın olması bu durumu sağlayan en önemli özelliklerinden birisidir. Son yüz yıl içerisinde Kilis, Suriye'de kalan özellikle Azez, Deyru Savvan ve Dabık gibi birçok yerleşim merkezlerine en yakın konumda bulunmaktadır. Bu bağlamda sıklıkla hedef konumunda bulunmaktadır.

Kilis tarih boyunca ortak kültür oluşturabilmiş önemli merkezlerden biridir. Nitekim kanunnameler, Kilis Türkmenlerinin kullandığı sözcüklerle doludur. Bunlar kurallar, kültür ve yaşam beraberliğini açıkça ortaya koymaktadırlar. Bazı Kilis köylerinin Halep Evkaf Defteri'nde yazılı olması bu kültür ve coğrafya birliğinin en önemli delillerinden biri olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Kilis özellikle Mercî Dabık savaşı sonrası önemli bir merkez olma yolunda hızla ilerlemiştir. Köy olmaktan çıkmış 16. yüzyıl boyunca hızla kentleşmiş, bayındır eserlerle donatılmıştır. Başka bir ifade ile Kilis'in kentleşmesi Merc-i Dabık'la başlamıştır. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Ehl-i Sünnet din anlayışlarının yaygın olduğu bölgede ortak kültür inşası hızla gerçekleşmiş, Türk, Arap, Kürtlerden

oluşan toplum bu yapısını orduda da göstermiş, hep birlikte başarılarla imza atabilmişlerdir (Tuncel, 2012, c.26, s.5-8).

2011 yılından itibaren Suriye'deki iç karışıklıkların sınır ötesine geçmesi doğal olarak Türkiye'yi de etkilemiştir. Türkiye'nin sınır şehirlerinden özellikle en fazla etkilenen Kilis olmuştur. Peki Neden Kilis? sorusunun cevabı öncelikle Kilis'in, Türkiye-Suriye sınırı boyunca yer alması; Gaziantep'e 55 km, Suriye sınırına ise 10 km mesafede bulunmasında yer almaktadır. Bu, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgesi arasındaki geçiş kuşağı üzerinde bulunması nedeniyle göçlere açık olmasına anlamını taşımaktadır. Stratejik konumu gereği Türkiye için kilit rol oynayan Kilis, görünürde Müslümanların evlatları arasında devam eden savaş aslında tarihi bir gerçekliğin tekrarı niteliğindedir. O da şudur: Kilis Osmanlı Devleti döneminde de önem verilen bir şehirdi. Zira XVI. ve XVII. yüzyıllarda Şah İsmail Akdeniz'e inne politikası izlemiştir ve defalarca Osmanlı-Şah İsmail politikaları karşı karşıya gelmiştir. Ayrıca Kilis Müslümanların Doğu Roma İmparatorluğu ile ilk askeri temasların yaşandığı yerdir. Bu yüzden içinden geçtiğimiz süreçte de yürütülen kirli savaşta aktörlerin Akdeniz sevdası ön plana çıkmaktadır. Başta Rusya, İran, Amerika-İngiltere ve diğer sömürgeci şer güçler savaşı İslam coğrafyasında ve Müslümanlar üzerinde yürütmektedirler. Bütün bunların Kilis'i etkilemesi ve göçlerin bu yöne olması tarihi verilerle örtüşmektedir ve tesadüfi değildir. Dış güçlerin Kilis'i hegemonyası altına alma istekleri çok eskilere dayanmaktadır. Nitekim stratejik önemi sebebiyle 1920 yılı başında Fransızlar ordu merkezini Kilis'e nakletmiştir.

Günümüzde de Kilis, Suriye rejimine muhalif olanların ve IŞİD'in Türkiye'ye giriş ve çıkışları için oldukça önemli bir konumdadır. Öncüpınar Sınır Kapısı'nın bulunduğu bölge Suriye rejimine muhalif ılımlı gruplara, Elbeyli ve Kilis'in doğu kısmı ise IŞİD kontrolündeki alanlara bakmaktadır. Şehrin batı bölgelerinin Afrin ile komşu olması sebebiyle PKK ve Suriye'deki uzantısı PYD açısından da önemlidir. Bu durum Kilis'i, üç ayrı gruba sınırı olan istisna, kritik bir il ve stratejik bölge konumuna getirmektedir. Yine Kilis'e komşu olan Cerablus, Azez ve Halep Akdeniz'e açılan önemli bir Kürt koridorudur. Yani Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik tehdit oluşturmaktadır. Görüldüğü üzere IŞİD tarafından atılan füzeler tesadüf değildir. Örgütün, halkın üzerinde korku yaratmak suretiyle göçle gelen Suriyeliler ile halkı karşı karşıya getirmeyi amaçladığı da söylenebilir. (<http://www.mehmetciktv.com.tr> Erişim: 13.10.2017)

Sonuç olarak IŞİD'in neden özellikle Kilis'i hedef aldığı dış güçler başka bir ifade ile emperyalistler göz ardı edilerek anlaşılabilir. Milli Mücadelenin en çetin olaylarına, en zorlu çatışmalarına tanık olan kentlerin başında gelen Kilis'te neler olduğunu bu şartlar açıdan değerlendirmek faydalı olacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Müslümanlar, Sünni-Şii bölünmesine veya çatışmasına hızla sürüklenmek istenmektedir. Müslümanların evlatları gözünü kırpmadan ateşe koşmaktadır. Bu cepheleşmede dini nedenlerin yanında ekonomik ve siyasi nedenlerin de rol oynadığı açıktır. Bunun iç ve dış nedenleri bulunduğu da göz ardı edilmemelidir. İran'ın imparatorluk hedefleri peşinde koşması ve tek ekonomik güç olma hırsı çatışmanın önemli nedenleri arasındadır. Ayrıca Orta Doğu'da yayılmacı emelleri uğruna faaliyetlerde bulunması, Sünni devletleri endişelendirmekte ve tedbir almaya zorlamaktadır. Buna karşılık Sünni prensiplere uymamakla birlikte Selefilik'in Sünnilik adına Şii'lere karşı yürüttüğü düşmanca faaliyetler ateşi biraz daha fazla körüklemektedir.

Müslümanların Sünni ve Şii olarak bölünmesine neden olan tarihi olayları inkâr etmek sorunların çözümüne herhangi bir katkı sağlamaz. Ancak bu durum günümüze gelinceye kadar uzun asırlar en azından canlılığını yitirmiş görünmekte idi. 1979 Devrimi sonrası gerek iç gerekse dış dinamikler nedeniyle İran'ın, kendi benimsediği siyasi ve dini değerlerini bölge ülkelerine yayma girişimine başlaması veya buna hız vermesi Sünni-Şii çatışmasını yeniden canlandırdı. Özellikle Afrika ve Basra Körfezi ülkeleri İran'ın hedefi haline geldi. Amerika'nın da göz yumması veya istemesiyle İran, Irak'taki etkisini arttırdı. Müdahaleler sonrası Irak'ta kurulan Şii hükümeti, Sünnilere karşı faaliyetleri artırıp, mezhep ayrılığını körüklemiştir. Bu durum Afganistan, Suriye ve Yemen için de geçerlidir. Siyasal ve ekonomik açıdan son 20 yılın en etkili veya karlı ülkesinin İran olduğunda şüphe yoktur. İran'ın bölge ülkeleri üzerindeki etkisinin artması, Sünni hükümetleri harekete geçmesine ve bölgede kontrolü yeniden ele geçirmek için çabalarını yoğunlaştırmalarına yol açmıştır. Tarihte görülmedik bir hızla "İslam Ordusu" ve benzeri birliklerin kurulmasının nedeni budur.

Bütün güçlü devletlerin özlemi Sünnilerin sözde temsilciliğine soyunan Vehhabi/selefilere, Şii'lerle çatışma ortamına sürüklemektir. Söz konusu çatışma bölgelerinde, bunun örnekleri görülmektedir. Sünniler adına Suudi Arabistan ve Şii'ler adına İran'ın söylemlerine baktığımızda, mezhep bölünmesi yüzünden yaşanan sorunların önümüzdeki birkaç yılda çözülmeyeceği açıktır. Zira bu, sadece dini

bölünmeyle ilgili değil, gerçekte siyasi bir sorundur. Günümüzde her iki ülkenin de çok iyi silahlandığı göz önüne alındığında, tüm dünya için çok daha büyük bir tehlike oluşturdukları açıktır. Zira hem İran hem de Suudi Arabistan, temsil ettikleri mezheplerin yanı sıra dünyadaki bütün Müslümanları sadece kendilerinin temsil ettiklerini iddia etmektedirler. Suudi Arabistan ve İran'ın birbirlerinden nefret etmeleri, onları Orta Doğu'da liderliği ele geçirme konusunda hırslandırıyor. Mezhep ayrılığı, bu ülkelerin birbirlerine güvenmesini engellemekte, düşmanca faaliyetler nedeniyle de bölgeyi daha büyük bir tehlikeye sürüklemektedirler. Her ikisi de asıl Müslümanın kendileri olduğunu iddia etmesine rağmen ölümlerinin kalbini, ciğerini elleriyle söküp çiğneyecek kadar birbirlerinden nefret etmektedirler.

İslam coğrafyasının güvenliğini sağlamak yahut mezhep savaşını önlemek için Müslümanların öncelikli olarak çözüme kavuşturması gereken üç büyük sorun bulunmaktadır. İslam coğrafyasının hürriyeti ancak bu sorunların ortadan kaldırılması ile mümkün olabilecektir. Bunlardan birincisi eğitim sorunudur. İslam cehalete savaş açmış bir dindir. Ancak günümüzde cehalet İslam ülkelerinin içine düşüp boğulduğu bir bataklık haline gelmiştir. Günümüz Müslümanları okumadığından ve ilim sahibi olmadığından dolayı önüne konulan seçeneklerden doğru olanı tercih edecek kabiliyet, yetenek ve iradeden mahrum kalmıştır. Adeta bilgi körlüğü yaşamakta, günübürlük ve art niyetli yönlendiricilerin peşine takılıp gitmektedir. İkincisi ile sanat ve bilimsel bilgi üretmemesidir. Son üç asırdan beri Müslümanların dünyada insanlığa sunacağı bir keşfi, sanatı veya üretimi bulunmamaktadır. Bu yüzden büyük bir fakirlik, yoksulluk ve zaruret içindedir. Orta Doğu başta olmak üzere tüm İslam coğrafyası büyük yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip olmasına rağmen muhtaçtır ve zaruret içindedir. Üçüncüsü ise Müslümanların çocuklarını her geçen gün ateş çukuruna yaklaştıran ayrılıklar, ihtilaflar ve değersiz ayrışmalardır. İslam coğrafyasında meydana gelen ihtilafların İslam'da hiçbir değeri ve pozitif karşılığı yoktur. Aksine İslam dışı argümanlarla ümmeti ayırıştıran, ötekileştiren ve dışlamacı zihniyet, her geçen gün vahdet ve ümmetten uzaklaşmanın ağır bedelini kendi çocuklarını heder etmekle ödemektedir.

Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı: Başta müftülük ve cami görevlilerinin Türkiye'de yetiştirilmesi hususunda ciddi çalışmalar yapmak zorundadır. Zira Orta Doğu ülkelerinde din eğitimi alanların bir kısmı aşırı görüşlü olarak geri dönmektedir. Tekfirci Vehhabi mensuplarının Müslümanların ilişkilerini bozmaması için yapılması zorunlu çalışmalar devreye sokulmalıdır. Her geçen gün yayılma eğilimi gösteren söz konusu görüş mensupları bir şekilde idarelerin de göz yummasıyla tarihi eser, mezar, kültür, gelenek ve göreneklere yıkıma dini bir görev saymaktadırlar. Özellikle gençler tarih boyunca Müslümanlar arasında yaygın olan inanç esaslarından ayrılarak tekfirci/dışlamacı bir inanç etrafında kümeleşmektedirler. Yanlış kaynaklardan veya tekfirci düşünceye meylettirilen gençler Osmanlı düşmanlığını körüklemekte ve Türkiye ile ilişkilerin bozulmasına neden olabilmektedir. Türkiye yukarıda sayılanlar çerçevesinde gençlere doğru kaynaklardan, doğru bilgileri edinmesi konusunda bütün imkanlarını seferber etmek zorundadır. Bu çerçevede başta YÖK ve Kilis 7 Aralık Üniversitesi önemli başarılarla imza atmışlardır. Özellikle İlahiyat Fakültesi ve öğretim görevlileri önemli görevler üstlenmişlerdir. Bütün bu kurumlarımız, idarecilerimiz ve öğretim üyelerimizin Orta Doğu'da ortaya çıkan fitne ateşini söndürmek için canla başla çalıştıklarını büyük bir memnuniyetle biliyor ve takdir ediyorum. Kilis'te en zor günlerde bile görevlerinin başında bulunan başta rektörümüz, fakültelerimizin dekanları ve Müdürlerimiz olmak üzere Kilis 7 Aralık Üniversitesinin tüm öğretim üyelerini tebrik ediyorum.

İslam medeniyet ve kültürünün oluşturduğu "barış yurdunu" tekrar oluşturmak, İslam şehirlerinin tekrar "meleklerin de ünsiyet ettiği şehirler" haline getirmek Müslümanların öncelikli görevlerindedir. İslam coğrafyasında hak edilmemesine rağmen özellikle dış nedenlerle savaşın, güvensizliğin ve büyük bir kargaşanın hüküm sürdüğü günümüzde bir gerçek asla unutulmamalıdır. O da şudur: İslam'ın güzel yüzü ancak "güven ve emniyet" ile görülecektir, gösterilebilecektir. Bu yüzden Müslümanlar her zamandakinden daha fazla "emin, emniyet ve güven"e muhtaçtırlar. Emniyet, güven ve güvenilir olmak Muhammedî bir vasıf olarak her bir Müslümanda her şeyden önce bulunması gerekmektedir.

Kaynaklar

- Abdulkerim el-Hamid. (1997). *el-Kavlul-Muhtar li-Fenain'n-Nar*. Riyad.
- Abdulvehhab, M. (1980). *Feth'ul-Mecid*. Darusselam Yayınevi. Riyad.
- Abdulvehhab, M. (1995). *Feth-ul-Mecid*. Darusselam Yayınevi. Riyad.
- Abdülvehhab, M. (1983). *Er-Risale*, Riyad.
- Başümeyl, M. (1996). *et-Tevhid*. Riyad.

- Bayatlı, Necdet Yaşar. (2010). “Irak’ta Kakaîlik ve Bir Türkmen Kakaî Şairi Hicrî Dede”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3/12.
- Bayraktar, H. (2007). *Osmanlı’nın Balkanlardan Çekilmesi: Savaşlar, İsyanlar ve Göçler*. Balıkesir Üniversitesi Karesi Tarih Bülteni. sy.1.
- Bilgi, Abdülcelil. (2014). “Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme”. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt:2 Sayı:2.
- Büyükkara, M. A. (2011). “Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleriyle Yemen Hûsî Hareketi”. *Dîvan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. 30 (1).
- Büyükkara, M.A. (2004). *İhvan’dan Cüheyman’a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Büyükkara, M.A. (2013). “İslam Kaynaklı Mezheplerin Orta Doğu’daki Coğrafi Dağılımı Ve Tahmini Nüfusları”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2 (Güz), s. 321-354
- Daftary, F. (1998). *A Short History of the Ismailis: Traditions of the Muslim Community*. Edingurgh University Press.
- el-Akkad, H. (1995). *Halakatü’n-Memnua*. Darüssahabe. Mısır/Tanta.
- el-Fevzan, S. (1999). *Nazarat ve Takibat ala mafi Kitap es-Selefiye*. Daru’l-Vatan. Riyad.
- el-Tuveyciri, M. (1995). *Daru’l-Liva*. Riyad.
- Fedayi, C. (20016). “Haşhaşiler, Hariciler ve Haçlılar”. <http://www.kanalahaber.com> (Erişim: 25 Kasım 2017).
- Fiğlalı, E. R. (1998). *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*. Ankara.
- Hac Dergisi, yıl:49, 11. bölüm s.73–74 H. 1425 Mekke.
<http://video.haber7.com/video-galeri> Erişim:18 Eylül 2017.
<http://www.haber7.com/siyaset/haber/2471807-suudtan-yeni-fetva-israile-savasmak-caiz-degil> (Erişim: 25 Kasım 2017).
<http://www.mehmetciktv.com.tr> (Erişim: 13.10.2017).
<http://www.milligazete.com.tr/ozel> (Erişim: 18 Eylül 2017).
- İbn Baz, (1990). *Tenbihat firreddi ala men Tevelle’s-sıfat*. Müftülük Genel Başkanlığı. Riyad.
- Tirmizi, *Sünen*. Kıyame 21.
- Tuncel, M. (2012). “Kilis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c.26, s.5-8.
- Yazır, M.H. (1990). *Hak Dini Kur’an Dili*. Eser Yayınları. İstanbul.
- Yörükkan, Y.Z. (1953). *Vahhabilik*, İstanbul, 1953.

19. YÜZYIL SONLARINDA İSLÂHIYE KAZASI İNTİLLİ NAHİYESİNDE YAŞAYAN AİLELER

Families Living in the Intilli Township Connected to the Town of İslâhiye at the ends of 19th
Century

Zeynel ÖZLÜ*

Özet

İslâhiye, 1865'te Fırka-i İslâhiye'nin bölgeye gelmesi sırasında Gâvur Dağları'nda (Cebel-i bereket) aşiretlerden bir miktar hane yerleştirilmek suretiyle kurulmuş ve Fırka-i İslâhiye'den dolayı bu adı almıştır. Kaza dâhilinde kurulan İntilli nahiyesinin tam olarak ne zaman kurulduğu tespit edilememişse de 1864-65 yıllarında kurulmuş olabileceği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda daha önce Kilis kazasına tabi olan Okçu 'İzzeddinlü Aşireti köyleri olarak bilinen İntilli, Karaburçlu ve Dûnân (bugünkü Dünök) köyleri nahiyeye dahil edilmiştir. Buradan hareketle nahiyeye dahilinde bulunan bu köylerde yaşayan ahalinin Okçu 'İzzeddinlü Aşireti mensupları olduğunu söyleyebiliriz. 1864-65 yıllarında nahiyede toplam 55 hane tespit edilmiştir. Hanelerde bulunan erkek nüfus ise başlangıçta 128 kişi olarak tespit edilmişken, daha sonra sayımı yapan kişiler tarafından 2 kişi düşülerek toplam erkek nüfus 126 olarak ortaya konmuştur. Nahiyeye içerisinde gayri Müslimlerin yaşadığı tek yer İntilli Köyü'dür. Gayri Müslimler, ilgili nüfus defterine "taife-i reâya" adı altında kaydedilmiş olup sayıları toplam 2 hanede 4 erkek kişidir.

Anahtar Kelimeler: Kilis tarihi, Gaziantep Tarihi, Okçu İzzeddinli Aşireti, nüfus defteri, İslahiye tarihi, Fırka-i İslahiye.

Abstract

İslâhiye was established by placing some households from the tribes in the Gâvur Mountains (Cebel-i bereket) during the arrival of the Fırka-i İslâhiye in 1865 and received this name because of Fırka-i İslâhiye. It is not known exactly when the township was built, but it is understood that it could have been established in 1864-65. In this context, formerly linked to Kilis town and İntilli, Karaburçlu and Dûnân (today Dünök) rurals known as the villages of Okçu 'Izzeddinli Tribe-bound were included in the township. From here we can say that the people living in these villages within the township are the members of Okçu İzzeddinli Tribe. A total of 55 households were identified in the township in 1864-65 years. The male population in the township was initially determined to be 128 people, and then the total number of men was reduced to 126 by the census takers. The only place in the township where non-Muslims live is the village of İntilli. Non-Muslims are registered under the name "taife-i reya" in the related population book, and the total number is 2 households (4 male).

Keywords: History of Kilis, history of Gaziantep, Okçu İzzeddinli Tribe, Ottoman population book, history of İslahiye, Fırka-i İslahiye.

---

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi GAZİANTEP/ zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr

Giriş

Gaziantep; Kahramanmaraş, Adıyaman, Hatay, Adana, Şanlıurfa ve Kilis illeriyle çevrilmiştir. Şahinbey, Şehitkâmil, Yavuzeli, Araban, Oğuzeli, Kargamış, Nizip, Nurdağı ve İslâhiye adlı dokuz ilçeden meydana gelmiştir. Bu ilçelerden İslâhiye, tarihi eski çağlara kadar uzanan önemli bir yerleşim yeridir. Nitekim İslâhiye ilçesi dolaylarındaki Zincirlihöyük'te yapılan kazılarda, milattan önce 1200 yıllarına doğru büyük Hitit Devleti yıkıldıktan sonra kurulan Geç Hitit devletlerinden biri döneminde yapılmış bir hamam kalıntısı bulunmuştur (Eyice, 1997: 402).

İslâhiye, 1865'te Fırka-i İslâhiye'nin bölgeye gelmesi sırasında Gâvur Dağları'nda (Cebel-i bereket) Nigolu Kalesi civarında yöredeki aşiretlerden bir miktar hane yerleştirilmek suretiyle kurulmuş ve Fırka-i İslâhiye'den dolayı bu adı almıştır. Çeltik ziraatının yaygın olarak yapıldığı İslâhiye'de bu tarihte bir cami, bir mektep, altmış ev, on beş dükkân ve üç değirmen bulunmaktadır (Halaçoğlu, 1993: 186).

İslâhiye kazası dahilinde kurulan İntilli nahiyesi ise 3 köyden meydana gelmiş ve Okçu 'İzzeddinlü aşireti mensupları buraya yerleştirilmiştir. Nahiyede bulunan köyler; İntilli, Karaburçlu ve Dûnân (bugünkü Dünek) köyleridir. Bu köyler daha önce Kilis kazasına tabi Okçu 'İzzeddinlü köyleri olarak bilinmekte iken 4. ordu-yu hümayun müşiri ve fırka-i İslâhiye kumandanı Derviş Paşa'nın emriyle yeniden tahrir edilmiştir. Bu köylerde 55 hanede 128 erkek kişi tespit edilmiştir. Daha sonra 2 kişi düşülerek toplam erkek nüfus 126 olarak hesap edilmiştir (Gurre-i Rebiulevvel 282/Temmuz 1865-12 Safer 281/17 Temmuz 1864)¹.

Bu bağlamda araştırmamızda Okçu 'İzzeddinlü aşiretinin Gavur Dağı tarafında bulunan İslâhiye kazasına ilhak olunan 3 köyün bulunduğu "İntilli nahiyesi"nin nüfus defteri incelenerek, adı geçen bölgenin nüfusu hakkında tespit ve analizler yapılacaktır.

Böylelikle genelde Osmanlı sosyal tarihi, özelde ise Gaziantep, Kilis ve İslâhiye kazalarının sosyal ve kültürel tarihlerine bir katkı yapılması hedeflenmiştir.

Çalışmada 1864-65 yıllarına ait nüfus defteri çerçevesinde İslâhiye kazasına bağlı İntilli nahiyesi kapsamında bulunan üç köyde yaşayan ailelerin, aile ve erkek kişi adları, meslekleri, fiziksel özellikleri (boyları, sakal ve bıyıkları, fiziksel özürleri) ve doğum tarihleri ayrı ayrı kategorize edilerek tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda alan araştırması da yapılarak İslâhiye'de yaşayan bazı kişilerden bilgi alınmış ayrıca Gaziantep ve Osmanlı sosyal tarihi ile ilgili kaynaklardan faydalanma yoluna gidilmiştir.

İntilli Nahiyesinde Yaşayan Ailelerin Aşiretleri

1864-65 yıllarına ait nüfus defteri İntilli nahiyesinde bulunan üç köyün dolayısıyla burada yaşayan ailelerin "Okçu 'İzzeddinlü köyleri" olarak bilindiğini belirtmektedir².

Ok yapımı ile uğraşmaları nedeniyle Okçu İzzeddinli adını aldığı anlaşılan Okçu 'İzzeddinlü aşireti (Akis, 2004: 19), Orta Asya kökenli bir aşiret olup belgelerde "Türkmânân Ekrâdı" olarak da tanımlanan Türk-Kürt Rişvan aşiretine bağlıdır. Bazı kaynaklarda Okçu İzzeddinli taifesinin, Kılıcı aşiretinden koptuğu da ifade edilmiştir (Yılmazçelik, 2011: 165). Okçu İzzeddinli taifesi'nin 16. yüzyılda 6 ayrı cemaat halinde teşkilatlandığı (Akis, 2004: 19), bu cemaatlerden 6 haneli Amal Kethüda Cemaati'nin Behisni kazasına bağlı Serice köyünde ikamet ettiği (Akis, 2004: 19), yine Zîrekanlu cemaatinin de Besni'de (Adıyaman) muhtelif alanlarda yaşadığı tespit edilmiştir (Öztürk, 2004:100, 102, 110).

İntilli Köyünde Yaşayan Aileler

Bugün Gaziantep'e bağlı İslâhiye ilçesinin Fevzi Paşa bucağı sınırları içerisinde yer alan İntilli köyü, resmi kayıtlarda Kozdere (İntilli) adı ile kaydedilmiştir³. Yaptığımız alan araştırmasında köyün tarihteki adı İntilli olmasına rağmen zamanla bu eski isim yerine köyde ceviz ağacı çok olmasından dolayı Kozdere adı verildiği, Köyün ilk kurulduğu yerin ise köyün 1 km kuzeyinde bulunan Karakaya Dağının eteği olduğu, zamanla buranın terk edilerek bugünkü yerleşkeye geçildiği ifade edilmiştir.

¹ BOA, NFS...d. 3721.

² BOA, NFS...d. 3721.

³ TBMM Tutanak Dergisi, 11 inci Birleşim 23.10.1996 Çarşamba, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c012/tbmm20012011.pdf>, s. 17. (Erişim Tarihi:20. 11. 2016).

Köyün adı bazı kaynaklarda “İntelli” şeklinde telaffuz edilmiştir⁴.

Bölgede yapılan alan araştırmasında köye, İntilli adı dışında “Mameyler”, “Mamey İntilli” adının da kullanıldığı tespit edilmiştir. Buradaki “Mamey” adı Mehmet adının halk dilindeki bozulmuş hali olup, eskiden Mehmet adlı bu kişinin köyün kurucularından olduğu düşüncesi, köy için bu ismin de kullanılmasına neden olmuştur. Ancak köyün ilk adının İntilli olduğu ve bu ismin Ermenice olabileceği de belirtilmiştir⁵. Bu bağlamda Ermenice uzmanı Halil Özşavlı ile yapılan bir mülakatta, İntilli adının kaynağı sorulmuş ve bu adın Ermenice gözde, seçkin anlamına gelen “İndir” kelimesinden gelmiş olabileceği belirtilmiştir. Özşavlı; kelimedeki “-d” harfinin bazen “-t” olarak da kullanılabildiğini ve İndir kelimesinin zamanla “İntir” ve İndil” kelimesine dönüşmüş olabileceğini ifade etmiştir⁶.

Köydeki ilk ailelerden birisi Hannes Ağa adı ile adlandırılan bir Ermeni ailesi ile Memiller ve Göbükler adı verilen iki Türk ailedir. Memiller ailesinden köyde şuanda yaşlı olarak sadece Mustafa Kıymet isimli kişi kalmıştır. Mustafa Kıymet, dedesinin “Memeli Halil” adıyla tanındığını ifade etmiştir.

Bölgede, geçmişte, Ermeni ve Müslüman aileler iç içe yaşamıştır. Bölgede halk arasında hala “Hannes Ağanın hendeği” isimli bir yer bulunduğu belirtilmekte olup, Hannes Ağa’nın, tarlasının suyunu çekmek için bu hendeği yaptığı ifade edilmiştir⁷.

Buradaki Hannes adı Ermeniler tarafından geçmişte çokça kullanılan isimlerden olup, “Ohannes” adının kısaltılmış şeklidir.

1864-65 yıllarında köyde 30 hane bulunmakta olup, bu hanelerde toplam 77 erkek kişi yaşamaktadır. Bunlardan 2 hanede 4 erkek kişi ise gayrimüslimdir.

Nahiye içerisinde gayri Müslimlerin yaşadığı tek yer İntilli Köyü’dür. Gayri Müslimler ilgili nüfus defterine “taife-i reâya” adı altında kaydedilmiştir.

1864-65 yıllarında köyün muhtarı (muhtar-ı evvel) Zob oğlu ailesinden, babadan kendisine tevarüs etmiş “ağa” unvanını taşıyan Mehmed Ağa bin Mehmed Ağa adlı kişidir.

Tablo1: İntilli Köyünde Yaşayan Ailelerin Lakapları ve Erkek Kişi Adları (1864-65)

Hane Numarası	Aile Adı	Adı
1	Zob oğlu	Mehmed Ağa bin Mehmed Ağa
		oğlu Halil
		diğer oğlu Hasan
		diğer oğlu Azez
		diğer oğlu Yusuf
2	Molla Bekir oğlu	Mustafa bin Molla Bekir
		oğlu Ali
		diğer oğlu Süleyman

⁴ Mesela 6 Temmuz 1918 tarihli bir kayıta 44. Tümen muntukasında firarî bir erin takibi için çıkarılan bir onbaşı ile iki erin, “İntelli” civarında Zincirli ve Süleymanağa köyleri arasındaki sazlıkta Ermeni eşkıyası tarafından şehit edildiği ifade edilmiştir (Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, 2005: 268).

⁵ Osman Çetinkaya, İntilli Köyü eski muhtarı, Yaş 70, (Mülakat Tarihi: 22.11.2016).

⁶ Halil Özşavlı (Yrd. Doç. Dr.), Kilis, (Mülakat Tarihi: 22. 11. 2016).

⁷ Osman Çetinkaya, İntilli Köyü eski muhtarı, Yaş 70, (Mülakat Tarihi: 22.11.2016).

Hane Numarası	Aile Adı	Adı
3	Berâzî oğlu	Sezâ bin Hasan
4	Aba Gürgür oğlu	Şîmo Mehmed bin İbrahim
		oğlu Mustafa
		diğer oğlu Mehmed
5	Köse İsmail oğlu	Süleyman bin Köse İsmail
		oğlu İbiş
		karındaşı Hüseyin
		diğer oğlu Hasan bin Süleyman
		diğer oğlu Masun (Mason) Süleyman
6	Köse İsmail oğlu	karındaşı oğlu Mısdık bin Köse İsmail
		diğer karındaşı oğlu Osman
7	Habbaz oğlu 'Alâmet	Mehmed bin Habbaz oğlu 'Alâmet
		oğlu Ali
		diğer oğlu Ahmed
		diğer oğlu Hasan
		diğer oğlu Süleyman
8	Bâdıllı oğlu	Mehmed bin Ali
	Bâdıllı oğlu	karındaşı oğlu yetim Ahmed bin Hüseyin
		diğer karındaşı oğlu Mâbel Mahmud bin Hasan
9	Şemonun oğlu	Alûbe İbo
		oğlu Mustafa
		diğer oğlu Hüseyin
10	Darıcı oğlu	Abdülaziz bin Mustafa
		oğlu Halil

Hane Numarası	Aile Adı	Adı
		diğer oğlu Mehmed
11	Bâdıllı oğlu	Mediklî Halil bin Yusuf
		karındaşı Süleyman
12	Bâdıllı oğlu	Ahmed bin Yusuf
13	Kara Mahmud oğlu	İbrahim bin Kara Mahmud
		karındaşı (ismi yazılmamış)
14	Koca oğlu	Seyyid 'abo bin Koca
15	Küçük Ali oğlu	İbo bin Küçük Ali (hanede yetim)
		karındaşı yetim Hüseyin
16	Ali oğlu	Kör Hüseyin bin Ali
		oğlu Mehmed
17	Kebenek Mehmed oğlu	Kör Veli bin Kebenek Mehmed
		oğlu Mehmed
	Kebenek Mehmed oğlu	karındaşı Halil
18	Darıcının oğlu	Tâvîd (Davud) bin Mustafa
		oğlu Mustafa
		diğer oğlu Halil
		diğer karındaşı Abdullah
19	Çil oğlan oğlu	Tâvîd (Davud) bin İbrahim
		oğlu Ömer
		diğer oğlu 'Ukkâş (Ökkeş)
		karındaşı Ömer
20	Mûşâ oğlu	Kel Mico bin Muşâ
		oğlu Mehmed
21	Kara Halil (oğlu)	Ukkâş Kara Halil

Hane Numarası	Aile Adı	Adı
		oğlu İbrahim
22	Ali oğlu	Çizet İbiş bin Ali
		oğlu Ali
23	Şımo Subülek oğlu	Mehmed bin Şımo Subülek
		karındaşı İbrahim
24	Kara Haso	Kara Haso
		oğlu 'Alincek
		diğer oğlu Karasillü
25	'Âlimân oğlu	Süleyman bin 'Âlimân
26	Kel Oso oğlu	Kör Hasan bin Kel Oso
		karındaşı Mehmed
		karındaşı oğlu'Asef bin Dede
27	Durmuş Ali oğlu	İbiş bin Durmuş Ali
		karındaşı Hasan
		diğer karındaşı Süleyman
28		diğer karındaşı Ali

Tablo 2: İntilli Köyünde Yaşayan

Gayri Müslim Aileler (1864-65)

Gayri Müslim Ailelerin Adları
Serkis veledi Ögüb
oğlu Artin
diğer oğlu Kökör (Gügür, Gögör)
karındaşı oğlu Menâs veledi Vâtbos

Karaburçlu Köyünde Yaşayan Aileler

Bugün Gaziantep'e bağlı Nurdağı ilçesi sınırları içerisinde bulunan Karaburçlu köyünde 1864-65 yıllarında, 21 hanede 41 erkek kişinin yaşadığı tespit edilmiştir.

1864-65 yıllarında köy, müstakil bir muhtarlığa sahip olup, köy muhtarı (muhtar-ı evvel) olarak Mehmed Ağa bin Musa adlı kişinin adı geçmektedir. Mehmed Ağa, köyün 1 nolu hanesinde yaşamakta olup 2 oğlu bulunmaktadır.

Karaburçlu köyünün bölgenin en eski yerleşim yerlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede yaptığımız alan araştırmasında bugün İntilli köyünde yaşayan Mehmet Karaburç'tan (yaş 80'in üzerinde) öğrenilen bilgiye göre; kendi soyadının Karaburçlu köyünün adına istinaden Karaburç olarak verildiği, bu köyün bugün Gaziantep sınırlarında bulunan Burç köyünden gelen aileler tarafından kurulduğu ve yerleşilen bu yere, eskiden göç edilmiş olan Burç köyüne istinaden "Karaburçlu Köyü" dendiği ifade edilmiştir⁸.

Tablo 3: Karaburçlu Köyünde Yaşayan Ailelerin Lakapları ve Erkek Kişi Adları (1864-65)

Hane Numarası	Aile Adı	Adı
1		Mehmed Ağa bin Musa
		oğlu Musa
		diğer oğlu Ali
2	Hûkdâl Hüseyin oğlu	Saho bin Hûkdâl Hüseyin oğlu (hanede yetim)
3	Göz Halil oğlu	Sîlo Mehmed - Hasan
4	Kocaman oğlu	Sârîbende bin Haso
		oğlu Kikî Mehmed
		karındaşı Ali Veli ?
5	Berâzel oğlu	İsmail bin Osman
		oğlu Hüseyin
6	Hasan oğlu	Şaban bin Koduk
		oğlu Dede
7	Kayacık oğlu	Osman bin Mustafa
8	Kayacık oğlu	Mustafa bin Mustafa
9	Kel Koca oğlu	Koca Hasan
		oğlu İbiş
10	Şeyh Ali oğlu	Mustafa bin Şeyh Ali
		karındaşı Ahmed

⁸ Osman Çetinkaya, İntilli Köyü eski muhtarı, Yaş, 70, (Mülakat Tarihi: 22.11.2016).

Hane Numarası	Aile Adı	Adı
11		Merdân Ali bin Koca Mehmed
		oğlu Mehmed
12	Deli Hasan oğlu	Ali bin Deli Hasan
		karındaşı Deli Hasan
		diğer karındaşı Süleyman
13	Göz Halil oğlu	Kara Mustafa bin Halil
		oğlu Ahmed
		diğer oğlu Şeyho (Şiho)
14		Ahmed bin Süleyman
		oğlu İbrahim
15	Halil Aziz oğlu	Bekir bin Halil Aziz
		oğlu Halil
16	Halil Aziz oğlu	Güceli Mehmed bin Halil Aziz
		karındaşı Ali bin Halil Aziz
17	Veli Cobâl oğlu	Emir bin Veli Cobal oğlu
18	Ali Tobov oğlu	Ali bin Ömer
		damadı Halil bin Kôr Mııda (Mustafa)
19	Deli Hasan oğlu	Mustafa bin İbrahim
20		Aziz bin (yazılmamış)
		oğlu Hasan
		diğer oğlu Mehmed
21	Bâbezin oğlu	Süleyman bin Hazre
		karındaşı Veli

Dünek Köyünde Yaşayan Aileler

Bugün Gaziantep'e bağlı Nurdağı ilçesi sınırları içerisinde bulunan Dünek köyü, Osmanlı nüfus defterinde "Dünân" olarak kaydedilmişken, halk arasında "Dünek" ve "Dönek" adı ile meşhur olmuştur. Köyün adı daha sonra değişerek bugünkü adı olan Gökçedere adı ile anılmıştır⁹.

Bölgede yaptığımız alan araştırmasına göre köy, Dünek adını, eski zamanlarda Emen Gölü adı verilen havzada yaşayan sakarca ve sığırcık kuşlarından almıştır. O dönemlerde Emen Gölü havzasında bolca bulunan bu kuşlar, geceyi geçirmek (tünemek) üzere köyün ilk yerleşkesi kısmındaki Gö-dere (Gökdere) mevkiindeki çınar ağaçlarını seçerlermiş. Halk dilinde tünemek olarak adlandırılan bu deyim köy halkının dilinde "dünemek" şekline çevrilmiş ve zamanla Dünek şeklini almıştır. Bu nedenle yerleşkenin adı Dünek Köyü olarak anılmıştır.

Sonraki adını ise köyün içerisinde bulunan Gö-dere diye tabir edilen dereден almıştır. Gö-dere devlet görevlileri tarafından Gökçedere olarak düzenlenmiş ve köye son olarak bu isim verilmiştir.

Köyün nasıl yerleşke haline geldiği konusunda ise çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden birisine göre; köyün ilk sakinlerinden birisi Öksüz Ahmet adında bir kişidir. Öksüz Ahmet aslen bugün Kahramanmaraş'ın Türkoğlu ilçesine bağlı olan Dedeler Köyü'nden buraya göç etmiştir. Kendisini göç etmeye zorlayan sebep "taşkın harman" olayıdır. Taşkın harman olayına kısaca değinecek olursak; Öksüz Ahmet iki kardeştir. Kendisi bekâr, abisi ise evli olup geçimlerini tarla ekip biçerek sağladıklarını. Yine bir harman zamanı olmuş ve bu iki kardeş nöbetleşerek harmanlarının başında beklemeye başlamışlar. Bu sırada iki kardeş harmanı ikiye bölmüşler. Öksüz Ahmet harmanda akşamları beklerken, kendi kendine "Ben bekarım zaten bana pek bir gereği yok ama abim evli onun daha çok ihtiyacı var buğdaya" diyerek kendi harmanından aldığı buğdayı avuç avuç abisinin harmanına aktarmış. Aynı şekilde harmanı abisi beklediği zamanlarda da "ben evlendim, çok şükür, ama kardeşim daha bekâr, evlilik için harcama yapması gerek, onun daha çok ihtiyacı var buğdaya" diyerek kendi harmanından avuç avuç buğday alıp, Öksüz Ahmet'in harmanına dökmüş. Bu böyle günlerce sürüp giderken Allah harmanlarını daha da bereketlendirmiş. Öyle ki; ekilen tarladan asla alınamayacak kadar çok miktarda buğday harman edilmiş. Bu olaydan sonra Öksüz Ahmet, halkın meraklı bakışlarına dayanamayıp göç etmek zorunda kalmış ve önce Olucak Köyü'nde bir ağanın yanına çoban olarak işe girmiş. Koyun ve keçilerin barınması için Ağa, "Dünek" denilen yere bir dam yaptırmış. Öksüz Ahmet o zamandan sonra koyun ve keçileri ile eskilerin Düneği şimdilerde ise Gökçedere köyü olarak tabir edilen yerde yaşamaya başlamıştır¹⁰.

1864-65 yıllarında köy oldukça küçük bir köy olup, toplam 4 hanede 8 erkek nüfusun yaşadığı tespit edilmiştir. İlgili tarihte köyde müstakil bir muhtarlığın olduğu veya muhtarının kim olduğuna dair kayıtlarda herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

⁹ TBMM Tutanak Dergisi, 11 inci Birleşim 23.10.1996 Çarşamba, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c012/tbmm20012011.pdf>, s. 18. (Erişim Tarihi: 14.11.2016).

¹⁰ Mehmet Taş, Gökçedere Köyü Sakini, (Mülakat Tarihi: 18.11.2016). Mehmet Taş'tan ilgili rivayetleri almamızı sağlayan Abdullah Taş'a teşekkür ederim.

Tablo 4: Dünek Köyünde Yaşayan Ailelerin Lakapları ve Erkek Kişi Adları(1864-65)

Hane Numarası	Aile Adı	Adı
1	Şâlo oğlu	Hasan bin Ali
		karındaşı İbiş
		diğer karındaşı Mehmed
2	Tob oğlu	Mustafa bin Şeyho (Şiho)
	Tob oğlu	ammizadesi Ali bin Mehmed
3	Hasan Şiro oğlu	Koca bin Hasan Şiro
		oğlu Ömer
4	Koduk (Kudduk) Dede	Hanede yetim Koduk (Kudduk) Dede

İntilli Nahiyesinde Yaşayan Ailelerin Fiziksel Özellikleri

Boyları

Nahiye de yaşayan 126 erkekten sadece 66 kişinin boyları hakkında bilgi verilmiştir. Diğerlerinin boy özellikleri hakkında bilgi verilmemesinin nedeni, adı geçen kişilerin genelde çocuk yaşta olmalarıdır. Boyları belirtilen 66 kişiden 56'sı orta, 9'u uzun, 1'i ise kısa boyludur. Bu çerçevede İntilli nahiyesi erkeklerinin dolayısıyla Okçu İzzeddin Aşireti erkeklerinin genelde orta boylu olduklarını söyleyebiliriz.

Sakal ve Bıyıkları

İntilli nahiyesinde yaşayan 126 erkekten 33 kişinin sakallı olduğu tespit edilmiştir. Sakal bırakmayan 33 kişinin ise bıyık bırakmayı tercih ettiği görülmüştür. Bu bağlamda İntilli nahiyesi erkeklerinin dolayısıyla Okçu İzzeddin Aşireti erkeklerinin -çocuklar çıkarılırsa- yarısının sakal diğer yarısının ise bıyık bırakmayı tercih ettikleri söylenebilir.

Fiziksel Özürleri

Nahiye de yaşayan erkeklerden sadece 4 kişiye ait sağlık özürlü tespit edilmiştir. Bu durum bölge ahalisinin en azından görünüşte ciddi bir sağlık sorununun olmadığını göstermektedir. İncelenen kaynakta belirtilen sağlık özürlülerinin tamamı ise gözlerle ilgilidir.

Tablo 5: İntilli Nahiyesinde Sağlık Özrü Bulunan Kişiler (1864-65)

Aile Adı	Adı	Sağlık Özrü
Zob oğlu	Mehmed Ağa bin Mehmed Ağa	Gözleri ama
Molla Bekir oğlu	Mustafa bin Molla Bekir	Sol gözde <u>akdar</u> ?
Köse İsmail oğlu	Hüseyin	Sağ gözü ama
Darıcı oğlu	Abdülaziz bin Mustafa	Gözleri alfil

İntilli Nahiyesinde Yaşayan Erkeklerin Yaşları

Nahiye de yaşayan kişilerin en büyüğü 1785-86 doğumlu 79 yaşındaki İntilli köyü muhtarı Mehmed Ağa bin Mehmed Ağa'dır. Bölgedeki yaşı en küçük kişi ise 1 yaşındaki 1863-64 doğumlu 4 kişidir.

Yaş aralığının yoğun olduğu aralık; 4'er kişi ile 1810-11, 1822-23, 1838-39, 1853-54, 1858-59, 1861-62 ve 1863-64 doğumlular, 5'er kişi ile 1805-06, 1824-25, 1855-56 doğumlular, 6'şar kişi ile 1839-40, 1842-43 doğumlular, 7'şer kişi ile 1857-58 ve 1862-63 doğumlular, 8 kişi ile 1860-61 doğumlular ve 15 kişi ile 1844-45 doğumlu şahıslardır.

İntilli Nahiyesinden Başka Yerlere Göç Edenler

1864-65 tarihli nüfus defterinde nahiyeden muhtelif nedenlerle ayrılmış olan 5 kişiden bahsedilmiştir. Nahiye halkının iç göç gerçekleştirdiği ve genelde Maraş'ı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Göç edilen yerlerden Evrî köyü bugün Maraş'ın Pazarcık ilçesine bağlı bir köydür. İç göç gerçekleştiren 5 kişiden sadece 1 kişinin iş amacıyla İntilli'yi terk ettiği ve gittiği yerde birinin yanında çiftçilik yaptığı tespit edilmiştir.

Tablo 6: İntilli'den Göç Eden Kişiler (1864-65)

Aile Adı	Adı	Gittiği Yer
Kara Haso	Karasillü	Bu kişi Reyhane'ye tabi Mevâdellî Kara Ömer oğlunun çiftçisi olup bugün orada olduğu köy ahalisi tarafından haber verilmiştir.
Âlîmân oğlu	Süleyman bin 'Âlîmân	Bu kişi Maraş'a tabi Evrî karyesindedir.
Ali Tobov oğlu	Damadı Halil bin Kör Mısdâ (Mustafa)	Bu kişinin bundan 6 sene önce Maraş'a tabi Felahlu Tütü'nün yanında olduğu muhtarı Mehmed Ağa ve ahali tarafından haber verilmiştir.
Deli Hasan oğlu	Mustafa bin İbrahim	Bu kişi Şeyhler'e tabi Şîrbânlar obasındadır.
Aziz	Mehmed	Maraş'a tabi Feyli (Fîlî) oğlu köyünde olup, bundan 6 sene önce firar etmiştir.

Askerlik Hizmetinde Bulunanlar

1864-65 yılı sayımında nahiyeden toplam 3 kişinin askerlik hizmetini yapmakta olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan ikisi Kel Oso (Osman oğlu ailesine mensup olup, 1277 (1860-61) tarihinde kura usulü (ahz-ı kura) ile askere alınmışlardır. Kura usulü, Tanzimat fermanının ilanından sonra askere almada benimsenen bir usuldür (Özcan, 2007:512). Kura çekimi sırasında, çocuklardan Mehmed 17 yaşında, 'Asef bin Dede ise 9 yaşındadır. 'Asef'in 9 yaşında olması dikkat çekicidir. Nitekim 9 yaşında bir çocuğun askerlik çağına gelmiş olarak kabul edilmesi ve “ahz-ı kura”ya katılmasına izin verilmesi, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu sıkıntılı durumu göstermesi açısından önemli bir örnektir.

Tablo 7: İntilli Nahiyesinde Askerlik Hizmetini Yapmakta Olanlar (1864-65)

Aile Adı	Adı	Doğum Tarihi (Hicri)	Doğum Tarihi (Miladi)	Açıklama
Çil oğlan oğlu	Ömer	Yazılmamış	-	Asakir-i şahane dahil olmuştur.
Kel Oso oğlu	Mehmed	259	1843-44	Ahz-ı kur'a isabet etmiştir. Sene 77.
Kel Oso oğlu	'Asef bin Dede	268	1851-52	Ahz-ı kur'a isabet etmiştir. Sene 77.

Sonuç

İslâhiye, 1865'te Fırka-i İslâhiye'nin bölgeye gelmesi sırasında Gâvur Dağları'nda (Cebel-i bereket) aşiretlerden bir miktar hane yerleştirilmek suretiyle kurulmuş ve Fırka-i İslâhiye'den dolayı bu adı almıştır. Kaza dâhilinde kurulan İntilli nahiyesinin tam olarak ne zaman kurulduğu tespit edilememişse de 1864-65 yıllarında kurulmuş olabileceği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda daha önce Kilis kazasına tabi olan Okçu 'İzzeddinlü Aşireti köyleri olarak bilinen İntilli, Karaburçlu ve Dünân (bugünkü Dünek) köyleri nahiyeye dahil edilmiştir. Buradan hareketle nahiyeye dahilinde bulunan bu köylerde yaşayan ahalinin Okçu 'İzzeddinlü Aşireti mensupları olduğunu söyleyebiliriz. 1864-65 yıllarında nahiyede toplam 55 hane tespit edilmiştir. Hanelerde bulunan erkek nüfus ise başlangıçta 128 kişi olarak tespit edilmişken, daha sonra sayımı yapan kişiler tarafından 2 kişi düşülerek toplam erkek nüfus 126 olarak ortaya konmuştur.

Nahiye içerisinde gayri Müslimlerin yaşadığı tek yer İntilli Köyü'dür. Gayri Müslimler, ilgili nüfus defterine “taife-i reâya” adı altında kaydedilmiş olup sayıları toplam 2 hanede 4 erkek kişidir.

Nüfus defterinde belirtilen aile ve kişi adlar, bölgede kullanılan isimlerde başta Hz. Peygamber ve ehlibeyt ailesi olmak üzere tarihi İslami kahramanların etkili olduğunu göstermektedir. İlgili dönemde “Ukkaş” adının da tespit edilmesi bugün bölge halkının önemli gönül sığınaklarından olan Ukkaş hazretlerine bölgede duyulan sevginin o dönemde de varlığına işaret etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, NFS...d. 3721.

Araştırma Eserler

[Abdullah Taş Fotoğraf Arşivi.](#)

Akis, M. (2004). “Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfusları ve Yaşam Tarzları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 35, s. 9-30, Ankara.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918. (2005). Cilt II, Ankara: Genelkurmay Basım Evi.

Eyice, S. (1997). “Hamam- Tarih ve Mimari”, *DİA*, C. 15, s. 402-430, İstanbul.

Halaçoğlu, Y. (1993). “Cebelibereket”, *DİA*, C. 7, s. 185-186, İstanbul.

<http://www.nurdagi.gov.tr/koydetay.php?id=75> (Erişim Tarihi: 14.11. 2016).

<http://www.nurdagi.gov.tr/koydetay.php?id=68> (Erişim Tarihi: 14.11. 2016).

Özcan, A.(2007). “Askeri Teşkilat”, *DİA*, C. 33, s. 509-512, İstanbul.

Öztürk, M. (2004). *16. Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 7.

TBMM Tutanak Dergisi, 11 inci Birleşim 23.10.1996 Çarşamba,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c012/tbmm20012011.pdf>, (Erişim Tarihi:20. 11. 2016).

Türk Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu

<http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=385> (Erişim Tarihi: 11.11.2016).

Yılmazçelik, İ.(2011). *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, Ankara: Kripto Yayınları.

Kaynak Kişiler

Halil Özşavlı (Yrd. Doç. Dr.), Kilis, (Mülakat Tarihi: 22. 11. 2016).

Mehmet Taş, Gökçedere Köyü Sakini, (Mülakat Tarihi: 18.11.2016).

Osman Çetinkaya, İntilli Köyü eski muhtarı, Yaş 70, (Mülakat Tarihi: 22.11.2016).

Ekler

**Tablo 8: 1864-65 Tarihli Nüfus Defterine Göre
İslâhiye Kazası İntilli Nahiyesi Nüfusu**

Yerleşim Yeri	Hane No	Aile Adı	Adı	Mesleği	Boy	Sakalı	Bıyığı	Doğum Tarihi	Açıklama
İntilli Köyü	1	Zob oğlu	Mehmed Ağa bin Mehmed Ağa	Muhtar-1 evvel	orta	ak		200	Gözleri ama
			oğlu Halil					267	
			diğer oğlu Hasan					269	
			diğer oğlu Azez					275	
			diğer oğlu Yusuf					277	
	2	Molla Bekir oğlu	Mustafa bin Molla Bekir		orta	kara		240	Sol gözde akdar?
			oğlu Ali					279	
			diğer oğlu Süleyman					274	
	3	Berâzî oğlu	Sezâ bin Hasan		orta	az kırca sakallı		220	
	4	Aba Gürgür oğlu	Şîmo Mehmed bin İbrahim		orta	ak		220	
			oğlu Mustafa					280	
			diğer oğlu Mehmed					274	
	5	Köse İsmail oğlu	Süleyman bin Köse İsmail		uzun	kır sakallı -top sakallı		225	
			oğlu İbiş					278	
			karındaşı Hüseyin		orta		kumral	257	sağ gözü ama
			diğer oğlu Hasan bin Süleyman					260	
			diğer oğlu Masun (Mason) Süleyman					280	
	6		karındaşı oğlu Mısdık bin Köse		orta		kumral	255	

Yerleşim Yeri	Hane No	Aile Adı	Adı	Mesleği	Boy	Sakalı	Bıyığı	Doğum Tarihi	Açıklama
			İsmail						
			diğer karındaşı oğlu Osman		orta		kara	258	
	7	Habbaz oğlu 'Alâmet	Mehmed bin Habbaz oğlu 'Alâmet		orta	ak		230	
			oğlu Ali					265	
			diğer oğlu Ahmed					272	
			diğer oğlu Hasan					270	
			diğer oğlu Süleyman					274	
	8	Bâdıllı oğlu	Mehmed bin Ali		orta		kumral	255	
			karındaşı oğlu yetim Ahmed bin Hüseyin					277	
			diğer karındaşı oğlu Mâbel Mahmud bin Hasan					274	
	9	Şemonun oğlu	Alûbe İbo		orta	az kırca sakallı		238	
			oğlu Mustafa					279	
			diğer oğlu Hüseyin					274	
	10	Darıcı oğlu	Abdülaziz bin Mustafa		orta	ak		220	gözleri alil
			oğlu halil		orta		ter	260	
			diğer oğlu mehmed					262	
	11	Bâdıllı oğlu	Mediklî Halil bin Yusuf		orta		kara	255	
			karındaşı Süleyman					275	
	12	Bâdıllı	Ahmed bin		orta	kara		247	

Yerleşim Yeri	Hane No	Aile Adı	Adı	Mesleği	Boy	Sakalı	Bıyığı	Doğum Tarihi	Açıklama
		oğlu	Yusuf						
	13	Kara Mahmud oğlu	İbrahim bin Kara Mahmud		uzunca		kara	258	
			karındaşı (ismi yazılmamış)		orta		ter	260	
	14	Koca oğlu	Seyyid 'Abo bin Koca		orta		ter kumral bıyıklı	259	
	15	Küçük Ali oğlu	İbo bin Küçük Ali (hanede yetim)					275	
			Karındaşı yetim Hüseyin					278	
	16	Ali oğlu	Kör Hüseyin bin Ali		orta		kara	254	
			oğlu Mehmed					277	
	17	Kebenek Mehmed oğlu	Kör Veli bin Kebenek Mehmed		orta	sarı sakallı		240	
			oğlu Mehmed					279	
		Kebenek Mehmed oğlu	karındaşı Halil		orta		kumral	258	
	18	Darıcının oğlu	Tâvid (Davud) bin Mustafa		orta	kara		241	
			oğlu Mustafa					275	
			diğer oğlu Halil					279	
			diğer karındaşı Abdullah					277	
	19	Çil oğlan oğlu	Tâvid (Davud) bin İbrahim		uzunca boylu	kırca sakallı		235	
			oğlu Ömer					277	
			diğer oğlu 'Ukkâş (Ökkeş)					279	
		Çil oğlan oğlu	karındaşı ömer					yok	Asakir-i şahaneye dahil

Yerleşim Yeri	Hane No	Aile Adı	Adı	Mesleği	Boy	Sakalı	Bıyığı	Doğum Tarihi	Açıklama
									olmuştur.
	20	Mûşâ oğlu	Kel Mıco bin Muşâ		uzun	ak sakallı		225	
			oğlu Mehmed					272	
	21	Kara Halil (oğlu)	Ukkâş Kara Halil		orta		ter	258	
			oğlu İbrahim					278	
	22	Ali oğlu	Çizet İbiş bin Ali		orta	kara		240	
			oğlu Ali					277	
	23	Şimo Subülek oğlu	Mehmed bin Şimo Subülek		orta		kara	250	
			karındaşı İbrahim		orta		kumral	254	
	24	Kara Haso	Kara Haso		orta	kır sakallı		230	
			oğlu 'Alincek		orta		ter	260	
		Kara Haso	diğer oğlu Karasillü					272	Bu kişi Reyhane'ye tabi Mevâdell î Kara Ömer oğlunun çiftçisi olup bugün orada olduğu köy ahalisi tarafında n haber verilmiştir.
	25	Âlimân oğlu	Süleyman bin 'Âlimân		orta		kumral	250	Bu kişi Maraş'a tabi Evrî karyesinde.
	26	Kel Oso oğlu	Kör Hasan bin Kel Oso		uzun		kumral	252	

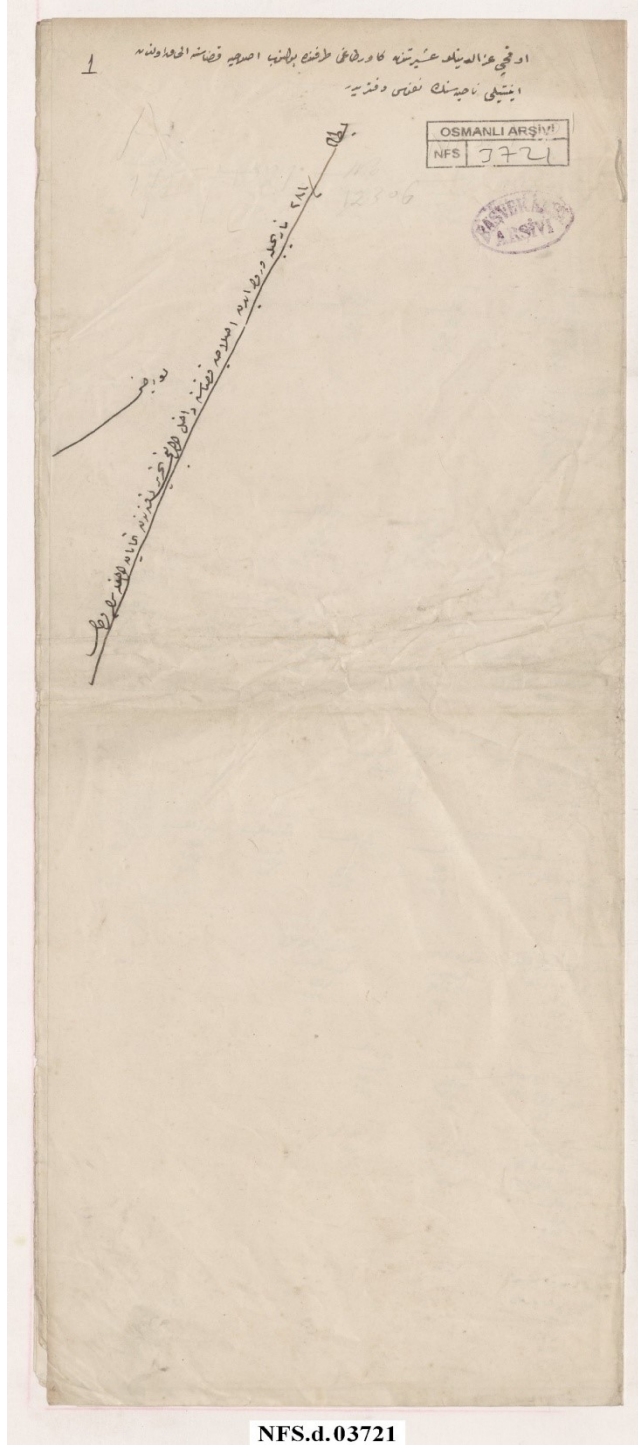
Yerleşim Yeri	Hane No	Aile Adı	Adı	Mesleği	Boy	Sakalı	Bıyığı	Doğum Tarihi	Açıklama
		Kel Oso oğlu	karındaşı Mehmed		orta		ter	259	Ahz-1 kur'a isabet etmiştir. Sene 77.
		Kel Oso oğlu	karındaşı oğlu'Asef bin Dede					268	Ahz-1 kur'a isabet etmiştir. Sene 77.
	27		İbiş bin Durmuş Ali		orta		ter	260	
			karındaşı Hasan					265	
			diğer karındaşı Süleyman					274	
	28		diğer karındaşı Ali					270	
Karaburçlu Köyü	1		Mehmed Ağa bin Musa	Muhtar-1 evvel	orta	kır sakallı		225	
			oğlu Musa					269	
			diğer oğlu ali					274	
	2	Hûkdâl Hüseyin oğlu	Saho bin Hûkdâl Hüseyin oğlu (hanede yetim)					247	
	3	Göz Halil oğlu	Silo Mehmed - Hasan		orta	kumral sakallı		248	
	4	Kocaman oğlu	Sârîbende bin Haso		orta	köse		255	
			oğlu Kikî Mehmed					280	
			karındaşı Ali Veli ?		orta		ter	260	
	5	Berâzel oğlu	İsmail bin Osman		uzun	kır sakallı		225	
			oğlu Hüseyin					265	
	6	Hasan oğlu	Şaban bin Koduk		orta	kır sakallı		232	
			oğlu Dede					279	

Yerleşim Yeri	Hane No	Aile Adı	Adı	Mesleği	Boyu	Sakalı	Bıyığı	Doğum Tarihi	Açıklama
	7	Kayacık oğlu	Osman bin Mustafa		uzunca boylu	kumral sakallı		238	
	8	Kayacık oğlu	Mustafa bin Mustafa		orta	kumral az kır sakallı		240	
	9	Kel Koca oğlu	Koca Hasan		orta	sarı sakallı		254	
			oğlu İbiş					279	
	10	Şeyh Ali oğlu	Mustafa bin Şeyh Ali		ortaca boylu		ter	260	
			karındaşı Ahmed					263	
	11		Merdân Ali bin Koca Mehmed		orta	az kırca sakallı		235	
			oğlu Mehmed					278	
	12	Deli Hasan oğlu	Ali bin Deli Hasan		orta	kır sakallı		238	
			Karındaşı Deli Hasan		orta		ter	260	
			diğer karındaşı Süleyman		orta		karaca bıyıklı	258	
	13	Göz Halil oğlu	Kara Mustafa bin Halil		orta	kumral sakallı		240	
			oğlu Ahmed					273	
			diğer oğlu Şeyho (Şiho)					277	
	14		Ahmed bin Süleyman		orta		kumral bıyıklı	254	
			oğlu İbrahim					280	
	15	Halil Aziz oğlu	Bekir bin Halil Aziz		orta	sarı sakallı		242	
			oğlu halil					277	
	16	Halil Aziz oğlu	Güceli Mehmed bin Halil Aziz		uzunca	kumral		244	
			karındaşı Ali bin		orta		kumral	257	

Yerleşim Yeri	Hane No	Aile Adı	Adı	Mesleği	Boy	Sakalı	Bıyığı	Doğum Tarihi	Açıklama
			Halil Aziz						
	17	Veli Cobâl oğlu	Emir bin Veli Cobal oğlu		orta	kumral		238	
	18	Ali Tobov oğlu	Ali bin Ömer		orta	kır		210	
		Ali Tobov oğlu	damadı Halil bin Kör Mısdâ (Mustafa)		orta		ter	260	Bu kişinin bundan 6 sene önce Maraş'a tabi Felahlu Tütü'nün yanında olduğu muhtarı Mehmed Ağa ve ahali tarafında n haber verilmiştir.
	19	Deli Hasan oğlu	Mustafa bin İbrahim		uzunca		ter	260	Bu kişi Şeyhlere tabi Şîrbânlar obasında dır.
	20	Aziz	Aziz		kısa	kır		220	
			oğlu Hasan				ter	260	
		Aziz	diğer oğlu Mehmed					263	maraş'a tabi Feyli (Fîli) oğlu köyünde olup, bundan 6 sene önce firar etmiştir.
	21	Bâbezin oğlu	Süleyman bin Hazre		orta		ter	260	
			karındaşı Veli					270	
Dûnân	1	Şâlo oğlu	Hasan bin Ali		orta		ter	260	

Yerleşim Yeri	Hane No	Aile Adı	Adı	Mesleği	Boy	Sakalı	Bıyığı	Doğum Tarihi	Açıklama
(Dünek) Köyü									
			karındaşı İbiş					270	
			diğer karındaşı Mehmed					272	
	2	Tob oğlu	Mustafa bin Şeyho (Şiho)		orta		kumral	255	
		Tob oğlu	ammizadesi Ali bin Mehmed		orta			260	
	3	Hasan Şiro oğlu	Koca bin Hasan Şiro		orta	köse		255	
			oğlu Ömer					272	
	4	Dede	Hanede yetim Koduk Dede					273	
İntilli köyü Taife-i Reayası (Gayri Müslim)									
			Serkis veledi Ögüb		orta	kır		220	
			oğlu Artin		orta		kumral	258	
			diğer oğlu kökür (gügür)					261	
			karındaşı oğlu Menâs veledi Vâtbos		orta		ter	260	

NFS.d.03721

Belge1: İntilli Nahiyesi Nüfus Defterinin Orijinali 1 (1864-65)

3

ردیف	نام خانوادگی	نام	تاریخ	ملاحظات
1	...	...	...	...
2	...	...	...	...
3	...	...	...	...
4	...	...	...	...
5	...	...	...	...
6	...	...	...	...
7	...	...	...	...
8	...	...	...	...
9	...	...	...	...
10	...	...	...	...
11	...	...	...	...
12	...	...	...	...
13	...	...	...	...
14	...	...	...	...
15	...	...	...	...
16	...	...	...	...
17	...	...	...	...
18	...	...	...	...
19	...	...	...	...
20	...	...	...	...

NFS.d.03721

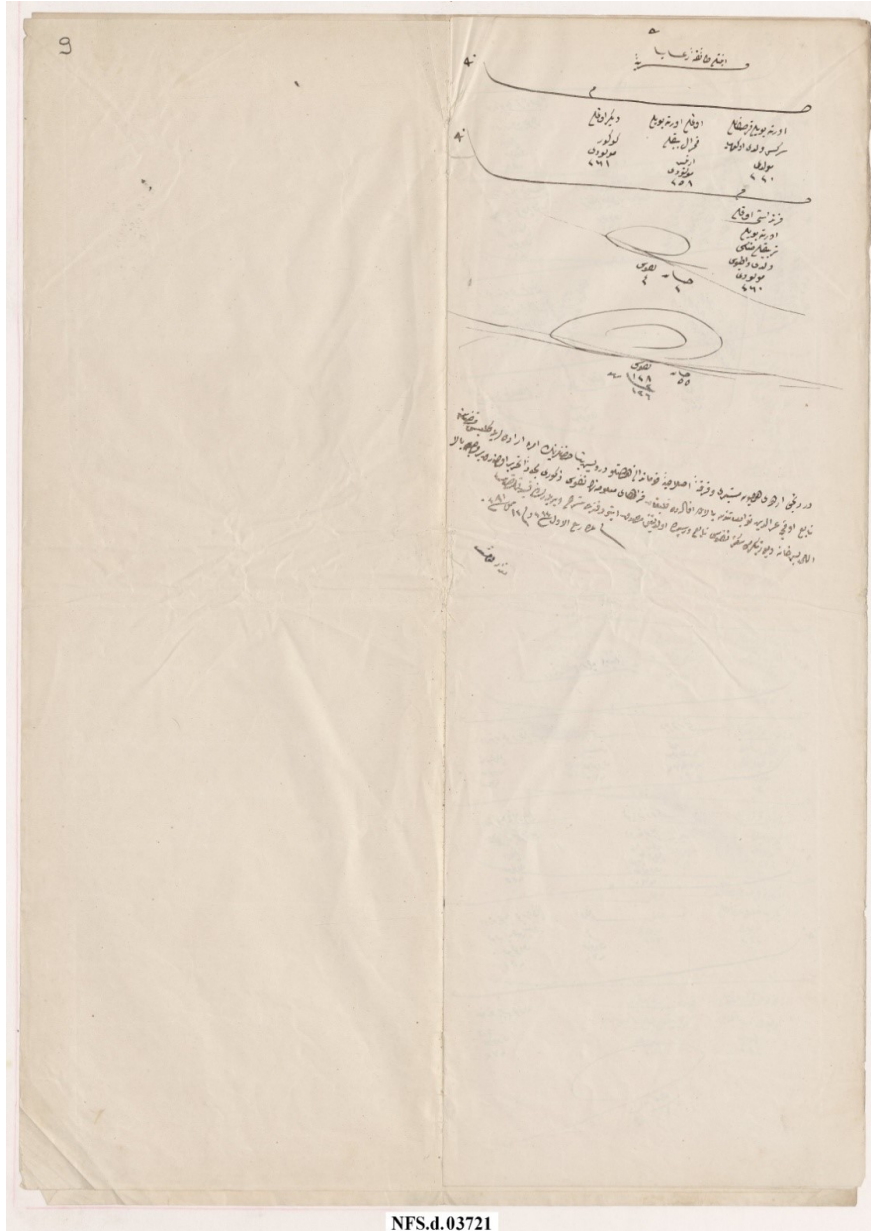
Belge 2: İntilli Nahiyesi Nüfus Defterinin Orijinali 2 (1864-65)

ردیف	نام و نام خانوادگی	تاریخ تولد	تاریخ وفات	محل تولد	محل وفات
۱	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۳	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۴	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۵	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۶	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۷	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۸	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۹	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۱۰	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۱۱	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۱۲	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۱۳	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۱۴	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۱۵	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۱۶	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۱۷	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۱۸	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۱۹	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲۰	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲۱	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲۲	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲۳	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲۴	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲۵	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲۶	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲۷	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲۸	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۲۹	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش
۳۰	آدمه بیگم زوجه صفائی	۱۲۰۰	۱۲۰۰	ارغاش	ارغاش

NFS.d.03721

Belge 3: İntilli Nahiyesi Nüfus Defterinin Orijinali 3 (1864-65)

NFS.d.03721

Belge 5: İntilli Nahiyesi Nüfus Defterinin Orijinali 5 (1864-65)

Resim 1: Gökçedere (Dünek) Köyünden Bir Kesit¹¹

Resim 2: Gökçedere (Dünek) Köyünde Gö(k) Deresi¹²

¹¹ <http://www.nurdagi.gov.tr/koydetay.php?id=75> (Erişim Tarihi: 14.11. 2016)

¹² [Abdullah Taş Fotoğraf Arşivi.](#)

Resim 3: Karaburçlu Köyünden Bir Kesit¹³

---

¹³ <http://www.nurdagi.gov.tr/koydetay.php?id=68> (Erişim Tarihi: 14.11. 2016)

ŞİHABEDDİN AHMED EN-NÜVEYRİ (Ö.1333)'YE GÖRE MEMLÛKLERİN SİYASET VE ADALET ANLAYIŞININ SÂİKLERİ

Incentives Of Mamluks' Political And Justice Conceptions According To Sihabeddin Ahmad Al-Nuwayri (D.1333)

Yusuf ÖTENKAYA*

Özet

Memlûk devleti 13. yy'ın ortalarında Kahire merkezli kurulmuş olup 16. yy'ın başlarında tarih sahnesindeki yerine almıştır. Memlûkler daha önce karşılaşmadığımız bir politik-askerî sistem kurmuşlardır. Biz bu çalışmada bu politik-askerî sistem ile adalet anlayışının oluşumunda nelerin rol oynadığını, nasıl bir konjonktürün olduğunu etraflıca vazedmeye çalışacağız. Çalışmamızda en-Nüveyri'nin *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûnu'l-Edeb* isimli eseri temel mesnedimiz olacaktır. Öncelikle imam nedir, nasıl seçilir, imamda olması gereken hasaisler nelerdir, imamın halka, halkın imama karşı ne gibi sorumlulukları vardır vs. gibi noktalar ele alınacaktır. Yine sultanın temel vazifeleri nelerdir, ulû'l-emr ve sultan ilişkisinin kavramsallaştırması nasıl yapılır; ayet ve hadislerde karşılıkları nelerdir vs. şeklinde sorular tartışılacaktır. Özellikle modern öncesi bir dönem olarak addettiğimiz yıllarda Memlûk devletinin *kölemen* sistemi üzere nasıl bina edildiği ve Kahire-Abbasi halifeleri tarafından nasıl meşruiyet kazandıkları noktasında duracağız. Adalet hususunda ise adl kavramının dönemin bağlamındaki mefhumu irdelenmeye çalışılarak nazar ve nazırlık kavramları çerçevesinde dârû'l-adl ve mezalim ilişkisi ele alınacaktır. Darû'l-adl'in İslâm devlet geleneğinde oynadığı rol ve bunun ilk örnekleri dönem dönem değerlendirilmeye çalışılacaktır. Nihayetinde 14. yy'da Memlûk devlet geleneğinin diğer İslam devletlerine nazaran ne gibi farklılıklar ortaya koyduğunu inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Memlûk, Adalet, Siyaset, Dârû'l-adl

Abstract

In the middle of the thirteenth century Mamluk Empire based in Cairo, has been established in the sixteenth century it replaces in the history. A political-military system we've not encountered before Mamluks established. In this study we will try to explain playing role of what things in formation of this political-military system with sense of justice. In our study basic reference will become called work *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûnu'l-Edeb* of Nuveyri. First of all, what is the imam, how is it selected, what are the imams that should be imam, what are the responsibilities of the imam to the public, points such as. What are the basic duties of the Sultan again, Holy orders and a conceptualization of the sultan relationship how to; What are the corresponding verses and hadiths in the form of questions will be discussed. Especially when we call it a pre-modern era, we will be at the point of how the Mamluk state was built for the slave system and how legitimacy was gained by the Cairo-Abbasi caliphs. In terms of justice, the notion of the concept of the term in the context of the period will be tried to be examined and it will be dealt with relationship between dârû'l-adl and the atrocities. The role of Darû'l-adl in the Islamic state tradition and its first examples will be tried to be evaluated periodically. We will finally examine what differences the Mamluk government tradition has with other Islamic states in the 14th century.

Key Words: Mamluk, Justice, Political, Dar al-Adl

---

* Arş. Gör. Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri, yusufotenkaya@erciyes.edu.tr

Giriş

Abbasiler lüks bir yaşam safası sürüp çöküş bataklığına düştüğü zaman halifelığı yok eden Moğollar tarafından perişan edildiler. İnançsızlık imanın yerine geçip hâkim oldu. Ancak Allah dini Mısır'daki Memlûkler eliyle kurtardı. Çeşitli yerlerden Mısır bölgesine getirilen kölemenlere devlet son derece iyi muamele edip onları İslam ahlak anlayışı çerçevesinde eğitmiştir. Bu kölemenler devlet hizmetinde çalışabiliyor, önemli makamlara gelebiliyor ve hatta aralarından biri sultan olabiliyordu. (Petry, 2008, s.243)

1250-1517 yılları arasında Mısır-Suriye bölgesi ekseriyetle Türk ve Çerkezlerden oluşan farklı etnik kökenli sultan ve emirler tarafından yönetilmiştir. Bu sultanlar; memlûkler/kölemenler, sultanların çocukları ve hür doğumlu Müslümanlar arasından seçiliyordu. Kölemenlik sistemi Abbasiler zamanından beri Ortaçağ İslam dünyasında son derece yaygın bir durumdaydı. İslam topraklarının dışından getirilen kölemenler Müslüman yapıp eğitildikten sonra değişik idarî, bürokratik ya da askeri fonksiyonlarda istihdam ediliyorlardı. (Yosef, 2012, s.387)

Memlûkler, Bahrî Memlûkleri/Devletü'l-Etrak¹ (Conermann, 2014, s.9) (1250-1382) ve Burcî Memlûkleri/Devletü'l-Çerakez² (Yosef, 2012, s.395) (1382-1517) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bahrî Memlûkleri, Eyyûbî hükümdarı el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyûb'un getirtip Nil nehri dolaylarında yerleştirdiği kölemenler olup çok geçmeden Eyyûbî ordusunun en önemli unsuru haline gelmiştir. (Yiğit, 2004, s.92) Devletin³ (Yosef, 2012, s.389) bu iki şekilde isimlendirilmesinin temel sebebi ise idareci elitin etnik ya da dilsel kimliği idi. (Yosef, 2012, s.388) Bir başka ifadeyle devletin isminin bu şekilde ikiye ayrılması seçkin zümrenin hangi etnik kimlikten olduğuyla ilgili bir durumdur.

Geleneksel idari yapı Memlûk literatüründe üç kısma ayrılmaktadır: Kılıç ehli, kalem ehli (bürokrasi) ve fıkıh/din ehli. Kılıç ehli yani ordu, Araplara kapalı olup memlûk/kölemen ordu ile mütehadditti. Kalem ve din ehlinin sınırlarını çizip tam manasıyla tanımlayabilmek biraz daha zordur. Kalem ehlinin bugünkü karşılığı bürokrasi olup hem kölemenlere hem de Arap ve diğer milletlerden olan kimselere açıktı. Çoğunlukla da Kıptî Hristiyanlar ve Yahudilere veriliyordu. Hatta bürokraaside esas unsuru gayrimüslimler oluşturuyordu dersak yanılmış olmayız. Çünkü vergi işlerini en iyi onlar biliyordu. (Spuler, 1982, s.106) Fıkıh/din ehli ise Memlûk topraklarındaki dinî ritüellerle ilişkili olan görevlerin yanısıra fikhî/hukuki ve talim-terbiye görevlerine de gelebiliyorlardı. Onların hiçbiri memlûk/kölemen kökenli değildi. Kılıç ve kalem ehlinin üyesi olan seçkin Memlûk elitleri mühim kararları almadan evvel fıkıh/hukuk kadrosuyla da uzun müzakereler yapmaktaydı. (Mandaville, 1969, s.2)

Jo Van Steenbergem ise Memlûk toplumunu ele alırken sosyo-politik elit kavramıyla sultan ve emirleri kastederek onları “meşrû iktidar” olarak karakterize etmiştir. Bu sosyo-politik elit, askerî bir hüviyet oluşturmak suretiyle Memlûk toplumu üzerinde yegane baskın bir grup olarak temayüz etmiştir. Ümmet/avam ve ikincil statüye sahip askerî, kültürel ve ekonomik seçkinlerden oluşan grubun ise doğrudan belirleyicilikleri yoktur. İleride değineceğimiz üzere Suriye'de “halka” olarak adlandırılan yardımcı askerler buna en büyük örnektir. (Steenbergen, 2006, ss.16-18)

¹ Modern araştırmacılar sultanlığın ismini “Devletü'l-ettrak” şeklinde isimlendirmişlerdir. Ayn Calût'da Memlûk zaferini ele alan Süryani tarihçi el-Yuninî şöyle söylemektedir: “Mucizelerle açıklanabilir. Moğollar kendi ırkları ve hizipleri tarafından hezimete uğratılmıştır”. Ebû Şame de şöyle söylemektedir: “Moğollar İslam ülkelerini ele geçirdiler. Savaşta hayatını feda etmeye hazır olan bir Türk onları mağlup etti. Herşeyin kendi türünden bir yıkımı vardır”. İbn Haldun ise şöyle söylemektedir: “Allah Müslümanların birliğini Mısır'da yeniden sağladı. Allah Müslüman beldelere Türk milletinden ve onun diğer boyları arasından topluluklar göndererek onları muzaffer eylemiştir”. Bu dönemle alakalı Ebû Hamid el-Kudsî (ö.1483) Arapların erdeminden ziyade Türklerin adaletsizliği daha iyidir, demektedir.

² Makrizî (ö.1441)'ye göre yönetim/siyaset Eyyûbî Kürtlerinden Türklere ve daha sonra da Çerkezlere geçtiği zaman oluşan etnik değişimi vurgulamıştır. Yine Ebû Hamid el-Kudsî (ö.1483) Eyyûbî Kürt devletinin Türk devletiyle ve daha sonra da Çerkez devletiyle değiştiğini bildirmiştir.

³ Modern araştırmalarda, Memlûk hanedanlığı ve onun alt bölümleri olarak da Türk ve Çerkez hanedanlığı olarak bahsedilmektedir. Bu isimlerde devlet kelimesi “hanedan” olarak çevrilmektedir fakat Memlûk kaynaklarında devlet kelimesi hanedan değil, “yönetim dönemine” matuftur. Örneğin pekçok defa kaynaklar sultanın yönetimini onun “devleti” olarak görmüşlerdir. Pratikte sultandan ziyade seçkin bir emir tarafından yönetilen dönemlerde bu “emirin devleti” olarak adlandırılmaktadır. Bu nedenle daha doğru bir tercüme ile devlet kelimesi “yönetim/saltanat dönemi” olarak çevrilmelidir. Diğer yandan J. V. Steenbergem'in verdiği bilgiye göre Arap ve İslam tarihinin pekçok döneminde devlet kelimesi yönetim/siyasetin farklı bağlamları içerisinde sosyal/toplumsal bir belirleyici olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu dar anlamda kalmaktadır. Arap dilbilimciler göre devlet kelimesi özel politik oluşumun geçici yerel tekelleşmesini ifade etmek için kullanılmaktadır. Tarihsel olarak ise devlet kelimesi “Tanrı tarafından verilen bir döngü” anlamında kullanılmaktadır.

Bu makalenin mimarı olan Şihabeddin Ahmed en-Nüveyri 5 Nisan 1279 yılında Yukarı Mısır'ın Kûs beldesinde dünyaya gelmiştir. Dinî ilimler yanında tarih ve Arap Edebiyatı ile de meşgul olmuştur. Hadis ilmine çok önem veren Nüveyri'nin öğrenciliğinde geçimini kitap istinsah ederek sağladığı, bu dönemde Buhari'nin el-Camîu's-sahîh'ini sekiz defa istinsah edip 1000'er dirheme sattığı kaydedilmektedir. Onun tek eseri olan *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb* toplam otuz bir ciltten oluşmaktadır. 1321-1333 yılları arasında tamamlanılan çalışma Sultan en-Nasır Muhammed b. Kalavun'a (ö.1341) ithâf edilmiştir. (Öz, 2007, ss.304-306)

Âdâb ansiklopedileri olarak bilinen Memlûk döneminin en iyi eseri Nüveyri'nin *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb* ve İbn Fadlullah el- Ömerî (ö.1349)'nin *Mesalikü'l ebsâr fi memalikü'l-emsâr* isimli eseri idi. Nüveyri ve İbn Fadlullah el-Ömerî gibi Memlûk dönemi âdâb ansiklopedisyenleri; İbn Kuteybe, İbn Abdurrabbih, Ragıp el-İsfahanî ve Zemahşerî gibi kimselerden etkilenmişlerdir. Nüveyri'nin çalışmaları Memlûk devâvinde çalışan sivil hizmetkarların ürettiği eserler arasındaydı. Eserin amacı okuyucuya evren hakkında kapsamlı bilgi sağlamaktır. Nüveyri eserini beş fînûna ayırmıştır. Fînûnların her biri beş kısma ayrılır ve yine bu kısımlar da kendi içerisinde baplara/bölgümlere ayrılır. Bu beş fînûnun konusu ise kozmografi, coğrafya, insan ve onu ilgilendiren meseleler, hayvan ve bitkiler ve son olarak da tarih şeklindedir. (Herzog, 2013, s.7)

Biz bu çalışmada Memlûk devletinin temel yapıtaşı olarak addettiğimiz kılıç ehli/siyaset ile fıkîh ehli/hukuk kavramsallaştırması çerçevesinde hareket edip bu sistem sınıfına mensup olan memurların vaziyetini ele alarak başta onların hangi kurumlara alındığını, nasıl yetiştirildiğini ve hangi makamlara kadar yükselebildiğini inceleyeceğiz. Nüveyri'nin eseri olan *Nihâyetü'l-ereb fi fînûnu'l-edeb* aracılığıyla tarihsel, dinsel ve politik yaklaşımlarla Memlûklerin nasıl bir yönetim ve adalet anlayışına sahip olduklarını ve bunların temel sâiklerinin neler olduğunu irdelemeye çalışacağız.

1) Kılıç Ehli/Siyaset

16. yy'da yaşayan Niccolo Machiavelli (ö.1527) Kahire'nin politik teşkilatından şu sözlerle bahsetmektedir: “Sultanın devleti tamamıyla askerlerinin ellerindedir. Onun durumu Hristiyan papalık gibidir. Bu sebepten de onlarda irsî bir ilke söz konusu değildir. Devletin başına gelecek kişi irsiyete göre değil, ancak seçkin emirlerin tercih etmesiyle olabilir. Memlûk devlet yapısı esasen Mısır'a yabancı olan Hz. Yusuf'un esaretten iktidara yükselişini simgelemektedir. 18. yy'da Edward Gibson bu durumu şöyle izah etmektedir: “Ne kadar da tuhaf bir durum. Bu ülkenin yerlileri, yabancı ve kölelerin baskısı altında yönetiliyor”. (Steenbergen, 2016, s.52) Bu konuda P.M. Hold'un verdiği bilgiler son derece önemlidir. Ona göre 1250-1310 yılları arasında Memlûkler “verâset usûlü” kurmaya çalışmış fakat bu düşünce Memlûk devlet geleneğine uymamıştı. Bu dönemde tahtı ele geçirmek için yapılan çalışmalar son derece yaygındı. Kalavun hanedanlığının uzun sürmesini ise Hold, emirlerin oligarşisi için aralarında rekabet etmeyerek perde arkasında kalmayı yeğlemeleri olarak vazetmektedir. En-Nasır Muhammed'in (1310-1341) üçüncü saltanatından sonra kimse onun soyunun taht üzerinde kalmasını sorgulamamıştır. Fakat bu Kalavun soyundan gelen sultanların yönetimi/siyaseti tam manasıyla ele aldıkları anlamına gelmemektedir. Nitekim esas güç seçkin emirlerin elindeydi. Kalavun hanedanlığı açıkça “kalıtım/veraset teorisi” geliştiremeden hayatîyetlerini devam ettirmişti. Memlûkler/kölemenler, sultanı, seçkin emir hiziplerinin temsilcisi olarak görmekteydiler. (Levanoni, 1994, s.377)

Memlûk kelimesi m-l-k kökünden gelip edilgen/meçhul yapılu bir kelime olup “sahip olunan” manasına gelmektedir. Kölemenler yönetici eliti oluşturan askerî sınıfa mensup tabakadandırlar. Yaklaşık bin yıl kadar (800-1800) memlûk/kölemen teşkilatı tüm İslam toplumlarının ayırt edici bir özelliği olmuştur. Küçük yaşlardan itibaren pagan topraklarından alınan çocuklar askerî güç oluşturabilmek amacıyla istihdam ediliyordu. Bu istihdam edilen kimselere genelde “ibn Abdullah” ismi veriliyordu. Bunlar efendilerine sadakatle bağlıydılar. Onlar hayatta buldukları herşeyi onlara borçluydular. Selçuklu veziri Nizamülmülk'e göre (ö.1092) bir itaatkar köle üç yüz evlattan daha hayırlıdır. Evlatlar babalarının ölümünü arzularken itaatkar köle efendisinin zaferlerini arzular. (Petry, 2008, s.245) Fakat hemen belirtelim ki memlûk/kölemen teşkilatının esas başarısı onların tek soylu olmalarına dayanıyordu. Yani onlar çocuklarına kölemen statülerini geçiremezlerdi; onların çocukları hür ve Müslüman olan genel nüfusa dahil edilmişti. Bu anlayışın takip edilme nedenine gelince Müslüman çocuklar şehirde doğuyor ve steplerdeki kabile yaşamının zorluklarından mahrum kalıyorlardı. Şayet memlûk/kölemen statüleri irsî olsaydı, genç kölemenlerin seçildiği katı meritokratik kurallar ihlal edilmiş olurdu. (Fukuyama, 2011, s.265) Bu cümleden anlaşıldığı üzere klasik Memlûk dönemi (1250-1310) için konuşursak, liyakat esaslı bir sistemin mevcut olduğunu rahatlıkla görebiliriz. Gerçekten de en-Nasır Muhammed'in üçüncü saltanatına kadar Memlûk devlet geleneğinde ordu ve bürokraside hızla yükselmelerin önü kapalıydı. Ancak 14.yy'ın başlarından itibaren emirlerin politikleşmesi *demilitarisation* hâsıl olmuştur. Üstelik bunlar memlûk/kölemen statüsü taşıyorlardı. Yani memlûk tabakları dediğimiz askerî teşkilattan yetişme değillerdi. Bunlar literatürde evlâdu'n-nâs olarak isimlendirilmişlerdir. Sadece en-Nasır

Muhammed'in çocukları değil, aynı zamanda birçok kölemenin çocuğu da "tepeden inme" bir şekilde seçkin emir olabiliyordu. (Steenbergen, 2006, s.22)

Memlûk devletinin imama ya da halifeye bakışı öyle zannediyoruz ki meşrûiyet sağlamak amacıyla idi. İmamın devlet işlerine herhangi bir müdahalesi söz konusu olmayıp sultanların saltanatını desteklemekten öte bir durumları bulunmuyordu. Gerçekten de Abbasi halifesi Müstekfi hayatiyetini devam ettirebilmek için Sultan Baybars'a bir meşrûiyet vermek zorunda kalmıştı. Yine Kalavun sultan ilan edildiğinde Halife I. Hâkim (1261-1302) onun için şöyle söylemiştir: "Allah'ın yeryüzündeki hakimiyeti konusunda müminlerin efendisi sultanımıza güvenmiş olduğu herşey ona tevdi edilecektir". (Petry, 2008, s.255) Bu cümleden halifenin nominal bir statüde olduğu aşıkardır. Yani halife siyasal haklarından vazgeçmiş olduğunu sultana karşı doğrudan bildiriyordu. Böylelikle İslâm Tarihinde halife ilk defa kendi siyasal devletinden vazgeçip başka bir siyasal devlete tabi oluyordu.

İctihad ehli kendilerine imam/halife tayin etmek istedikleri zaman dikkat edilmesi gereken ilk husus onun "Kureyş"ten olması gerektiği idi. İkinci şart ise din hükümleriyle tecehhüz etmiş olması, ganimetleri paylaşırabilmesi, cihadı yerine getirmesi, Allah'ın hudutları ile hareket etme vasıflarına haiz olmasıydı. Üçüncüsü ise din ve muamelatında "adil" olmasıydı. Nesep ile ilgili olarak Resulullah şöyle demiştir: "Kureyş'i öne geçirin. Onlar mağrurlanmadıkça onların önüne geçmeyin". Dördüncüsü imamın ilim hususunda iktifa etmesi gerekmektedir. İlim noktasında şayet bir imam kusurluysa onun varlığı ile yokluğu birdir. Beşincisi onun cesur olması gerekir. Çünkü insanların işlerinin başında "cihat" gelir. İmamın korkak olması müşriklerle cihat etmesine mani olur. Böyle birinin imam olması faydadan çok zarar getirir. Bu konuda Muaviye b. Ebû Sûfyân ise şöyle demektedir: "İmamın beş şeyden kaçınması gerekir. Yalancı, kıskanç, sinirli, cimri ve korkak olmaması elzemdir". (En-Nüveyrî, 2004, s.7) Nüveyrî'nin imam/halife hususunda vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak imam ya da halife vasıflarında erken İslâm dönemi siyaset düşüncesine nazaran ilavelerin yapıldığını görmekteyiz. Bilindiği üzere erken İslâm döneminde imam hususunda yapılan en temel vurgu onun Kureyşten olması gerektiği idi. Fakat şimdi görüyoruz ki bunun yanında imamın nasıl olması gerektiği noktasında ilaveler bulunmaktadır. Bu durum Memlûk dönemi ile birlikte imam/halifenin sorgulanıp tashihattan geçirildiğini göstermektedir.

Memlûk devleti sultanına gelince Ahmed b. Muhammed b. Abdurrabbih bu hususta şöyle demiştir: "Sultan işlerin kontrolörü, seriata tanzim edicisidir. Din ve dünya işlerinin kendisinde temerküz ettiği kutuptur. Onun gölgesi tüm kulları kapsamaktadır. Zalimlere engel olup, korkmuş ve sinmiş olanları da emniyet altına alır". Sultana itaat edilmesi raiyye üzerine vaciptir. Çünkü Allahu Teâla ulû'l-emr'e itaat etmeyi buyurmuştur. Ayette şöyle buyruluyor: "Ey iman edenler, Allah'a, Resulüne ve içinizden ulû'l-emr'e itaat edin". (Nisâ 59) Ebû Hureyre'den aktarılan bir hadiste ise şöyle denilmektedir: "Allah sizlerden üç şey istiyor: Ona kulluk etmenizi, onun ipine sınımsız sarılıp tefrikaya düşmemenizi ve de son olarak Allah'ın valilerine karşı samimi olmanızı". (En-Nüveyrî 2004, s.8) Bu cümleden anlaşıldığı üzere Memlûkler dönemiyle beraber idari/siyasal mevzularda sultan, halifenin yerini alarak itaat edilmesi gereken zorunlu otorite haline gelmiştir.

Memlûk sultanlığı Eyyûbîlere karşı yapılan isyanın bir neticesiydi. Salih Eyyûb (1240-1249)'un kölemenlerinin, pozisyonlarını ve statülerini korumak için bir hizip olarak hareket etmelerinin neticesiydi. Bundan sonra askerî hizipçilik Memlûk politikalarının mihenk taşı oluşturmıştır. Memlûk sultanları kendi ev halkları ya da hoşdaş⁴ları (Yosef, 2013, s.336) arasından memlûk/kölemen istihdamlarına bağlıydılar. Otoratif bir yönetim sergileyebilmenin yolu sultanın kendi hoşdaşlarını önemli makamlara getirebilmesine bağlıydı. (Levanoni, 1994, s.379) Baybars (1260-1277) ve Kalavun (1279-1290) gibi sultanlar hoşdaşları tarafından iktidara getirilmişlerdi. Sultanlar onlar tarafından iktidara getirilir ve yine onlar tarafından indirilebilirdi. (Petry, 2008, s.255) Bunu örneklerle daha da açılırsak mesela Bahriyye, Turan Şah'a karşı başkaldırmıştır çünkü Turan Şah onların varlığını tehdit edip kendisine yeni bir hizip oluşturmak niyetindeydi. Yine Kalavun 1279'da saltanatı gasp etmişti çünkü Bahri-Salihî çıkarlar Baybars'ın vârisi Melik Sâid tarafından tehdit edilmişti. Yine en-Nasır Muhammed, babasının kölemenleri olan Mansuriyye'den nefret etmişti ve tabiatıyla kendisini onların baskısından kurtarmaya çalışmıştı. (Petry, 2008, s.255) Tüm bu verilerden anladığımız kadarıyla yeni sultanın iktidarda kalması, kendisine sâdik olan kölemenlerin/memlûklerin önceki seçkin emirler ile yer değiştirmesine bağlıydı. Bunu başarabilirse tahtta kalabilirdi. Nitekim Baybars, Kalavun ve en-Nasır Muhammed kendi memlûkleriyle geniş bir oluşum sağladıkları için başarılı olmuşlardı. Yine onlar kölemen hizipleri nasıl

⁴ Hoşdaş kelimesi Ahmed Abdulrazık'a göre Arapça "eh" kelimesi ile eşanlamlı fakat bu kardeşlik ilişkisi biyolojik temelli değildir. Nitekim bazı âlimler uhuvvetin hoşdaştan öte ve daha güçlü bir kavram olduğu hususunda hemfikirlerdir. Daha basit bir ifadeyle anlattıysak hoşdaş, aynı efendiye hizmet eden kölemenler arasındaki ilişkiler ağıdır.

manipule edeceklerini çok iyi biliyorlardı. İbn Tiktaka'nın el-Fahrî isimli eserinde geçen bir anekdot bunu açıklamadaki en iyi örnektir. Buna göre İskender'e, bu genç yaşına rağmen bunca beldeye nasıl hâkim oldun denilmiştir. O da cevap olarak düşmanlara karşı iyilik ve saygılı davranıp onları dost edinmekle demiştir. (İbn Tiktaka, 1927, s.378) Nitekim Baybars'ın da tahta çıktığında diğer hiziplerden olanlara karşı düşmanca davranmayıp onların dostluğunu ve itaatini kazanmaya çalıştığı malumdur. (Levanoni, 1994, s.378)

1341-1382 yılları arasında Memlûk devletinde sadece sultan değil aynı zamanda askerî ve bürokrasi memurlarının terfileri hususunda da büyük dönüşümler yaşanmıştır. Daha önce kısaca değindiğimiz üzere bu yıllarda literatürde *evlâdu'n-nâs* olarak müşahade ettiğimiz yapı ortaya çıkmıştır. En-Nasır Muhammed'in ölümünden sonra toplam on iki oğul ve torunu tahta kesintisiz olarak kalmıştır ki bu durum bir taraftan kurumun demilitarize olduğunu diğer taraftan da gaspçılığın yerini alan bir "verâset ilkesi"nin mevcutluğunu göstermektedir. Ancak tahta kalmak veraset ilkesi ile değil, yüksek rütbeli sosyo-politik elit olan seçkin emirlerin onayı ya da kabulüyle mümkündür. Sultan ile seçkin emirler arasındaki münasebet "hılf" dediğimiz bir yapıdan ibaretti. Seçkin emirler sultana destek sözü verirken sultan da onların çıkarlarına asla zarar vermeyeceğini kabul ve tesdik ederdi. (Steenbergen, 2006, s.24) Buradan anlaşıldığı üzere seçkin emirler herhangi bir gasp ile sultanlığı ele geçirmektense 14. yy'ın sonuna dek önceki sultanın akrabalarını destekleme yoluna gitmişlerdir. Şüphesiz böylesi bir uygulamaya yüksek rütbeli emirlerin statükolarını koruma kaygılarından kaynaklanıyordu.

Memlûkler/kölemenler, sultanı kendi hoşdaşları ve temsilcileri olarak görüp onları kendilerinin çıkarlarını koruyup kollayan bir aygıt olarak düşünmüşlerdir. Memlûk devleti kurulduğu andan itibaren bir yönetim teorisi geliştirememiştir. Deneme yanılma yöntemiyle ulaştıkları bir ilkel yönetim anlayışı oluşturmuşlardır. İsyân sırasında kölemenler arasından hiçbir kişi tahta hak sahibi olarak kabul edilmiyordu. Onlar iktidarı ele geçirdikten sonra onların önde gelen emirleri bir konsey oluşturur ve aralarından birini "sultan" seçerlerdi. Bir nevi seçtikleri kişiyi kendilerinin temsilcisi olarak görüyorlardı. Emirlerin sultanın seçilmesinde yaptıkları ittifak son derece mühimdi. (Levanoni 1994, s.381) Memlûk devlet geleneğinde adeta anonim bir hal alan ve düşünce dünyamıza nüfuz eden "sultan öldüren sultan olur" anlayışından ve bunun Türk kanunları arasında yer aldığı söyleminden vazgeçilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Yukarıda değindiğimiz üzere Memlûk devletinde sultan öldürmekten ziyade seçkin emirlerin vereceği karar bağlayıcıydı. Memlûk siyasî tarihi iyi bir biçimde irdelenirse böyle bir anlayışın onlarda olmadığı görülecektir. Çünkü Memlûklerde seçkin emirler başlarına lider olarak güçlü kimselerin geçmesine razı olmuyorlardı. Bundan ziyade daha zayıf kimseleri sultan yapmayı tercih ediyorlardı. Bu sayede o kişiyi tahttan kolaylıkla indirebileceklerini düşünüyorlardı. Nitekim Turan Şah'ı, Bahrî memlûkların lideri Farisüddin Aktay el-Mustârîb öldürmüş fakat seçkin emirler onun sultan olmasına izin vermemişlerdi. Çünkü o sultan olabilecek en güçlü adaylar arasındaydı. (Haarmann, 1990, s.133)

Memlûk sultanı ve onun nasıl iktidara getirildiği ile ilgili vermiş olduğumuz bu bilgilerden sonra şimdi vezaret, ona yapılan tavsiyeler, onun şartları ve kökeni mevzuna geçip Memlûk siyasî geleneğinde nasıl bir rol oynadığını inceleyeceğiz. Hemen belirtelim ki Memlûk devletinde en yüksek rütbe emir-i mie olup bu rütbeyle haiz toplam yirmi dört kişi bulunmaktaydı. Öyle zannediyoruz ki onların her biri ismen olmasa da yaptıkları görevler ve buldukları mevki dolayısıyla "vezir" olarak isimlendirilmeye layıktır. Dolayısıyla vezir, emir ve ordu kumandanı (atabekü'l-asakir) kavramları Memlûk devlet geleneğinde içiçe geçmiş olup siyasi-idari ve askerî mansıpları uhdelerinde barındırmışlardır. Vezir hususunda Nüveyrî kıymetli bilgiler vermektedir. Onun eserinden yaptığımız alıntıya göre Hz. Musa şöyle dedi: "Ailemden birini bana vezir (yardımcı) kıl. Kardeşim Harun'u. Onunla gücümü artır ve işlerimde onu bana ortak kıl". (Taha 29-32) Yine Hz. Peygamber'den şu hadis rivayet edilmiştir: "İmam ile beraber olup Allah'ın zatıyla işlerini çekip çeviren salih bir vezirden ecir bakımından daha büyük kimse yoktur". Hükemâlar ise şöyle demişlerdir: "Dünyanın salâhı meliklerin/sultanların salâhıyla, sultanların salâhı da vezirlerin salâhıyla tezahür eder. Mülk/sahiplik, ehli dışındakilere uygun değildir. Yani vezirlik hak eden dışındakilere uygun değildir". (En-Nüveyrî 2004, s.88) Bu cümleden anladığımız kadarıyla siyaset/yönetim icra etmek için müstahak olmak gerekir. Sultan olmak kan bağı esasına dayanmaz fakat sadece hak etmeye dayanır. Bu da en azından klasik dönem için Memlûk devlet geleneğine uygun bir dayanaktır.

Nüveyrî'ye göre vezir kelimesinin iştikakı üç cihettedir: "Onlardan ilki "vizr" kökünden olup "yük" manasına gelir ve hükümdarın yükünü taşıyan anlamına delalet eder. İkincisi "ezr" kökünden olup o da sırt/arka anlamına gelir ve hükümdarın veziri sayesinde ayakta durması gibi bir manaya delalet eder. Üçüncüsü ise "vezer"den gelir ve bu da sığınak ya da kaçış yeri demektir. Kıyamet suresinin ikinci ayetinde "hayır! Kaçış yeri yoktur" denmektedir. Bunun verdiği mana hükümdarın vezirine sığınmasından başka birşey değildir. (En-Nüveyrî 2004, s.88)

Siyaseti elinde tutan idarecilere yapılan tavsiyeler de nasıl bir idarî anlayış sergileneceği noktasında son derece önemlidir. Amr b. Murre'den rivayet edilmektedir ki Kureys'den bir adam Ömer b. Hattab'a gelip "sen bizim kalbimize korku salıyorsun" demiş ve bunun üzerine Ömer de "bunda zulüm var mı" şeklinde cevap vermiştir. Adam "hayır" cevabını verince Ömer b. Hattab şöyle söylemiştir: "Allah sizin yüreğinizdeki korkuyu bende artırsın". Bu cümleden anlaşıldığı üzere politik meselelerde yönetilenlere korku vermek yanlış değildir. Nitekim bir Hint filozofu şöyle söylemiştir: "Sende teşeddüd ile birlikte hoşgörülülük olsun. Teşeddüd ile sana karşı cüret edilmemesi için ve hoşgörülülükle senden nefret edilmemesi için". (En-Nüveyrî 2004, s.91) Buna göre idarecide her iki özellik de olmalı ki yönetilenler daha iyi idare olunsun ve yeryüzünü sükûnet kaplasın.

Maverdi'nin verdiği bilgiye göre vezaret, vezir-i tefviz ve vezir-i tenfiz olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Vezir-i tefviz askerî ve idarî işlerden sorumluyken vezir-i tenfiz ise sadece kendisine danışılan hususlarda fikrini beyan etmekteydi. Onların her birinin hakları ve şartları vardır. Platon'a göre vezirin ilk eğitimi siyaset/yönetim biçimleri ve muameleatını öğrenmekle geçmelidir. Şiddetli ve kaba bir durum varsa insanlara karşı nazik davranıp alttan almayı bilmelidir. Onlarda gevşeklik varsa onlara karşı daha sert davranır. İkinci olarak takip ettiği işleri vaktinde yerine getirmelidir. Bir Hint filozofu şöyle demektedir: "İşlerde acele etmek aptallıktır. Ondandır daha aptal ise işlere güç yetirebilmesine rağmen ona karşı gevşek davranandır". (En-Nüveyrî 2004, ss.92-93)

Sultanın maiyetinde bulunan seçkin emirler ya da vezirlerin özellikleri hususunda ise son derece kıymetli bilgiler mevcuttur. Hükümdarların yakınında olanların herşeyden evvel akıl sahibi olması gerekir. Çünkü akıl faziletlerin başında yer alır. Bunun yanında ilim sahibi olması gerekir. Çünkü ilim, aklın meyvesi olup hükümdarın maiyetini cehaletten korur. Yine vefalı olması gerekir. Vefalı olmayan ya da bunda herhangi bir şüphe olunan kimseler hükümdarın yanında bulunamaz. Âdil ve insaf sahibi olmalıdır. Adalet gönülleri onarır, yüzleri güzelleştirir. Adalet sayesinde insanlar bizzat haklarını arayabilir. Yine kibir ve her türlü büyüklüklerden âri olması gerekir. Kibir kişinin çöküşünün delilidir. Hırslı olmaması gerekir. Çünkü hırs kişinin yoksunluklarına delalet etmesi yanında sabırdan uzaklık ve zulüm kaynağıdır. (En-Nüveyrî 2004, s.123) Tüm bu verilerden anladığımız kadarıyla Memlûk askerî-idari teşkilatında hangi hususların kayda değer olduğu, memlûklerin yetiştirilme usûlü ve onların emirlik rütbesine tayini son derece belirleyici olmuştur.

Klasik Memlûk dönemi sonrasında bilhassa 14.yy'ın ortalarından itibaren emirlerin her biri birer küçük sultan haline geldiler. Kendi otoritelerini dayandırdıkları farklı kölemenleri bulunuyordu. En düşük emir rütbesi emir-i aşere idi; onun maiyetinde 10-20 arasında kölemen vardı. İkincisi emir-i erbâindi ki onun da maiyetinde 40-80 arasında kölemen vardı. Ona ayrıca emir-i tablhâne de deniliyordu. Üçüncü olarak emir-i mie bulunuyordu ve onun emrinde en az 100 kişilik kölemen ordusu bulunuyordu. Askerî seferler esnasında bin kişilik yardımcı kuvvetler ordusu onun emrinde yer alıyordu ki bu bin kişilik ordu daha önce bahsettiğimiz "halka" askerleridir. (Steenbergen, 2006, s.31) En-Nasır Muhammed'in üçüncü saltanatı olan 1310 yılından itibaren geleneksel Memlûk talim-terbiye sistemi dışına çıkılarak tek özelliği sultana yakın olmak olan birçok emir, askerî ocaklardan yükselmeyerek doğrudan, "tepeden inme" bir biçimde bu mansıplara yükselmişlerdir. Doğal olarak memlûk teşkilatı sarsılmış ve sultanlar seçkin emirlerin elinde kendi çıkarlarını koruyan bir aygıt haline dönüşmüşlerdir.

Vezir ve emirler hakkında bilgi verdikten sonra ordu teşkilatına bakmamız gerekiyor. Ancak şu hususu akıldan çıkarmamamız gerekmektedir: Memlûklerde daha önce bahsettiğimiz üzere siyasi-idari ve askerî yükümlülükler içiçe geçmiş ve bir örüntü oluşturmuştu. Dolayısıyla vezir ya da emir olarak ele aldığımız memurlar aynı zamanda ordu kumandanları arasındaydı. Bu kısa açıklamadan sonra ordu kumandanını tavsif etmeye başlayabiliriz. Herşeyden evvel ordu kumandanları (emir-i mie, atabekü'l-asakir) askerleri siyaset etmede maharetli olmalıdır. Dikkatsizlik ve her türlü uyuşukluğa karşı onları denetlemeli, teyakkuza geçirmelidir. Ordunun hareketinden, etrafının ve eknâfının güvende olduğundan emin olmalıdır. Düşmanla karşı karşıya gelmeden evvel savaşılmaması muhtemel olan yerleri iyi seçmelidir. Düşman hakkında sürekli istihbaratlar toplamalıdır. Allah'ın vacip kıldığı şekilde onun hak ve hukukunu çiğnemenin ordusunu tertip etmesi gerekmektedir. Onların hiçbir şekilde Allah'ın dininde aşırılık yapmasına, hudutları çiğnemesine izin vermemelidir. Nitekim Hz. Peygamber'in şu hadisi onların hep zihinlerinde olmalıdır: "Ordunuzun fesat işlemesine izin vermeyin". Yine Ebû Derda da şöyle söylemiştir: "Gazveden önce yapılacak en iyi iş, eylemlerinizle savaşmanızdır". Yine kumandanların ordudan herhangi bir neferi ticaret ve ziraatten engellemesi gerekir. Aksi takdirde ordu cihadı sağlıklı bir biçimde icra edemez. (En-Nüveyrî, 2004, s.135)

Bir karşılaştırma yapmak ve daha iyi anlamlandırmak adına Memlûklerden önce Eyyübî devlet geleneğine ve ordu sistemine baktığımızda Kahire'ye bağlı olan özerk yapılar bulunmaktaydı. Bu yapılar tam bir otonom halde olup gerek duyulduğunda merkez Kahire'ye ordular göndermekteydiler. Memlûkler döneminde ise 1250-1260 yıllarında Suriye'de bulunan en-Nasır Yusuf liderliğindeki Eyyübî kalıntısına

tahammül gösterilmiş fakat 1260 yılından itibaren Suriye, Mısır'a bağlı ve merkezi bir duruma sokulmuştur. Nitekim Baybars'ın reformlarından biri Suriye özerkliğinin ortadan kaldırılması ve onun yerine Mısır askerlerinin getirilmesiydi. Böylelikle ayrı ordu sistemine son verilmiştir. Baybars'ın ilk dönemlerinden itibaren Suriye askerlerinin iki biçimi vardı: İlkine göre naibin ve şehrin seçkin emirlerinin kişisel müfrezeleri bulunuyordu. Suriye'deki yüksek rütbeli emirler ve naib/vali Kahire'den atanıyordu. Suriye'deki ikinci biçim ise seçkin emirlerin maiyetinde olan halka ve ikincil emirler Suriye yönetimine tâbi olup onlar tarafından atanıyorlardı. Bu ikincil emirler kölemenler arasından değil, hür doğumlular arasından seçiliyordu. Kahire'deki emir-i mie ile Şam'daki emir-i mie'nin sahip olduğu ikta geliri aynı değildi. Rütbeler aynı olmasına rağmen Mısır'da bulunan kumandan her zaman daha fazla kazanç sağlamaktaydı. (Humphreys, 1977, s.165)

Eyyübîler zamanında ordu sistemi ile ikta dağıtımları tam net değildi. Açık bir biçimde emir sınıfında bir hiyerarşinin olmadığı görülmektedir. Eyyübî ordu kumandanları düzenli olarak sadece bir Eyyübî sultanının idaresinde hizmet etmemişlerdir. Onlar belli periyotlarda hizmetlerini Eyyübî hükümdarlarına "tüccar" misali satmışlardır. Dolayısıyla ordu düzenlilikten uzaktır. Eyyübîlerde emir, emir-i isfahsâlâr ve emir-i kebir göze çarpmaktadır. Ancak onların tam olarak görevleri ve atama usûllerine değinilmemiştir. Rütbe tayinleri; beyliklerin geleneklerine, tayin edenin hevesine göre değişiklik arz ediyordu. Her beyliğin ordu sayısı birbirinden farklıydı. Memlûklere gelince onlar bu ordu rütbeleri ile ikta dağıtımlarını belli bir kural yapısına oturtarak sistematize etmişlerdir. Askerlerin rütbeleri ve dağıtılan ikta boyutu arasında bir bağıntı vardı. Bu da elbette orduda bir hiyerarşinin olduğunu göstermektedir. Mesela emir-i erbânin iktası emir-i mienin iktasının 1/3'ü kadardır. Bu düstür Baybars (1260-1277) zamanında kural haline getirilmişti. Nitekim Baybars'ın oğlu Melik Said döneminde daha önce emir-i mie olup emir-i erbâin statüsüne indirilen Emir Kunduk'un iktası da 1/3 statüsüne indirilmiştir. (Levanoni, 1995, ss.8-13)

2) Fıkıh Ehli/Adalet

Memlûk toplumunun sacayaklarından birini oluşturan fıkıh ehli, ulema içerisinde yetişme olup kadılar aracılığıyla fıkıh/hukuk ya da adaleti sağlayan yegane unsurdur. Mısır topraklarındaki fıkıh anlayışı, Fatimilere son verilen 1169 tarihinden beri Sünnî anlayış çerçevesine kayarak Şîî akaidi yok edilmeye çalışılmıştır. Nitekim Eyyübîler döneminde Şafî ve Malikî mezheplerine göre hükümler icra olunmuştur. Daha sonrasında Memlûkler döneminde özellikle devleti tam manasıyla sistematize eden Baybars (1260-1277) zamanında hükümler dört Sünnî mezhebe göre icra edilebilmiştir. (Kazıcı, 2009, s.191) Ancak bizim burada üzerinde durmak istediğimiz konu fıkıh ehlinin nasıl icra ettiği değil, dârû'l-adl'in tesis edilmesiyle beraber hukuk ve adalet anlayışında nelerin değiştiği, dönem içerisinde adaletin nasıl fihmedildiği, dârû'l-adl-mezalim ilişkisi ve sultanların bu kurumu nasıl tahakkümleri altına aldığı olacaktır.

İbn Manzur (ö.1311)'a göre adalet kelimesi cevrin ya da haksızlığın zıddıdır. Adil, hevasına uymadan hükmü icra edebilen kişidir. Mastar olarak adl ise hak ile hükmetmektir. Kadılar için aslolan hakikat ile hüküm verebilmektir. Bâhîlî'ye göre ancak adil olanların şahitliği geçerli olabilir. (İbn Manzur, 2013, s.3683) Bu cümleden anlaşıldığı üzere Memlûk fıkıh ehli için olmazsa olmaz şart hak ile hükmetmeleriydi. Adalet anlayışları hususunda olumsuz anlamda herhangi bir kişiden şüphe dahi edilmiş olsa bu kimseler kadılık bir tarafa, mahkemelerde şahit bile olamazlardı. Bu nedenle bizim dârû'l-adl nâzırı hakkındaki temel ölçümüz hakikat ile hüküm verebilme meselesidir.

Sultan teoride hukuku içeren dinî meselelerde bir yetkeye sahip değildi. Ancak gerçekte sadece sultan değil aynı zamanda emirler de hukuk ve medrese kuruluşuna doğrudan yaptıkları tayin ile kontrol sağlıyorlardı. Nitekim Kalavun, din adamlarının başına hoşdaşlarından birini tayin etmek suretiyle kontrol sağlamıştı. Dinî-hukuksal idarenin yanında bir de yönetimle alakalı "mezalim mahkemeleri" vardı. Oturularda kadılar olurdu ancak bu tamamen sembolikti. Buradaki oturumlarda kanun ve düzenin yürürlüğe sokulması, ikta mevzuları tartışılır karara bağlanırdı. (Petry, 2008, s.265) Burada bahsedilen mezalim mahkemelerinden kasıt dârû'l-adl'in kendisidir. Burada hüküm doğrudan olmasa da dolaylı olarak atamış olduğu memur eliyle sultana ya da emire aitti diyebiliriz. Nitekim J. Nielsen'e göre mezalim mahkemeleri dinî olmayan yani laik otoritelerin adalet sağlamak amacıyla doğrudan sorumluluk aldığı bir yapıdır. (Fuess, 2009, s.122)

Maverdi, dârû'l-adl nâzırında bulunması gereken özellikleri şöyle sıralamıştır: "Mezalim işleriyle iştilal edecek nâzırda ölçünün mükemmelliği, heybetin büyüklüğü, işleri çekip çevirebilme becerisi, namusluluk, az hırs çok takva olması gerekmektedir. O kararlarında hâmilelerin gücü ile kadınların doğrulamasına ihtiyaç duyar. Sultan, emir ya da vezir gibi genel işleri ellerinde bulunduranlar olduğunda orada taklid ve tevliyeye nazar için bir ihtiyaç yoktur. Nazarın umumî hükümlerliği o kişiye yani sultan, emir ya da vezire aittir. Şayet tersi olursa nâzıra ihtiyaç duyulur. (En-Nüveyrî 2004, s.227)

Mezalim/dârû'l-adl'daki "nazar" kadimdir. Fars/Sasani melikleri buna sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Keyumers, Benî Adem soyundan gelen ilk hükümdarlarıdır. Onun hükümlerinin sebebi ise, azgınlığın/sapmışlığın insanlar arasında çoğalması, güçlülerin gelip zayıfları ezmesi ve zulmün onlar arasında ortaya çıkmasıdır. Bunun üzerine devlet büyükleri toplandılar ve Keyumers tahta çıkmadan işlerin yola girmeyeceğine inandılar ve böylelikle onu tahta çıkardılar. Yine Hz. Peygamber de yirmi beş yaşındayken Cahiliye döneminde kurulan hılfû'l-fudûl'e intisap etmiştir. Hz. Peygamber bundan şu şekilde bahsetmiştir: "Abdullah b. Cüdran'ın evinde hılfû'l-fudûl'e dahil oldum. İslam döneminde şayet ona davet edilseydim yine icabet ederdim". (En-Nüveyrî 2004, s.227)

Hülefâ-î raşîdîn ve Emeviler döneminde mezalim için kadıyû'l-mezalim ya da en-nazar fi'l-mezalim gibi hususi biri görevlendirilmemiştir. İnsanlar arasında bir tartışma meydana geldiğinde dava kadının hükmüne bırakılıyordu. Nitekim bu dönemde politik ve hukukî/fikhî otoriteler arasında açık bir ayırım bulunmuyordu. Bu dönem halifeleri ile onların valileri aynı zamanda kadıydılar. Bu durum 8. yy'ın ortalarına değin devam etmiştir. (Rabat, 1995, s.5) Mütecevizler öğüt alıp kendilerine çekidüzen verirlerse affedilirlerdi. Fakat öğütten anlamayıp hadlerini aşmaya devam ederlerse kendilerine aynı şekilde muamele edilirdi. Ancak zamanla öğüt işlevsiz olmaya başladığı için zulme engel olunamamıştır. Bu noktada zalimlerin zulmünden mazlumların kurtulabilmesi için mezalimdeki nâzırlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu kurumu ihdas eden Abbasi halifesi el-Mehdi (775-785) idi. Daha sonraları bu kurumun ismi dârû'l-adl olarak değiştirilmiş ve oraya devlet eliyle naibler tayin edilmiştir. (En-Nüveyrî 2004, s.228) Bu mahkemeler sayesinde Memlûk sultanları tebâları arasında "mutlak hükümdar" olarak algılanmışlardır. Bu mahkemeler zamanla Memlûk idari sisteminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Ancak kurum, ulema nezdinde tartışmalara neden olup "şerî hukuka" mugayir addedilmiştir. Bu düşüncenin karşısında yer alan Maverdî (ö.1058) ise şöyle söylemiştir: "Mezalim vakalarını dinlemek sultanın vazifesidir". (Fuess, 2009, s.122) Kuşkusuz bu açıklama sultanın adlî işlerden de sorumlu olduğunu göstermek ya da ona bir meşrûiyet sağlamak içindir.

Memlûk sultanlarının iktidara yükselmeleri, mutlak otorite olarak kabul edilmeleri daha öncesinde köle olduklarından dolayı tartışmasız değildi. Nitekim Makrizî 1253 yılında Memlûklerin iktidara yükselmesi hakkında yorum yapan Bedevi şeyhinden şöyle alıntı yapmaktadır: "Bu toprakların efendisi bizleriz. Memlûklerden daha fazla yönetmeyi hak ediyoruz. Zorla arazileri ellerinden alınan ve mahrum bırakılan Eyyûbîlere hizmet etmeleri kâfidir. Memlûkler sadece bu mahrum bırakılan Eyyûbîlerin kölemenleridir". İşte bu nedenle Memlûk sultanları ideal ve adil bir idareci olarak görünmeye çalışmışlardır. Sultan Baybars'ın biyografisini kaleme alan İbn Abduzzahir (ö.1292) pekçok yerde ondan dârû'l-adl'ı yenileyen, mazlumlara yardım eden, kanun dışı vergileri kaldıran ideal yönetici olarak bahseder. (Fuess, 2009, s.123) Pazartesi-Perşembe günleri mezalim dilekçelerini incelemek ve Memlûk ordusunu gözden geçirmek için dârû'l-adl'deki toplantılara Baybars (1260-1277) bizzat katılırdı. Baybars'ın ölümünden sonra ise seçkin emirler tarafından başkanlığı yapılan resmî işler için kullanılır oldu. Bir diğer deyişle dârû'l-adl, siyasal bir kurum haline gelerek devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı bir mahal vaziyetine dönüştü. Kalavun (1279-1290) döneminde sultanın dârû'l-adl yerine "îvan" denilen yere geldiğini ve devlet işlerini buradan icra ettiğini kaynaklardan öğreniyoruz. En-Nasır Muhammed 1310 yılında tahta üçüncü defa oturduğunda kardeşi Halil'in îvanını kaldırıp yenisini inşa ettirdi ve burası yeni dârû'l-adl olarak bilinmeye başlayıp mezalim işleri burada görüşülüp karara bağlandı. 1341-1382 yılları arasında ise dârû'l-adl oturumları "dârû'n-niyâbet" olarak adlandırılan yere taşındı. Oturumlara katılanlar seçkin emirlerdi. Sultanın etkisi ya da katılımı söz konusu değildi. (Rabat, 2009, s.16) Bu cümleden anlaşıldığı üzere 1341 yılına kadar Memlûk sultanları dârû'l-adl oturumlarına iştirak ederken bu yıldan itibaren seçkin emirler onların yerlerini almaya başlamıştır. Böylelikle bu tarihten itibaren sultanların otoritelerini yitirdikleri söylenilebilir. Nitekim Kalavun, dârû'l-adl'ın önemini oğlu Melik Salih'e şu tavsiyesiyle anlatmıştır: "Adalet hükümdarların kârlı bir kazancıdır. Bu eylem onları başarıya ulaştırır. Burada gündeme getirilecek olan vaka şayet dinî ise onu kadılara gönderebilir. Yok değil de kötü niyetlilik içeriyorsa o vakit hükümdar bizzat cezalandırmak suretiyle adaleti sağlar. Sultanın aslî görevi zalime karşı mazlumunu korumaktır". (Fuess, 2009, s.124)

Mezalim heyetini ilgilendiren şeylere gelince; valilerin zorbalıkları, vergi amillerinin elde ettikleri her türlü mallar, ordu kumandanlarının bozgunculuğu, Cuma, hac, cihat gibi ibadetlere uygun bir tavır takınmak ve onlara hanelerinden sakınmak başlıcalarıdır. Amillerin elde etmiş oldukları mal cinsinden ne varsa onların kontrolü dahilindedir. Artan şeyler kontrol edilir, şayet bu mallar beytû'l-mala giderse sorun yoktur. Ancak göndermeyip servet yığarlarsa ya da kendileri için kullanırlarsa onlardan o malı geri isterler. (En-Nüveyrî 2004, s.230)

Sonuç

Memlûk devleti politik düşüncesinin merkezinde hiç kuşkusuz “sultanlık” bulunmaktadır. Onların nasıl bir sultanlık anlayışına sahip olduğunu yukarıda tafsilatlı olarak anlatmaya çalıştık. Memlûk sultanları 1250-1260 yılları arasında Eyyûbiler ile hâkimiyet mücadelesine girmişlerdi. Bu hâkimiyet mücadelesinden galip çıkarak sultanlıklarını kabul ettirebilmişlerdi. Nitekim onların 1249 yılında Frenklere karşı galip gelmeleri, onların tanınması noktasında büyük bir fayda sağlasa da meşrûyetleri hala tehlikedeydi. Gerçekten de bu on yıllık periyotta Memlûkler ayrı bir politik oluşum olarak kabul edilmemiş yalnızca Eyyûbîlere bağlı bir yapı olarak görülmüştür. Nitekim bu durumdan hayli çekinen Memlûkler, Mısır’da tam manasıyla hâkim oldukları yıllarda bile müstakil varlık olarak davranmayı başlarına sürekli kontrol edebildikleri çocuk yaştaki Eyyûbî sultanlarını çıkarmışlardır. Kuşkusuz bu şekilde halk nazarında tepki çekmek istemeyerek Eyyûbî soyu perdesi arkasına gizlenmişlerdir. Onların meşrûyeti Moğollar eliyle sağlanmıştır. Şöyle ki Moğollar 1258 yılında Bağdat’ı işgal edip Abbasi hilafetine son verdikten sonra durmayıp hâkimiyetlerini Suriye ve Mısır bölgelerinde de devam ettirmek istemişlerdir. Suriye’de en-Nasır Yusuf’un varlığına son verip Eyyûbîleri tam olarak tarih sahnesine gömmüşlerdir. Bu durum Memlûklere politik bir fırsat sağlamıştır. İlk olarak Abbasi halifesi Kahire’ye sığınarak korunma talep etmiştir. Elbette ki bu durum ister istemez Memlûklerin “İslam’ın hâmisî” sıfatıyla kabul edilmesini sağlamıştır. İkinci olarak 1260 yılında Ayn Câlût’da Moğolların ilk defa mağlup edilmesiyle birlikte Memlûkler “din ve dünyanın kurtarıcısı” olarak anılmışlardır.

Memlûk devlet geleneğinde saltanat/verâset düşüncesi bulunmuyordu. Baybars’ın ölümünden sonra yapılan bir tören esnasında devlet yönetiminin kısır olduğu ve bu nedenle de babadan oğula tevârûs edemeyeceği vurgusu yapılıyordu. Bu sözleri içeren bir yemin bildirgesi halife tarafından sultana dört hak mezhep imamı huzurunda ettiriliyordu. Sultan bunun bilincinde olup ona göre yaşamalı, hanedanlık arzusuna kapılmamalıydı. Sultanlığın hanedana ait olmadığına dair diğer bir ifade, Baybars tahta çıktığında Şam naibi Emir Akkuş el-Efram tarafından yapılmıştır: “Biliyorsunuz ki Mısır’da tahta oturan kişi her kim olursa olsun sultandır. O Zenci bir köle dahi olsa”. (Levanoni, 1994, s.383) Teoride Memlûklerin hanedan dışı bir yönetim mefhumları olmasına rağmen başa gelen her sultan, yönetimi kendi soyundan devam ettirme kaygısı yaşamıştır. Sultanın gözde olan kölemenleri ona sadıktı. Ancak nasıl ki ona sadıksa oğluna da sadık olmaları gerekirdi. Sultanın oğlu efendilerinin oğluydu. Dolayısıyla seçkin emirlerin konumunda bir değişiklik olmayacaktı. Ancak esas mesele diğer memlûk hiziplerinin yeni sultana karşı tutumlarıydı. Onlar sabık sultanın ölümüyle yeni sultanı kendileri belirleyerek seçkin emir statülerine kavuşacaklarını ve rütbeleri ile çıkarlarının artacağını düşünüyorlardı. Şu çıkarımı rahatlıkla yapabiliriz: Seçkin memlûk kölemen hizipleri arasındaki iktidar savaşı hanedanlığın oluşmasına engel teşkil etmekteydi.

Klasik Memlûk devlet geleneğinde nasıl ki sultanın kölemen asıllı olmasına riayet ediliyorsa aynı şekilde seçkin emirlerin de kölemen asıllı olmasına riayet edilmesi gerekiyordu. Fakat en-Nasır Muhammed’in 1310 yılındaki üçüncü saltanatıyla beraber seçkin emirliklerin doğrudan sultan tarafından evlâdu’n-nâs dediğimiz kölemen çocuklarına nasıl verildiğini müşahede ettik. Bu durum geleneksel memlûk talim-terbiye sistemini yıkmış, emirlikler tıpkı Eyyûbîlerde olduğu gibi bir hal almıştır. Hükümetini koruma arzusunda olan en-Nasır Muhammed sadece politik ve askerî statüleri emir çocuklarına vererek değil aynı zamanda evlilikler tesis ederek bir nevi ayrılmaz bir bağ kurma yoluna gitmiştir. Dolayısıyla sultan ile akrabalık kurmak suretiyle bunların yeni bir sınıf oluşturmalarının da önü açılmış oluyordu.

Memlûk-Türk döneminde Türk olmayan kölemenlere karşı ayrımcılık yapılmış ve onlara negatif muamele edilmiştir. Bütün kölemenler azat edilirken Türk olmayanların Türk olanlara nispetle daha ileri yaşlarda azat edildiğine dair elimizde veriler mevcuttur. Yine en-Nasır Muhammed’in üçüncü saltanatından itibaren yani 1310’lardan itibaren Türk olmayan kölemenlerin Kalavunî aileden bir kızla evlenmesine izin verilmemiştir. Aile sahibi olmak kölelik statüsünden kurtulmanın tek yoluydu. Kölemenler özellikle de Türk olmayanlar azat edildikten sonra bile bu statülerinden kolay kolay kurtulamıyorlardı. Onlar Türk kölemenlerden “daha fazla köle” olarak tavsif ediliyorlardı. Memlûk-Çerkez döneminde ise bunun aksine kölemen bağıntıları daha önemli bir hal almaya başladı. Bunun sebebi Çerkezlerin çocuklarına ve kölelerine karşı aynı muamele ile davranmalarıydı. Çerkezler çocuklarını üvey babalara verebiliyorlardı. Üvey babalara karşı asla saygıda kusur edilmez, kardeşler birbirlerine sadakatle bağlı olurlardı. Diğer bir deyişle kardeşler arasında öz-üvey ayrımı yapılmazdı. (Yosef, 2013, s.337)

Memlûk devlet geleneğine göre tayin edilen “naib” devlet işlerinin bütün kontrolünü elinde tutardı. Bu vaziyet İbn Haldun’a dayandırılabilir. İbn Haldun şöyle söylemiştir: “Türkler arasındaki *haciplik*, hem yöneten/bürokrasi hem de yönetilenler üzerinde genel tasarruf yetkesine haiz olan naipten mevki itibarıyla daha düşüktür. Nitekim naib belli memurları atama/azletme gücüne sahipti. Kimseye

sormaksızın asker alabilir, iktalar dağıtabilirdi. Ancak sadece sultanın onayı ile emirler tayin edebilirdi. Bu da onun sultandan tek farkını ortaya koyması bakımından önemlidir". (Fernandes, 1988, ss.86-87)

Siyasi-idari işlevleri çerçevesinde fıkıh/adalet, idarenin din kolundaki grupların en önemlisiydi. Teoride Şeriat ya da Tanrı tarafından indirilen normatif kod, insan toplumunu düzene koymayı amaç edinmiş olan devlet üstü otoriteryan yapıdaydı. Bu nedenle İslâm devletleri sultanları, fakihlerin tavsiyelerini takip etmek zorundaydılar. Ancak pratikte böyle birşeyden söz etmemiz mümkün değildir. Suriye ve Irak'da 8-9.yy'larda adaletin idari teşkilatı ortaya çıkmış ve bu yapı büyük oranda Grek-Roma ve Fars yönetiminden mülhem olmuştur. Bu geleneksel sisteme göre kadılar hükümdarların sadece yardımcısıydı. Yani kadının otoritesi, hükümdar ile çelişmemeliydi. Bu nedenle kadınların otoritesinin mutlaklığından tam anlamıyla bahsetmemiz mümkün değildir. Memlûk dönemine gelindiğinde üstün bir fıkıh anlayışı kurulmuş fakat bu anlayış sultanda temerküz etmiştir. Doğrudan sultan/hükümdar tarafından kurulan ve bu nedenle ona bağlı olan teşkilat dârû'l-adl olarak bilinmektedir. Yani başka bir ifadeyle sultan dârû'l-adl yoluyla hukuka müdahale edebiliyor, kontrolü altında tutabiliyordu. (Mandaville, 1969, s.5)

Kaynakça

Conermann Stephan, Ulrich Haarmann Memorial Lecture, Annemarie Schimmel Kolleg, Vol.VIII, Berlin, 2014, ss.3-27.

En-Nüveyrî, Şihabeddin Ahmed b. Abdulvehhab (ö.1333), Nihayetü'l-Ereb fi Fünûnu'l-Edeb, C.VI, Darû'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2004

Fernandes, Leonor, "On Conducting the Affairs of the State: A Guide Line of the Fourteenth Century", Annales Islamologiques, Vol.XXIV, 1988, ss.81-91.

Fuess, Albrecht, "Zulm by Mazalim? The Political Implications of the Use of Mazalim Jurisdiction by the Mamluk Sultans", Mamluk Studies Review, Vol.XIII, No:I, 2009, ss.103-137.

Fukuyama, Francis, The Origins of Political Order From Prehuman Times to the French Revolution, Ferrar Straus Press, New York, 2011

Haarmann, Ulrich, "Regicide and the Law of the Turks", Utah University Press, 1990

Herzog, Thomas, "Social Milieus and Worldviews in Mamluk adab-Encyclopedias: The Example of Poverty and Wealth" Annemarie Schimmel Kolleg, Vol.VIII, Bonn, 2013, ss.8-35

Humphreys, Stephan, "The Emergence of the Mamluk Army II", Studia Islamica, No. XLVI (1977), ss. 123-153

İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed (ö.1311), Lisânü'l-Arab, C.VII, Dârû'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2013

İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba, (ö.1309) el-Fahrî fi'l- Âdâbi's-Sultanîyye ve Düveli'l-İslâmîyye, Darû's-Sâdir, Beyrut, 1927

Kazıcı, Ziya, İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, MÜİFVY, İstanbul, 2009

Levanoni, Amalia, "The Mamluk Conception of the Sultanate", International Journal of Middle East Studies, Vol. XXVI, No. III (Aug., 1994), ss.357-383.

Levanoni, Amalia, A Turning Point in The Mamluk History A Third Reign of al-Nasir Muhammad ibn Kalavun 1310-1341, Brill, Leiden 1995, ss.5-19

Mandaville, Jon Elliott, The Muslim Judiciary of Damascus in The Late Mamluk Period, Princeton University, Doktora Tezi, 1969

Öz, Mustafa, "Nüveyrî" TDV, İslam Ansiklopedisi, C.XXXIII, Ankara, 2007, ss.303-306.

Petry, Carl F., The Cambridge History of Egypt, Vol.I, Cambridge University Press, New York, 2008

Rabat, Nasser O., "The Ideological Significance of the Dar al-Adl in the Medieval Islamic Orient", International Journal of Middle East Studies, Vol.XXVII, No:I (Feb 1995), ss.4-33

Spuler, Bertold, Âlem-i İslam fi Asri'l-Moğol, Çev. Halid Esad İsa, Şam, 1982

Steenbergen, Jo Van, "Appearances of Dawla and Political Order in Late Medieval Syro-Egypt. The State, Social Theory and Political History of the Cairo Sultanate", Studies of the Annemarie Schimmel Institute for Advanced Study II, Bonn University Press, Bonn, 2016, ss.36-63

Steenbergen, Jo Van, Order Out of Chaos: Patronage, Conflict and Mamluk Socio-Political Culture 1341-1382, Brill, Boston, 2006

Yiğit, İsmail, "Memlûkler", TDV, İslam Ansiklopedisi, C.XXIX, Ankara, 2004, s.90-103

Yosef, Koby, "Dawlat Al-Atrak or Dawlat Al-Mamalik? Ethnic Origin or Slave Origin" Jerusalem Studies in Arabic and Islam, Vol.XXXIX, 2012, ss.380-397

Yosef, Koby, "Ikhwa, Muwakhun And Khushdashiyya in The Mamluk Sultanate", Jerusalem Studies in Arabic and Islam, Vol.XL, 2013, ss.325-348

İKİ BÜYÜK SAVAŞ ARASI DÖNEMDE İRAN EKONOMİSİ VE İRAN'DA ALMAN NÜFUZU (1918-1939)

Iranian Economy During The Interwar Period And The German Dominance In Iran (1918-1939)

Murat YÜMLÜ*
Perihan ÜNLÜ SOYLU**

Özet

İki büyük savaşı arası dönem İran'da Alman nüfuzunun tedrici yükselişinin izlendiği, modern ulus-devletin inşa edildiği, otoriteryan bir modernleşme programının uygulamaya konulduğu önemli bir geçiş dönemi olmuştur. Modern Orta doğu'nun tarihinde ekonomik, siyasi ve sosyal açılardan kritik bir geçiş sürecinin izlendiği I. ve II. Dünya Savaşları arasındaki dönemde, İran'da hanedanlık değişiminin gerçekleşmesi dışında, dış politika ve ekonomi politik bağlamında köklü değişikliklerin ortaya çıkışını değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmada, İran ekonomisinin yeniden yükselişini belirleyen nesnel ve öznel koşullar ile dinamikler incelenmektedir. Bu bağlamda, İran ekonomisinin dışa bağımlılığının, dış borçlanma sürecinin yarattığı ekonomik ve sosyal yıkımın etkilerinin 19. yüzyılda ortaya çıkan ve yirminci yüzyıl başlarında anayasal bir krize dönüşerek devam eden toplumsal protesto hareketleriyle ve ekonomik imtiyazlar ışığında ele alınması amaçlanmaktadır. Çalışma İran'da modern devletin kuruluş sürecini belirleyen dinamikler ışığında, iki savaş arasında Alman nüfuzunun tarihsel arka planını ve ekonomik gelişmeyi, yabancı müdahalelerine karşıtlık ve anti-emperyalist düşünceyle etkileşimi ve dış politik gelişmeleri incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran'da Alman Nüfuzu, İran Ekonomisi, Erken Pehlevi Dönemi, İran'da Sovyet ve Britanya Nüfuzu.

Abstract

The interwar period had been crucial in terms of developments which took place such as the construction of the modern nation-state, the conduct of a program of authoritarian modernization, and the witnessing of the gradual rise of German influence in Iran. Aside from the realization of the dynastical change between the First and the Second World Wars, when a critical transition period was witnessed in terms of the economic, political and social aspects of the modern history of the Middle East, the dynamics and the objective and subjective conditions that defined the re-escalation of Iranian economy are examined. Within that context, it is aimed at scrutinising the dependency of Iranian economy and the social and economic-level impacts of the foreign debt policies under the light of the social protests that emerged throughout the 19th and the early 20th centuries and the economic concessions. The article aspires to examine the determinant dynamics which defined the construction of modern Iranian nation-state, the economic development and the German influence in Iran during the interwar period, under the light of the interaction of former topics with the thought of anti-interventionism and anti-imperialism, and the examination of the related developments in foreign affairs.

Key Words: German Influence in Iran, Iranian Economy, the Early Pahlavi Period, British and the Soviet Influences in Iran.

---

* Okt. Dr., Bartın Üniversitesi, muratyumluhistory@gmail.com

** Dr. periunlusoylu@gmail.com

Giriş

İran, Büyük Savaş'ın başlangıcında 1 Kasım 1914 tarihinde (Savory, a.g.m., sf. 598) tarafsızlığını ilan etmesine rağmen kısa zamanda Rus, İngiliz, Alman ve Osmanlı kuvvetlerinin işgaliyle karşılaştı.

Ülke, çok kısa bir süre içinde İngiliz, Rus ve Alman diplomatların ve ajanların etkinliğini arttırdığı sıcak bir bölge haline geldi. (Wilber, a.g.e., sf. 71-72) Bu dönemde *Oscar Ritter von Niedermeyer*¹, *Doktor Zugmayer*, *Wassmuss*² gibi Alman ajanlarının etkinliği 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yükselişe geçen Alman nüfuzunun uzantılarından birini oluşturuyordu. Alman espionajının etkinliği bu dönemde güney İran'da petrol kaynaklarına yakın bölgelerde aşiret konfederasyonları arasındaki kan davalarından yararlanılmasına, bu aşiretlerin Britanya'ya karşı kışkırtılmasına ve ayaklandırılmasına dayanıyordu. Kaşkaylar, Hamseler, Buyer Ahmediler, Sencabi Kürtleri ve 1915'te ana petrol boru hattını kesmiş olan Araplar arasında çıkarılan ayaklanmalar bu etkinliğin başlıca örnekleriydi. (Abrahamian, a.g.e., sf. 80) Yine I. Dünya Savaşı'nda İran Meclisi'nin bir bölümünün Tahran'dan Kum'a ve sonradan Kirmanşah'a taşınmasında Alman Büyükelçisi Von Reuss dikkat çeken bir rol oynamıştı. (Savory, a.g.m., sf. 598) Britanya ve Rusya'nın girişimleriyle Ahmed Şah Tahran'dan Kum'a gitmeye ikna edilemediği için Almanya'nın siyasi nüfuzunu artırma ve tarafsızlığı kırma çabaları tam anlamıyla başarıya ulaşamamıştı. Ramazani'nin bu konuya daha geniş bir perspektifle bakarak değindiği şekliyle, Birinci Dünya Savaşı döneminde Mustavfi al-Memalik hükümeti ve Afganistan'da Emir Habibullah ile taslak anlaşmalar yapan Almanya'nın yolunu Rusya ve İngiltere kesmişlerdi. Yine de Rusların doğrudan kontrol altında tutmak istedikleri Tahran'dan Kum'a giden vekillerden bazıları Almanlarla işbirliğine devam ettiler. (Ramazani, a.g.e, sf. 52) Sonuçta Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da merkezi idarenin gücü Tahran ve çevresi dışında neredeyse sıfırlanmış, bölgeselci dinamikler, aşiret konfederasyonlarının ve ulemanın etkisi yanında 1907 İngiliz-Rus Sözleşmesi'nin ardından 1915'teki İstanbul Sözleşmesi'yle iki büyük gücün etkisi artmaya başlamıştı.

Almanya'nın iktisadi ve stratejik çıkarlarını koruma konusundaki iddiasının neredeyse yarım yüzyıllık bir mazisi vardı. Bu konuda Nasıreddin Şah'ın Bismark Almanya'sını ziyaretine kadar uzanan kapsamlı bir analiz gerekmektedir. Bu gelişme, Ramazani'nin işaret ettiği şekliyle, 1881'de Osmanlı topraklarında yükselişe geçen Alman askeri etkinliğiyle, 1889'da Alman İmparatoru Kayzer Wilhelm'in eşiyile İstanbul'u ziyaretiyle ve İran özelinde daha da somutlaşan, 1898 sonrasında *Amiral Von Tirpitz*'in başlattığı Donanma'nın Yeniden Silahlandırılması (Flottenpolitik) programıyla bağlantılıydı. (Simon Peaple, a.g.e., sf. 36) Bu hedefler doğrultusunda Alman İmparatoru Kayzer'in, 1898'de Şam'a gittiğinde "300 milyon Müslümanın dostu" olduğunu ilan edişi bu nüfuzun yükselişi için önemli bir aşamayıdır. (Ramazani, a.g.e., sf. 51)

İran, çeşitli hanedanlar yönetiminde saltanat dönemlerini kapsayan, iki bin beş yüz yıla yakın bir monarşi geleneğine sahip olması yanı sıra, binlerce yıl boyunca yaşanan işgal ve istilalara rağmen milli kimliğini korumuştur.

I. Dünya Savaşı, İran açısından tarafsızlığını ilan etmesi dışında ciddi sorunların yaşandığı bir dönemdir. Tahitta küçük yaşta taç giyen, zayıf bir şah olarak nitelendirilen Ahmed Şah (1909-1925) oturuyordu. Birinci Dünya Savaşı dönemi öncesinde İran ekonomisi imtiyazların yarattığı baskıyla gittikçe güçsüzleşen ve bağımlı hale gelen bir borç ekonomisine dönüşmüştü. Bu borç sistemiyle ekonomik imtiyazlar arasında ciddi bir bağlantı bulunuyordu. Nasıreddin Şah döneminde başlayan borç yükü Muzaffereddin Şah ve Muhammed Ali Şah dönemlerinde devam etmişti. Gümrük tarifelerinin büyük güçlerin baskılarına göre düzenlendiği 1898 sonrasında Belçikalı uzman Naus'un rolü, 1906-1909 arasında gelişen parlamenter monarşi döneminin ardından ABD'li uzman Morgan Schuster ile daha kapsamlı bir şekilde uygulanmaya çalışılmıştı. Schuster misyonu iki büyük gücün çekişmesi sonucunda sonlandırılmıştı. Büyük savaş dönemine kadar İran ekonomisinin manzarasını Britanya ve Rusya'nın imtiyazları, yabancı uzmanların ve diplomatların etkinliği ışığında düşünmek yararlı olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından büyük bir yıkım yaşayan İran, tarihinde "nadir" görülen bir süreçten geçiyordu. Bu nadir süreç yaklaşık on milyon kişinin hayatını kaybettiği grip salgınından, Rusya'daki iç savaştan, 1920'de Bolşeviklerin iç savaştan zaferle çıkıncaya kadar verdiği milyonlarca can

¹ Niedermeyer misyonu hakkında pek çok esere başvurulabilir. Bildiride Niedermeyer'in çevirisinin yer aldığı 1918 tarihli esere yer vermekte yetiniyoruz. Bkz. German Intrigues in Persia: The Diary of A German Agent – The Niedermeyer Expedition Through Persia to Afghanistan and India, London: Hodder and Stoughton, 1918.

² Wassmuss hakkında yazılan dikkat çekici bir monografi Sykes-Picot Antlaşması'nın mimarları arasında yer alan Mark Sykes'in oğlu Christopher Sykes tarafından kaleme alınmıştır. Bkz. Christopher Sykes, Wassmuss "The German Lawrence", New York: Longmans, 1936.

kaybından, İtilaf Devletleri'nin Orta Doğu'yu bölüşme girişiminin başarısızlığa uğramasından, Arap Orta Doğu'sunda ve bölgenin geri kalan ülkelerinde petrolün İngilizler tarafından alınmasından ve Sir William Orpen'in (1878-1931) Versay Barış Antlaşması'nın imzalandığı anı yansıttığı ünlü Paris Barış Konferansı tablosunda anlatılan siyasi atmosferden (Stone, a.g.e, sf. 137) bağımsız değildi. İran hem bütün bu siyasi, ekonomik ve sosyal etkilerin yakınında hem de sosyal ve ekonomik gelişmişlik bakımından uzağındaydı. İktisat tarihçisi Charles Issawi'nin belirttiği şekliyle yirminci yüzyılın başlarında İran, pek çok yönden Türkiye ve Mısır'ın gerisinde bulunuyordu. (Issawi, a.g.e., sf. 130)

Güvenlik ve kamu hizmetleri önemli bir sorundu. Bu durum İngiltere Dış İşleri Bakanlığı'nın 1919 yılına ait bir raporuna da yansımış ve “mevcut şartlar altında ciddi sorunları bulunan İran'ın Paris Barış Konferansı'nda sınır değişikliğini istemesinin anlamsız olduğu” belirtilmişti. (Sonyel, a.g.e, sf.42) On binlerce insan tifüs, kolera ve sıtma gibi muazzam bir artış gösteren salgın hastalıklardan ve kıtlıktan dolayı kırılmıştı. Hemen savaş sonrasında yaşanan bu durumdan dolayı ekonomik durumu yerinde olan pek çok aile dilenecek duruma gelmişti. (Waterfield, a.g.e., sf. 163) İran'da savaş sonrasında atmosferi anarşi, kaos ve sosyo-ekonomik çöküş manzarası sunuyordu. 1919 yılında İran önemli iki olaya tanıklık etti. İlki Paris Barış Konferansı'na katılan İran'ın Milletler Cemiyeti'ne üyelik sürecinin başlamasıydı. İkincisi ise Vusuk ed-Devle'nin başında bulunduğu hükümet döneminde İngiliz-İran Antlaşması'nın imzalanması oldu.

Yirminci yüzyılın başlarında deneyimlenen anayasal monarşinin zayıfladığı süreçte aşiret konfederasyonlarının yarattığı tehditle merkezi otorite sarsıldı. Merkezi otoritenin tesisi, Wilfrid Knapp'ın ülke tarihinde “nadir görülen bir an” şeklinde tanımladığı, 1921 darbesiyle mümkün oldu. (Knapp, a.g.e., sf. 23)

1921 yılının Şubat ayında gerçekleşen darbede Rıza Han'ın yanında dikkati çeken üç isim daha vardı: İlk olarak Seyyid Ziaeddin Tabatabai, ardından Mesud Han ve Kasım Han. Tabatabai darbenin ardından Başbakan olurken, Kasım Han Tahran Valisi, Mesud Han da Savaş Bakanı oldu. (Moulvi, a.g.e., sf. 76)

Birkaç yıl önce Rad (Şimşek) adlı gazeteyi çıkararak İngiltere yanlısı bir politikayı benimseyen Tabatabai, aynı zamanda dönemin milliyetçi aydın zümresi içinde iyi yetişmiş, edebiyat ve tarih bilgisiyyle dikkat çeken bir politik sima olarak öne çıkıyordu. Seyyid Ziya, 1919'da Vusuq ed-Devle Hükümeti tarafından Kafkasya'da yeni kurulan Azerbaycan'a diplomatik temsilci olarak gönderilmişti. (Knapp, a.g.e., sf. 24)

Darbenin ardından bir kaç aylık başbakanlık döneminde yeni dengeler kuruldu. Yeni durum, hemen beş gün sonrasında 26 Şubat'ta imzalanan İran-Rus Dostluk Antlaşması ile ülkeyi farklı bir noktaya sürükledi. Tarihsel olarak 1907 yılında imzalanan ve İran'ı nüfuz bölgelerine ayıran antlaşmanın revizyonu anlamına gelen yeni süreçte, İran'da idari, mali, askeri, dış ilişkiler ve kalkınma yönlerinde İngiliz vesayetini pekiştiren yeni bir antlaşmanın hayata geçirilmesi amaçlanıyordu. Vusuq ed-Devle hükümeti'nin imzalamasıyla Hindistan kolonisi için Lord Curzon'un tasarladığı güvenli koridorun (*cordon sanitaire*) hayata geçirilmesini öngören ve Rusya başta olmak üzere Almanya gibi muhtemel “avcı rakiplerin” engelleneceği 1919 İngiliz-İran Antlaşması'nın geçersiz kılınması (Afkhani, a.g.e., sf.10) İran'da Almanya'ya sempatiyle yaklaşan milliyetçi aydınların etkili olduğu Meclis'in başarısıydı. Abrahamian bu konuda 1919 Antlaşması'nın 1872'de kabul edilen Baron Julius de Reuter imtiyazı kadar kapsamlı olduğunu belirtiyordu. (Abrahamian, a.g.e, sf. 82) 1919 Antlaşması'nın İran Meclisi tarafından reddi kısa zamanda hükümeti devirmiş ve Britanyalı subay ve maliye uzmanlarının görevlerine son verilmesini sağlamıştı. (Moulvi, a.g.e., sf. 73)

Yine, Rusya'nın desteğiyle birlikte ABD'yle petrol antlaşması olanaklarının değerlendirildiği ve mali disiplin için teknik desteğin konuşulduğu üçüncü güç politikasının devreye sokulması amaçlanmıştı. Bu politikanın temel sonucu Arthur C. Millspaugh'un başında bulunduğu ABD'li uzmanlar heyetinin İran'da görevlendirilmesi oldu. 1922 sonbaharından 1927'ye kadar devam eden mali misyonda Millspaugh ve ekibi İran'da bütçe yapımını ve maliye personelinin sorumluluğunu üstlendi. Bütçe konusu İran açısından kritik öneme sahipti. Askeri harcamaların artırılması bu açıdan önemli bir sorun teşkil ediyordu. Ülkede Güney İran Tüfekleri (South Persian Rifles), İsveçli uzmanların desteğiyle görev yapan polis gücü ve jandarma kuvvetleri bulunuyordu. Bu durum birkaç yıl içinde bütçe disiplini tartışmasını da beraberinde getirecekti. 1920'lerin başlarında İran'daki manzara memur maaşlarının sekiz aya kadar gecikmeyle ödendiği, öğretmen maaşlarının ödenemediği, karşılığında onların da grev yapma tehdidinde bulunduğu kısacası tam takır bir hazine manzarasıydı. (Moulvi, a.g.e., sf. 80) Burada Moulvi'nin kullandığı reçete tanımından yararlanılabilir: “Millspaugh misyonunun önlemleri İran'ın açık havada ekonomik egzersizlerle sürdüreceği besleyici bir finansal diet yoluyla daha sağlıklı ve canlı bir ülke

haline gelmesine yardımcı olabilirdi.” (Moulvi, a.g.e., sf. 80) Bunun için Millsbaugh, Emperyal İran Bankası’ndan (Imperial Bank of Iran) dört milyon Tuman borç aldı. (Moulvi, a.g.e., sf. 80)

Knapp’ın “talih cesarete yardım ediyordu” (Knapp, a.g.e., sf. 25) şeklinde ifade ettiği bu süreçte Rıza Han, darbeden bir kaç hafta sonra Savaş Bakanı olarak görev yapmaya başladı. Tabatabai, üç aylık Başbakanlık döneminin ardından önce Bağdat’a gitmek zorunda kaldı. (Upton, a.g.e., sf. 45) Rıza Han’ın politika vizyonuyla çatışan idealleri, Tabatabai’yi ülke dışına gitmeye sevk etmişti. Bu süreçte Sovyet Rusya ile imzalanan antlaşma İran’a, Hazar’daki balıkçılık dışında, imtiyazların ve borçların iptali olanağı sağlamıştı. Nisan 1921’de Rus kuvvetleri ülkenin kuzeyinde kontrol ettikleri topraklardan ayrıldılar ve Gilan bölgesinde Kuçuk Han’a verilen otonom harekete verdikleri desteği sonlandırdılar.

İran’da 1923 yılına kadar güçlü bir siyasi figür olan Ahmed Kavam başbakanlık yaptı. Bu dönemde merkezi otoritenin tesisi amacıyla Jandarma ve Polis’ten oluşan kolluk kuvvetleri tek bir çatı altında toplanarak ordu güçlendirildi. Bu durum Rıza Han’ın yükselişini sağladı. İran’da Azerbaycan bölgesinde İsmail Ağa Simko’nun önderliğindeki Kürt hareketi ve Tebriz’de meydana gelen bir ayaklanma bastırıldı. 1924’te Huzestan bölgesinde İngilizlerle işbirliği yapan Şeyh Gazal ayaklanması da bastırıldı. 1925’te Bahtiyari ve Lur gibi aşiret konfederasyonlarının hem güç hem de imtiyaz politikasıyla pasifize edilmeleri ülkede merkezi otoritenin kurulması doğrultusunda atılan önemli adımlardı.

Rıza Han, Knapp’ın değiştiği üzere, 1921 darbesiyle iktidarını kurma yolunda adımlar atarken darbeye Britanya’nın çıkarlarını korumak üzere Kazak Tugayı’nın komutanlığına getirilmesini sağlayan İngiliz General Ironside’a Kacar Hanedanlığı’na ortadan kaldırıp Şah olmayacağına dair teminat vermişti. Fakat merkezi otoritenin tesis edildiği bir kaç yıllık süreçte, bölgesel jeopolitik gelişmeler arasında dikkat çeken, İran’ın batı komşusu Türkiye’de Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde kurulan Cumhuriyet rejiminden esinlenerek politik vizyonunu yeni bir aşamaya taşıdı. (Kinzer, a.g.e., sf. 42) Milliyetçi aydın zümresinin Kacar Hanedanlığıyla bağları nedeniyle bu seçenek destek bulabilirdi fakat ülkedeki yerleşik ulema nizamının etkisiyle Rıza Han bu düşüncesinden geri dönmek zorunda kaldı. Genç yaşta tahta çıkan Ahmed Şah’ın Avrupa’da kaldığı sürenin uzaması, ülkede otorite boşluğuna yol açmıştı. Bu boşluğun doldurulması konusundaki düşünceler gittikçe yoğunlaşıyordu. 1924’te Türkiye’de hilafetin ilgası sonrasında siyasal manevra yapan Rıza Han, önemli merkezleri olan Kum şehrinde Şii ulemaya teminat vererek Cumhuriyet seçeneği yerine teorik olarak anayasal monarşi seçeneğini güçlendirmeye devam etti. Nisan 1924’te istifa ederek Tahran yakınlarında Rud-e Hen’de inzivaya çekilen Rıza Han yurtdışına yerleşeceğine dair demeçleri sonrasında tüccarlar, ulema ve pazar esnafının ziyaretleriyle desteğini arttırdı. Rıza Han popüler desteğin yurtdışında bulunan Şah’a karşı kendisine kazandırdıkları ve kazandıracaklarını kolaylıkla görebiliyordu. (Afkhani, a.g.e., sf. 23)

Pehlevi Hanedanı’nın Kuruluşu

1925 yılı sonunda Kurucu Meclis kararıyla Şah seçilen Rıza Han, 1926’da Pehlevi Hanedanı’nın kurucusu olarak taç giydi. Siyasal manevradaki üstün yeteneğini ortaya koyan Rıza Han’ın İslamiyet öncesi tarihsel temellere işaret eden sembolleri teşvik etmesi dikkat çekiciydi. 1926 yılından itibaren ülkede her dört yılda bir Meclis seçimleri yapılmasına rağmen Meclis etkinliğini kaybetmişti. Rıza Şah Pehlevi’nin kurucusu olduğu erken Pehlevi rejiminin temel özelliği otoriteren bir modernleşme programının yürürlüğe konması, Batılı anlamda siyasal modernizasyon idealiyle çelişiyor gibi görünmekle birlikte, üst ve altyapıdaki kurumsal reformasyondur. Knapp, bu yeni hüküm sürme dönemini bir tür “anavor/vortex” olarak niteliyordu. (Knapp, a.g.e., sf. 28) Siyasal ve ekonomik hayatın merkezinde Rıza Şah’ın yer aldığı bu anavordada Meclis etkisiz eleman konumuna indirildi.

Klasik anlamda siyasi tarihin incelediği bir konu olarak siyasal iktidarın kurulumunda Rıza Şah’ın temel özelliği, henüz temelsiz gibi görünen bir hanedanlık yönetimini, etrafında yer alan milliyetçi aydın zümresinin desteğiyle fakat değişen siyasal ittifaklarla kurmasıydı. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Rıza Şah, Türkiye’de görülen bir siyasi parti organizasyonuna yakın bir siyasi partinin desteğine de sahip değildi. Bu dönemde Mirza Abdülhüseyn Teymurtaş’la kurduğu ittifak dikkate değerdi. Pehlevi döneminin ilk altı yılında Saray Nazırı olarak görev yapan Teymurtaş, Şah’ın Sovyetler Birliği ve İngiltere’yle bağlarını güçlendiren bir ara bulucu olarak nitelendirilebilirdi. Şah, Knapp’ın İngiliz tarihinden verdiği Ramsay Macdonald, Ernest Bevin ya da Amerikan tarihinde Abraham Lincoln’u andıran bir askeri kahramanlığın ardından siyasal iktidarı kazanmanın yanında güçlü destekçilere sahip olmasıyla da avantajlıydı. Teymurtaş, Avrupa’nın Paris, Londra, Berlin, Roma, Brüksel gibi siyasal merkezlerindeki temaslarıyla İran’daki yeni rejimin başlıca temsilcisiydi. 1933’te tasfiye edilen Teymurtaş rüşvet ve yolsuzluk gerekçesiyle mahkum ettirilmesinden kısa bir süre sonra öldü. Saray Nazırı’nın ayrıcalıklı pozisyonu, İran’da yeni siyasal sistem içinde Başvekalin yakalayamadığı bir güç ve nüfuza işaret ediyordu. Dönemin başlangıcında dikkat çeken ve sonradan İran siyasetinde rol oynamaya devam eden kimi Meşrutiyet döneminde şöhret kazanmış Muhammed Ali Furuği ya da Seyyid Hasan

Takizade gibi isimler, etkileri sınırlı olsa da, siyasal hayatın özneleri arasında yer alıyorlardı. Milliyetçi aydın zümrenin temel sorunsalı geleneksel monarşi kodlarından çıkılması konusunda çözüm üretmemeleriydi. Rıza Şah, başlangıçta belirgin görünmeyen sınırsız güç mülkiyetinde zaman içinde uygulanan tasfiyelerle, sürgüne gönderme ve suikast örnekleriyle korkuya dayalı bir şekilde hüküm sürmekteydi.

İran açısından bakıldığında Rıza Şah Pehlevi dönemi, geleneksel ve modern metotlar arasında salınım gösteren güçlü bir modernleşme dönemi olarak nitelendirilebilirdi. Rıza Şah, ekonomik açıdan kırılğanlığı aşmaya çalışan İran'da demiryolu ağının yetersizliğine karşı 1928'de Trans-İran Demiryolu Projesi'nin hayata geçirilmesini sağlamıştı. Bu proje İran'ın ticaret hacminin artırılması açısından önemliydi. Milli bir ekonomi politikasının öneminin anlaşılması bakımından tamamen vergi gelirlerine dayanan bu projede, dış borçlanmaya gidilmemesi ilginç ve anlamlıydı. 1920'lerde ABD'nin öne çıktığı üçüncü güç politikası ışığında, 1920'lerin sonlarından itibaren Weimar Almanyası da söz sahibi olmaya başlamıştı. Bu doğrultuda İran Merkez Bankası'nın (Bank-e Melli-ye Iran) kuruluşunda Alman uzmanlar görevlendirildi. Bankanın ilk direktörü daha önce Bulgaristan Merkez Bankası'nın başında bulunan Kurt Lindenblatt olmuştu. (Bostock, Jones, 1989, s.33) İran, tarihsel olarak Büyük Oyun adını taşıyan ve Rusya ile Britanya'nın yönlendirdiği bir oyunun parçasıydı. Bu bakımdan Alman nüfuzunun yükselişi, 1890-1914 arasındaki dalgalı yükseliş atlanırsa, daha çok Almanya'nın teknik desteğiyle sınırlı kalan 1920'li yılları değil, 1930'lu yılları buldu. Almanya'daki siyasi dönüşümün parametreleri ve iki dünya savaşı arasında revizyonizmin yükselişi ışığında düşünüldüğünde, İran'da ekonominin kontrolü için askeri harcamaların kısılması sonradan zorunluluk haline geliyordu. Knapp'ın belirttiği şekliyle Rıza Şah'ın saltanatının başlangıcında bütçeden orduya %40'lık pay ayrılıyorken, bu oran 1930'ların sonlarına doğru %25 düzeyine kadar geriledi. (Knapp, a.g.e., sf. 33) Geriye kalan pay kalkınma hedefleri için sanayiye ayrıldı. 1920'lerin başlarında İran, pek çok yönden altyapısı geri kalmış bir ülke izlenimi veriyordu. Demiryolu ağı neredeyse yok denecek düzeydeydi. Aynı zamanda karayolu ağı geliştirilirken, ticaretle birlikte ordunun mobilitesi artırıldı. İran'da iki savaş arası dönemin temel gelişme dinamiğini, merkezi devlet otoritesinin artırılması doğrultusunda adımlar oluşturuyordu. Güvenlik politikasının ışığında düşünüldüğünde ekonominin geliştirilmesi için sadece yıkıcı bir yaklaşımın yeterli olmayacağı açıktı. Bu bakımdan sorunları bulunmakla birlikte, bu dönemin temel siyasal felsefesi devletin üstünlüğünün kabul ettirilmesi idi. İran'da tarihsel olarak toplumun güçlü, devletin zayıf olduğu düşünüldüğünde bu politikanın açmazlarıyla birlikte aşama kaydettiğini belirtmek yararlı olur. Yolların muhafızlarından başlayarak taşradan merkeze uzanan hatlar boyunca aşiret konfederasyonlarının etkisinin ortadan kaldırılması İran'da modern devletin kuruluşunun aşamalarından birini oluşturmuştur. Knapp'ın belirttiği şekliyle *Amniyeh* adı verilen bu muhafızlar yetersiz maaşla, konforsuz barınma imkânlarıyla devletin taşradaki kollarını oluşturuyorlardı. (Knapp, a.g.e., sf. 34)

Bütün bu güvenlik stratejisi alt yapı alanındaki modernleşmeye bağlıydı. Bu strateji, aynı zamanda Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden gelen uzmanların desteğine de bağlıydı. Bu bakımdan ne yabancı sermayenin dışlanması mümkündür ne de açık ve 19. yüzyıldan miras kalan bir imtiyaz politikası makul sayılıyordu. Yine de belirtmek gerekir ki, Trans-İran Demiryolu'nda izlenen dış borç karşıtı siyaset İran'da milli iradenin ve coşkunun sembolleştiği önemli bir aşamaydı. 1927'den 1938 yılına yaklaşık on bir yıl süren bu projede Rıza Şah'ın rolüne dair anlatılanların dışında, taşıyıcı firmaların uzmanlığı da dikkat çekiciydi.

Projede İsveç-Danimarka konsorsiyumu *Kampsax* ve Britanya şirketleri *Richard Costain* ve Nuttall Mowlem'in desteği söz konusuydu. Sayıları 40-50 bin arasında, büyük çoğunluğu İranlılardan oluşan işçilerin ve halkın demiryolunun Tahran'a ulaşması nedeniyle yapılan törendeki coşkusu geçici bir coşku değildi. Ancak bu demiryolu bütün hatlarıyla birlikte, 1941'de ülkenin işgali sonrasında Sovyetlerin hayat memmat savaşının verilmesinde İran'ın zafer köprüsü özelliğinin alamet-i farikası olacaktı. Knapp, herhangi bir bilgiye rastlanmasa da, Rıza Şah'ın, yüzyıl öncesinde Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın yaptığı gibi ulusal bağımsızlığı imtiyaz karşıtlığıyla ve dış borca yaslanmadan başarmaya çalıştığını ifade ediyordu. (Knapp, a.g.e., sf. 36-37) Aslında yabancı sermayeyi tamamen dışlamayan bununla birlikte dış borç yükü altına girmeyen, milli gurur ve kimliği pekiştiren bir ekonomi politika izlemek isteniyordu.

Belirtmek gerekir ki, Batı karşıtlığı'na düşmeden Batı'ya rağmen çağdaşlaşma arayışı açısından önemli adımlar atılmıştı. Yabancı uzmanlar sınırları ölçüsünde danışmanlığa kabul ediliyorlardı. Arthur Millspaugh örneği dikkat çekiciydi. 1922-1927 arasında görev yapan Amerikalı uzmanın bir benzeri de Merkez Bankası'nın ilk direktörü Kurt Lindenblatt olmuştur. 1927'de Milli İran Bankası'nın kuruluşu, ticaret yasalarının kabulü, ki Batı tarzı hukuk kodifikasyonunun bir parçasıydı, vergi sisteminin reformasyonu ve haberleşmenin geliştirilmesi önemli adımlardı. Hafif sanayinin geliştirilmesi bu dönemin ekonomi politikasının önemli bir ayağını oluşturdu. Bu amaçla, 1930'larda İsfahan'da pamuklu,

ipekli ve yünlü dokumalar için tekstil fabrikaları kuruldu. 1929 dünya ekonomik bunalımının ardından İran'da temel tüketim maddelerinin üretimi konusunda ithal ikameci sanayi anlayışı makul ölçülerde gerçekleştiriliyordu. Kibrit, sigara, kâğıt, çay, şeker, çimento, cam, kundura bu ürünler arasında dikkati çekiyordu.

İran'da 1929 bunalımından sonra güçlenen politika korumacı iktisat politikası oldu. İktisadi tekelcilik uygulamasıyla ithal ikamecilik anlayışının yükseldiği 1929-1939 arası dönem İran'da Hint keneviri, çay, şeker ve pamuk, pirinç ve halı gibi ihraç kalemi ürünlerin payının arttırılmasına dayandı. "Ekonomi yönetiminde hesap verebilme, bürokrasinin güvenilirliğine, şeffaflığa ve kuralların uygulanmasına bağlıydı". Bu konuda erken Pehlevi döneminde sorunlar yaşandığına işaret eden Knapp, yeterli yetişmiş eleman ve ekonomik rasyonalite konusunda kararlılık bulunmadığını vurgulamakta, tüccar kesiminin kaçakçılık uygulamalarına dayanan ve iktisadi devletçilik vizyonunu aşındırma gayretlerine değinmekteydi. 1930'larda İran'ın iktisadi siyasasını etkileyen en önemli gelişme Yakındoğu'da ve özelde İran'da Alman nüfuzunun yükselişi oldu. Bu dönemi yaklaşık olarak ekonomik imtiyaz karşıtı siyasanın yükselişe geçtiği ve İran'ın İngiltere'ye karşı dış politikada denge unsuru arayışının hız kazandığı 1929-1933 sonrasına tarihlemek mümkündür.

İngiliz-İran Petrol Şirketi (APOC) İmtiyazı'nın Sonlandırılma Çabaları

1929 Ekonomik Bunalım'ının ardından İran'da gündeme gelen dikkat çekici bir konu APOC'un petrol imtiyazı payını belirleyen 1901 tarihli D'Arcy sözleşmesinin iptali girişimidir. Bu konuda temel siyasayı Majestelerinin Hükümeti olarak takdim edilen Britanya Hükümeti'nin petrol gelirleri payının 1929'dan 1932'ye ekonomik bunalım sonrası süreçte 3'te 2'lik orandan ½ oranına yükselmesi belirliyordu. Bu durum İran'ın petrol payı gelirlerinin keskin bir şekilde düşmesi demektir. Gerçekten de, 1929'da 1,437,000 poundluk royalti, 1930'da 1,288,000 seviyesine, 1931'de ise, anlaşmanın yaklaşması ihtimali dikkate alınarak APOC yönetimi tarafından 307,000 pound seviyesine düşürüldü. (Knapp, a.g.e., p. 40-41) İran'da siyasal anlaşmazlıklar açısından ilginç bir sahne sunan bu süreçte Saray Nazırı Teymurtaş ve Finans Bakanı Takizade'nin rekabete dayanan girişimleriyle bir anlaşma sağlanması amaçlanmıştı. Bu konuda 1932'nin sonuna gelindiğinde hala daha sonuç alınmamış olmasına öfkelenen Rıza Şah sözleşmenin tek taraflı iptali talimatını verdi. Finans Bakanı bu durumu 27 Kasım 1932'de APOC yönetimine bildirmişti fakat ülkede milliyetçi coşkuyu arttıran zafer takları kurulumu, tatil ilanı gibi adımlar atılırken Majestelerinin Hükümeti de bu durumdan rahatsızlığını ifade etmiş ve bunun "el koyma" anlamına geldiğini söylemişti.

Ulus-devletlerin oluşumu açısından İran'la sınırlı olmayan bir bilinçlenme sürecinde geçmişin sorgulanması ve körü körüne kanıksanmaması önemli bir gelişme olmuştu. Bu sırada Kacar hanedanının son döneminde ekonomik imtiyazların verilmesinde hangi faktörlerin etkili olduğu sorgulanabiliyordu. Bunun için öne çıkan faktörler Knapp tarafından yönetimin cehaleti, şahsi menfaatler, milli iradeye ve toplumsal çıkarlara karşı kayıtsızlık olarak sıralanmıştı. Bu konuda eski Dışişleri Bakanı Furuği'nin Milletler Cemiyeti'nde bu meselenin görüşülmesi için düzenlenen toplantıda raportör Edouard Benes'e açık sözlülükle söyledikleri İran'ın milli bilinç seviyesine işaret ediyordu: "İran'ın kalkınması için uzun bir zamana ihtiyaç var... Amerika'nın petrol gelirlerinin aptalca bir sözleşme temelinde başkasına verildiğini düşünün. Amerikan ulusu böyle ölçüsüz bir duruma katlanır mıydı?" (Knapp, a.g.e., sf. 42)

Burada ekonomik bağımsızlık doğrultusunda atılan adımlar dikkate alınırken, İran'ın kısıtlılığında da değinmek yararlı olacaktır. İran, Kacar hanedanlığı döneminde kaybettiği ekonomik bağımsızlığı konusunda kısıtlılıkları olan bir ülkeydi. Furuği'nin değindiği temel nokta tarım ve sanayide kalkınma hedeflerinin coğrafyanın ve iklimin ortaya çıkardığı engelleyici faktörlere bağlı olarak gerçekleşmeyeceği düşüncesine dayanıyordu. Doğal kaynağa bağımlılık konusunda imtiyaz karşıtlığı düşüncesi milliyetçi çevreler tarafından ön planda tutuluyordu. Kinzer'in değindiği gibi Rıza Şah'ın iktidara geliş sürecinde Britanya'ya bağımlılığın sonlandırılması konusundaki engeller Rıza Şah tarafından tedricen ortadan kaldırılmak istenmişti. (Kinzer, a.g.e., sf. 42) Bu kapsamda yabancı finansmanın reddedilmesi, İranlı olmayanlara mülk satışının yasaklanması, Britanya'ya ait olan Emperyal İran Bankası (Imperial Bank of Iran) adına verilmiş olan para basma yetkisinin iptali, hatta Hariciye personelinin yabancı ülkelerin elçiliklerin resepsiyonlarına katılmasının yasaklanması gibi önlemler alınmıştı. (Kinzer, a.g.e., sf. 43) Belirtmek gerekir ki, mutlak bir kalkınma başarısı için izlenmesi gereken uzun bir yol bulunmasına rağmen, İran'da 1919-1939 arası dönemin ekonomi politikasının temelini oluşturan milli iktisat anlayışı doğrultusunda atılan adımlar 1929 sonrasında yoğunlaşarak sürdürülmüştü.

İran'da Alman Nüfuzunun Yükselişi ve Satın Alma Tekeli Politikası

1930'lu yıllarda gittikçe yoğunlaşan güç unsuru İran'da ekonomi politikasının dönüşümü bağlamında önemli bir göstergiydi. Güç unsurundan söz edildiği zaman Rıza Şah'ın personasıyla ortaya

çıkan gerçeklik, İran'ın yüzyıllar boyunca süregelen monarşi geleneği içinde çağdaş devlet ve toplum imajının yakalanması hedefinin çelişkilerini ortaya koyuyordu.

Şehirlere deve kervanları giremezdi, aşiretler modası geçmiş bir sosyal yapıdan fazlası değildi. Ulemanın tepkileri görmezden gelinmeden uydurulmuş “fırın” hikayeleri bir kenara bırakılırsa, acımasızca muameleler sonucunda ortaya çıkan tablo Meşrutiyet inkılabının temel felsefesinin aşındırıldığı sadece nominal olarak anayasal kimliğe sahip bir monarşiydi. Erken Pehlevi dönemi 1920'li yıllarda kısmen, 1930'lu yıllarda yoğun bir şekilde faşist rejimlerden etkilenmişti. Bu konuda Franco'nun İspanya'sı, Hitler'in Almanya'sı ve Mussolini'nin İtalya'sı önemli örneklerdi. 1920'lerde Almanya'nın Versay'la sarsılmış ekonomik nüfuzunu yeniden kazandığı dönemde kurulan ortaklıklar hem Almanya'da Nazi hareketinin vizyonuna bağlı olarak, hem de daha uygun hale gelen uluslararası konjonktürün etkisiyle gelişmeye başlıyordu. Teknik destek konusunda Avrupa'nın pek çok ülkesinden çeşitli sektörlerdeki modernleşme hamleleri için yardım alabilen erken Pehlevi rejiminde temel ilke İran'ın milli egemenliğinin kabul edilmesiydi. Örneğin, İran Merkez Bankası'nın kuruluşunda görev yapan Alman uzmanların görevlerine, çıkar uyumsuzluğu nedeniyle son vermekten çekinilmedi. Lindenblatt'ın sözleşmesinin iptali 1930'ların başlarında İran'ın APOC imtiyaz sözleşmesini gözden geçirdiği dönemde gündeme gelmişti. İstenilen sonucun elde edilememesi nedeniyle 1933 sonrasında, Britanya ve Sovyetler Birliği aleyhine, bir barter/takas politikasına dayanan ticari ilişkiler kurularak Nazi Almanya'sı öne çıkarılmaya başlanmıştı. Tam bu dönemde Hitler Gençlik (Hitlerjugend) hareketinin başkanlığını yapan Baldur Von Schirach 1937'deki ziyaretinin ardından, İran'da kurulan Halkın Rehberliği Cemiyeti (1939) (Wilber, a.g.e., sf. 131) aracılığıyla İran ve Almanya arasında kurulmakta olan ittifakın işlendiği ziyaretlere öncülük yapmaktaydı. Yine belirtmek gerekir ki, bu ziyaretler aynı zamanda Bağdat ve Şam'a da yayılıyordu. Schirach 1937'nin Kasım sonu ve Aralık başında Şam'a Tahran yolundayken uğramış ve burada Şam Arap Kulübü liderleriyle görüşmüştü. (Nordbruch, a.g.e., sf. 57) Bu ziyaretlerle paylaşılan fikri yakınlık ve temel perspektifi kolektivitinin anti-Sovyetik ve anti-komünist çizgide kabulü oluştuyordu.

Her ne kadar 18. Yüzyılın ortalarına kadar götürülebilecek bir Germen protestan misyoner faaliyetinden söz edilebilirse de, İran'da Alman nüfuzunun ortaya çıkması için yüzyıl kadar beklemek gerekti. Nadir Şah döneminde Yezd'e ulaşmaya çalışan Moravyan misyoner doktorlar C.F.W. Hoecker ve J. Rueffer örnekleri ve devamında on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Almanların Hoy, Subjbulak ve Delgusha'da açtığı üç yetimhane dikkat çekici örnekler arasında yer alıyordu. (Waterfield, a.g.e., sf. 88)

19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanan “Büyük Oyun” adlı emperyalist mücadelenin etkisiyle Britanya ve Çarlık Rusya'sı arasında sıkışıp kalan İran'da Alman nüfuzunun yükselişi, bu yüzyılın son yıllarında ortaya çıkmıştı. Almanya'nın siyasi birliğini tamamlamasının ardından yöneldiği Yakın Doğu politikasının etkileri, Meşrutiyet dönemindeki temayüzü sonrasında, erken Pehlevi döneminde Bakanlık koltuğunda oturan Takizade'nin Berlin'de bir Kurtuluş Komitesi'ni örgütlemesinde de görülmekteydi. Yine belirtmek gerekir ki, nüfuz mücadelesinin yıkıcılığı karşısında İran halkının doğal tepkisi üçüncü bir gücün desteklenmesi fikrini öne çıkarıyordu. 1907'de Britanya ve Rusya arasında imzalanan İngiliz-Rus Konvansiyonu sonrasında İran'da halkın en çok desteklediği ülkeler arasında Kayzer'in Almanya'sı baş sırada yer almaktaydı. (Kinzer, a.g.e, sf. 55)

Bu konuda Miron Rezun'un Sovyetler Birliği ve erken Pehlevi rejiminin ilişkilerini çok boyutlu bir şekilde ele alan çalışmasında ortaya koyduğu şekliyle Almanya'nın Kayzer Wilhelm'in bu yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarına yaptığı ziyaretle birlikte, İran doğuya doğru açılma politikasının (**Ostpolitik**) başlıca hedeflerinden biri haline gelmişti. Almanya artık Britanya ve Çarlık Rusya'sı ile ticari rekabete giriyor, çeşitli ekonomik ve stratejik imtiyazlar için mücadele ediyordu. Yirminci yüzyılın başlarında elde edilen imtiyazlar ve ticari rekabette Alman kapitalinin İran'a nüfuzu ve çeşitli mamul malların ihracı kadar Osmanlı Devleti'nin 1903'te Deutsche Bank'a verdiği Berlin-Bağdad-Hicaz Demiryolu imtiyazı ve İran'ın güneyinde körfez bölgesinde Robert Wonkhaus şirketine verilen inci avcılığı imtiyazı dikkat çekici imtiyazlar arasında yer alıyordu. (Rezun, a.g.e, sf. 312) Shahbaz Shahnavaz'ın belirttiği gibi, Britanya on dokuzuncu yüzyılın sonlarından başlayarak güneyde körfez bölgesinden güneybatıda yer alan zengin tarım ve ticaret havzasına ticaretin yapılabileceği Karun nehri konusunda İran'a baskısını arttırmıştı. Bu rekabette Almanya'nın yer almaya başladığı 1906-1913 arası gelişim çizgisi Shahnavaz'ın bölgedeki İngiliz konsolosluk çalışanlarının raporlarına dayandırdığı istatistiki bilgiler ışığında değerlendirildiği zaman, 1913-1914 arasında, dramatik bir düşüşün yaşandığı gözleniyordu. Robert Wonkhaus şirketinin Karun nehrinden güneydeki liman bölgesi Bandar-e Naseri'ye yaptığı toplam kargo sevkiyatı 1048 ton civarındaydı. Bu rakam Britanya için 1891'de 3880 iken, 1908-1909'da en yüksek seviyesine 6115 düzeyine ulaşmıştı. Buna karşılık 1913'te Almanya'nın rekabete giriştiği Britanya'nın buharlı gemilerle yaptığı sevkiyatın seviyesi 1245 to seviyesine gerilemişti. 1913'te İran'ın buharlı ve yelkenli gemilerle yaptığı sevkiyatın düzeyi sadece 471 tondur. Birinci Dünya

Savaşı'nın patlak verdiği 1914'te Britanya'nın sevkiyatı 1347 tona çıkarken, İran'ın sevkiyatı 406 tona gerilemiş, en keskin düşüşü 1048 tondan 3 tona gerilemesiyle Almanya yaşamıştı. (Shahnavaz, a.g.e., sf. 215) Bu bakımdan Birinci Dünya Savaşı ile başlayan dönem, 1929 sonrasında yaşanan kırılmalar gözden kaçırılmazsa, Huzestan ve körfez bölgelerinde Britanya nüfuzunun yükselişini sağlamıştı. (Shahnavaz, a.g.e., sf. 104, 143) Tablo, 1930'larda Alman ekonomik mucizesinin mimarı olarak adlandırılan Nazi Almanyası'nın Reichbank başkanı ve İktisat Bakanı Hjalmar Schacht'ın girişimleriyle birlikte değişmeye başlıyordu. Barreau ve Bigot'nun değindiği şekliyle Schacht'ın işsizliği ortadan kaldıracak bütçe açığı formülü Alman ekonomisinin atılımının dayanağı olmuştu. (Barreau&Bigot, a.g.e., sf. 269) Bu konuda Johannes Glasneck'in değindiği temel politika, Almanya'nın Versay'ın belirlediği çizginin dışına çıkmaya başlamasıyla birlikte Yakındoğu'da ideal hammadde deposu olarak gördüğü Güneydoğu Avrupa'ya, Türkiye'ye, İran'a ve Afganistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada Alman savaş sanayii için hammadde satıcılarını elde etmekte. (Glasneck, a.g.e., sf. 63) Schacht'ın mimarı olduğu bu yeni ekonomik planın uygulanması için 1936'da Budapeşte, Ankara ve Tahran'a yaptığı ziyaretler kilit önemdeydi. Glasneck'in Türkiye özelinde değindiği "krom cevheri ve pamuk" Almanya'nın gelecekteki bir savaş için stratejik hedeflerini desteklerken, İran açısından önem taşıyan nokta da yine Türkiye'nin taşıdığı stratejik öneme bağlı görünüyordu. Bu bakımdan 1936-1941 arasındaki dönem, İran açısından yeryüzündeki herhangi bir ülkeden farklılık göstermeyen coğrafyaya, enerji bağımlılıklarına, devlet kapasitesine ve ticari ortaklıklarına göre hareket etmesi zorunluluğu nedeniyle dikkat çekici olmuştur. Bir yanda Sovyetler Birliği'nin güneyinde yer alan bir ülke olarak, diğer yanda Hindistan'ın güney ve kuzeyine giden yolu tutan kritik bir geçiş coğrafyası ve köprü niteliğiyle İran'ın dış politika açımları ticari ortaklıklarıyla ve hammadde ihracatı ve daha çok mamul mal ithalatıyla etkileşim halindeydi. Glasneck, hammadde ithalatının ön planda tutulduğu ve savaş hazırlıklarını destekleyecek döviz birikimini sağlayan yeni planı tanımlarken Almanya'nın Güneydoğu Avrupa ve Yakındoğu'ya yönelik bir "ihracat saldırısı"na giriştiğini belirtmişti. (Glasneck, a.g.e., sf. 64) Bu durum hem Türkiye örneğinde, hem de İran örneğinde doğrulanıyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı Ekonomi Dairesi Başkanı Wiehl'in 7 Ağustos 1939'da belirttiğine göre 1933'ten o güne kadar Alman-Türk mal değiş tokuşu dört katı düzeyine yükselmişti. Kliring adı verilen takas sistemine dayanan yeni ekonomik plan Almanya'nın nüfuz siyasetinin merkezinde yer alıyordu. Bu bakımdan İran'da da hammadde ihracatının ön planda yer aldığı bir satın alma tekeli politikası benimseniyordu.

İran'da temel tüketim maddelerinin üretildiği hafif sanayiinin kurulması doğrultusunda atılan adımlar 1930'ların başarı haneleri arasına yazılıyordu. 1931'de Tahran yakınlarında Kahrizak'ta bir şeker fabrikası kurulmuştu. Sonradan bu gelişme çizgisinin kaybedilmediği Horasan'daki Abkoh, Şiraz'daki Merv Dasht ve Tebriz'deki Miandu Ab şeker fabrikalarından anlaşılıyordu. (Rajput, a.g.e., sf. 72) İran'da çay ekimi konusunda 1907-1931 aralığındaki sınırlı girişimlerin ardından Hükümetin davetiyle Çinli uzmanlardan yardım alınmaktaydı. Bu bakımdan bu temel tüketim maddesinin Lahijan gibi geniş bir arazide ekilmesi ve uygun iklim koşullarına sahip Elburz Dağları etekleri ve kuzey İran'da Hazar'a kıyısı olan yerlerde yetiştirilmesi kararı alınmıştı. Ukers, çay tarımının Gilan eyaletinde 570 hektarlık arazide dört bölgede sürdürüldüğü bilgisini vermiştir. (Ukers, a.g.e., sf. 454) Bu rakam yıllar içerisinde artarak 1949-1950 aralığında 7800 hektara ulaşmıştı. Ancak ulaşılan üretim miktarının yeterli olmaması nedeniyle Seylan, Endonezya, Çin ve Hindistan'dan ithalata devam edildi. 1936 yılında bir Alman firmasının Lahijan'da bir çay kurutma fabrikası kurması dikkat çekici bir girişimdi. (Rajput, a.g.e., sf. 74-75)

İran, tarih boyunca Yakındoğu'nun, yirminci yüzyılın başlarından itibaren yaygın bir şekilde kullanılan coğrafi terminolojiyle Orta Doğu'nun ticaret rotalarının merkezinde yer almaktaydı. Coğrafi konumu dolayısıyla güneybatı Asya'da stratejik öneme sahip olan ülkede 1930'lu yıllarda Alman nüfuzunun yükselişinin en açık göstergesi dış ticaret verileriydi. Uluslararası dinamikler ışığında Sovyetler Birliği ve Britanya'nın domine ettiği dış ticaret rejiminde Almanya'nın öne çıkmaya başladığı konjonktür, Alman iktisat bakanı Schacht'ın planı çerçevesinde gelişen değıştokuş antlaşmalarının işlev kazandığı, 1934-1939 arası dönemdi. Bu dönemde Almanya'nın dış ticaretteki payı 1934-35'te % 9'dan, 35-36'da %14'e, 36-37'de %21'e, 37-38'de % 27'ye, 38-39'da büyük bir sıçramayla %41,5 seviyesine yükselmekteydi. Bu trend 1939-40'da ufak bir düşüşle %39'a gerilerken, 1940-1941'de zirveye ulaştı ve %45,5 oldu. 1941'de Almanya-İran arasındaki dış ticaret 813,714,000 riyal düzeyindeydi. (25,037,980 dolar). Bu rakam Sovyetler için 200,803,000 riyal düzeyindeydi. (6,178,708 dolar). ABD-İran dış ticaretinin hacmi 196,641,000 riyal düzeyindeydi. (6, 050,644 dolar) (Haas, a.g.e., sf. 141)

Aynı dönemde Sovyetler Birliği'nin payı, hem ideolojik mesafenin hem de üçüncü güç politikasına dayanan stratejik hedeflerin etkisiyle 1934-35'te %34, 1936-37 döneminde %36 seviyesindeyken, 37-38'de % 11.5'a geriledi. 1938-1939 İran'da Alman nüfuzunun etkisinin katlandığı dönem olması bakımından dikkat çekiciydi. Bu dönemde Sovyetlerin dış ticaretteki payı neredeyse sıfırlanarak, %0,5 seviyesine gerilemekteydi. Bu oran 1940-41'de %11 düzeyine restore edildi ve İkinci

Dünya Savaşı sonrası dönemde Batı ittifakına eklenme sürecine kadar ufak düşüşler yaşasa da yükselmeye devam etti. Bu dönemde Britanya ve İrlanda'nın payını da dikkatli bir şekilde okumak gerekli ve yararlı bir çabadır. 1934-35 döneminde % 12'lik dış ticaret hacminin 1938-39'da geldiği nokta aynı düzeyde düşüşler içermemekle %9.5 seviyesine gerilemişti. 1940-41'de bu oran %4 seviyesine gerilemiş, 1941'de ülkenin işgaliyle birlikte yaklaşık aynı seviyelerde korunmuştu. Bu dönemde ABD'nin İran'la ticaret hacmi %11 düzeyinden, 1938-39'da 6.5 seviyesine gerilerken, 1941-42 döneminde %22,75 seviyesine kadar yükselmiştir. (Rajput, a.g.e., sf. 104-105)

Bu istatistiki verilerden yararlanarak belirtmek gerekir ki, 1930'lardan 1940'ların sonlarına kadar geçen sürede, muazzam bir yıkıma neden olan İkinci Dünya Savaşı döneminde İran'da dış ticaret hacminin en büyük porsiyonunu 1934-1939 yılları arasında Almanya kullanmıştır. Burada atlanmaması gereken bir diğer nokta, Britanya ve İrlanda'nın payında keskin bir yükselişin gözlenmediği 1941'deki işgal sonrasında İngiltere'nin kolonisi Hindistan'ın 1934-35'teki payının % 9 seviyesinden, 1940-41'de 7,5 seviyesine gerilemesi fakat 1942-43'te Almanya'yla aynı düzeyde olmasa da, % 43,5 seviyesine yükselmesidir. Bu bakımdan Hindistan'ın tarihsel geçiş noktaları üzerinden kurulan stratejik ve ticari ilişkiler ve İran ticareti üzerindeki etkisi 2. Dünya Savaşı'yla birlikte yeniden yükselişe geçmiştir.

Sonuç

İki savaş arası dönemde İran ekonomisindeki gelişmeler bankacılık, dış ticaret, sanayi ve tarım sektörlerindeki yatırımların yanında, ulaştırma ağının genişletilmesine de dayanıyordu. Bu amaçla 1931'de dış ticaret rejimi tekel altına alındı ve Şubat 1930'dan itibaren döviz kontrolü uygulaması getirildi. (Issawi, 1971, s.377) Aynı zamanda Merkez Bankası'nın kuruluşu (1927) ve bu bankaya para basma yetkisinin verilmesiyle (1932) birlikte 1914 sonrasında kullanılan gümüş para esasından 1930'da çıkarılan yasayla altın para esasına geçildi. Buna karşılık gümüş paranın değer kaybı sonrasında altın para uygulaması başarılı olamadı. Yerine Bank-e Melli'nin (Merkez Bankası) emisyonu beş kat arttıracığı yeni bir dönem başladı. (Issawi, 1971, s.377)

Sonuç olarak iki büyük savaş arası dönemde yeterli sermaye birikimine sahip olmayan İran'ın ekonomik ve sosyal kalkınma yolunda attığı adımlar çok boyutlu bir otoriter modernleşme programı ışığında güçlü ve zayıf yanlarıyla birlikte değerlendirilebilir. Rıza Şah, istibdat yönetiminin tekrar güçlendiği bir anayasal monarşide daha önceki Kacar hanedanı döneminin hatalarını *tekrarlamamak* gerektiğini biliyordu. İsrafa dayalı bir saray hayatıyla birlikte daha önce Rusya ve Britanya'dan alınan borçlar karşılığında dış borç yüküne karşı çıkılıyor, kapitülasyonlar kaldırılıyor, gümrük tarifeleri gözden geçiriliyordu. Bu konuda Pehlevi hanedanlığı döneminin erken dönemi sabun, kibrit, cam, sigara, şeker, tuz, çay gibi temel tüketim maddelerinin ithal ikameci anlayışla ülkede kurulan fabrikalarda üretilmesi idi. İmtiyazlar konusunda İran'da yükselen modern devletin politikası güçler arası dengeden yararlanarak imtiyazların yarattığı ekonomik boyunduruğun kırılması olmuştu. Yabancı müdahale ve yabancı etkiler arasında nüans bulunduğu düşünüldüğünde yabancı uzmanlara teorik olarak karşı çıkmayan Rıza Şah Pehlevi ve erken dönem Pehlevi rejimi kolektif girişim ve medeni sorumluluklar konusunda sınırlı bir etki yaratabilmişti. Ekonomik kalkınma ve Şii İslam inancıyla harmanlanan İran milliyetçiliği çeşitli etkileriyle birlikte iki savaş arası dönemde İran'ın politik, sosyal ve ekonomik vizyonunun temel özelliklerini oluşturmuştu.

Bu açıdan iki savaş arası dönemde İran'da sınırları net olarak tayin edilmeye çalışılmış bir ekonomik kalkınma programıyla, 19. yüzyılda Friedrich List'in (1789-1846) "serbest ticaret ortodoksisine" (Garten, a.g.e., sf. 104) meydan okuduğu bir iktisadi korumacılık çizgisine bağlı olarak, 1929 krizi sonrasında döviz birikiminin ne kadar önemli olduğu anlaşılacak şekilde takas usulüyle hammaddenin karşılığında mamul mal alınabilen, tasarruf yapılabilen bir ekonomik vizyon ortaya konulmuştu.

1931'deki dış ticaret tekeli yasasıyla birlikte 1930'da para basma yetkisinin İran Ulusal Bankası'na geçmesi ekonomik ulusçuluk doğrultusunda atılan adımlardı. Rıza Şah'ı salt bir Alman hayranı olarak nitelemek doğru olmasa gerekir; fakat 1929-1933 arasında yükselişe geçen korumacı iktisadiyatın ışığında İran'da gelişen temel iktisat politikası anti-kapitülasyonist, gümrük otonomisini arayan, bu doğrultuda ekonomik nüfuzu olan ülkeler arasında denge gözetilen bir politikaydı. (Wilber, a.g.e., sf. 127) Belirtmek gerekir ki, bu politikanın başarı marjı çok düşük değilse de, üçüncü güç politikası ışığında ekonomik bağımsızlığı sağlayabilecek düzeyde sonuçlar ortaya çıkaramamıştı. Son olarak kadınların sosyal ve ekonomik hayata entegrasyonunda atılan adımlarla birlikte yarısı kadınlardan oluşan bir toplumda ekonomik kalkınma hedefinin yüzde 80'lik kısmı kırsalda yaşayan İran'da hem ulusal birliği destekleyici hem de ekonomik ulusçuluğu destekleyici, kültürel, siyasal ve hukuki yönden önemli bir gelişme olmuş ve ulusal kalkınma hedefi için İranlıların daha çok çalışması gerektiği fikri ortaya konulmuştur. (Wilber, a.g.e., sf. 128-130)

EKLER**TABLO-I³**

İRAN, MISIR VE TÜRKİYE 1925: SEÇİLMİŞ KALKINMA GÖSTERGELERİ			
	İRAN	MISIR	TÜRKİYE
NÜFUS (milyon)	12.5	14	13.1
İTHALAT (milyon dolar) *a	88	250	246
DEMİRYOLU (kilometre)	250	4555	4700
OTOMOBİL *b	4450	17740	7500
ÇİMENTO (ton)	-	90000 *c	90000 *c
RAFİNE ŞEKER (ton)	-	109000 *c	5000 *c
OKULLARDA ÖĞRENCİ SAYISI	74000	635000	413000

Source: League of Nations, International Statistical Yearbook, 1926 and 1927; United Nations, The Development of Manufacturing Industry in Egypt, Israel, and Turkey.

- a. Exports are omitted since both the inclusion and the exclusion of petroleum would be misleading.
- b. 1926.
- c. 1928.

---

³ Issawi, *ibid*, p. 130.

TABLO-II ⁴

İRAN, MISIR VE TÜRKİYE 1938: SEÇİLMİŞ KALKINMA GÖSTERGELERİ			
	İRAN	MISIR	TÜRKİYE
NÜFUS (milyon)	15	16.4	17.1
İTHALAT (milyon dolar) *a	55	184	119
DEMİRYOLU (kilometre)	1,700	5,606	7,324
OTOMOBİL *b	15,000	33,700	11,300
ÇİMENTİ (ton)	65,000	375,000	287,000
RAFİNE ŞEKER (ton)	22,000	238,000	247,000
TAHİL (ton)	3.09	3.63	6.46
PAMUK (metric tons)*b	34,000	400,000	52,000
ENERJİ TÜKETİMİ	1.55	2.05	2.18
OKULLARDA ÖĞRENCİSAYISI	234,000	1,309,000	810,000

Source: League of Nations, International Statistical Yearbook, 1939/40; United Nations, Review of Economic Conditions In The Middle East, 1949-50; ibid., 1951-52; al-ihsa al-sanawi; İstatistik Yıllığı.

- a. Wheat, barley, maize, rice –annual average, 1934–38.
- b. Lint-annual average, 1934–38.
- c. Million metric tons of coal equivalent.
- d. 1936/37.

⁴ Issawi, ibid, p. 133.

TABLO-III
ALMANYA-İRAN TİCARİ İLİŞKİLERİ (1928-1936)⁵

YIL	İRAN'DAN İTHALAT	İRAN'A İHRACAT
1928	29.3 RM	9.9 RM
1929	30.6 RM	17.0RM
1930	36.2 RM	9.5 RM
1931	35.3 RM	6.0 RM
1932	28.8 RM	5.4 RM
1933	20.6 RM	6.6 RM
1934	24.1 RM	7.5 RM
1935	15.3 RM	13.5 RM
1936	23.0 RM	30.4 RM

RM: Reichsmark

---

⁵ Rashid Khatib Shahidi, German Foreign Policy Towards Iran Before World War II, London, I.B. Tauris, 2012, p. 166.

TABLO-IV
İRAN DIŞ TİCARETİ İŞLEMLER TABLOSU
(Petrol ve Deniz Ürünleri Kalemleri Hariçtir)

Ülkeler	Riyal (Milyon)	Yüzdalık Dilim
ABD	3,004	35,31
Büyük Britanya	2,085	24,31
Hindistan	618	7,26
Almanya	390	4,58
Belçika	237	2,79
SSCB	200	2,35
Fransa	147	1,72
Pakistan	122	1,44
Japonya	80	0,94
Diğer Ülkeler	1,623	19,30
Toplam	8,506	100,00

Rajput, a.g.e., sf. 107. (Toplam Ticari İşlemler /1949-50)

KAYNAKÇA

- 1.Wilfrid Knapp, “1921-1941: The Period of Reza Shah”, *Twentieth Century Iran*, ed. Hossein Amirsadeghi, London: Heinemann, 1977.
- 2.Stephen Kinzer, *All The Shah’s Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, New Jersey: John Wiley&Sons, 2003.
- 3.Rashid Khatib Shahidi, *German Foreign Policy Towards Iran Before World War II: Political Relations, Economic Influence and the National Bank of Persia*, I.B. Tauris, 2012.
- 4.Miron Rezun, *The Soviet Union and Iran: Soviet Policy in Iran from the beginning of the Pahlavi dynasty until the invasion in 1941*, Genève: Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales, 1981.
- 5.Johannes Glasneck, *Türkiye’de Faşist Alman Propagandası*, İstanbul: Onur Yayınları, 1976.
- 6.Robin E. Waterfield, *Christians in Persia: Assyrians, Armenians, Roman Catholics and Protestants*, New York: Routledge, 2011.
- 7.A.B.Rajput, *Iran To-Day*, Lahore: Lion Press, 1953.
- 8.Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika – I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- 9.Norman Stone, *Birinci Dünya Savaşı*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Doğan Kitap, 2010.
- 10.Donald N. Wilber, *Iran: Past and Present*, New Jersey: Princeton University Press, 1976.
- 11.Savory, R.M. “*Modern Persia*”, the Cambridge History of Islam, v. I, Cambridge: Cambridge University Press, 1970, p. 595-626.
- 12.Christopher Sykes, *Wassmuss “The German Lawrence”*, New York: Longmans, 1936.

13. Ervand Abrahamian, *Modern İnan Tarihi*, çev. Dilek Őendil, İstanbul: İŞ Bankası Kùltür Yayınları, 2008.
14. Rouhollah K. Ramazani, *The Northern Tier: Afghanistan, Iran and Turkey*, Princeton: Van Nostrand Company, 1966.
15. (1918), *German Intrigues in Persia: The Diary of A German Agent–The Niedermeyer Expedition Through Persia to Afghanistan and India*, London: Hodder and Stoughton.
16. Issawi, C. (1978), “The Iranian Economy 1925-1975: Fifty Years of Economic Development”, in *the Iran Under the Pahlavis*, Stanford: Hoover Institution, s.129-166.
17. Bostock, F. ve Jones G. (1989). *Planning and Power in Iran: Ebtehaj and Economic Development Under The Shah*, London: New York Routledge.
18. Joseph M. Upton, *The History of Modern Iran: An Interpretation*, Cambridge, Harvard University Press, 1961.
19. A.M. Moulvi, *Modern Iran*, Bombay: Shah Bahram Printing Press, 1938.
20. Jeffrey. E. Garten, *Soğuk Barış: ABD, Almanya ve Japonya Arasındaki Hegemonya Savaşı*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994.
21. William S. Haas, *Iran*, New York: NY: Columbia University Press, 1946.
22. Gôtz Nordbruch, *Nazism in Syria and Lebanon The Ambivalence of the German Option, 1933-1945*, London. Routledge, 2009.
23. William H. Ukers, *All About Tea*, v. I, New York. The Tea and Coffee Trade Journal Company, 1935.
24. Simon Peaple, *European Diplomacy: 1870-1939*, Oxford: Heinemann Publishers, 2002.

**BİR CİHAN PADİŞAHINI SAHNEDE SEYRETMEK -A. TURAN OFLAZOĞLU’NUN “YAVUZ
SELİM” ADLI TİYATROSU ÜZERİNE BİR İNCELEME-
Watching an Ottoman Emperor on Stage
-An Analysis of A. Turan Oflazoğlu’s Theater Play “Yavuz Selim”-**

Selami ALAN*
Yakup ALAN**

Özet

Bir topluluğu millet yapan temel kültür unsurlarından biri, tarihtir. Tarih sayesinde milletler, geçmişlerindeki olay ve şahsiyetleri bilir, tanır ve gelecek nesillere aktarırlar. Böylece, oluşturulan kolektif bellekle bireyler arasında millî birlik ve beraberlik tesis edilmiş olur. Kolektif belleğin canlı kalabilmesi ise millî bilincin uyanık tutulmasına, yani geçmişte kalanların tekrar tekrar hatırlatılmasına bağlıdır. Bu sebeple insanlar en eski zamanlardan beri, değişik anlatı türleri geliştirerek duydukları hikayeleri, öğrendikleri bilgileri veya edindikleri tecrübeleri birbirlerine anlatmışlardır. Diğer bir ifadeyle, millî bilinç ve belleklerini korumak için edebiyatı kullanmışlardır. Yapılan bu araştırmada da kolektif belleğe hitap eden edebi eserlere bir örnek olarak A. Turan Oflazoğlu’nun *Yavuz Selim* adlı tiyatrosu ele alınmıştır. Öncelikle eserde, on altıncı yüzyılın başlarında gerçekleştirdiği fetihlerle dünya tarihine yön veren Yavuz Sultan Selim’in Mercidabık ve Ridaniye gibi uzak diyarlara düzenlediği seferlerin nasıl ele alındığı incelenmiştir. Devamında yazarın, çöller aşarak kazanılan bu büyük zaferleri hatırlatma amacı sorgulanmıştır. Böylece yazarın, seyircisine ya da okuyucusuna kolektif bellek bağlamında hangi değerleri kazandırmayı arzuladığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: A. Turan Oflazoğlu, Yavuz Selim, tiyatro, kolektif bellek.

Abstract

One of the main cultural elements that form a nation is history. Nations are informed about past events and figures, and they transmit that knowledge to future generations through history. Thus, national unity and solidarity are achieved through an established collective memory. The vividness of collective memory depends on national consciousness; in other words, collective memory is vivid as long as memories are remembered. For this reason, mankind has been transmitting their stories, knowledge and experiences through different forms of narratives they develop since ancient times. Mankind has been using literature to conserve its national consciousness and memory. This research aims to analyze A. Turan Oflazoğlu’s play *Yavuz Selim* as an example of a literary work that addresses collective memory with a focus on Yavuz Sultan Selim’s 16th-century campaigns which has shaped world history. Also, it aims to analyze the way how these campaigns to distant lands like Marj Dabiq and Ridanya, which are far away from the capital city Istanbul, is portrayed. This study questions the purpose of the playwright in reminding the spectators or readers of this great victory which was achieved by traversing the deserts. The findings will provide valuable insights into what kinds of values are being intended to be transmitted to the reader by the playwright concerning collective memory.

Keywords: A. Turan Oflazoğlu, Yavuz Selim, theater, collective memory.

---

* Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Türk Dili Bölümü, alanselami@gmail.com

** Öğr. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Muallim Rifat Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, alanyakup@gmail.com

Giriş

Bir milletin/toplumun geçmişinde yer alan olay ve şahsiyetleri inceleyip belgelendirerek gelecek nesillere aktarmaya çalışan tarih bilimi, edebi eserler için temel kaynaklardan biridir. Tarihçiler tarafından araştırılan ve kayıt altına alınan bilgiler, özellikle roman, hikâye ve tiyatro türlerinde eser kaleme alacak yazarlara, bir anlamda hazır malzeme sunmaktadır. Toplumun genelinde merak uyandıran savaşlar, seferberlikler, isyanlar, iktidar kavgaları ve entrikalar gibi tarihi olay ve bu olayları gerçekleştiren kişiler, yazdıklarıyla halka ulaşmak isteyen edebiyatçıların da ilgisini çekmektedir. Yazarların genelde yoğunlaştığı olay ve kişiler ise daha ziyade toplumda derin izler bırakanlar olmaktadır. Edebî eserlere konu edilen bu tarihi şahsiyetlerden biri de sekiz yıllık kısa hükümdarlık dönemine sığdırdığı büyük fetihlerle gerek Osmanlı gerekse dünya tarihine yön veren Yavuz Sultan Selim'dir.

Mercidabık ve Ridaniye denilince akla gelen ilk isimlerden biri olan Sultan Selim; sert mizacı, cesareti ve ataklığıyla yaşadığı yıllarda bile “Yavuz” lakabıyla tanınmış ve kahramanlığıyla nam salmış bir padişah'tır. Seferlerde başarı kazanmaya daha Trabzon sancağındaki şehzadelik döneminde başlamıştır. Osmanlı Devleti'ne tehdit olarak gördüğü Şah İsmail'in faaliyetlerini yine şehzadelik yıllarında yakından takip etmiş ve babası Sultan II. Bayezid'i bu konuda uyarmıştır. Babasının iktidarının zayıfladığını ve ağabeyi Ahmed'in tahta geçmeye niyetlendiğini fark edince babası ve ağabeyi ile zorlu bir mücadeleye girerek dokuzuncu Osmanlı hükümdarı olarak tahta çıkmıştır. Kardeşlerini bertaraf ederek iktidarını sağlamlaştıran Sultan Selim öncelikle, Osmanlı Devleti için dinî ve siyasî bir tehlike oluşturan Safeviler üzerine sefer düzenlemiştir. Şah İsmail'in ordusunu 1514 yılında Çaldıran ovasında bozguna uğratmış ve Tebriz'e girmiştir. Askerlerinin isteksizliği sebebiyle Anadolu'ya dönmek zorunda kalmış, Şah İsmail tehlikesini tam olarak ortadan kaldıramamıştır. Sonraki iki yıl içerisinde hem yeniçerilerin çıkardıkları ayaklanmayı kontrol altına almış hem de Osmanlı sınırlarına inen Şah İsmail'in üzerine sefer için gerekli hazırlıkları tamamlamıştır. Fakat sefere çıkıldığında Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin ordusuyla Suriye'ye doğru hareket etmesi ve Osmanlı ordusunun sınırlarından geçmesine izin vermemesini, Yavuz Sultan Selim düşmanlık olarak nitelemiş ve ordunun yönünü Mısır'a çevirmiştir. Neticede ateşli silahlara sahip olan Osmanlı ordusu, 24 Ağustos 1516 tarihinde Mercidabık ovasında karşılaştıkları Memluk ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Bir müddet sonra Memlüklerin Kahire'de tekrar toparlanarak Tomanbay'ı sultan seçmeleri üzerine önce diplomatik yollarla kendisine itaat etmelerini istemiştir. Bu diplomatik girişim istediği gibi sonuçlanmayınca savaş kararı almış ve 22 Ocak 1517 tarihinde Memlük ordusunu Ridaniye'de mağlup etmiştir.

Yavuz Sultan Selim'in Memlük Sultanlığına son vermesiyle Mekke ve Medine'nin koruyuculuğu da Osmanlı'ya geçmiştir. Böylece İslam Halifeliğini yüklenen Sultan Selim, İslam âleminin tek bir sancak etrafında toplanması düşüncesinin ilk adımını gerçekleştirmiştir (Emecen, 2013: 407-414).

A. Turan Oflazoğlu'nun Bakışıyla Tiyatro ve Tarih

29 Temmuz 1932 tarihinde Adana'da dünyaya gelen A. Turan Oflazoğlu, 1945 yılında ailesiyle İstanbul'a taşınmış, Vefa Lisesi'ndeki eğitimden sonra 1960 yılında Edebiyat Fakültesi Felsefe ve İngiliz Edebiyatı bölümlerini bitirmiştir. 1963 yılında ise Fullbright bursu kazanarak Amerika'ya gitmiş ve Washington Üniversitesi'nde bir yıl tiyatro eğitimi almıştır. İnci Enginün'ün ifadesiyle, “*tiyatroyu aslı kaynağından, Aeschylus, Sophocles gibi eski Yunan ile Marlowe, Shakespeare ve diğer Elizabeth çağı yazarlarından öğren*”en (2004: 357) Oflazoğlu, asıl değerini Türk kültür ve tarihine aşinalığıyla kazanmıştır. Kaleme aldığı tiyatro eserlerinin birçoğunun konusunu yerli kaynaklardan temin etmiştir. Dolayısıyla “*Batı kültürü ile millî kültürü kendi şahsiyeti içinde eritmiş olan Oflazoğlu, büyük bir sanat gücüne sahiptir, onun piyesleri hem kuruluş, hem derin mânâ, hem üslup bakımından Batı'nın büyük tiyatro yazarlarıyla boy ölçüşebilecek bir seviyededir*” (Kaplan, 1983: 26). Öyle ki edebiyat araştırmacılarının birçoğu, Türk tragedyasının onunla var olduğu kanaatinde dirlir (Türkmen, 2010: 1).

Sağlam bir tiyatro bilgisi ile Türk kültür ve tarihinin geniş birikimine sahip olan Oflazoğlu, bu anlamda “*evrenselin içinde millîyi ve ferdîyi birleştirmiş olan özlediğimiz sanatkar*” (Enginün, 2004: 367) olmuştur. Yazdığı oyunlar aracılığıyla kendinden ve milletinden hareketle bütün insanlığı tanıma ve tanıtmayı hedeflemiştir. Bunun için öncelikle geçmişe yönelmiştir. Özellikle toplumsal bunalımların yaşandığı, her şeyin biter gibi olduğu, uçurum ağzına gelindiği durumlarda tarih bilincinin sağlamlaştırılması gerektiğine inanmıştır. “*Toplumun ortak gerçeği*” şeklinde tanımladığı tarihin, değişmezliği sebebiyle kendine özgü bir ağırlığı ve otoritesi olduğunu savunmuştur. Ayrıca henüz oluşum sürecindeki güncel bir olayı işlemeyi, uçan bildircini avlamadan yemeye kalkışmak olarak görmüştür (Oflazoğlu, 1985: 12). Öbür taraftan bir tiyatro eserinde, toplumun ortak temeli, ortak kaynağı olan tarihi olayları ele almanın faydasını ise şöyle açıklamıştır:

“*Tiyatro oyunundaki tarih olayını seyrederken, kendimizi büyümlü bir perspektifin içinde görür, derinlerden, tâ ötelere kavrarız varlığımızı; kendimizi oyundaki kişinin yerine korken, değişmezle,*

sonrasızla, mutlaka özdeşleşiriz; ve ölümlülüğümüz, geçici bir süre için de olsa, aşılrken, ölümsüzlük özleminin tohumları ekilir içimize; yaşama gücümüz artar, deriz ki: 'Madem oyunun kahramanı o sıkıntılı zor duruma katlandı; insan olduğuma göre, ben de katlanırım; madem o çıkmazdan çıkış yolunu buldu sonunda, ben de bulurum.' Eski bir olaya ve olayın kahramanına sanat yoluyla verilen çağdaş biçim, ruhumuza umut aşılar böylece, olmazı olura çevirmede yararlanabileceğimiz bir enerjiyle doldurur içimizi" (Oflozoğlu, 1985: 13).

Yine Oflozoğlu başka bir yazısında, tiyatronun amacının "seyirciyi düşünüş biçimleriyle değil, davranış biçimleriyle, varoluş örnekleriyle güdülemek" olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla yazarın, tarihi olay ve şahsiyetleri konu edindiği tiyatro eserlerinde seyircisine kişilikli, özgür ve lider rol-model kahramanlar önererek ulusal ve evrensel değerleri, iyi ve faydalıyı kazandırmayı hedeflediği söylenebilir.

B. Bir Padişahın Trajedisi: *Yavuz Selim*

Yavuz Selim, A. Turan Oflozoğlu'nun 1998 yılında yayınladığı iki perdelik bir trajedidir. Çok geniş coğrafyalara hükmetmiş tarihi bir şahsiyetin hayatını imkanları belli olan bir sahneye sığdırmak elbette zor bir iştir. Oyun esnasında değişen mekanların dekorunu ayarlamak ve değişimleri gerçekleştirmek pek de kolay değildir. Belki de o sebeple Turan Oflozoğlu, eserinde yer isimlerini belirtirken dekor detayını vermez. Yerlerin sadece isimlerini belirtir.

Bu oyun, Yavuz Sultan Selim'in şehzadelik döneminden vefatına kadar uzanan zaman dilimini işlemektedir. Trabzon'da şehzade sarayında Selim, Hafsa ve oğulları Süleyman'ın konuşmalarıyla başlar. Yazar, bu bölümde Şehzade Selim'in babasının yönetimiyle ilgili şikayetlerinden bahseder. Selim, defalarca babasından Şah İsmail'e karşı tedbir almasını istemesine rağmen uyarılarının dikkate alınmamasından rahatsızdır. Ona göre artık babası yaşlanmış ve yorulmuştur. Sultan Beyazıt artık devlete tam hâkim olamamaktadır. Toplumsal düzen yok olmuştur. Oflozoğlu, bu durumu oyunda Selim ile Hafsa Hatun arasında kurguladığı şu diyalogla verir:

Selim: (...) Gerçeğimizi yeni bir ışıta görüp gösterecek yeni bir baş gerek bize, yeni!

Hafsa: Sultan Selim'dir o baş Sultan Selim!

Selim: (Gezinerek) Düzen bozulmuş, iştahla bağdaş kurmuş ülkeye; toplumda sağlam kurum kalmamış. Kadılar, hasipler, müftüler, müderrisler, bilginler, zahitler, müritler, şeyhler hep kokuşmuş; bir yığın sahtekâr elinde halkın kaderi. Bir yanda aşırı yoksulluk, bir yanda aşırı refah. Kimi açlıktan telef oluyor, kimi tokluktan" (Oflozoğlu, 1998: 5).

Turan Oflozoğlu, Nietzsche görüşlerinden hareketle geçmişe karşı ya tamamen destancı ve yüceltici ya da tamamen kötuleyici ve eleştirici bir bakış açısıyla yaklaşılmasını yanlış bulur. Eğer tarihten ders alınacaksa doğrular kadar yanlışların da bilinmesi gerektiğine inanır. Bu sebeple eserinde Sultan Beyazıt'ın son dönemlerinde görülen yolsuzlukları da dile getirir. Otuz yıldır devlet sorunlarıyla uğraşan padişahın artık yıprandığını vurgular. Bu durumun farkında olan şehzadeler ise gizli gizli tahta geçme planları yapmaktadırlar. İstanbul'a yaklaşma düşüncesiyle Kefe'ye gelen Selim'e, oğlu Süleyman taht kavgasında Kırım Hanı'ndan yardım almasını teklif eder. Selim, "Başkasının sağladığı iktidara başkası da ortak olur." (Oflozoğlu, 1998: 25) diyerek bu teklifi reddeder. Yazar, Selim'in bu karakterini babası Sultan Beyazıt'ın dilinden; "Şehzade Ahmet de, Şehzade Korkut da hatta Şehenşah da, tahta çıkabilmek için yabancı devletlerden yardım isteyebilirler; ama Selim tenezzül etmez böyle şeylere." (Oflozoğlu, 1998: 33) cümlesiyle teyit eder.

Allah tarafından ulu ve yaman bir görev için seçildiğine inanan Şehzade Selim, Osmanlı tahtına geçebilmek için hem babasına hem de kardeşlerine karşı mücadele verir. Mücadelesinde muvaffak olup tahta çıktığında ise asıl amacını açıklar ve baştan beri kendisini destekleyen yeniçerilerden bu amaca ulaşınca kadar durmamaya söz alır:

Selim: (...) Asıl amaca ulaşınca dek! Bütün insanları tek düzende birleştirenceye kadar savaşacağız; sürekli barışı, huzuru sağlayınca kadar en çetin, en kanlı savaşlardan dahi kaçınmayacağız. Bunları göze alıyor musunuz ağalar?

Yeniçeriler (Birlikte): Sen nereye, biz oraya!" (Oflozoğlu, 1998: 49).

Sultan Selim tahta geçince ilk iş Şah İsmail üzerine ordu hazırlamaya başlar. Aslında Safeviler de Müslümandır ve ordudakiler Müslümanlara karşı savaşmak istememektedirler. Oflozoğlu, bu kaygıyı oyunda müftünün ağzından dile getirir. Selim'in gerekçeleri ise, Şah İsmail'in Osmanlı'nın kuyusunu kazmak için Hıristiyan Avrupa devletleriyle gizli anlaşmalar yapması ve Anadolu'da Şah'ın fikirlerine kanıp doğru yoldan çıkanların olmasıdır. İran Şahı'nın dine zarar verdiğine kanaat eden müftü, Selim'e sefer için fetva verir.

Uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Çaldıran ovasında Şah İsmail'in ordusuyla karşılaşan Osmanlı ordusu büyük bir zafer kazanır. Bu zaferin kazanılmasında Sultan Selim'in dirayet ve azmi kadar, ordusunu çağın en teknolojik silahları olan top ve fitilli tüfeklerle donatması etkili olmuştur. Yazar, Sultan Selim'in bu modernliğini överken Şah İsmail'in geri kalmışlığını kendi dilinden şu cümlelerle verir:

“Gerçi onlarda top var, biz de yok; ama top kalelere karşı kullanılır. Ancak, hantal bir silahtır, ayak bağı olur, onlar toprakları ateşleyene kadar biz bineriz tepelerine; bizim oklarımız hedefi daha kolay bulur onların tüfeklerinden” (Oflozoğlu, 1998: 73).

Oyunun birinci perdesini Çaldıran zaferiyle sonlandıran Turan Oflozoğlu, ikinci perdede Mercidabık, Ridaniye ve Macaristan seferlerine değinir. İkinci perde Sultan Selim'in Tebriz'den İstanbul'a getirdiği Hasan Can'ın yönetiminde çalınan bir besteye başlar. Peşrev sonrası Hasan Can, Kapıağası Hasan Ağa'nın gördüğü bir düşü, Sultan Selim'e anlatır. Buna göre rüyasında Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı gören Hasan Ağa'nın Hz. Ali'nin kendisine; *“Var git Selim Han'a haber ver, Mekke ile Medine'nin hizmeti ona ısmarlandı.”* (Oflozoğlu, 1998: 81) dediğini iletir. Bu güzel rüyayı duyan Sultan Selim; *“Biz görevli kılınmadıkça hiçbir yönde adım atmamız. Bütün işaretiler Mısır'a yöneliyor bizi.”* (Oflozoğlu, 1998: 82) cümleleriyle sevincini belirtir. Turan Oflozoğlu'nun kurguda böyle bir diyaloga yer vermesi Selim'i seyircinin gözünde yüceltme ve onun yaptıklarını doğru gösterme isteği olarak yorumlanabilir.

Eserde Sultan Selim'in tarih bilinci ve geçmişten ders çıkarma özelliği de vurgulanır. Yanındaki Hasan Can'a Tevârih-i Âl-i Osman'dan Yıldırım Beyazıt Han'ın Ankara Meydan Muharebesi'nde Timur'a yenilişinin anlatıldığı bölümü defalarca okutur. Yazar, Sultan Selim'e söylediği; *“Asıl merak ettiğim Timur'un tâ Semerkant'tan kalkıp Anadolu'ya gelmesi, başkentinden o kadar uzaklaşmayı nasıl göze aldığı. Belirli noktalarda iâşe merkezleri kurulursa, hareket üssünden ne denli uzaklaşırsan uzaklaş, düzenbağı sağlam bir orduyla en uzun seferleri dahi zaferle sonuçlandırmak mümkün pekâlâ.”* cümleleriyle Sultan Selim'in kazandığı zaferlerin rastgele olmadığını, tarihten çıkarımlarda bulunarak geleceğe yürütüğünü hissettirir.

Uzun planlamalar ve hesaplar sonrasında Mısır seferine karar veren Sultan Selim, sefer öncesinde yine müftüden fetva alır. Yazar bu fetvanın gerekçesini Ridaniye zaferini işledikten sonra, Sultan Selim ile Tumanbay arasında kurguladığı diyaloga verir:

“Tumanbay (kibarca): Biz yurdumuzu savunmak için savaştık, kadınlarımızı, çocuklarımızı korumak için. Peki, siz ne diye kılıç çektiniz bize? Kanımızı akıtma hakkını nereden aldınız?

Selim (önce şaşırıp sonra gülümseyerek): Ben sizin üstünüze fetva ile geldim.

Tumanbay: Gerekçeniz.

Selim: Ben Şah İsmail'in üstüne yürürken, sizden önceki Mısır Sultanı dürüst davranmadı.

Tumanbay: Ne gibi?

Selim: Dulkadiroğlu'nu kıskırttı bize karşı. Ayrıca, Halep'e gelerek İran'a destek verdi. Bunları karşılıksız bırakabilir miydik?

Tumanbay (iç geçirip): Bu durumda ne dense boş” (Oflozoğlu, 1998: 109-110).

Diyalogun sonunda Tumanbay'a dahi kabul ettirilen bu gerekçeler, Mercidabık Savaşı'nın sebepleri olduğu gibi, yazarın seyirciye Sultan Selim'in boş yere kan akıtmadığı mesajını taşımaktadır. Sultan Selim'in bir devlet lideri olarak kendi topraklarının bütünlüğünü korumayı esas aldığını, devletin bekası için tehlike oluşturabilecek unsurları ortadan kaldırmaya çalıştığını göstermektedir. Ayrıca sefer düzenlemeden önce durumun maddi ve manevi açıdan bütün detaylarıyla değerlendirildiği ve gerekli hazırlıklar tamamlanmadan harekete geçilmediği belirtilmektedir.

A. Turan Oflozoğlu oyunun sonlarında, İran ve Mısır zaferleriyle doğuyu sağlama alan Sultan Selim'in artık batıya yönelişini ve ordu Mısır'dayken boşluktan istifade eden Macarların Bosna'ya saldırıp İzvornik sancak beyini öldürmeleri sebebiyle Macaristan'a sefer düzenleme arzusunu işler. Bu arada da yer yer Sultan Selim'in sırtında çıkan çibandan bahseder. Oyunu zorlu çölleri aşan, büyük düşman ordularını tarumar eden Sultan Selim'in sırtındaki çibana mağlup olup vefat etmesiyle bitirir.

Sonuç

Bir anlamda tarih bilimi, toplumdaki bireylere geçmişi hatırlatarak güncelde birlik ve beraberliği korumayı hedefler. Yaşanmış olaylardan dersler çıkararak geleceğe ışık tutmak ister. Çünkü zaman ve şartlar değişse de milletlerin karşılaştıkları durumların nitelik ve sebepleri temelde benzerlik

göstermektedir. Dolayısıyla kolektif bellek olarak da adlandırılabilir olan tarihin, bireylerin zihinlerinde canlı tutulması varlığını devam ettirmek isteyen her millet için elzemdir. Zaten insanlık tarihine yön veren büyük milletler, güçlü ve ilerlemiş bir toplum olmanın edinilen tecrübelerin ve şahit olunan gelişmelerin sonraki nesillere devredilmesiyle mümkün olduğunun bilinciyle hareket etmişlerdir. Bu şuuru topluma kazandırabilmek için ise edebî eserlerden de istifade etmişlerdir.

A. Turan Oflazoğlu da tarihi olayları kaleme aldığı eser vasıtasıyla hem devrine mesajını iletme hem de muhatabının zihninde bir tarih şuuru uyandırmak istemiştir. İnsanlık âleminde hayretlerle şahit olunan gelişmelerin hep güzel fikirlerin sonraki nesillere devredilmesi ve taklitler neticesinde meydana geldiğini belirten yazar, insan ruhunun da gelişebilmesi için güzel örneklere ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Bu sebeple de *Yavuz Selim* adlı eserinde olduğu gibi oyunlarında genelde seyircisine rol model kahramanlar sunmuştur. Yazarın bu eserde, Sultan Selim'in şahsiyeti üzerinden topluma kazandırmak istediği niteliklerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Kararlılık, fedakârlık, planlı olma, tarihe bilinçle bakma, teknolojiyi ve yenilikleri takip etme, idealleri için yaşama.

Milli bilinç oluşturma hususunda toplumumuza değer katacak bu tarz eserlerin edebiyat dünyamızda ve tiyatro sahnelerimizde çoğalması dileğiyle.

Kaynakça

- Emecen, Feridun (2013). "Yavuz Sultan Selim", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Enginün, İnci (2004). "Turan Oflazoğlu ve Türk Halk Kültürü", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 357-367.
- Kaplan, M. (1983). "III. Selim", *Şehir Tiyatrosu*, S: 437, Aralık, s. 26-27.
- Oflazoğlu, A. T. (1985). "Tarih ve Tiyatro", *Türk Dili*, Yıl: 34, Sayı: 397, s. 1-14.
- Oflazoğlu, A. T. (1998) *Yavuz Selim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Türkmen, H. (2010). *A. Turan Oflazoğlu'nun Tiyatro Eserlerinde Şahıs Kadrosu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

KİLİS SANCAĞI TAHRİR DEFTERLERİNDE SANCAĞA AİT BAZI ÖZEL UYGULAMALAR

Some Special practices belongs to Tahrir Defteris of Kilis Province

Metin AKİS*

Özet

16. Yüzyılın ilk çeyreğinin sonları Kilis'in bir Osmanlı sancağı olduğu yıllardır. Mercidabık Savaşı sonrasında Kilis ve çevresi süratle Osmanlı'nın Anadolu topraklarında iki asırdan fazla süreden beri uygulamış olduğu sistemin uyarlanmasına sahne oldu. Osmanlı İmparatorluğu Kilis'e cebri bir yönetim anlayışı uygun görmek yerine benzer bölgelerde olduğu gibi, kısmen mevcut uygulamaları da hesaba katarak, daha çok bilindik ama yönetsel açıdan pratik ve ekonomik yönetim anlayışının örneklerini Kilis Sancağında uygulamış oldu. Bu yönüyle Kilis zaman zaman Anadolu ve Suriye'nin eski Memlük Devleti'nin uygulamalarını da içeren bir yönetim anlayışı içerisinde ocaklık yurtluk sancak statüsünde idare edildi.

Bu çalışmamızda Kilis Sancağı Tahrir Defterleri temel kaynak olarak seçilmiştir. Bu defterlerdeki kişi, yer, ölçü, meslek v.b. sınıflandırmalar, sancak içerisindeki nitelikleri itibarıyla ele alınacaktır. Sancak dahilinde bulunan zeytin üretimi, ocaklık yurtluk tarzı yönetim anlayışı, kanunnamelerdeki özel durumlar ve Kilis Sancağının bütün 16. Yüzyıl boyunca geçirmiş olduğu değişimlerin örnekleri makalede ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kilis Sancağı, Tahrir Defterleri, Ocaklık- Yurtluk Yönetim Anlayışı, Feddan, Kısım, Romanî ve İslâmî Zeytinler.

Abstract

Years of the end of first quarter of 16th. Century were the foundation of the province of Kilis. After the Mercidabık War became the seen of operation of the practices of the Ottomans rapidly modification to Kilis and round. Ottoman Empire practiced despite that not compulsory practices but calculating that fairly general practices and mostly known accordingly examples of administration both practical and economic administration policies in Kilis Province. On this way Kilis sometimes ruled old administration policies which belongs to Mamluk State we call Ocaklik-Yurtluk.

At this work we used Tahrir Defters of Kilis Province as a base sources. In this defters some categories like people name, places, calculations, and professions etc. Taken hand according sources of province. Transformation of The Kils province in the 16.th century, production of olive plantation, ocaklık-yurtluk style administration policies, and law codes of the Kilis province and all examples will be mentioned at article.

Key Words: Kilis Province, Tahrir Defters, Ocaklık-Yurtluk administration, Feddan, Kısım, Romanî and İslâmî Olives.

---

* Prof. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Öğretim Üyesi, akis@kilis.edu.tr

Giriş

Kilis ve civarının Osmanlı hâkimiyetine geçmesi en azından çeyrek asırdır devam eden Osmanlı-Memlûk rekabetini bitirmiş oldu. Osmanlılar öncelikle Memlûklerle dostane ilişkiler geliştirme düşüncesinde olmalarına rağmen, Memlûk Sultanlığının bölge hâkimiyetine olan iştihayı, Osmanlı ile girişmiş olduğu düşmanca tavırlar, İran meselesine olan tarafgir tutumu nedeniyle Yavuz Sultan Selim zamanında Memlûk Sultanlığına karşı bir sefer düzenleme zorunluluğu ortaya çıktı. Aslında adı konmayan gerekçe ise Memlûk Sultanlığının hâkimiyeti altında yer alan kutsal topraklar dediğimiz Mekke ve Medine şehirleri ile Osmanlı Devletini gaza politikası açısından destekleyebilecek yoğun kesafetteki Müslüman nüfusun varlığı Osmanlı Devletini cezbetmiş olduğunu söyleyebiliriz. Memlûk Sultanlığı, Sulatan Kayıtbay döneminde ekonomik anlamda çeşitli ıslahat girişimleri yaşadı. Bu dönemde bazı arazi düzenlemelerine girişildiğini görmekteyiz. Kilis sancağına ait ilk tahrirde geçen "**Ber veh-i Kanun-ı Sultan Kayıtbay**" ve "**Gallat-ı nakdiye fi zaman-ı Sultan Kayıtbay**" ifadeleri Kilis ve yöresinde Sultan Kayıtbay kanunlarının Osmanlıdan önce ve Osmanlı döneminde etkin şekilde uygulandığını düşündürmektedir.(BOA:TTD.,No:93, Petry, 1998:96-117).

Memlûk Sultanlarının sonuncusu olan Kansuh El-Guri' istemeyerek de olsa yönetime geldi. Göreve gelmesi Memlûk şurasının kararı neticesinde gerçekleşti. Sultanlığa başladığında oldukça yaşlı sayılabilecek yaşlarda idi. Altmış beş yaşları civarında olduğu tahmin edilmekte. Onun dönemi de temelde iç karışıklıkları önleme ve hazineyi zenginleştirme gayretleri ile geçti. Bu amaçla halka büyük oranlarda vergiler alınmaya başlandı. Halktan büyük miktarda vergi alınması sınırlı oranda tarım gelirleri ile hayatiyetini devam ettirmeye çalışan kır ve kent ahalisi üzerinde askerî manadaki baskıların artması manasına geliyordu. Ekonominin harcamalar üzerindeki baskısı giderek artmış olması, Memlûk Sultanlığını yeni yollar aramaya yöneltti. Devalüasyon ve akçe tarzı metal para kullanımından bakır para kullanımına geçmek zorunda kalmıştı. Sultan Kayıtbay dönemi her ne kadar kısmi bir rahatlama getirmiş olsa da, Sultan Kayıtbay' dan başlayarak devam ettirilen devalüasyona halkın tepkisi de büyük oldu. Zaman zaman idare vergileri toplamak ve düzeni sağlamak amacı ile güç kullanmak zorunda kaldı. (Popper,1957:295)

Osmanlı döneminde köylerden alınan vergiler genelde 1/5'i geçmemekteyken, -Kilis sancağında ortalama olarak 1/7 oranında-16. Yüzyılın başlarında Memlûklerin aynı bölgeden topladıkları vergi 1/3 oranları civarındaydı. Bu duruma göre, Osmanlıların bölgede Memlûklere göre daha düşük oranda vergi topladıkları ve yerel halkın eskiye göre daha memnun edilmiş olabileceği düşünülebilir.(Venzke, 1981:112)

Osmanlılar muhtemelen eski yönetim döneminin de idarî görevlerde bulunmuş kişilerden istifade ettiler. (BOA.,TTD.,No:181:4, TKGMA., No:171:8) Memlûklerin toprağa dayalı olarak kurdukları vergilendirme sistemini daha da geliştirilerek devam ettirildi. (İnalçık,1954:108) Hanefî fakihleri tarafından ortaya atılan ve Osmanlı fakihleri tarafından da geliştirilen arazi kanunları Suriye'de resmi statüde uygulandı.

Canpolatoğulları Ailesi

Kilis'in bir sancak merkezi olarak Osmanlı döneminde öneminin gittikçe artmış olduğunu görmekteyiz. Bu yeni konumu kültürel ve ekonomik açıdan sancak merkezi olarak Kilis şehrinin önemini arttırmıştır.(Doğramacıoğlu, 2002:7) Canpolatoğulları ailesi bölgede Abbasiler döneminden beri yönetici aileler arasında yer almıştır. Canpolat Bey 1550'lerin başında Kilis Sancakbeyliğine getirildikten sonra aile artık "**Canpolatoğulları**" olarak anılmaya başlanmıştır. Abbasiler ve Eyyubiler devrinden beri siyasette etkin olarak yer aldılar. Bu nedenle Antakya vilayeti yakınlarındaki "**Kusayr**"(Konyalı:426,Venzke, :48, Rafeq.:1515-1534) aileye iktâ olarak verilmişti. Kuzey Suriye'nin siyasi hayatında oldukça belirgin konuma gelen aile, zaman zaman faaliyet sahasını Anadolu içlerine ve Suriye geneline de yaymıştır.

Memlûk döneminde Canpolat ailesi Kilis ve Com bölgelerindeki konar-göçerlerden sorumlu tutulmuş ve Osmanlıda olduğu gibi **Ekrâd beyleri** olarak muamele görmüşlerdir. Kuzey Suriye için temel sorunlardan birisi memlûk yönetimini yerel elit olarak tanımlayabileceklerimiz ailelerin yönetimine mecbur kalmasıydı. Bunlar arasında ise Kusayr kökenli olduğu da iddia edilen Canpolat Bey'in mensup olduğu aile ile Yezidi Şeyhlerinin dayandığı Okçu İzzeddinli ailesinin rekabet halinde olduklarını görmekteyiz. Canpolat Bey'in babası Kasım Bey, Memlûklere bağlı siyasi yaşamını sürdürürken Memlûk yönetimi ile ters düşmüş, onun yerine Yezidi şeyhlerinin evladından Şeyh İzzeddin'e Azez ve Kilis bölgesinin beyliği verilmişti. Beyliğin Kasım Bey'den alınması, bölgeye girmeye hazırlanan Osmanlı yönetimi ile Kasım Bey arasında yeni irtibatların da ortaya çıkmasını temin etmiş olmalıdır. Zaten

Yavuz'un bölgeye gelmesiyle de Kasım Bey Çerkez Hayri Bey ile işbirliği yaparak padişaha bağlılığını bildirmişti.(Konyalı,:427)

Kasım Bey'i hayali bir kişilik olmaktan çıkararak Peçevi'nin vermiş olduğu bilgilerdir. Kasım Bey Yavuz'un seferi tamamlayarak İstanbul'a dönmesi üzerine onunla İstanbul'a geldi, yanında da henüz küçük yaşta olan oğlu Canpolat da bulunmaktaydı.(Peçevi:51) Şeyh İzzeddin Karaca paşa ile Halep'te kalmış ve paşayı kışkırtarak Kasım Bey'in bölgeye tekrar bey olarak tayin edilmesi durumunda büyük isyanların çıkacağını söyleyerek paşayı ikna etmişti. Paşa'nın da Yavuz'u ikna etmesi ile de Kasım Paşa İstanbul'da idam ettirilmiş, oğlu Canpolat da müteferrika olarak sarayda eğitilmek üzere alı konulmuştur.

Bu gelişmeler üzerine Kilis ve Ekrâd Sancakbeyliği Şeyh İzzeddin Bey'e kalmıştı. Elimizdeki 1536 tarihli tahrir defterinde İzzeddin Bey "*Liva-i Ekrâd Mirlivası*" olarak geçmektedir.(BOA.TTD.NO181:51) Bu tahrir yalnız ilk tahrir değildir. İlk tahrir 1519 tarihli olanıdır. 1519'daki ilk tahrir esnasında Kilis ve civarının bağımsız sancak merkezi olmayıp Halep Vilayetine tabi nahiye olarak kaydedilmiş olmaları nedeniyle gelirleri Halep sancakbeyine bırakılmıştı. Şeyh İzzeddin Bey bu göreve 1527 civarında getirilmiş ve sancağın ilk tahrir defteri olan 1536' tarihli tapu tahrir defterinde Kilis şehrine ait vergi gelirlerinden bir kısmı ve konar-göçerlerin bir kısım vergileri sancakbeyi geliri olarak Şehy İzzeddin'e bağlanmış idi.(Kunt:128)

Şeyh İzzeddin bölgede yaşayan konar-göçer gruplar üzerinde birleştirici olduğu söylenebilir. Kendi döneminden sonra bile Kilis ve Ekrâd Sancağına tabi olan konar-göçerlere "*Ekrad-ı İzzeddinli*" veya "*Ekrad-ı Okçu İzzeddinli*" yürükleri denilmiş olması bizlere bilgi vermektedir. İzzeddin Bey yaklaşık on yıl kadar görevde kaldıktan sonra yerine bir erkek evlat bırakmadan öldüğü Şerefname'de dile getirilmektedir. Şerefname'de Şeyh İzzeddin'in ölümünden sonra bir süre Kilis'in yönetiminin Adıyaman beylerine geçtiği bildirilmekte, ancak bunun ne zaman olduğu ve ne kadar sürdüğü hakkında bilgi verilmemektedir.

Canpolat Bey'e de eski Maarra Sancakbeyi olduğunu bildirilerek Gurre-i Zilkade 955 H.'de 236.500 akçe has geliri ile verilmiştir.(Emecen, Şahin,1999:53-123) Canpolat Bey 1550-51 tarihinde sancakbeyi olarak atandıktan sonra genel anlamda sancağın durumunda dirlik ve düzeni sağladı.(Peçevi:51) Vergi gelirlerinde ve şehrin imar faaliyetlerinde büyük bir artış görülmüştür. Onun zamanında Kilis Şehri büyük oranda imardan geçerek,(TKGMA, TTD.,No.171:1-8) sancağın her yanında dirlik ve düzenliği sağlamıştır.(Peçevi:51) Bu tarihlerden itibaren otuz yıldan fazla sancağın yönetiminde kaldığını söyleyebiliriz. Bunu Kıbrıs adasının Osmanlı tarafından fethedilmesi ile birlikte değerlendirecek olursak günümüzle ilgili bir başka karıştırılan mesele de açıklığa kavuşmuş olacaktır. Kıbrıs'ın fethi meselesi Canpolat Bey'in ölümü ile birlikte ele alınmıştır. Ama aslında hemen Kıbrıs seferi öncesinde saraydan yazılan fermanlarda Kıbrıs seferine Canpolat Bey'in kendisi değil bir alaybeyi idaresinde asker sevk ettirilmesini emr etmekteydi. Veya daha sonraki belgede Trablus limanından gemiye yüklenecek askerlere Canpolat Bey'in oğlunun kumanda etmesi istenmekteydi. Tüm bunlar ve yine savaştan sonra da Canpolat Bey'e merkezden emirler gelmeye devam etmesi, bu savaşa bizzat giden kişinin Canpolat bey olmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısı ile bugün Tekke veya Canpolat Camiinin haziresinde bulunan mezarın bizzat ona ait olması lazımdır. Kıbrıs'ın alınmasına bil fiil katılmasa bile o zamanda hayattaydı, (MD.No.21:167-168) hatta bu hizmeti ve Kıbrıs seferinde yardımı nedeniyle ödüllendirildi.(Griswold:68)

Anlaşıldığı kadarıyla Canpolat Bey 1570 ile 1580 arasında vefat etmiştir. Onun ölümü üzerine yerine bilfiil sarayda müteferrika olarak eğitilmiş olan Hüseyin Bey'in yönetime gelmesi bekleniyordu. Ancak, muhtemelen yerelde önemli bir oluşturan kardeşi Habip Bey bu durumu kabullenmedi ve güç kullanmak suretiyle dört yıl kadar sancak idaresinde kalmaya devam etti. Ancak bu yönetimi merkezin kabul etmediği ve sonrasında sancak hakimiyetini sağlamış olan Hüseyin Bey'in kayd-ı hayat şartıyla Kilis Sancağına bey olarak atanmış olduğunu görmekteyiz. Hüseyin Bey'in Osmanlı sarayı ile kurmuş olduğu yakın ilişkiler sayesinde Suriye bölgesindeki önemini gittikçe arttırmış oldu. Hakimiyet alanını Halep- Şam ve Trablus'a kadar genişletmek istedi. Yalnız 1605'te Van Seferine askerleri ile birlikte gecikerek varması, bu esnada ağır bir yenilgiye uğramış olan Osmanlı ordusunun mağlup serdar-ı ekremi Çağalazade Sinan Paşa'nın hişmını çekmesine neden oldu. Neticede yakalattırıldı ve idam ettirildi.

İdam haberi Kilis'e ulaştığında Halep'te vali olarak görev yapan Hüseyin Paşa'nın yeğeni Ali Paşa'da sadrazam Çağalazade Sinan Paşa'nın kararına tepki olarak büyük çapta isyan başlattı. Kuzey Suriye'de Halep merkezli bağımsız bir devlet kurmak istedi. Bu amaçla Taskona dükü Ferdinand ile irtibata geçti. Ali Paşa'ya Dürzi Emir Fahreddin bin Maan da yardımda bulundu. İsyân 1608'de Kuyucu Murat Paşa idaresinde Osmanlı ordusunun Canpolatoğlu Ali Paşayı Uluç Ovasında bozguna uğratması ile neticelendi.(29 Cemaziü'l-âhir 1016/21 Ekim 1607) İsyânın bastırılmasından sonra Canpolatoğlu ailesinin büyük kısmı şehirden çıkarıldı.(Griswold,1983:60-154,Rafeq:1515-1534,Qoralli1939:1-100)

Canpolatoğlu Ali Paşa padişah tarafından affedilerek Budin'e sancakbeyi olarak görevlendirildi. Ama Kuyucu Murat Paşanın idamını istemesi nedeniyle Budin'de boğduruldu. Ailenin geri kalan üyeleri Lübnan taraflarında Dürzilerin arasında siyasi etkilerini devam ettirmeye çalıştılar. Hatta bu sahadaki faaliyetleri günümüze kadar devam etmiştir.(Griswold:156)

Osmanlı devleti fetih metodu olarak birbirinden farklı iki tavrı sergilemiştir. Bunları; ilk önce muhtariyet daha sonra da bu ülkeler üzerinde direk kontrol yolunu seçmek şeklinde özetleyebiliriz. Direk kontrol tımar sistemini uygulamak anlamına gelmekteydi. Tımar sistemi ise, metotlu bir şekilde ülkenin nüfus ve gelir kaynaklarının tahrir defterlerine kaydedilmesini gerektiriyordu. Tımar sistemine geçilmesi eski yönetime ait sosyal ve ekonomik düzenin izlerinin tamamen silinmesi veya ortadan kaldırılması şeklinde değil, yerel faktörlerle uyum içerisinde gerçekleştirilmekteydi.(İnalçık, 1943:489-505)

Elimizdeki en eski tahrir defteri İnalçık tarafından neşri yapılan 835 H ve 1431-1432 M. tarihli olanıdır. İnalçık'a göre Osmanlıda tahrir çalışmaları çok daha öncelerden beri yapılmaktaydı. Onu bu yarıya götüren ise ilk tahrirde kullanılan dil ve defterin sistematik yapısı uzun yılların tecrübeleri neticesinde oluşmuş olduğu izlenimidir. Nitekim tahrir defterleri gerçekten de en eski tarihli olanlarından başlayarak en yoğun olarak karşımıza çıktıkları 16. Yüzyıla kadar yaklaşık iki asır süresince hiç değişmeden aynı tarzda tutulmaya devam edilmiştir. Defterdeki Farsça unsurlara bakarak bu sistemin İran- ilhanlı veya Selçuklu menşeli olabileceği de düşünülmektedir.(İnalçık,1954:110)

Kilis Sancağında Vergiler ve Ölçü Birimleri

Feddan

Feddan, bir arazi ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Anadolu'da en azından iç ve batı Anadolu'da pek rastlanılmayan bir ölçü birimidir. Muhtemelen Arap vilayetlerinden Osmanlı'ya intikal etmiş olabileceği düşünülebilir. Kilis Sancağı tahrir defterlerinde geçtiği halde hakkında kanunname bahsedilmemektedir. Feddan hakkındaki en geniş açıklamayı Şam kanunnamesinde bulmaktayız. Buradaki bilgilere göre; feddan; Arap topraklarında ve Anadolu'da kullanılan çift yerine kullanılan arazi ölçüsüdür. "**Feddan-ı Romanî**" ve "**Feddan-ı İslâmî**" olarak iki kısma ayrılmaktaydı. Romanî feddan bir çift öküzün gündüz ve gece süresince çift sürmesi durumunda sürmüş olduğu alan anlamındadır. İslâmî feddan ise bir gündüz boyunca sürdüğü alandı. Bir üçüncü tür ise "**Feddan-ı Hıras**" olarak adlandırılmakta ve öğle vaktine kadar çift sürmesi durumunda sürülmüş olan alanı tanımlamaktaydı. Kilis'te Romanî feddan ve İslâmî feddan ölçüleri kullanılmasına rağmen feddan-ı hıras ölçüsü defterlerde geçmemektedir.(Barkan,1943:220)

Kilis Sancağı tahrirlerinde özellikle ilk tahrirde hemen bütün köylerin isimleri hizasında o köyün ekili alanlarının miktarı feddan cinsinden gösterilmiştir. Feddan-ı Romanî ve feddan-ı İslâmî ölçülerinin her ikisi de kullanılmıştır. Azez kasabasına ait 80 feddanlık arazi kaydedilmiş, aynı tahrirde Kilis'in 22 fedanlık ekili arazisi mevcuttu.(BOA.,TTD.,No.93:201-205) Romanî daha fazla, 93' köyün 88'sinde, İslâmî feddan ölçüsüne göre hesap edilmiş köyler ise 5 adettir. Daha sonraki defterlerde feddan olarak verilen ölçüler azalmaktadır.

Kısm

Osmanlı Devleti tarafından alınan vergi miktarı olarak uygulanmaktaydı. Tahıl üretiminden alınan vergi oranıdır. Tahıl dışı ürünler (Zeytinlik, bağ, pamuk, bostan v.s.) hasil içerisinde hesap edilmelerine rağmen, kısm'a tabi değillerdi. Her birinin vergi oranı kanunname de ayrıca belirtiliyordu. Tahıllardan alınan kısım ise; var olan uygulamaya toprağın durumuna ve sulana birliğine göre yarısından onda birine kadara değişen oranlarda alınabilmekteydi.(Makovsky, 1984:91) Nuveyrî ; yağmur suyuyla beslenen ürünler için yarı yarıya, toprakların çoğu için üçte bir yada dörtte bir oranında, ortakçılarının ektiği mezraalar için beşte bir yada altıda bir oranında ve kıyı yada sınır toprakları için yedide bir veya sekizde bir oranında belirlenir demektedir. 16. Yüzyılda Osmanlıda genel olarak 1/8 oranında sabit miktarda öşür vergisi alınmaktaydı. Hatta, bazen çiftçilerden bu verginin adından anlaşıldığı şekilde 1/10 oranında alınmasını isteyenler de yok değildi.

Kısm para olarak alınabildiği gibi, aynî olarak üründen de ödenebiliyordu. Sipahi veya emirler her iki türden alabilecekleri vergiyi, zaman zaman köylülerle anlaşarak, bazen de pazar şartlarının durumuna göre, en çok kâr getiren hangisi ise tespit edip, köylüye şart koşabiliyorlardı. Kilis Sancağında kısım üzerinden vergi alınan köyler her tahrir döneminde daha fazla olmuştur. Azez nahiyesinde 1519'da 93 köy' den 64'ünde, 1536' da 111 köyün 101'inde, 1570'te 148 köyden 143'ünde, 1590'da 133 köyün 118'inde kısım olarak vergi alınıyordu. Com Nahiyesinde mevcut her tahrir defterinde de maktu veya dimos alınmayıp 1/6 oranında kısım olarak vergi alınıyordu. 1536'da 37 köy, 1570'te 64 köy ve 1590'da 76 köy kısım olarak vergi ödüyordu. Şehirlerin tahıl türünden vergilerinin de kısım olarak alındığı hesaba

katılırsa, 1519'da 66 , 1536'da 140, 1570' de 209, 1590'da 196 yerleşim biriminde kısım olarak vergi alınmaktaydı.

Kilis Sancağında Kısım oranı, Osmanlılarda yaklaşık 1/7 oranında uygulandı. Yaptığımız hesaplamalar neticesi, Azez nahiyesinde, her dört tahrir defterinde de kısım oranı 1/7,5 ve 1/7,8 arasında değişmektedir. Aşağıda bahsedeceğimiz üzere, bu nahiyenin köylerinden bir kısmı maktu veya dimos olarak vergi ödüyordu. Com nahiyesi, büyük oranda konar-göçerlerin iskânına tabi tutulduğu için, muhtemelen Azez nahiyesinde eskiden beri alınmakta olan kısım oranları burada uygulanmadı. Hemen tümünde 1/6 oranında kısım alınıyordu.

Maktu veya Dimos

Osmanlıda vergi toplama metodu olarak kısmın zıddı olan uygulamadır. Dimos; ürünler üzerinden para olarak alınan vergi çeşididir. Kilis Sancağına ait defterlerde bazı köylerde maktu bazılarında dimos kullanılmıştır. Maktu ile dimos arasındaki fark; maktunun ürünler üzerinden belirlenen sabit miktarın ürün veya para olarak ödenmesi hali, dimos ise bu sabit oranın sadece para olarak ödenmesidir. Bu vergi muhtemelen Grek menşeli olup “**demosia**” dan gelmekte ve İslâm öncesi metinlerde yer almaktadır. Aynı terim erken dönem İslâm metinlerinde de geçer. Daha sonra ortadan kaybolmuş olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğunun Suriye bölgesini ele geçirmesinden sonra tekrar tahrir defterlerinde görülmeye başlanmıştır. Fakat tahrirlerde kelimenin tarihî ve edebî anlamı dışında vergi toplama yöntemi olarak görülmektedir.(Al-Nuveyri:260)

Şam kanunnamesinden öğrendiğimize göre dimos akçe veya ürün olarak alınan bir vergi türüydü ve Şam civarında “**fasl**” veya “**mafsul**” da denmekteydi.(Barkan:220) Kilis sancağı tahrirlerinde köyler genellikle kısım olarak vergilendirildiği halde 1519'da 18 köy maktu ve 1 köy de dimos olarak vergi ödüyordu. 1536'da 9 köy maktu, 1 köy dimos, 1570' de 4 köy maktu ve 1 Arap taifesi dimos, 1590'da 13 köy maktu 1 taife ve 1 köy dimos olarak vergilendirilmiştir. Dimos olarak kaydedilen bir köy veya taife sadece belirlenen sabit rakamı ödemekte, buna karşın başka hiçbir ürün vergisi ve örfi vergi ödemiordu. Tahrirlerden anlaşıldığına göre bölgede Osmanlı yönetimi yerleştikçe dimos türü vergilendirmeden aşamalı olarak vazgeçilmiştir. Ancak, dimos'un çok yaygın olarak kullanılmamış olması bir tarafa Osmanlı yönetiminin mevcut duruma çok fazla müdahil olmadığını da bir örneğini göstermektedir. Tahrir defterlerinin bu türden vergileri de geçmişten getirerek Osmanlı vergi sisteminin içerisine yerleştirmiş olması, asırlar boyunca devam etmiş olan Osmanlı yönetiminin dayatmacı değil, müsavat arzulayan bir yönetim anlayışı uygulamaya çalıştığını göstermektedir.

Kırat ve Sehm

Kırat ve sehm tahrir defterlerinde vakıf, mülk ve mirî arazinin hasıl içerisindeki miktarları belirtmekteydi. Kırat ve sehm genellikle birbirinin aynı gibi işlem görmektedir. Ama Şam kanunnâmesinden öğrendiğimize göre aralarında fark vardı. Kanunnamede” *Kırat, bir kanun-ı mukarrerdir. Her nesne-i bir miskal ki yirmi dört kıratıdır Yirmi Dört hisse farz idüb taksim iderler. Sehm, ve sehmden nihayet yoktur yirmi dört olur ve dahi ziyade olur ve nakıs dahi olur şol evkaf hisseleri ki sehimle vâkî olmuşdır kaç sehimden taksim olunmuş ise beyan olunmuşdır.*” ifadeleri aradaki farkı belirtmektedir.

Romanî ve İslâmî Zeytinler

Zeytin üretimi Kilis için geçmişte olduğu kadar günümüzde de temel üretim çeşitliliği olarak karşımıza çıkar. Kilis'e ait tahrir defterlerinin kanunnamedelerde zeytin ve zeytin ağaçlarına yönelik düzenlemelerin bulunmuş olması, ne kadar değerli bir ürün olduğunu ortaya koymaktadır. Zeytin sabun sanayinde kullanılması, yemeklik ve aydınlatma aracı olarak kullanıldığını da hesaba katarsak, modern dönemlere kadar katma değeri en fazla olan ürün olarak adlandırabiliriz. Uzun süre saklanabilmesi ve bölgeler arası ticaretin konusu olabilmesi nedeniyle de oldukça önemli bir yere sahiptir. Kanunnamede zeytin ağaçları Romanî ve İslâmî oluşuna göre değişik biçimlerde vergilendirilmiştir. Aca bu iki kavramın Osmanlı üretim vergilendirme sistemi içerisindeki ne idi. Makovsky'e göre tapu tahrir defterlerini ayrıntılarıyla inceleyen biri için Romanî ve İslâmî sözcükleri pek anlam taşımamaktaydı. Yalnızca Romanî' den alınan verginin daha yüksek olduğunu belirtmiştir.(Makovsky,1984:91-127) Singer'e göre de Romanî zeytinden alınan vergi İslâmî zeytin'in tam iki katı olduğundan bahsetmektedir. (Singer:66)

Peki, bu vergi farkı nereden gelmekteydi. İlk bakışta Romanî ve İslâmî ayrımının Roma yönetimi ve İslâm yönetimi dönemleri gibi algılanması normal olarak görülmektedir. Buna vurgu yapan Cohen, aradaki vergi farkını, Romanî ağaçların yaşının genellikle bin yılı aştığına, bu nedenle daha fazla ürün verdiğine ve İslâmî ağaçlarınsa birkaç yüzyıllık olduğu için daha az ürün verdiğini ileri sürer. Ağaçlar arasındaki fark, büyük bir olasılıkla bölgede yaşayanlar ve özellikle de oranın köylüleri

biliniyordu.(Cohen,1988:74,75, Singer:67) Hüterroth'a da zeytin ağaçları üzerinden yapılan vergilendirmelerde *"harac-ı zeytin-ı Romanî"* ve *"Mahsul-ı Zeytin-i İslâmî"* gibi iki usul olduğunu, Romanî olanların fetihten önceden ekilmiş olanlar, İslâmî zeytinin de fetihten sonra ekilmiş olan ağaçlar olduğu belirtir.(Hüterroth:70) Lewis ise Romanî ve İslâmî zeytin ayrımının zeytin ağaçlarının bulunduğu toprağın Romanî veya İslâmî feddan ile ölçülmüş olmasına bağlamaktadır.(Lewis:19) Şam'da yine zeytinden Romanî ve İslâmî olarak iki şekilde vergi alınmakta ve. Romanî ağaçlardan alınan ürün haraç olarak vergilendirilerek yarısını devlet yarısını da reaya almaktaydı. İslâmî zeytinler ise ağaç başına vergilendiriliyor ve iki ağacına bir akçe vergi alınmıyordu.(Bakhit:149)

Peki, Kilis Sancağına ait kanunnamelerde ve tahrir defterlerinde bu duurm nasıl ele alınmıştır. Buna dair bir örnekte; Sucu köyü ait zeytinlikler için *"karye-i mezburede vakî olan romanî zeytin ağaçlarından hasıl olan zeytinun nısfını ahali-i karye tumar eylediği ecilden mutasarrıf olub nısf-ı aharin sipahi olanlar alub mutasarrıf olmak kadimden olageldiği üzre kanunları olduğu ecilden haliya ol vech üzere defter-i cedidde tesbit olundu romanî zeytinun kanunu budurki zikr olundu"*. İfadesine göre Romanî zeytinlerin mahsülünün yarısı tumar etmeleri şartıyla köylülerin yarısı da sipahinin geliri olarak paylaşılmaktaydı. Bu köyün 6.250 akçe tutarındaki zeytin gelirinin 3.125 akçesi sipahiye gelir olarak alınmaktaydı.(BOA.,TTD.,No.93:223) Kilis Sancağına ait mevcut üç kanunnamede zeytin ile ilgili hükümler yer almaktadır. İlk kanunnâmede, zeytinliklerin çoğunluğunun Romanî olduğu kaydedilmekte ve eskiden beri tımarını yapması karşılığında yarı mahsulünü reayanın aldığını yazmaktadır.(BOA.,TTD.,No.181:1-5) Kilis sancağında Romanî ve İslâmî zeytin ağaçları arasındaki bu oran en son tahrire kadar devam etmiştir. 1590'da 26411 ağaç Romanî zeytin ve 871 ağaç ta İslâmî zeytin bulunmaktaydı.

Zeytin ağaçlarının vergilendirmesi ilgili çeşitli araştırmacıların görüşlerinden yukarda bahsetmiştik. Şimdi bunları ele alacak olursak; Öncelikle Cohen ve Hüterroth tarafından savunulan görüşler genel olarak zeytin ağacının ömrü ile uyuşmamaktadır. Kilis ve çevresinde üretimi yapılan zeytin ağaçları belli bir döngü içerisinde yetiştirilir. Ağaçlar, yaklaşık 100-150 yıl zarfında yetişip, olgunlaşır daha sonra da sökülür. Yerine bağ dikilir. 40-50 yıl bağ olarak ürün alındıktan sonra tekrar zeytin fidanları bağla yer değiştirir. Bu usul yüzyıllardan beri Kilis ve civarında uygulanmaktadır. O nedenle Cohen ve Hüterroth'un iddia ettikleri gibi zeytin ağaçlarının bin yıl gerisine varan geçmişlerinin olması imkân kabiline değildir.

Lewis'in görüşü de her birinden ağaç başına alınan vergilere baktığımızda mümkün görülmemektedir. Örneğin Azez kazasında bulunan Romanî zeytin ağaçları *"Kasaba-i mezburenin zeytinu Romanî olub kadimden beru dirakte birer akçe haraç aluna gelemeğin gayru olageldüğü üzren ittiba olundu"* (TKGMA.,TTD.No.171:11) İslâmî zeytin ise kanunnamede *"Ve zeytin-ı İslâmînin... her yüz ağacına kırkar akçe haraç alınur."* Şeklinde geçmektedir. Ağaç başına vergi alınması durumunda Romanî zeytinden her bir ağacına 1 akçe, İslâmî zeytinin 2,5 ağacına bir akçe vergi alınmaktaydı. Singer' de ağaç başına alındığında Romanî zeytin'in İslâmî' ye göre iki katı oranında vergilendirildiğini söylemektedir. Netice olarak Lewis'in görüşlerini de doğru kabul etmek mümkün değildir.

Burada şunu tespit etmek gerekir o da; Zeytinin iki ayrı şekilde vergilendirmesi farklı özelliklere sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu fark zeytin ağacının türünden, yani her yıl veya iki yılda bir ürün vermesi ile ilgili olabilir. Eğer her yıl ürün veren ağaçlar Romanî olarak vasıflandırılıyorsa, İslâmî ağaçlara göre iki kat vergi alınması bu nedenle mantıklı olabilir.

İkinci bir fark da "sahipliğinden" dolayı olabilir. Zeytin ağaçları sultana mahsus topraklar üzerinde bulunan ağaçlar olabilir. Bu konu hakkında en son kanunnamede Kilis ve civarındaki zeytinlik alanlar ilgili çok değerli bilgiler yer almaktadır. Nitekim kanunnâmede Canpolat oğlu Hüseyin Bey zeytin ağaçları ile ilgili bilgi verirken *"Tevzi'i bu kularına emr olundukda a'yân-ı Vilayeti getürdüb envâ'ı sa'y ve ikdâm ile boz ve hâlî yerde olan her bir dirakte ziyade ile on iki akçe resm-i tapu ve her sene üç akçe mahsul ve ma'mur yerde olan her dirakte otuz akçe resm-i tapu ve her sene dört akçe mahsul ve zeytin-ı İslâmî reayanın mülkü olmağın rüsum-ı tapu vermeyüb her dirakte yılda dört akçe harâc vermek üzere kabul edürüb."* (TKGMA.,TTD.,No.171:1-9) Bu ifadeden de açıkça anlaşıldığı üzere İslâmî zeytin reayanın mülküdür ve zeytin ağacını İslâmî türünden elinde bulunduran reaya karşılığında tapu resmi ödememektedir.

Zeytin-i İslâmî' yi mülk olarak reayanın elinde bulundurulan zeytin ağaçları olarak tespit ettikten sonra geriye kalan Romanî zeytinler de devletin elinde bulundurduğu, bir çeşit ortaklık tarzında zeytin ağaçları sınıfına girmektedir. Kanunnâmede de açıkça bahsedildiği üzere, Romanî zeytinden tapu resmi alınmaktadır. Bu ağaçların üretiminde görev alan reaya her bir ağaç için, 1590 yılında hazineye 12 akçe resm-i tapu(Pakalın:399) ödemek zorundaydı. Ama İslâmî zeytin ağaçlarında tapu resmi ödenmiyor, buna karşılık Romanî' den her yıl için bir akçe fazla, yani dört akçe haraç adı altında vergi ödüyordu.

İslamî zeytin ağaçları, muhtemelen daha önce tahıl ziraatı ile mükellef olan reayanın çeşitli sebeplerle- zeytinin ekonomik getirisinin daha fazla olabileceği- tahıl ziraatını bırakıp, zeytin ağacı dikmesi ile ortay çıkmış olmalıdır. Benzer bir uygulama Karaman'da tarla iken bağ'a dönüşmüş yerler için uygulanmıştır.(Barkan,1939:119-184, 1980:151-190)

Bakhit'e göre Romanî terimi günümüzde de Ürdün'de kullanılmaktadır ve bugünkü manasıyla hazine arazisi üzerinde veya üretimin yapılmadığı kıraç yerlerde kendiliğinden çıkan zeytin ağaçlarına denmektedir. (Bakhit:150) Bakhit'in bahsettiği örnekler Romanî zeytin'in 16. Yüzyılda Kilis Sancağında, bazı reayanın zeytinlerin bakımını yapmadığından dolayı **“harabe ve bî hâsıl”** olmasını akla getirmektedir.

Kanunnameye geçen hükme göre; *“ve liva-i mezburede dimos olmayub kasm olan kura ve mezari'de vaki' olan eşcar-ı zeytin ki, Romanî ola, kadimden tumar eylediği mukabelesinde nisf mahsulüne re'aya mutasarrıf olı- gelmeğin haliya dahi tağyir olunmayub üslub-ı sabık üzere mukarrer kılındı deyü Defter-i Atikte mukayyed olub lakin kabl'el- feth ve hin'el- feth Kara Kadı Vilayeti kitabet eylediği zamana gelince Zeytin-ı Romanîde re'ayanın hissesi olmayub Kara Kadı zamanından beri tumar eyledükleri mukabelede hisse verilü gelmeğin haliya Defter-i Cedid-i Hakanide ana mukarrer oldu ki;...”* ifadelerinden zeytin-i Romanî' nin sadece kısım üzerinden vergilendirilen köylerde olduğunu anlamaktayız. Yani Romanî zeytinden dimos' ta olduğu gibi toplam olarak bir miktar ödenmiyor, zeytin ürününün oranına göre vergilendiriliyordu.

Reaya eskiden beri bakımını yapıp, tumar ettiği müddetçe yarı ürününü almakta idi. Defterlerde de **“zeytin-i Romanî ber vech-i munasafa”** ifadeleri Romanî zeytinlerle beraber yazılmıştır. Ama kanunnamenin de işaret ettiği gibi bu reayaya her durumda ödenecek bir oran değildi. Çünkü reayanın Romanî zeytinden alacağı miktar ağacın bakımını yapıp, ürünün toplanması vakti geldiğinde toplamakla mükellefti.(TKGMA.,TTD.,No.171:1-8)

Muhtemelen, reaya mahsulün yarısını her durumda alacaklarını zannetmiş olmalıdır. Kanunname bundan dolayı bir düzenleme getirmiştir. Bu düzenlemeler de Halep vilayetinin ilk tahririni yapan Kara Kadı zamanında yapılmıştır. Reayadan bu tür kastı olanları ise has topraklarında olanları eminler, sipahi tımarında olanları ise tumar sahibi gerekirse zorla görevlerini yaptırılacaklardı. Bunu yaparken asıl gaye zeytin ağaçlarının bakımsızlıktan dolayı ürün gelirlerinin azalması endişesi idi. Mahsulün reayaya dağıtımında da yine, emek gücü ile katkıda bulunmak esastı. Kanunnameye zeytinden alınan vergi zamanını ise, *“ve zeytin dahi tamam yetişüb silkilmeğe müstehak olduktan sonra birkaç gün bir sebeb-i kavi olub te'hir olunub cem' olmayacak olursa, heman amel-i zeytin yetişüb kemaline erüb silkilmeğe müstehak olunduğu eyyama olub bir mani' ile birkaç gün cem'i sonradan dahi vaki' olursa, i'tibar müstehak olduğu eyyamadır.”* (BOA.,TTD.No.506:4-12) İfadesine göre Aralık- Ocak ayları olarak tespit edilmişti.

Sonuç

Kilis Sancağı Osmanlı yönetimi boyunca Halep Vilayetine bağlı olarak idare edildi. Sancağa ait tapu tahrir defterlerinde hem Arap bölgelerinin, hem de Anadolu'nun özelliklerine rastlamak mümkündür. Osmanlılar Kilis'te yurtluk-ocaklık sancak yönetimini, bölge gerçeklerine daha uygun bir yönetim tarzı olarak uyguladılar. Bu yönetim biçimi hayat boyu sancakbeyliği görevinde kalmayı mümkün kıldığı için yönetim açısından süreklilik te sağlanmış oldu. 16. Yüzyılın uzun bir bölümünde ve 17. Yüzyıl başlarında sancağın yönetimi Canpolat ailesine verilmişti.

Kilis Sancağı bazen Kilis ve Azez, bazen de Kilis ve Ekrad Sancağı olarak adlandırılmıştı. İki nahiye ve bir merkez kazadan oluşmaktaydı. Nahiyeler Azez ve Com nahiyeleri, kaza merkezi ise Kilis kasabası olarak tanzim edilmiştir. Kilis şehir merkezi evvelinde Azez'e bağlı köy iken daha sonra sancağın yönetim merkezi durumuna gelmiş ve 16. Yüzyıl boyunca da sancağın nüfusu en çok artan ve ekonomisi en canlı olan yeri olmuştur.

Bölgede kanunlaşma başlangıçta Memlûk kanunlarına bağlı kalmış, daha sonra gerek görüldükçe bazıları genel fetih politikasına uygun olarak Anadolu ve Rumeli'ye benzetilmiştir. Ama yine de Kilis Sancağının kendine özgü hususiyetleri ilk tahrirden son tahrire kadar korunmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları:

Tapu Tahrir Defterleri:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Kısaca B.O.A., T.T.D.): 93,181,506,378,391

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (Kısaca T.K.G.M.A., T.T.D.) : 171,300,565,566

Mühimme Defterleri(Kısaca M.D.) 1-73

Kitap ve Makaleler:

Akgündüz, A.(1992), *Osmanlı kanunnameleri*, Cilt 8, İstanbul.

Bakhit, A.M.,(1982), *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beyrut.

Barkan, Ö.L.,(1939)” Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller Malikâne-divânî Sistemi”, *Türk-Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Sayı 2, İstanbul.

Barkan, Ö.L.(1943), *Xv. Ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî ekonominin Hukukî ve Malî Esasları cilt I Kanunlar*, İstanbul.

Cohen A.(1989), *Economic Life in Ottoman Jarusalem*, Cambridge.

Çağatay, N.(1943), “Osmanlı İmparatorluğunda Arazi ve Reaya Kanunnamelerinde, İlhak Edilen Memleketlerin Kanunları ve İstilahlarının İzleri”, *III. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*.

Doğramacıoğlu,H.(2002), *Kilis Masalları Derleme ve İnceleme*, Gaziantep.

Emecen, F., İ. Şahin,(1999) “Osmanlı Taşra Teşkilatını Kaynaklarından 957-958(1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I, *Belgeler*, Cilt XIX, Sayı 23, TTK Basımevi, Ankara.

Ergenç, Ö.,(1995), *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara Ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara.

Faroqhi, S.(1994), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Griswold, W.,J.,(1983), *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611*, Klaus Schwarz Verlag Berlin.

İnalçık, H.,(1954) “Ottoman Methods Of Conquest”, *Studia İslamica*,cilt II.

İsmail, Adel,(1955), *Historie Du Liban XVII sicele A Nos Jours*, Paris.

Konyalı, İ.H.,(1968), *Abideleri ve Kitâbeliri ile Kilis Tarihi*, İstanbul.

Kunt,M.,(1978), *Sancaktan Eyalete, 1550_ 1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*,Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No: 154, İstanbul.

Makovsky, A.,(1984), “Sixteenth-Century Agricultural Production in the Liwâ of Jerusalem,” *Arcivum Ottomanicum*, Vol.9,

Meloy,J.,(2001), “Copper Money in late Mamluk Cairo; Chaos or Control?” *JESHO*, Vol:44.

Petry, C., F.,(1998), “Fractionalized Estates in a Centralized Regime: The Holdings of Al-Ashraf Qayıtbay and Qansuh Al-Ghawri According to Their Waqf Deeds, *JESHO*, cilt 41.

Poper, W.,(1957), *Egypt and Syria undar the Circussian Sultans, 1382-1468 A.D. Systematic Notes to Toghri Birdi's Chronicles of Egypt*, University of California Press.

Qarali,(1939), *Ali Pasha Janbulat*, Beyrut.

Rafeq,A., “The Revolt of Ali Pasha Janbulad (1605-1607) In The Contemporary Arabic Sources And Its Significance,”*VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*.

Singer,A., (1996), *Kadılar,Kullar, Kudüslü Köylüler* , Çev: Sema Bulutsuz,Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.

Venzke,M.L.,(1981), *The Sixteenth Century Ottoman Sajaq of Aleppo: A Study of Provincial Taxation*, Columbia University.

İŞGAL YILLARINDA KİLİS
Kilis In The Occupation Years
Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU*

Özet

Bilindiği üzere Kilis, I. Dünya Savaşı sonrasında Fransızların işgali altında kalmış ve halkımız bu işgal yıllarını son derece kötü şartlarda geçirmiştir. 10 Ocak 1920'de Ankara'da eski harflerle yayınlanmaya başlanan Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde Kilis ile ilgili ilginç haberlere rastladık. Ankara'da TBMM Kütüphanesi arşivlerinden alıp incelediğimiz bu belgelerde işgal yıllarında Kilis'te yaşananlar kısmen de olsa yer almaktadır. Bu yazımızda Kilis'le ilgili işgal yıllarında Anadolu basınında çıkan haberler derlenmiş ve birebir karşılığı ile günümüz harflerine aktarımı sağlanarak Kilis'in tarihine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Kilis, Orta Doğu'nun bir parçası ve önemli bir şehridir. Kilis, geçmişi ve kültürel dokusu ile Orta Doğu coğrafyasını şekillendiren ve birçok tarihî olaya tanık olmuş serhat bir şehirdir. Özellikle Millî Mücadele yıllarında tüm Anadolu coğrafyasının maruz kaldığı işgallere Kilis de maruz kalmış ve bu işgal seneleri Kilis'te resmi kayıtlara geçmiş ve haber ajanslarında yer almıştır. Bugün hâlâ ortaya çıkarılmayı bekleyen Kilis'le ilgili tarihî belgeler ve kaynaklar mevcuttur. Bu kaynaklardan topladığımız ve işgal yıllarında Kilis'i anlatan belgelere bu yazımızda yer verdik.

Anahtar Sözcükler: Kilis, İşgal Yılları, Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, Arşiv Belgeleri

Abstract

As it is known, Kilis was occupied by the French after the First World War, and our people lived these occupation years on very bad conditions. We found some interesting news about Kilis in the newspaper of Hakimiyet-i Milliye, which was published in Ankara on January 10, 1920. These documents, taken from the archives of the Turkish Grand National Assembly Library in Ankara, are partly included in the Kilis residences during the occupation period. In this article, the news of the Anatolian press were compiled during the occupation related to Kilis and tried to shed light on the history of Kilis by ensuring the transfer to the letters of today with the individuality. Kilis is a part of the Middle East and an important city. Kilis is a border city that has shaped the geography of the Middle East with its past and cultural texture and witnessed many historical events. Especially during the National Struggle Kilis was exposed to the occupations that the entire Anatolian geography had been subjected to, and these occupation years passed official records in Kilis and took place in news agencies. Today there are historical documents and resources about Kilis still waiting to be uncovered. We have included in this article the documents that we gathered from these sources and describe Kilis during the occupation years.

Key Words: Kilis, Occupation Years, The Newspaper of Hakimiyet-i Milliye, Archive Documents

---

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, dogramacioglu@kilis.edu.tr

Giriş

Kilis gerek tarih boyunca ve gerekse Millî Mücadele yıllarında hep önemli bir stratejik yere sahip olmuştur: “*Kilis geçmişten günümüze kadar Anadolu ve Suriye arasında stratejik bir yere sahiptir*” (Akis 2012a: 791). Böylesine önemli bir konumda bulunan Kilis’te işgal yılları sancılı geçmişti.¹ İşgaller ile ilgili bilgileri o dönem Ankara’da yayın yapan Hâkimiyet-i Milliye adlı gazetede rastlamaktayız.² Bu gazete Mustafa Kemal tarafından 10 Ocak 1920 tarihinde kurulmuştur. Hâkimiyet-i Milliye, Ulus’ta eski bir matbaada yayın yapıyordu. Bu gazetede yayımlanan yazıların büyük çoğunluğu bizzat Mustafa Kemal tarafından kaleme alınmış ya da onun tarafından gözden geçirilmiştir. Bu gazetede işgal yıllarında tüm Anadolu ile ilgili olduğu gibi Kilis hakkında da işgal haberlerine rastlamaktayız. Atatürk o dönemde Kilis’e, bu serhat şehre önem vermiş ve işgalin Kilis’te ne şekilde cereyan ettiğine dair haberleri o dönemin tek yayın organı olan Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde peyder pey yayımlamıştır. Bu çalışmada işgal yıllarında eski yazı olarak yayımlanan Kilis ile ilgili haberler derlenmiş ve yazılar orijinal nüshalarıyla beraber verilmiştir.

Gazetede Kilis’in işgali günü gününe haber yapılarak aktarılmış, böylece o dönem Anadolu’nun serhat nahiyesi olan Kilis gazete sayfalarında haber olarak yer almıştır. Kilis’in coğrafi ve kültürel yapısı, sınır boyunda yer alması ve Türk kültür ve medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olması gibi özellikleriyle Atatürk’ün dikkatini çekmiştir. Bu yönleriyle Kilis Millî Mücadele’nin serhat bir kalesi olmuş ve bağımsızlık yolunda çekilen ıstıraplar kahramanlıklarla birleşerek destanlaşmıştır. Kilis’te işgal yıllarında Fransız askerlerinin halka yaptıkları eziyetler, işkenceye varan hareketler ve bunun gibi vakalar Ankara’dan dikkatle izlenmiş ve Kilis’teki Millî Mücadele’ye destek verilerek bağımsızlık mücadelesi bizzat Mustafa Kemal tarafından yönetilmiştir.

Kilis’te işgaller sırasında meydana gelen olaylar haber olarak Ankara’ya çok zor şartlarda ulaştırılmış, halkın mücadelesi ve Fransızların uygunsuz davranışları detaylarıyla aktarılamamıştır. Buna rağmen Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde Kilis işgal vakalarıyla anlatılmıştır. Aşağıdaki çalışmada Atatürk’ün çıkardığı bu gazeteden hareketle işgal yıllarında Kilis’e bir nebze de olsa ışık tutulmaya çalışılacaktır. Ancak uzun soluklu bir araştırma neticesinde tüm yönleriyle aydınlatılması gereken işgal yıllarına bu kısa bildiri metninde sadece ana hatlarıyla değinilecektir.

---

¹ Kilis tarihi ve kültürel yapısı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Metin AKİS, “Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfusları ve Yaşamları”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 2004, s.9-31.

² İşgal yılları ve Kilis’le ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU, “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine Bir İnceleme”, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

دول استلافیه ممثلارینه

کایدس تصبیه سنده کی فرانسیز قوه اشغالیه سی قومانداننک اهالی عملیه به خطاباً نشر و اعلان ایله یکی بیاتنامه نیک الیزه کچن برصورتی عیناً زیره درج ایله نظر اطلاع کزه عرض اییدیوروز :

۱ — نایچون طاشیندیغنی بیله تحقیقه لزوم کورمکسزین اوزرنده بر روده لوره بولونان برآدمک بلاسؤال وجواب قورشونه دیزلسی .
۲ — بر قارغشاق ظهورنده تلف اوله چق و یا خودیارالانه چق برقرانمز تقرینه مقابل برلیدن ایکی آدمک قورشونه دیزلسی و بونلرکده قرعه ایله انتخابی .

۳ — حکومت عثمانیه ، امور لرینک حق اداره و حاکمیت لرینک اسقالمی .

۴ — سو قارلرک مترالیوز ، بومبا و غازی او بوسلرله سو بولمسی کی تدابیر زجریه دوغروسی قرون وسطاده بیله ادالی کورولمهش و حشیلره بکزد شیلر اولدینی کی بوکونه قدر آفریقا ایجریلرندکی و حشیلره بیله تطبیق ایلمهش بر مامله غیر انسانیه اولمسته و عصر لر دن بری شانلی بر تاریخه ، قدیم بر مدینه صاحب اولان مدله انلره قارشى شو بوانده مامله ایلمسی مسلمانلرک آفریقا و حشیلرندن ده آشانغی طو تونلنده اولدینی فکری حاصل ایتمکده بولونمسته مینی غرب مدینه تک هنوز واقف اولمادینمز یکی یکی اصول اشغال و اداره سی بوندن عبارت ایسه بو جهنک بوتون دنیایه اعلاقی رجا و آوروپا و آصریقانک بوتون حر ومدنی طاشیدینمز دللری نزدنده مذکور بیاتنامه یی شدتله پروتستو ایلر .

کاتبه
رئیس
شفیقه کمال
ملک رشید

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi

28 Kânûn-ı sâni 1336 / Çarşamba, Numara 5,
Sayfa: 2, Sütun: 1

ORJİNAL METNİN LATİN HARFLİ
ŞEKLİ

Çeviren:

Doç. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU

Düvel-i İtilâfiye Mümessillerine

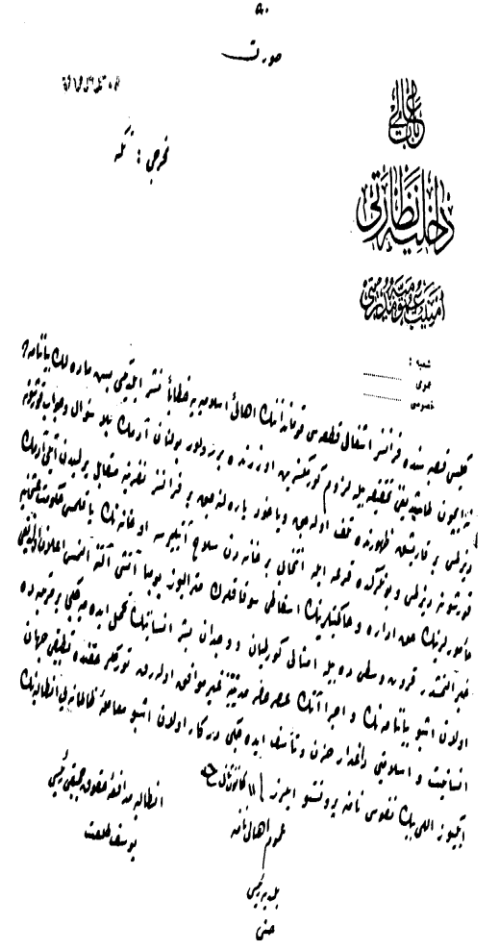
Kilis kasabasındaki Fransız kuva-yı işgâliyesi kumandanlarının ahâli-i mahallîyeye hitaben neşr ve ilân eylediği beyannâmenin elimize geçen bir suretini aynen derc ile nazar-ı itla'ımıza arz ediyoruz:

1. Ne için taşıdığını bile tahkike lüzum görmeksizin üzerinde bir revolver bulunan bir adamın bilâsuâl ve cevâb kurşuna dizilmesi,
2. Bir kargaşalık zuhurunda telef olacak veyahut yaralanacak bir Fransız neferine mukâbil yerliden iki adamın kurşuna dizilmesi ve bunların da kura ile intihabı,
3. Hukûmet-i Osmaniye memurlarının hakk-ı idâre ve hâkimiyetlerinin iskâtı
4. Sokakların mitralyöz ve gazlı obüslerle süpürülmesi gibi tedâbir-i zecriye emsâli görülmemiş vahşilere benzer olduğu gibi bu güne kadar Afrika içlerindeki vahşilere bile tatbik edilmemiş bir muâmele-i gayri insaniye olmasına ve asırlardan beri şanlı bir tarihe, kadim bir medeniyete sahip olan Müslümanlara karşı böyle muamele edilmesi Müslümanların Afrika vahşilerinden aşağı tutulmakta olduğu fikrini hâsıl etmekte bulunmasına mebni garb medeniyetinin henüz Vakıf olmadığımız yeni usûl-i iştigâl ve idâresi bundan ibaret ise bu cihetin bütün dünyaya ilânını recâ ve Avrupa ve Amerika'nın bugün medenî sandığımız milletleri nezdinde mezkûr beyannameyi şiddetle protesto eyleriz.

Reise

Kâtibe

Melek Reşîd Şefika Kemâl

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti

Çıkış yeri: Teke

Suret

Kilis kasabasında Fransız işgal kıtası kumandanının Müslüman halka hitaben yayınladığı beş maddelik beyânnâmede: “Niçin taşıdığını soruşturmaya bile gerek görmeden üzerinde bir revolver bulunan kişinin sorgusuz sualsiz kurşuna dizileceği, bir karışıklık ortaya çıktığında ölen veya yaralanan bir Fransız askerine karşılık yerlilerden iki kişinin kura yoluyla seçilip kurşuna dizileceği, bir evden ateş edildiğinde o evin yakılacağı, Osmanlı hükümet memurlarının idare ve egemenliklerinin iptal edildiği, sokakların mitralyöz ve bomba ateşi altına alınacağı”nın ilan edildiği haberleri alınmıştır. Ortaçağ’da bile benzeri görülmemiş ve insan vicdanının dayanamayacağı derecede olan bu beyannamenin, bu çağın medeniyetine aykırı olarak Türklere uygulanmasını; insanlık ve İslâm âlemini derinden yaralayacağı ortada olan bu zalimane hareketleri Antalya’nın iki yüz elli bin nüfusu adına protesto ediyoruz.¹

11 Ocak 1920

Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Yusuf Talat	Bütün ahali adına Belediye Reisi Hüsnü
--	---

BOA. HR. SYS. 2543-9/22

1

https://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/file/1915_Ol aylari/resim/995/4.PDF

MİKROFİLM ARŞİVİ

T.B.M.M. KÜTÜPHANESİ MİKROFİLM LABORATUV

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi

29 Temmuz 1336 / Perşembe, Numara: 51

**ORİJİNAL METNİN LATİN HARFLİ
ŞEKLİ**

Çeviren:

Doç. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU

KİLİS'TE GALEYAN

Ayntap'tan alınan haberlere nazaran Kilis etrafında Fransız kıtalarında bulunan Ermenilerden yedi kişilik bir çete bağlara giden İslâm kadınlara şeni tecavüzlerde bulduklarından ahali tarafından imha edilmişler ve bunun üzerine takibat yapmaya teşebbüs eden Fransızlarla ahali arasında kanlı müsademeler olmuştur. Bütün Kilis köylüleri şehre koşuyorlar. Bunun üzerine kıtadaki Fransız kumandanı Kilis eşrafından bir heyeti nezdine davetle galeyannın önüne geçmelerini reca itmiş ise de eşraf artık buna imkân olmadığı cevabıyla mukabele etmişlerdir.

کلیسہ میں غلیان
یہ تابدن آلمان خبرلرہ نظر آکلیس اطرافدہ کی فرانسز
نقلہ آئندہ بولان ارمنیلردن یدی کشیک برچہ باغلرہ
بندن اسلام قادیبزلرینہ تشیع تجاوزلردہ بولندقلرندن اھالی
برقدن احماد بدیشلار و بونک اوزرینہ آتقیات یا پتہ تہبت ایدن
بائسرلرلہ اھالی آراشدہ قالی مصادہلر اولمشدرہ بونون
بس کوبایلری شہرہ قوشوبورلرہ بونک اوزرینہ قائمہ کی فرہ
مترقوماندانی کلیس اشراقدن برھتی نزدیکہ دعوتاہ غلیانک
کنہ کچملرینی رجائیش ایسہدہ اشراق آرتق بوکا
کان اولدینی جوایسہ مقابله ایشلاردہ

Bu hâdiseyi Aka Gündüz adlı meşhur hikâyeci ve romancımız hikâyeleştirmiştir:

Eşraf heyeti, Kolordu Komutanı Sumpilas'a müracaat ederek talanı durdurmasını rica ederler. Ancak bu talepleri alaylı ifadelerle geri çevrilir. Halk, bitkin ve perişandır.

“Çünkü halk, isyan için olmasa bile yürekleri ağzında, talanı şikâyete tevessül edeceklerdi. Dünden beri çapulculuk devam etti. Çarşambayı perşembeye vâsıl eden karanlık gecede, isimsiz sokaklarda tek ışıklar faaliyette idi. Bunlar evlere taksim olunmuş soygun müfrezeleri idi.” **Aka Gündüz, 17 Teşrin-i Evvel 1338 / Salı, Numara 636, Sayfa 3, Sütun 1-2-3**

“Merkez Kumandanı sarı, kırmızı alevler altında içten içe kudurmuş bir kelp gibi homurdanıyor:

—Ben ne yapayım?

—Askeriniz var, toplanıp söndürünüz.

—Askerimizi tulumbacıdır diye size kim söyledi?

—İnsaniyet namına kumandan.

—Sizi insan diye kim söyledi?” **Aka Gündüz, 17 Teşrin-i Evvel 1338 / Salı, Numara 636, Sayfa 3, Sütun 1-2-3**

Bu satırlar gösteriyor ki Aka Gündüz, tabiat gibi insanları da statik değil dinamik olarak tasvir etmiştir. Varlığı kendi izlenimlerine göre, keşfedebildiği nispette canlandırmıştır.

Kumandan bizatihi soygunu organize edip dükkânları askerlerine yağma ettiren kişidir:

“O esnada birkaç dinamit daha patladı. Haber veriyorlar ki tuhafiyeye mağazaları yakılmış. Şeyh Efendi, kumandanı bu sefer oraya sürüklemeye muvaffak oluyor. Yirmi otuz asker etrafı yanmakta olan mağazanın içini talan etmekle meşgul.

Taarruz... ve Şeyh Efendi'ye iki süngü havale ediyorlar. Süngünün biri elbisesini, diğeri biraz tenini zedelemekle geçiştiriliyor.” **Aka Gündüz, 17 Teşrin-i Evvel 1338 / Salı, Numara 636, Sayfa 3, Sütun 1-2-3**

Kilis tarih boyunca gerek tarihçilerin ve gerekse coğrafyacıların pek dikkatini çekmemiştir: “Arap coğrafyacıları ise Kilis'ten pek bahsetmemişlerdir” (Akis 2012c: 113). Kilis tarih boyunca önemli veya büyük doğal afetler veya göçler olduğunda tahrir defterlerine girebilmiştir. Bunlardan biri olan Konar-göçerlerin 16. Yüzyılda Kilis'e yerleştirilmeleridir. “*Kilis Sancağına ait mufassal tahrir defterlerinde konar-göçerler nüfusun en kalabalık kesimini oluşturmaktadır*” (Akis 2016: 10). Tarih boyunca göç almış ve çeşitli felaketlerle karşılaşmış olan Kilis son dönemde Fransız işgallerinin başladığı yıllarda yine vatan müdafaasında yer alarak işgallerin yıkımlarına rağmen ayakta kalabilmeyi başarmıştır. Bununla birlikte Kilis, Millî Mücadele yıllarında bağımsızlık yolunda önem kazanmış ve sınır hattı müdafaasında Gaziantep'le beraber mücadele etmiştir. Çünkü “*Kilis ve Antep şehirlerinin her ikisi de eş zamanlı olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmiş eski Memlûk şehirleridir*” (Akis 2007: 238). İki eski kardeş şehir bu mücadelelerle kahramanlık göstermiş ve neticede düşman işgalinden kurtulmuşlardır.

Aşağıdaki belgede bir Fransız askerinin gazeteye gönderdiği itiraflar yer almaktadır:

T.B.M.M. KÜTÜPHANESİ MİKROFİLM LABORATUVAR

فرانس سیاست ظالمانه‌سک روئیه

مه-ی اولان بومکتوی حیثاً انظار قاریته

وضع اییدیور. [...] بو هجوملر شوبه

پایلیور: اوزاقدن کوی خلقی طاعنق

ایچون او بولر باغدیریلیور، سوکره ایروب

لیور، و قاچه دیار، قاجق ایته، این بیچاره لر

اوزرینه سلاح استعمال اولیور. بالآخره

بودان کوبه کیریلیور. و اموال و اشیا

نامه نوارسه بنما ایدلگدن سوکره کوبه

آلس وریلیور. ایته پادقنری بو، عودتده

اوجنهی بولک انرادى قیزیه برلکده کیدن

سلاحسز برآدنه اصادق اییدیورلر. قیزه

چغزک بابات طوقونامسی حقدده کی نیاز و

ORIJİNAL METNİN LATİN HARFLİ ŞEKLİ

Çeviren:

Doç. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU

Fransız siyaset-i zalimanesinin bir numune-i mühimmesi olan bu mektubu aynen enzâr-ı kâriine (okuyucuların görüşlerine) vaz' ediyoruz. (sunuyoruz.):

[...] Bu hücumlar şöyle yapılıyor: uzaktan köy halkını dağıtmak için obüsler (bombalar) yağdırılıyor, sonra ilerleniyor. Ve kaçamayan biçareler üzerine silah istimal olunuyor. Bilahare boşalan köye giriliyor. Ve emvâl ü eşyâ namına ne varsa yağma edildikten sonra köye ateş veriliyor. İşte bu sırada üçüncü bölük efradı, kızıyla birlikte giden silahsız bir adama tesadüf ediyorlar. Kızcağızın babasına dokunmaması hakkındaki niyaz ü

استر حاملرته رعا آده جتق اولد بر اورد .
 بودقه قارشينده كوزلرم يائله طولدى .
 بودولمشدق . وورولورنى كبرى قالان افرادك
 آلت توجه ايندن مدهش يوز باشيمزك
 نديدى آ شده يوله دوام لازم كليوردى .
 بودولور يابلوم ، يوز باشيمزك سوزى بو ايدى
 اشغال اردو عزك لعلب و ملايتندن بحث
 ايدم چك اولان بر سورو عزتمك محترباتى ايه
 قاتلر نكزى بود ما يكلر ، خلاصه ، باشقه بر لرد
 اولد ينى كى سوريه دهده مخالفت ايدنلرى طويله
 قهكك عميد ايد يوروز ، مشهور سوسيا .
 ليست آزان زورده من ، ك تايس كرده سى
 اولان ، هومانيته ، عزتمسى بالاده كى مكتوبى
 عينا نشر ايتد كدن صوكره صوك قنره نك
 وضوح صراحتى قارشينده نشر بحاه لزوم
 بو قدر دييور . بر قرانسز طرفدن ياد اولان
 حقيقتى اولانجه چيلاقبيله ميدانه آويان
 بو مكتوب حقتده بزده قنيله معاملات
 بر دىنى زائد كورور و ويريله چك حكيمى
 فكار هومانيته بر ايتيرز .

İstirhamlarına rağmen adamcağız öldürülüyor. Bu vaka karşısında gözlerim yaşla doldu. Yorulmuştuk. Revolverini (silahını) geri kalan efradın alınma tevcih eden (yönelten) yüzbaşımızın tehdidi altında yola devam lazım geliyordu. Ya öldürün ya ölün. Yüzbaşının sözü bu idi. İşgal ordumuzun lütf u inayetinden bahsedecek olan bir sürü gazetenin neşriyatı ile kafalarınızı yormayınız. Hülasa başka yerlerde olduğu gibi Suriye’de de muhalefet edenleri topla tüfekle tehdit ediyoruz. Meşhur siyasetçi Janjorus’un gazetesi olan Humanite gazetesi bâlâdaki (yukarıdaki) mektubu aynen neşr ettikten sonra son fıkranın (cümlelerin) vuzûh u sarâhati (açıklığı) karşısında teşrihata (açıklamaya) lüzûm yoktur, diyor. Bir Fransız tarafından yazılan ve hakikati olanca çıplaklığıyla meydana koyan bu mektup hakkında biz de fazla malumat serdini zâit görür ve verilecek hükmü efkâr-ı umûmiyeye (kamuoyuna) bırakırız.

ORİJİNAL METNİN LATİN HARFLİ
ŞEKLİ

Çeviren:

Doç. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU

Mütareke ahkâmı hilâfında işgâl olunan memleketlerimiz fecâyi' ve muhâlikin envâna maruz bulunmaktadır. Buralarda temin-i âsâyiş ve muhafaza-i sükûn bahanesiyle bulundurulan ecnebî kuvvet, huzur ve emniyet nâmına ne varsa kâmilen salb etmiştir. Hissiyât-ı didiye ve milliyemiz hakkında beşeriyet vazifelerinin en iptidâisi bile nisyân olunmaktadır. (...)

İki milyon gencimizin kanını akıttığı bayrağımız mevâki'-i resmîyeden indirilmek isteniyor. Ayntâb, Maraş, Urfa ve Kilis'te muhadderât-ı İslâmiyeye sokaklarda mükerrer mütevâli tecâvüzlere uğruyor. Askerî binalar önünde genç, masûm İslâm yavrucaklar bilâ-hürmet-i sabâ'âne süngüleniyor. Garipdâr, imâlî, el oğlu, Kovalar ve Sarılar ve sair İslâm köyleri ihrâk

تاریک احکامی خلاقده اشغال اولونان
مملکتلریمز فجایع و مهالکک انواعه معروض
بولمقده در . بورالرده تأمین آسایش و محافظه
سکون مهانه سیله بولوندریلان اجنبی قوت
حضور و امنیت نامنه نه وارسه کاملاً سلب
ایتمشدر . حسیات دینه و مایه من حقنده
بشریت و وظیفه لربنک ال ابتدائیس بیله نسیان
اولمقده در . بیش احترامنده ایکی میلیون
کنجملرک قاقی آتدینقی بار اعظمه واقع رسمیه دن
ایندبرملک ایسته نیور . عینتاب ، مرعش ،
اورفه و کلیسده مخدرات اسلامیه شوقاقلرده
مکرر و متوالی تجاوزلره اوغرایور . عسکری
بنالر اوکنده کنج مصوم اسلام یاورو -
جققلر بلا حرمت سباعانه سونکولنیور .
غریبدار ، ایمالی ، جیجهلی ، ایل اوغلی ، قره لر ،
و سناریلر و سائر اسلام کویلری احراق

وناموسلاری علناً و مجتماً ھتک و پامال
 ایذلیور . حکومته ھر آن تجاوزک وؤسف
 برتیجیسی اوله رق معصوم سرعش قیزلری
 علولر ایچنده بر بیغین انقراض حاله کلیور .
 بوشهرده قرق مسلمان قادینی ھامدن جریل
 چیلای چیقاریله رق ایبر آلیور . مسلمان
 تنغذانی حیاً دریلری صوبولہ رق عضولری
 نوپاریلہ رق درلو وحشت ایله انلاف اولیور ،
 ھالی بی صو کدرجده تضیق و بوندن متولد
 أس حاللری ھر طرفده قانی ھمسادمہ لر
 حدات ایلیور . اوسز و یوردسز قان چوجق
 قادیندن مرکب انسان سوزیلری قارآلنده
 بامورلر ایچنده آج و پریشان سورونہ سورونہ
 بانارینه فجیعا نه بر صورتده ھامه ویریلور .
 بزب عمویده اک چوق ازیلہن بو یزلر
 ملک نعمت صلحه قاوشمش اولسنه رعماً
 سکر سوقیائی مہمات و بوبنا ھلیائی طوب
 زالیوز صدالری قارشوستده ھامدیاً ایکیلور .

ve nâmusları alenen ve müctemiân pâymâl
 ediliyor. Hükümete her an tecavüzün müteessif
 bir neticesi olarak masum Maraş kızları ulular
 içinde bir yığın enkaz hâline geliyor. Bu şehirde
 kırk Müslüman kadını hamamdan çırılçıplak
 çıkarılarak esir alınıyor. Müslümanlar derileri
 soyularak uzuvları koparılarak türlü vahşet ile
 itlaf olunuyor. Ahaliyi son derecede tazyik ve
 bundan mütevellit yeis hâlleri her tarafta kanlı
 müsademeler ihdas ediliyor. Evsiz ve yurtsuz
 kalan çocuk ve kadından mürekep insan sürüleri
 kar altında, çamurlar içinde aç ve perişan sürüne
 sürüne canlarına feciâne bir surette hatime
 veriliyor. Harb-i Umumîde en çok ezilen bu
 yerler âlemin nimet-i sulha kavuşmuş olmasına
 rağmen asker sevkıyatı, mühimmat ve bomba
 nakliyatı top, mitralyöz sedaları karşısında
 mütemadiyen inliyor.

ارمنیاری تسلیح ای دیله زک اسلاملار اوزرینه
 صالدیر یایور واسلاملارک غیظ و نفرتی بونلر
 اوزرینه جلب و دعوت اولیور. محافظه آسایش
 واجرای معدلت عیجا بومیدر؟ و بوتایه میدر؟
 هر مائک حرمت و بحیلره لایق کوروندیکی
 بر زمانده بزم چیقاردیغمز تورک و مسلمان
 آوازه تظلمی نهدن هیچ بر رده صباح دقت
 و معدلت بولامیور؟ اقوامک سلامت نقطه سنی
 تاریخک ازلی شهادتی اوکنده مدنی آوروپا
 نهدن صوصیور و غیر طبیعی، غیر محق
 بر اشغال کینتک دوامنده کی اصرار ایله بلا
 آرام قانزک آقسنه شهرلریمزک یاغسنه کوبلر
 یزک پرلره کچمسنه نه سبب دن نظر بی قیدی
 ایله باقیور؟ اشغال آئنده ارمنیان سیواس
 قیصری نیکده و سائره کی بر رده مسلم

Ermeniler tesliħ edilerek İslamlar üzerine saldırıyor. Ve İslamların gayz ü nefreti bunlar üzerine celb ü davet olunuyor. Muhafaza-i asayiş ve icra-yı muadelet acaba yok mudur? Ve böyle midir? Her milleti hürmete lâıyk görüldüğü bir zamanda bizim çıkardığımız Türk ve Müslüman âvâze-i tazallümü neden hiçbir yerde semah-ı dikkat ve muadelet bulamıyor? Akvamın selâmet noktasını tarihin ezeli şehâdeti önünde medenî Avrupa neden susuyor? Ve gayri tabii bir işgal, keyfiyetin devamındaki esrariyle bilâ-aram kanımızın akmasına, şehirlerimizin yanmasına, köylerimizin yerlere geçmesine ne sebebden nazar-ı bıkayd ile bakıyor? İşgal altında olmayan Sivas, Kayseri, Niğde ve saire gibi yerlerde müslim

وغير مسلمارك اورالده نائل اولدینی این
 واعتماد اوچ بدبخت لواده دخی تهر رسکونک
 اشغالک رفعه وابسته اولدینی جانلی برسورتده
 کوستریبور . يتون ملل مختلفه میسیونرلرینک
 شاهدی اولدینی بو حقیقی کورمامک حقیقت
 وفضیلت برده سی آلتده حریمناه املار
 کتیرلدیکنی غیر مشروع مقصدلر تعقیب
 ایدیکینی اثبات ایدر . منی آوروپا وجدان
 امریقادن بیوک لئونک عزیز وطنی اولان
 فرانسه ناک غم ووی حس انسانیت ومرتدن
 حکومت سیدمیزک تشبثات شمزه وجدیه سندن
 شویتمز توکنمز عظام و فحایه سیست ویرن
 قانلی حرکت و مداخله لره مان توقیفله برابر
 سفالت و فلاکتدن خلاصمیزک یکانه چاره سی
 اولق اوزره حقسز فضولی و تاویل قابل
 اولیان بر اشغالک رفعی وجدان بشره واجبه
 سنده حق عدالت و فضیلت نامنه کمال شدناه
 طلب ایلرز .

عینتاب جمعیت اسلامیسی

ادیب

ve gayri müslimlerin oralarda nâil olduğunu emân ve itimâd üç bedbaht livâda dahi takrîr-i sükûnun işgâlin ref'ine vasıta olduğunu canlı bir sûrette gösteriyor. Bütün milel-i muhtelif misyonerlerinin şahidi olduğu bu hakikati görmemek hakikat ve fazilet perde altında harisâne ameller getirildiğini gayr-i meşrû' maksadlar ta'kib edildiğini isbât eder. Medenî Avrupa vicdânı Amerika'da büyük Lui'nin muazzez vatani olan Fransa'nın anevî hiss-i insâniyet ve mürüvvetinden hükûmet-i milliyenin tesisât-ı vecdîyesinden şu bitmez tükenmez mezâlîm ve fecâiye sebebiyet veren kanlı hareket ve müdâhelelerin hemen tevkîfiyle berâber sefâlet ve felâketten halasımızın yegâne çâresi olmak üzere haksız fuzûlî ve te'vilî kâbil olmayan bir işgâlin ref'i vicdân-ı beşer müvâcehesine hakk-ı adâlet ve fazilet nâmına kemâl-i şiddetle taleb eyleriz.

Ayntâb Cemiyet-i İslâmiyesi

Edîb

Türk ordusu II. İnönü savaşını kazandıktan sonra, önce Moskova ile anlaşıp doğu sınırını güvence altına alır. Tüm Anadolu'da olduğu gibi Kilis'te de işgaller devam ederken halk millî bir direnişle Fransızları püskürtmeyi başarmıştı. Bu gelişmeler üzerine Fransızlar işi fazla uzatıp daha fazla kayba uğramadan bir anlaşma yolu ararlar. Bu hadiseden sonra Fransızlarla Ankara hükümeti arasında bir anlaşma hazırlıkları başladı. Fransa kamuoyu da yeni savaşlara karşı olduğunu gizlemiyordu. 9 Haziran 1921'de Ankara'ya gelen Franklin Bouillon ile bizzat Mustafa Kemal arasında yanında Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ve Fevzi Paşa olduğu halde tam iki hafta süresince görüşmeler yapıldı:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beyefendi Hazretlerini ve Fransa Cumhuriyeti Hükümeti Nazâr-ı Sâbıkadan Mösyö Henri Franklin Bouillon Hazretlerini murahhas tayin etmişlerdir. Müşarünileyh usûlüne muvafık görülen selâhiyetnâmeleri badelteâtı husûsât-ı âtiyeye karar vermişlerdir.

1. Tarafeyn işbu itilâfnâmenin imzasından itibaren hâl-i harbin nihayet bulacağını beyan ederler. Memûrîn-i mülkiye ve ahâli keyfiyetten derhal haberdar edilecektir.
2. İşbu itilâfnâmenin imzasını müteakip tarafeyn harpte tevkif ve mahpus olunan Türk veyahut Fransız bilumum eşhâs serbest bırakılacak ve kendilerini tevkif eden taraf bu hususta irâe edilecek ve en yakın şehre sevk olunacaklardır. İşbu maddenin hükmü tevkif, haps veya esâretin tarih ve mahalli her ne olursa olsun tarafeynin bilumum mefkufin ve mahbusîne şâmilidir.
3. İşbu itilâfnâmenin imzasından itibaren azami iki ay müddet zarfında Fransız kıt'âtı sekizinci maddede mezkur mahâlin cenubuna ve Türk kıt'âtı hatt-ı mezkurun şimaline çekileceklerdir.
4. Fransız kıt'âtı Martaya (Martavan) Mevkii ile Kilis şehrini Türkiye'ya bırakmak üzere cenûb-i şarkiyeye doğru meyl edecektir. Oradan Çobanbey istasyonundaki demiryoluna kadar çekileceklerdir.
5. Halep şehri mıntıkanın ihtiyacı kadar olmak üzere kendi tasarrufuyla Türk toprağında Fırat'tan dahi su alabilecektir.(...)”¹

On dört maddelik anlaşma sonucunda güney sınırımız güvence altına alınır. Böylelikle bu bölgedeki askerî güç batıya, yani Yunanistan'la mücadeleye, kaydırılır. Bu itilâfnâme Türk ve dünya basınında geniş yer bulmuş ve Türkiye'nin askerî ve siyâsî başarısı tüm dünyaya duyurulmuştur.

Sonuç:

Kilis tarih boyunca birçok savaşların, göçlerin ve felaketlerin merkezinde yer almıştır. Çünkü “Kilis geçmişten günümüze kadar Anadolu ve Suriye arasında stratejik bir yere sahiptir” (Akis 2012b: 791). Böylesine stratejik bir konumda olan Kilis'te cereyan eden hadiseleri ve diğer şehirlerdeki sosyal hadiseleri Osmanlı Kadı Sicilleri'nde görebiliriz. “Şeriye sicillerinin 16. Yüzyılın ikinci yarısına ait defterler imparatorluğun en parlak dönemini bizlere aydınlatmaktadır” (Akis 2015: 255). Ancak bu çalışmaya konu olan işgal yıllarına şeriye sicilleri değil matbuat ışık tutmaktadır. Tüm Anadolu coğrafyasında olduğu gibi Kilis'te de vuku bulan işgaller halkta galeyana meydana getirmiş ve halkın kenetlenip Kuva-yı Milliye'ye katılmasına vesile olmuştur. İşgal yıllarında Kilis'te meydana gelen talan etmeler, tecavüzler ve kurşuna dizme gibi olaylar halkın muhayyilesinde yer etmiş ve işgal yıllarından bugüne izleri hâlâ silinememiştir. Bu menfur olaylar devam ederken Ankara'da günlük olarak çıkan ve yazıları bizzat Mustafa Kemal tarafından redakte edilerek yayımlanan Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde tüm Anadolu'daki işgaller gibi Kilis'in işgali de yer almıştır. İşgalin sebep olduğu yıkımlar günü gününe takip edilerek Ankara'dan tüm yurda duyurulmuş ve böylece halk işgallere karşı birlik olmaya çağırılmıştır.

Mustafa Kemal, Kilis'e ayrı bir önem atfederek Kilis'i Gaziantep mücadelesi içerisinde değil de kendi içerisinde ayrı olarak ele almıştır. Kilis çevre illerden gelen desteklerle değil, tek başına Millî Mücadele'yi sürdürmüş ve sonunda da başarılı olmuştur.

¹ İmzasız, Türkiye-Fransız İtilâfnâmesi, Hâkimiyet-i Milliye, 2 Teşrin-i Sâni 1337 / Çarşamba, Numara 341, Sayfa 1, Sütun 4-5

Kilis'te işgal yıllarında Fransızların halka nasıl davrandıkları, dükkânların yağmalanması, tecavüzler ve kurşuna dizme gibi hadiseler bu sınırlı çalışmada incelenmeye çalışılmış ve işgal yıllarındaki Kilis'e ayna tutulmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

DOĞRAMACIOĞLU, Hüseyin (2007), *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

AKİS, Metin (2012a), *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, Basılmış Bildiri Metni* T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Yayın No: 6, Cilt 3, 21-23 Kasım 2012 İstanbul

AKİS, Metin (2012b), “Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyıl'da Kilis Sancağı'nda Vakıflar ve Gelir Kaynakları, Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Sempozyumu, C.3, İstanbul, 21-23 Kasım 2012, s. 391-405.

AKİS, Metin (2012c),, “İslami Dönemlerden Cumhuriyet'e Kadar Kilis”, Belgelerle Kilis, T.C Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2012, s. 113-146.

AKİS, Metin (2004), “Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfusları ve Yaşamları”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 2004, s.9-31.

Akis, Metin (2015), *Yalan Kitabı, Hukukta Yalan, Osmanlı Kadı Sicillerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Antep'te Sosyal Yaşam İçerisinde Kişileri Kandırmaya Yönelik Hareketler ve Dönemlere Göre Değişimi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi, İstanbul.

AKİS, Metin (2007), “XVI. Yüzyılda Kilis ve Antep Sancaklarında Ermeniler İle Türkler Arasında Sosyal ve Kültürel İlişkiler”, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Cilt III., s.219-241.

AKİS, Metin (2016), “Osmanlı Dönemi Boyunca Kilis Sancağı ve Çevresinde Konargöçer Grupların Nüfusları, Yerleşimleri ve İdari Yapıları”, II. ULUSLARARASI ORTA DOĞU KONFERANSLARI Orta Doğu'daki Çatışmalar Bağlamında Göç Sorunu 28-29 Nisan 2016, Kilis-TÜRKİYE

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi, *Eski Harfli Nüshalar*, 10 Ocak 1920- 1922, Türkiye Büyük Millet Meclisi Mikrofilm Arşivi, Ankara.

OSMANLI DEVLETİNİN SON DÖNEMİNDE ARAP VİLAYETLERİNDE YAYINLANAN GAZETE VE MECMUALARA UMUMİ BİR BAKIŞ

A General Look At Newspapers And Journals Published In Arab Provinces During The Final Period Of Ottoman Empire

Hamza ALTIN*

Özet

Tanzimat döneminde Takvim-i Vekayi'nin yayınlanması Osmanlı basın hayatı için bir milat oldu. Karşılaşılan bir takım zorluklara rağmen II. Abdülhamid devrinde Osmanlı basın hayatı zenginleşmeye devam etti. II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra ise çok sayıda gazete ve mecmua yayın hayatına başladı.

Osmanlı matbuatının merkezi İstanbul'du. Fakat ülkenin çeşitli yerlerinde gazeteler yayınlandı. Arapçanın yoğun konuşulduğu bölgelerde de çok sayıda gazete neşr edildi. Bu gazetelerin dili genellikle Arapça ve Türkçeydi.

Söz konusu bölgelerde resmi vilayet gazetelerin yanında hususi gazeteler de yayınlandı. Gazete ve mecmualar başta siyasi, ilmi ve edebi olmak üzere çeşitli alanlarda yayınlanmaktaydılar. Yayın periyotları çeşitlilik arz etmekteydi. Günlük çıkanlar olduğu gibi aylık ve hatta yıllık yayınlananlar da mevcuttu. Adı geçen gazete ve mecmuaların bazıları şunlardı: Halep'te Sada-i Şehba; Bağdat'ta Kılınç, Zevra, Zuhur; Beyrut'ta Beyrut Vilayet gazetesi, El – Hımarât, Lisan ül-Hal; Şam'da Suriye Vilâyet gazetesi, Dımeşk, El Hakayık; Halep'te Fırat, Gadir'ül Fırat. Bunlardan başka Hicaz, Kudüs, Yemen vb. yerlerde vilayet gazeteleri yayınlandı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Basın, Vilayet, Gazete, Arapça

Abstract

The publication of Takvim-i Vekayi during the Reformation (Tanzimat) period was a milestone for the Ottoman press. Despite the difficulties, the journalism in Ottoman Empire continued to prosper during the reign of Abdülhamid II. After the Constitutional Monarchy (2. Meşrutiyet) was declared, several newspapers and journals were published.

The center of Ottoman press was Istanbul. However, newspapers were published in various provinces in the country. A large number of newspapers were published in the areas where the Arabic language was spoken extensively. The language of publication was usually Arabic and Turkic.

In these regions, private newspapers were published along with official provincial newspapers. Newspapers and magazines were published in various fields; however, they were primarily political, scientific and literary. Publication periods varied. There were monthly and even annual publications. Some of these mentioned newspapers and magazines were Sada-i Sehba in Aleppo; Kılınç, Zevra, Zuhur in Baghdad; The Beirut Province newspaper, El-himarât, Lisan ül-hal in Beirut; The Syrian Province newspaper, Dımeşk, El Hakayık in Damascus; and Fırat and Gadir'ul Fırat in Aleppo. Furthermore, provincial newspapers were published in Hijaz, Jerusalem, Yemen, etc.

Key Words: Ottoman, Press, Province, Newspaper, Arabic

---

* Doç. Dr. Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, hamzaaltin23@gmail.com

Giriş

1. Genel Olarak Osmanlı Basını

Osmanlı Devleti'nde ilk gazetenin yayınlanması serüveni basın tarihimiz açısından çok önemlidir ve şöyle özetlenebilir:

Irak valisi Davud Paşa'nın 1816'dan sonra Bağdat'ta çıkardığı "Curnalü'-i Irak" isimli Arapça-Türkçe gazete bir kenara bırakılırsa, ilk gazete olarak 2 Aralık 1828 tarihinde Mısır'da yarısı Arapça, yarısı Türkçe olarak "Vekayi-i Mısıriye" yayın hayatına başladı. Söz konusu tarihten üç yıl sonra ise İstanbul'da "Takvim-i Vekayi" çıktı (Yazıcı, 1999: 9). Gazetenin adı Esad Efendi'nin bulunduğu isimler arasından seçilerek, devrin ıslahatçı padişahı tarafından kondu. (Yazıcı, 1983: 43).

Takvim-i Vekayi'den sonra yayınlanan ikinci Türkçe gazete *Ceride-i Havadis*'tir. İlk özel sermaye ile çıkartılan gazetedir. Haftalık olan gazete, İstanbul'da yaşayan bir tacir olan İngiliz vatandaşı William Churchill tarafından çıkartılmıştır (Nüzhet, 1931: 35-36)

Yayınlanan ilk mecmualar da resmi nitelikliydi. Hekimbaşı tarafından çıkartılan *Vekay-i Tıbbiye* (1840), *Ceride-i Askeriye* (1860) ve *Takvim-i Ticaret* (1865) bu dergiler gibi Münif ve Ethem Paşaların çıkardığı *Mecmua-i Fünûn* da kendi alanlarının öncüsüdür.

Tercüman-ı Ahval (1860): Şinasi ve Agâh Efendi tarafından çıkartıldı. Fakat Şinasi kısa bir süre sonra ayrılınca gazeteyi omuzlamak Agâh Efendi'ye kaldı. Resmi olmayan ilk gazete özelliğini taşımaktaydı (Tercüman-ı Ahval, No: 1, 1277).

Tasvir-i Efkâr (1862): Şinasi tarafından Haziran 1862 tarihinden itibaren yayınlanmaya başlandı. "Havadis ve maarife dair Osmanlı gazetesi" alt başlığıyla çıkmaktaydı (Tasvir-i Efkâr, No: 1, 1278).

Muhbir (1866): Muhbir gazetesi "Bu gazete maarif ve havadis-i dâhiliye ve hülâsa politikadan bahsedecektir" bilgisiyle yayınlanmaya başladı. Ali Suavi tarafından yönetilen gazetenin sahibi Filip Efendi idi (Muhbir, No:1, 1283).

Terakki (1868): Sade bir yazı dili kullanan ve özgürlük gibi kavramları gündeme getirmesi ile öne çıkan gazetenin renkli ve kaliteli bir yazar kadrosu vardı. Ebuuziyya Tevfik, Rezaizade Ekrem, Ayetullah Bey, aslen Polonyalı olan Hayreddin Karski gazetenin yazarları arasındadır (Koloğlu, 2006: 11).

Hürriyet (1868): İlk sayısı 29 Haziran 1868'de yayınlandı. Logonun altında "Yeni Osmanlılar Cemiyeti tarafından işbu gazete haftada bir kere neşrediliyor" cümlesiyle başlayan açıklamalar mevcuttu. (Hürriyet, No: 1, 1868).

Basiret (1869): Sonradan ismi "Basiretçi Ali" olarak anılacak olan Ali Bey tarafından çıkartılmıştır. Gazete, 1870 Alman-Fransız savaşında genel havanın aksine Almanya'yı desteklemiş ve bunun mükâfatı olarak da Ali Bey, Bismark tarafından ülkesine davet edilerek ödüllendirilmiştir (İnuğur, 1993: 28-29).

İbret (1872): Gazetenin sahibi ve kurucusu Alexandre Sarrafyan Efendi'dir. Gazetenin yazarları arasında Ebuuziyya Tevfik, Nuri, Reşat, Mahir Beyler olmasına rağmen gazetenin başyazı da dâhil birçok makalesini Namık Kemal yazmaktaydı (İbret, No: 1,1288).

Vakit (1875): "Her nevi havadisten bahseder gazetedir" bilgisiyle yayın hayatına başladı. Filip tarafından kuruldu. Başyazarı Mehmed Said'dir (Vakit, No: 1, 1291). Ekim 1917 yılından sonra Hakkı Tarık Us ile Asım Us çıkarmaya başladı.

İstikbal (1875): Teodor Kasap tarafından çıkartıldığı halde bu bir mizah gazetesi değildir. İstikbal gazetesinde başta eğitim olmak birçok konu üzerinde ciddiyetle durulmuştur (İnuğur,1993: 247)

Abdülhamid döneminde basın denilince öncelikle uygulanan sansür akla gelmektedir. Şüphesiz bunun haklılık payı vardır ve bu devirde uygulanan sansür basın-yayın tarihimiz açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Ancak Osmanlı'da sansür uygulamasının başladığı devir II. Abdülhamid dönemi olmadığı gibi kendisinden sonra devlette söz sahibi olanların da sansür uygulamasına başvurduğu inkârı mümkün olmayan bir gerçektir (Demirel, 2007: 23).

II. Abdülhamid devrinde basın yayın hayatı II. Meşrutiyetle kıyaslandığında daha sönük geçmiştir. Bu dönemin başta gelen gazete ve mecmuaları şunlardı:

Sabah (1875) : Papadopoulos isminde bir Rum tarafından yayınlanmaya başlayan gazetenin başyazarı Şemseddin Sami'dir (İnuğur,1993: 274).

Hakikat (1877): Rüştü Efendi tarafından yayınlanan gazete haftada iki defa çıkmaktaydı.

Osmanlı (1877): İmtiyaz sahibi Tevfik Bey, başyazarı Ahmet Mithat Efendi idi. Osmanlı gazetesi bir yıl yayımlandıktan sonra bir takım değişikliklere gitmesine rağmen yayın hayatını sürdürmemiştir.

Tercüman-ı Şark (1878): Şemseddin Sami Bey tarafından yayınlanan gazetenin ömrü fazla uzun olmadı.

Tercüman-ı Hakikat (1878): Gazetenin tahrir heyetinde Vahit, İbrahim, Mennas Efendiler ile Mehmet Ali Bey vardı. Yazı işleri ile Ahmet Mithat Efendi'nin ilgilendiği gazetenin imtiyaz sahibi Mehmet Cevdet Bey idi (Nüzhet, 1931: 74-76).

Servet-i Fünun Dergisi ve Gazetesi (1891): Ahmet İhsan'ın kurmuş olduğu Servet-i Fünun Matbaası'nda basılmıştır. Bu dergide Tevfik Fikret, Cenap Şahabettin, Halid Ziya, Süleyman Nazif gibi devrin ünlü yazar ve şairleri toplanmıştı (Altın, 2014: 40).

İkdam (1894): Gazete Ahmet Cevdet Bey tarafından kuruldu. Yayın hayatı uzun süren gazetelerdendir. İkdam II. Meşrutiyetin önemli gazetelerinden olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da varlığını sürdürebildi (Baykal, 1990:134-135). II. Abdülhamid devrinde sansürden dolayı, yurtdışında yayınlanan gazete sayısı fazladır. En bilinenleri şunlardır:

Meşveret (1895), (BOA, Y..EE., 15/ 77) *Osmanlı* (1897), (Mardin, 2002: 140) *Şura-yı Ümmet* (1902), (Ahmed Rıza, 2001: 20) *Ezan* (1896), *Mizan* (1896), (BOA, DH.MKT., 1624/ 31) *Terakki* (1906) (Terakki, No: 23, 1906).

II. Meşrutiyet devrinde göreceli bir basın özgürlüğü sayesinde ülkeye ait birçok mesele tartışılmıştır. Devleti kalkındırmak adına sosyal, kültürel, ekonomik ve askeri alanlarda reformlar yapılmak istenmiştir. Fakat 1908 sonrasında söz konusu yenilikleri yapmak isteyen kadro bir görüş birliği içerisinde olamadı (Necdet Hayta, Uğur Ünal, 2013: 211). Bu hemfikir olamama durumunun basına da yansdığı, çıkan dergi ve gazete sayısını çoğalttığı söylenebilir.

İttihat ve Terakki'nin basın özgürlüğü uzun sürmedi. 31 Mart Hadisesi'nden sonra gazete kapatma vakaları tekrar başladı. Kapatılan gazetelerin benzer veya farklı isimlerle, aynı sorumlu müdür ve imtiyaz sahipleri tarafından yayınlanması yasaklandı. Sansür, I. Dünya savaşında zirve yaptı. Askeri idare tarafından yayınlanan talimata uymayan gazete ve mecmualar derhal kapatılacak ve bir daha, ne suretle olursa olsun yayınlanamayacaklardı (Ayhan, 2010: 54-55).

Meşrutiyet ilan edildikten sonra, *Yeni Gazete* ve *Tanin* yayınlanmaya başladı. Diğer bir deyişle adı geçen gazeteler, II. Meşrutiyet devrinin ilk iki siyasi gazetesi oldular. Dönemin başlıca gazeteleri şunlardı:

Tanin (1908): Hüseyin Cahid, Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım Beyler, *Tanin* gazetesini yayınlamaya başladılar (Tanin, No: 1, 1326).

Yeni Gazete (1908): Abdullah Zühtü tarafından çıkartılmaya başlandı. Mahmud Sadık, Ahmet Emin, Hakkı Behiç gibi ünlü gazetecileri yazar kadrosunda barındırdı (Yeni Gazete, No: 65-1, 1334)

Hukuk-i Umumiye (1908): Gazete'nin alt başlığında Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin gazetesi olduğu belirtilmekteydi. İsmi geçen cemiyet meşrutiyet ilan edildikten sonra ülkeye dönenler tarafından kurulmuştu (Hukuk-i Umumiye, No: 1, 1324).

Mizan (1908): *Mizan* gazetesi aynı isimle önceleri yurtdışında çeşitli yerlerde yayınlandı. Meşrutiyetin ilanından sonra 30 Temmuz 1908 (17 Temmuz 1324) tarihinden itibaren İstanbul'da yayınlanmaya başladı (Mizan, No: 1, 1324).

Serbesti (1908): Bu gazete de, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti yayınıdır. "Meşrutiyet-i idareye ve bilâ tefrik-i cins ve mezhep, Osmanlının hukukuna hadim yevmî gazete" alt başlığıyla çıkmaktaydı (Serbesti, No: 1, 1324).

Şura-yı Ümmet (1908): Gazete, İstanbul'da yayınlanmadan önce Paris'te yayınlanmaktaydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organıydı (Şura-yı Ümmet, No: 132, 1908).

Sada-yı Millet (1909): Konumuz olan gazeteden önce de sonra da, aynı isimle gazeteler yayınlandı. 14 Ekim 1909'da yayınlanan gazete, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarını şiddetli bir şekilde eleştirmektedir (Sada-yı Millet, No: 1, 1325).

Osmanlı (1908): Gazete, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefet amacıyla kurulmuş Ahrar Fırkasının yayın organı konumundaydı. Başyazarlığını Süleyman Nazif yapmaktaydı (Topuz, 2012: 83).

Volkan (1908): “İnsaniyete hadim, dinî siyasî yevmî gazetesidir” alt başlığıyla yayın hayatına başladı. Gazetenin üzerinde sahibi ve müdürünün Kıbrıslı Derviş Vahdeti olduğu belirtilmekteydi (Volkan, No: 1, 1324).

Sırat-ı Müstakim (1908): “Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulum-ı din bahis haftalık risaledir” alt başlığıyla kendini tanıtmaktaydı. Gazete, 183. sayıdan itibaren isim değiştirerek Sebilürreşad ismini kullanmaya başladı (Sebilürreşad, No: 183-1, 1327).

Beyan’ül-Hak (1908): Alt başlığında Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye’nin yayın organı olduğu dile getirilmekte olan gazete, haftalık olarak yayınlanmaktaydı (Beyan’ül-Hak, No: 1, 22 Eylül 1324).

2. Osmanlı Devletinde Yayınlanan Başlıca Vilayet Gazeteleri

Osmanlıda taşra basını veya yerel basın dendiğinde akla ilk gelen vilayet gazeteleridir. Tanzimat döneminde Beyrut, Rusçuk, Şam, Trablusgarp, Halep, Cebeli Lübnan, Erzurum, Girit, Edirne, İskodra, Yanya, Diyarbekir, Bursa, Konya, Selanik, Trabzon, Bağdat, Prizren, Kastamonu, Adana, Yemen, Manastır, Ankara, İzmir ve Hersek’te genellikle çıktıkları vilayetin ismini taşıyan gazeteler yayınlanmıştır (Koloğlu, 2006: 32-33).

Vilayet gazetelerinin sayıları devirlere hatta yıllara göre değişiklik göstermiştir. Örneğin salnamelerden öğrendiğimize göre 1316-1317 yıllarında yani II. Abdülhamid devrinde ülke genelinde İstanbul’daki resmi gazeteler hariç tutulduğunda, 25 Vilayet gazetesi yayın hayatını devam ettirmekteydi. Fakat bütün zamanlar göz önüne alındığında genel olarak bu sayı kırkın üzerindedir. Vilayet gazetelerine ait istatistiğe baktığımızda yayın dillerinin yaklaşık olarak %40’nın dili Türkçe, %28’inin Türkçe-Arapça olduğuna şahit olmaktadır. Vilayet gazetelerinin % 60’ından fazlası Tanzimat döneminde yayınlanmaya başlamıştır. Yayınlanan gazetelerin %80’i o vilayette yayınlanan ilk gazete olma özelliğine sahipti (Kocabaşoğlu ve Birinci, 1995:105).

Tahmin edileceği üzere vilayet gazetelerinde muhteva, hacim, yayın tekniği vb. açılardan açısından bir standart yoktu. Bazı gazeteler diğerlerine göre çok daha nitelikli çıkmaktaydı. Misal *Envar-ı Şarkıyye*, *Tuna*, *Zevra*, *Hüdavendigâr* örneğin *Bitlis*, *Van*, *Trablusgarp* gibi gazetelere oranla gelişkindi (Kocabaşoğlu ve Birinci, 1995:105).

Vilayet gazeteleri için çok defa bir yayın kurulu oluşturulmuştur. Bazen de bölgenin aydın kişileri gazete için resmen görevlendirilerek gazetede yazı yazmaları sağlanmıştır. Vilayet gazetelerinde görev alan “mektupçu” denilen kişiler umumiyetle yazarlık veya gazetecilik tecrübesine sahip aydın kimselerdi. Vilayet gazetelerinde yer alan yazıların çoğu imzasızdır. Konular gazetenin çıktığı zaman dilimine göre farklılık göstermekle birlikte genellikle yasalar, yönetmelikler, kamu görevlilerinin ödüllendirilmeleri, tayinler, kolluk kuvvetlerinin başarıları, vilayette görev yapan valilerin konuşmaları veya yazıları, resmî bildirimler, kamu kurumlarının faaliyetleri, yaptığı faydalı icraatlar söz konusu gazete için haber değeri olan mevzulardı. Fakat seyrekte olsa bu klasik hale gelmiş haberlerin dışında gazetelerde şiirler, inceleme ve araştırmalar, tarih çalışmaları yer almıştır (Varlık, 1985:101).

Vilayet Gazetelerinin diğer bazı umumi özellikleri şöyle sıralanabilir:

1. Gazetelerin basıldıkları matbaalar, kamu işlerinin yanı sıra özel kesimin işlerine de açık tutulmuş; böylece yerel basının başlaması ve saygınlık kazanması yolunda önemli bir adım atılmıştır.

2. Matbaalarda çalışan personel, önceleri çoğunlukla İstanbul’dan gelmiş ancak zaman içinde bölgeden de matbaacılar yetiştirilmiştir.

3. Bazı vilayetlerde “sanat okulları”, “sanayi okulları” açılmış; matbaalar birer uygulama yeri haline getirilerek matbaacılık eğitimi verilmiştir.

4. Birçok vilayette, yayımlanan gazete yörenin ilk süreli yayını olduğu için, gazeteciliğin alfabesinden başlanarak, kitlenin basın aracılığıyla eğitilmesinde önemli adımlar atılmıştır.

5. Vilayetlere ilişkin nizamnameler, “gazetelerde yer alacak resmi ve gayri resmi tüm yazıların, vilayet mektupçusunun sorumluluğu altında olduğunu” belirttiğinden, yazıların büyük bölümü mektupçular tarafından kaleme alınmıştır.

6. Vilayet gazetelerinin yayınlarında bilinçli bir gazetecilik yaklaşımı görülmemektedir.

7. Yazıların bir bölümü de İstanbul gazetelerinden özetlenerek alınmıştır. Daha sonra da sürdürülen bu yöntem “altın makas” adı verilmiştir.

8. Gazetelerin soğuk görünümü, zaman zaman yönetimde bulunan kişileri de rahatsız etmiştir.

9. Bazı yöneticilerin bu bakış açısı, özellikle İkinci Abdülhamit döneminde hükümeti rahatsız ettiğinden, Dâhiliye Nezareti, 1889 yılında bir genelge yayımlayarak, vilayet gazetelerinde, İstanbul gazetelerinde yer alan yazıların içeriğinin dışına çıkılmamasını emretmiştir.

10. Bu uygulamalar sonucu, vilayet gazetelerine ilgi azalınca, 1903 yılında vilayet gazeteleriyle ilgili bir kararname çıkarılmıştır. Bu kararnamede, vilayetlerde çıkan gazetelerin büyük çoğunluğunun, o yörenin tarımı ve doğal kaynaklarıyla ilgili sorunları aydınlatamadığı, ayrıca halkın kültürel ve mesleki gelişmesine de katkıda bulunamadığı belirtilmiştir.

11. Yine aynı kararnamede, bu kısırlığın önlenmesi için, bilgi sahibi olan kişilerin gazetelerde yazı yazmalarının sağlanması, yazıların herkesin anlayabileceği Türkçe ile kaleme alınması istenmiş; ayrıca muhtarların gazetelere abone olmaları gerektiği belirtilmiştir.

12. İki dilde yayımlanan vilayet gazetelerinde her iki dildeki metinler birbirlerinin aynısıdır.

13. Türkçe dışındaki yayımlar genellikle sürekli olmamıştır.

14. Vilayet gazeteleri zaman zaman ekler de yayımlamışlardır.

15. Genellikle haftalık olan bu yayımlar, çoğu kez düzensiz çıkmıştır.

16. Gazetelerin sayfa sayısı 2 ile 4 arasında değişmiştir.

17. Resim ve karikatürün, yok denecek kadar az olduğu vilayet gazetelerinin önemli bir bölümünün baskı adedi 500 dolayındadır.

18. Vilayet gazeteleri, belirli merkezlerde halk tarafından okunmalarının sağlanması için duvarlara yapıştırılmıştır.

19. Bazı vilayet gazeteleri birkaç yıl sürebilmiş; bazıları ise son yıllara kadar yayımlanmıştır.

20. İkinci Meşrutiyet'ten sonra (1908) ülkenin birçok yerinde, bir anda çok sayıda süreli yayının çıkması, vilayet gazetelerinin yüklendikleri işlevleri, ne ölçüde yerine getirdiklerinin bir kanıtı olarak görülebilir (Girgin, 2009: 83-86).

Osmanlı Devleti'nde (Arap coğrafyası dışında) yayımlanan başlıca vilayet gazeteleri (Girgin, 2009: 80):

Gazetenin Adı	Yayımlandığı Yer	Yayına Başladığı Yıl	Gazetenin Yayın Dili
Amasya	Amasya	1922	Türkçe
Ankara	Ankara	1874	Türkçe
Aydın	İzmir	1874	Türkçe
Bolu	Bolu	1913	Türkçe
Bosna	Bosna	1866	Türkçe-Sırpça
Cezair-i Bahr-i Sefid	Rodos	1882	Türkçe-Rumca
Çorum	Çorum	1921	Türkçe
Diyarbakır	Diyarbakır	1869	Türkçe-Ermenice
Edirne	Edirne	1868	Türkçe-Rumca
Envar-ı Şarkiye	Erzurum	1867	Türkçe-Ermenice

Erciyes	Kayseri	1910	Türkçe
Girid	Girid	1867	Türkçe-Rumca
Hüdavendigâr	Bursa	1869	Türkçe-Ermenice
İsparta	İsparta	1923	Türkçe
İstanbul	İstanbul	1922	Türkçe
İşkodra	işkodra	1868	Türkçe
Karacahisar	Eskişehir	1916	Türkçe
Karesi	Balıkesir	?	Türkçe
Kastamonu	Kastamonu	1872	Türkçe
Kayseri	Kayseri	1914	Türkçe
Kocaeli	Kocaeli	1919	Türkçe
Konya	Konya	1869	Türkçe-Rumca
Kosova	Priştine/Üsküp	1877-1888	Türkçe-Sırpça
Malatya	Malatya	1919	Türkçe
Mamuretü'l-Aziz	Elazığ	1883	Türkçe
Manastır	Manastır	1884	Türkçe
Neretva	Hersek	1876	Türkçe-Sırpça
Prizren	Prizren	1871	Türkçe-Sırpça
Rumeli	Manastır	1873	Türkçe
Selanik	Selanik	1869	Türkçe-Rumca-Bulgarca Yahudi Dili
Seyhan	Adana	1872	Türkçe-Rumca
Sivas	Sivas	1878	Türkçe
Taşili	Silifke	1922	Türkçe
Trabzon	Trabzon	1869	Türkçe-Rumca
Tuna	Tuna	1865	Türkçe-Bulgarca
Yanya	Yanya	1868	Türkçe-Rumca

2.1. Arap Bölgelerinde Yayınlanan Başlıca Vilayet Gazeteleri

Arapça gazete veya Araplara yönelik gazete denildiğinde Takvim-i Vekayi'nin Arap coğrafyasına yönelik olarak Arapça da yayınlandığını zikretmeden geçemeyiz. Gazetenin Türkçe sayısından sonra diğer dillerde de yayınlanması gündeme gelmiş, bu çerçevede Arapça da yayınlanmıştır. Takvim-i Vekayi'nin Arapça yayınlanması düşüncesi bizzat devrin yenilikçi padişahı II. Mahmut'un isteği üzerine gerçekleşmiştir. Bunun amaçla Türkçe metinleri Arapçaya çevirmek için bir sınav dahi tertip edilmiş söz konusu sınavı müderris Ahmed Nazif Efendi kazanmıştır. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Nisan 1832 tarihinden sonra yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin Diyarbakır, Bağdat, Şam, Halep gibi bölgelere gönderildiği anlaşılıyor (Yazıcı, 1990: 2050).

II. Mahmut döneminde yayınlandıktan sonra yayın hayatına ara veren Arapça Takvim-i Vekayi'nin Tanzimat döneminde tekrar yayınlanmaya başladığı görülmektedir. 1847 yılına kadar aralıksız yayınlanan gazete yayına ara verdikten sonra 1852 yılında Sayda valisi Mehmet Paşa'nın çabasıyla tekrar yayın kararı almıştır. Ne var ki bu tarihten sonraki yayın macerası ile ilgili net bir bilgiye sahip değiliz (Yazıcı, 1990: 2050).

Genel olarak vilayet gazetelerinin özelde Arapların yoğun yaşadığı vilayetlerde yayınlanan gazetelerin birçok yayınlanma sebebi vardır. Belki de bu sebeplerin en önemlisi toplumda artan ayrılıkçı duyguları izale etmeye çalışmaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti yönetimi özellikle Avrupa'da Araplara yönelik olarak yayınlanan ve giderek sayıları artan Arapça süreli yayınların olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için de böyle bir girişimde bulunmuştur. Hatta vilayet gazeteleri yayınlanmadan önce Osmanlı yönetimi Ahmet Farid Şidyak isimli bir şahsa maddi yardımda bulunarak 1860 yılında *El Cevaib* isimli bir gazete yayınlamasını sağlamıştır. Bu gazete Osmanlılık fikrini işlemekte, Arapların menfaatinin Sultan'a bağlı kalmaya devamı gerektiğini ileri sürmekteydi. Gazetenin bu yolda başarılı olduğu anlaşılıyor zira Osmanlıyı sansür konusunda eleştiren Avrupalılar *El Cevaib*'in kendi sömürgelerinde olan topraklara girmesini yasakladılar (Girgin, 2009: 80).

Ayrıca vilayet gazeteleri bölgede mevcut basın boşluğunu doldurmak, yeni yayınlanan kanun ve nizamnameleri halka duyurmak, Arap milliyetçiliği gibi zararlı fikirler aşılama çalışmaları gazetelerin etkisini kırmak, bölgede yaşayan Osmanlı memurlarını İstanbul'daki gelişmelerden haberdar etmek, halkın merkeze bağlılığını artırmak gibi amaçlarla yayınlanmaktaydı (İshakoğlu, 2012: 117).

Suriye'deki iç karışıklıklardan dolayı olağanüstü yetkilerle donatılarak bölgeye gönderilen Fuat Paşa 1860'ta Beyrut'ta çıkmakta olan *Hadikat al-Ahbar* isimli Arapça gazeteyi resmi hale getirmişti. Söz konusu gazete vilayet gazetesi olarak değerlendirildiğinde ilk Arapça-Türkçe yayınlanan vilayet gazetesi *Hadikat al-Ahbar* olmaktadır. Fakat bu gazeteyi vilayet gazetesi saymayan basın tarihçileri de mevcuttur.

Vilayet gazeteleri ile birlikte 1850-1877 döneminde, Beyrut'ta 21, İstanbul'da 3, Cebeli Lübnan'da 1, Şam'da 1, Halep'te 3, Bağdat'ta 1, Kudüs'te 2, Trablusgarp'ta 1 Arapça gazete yayımlanmıştır. 1874'den itibaren, Osmanlı basın rejimi serleştikçe, Beyrutlu ve Suriyeli gazetecilerin bir kısmı Mısır'a yerleşmeye başlamışlardır. Mısır İngiliz denetimine girdikten sonra ise (1882) Arapça basının hatırı sayılır kısmı bu ülkeye taşınmıştır (Girgin, 2009: 37). Osmanlı Devleti'nde Arap bölgelerinde yayınlanan başlıca vilayet gazeteleri şunlardı (Girgin, 2009: 80).

Gazetenin Adı	Yayınlandığı Yer	Yayına Başladığı Yıl	Gazetenin Yayın Dili
Basra	Basra	?	Türkçe-Arapça
Hadika al-Ahbar	Beyrut	1860	Türkçe-Arapça
Beyrut	Beyrut	1867	Türkçe-?
Fırat	Halep	1866	Türkçe-Arapça
Kudüs	Kudüs	?	Türkçe-Arapça
Musul	Musul	1882	Türkçe-?

San'a	San'a	1877	Türkçe-Arapça
Suriye	Şam	1866	Türkçe-Arapça
Trablusgarp	Trablusgarp	1866	Türkçe-Arapça
Yemen	Yemen	1872	Türkçe-Arapça
Zevra	Bağdat	1869	Türkçe-Arapça
Hicaz	Mekke	1908	Türkçe-Arapça

2.1.1. Arap Bölgelerinde Yayınlanan Vilayet Gazetelerine Dair Bazı Örnekler

2.1.1.1. Trablusgarp Gazetesi

Önemli vilayet gazetelerinden biri de 1866'da Trablusgarp'ta çıkartılan Trablusgarp gazetesidir. II. Meşrutiyet devrinde Trablusgarp gazetesi haftalık olarak, perşembe günleri yayınlanmaktaydı. Gazetenin senelik aboneliği 40 kuruş, altı aylık aboneliği 20 kuruş bir nüshası ise 1 kuruştur (Trablusgarp, No: 1203, 1326). Gazetenin ömrü çoğu vilayet gazetesi gibi uzun oldu. İstanbul'da yayımladığı gazetede yer alan bir yazıdan ötürü sürgün olarak Trablusgarp'a gönderilen Şemseddin Sami, Trablusgarp gazetesinin başına getirilmiştir (Varlık, 1985:101).

Gazete II. Meşrutiyet devrinde de devam etti. Türkçe-Arapça olarak yayınlanan bu gazete kendi rolünü şöyle tanımlamaktaydı:

“Bilindiği gibi gazete denilen şey, yararlanılacak haberleri gerek çıktığı yere, gerekse taşraya duyurmak ve herkesi iyi bilgiye sahip kılarak eğitim hizmetini üstlenmektir” (Trablusgarp, No: 69, 1867).

Vilayet gazeteleri kendi vilayetlerinde meydana gelen olaylarla ilgilenmekle birlikte, ülkenin diğer bölgelerinde meydana gelen hadiseler de kayıtsız kalmamaktaydılar. Buna örnek olarak Trablusgarp gazetesinin 25 Haziran 1874 tarihli sayısında “Anadolu’da açlık” konusunu dile getirmiş “İstanbul ve ecnebi gazetelerinin tümü Anadolu’da açlığın arttığından söz ediyorlar. Adeta feryat ediyorlar. Nasıl feryat etmesinler ki, Anadolu’nun birçok yerlerinde ahali açlıktan can veriyor. Ciğerparelerini kesip yemek derecesine varıyorlar. Böyle müthiş acıları işitip de hüngür hüngür ağlamayan, gönlü bin parça olmayan kimdir? Meğerki insan gibi görünen bir canavar olursa... Anadolu’da birkaç milyon, din ve vatan kardeşlerinin açlıktan can vermekte olduğunu bildiği halde, sofrasını kurup da keyifle karnını doyuran insana insan diyebilir miyiz?”

2.1.1.2. Zevra Gazetesi

Irak'ta buharla çalışan ilk hurufat baskı makinesi Tanzimat döneminde, Bağdat Valisi Mithat Paşa tarafından getirilerek Bağdat'ta işletmeye başlanmıştır. İşte 15 Haziran 1869 tarihinde Bağdat'ta yayımlanan *Zevra* gazetesi aynı vilayet matbaasıyla basılarak yayın hayatına başlamış bir gazetedir. Gazetenin son sayısı ise 2607 numaralı olup Hicri 7 Cemaziye-İ Evvel 1335/Rumi 1 Mart 1333/Miladi 1 Mart 1917 tarihinde Salı günü çıktıktan sonra İngilizlerin Bağdat'ı işgali üzerine gazetenin yayını durdurulmuştur (Terzibaşı, 2005: 21). Böylece gazete 48 yıllık yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır (Özkan, 2009: 96). Abbasiler döneminde Bağdat şehri inşa edildiğinde şehre verilen isimlerden biri de Zevra olup adını buradan almaktadır (Ergin, 2015: 15). Mithat Paşa, Gazete'nin yönetimine 1865'te, yine kendisinin emriyle Tuna gazetesinin yazı işlerinde çalışarak gazeteciliğe başlayan Ahmet Mithat Efendi'yi getirmişti (Öztürk, 2012: 174).

Gazete Türkçe ve Arapça iki lisanla da yayımlanmaktaydı. Ancak gazete 1908-1912 tarihleri arasında sadece Türkçe lisan ile basılmış bu durum Arap milliyetçilerinin protestolarına sebep olmuştur. Bağdat halkını sakinleştirmek için gazete yeniden Arapça-Türkçe lisanlarda basılmaya devam etmiştir (Ersoy, 2014: 12). Gazete haftalık olarak salı günleri çıkmak üzere yayın hayatına başlamıştır. Fakat 52. sayıdan itibaren salı ve cumartesi olmak üzere haftada iki gün yayınlanmaya devam etmiştir. Gazetenin abone bedeli, gazetede yer alan açıklamaya göre, bir seneliği (70) altı aylığı (40) kuruş ve bir nüshası (60) paradır. Ancak gazete haftada iki gün yayınlanmaya başlayınca bedelinde de bir değişiklik yapılmıştır. Buna göre; bir seneliği (100) altı aylığı (55) kuruş, bir nüshası (50) paraya satılmaktaydı.

Gazetede “Mevad-ı Hususiyye”, “Mevad-ı Umumiyye”, “Mevad-ı Askeriyye”, “Havadis-i Hususiyye”, “Havadis-i Umumiyye”, “Havadis-i Hariciyye” ve benzeri başlıklar altında haberler verilmekteydi. Gazetenin ikinci sayfasının alt sol köşesinde “Bağdat Vilâyet Matbaasında tab olunmuştur” şeklinde ibare yer almaktadır. Bu ibareden gazetenin vilâyet matbaasında basılmakta olduğu anlaşılmaktadır (Ersoy, 2014: 11).

Gazetenin yayın politikasına bakıldığında, bir vilâyet gazetesi özelliği taşımakla birlikte gazetede bazı haberlerin vilâyet dışında cereyan ettiği görülmekte hatta ülke dışındaki bir kısım hadise ve gelişmeler hakkında da haberler verilmesi dikkat çekmektedir. Diğer vilâyet gazetelerinde olduğu gibi gazetede bölge ile ilgili olarak çok sayıda haber yer almaktaydı. Bunlar idari, askeri, iktisadi, eğitim vb. konulara ait haberler, bazı hükümet kararları, Bağdat valisi Mithat Paşa'nın imar faaliyetleri, vilâyet dâhilinde ıslah çalışmaları, aşiretlerin devlet otoritesi altına alınma ve iskân edilme çabaları, aşiretlerin itaatsizlikleri, şekavet hareketleri gibi hadiselerdi. Ayrıca kolera gibi bazı salgın hastalıklar, çekirge istilası ve doğal olaylar gibi bölgeyi ilgilendiren haberler de yayınlanmıştır. Bunların yanında “Politika” başlığı altında Hint, Yunan, Afgan, İran gibi çeşitli ülkelerde meydana gelen hadiseler ve siyasi gelişmelere yer verilmekteydi (Ersoy, 2014: 12).

2.1.1.3. Yemen Gazetesi

Yemen Gazetesi, Kastamonu ve Seyhan (Adana) Vilayet gazeteleriyle aynı yıl yani Rumi 1288 (1872) tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Diğer bazı vilayet gazetelerinin durumu Yemen Vilayet gazetesi için de geçerlidir. Maalesef adı geçen gazetenin de birçok sayısı zamanımıza intikal edememiştir. Ulaşabildiğimiz tek nüsha 4 sayfadır. Üzerinde herhangi bir açıklama olmayan gazetenin sonunda “Hadide matbaasında ta'b olunmuştur” notu düşülmüştü. Gazetede Yemen'in bazı bölgelerinde yapılmaya çalışılan ıslahatlar ve buna aşiretin tepkileri, eşkıyalık olayları, hükümetin buna tepkileri vb. konular ele alınmaktaydı (Yemen, No: İlan Nüshası, 1288).

2.1.1.4. San'a Gazetesi

II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarında çıkmaya başlayan gazete bu dönem boyunca yıllarca yayın hayatını devam ettirdi ve yüzlerce sayı yayınladı. Ana başlığın altında “Haftada bir defa perşembe günleri neşr olunur. Yemen Vilayeti'ne mahsus gazetedir” (San'a, No: 230, 1302) veya “Perşembe günleri neşr olunur resm-i vilayet ceridesidir” ibaresi yer almaktaydı. İlanattan ücret alınır notu da ana sayfada iletilmekteydi. Resmî gazete olduğu için makul ücretle satılmaya çalışılmaktaydı. Örneğin 1896 yılında bir nüshanın ücreti 40 paraydı (San'a, No: 684, 1312).

Gazetede “Vilayet-i Havadis” başlığıyla yayınlanan köşede bölgede meydana gelen çeşitli hadiseler hakkında haberler yayınlanmaktaydı. “Tevcihat” başlığı altında yeni görevlendirmelerden bahsedilmekteydi. Örneğin Taiz Sancağı tahrirat müdürlüğüne atanan Mahmud Efendi ile ilgili haber bunlardan biriydi. Gazetede çeşitli konularda sıklıkla yayınlanan ilanlar göze çarpmaktaydı (San'a, No: 248, 1302).

2.1.1.5. Beyrut Gazetesi

Diğer Vilayet gazeteleri ile birlikte değerlendirildiğinde okuyucu azlığı dolayısı ile finans sorunu yaşamayan birkaç gazeteden biri Beyrut gazetesi idi (Kocabaşoğlu ve Birinci, 1995:108). Tanzimat, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet devirlerinde yayın hayatını devam ettiren ve uzun ömürlü vilayet gazetelerinden olan Beyrut Vilayet gazetesi, Beyrut'ta haftalık olarak, cumartesi günü çıkmaktaydı. Gazete başlığının yanında okuyuculara birtakım bilgiler vermekteydi. Gazeteye abone bedeli vb. konuların yanında umumun menfaatine olan makalelerin yayınlanabileceği gibi gazete ile ilgili genel bilgiler yer almaktaydı. Gazetenin ser levhası olarak başlığın altında “Havadis-i muhtelif ve mehabir-i mütenevvia-i câmi haftalık gazetedir” satırı yer almaktaydı.

Gazetede “Havadis-i vilayet” başlığıyla vilayete ait haberler neşredilmekte, “Makale-i mahsusa” başlığıyla bölgenin çeşitli meseleleri ele alınmakta, dâhiliye nazırlığı gibi çeşitli devlet kurumlarından gelen ve bölgeyi ilgilendiren raporlara, metinlere yer verilmekteydi. Gazetede bir yandan “Memurinin bitarafılığı hakkında” benzeri makaleler ile devletin politikasını halka doğrudan iletme çabaları görülürken, diğer taraftan “Hastahanenin küşadı” gibi başlıklar ile kamuoyu çeşitli konularda bilgilendirilmeye çalışılmaktaydı (Beyrut, No: 1218, 1329).

2.1.1.6. Musul

II. Abdülhamid devrinde gazetenin başlığı altında “Her hafta cumartesi günleri neşr olunur vilayet gazetesidir” yazmakta onun altındaki cümlede ise “Menafi-i umumiyye ve edebiyata müteallik âsâr için sütunlarımız her zaman açıktır” ibaresi yer almaktaydı (Musul, No: 322, 1309). II. Meşrutiyet devrinde ise üsteki satır “Vilayetin haftada bir kere neşr olunur ceride-i resmîyesdir” olarak değişmiş

altındaki satır da değişerek “Menafi-i umumiyye hadim âsâr kabul olunur, ilanatin beşer kelime itibarıyla beher satırından iki, tekrarında bir gurus ücret alınır” ibaresi yer almaktaydı (Musul, No: 1095, 1329).

Gazete nüshalarından çok azı elimizde olmasına rağmen adı geçen yayının II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarında yayın hayatına başladıktan sonra uzun yıllar yayınlanabildiğini bilmekteyiz. Gazete II. Meşrutiyet devrinde ve I. Dünya Savaşı yıllarında da varlığını sürdürmüştür.

Gazetede yer alan başlıklardan biri “Havadis-i Vilayet” idi. Bu başlık altında vilayette yapılan ıslahatlar, devletin yaptığı hizmetler vb. çeşitli konular hakkında vatandaşa bilgiler verilmekteydi. Haberler daha çok Musul vilayeti dahilinde yer alan Şehrizar (Kerkük), Süleymaniye sancakları, Sincar kazası vb. yerlere aitti. Musul gazetesine göre bölgede vuku bulan nerdeyse her hadisenin haber değeri vardı. Misal: Çekirge salgını, icra ilanı, vefat, tayin, terfi gibi hadiseler gazete sayfalarında yer almaktaydı. Ayrıca okuyucuya “İyi bir limonata nasıl yapılır” neviden meşrubat ve yemek tarifleri de verilmekteydi (Musul, No: 322, 1309).

2.1.1.7. Fırat Gazetesi

Fırat Gazetesi Halep’te 1866 yılında yayın hayatına başladı. “Halep Vilayetinin resmi gazetesidir” serlevhasıyla çıkmaktaydı. Türkçe ve Arapça yayınlanmaktaydı. Yayıncısı Halet Efendi olarak kayıtlara geçmiştir. Haftada bir defa perşembe günü vilayet matbaasında basılmaktaydı. Onlarca yıl yayın hayatında kalan ve binlerce sayı yayınlanan gazetenin mevcut nüshaları maalesef çok sınırlıdır.

Gazete Halep vilayet merkezinde yayınlanmasına rağmen Suriye’nin geneli hakkında haberler vermekteydi. Konuyla ilgili başlıklardan biri “Suriye Vilayet-i Celilesinden Telgraf” başlığını taşımaktaydı. Gazetenin “Münderecat”ına baktığımızda “Havadis” “Edebiyat” “Muktebesât”, “Evâm’r ve Nizamât”, “İlanat” gibi bölümlerden oluştuğuna şahit olunmaktaydı (Fırat, No: 1078, 1306).

2.1.1.8. Suriye

Gazete Tanzimat döneminde yayınlanmaya başlandı. Diğer vilayet gazeteleriyle kıyaslandığında çoğunun aksine nüshalarının bir kısmının korunarak günümüze gelebildiğine şahit olabilmekteyiz. Şam merkezli olan gazete Osmanlı son dönem Suriye’si için önemli bir kaynak niteliğindedir. Gazete haftada bir kere neşr olunmaktaydı. Gazetenin yarısı Türkçe yarısı Arapça olarak okuyucuya ulaşmaktaydı (Suriye, No: 939,1299).

Gazete Şam’da yayınlanan ilk gazetedir. Gazete benzerleri gibi vilayet matbaasında basılmakta, içeriği ile vilayet mektupçusu ilgilenmekteydi. Fakat ilk sene gazetenin yayınıyla tecrübeli gazeteci Halil Hurî Efendi’nin ilgilendiğini bilmekteyiz. Gazetenin abonelere ulaşmasında zaptiye ve teftiş memurlarından faydalandığı tahmin edilmektedir (Yazıcı, 1990: 2054).

Suriye Gazetesi’nde yer alan başlıklar başlıca 1. Vakayi-i Vilayet 2. Vakayi-i Umumiyye 3. Havadis-i Hariciye olmak üzere üç bölüm altında okuyucuya sunulmaktaydı.

Başlıkların altındaki haberlere göz attığımızda kısaca şu havadislerle karşılaşılmaktaydı:

1. Vakayi-i Vilayet

a. Sürrenin Şam’a gelmesi ve hacıların durumu.

b. Beyrut’ta padişahın cülus yıldönümü törenleri.

c. Ramle’de pamuk ziraatinin durumu.

d. Son bir ayda Meclis-i Deâvi’nin çalışmaları.

e. Vali Es’ad Muhlis Paşa’nın Beyrut’ta, birkaç sene önce arsası Butros Bestanî tarafından verilmiş olan yerde kurulan Vataniyye isimli mektebi ziyareti ve adı geçen okulun eğitim-öğretim faaliyetleri.

2. Vakayi-i Umumiyye

a. Meclis-i Âli-i Hazâin’in lağvı.

b. Memleketeyn meselesi.

c. İlk sayısı yayınlanan Bosna Vilayet gazetesi ile ilgili haber.

d. Ülke genelini ilgilendiren çeşitli havadisler.

3. Havadis-i Hariciye.

a. 17 Haziran'da Avusturya'nın Prusya'ya harp açtığına dair telgraf haberi (Yazıcı, 1990: 2055).

3. Arap Bölgelerinde Yayınlanan Gayr-i Resmi Gazetelere Ait Örnekler

3.1. Dımaşk

Yayınlandığı yer olarak Şam-ı Şerif'i zikreden gazete "Bilumum Osmanlıların menafiini gözetir gazetedir" serlevhasıyla çıkmaktaydı. Haftalık olarak yayınlanan gazete çarşamba günleri okuyucusuyla buluşmaktaydı. Gazetenin 1878 yılı için seneliği iki buçuk, altı aylığı bir buçuk beyaz mecidî, bir nüshası 40 paradır. Gazete diğer gazetelerde pek rastlamadığımız bir şekilde başlığın sol tarafında çeşitli merkezlerdeki temsilcilerinin ismini yazmaktaydı. "İhtar-ı mahsus", "İlan-ı mahsus" "Telgraf" gibi farklı başlıklar altında haberler verilmekteydi (Dımaşk, No: 8, 1878).

Dımaşk gazetesi Ahmet İzzet Paşa tarafından yayınlandı. Dımaşk Gazetesi şüphesiz Suriye Gazetesi'nin tecrübelerinden yararlanmıştı (Yazıcı, 1990: 2054) Gazete Arapça-Türkçe yayınlanmaktaydı. Gazete 1887 yılından itibaren yayın hayatından çekildi (İshakoğlu, 2002: 120).

3.2. Sada-yı Şehba

Sada-yı Şehba kelime anlamı itibariyle Halep'in sesi anlamına gelmektedir. Şehba, Halep'in isimlerinden biridir. "Siyasi, ilmi, edebî, ticarî, Osmanlı gazetesidir" alt başlığıyla yayınlanmaktaydı. Bu satırın altında da "Meclis-i umumi vilayet" Saadet ve selamet-i Osmaniyemize hadim âsâr için sahifelerimiz açıktır" cümlesi vardı. Türkçe ve Arapça yayınlanmaktaydı. Yayınlandığı merkez Suriye'nin Halep şehriydi. Gazetenin imtiyaz sahibi Hikmet Nazım'dı. "Pazardan maada her gün neşr olunur" ibaresinden gazetenin günlük olarak çıktığı anlaşılmaktadır. Gazete başlığının sağında "Umur-ı tahriye için hususat için sahib-i imtiyaz namına yazılmalıdır" notu yer almaktaydı (Sada-i Şehba, No: 62, 1325).

Gazetede, doğal olarak, bölgeyi ve ülkeyi ilgilendiren haberler yer almaktaydı. Örneğin 31 Vakası'nda hayatını kaybeden Lazkiye mebusu Emir Arslan Bey'in babası Mustafa Arslan Bey oğlunun katillerinin cezalandırılması için İstanbul'a hareket etmesi bu haberlerden biriydi (Sada-i Şehba, No: 62, 1327). (Bilindiği üzere Emir Arslan Bey, Tanin başyazarı Hüseyin Cahit Bey'e çok benzediğinden dolayı o zannedilerek isyancılar tarafından öldürülmüştü).

3.3. Musavver Çöl

15 günde bir neşr edilen Musavver Çöl, şekilsel olarak, aslında gazeteden çok mecmuayı andırmaktadır. Ne var ki kendisini gazete olarak takdim ettiği için biz de gazete demek durumundayız. Zira yayının kendini takdim cümlesi "Siyasî, içtimai, edebî, fennî gazetedir" şeklindeydi. Gazete Kudüs merkezliydi. Mesul müdürü Hacı Cemal, fahri sermuharriri meşhur romancımız Halide Edip Hanım'dı (Musavver Çöl, No: 8, 1333).

Gazete Osmanlının ölüm kalım mücadelesi verdiği I. Dünya Savaş'ının devam ettiği günlerde yayın hayatına başladı. Doğrudan devletin yayını gibi görünmese de İstanbul tarafından desteklediği şüphesizdir. Esasen gazete bir propaganda gazetesiydi. İngilizlerin dünyanın her yerinde olduğu gibi Arap topraklarında da çok sayıda yayınladığı propaganda gazeteleriyle aynı işlevi görmesi için yayınladığı anlaşılmaktadır. Fakat İngiltere'nin gücü, tekniği, konuyla ilgili birikimi göz önüne alındığında *Musavver Çöl*'ün İngiliz yayınları örneğin Londra'da basılan *El-Hakika* karşısında zayıf kalacağını tahmin etmek zor değildir (Polat, 2014: 143).

Savaş ortamı olduğu için haberlerin bir kısmı bu konulara aitti. Örneğin düşman tayyarelerinin bölgeye hücumu, karşı atışla uzaklaştırılmalarına ait bilgiler gibi. Fakat gazetede çeşitli konulara değinilmekle birlikte edebi içerik ön plandaydı. Halide Edip'in yazdıkları da bu yöneydi. "Hayat", "Hayal", "Vatan", "Çöl Hatıratı" bazı yazıların başlığıydı. Gazetede resimlere de rastlamak mümkündü. Bu resimlerin çoğu savaşa dairdi. Gazetede İttihatçıların bölgedeki en yetkili ismi Cemal Paşa'nın da tam sayfalık bir resmi mevcuttu.

3.4. Sancak

II. Abdülhamid devrinde yurt dışında rejime muhalif olan Osmanlı vatandaşları çeşitli gazeteler çıkardılar. İngiltere hâkimiyetindeki Mısır bu faaliyetler için uygun yerlendendi. Mısır'da çok sayıda II. Abdülhamid yönetimiyle mücadele eden gazete neşr edildi. II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte bu gazetelerin çoğu İstanbul'da yayın hayatını devam ettirdiler. Sancak gazetesi de 1899 yılında Kahire'de yayın hayatına başlamış II. Meşrutiyet devrinde İstanbul'a taşınmıştır. İmtiyaz sahibi ve mesul müdürü Ahmet Saib Bey ilan niteliğindeki ilk sayısında derginin daha önceki mücadelesini özetlemekte ve önceden haftalık çıkan gazetenin günlük çıkacağını haber vermekteydi. Gazetenin ıslahat ve meşrutiyet

taftarı olacağını beyan etmekte, siyasetin yanında ilmî, edebî ve tarihî yazılarında gazetede yer alacağını vurgulamaktaydı (Sancak, İlan, 1325).

3.5. Enin-i Mazlum

II. Abdülhamid'e muhalif olan ve 1899 yılında Mısır'da yayın hayatına başlayan diğer bir gazete de *Enin-i Mazlum*'du. Gazete Türkçe ve Arapça lisanlarıyla çıkmaktaydı. Gazete başlığının sağında "Devlet ve milletin menafine hizmet eder Türkçe ve Arapça lisanlarıyla neşr olunur, vatani hür bir gazetedir" ibaresi yer almaktaydı. Tahmin edileceği üzere gazetede "İstikbal", "İslahat" gibi konulara yer verilmekteydi (Enin-i Mazlum, No: 6, 1315).

3.6. Kanun-i Esasi

Gazete II. Abdülhamid rejimi ile mücadele etmek için Mısır'da kurulan yayın organlardan biriydi. 1896 yılında yayın hayatına başladı. Haftalık periyotlarla çıkmaktaydı. Yayın günü pazartesi idi. Yayın dili Türkçe ve Arapçaydı. Nüshası 2 kuruştu. Abonelik sistemi ile çalışan gazetenin her yere bir yıllık abonelik bedeli bir İngiliz lirasıydı. Fakat "Vesait-i mahsusa" ile gönderilmesini isteyenler "İcab edecek fazla ücreti göndermeleri" zorunluydu (Kanun-i Esasi, No: 2, 1896).

Gazete isimi de manidardı. Zira Jön Türklerin ve İttihatçıların temel hedefi rafa kalkmış olan Kanun-ı Esasi'yi yeniden işler hale getirmektir. Yayıncısı olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Mısır Şubesi notu düşülmüştü. Gazete başlığının sağında "İlay-ı Din" solunda "Tahlis-i Vatan" altında ise "Şuray-ı ümmet" ibareleri mevcuttu. Ayrıca nüshalarda bütün sütunların üstünde şu not bulunmaktaydı:

"Efkâr-ı umumiye-yi milliye-yi tenvir ile vatan-ı mukaddesimizin tahlisini şeriat ve hamiyet namına talep eden ceridemizin tamimi her Müslim ve Osmanlı için bir farızadır" (Kanun-i Esasi, No: 2, 1896).

4. Arap Bölgelerinde Yayınlanan Bazı Mizah Gazeteleri

4.1. Lak Lak

Lak Lak, Osmanlı vatandaşları tarafından Mısır- Kahire'de yayınlanan mizah gazetesi idi. Gazete haftalık olarak yayınlanmaktaydı. Sorumlu müdürü M. Fazlı imzası taşımaktaydı. Gazete, birçok konuda II. Abdülhamid'i şiddetli bir şekilde eleştirmekteydi.

Yurda girişi yasak olan ve yönetim tarafından kendisine cephe alınan gazete II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul'da çıkmak için izin istedi ve gazetenin isteği yetkililerce olumlu karşılandı. Gazete, İstanbul'da çıkmaya başladıktan sonra haftalık olarak yine M. Fazlı imzasıyla ve aynı isimle yayın hayatını sürdürdü. İstanbul'a taşındıktan sonra da birinci sayfanın sol tarafında gazetenin künyesi Fransızca olarak yazılmaya devam etti. Farklı olarak isminin üzerinde bir leylek resmi eklenmişti (Lak Lak, No: 1,1325).

4.2. Pinti

II. Abdülhamid devrinde onu eleştirmek adına Kahire'de yayınlanan mizah gazetelerinden biri de Pinti idi. 15 Ağustos 1898 yılında yayın hayatına başladı. 1. Sayısında "Şimdilik on beş günde bir çıkacaktır" denilmekteydi. Gazete uzun ömürlü olmamıştır. Elimizde sadece 1. Sayısı mevcuttur. "Müdürü: İbiş Ağa, Muharriri: Abdülhamid" denilmekteydi (Pinti, No: 1, 1898). Fakat bu isimlerin müstear olduklarını tahmin etmek güç değildir.

4.3. Musahhare

Arap bölgelerinde çıkan gazetelerden bir de Halep'te yayınlanmakta olan "Musahhare" isimli mizah gazetesi idi. Adı geçen gazetenin herhangi bir kaynakta ismi geçmemektedir. Milli Kütüphane Kataloğunda da yer almamaktadır. Gazetede İskenderun polis komiseri ve ekâbirden bazı kimselerin uygunsuz bir yerde basılmasıyla ilgili bir haber yayınlanınca bu haberin tahkiki gündeme gelmiş, olay yargıya intikal edince de gazetenin ismi BOA belgelerinde kendine yer bulabilmiştir (BOA, DH.EUM.THR., 39/3).

"Şimdilik pazar günleri neşrolunur, mizah gazetesidir" cümlesiyle kendini tanıtan Musahhare gazetesinin başyazarı Mustafa Asım, imtiyaz sahibi Mehmet Nuri, mesul müdürü Manuel idi (Musahhare, No: 15, 1327).

Muhavereye yer veren gazete Türkçe ve Arapça yayınlanmaktaydı. Yukarıda bahsettiğimiz haber 15. sayısında yer aldığına göre uzun soluklu bir gazete olduğu anlaşılmaktaydı.

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri

- BOA, Y..EE., 15/ 77, (25 R 1315).
BOA, DH.MKT., 1624/ 31, (21 M 1306).
BOA, DH.EUM.THR., 39/3, (1328 C 20).
BOA,Y.MTV., 289/ 57, (21 B 1324).
BOA,Y.MTV., 298 /105, (23 R 1325).

2. Kitap ve Makaleler

- Ahmed Rıza. (2001), *Anılar*, İstanbul: Cumhuriyet.
- ALTIN, Hamza. (2014), *II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Mizah Basını*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- AYHAN, Bünyamin. (2010), “II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki, Siyaset ve Basın”, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset*, (Edit. Hakan Aydın), Konya, ss. 54-55.
- BAYKAL, Hülya. (1990), *Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Afa Matbaacılık.
- DEMİREL, Fatmagül. (2007), *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- ERGİN, Veysel. (2015), “Abbasiilerden Irak Türkmenlerine Tevarüs Eden Bir Kültür Köprüsü: Zevra Gazetesi”, *KARDAŞLIK/QARDASHLIQ*, Yıl/Year 17 Sayı/Issue 68, Ekim-Aralık/October-December, ss. 14-19.
- ERSOY, Mine. (2014), *Zevra Gazetesi (S.1-100) nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis.
- GİRGİN, Atilla. (2009), *Türkiye’de Yerel Basın*, İstanbul: Der Yayınları.
- HAYTA, Necdet., ÜNAL Uğur. (2013), *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri*, Ankara: Gazi Kitapevi.
- İNÜĞÜR, M. Nuri. (1993), *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları.
- İSHAKOĞLU, Ömer. (2012), *Suriye Tarihi*, İstanbul: KabcacıYayıncılık.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur., BİRİNCİ Ali. (1995), “Osmanlı Vilayet ve Gazete ve Matbaaları üzerine Gözlemler”, *Kebikeç*, S. 2, ss. 101-122.
- KOLOĞLU, Orhan. (2006), *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- MARDİN, Şerif. (2002), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZKAN, Nevzat. (2009), “İrak Türk Edebî Dilinin Tarihî Gelişimi”, *Turkish Studies*, Volume 4/8, ss.89-107.
- ÖZTÜRK, Veysel. (2012), “Gerçekten Kurmacaya: Gazeteci Ahmet Mithat’tan Yazar Ahmet Mithat’a” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S.2, ss.172-182.
- POLAT, Ü. Gülsüm. (2014), “ I. Dünya Savaşında İngiliz ve Türk Propaganda Gazetelerinin Etkinliği Üzerine Bir Değerlendirme (el-Hakika ve Musavver Çöl)”, *OTAM*, 36, ss. 141-155.
- Selim Nüzhet. (1931), *Türk Gazeteciliği*, İstanbul: İstanbul Matbuat Cemiyeti Yayınları.
- TERZİBAŞI, Ata. (2005), *Kerkük Matbuat Tarihi*, İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları.
- TOPUZ, Hıfzı. (2012), *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- VARLIK, Bülent. (1985), “Yerel Basının Öncüsü Vilayet Gazeteleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, ss.99-102.
- YAZICI, Nesimi. (1983), *Takvim-i Vekayi, Belgeler*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- YAZICI, Nesimi. (1990), “Osmanlı Devleti’nin Araplarla Meskûn Bölgelerindeki Resmi Vilayet Basını Konusunda Bir Değerlendirme” *XI. Türk Tarih Kongresi*, C. V, 05-09 Eylül, Ankara.

2. Gazete ve Mecmualar

- Beyan 'ül-Hak*, No: 1, 22 Eylül 1324.
Beyrut, No: 1218, 23 Mart 1329.
Dimaşk, No: 8, Şubat 1878.
Enin-i Mazlum, No: 6, 3 Mayıs 1315.
Fırat, No: 1078, 13 Eylül 1306.
Hukuk-i Umumiye, No: 1, 3 Eylül 1324.
Hürriyet, No: 1, 29 Haziran 1868.
İbret, No: 1, 1 Haziran 1288.
Kanun-i Esasi, No: 2, 28 Kanun-ı Evvel 1896.
Lak Lak, No: 1, 10 Temmuz 1325.
Mizan, No: 1, 17 Temmuz 1324.
Muhbir, No:1, 20 Kânunuevvel 1283.
Musahhare, No: 15, 5 Cemazeyilahir 1327.
Musavver Çöl, No: 8, 15 Mart 1333.
Musul, No: 1095, 11 Teşrin-i Sani 1329.
Pinti, No: 1, 15 Ağustos 1898.
San 'a, No: 230, 14 Ağustos 1302.
Sebilürreşad, No: 183-1, 24 Şubat 1327.
Sada-yı Şehba, No: 62, 10 Kanun-ı Sani 1325.
Sancak, İlan Nüshası, 1325.
Serbesti, No: 1, 3 Teşrinisani 1324.
Suriye, No: 939, Teşrin-i Sani 1299.
Şura-yı Ümmet, No: 132, 1 Nisan 1908.
Tanin, No: 1, 4 Recep 1326.
Tasvir-i Efkar, No: 1, 15 Haziran 1278.
Trablusgarp, No: 1203, 16 Recep1326.
Terakki, No: 23, 1906,
Tercüman-ı Ahval, No: 1, 9 Teşrinievvel 1277.
Vakit, No: 1, 14 Mayıs 1291.
Volkan, No: 1, 27 Teşrinisani 1324.
Yemen, No: İlan Nüshası, 1288.
Yeni Gazete, No: 65-1, 30 Teşrinisani 1334.
Zevra, No: 1, 3 Haziran 1285.

**“OSMANLI KILIS’İNDE ŞEHİR VE MİMARİ” BAĞLAMINDA, TURGUT CANSEVER
GÖZÜYLE “OSMANLI YÖNETİM DÜŞÜNCESİ”**
**Ottoman Management Thought From The Viewpoint Of Turgut Cansever In The Context Of The
City And Architecture At Ottoman Period**

Sıdıka BEBEKOĞLU*

Özet

Kilis, 1516 sonrasında Osmanlı Devleti tarafından şehir statüsüne getirilmiştir. Osmanlı yönetimi ilk otuz yıl içinde külliye, cami, medrese, han, hamam, bedesten, pazar meydanı vb. eserler ile tamamen yeni bir şehir kurmuştur. Osmanlı’nın merkezdeki şehir ve mimari standartları taşra olan Kilis’te de birebir uygulanmıştır. Bu bildiride önce Osmanlı şehir ve mimari düzenin temel özellikleri ve nasıl bir anlayışa dayalı olduğu üzerinde durulacak, sonra Turgut Cansever’in gözünden Osmanlı yönetim düşüncesi açıklanmaya çalışılacaktır. Bu noktada İslâmi tasavvuf düşüncesi, bilgi- otorite ilişkisi, halkın tanımı, varlığın dinamik ve statik yapısı, merkez- taşra ilişkisi, güzellik sevgisi ve ferdiyetin yüceliği, şehir kimliğinin oluşması, hassa mimarlar ocağı, vakıflar, Osmanlı’da bozulmanın başlaması gibi konu başlıklarına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Şehir, Mimari, Kilis, Turgut Cansever.

Abstract

Kilis turned into a city by the Ottoman State after 1516. In the first thirty years, the Ottoman administration has been carrying out the construction of the mosque, the mosque, the madrasa, the inn, the bathhouse, the bazaar, which has established an entirely new city with works of art. These practices were implemented in Kilis, which is the provincial city and architectural standards of the central part of the Ottoman Empire. In this study, it will be focused on the basic features of the Ottoman city and the architectural system and how it is based on understanding and Ottoman government thought will be elaborated in the light of Turgut Cansever. In this respect, topics such as Islamic Sufi thought, identity-authority relation, definition of people, dynamic and static structure of existence, center-provincial relation, beauty and love of individuality, formation of city identity, vacant architects, foundations and corruption in the Ottoman Empire will be mentioned.

Keywords: Ottoman Empire, City centre, Architecture, Kilis city, Turgut Cansever.

---

* Mimar, sbebekoglu@gmail.com

Giriş

Hazırlamış olduğum bildiri, 2 başlık halinde olup; önce Osmanlı dönemi Kilis'in nasıl bir şehir olduğuna değinmekte, ardından bütün Osmanlı şehirlerinin ortak değer ve özelliklerinin arkasında yatan düşüncenin ne olduğuna Turgut Cansever gözüyle bakmayı denemektedir. Çok büyük bir sorumluluk taşıyan bu konuyu, ancak değerli ustam mimar Turgut Cansever'in düşüncelerine başvurarak, denemem mümkün olabilirdi. Bu vesileyle, kendisini rahmet, minnet ve saygıyla anmak istiyorum.

Bunun yanı sıra 2008 yılında Avrupa Birliği GAP Bölgesinde kültürel mirasın geliştirilmesi hibe programı kapsamında, Kilis Valiliği adına hazırlamış olduğumuz "Kilis Kültür Envanteri" projesinin bize sağladığı imkandan ve değerli arkadaşım Mehmet (Abdulhamit) Tektuna'nın Osmanlıca kitabelerin okunması ve tarihsel araştırmalarda gösterdiği özverili çalışmadan söz etmek durumundayım. Kendisine buradan sonsuz teşekkürlerimi bildirmek istiyorum.

Osmanlı Kilis'inde Şehir ve Mimari

"Osmanlı şehri" ifadesi doğru mu? Neden "Osmanlı şehri"? "Kilis, bir Osmanlı şehridir" diyebilir miyiz? Böyle bir ifade doğru olur mu? Bu tanımlama ile ilgili kararı uzmanlarına / tarihçilere bırakarak, tarihsel sürece bakacak olursak;

Çok eski dönemlerden beri Kilis'in yakın çevresinde önemli yerleşim kalıntılarının izlerini arkeoloji ve tarih çalışmalarından öğreniyoruz. (İlezi, Kilizi, Killiz, Kirus, Kalcis vb. gibi)

Bugün üzerinde yaşadığımız Kilis şehrinin ise bilinen tarihinin Memlük dönemine kadar uzandığını biliyoruz. Memlük döneminde büyükçe bir köy konumundaki bu yerleşimin, 1516'da gerçekleşen yönetim değişiminden itibaren, şehir konumuna geldiği anlaşılmaktadır.

(Şekil-1)

O nedenle Kilis'in şehir kimliği kazanmasının, Osmanlı Devleti tarafından, Mercidabık sonrasında gerçekleştiğini söylemek sanırım yanlış olmaz. 1519'da yapılan ilk sayımda, yerleşimin 1 pazar yeri, 3 cami, 1 hamam ile 1500 nüfus barındırdığını kayıtlardan öğreniyoruz.

Osmanlı yönetiminin, buraya özel bir önem vererek, ilk 30-40 yıl içinde tamamen yeni bir şehir kurma girişimi başlattığı görülmektedir. Bunun hiç azımsanacak bir şey olmadığını düşünebiliriz. Olağanüstü bir imar faaliyeti ile dev gibi yapılar, külliye, cami, medrese, tekke, hamam, han, bedesten, pazar meydanı, çarşı, saray, imaret gibi 20'nin üzerinde anıt eser 16. yy'da kısa sürede tamamlanmıştır. (Şekil-2)

Daha sonra 17.-18.-19. yy'larda şehir gelişmesi bu merkez etrafında devam etmiştir. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde; artık, birçok üretim, ticaret, kültür yapısıyla donatılmış, 20.000 nüfuslu, çok dinli, çok kültürlü bir şehir karşımızda durmaktadır. (Şekil-3)

Osmanlıdan Cumhuriyet'e geçişte ise Türkiye'nin 22. büyük yerleşimi olduğunu hatırlayabiliriz. (1927 ilk nüfus sayımı)¹ Tarihi şehrin günümüzdeki konumuna da baktıktan sonra, Osmanlı Kilis'inin nasıl bir yer olduğunu biraz daha yakından tanıyabiliriz.

Kilis, Nasıl bir şehirdi? Osmanlıdan bize kalan miras neydi?

20.yy başındaki Kilis, nasıldı? Bir şehri anlamak için sadece mimari ve fiziki yapısına bakmak yetmeyeceğinden, sahip olduğu niteliklere birer birer bakmayı deneyebiliriz.

Doğa ile uyumlu / İnsan ölçeğinde bir şehir;

Kendi çevresi ve topografyası ile uyumlu, ovaya bakan, dağın eteklerine, hafif bir eğime kurulu, nefes alan, petek görünümünde bir doku...

Her biri estetik zenginliğe sahip yapıların birbiriyle uyumlu yerleşimi / uzaktan gelenlerin bile neyin nerede olduğunu algılayabileceği bir düzenlemenin, silueti... (Şekil-4)

Halep'ten gelenlerin şehri uzaktan görerek, şehrin merkezine / büyük kubbe ile işaretlenmiş kalbine doğru yavaş yavaş ilerlemesi... Şehre her girişte çeşme var, insanlar şehre evlerine girer gibi giriyorlar. Hiçbir yabancılaşma yok...

¹KESİCİ Ökkeş, 1994 - Kilis Yöresinin Coğrafyası - Kilis Kültür Derneği Genel Yayın No:12, Araştırma Dizisi-1

Şehri doğadan ayıran keskin sınırlar da yok, hemen evlerden sonra tarım alanları başlıyor. Şehirde yaşayan insanlar doğayla ilişki içinde, her mevsim “bağa çıkma” geleneği festival havasında geçiyor. Yaklaşık 1,2 km çapında yuvarlak forma yakın bir yerleşim, yaya olarak bile şehrin dışına çıkılabilmek mümkün.

Bugünün insanları için ise bu inanılmaz ve imkansız bir şey. Giderek yaşanmaz hale gelen modern şehirler için “ekolojik yaşam / ekolojik şehirler” arayışları için bolca ilham verecek, bilgi, deneyim ve özelliğe sahip bir Kilis şehri...

Ekonomik olarak Zengin bir şehir;

Tarım / imalat / ticaret oldukça hareketli. Endüstriyel ölçekteki sabunculuk, dokumacılık gibi üretim alanları da zengin. Ticaret yapılan etki alanı (hinterland) oldukça geniş. Kuzeyden Anadolu ve İstanbul, güneyden Suriye ve Arap ülkeleri ve yakın çevre yerleşimlerle alış-veriş ve etkileşim halinde. Köylerde de aynı şekilde, üretim ve etkileşim devam ediyor. Yapı ustaları, zanaatlar, tarım işletmeleri köylerde de canlı ve yaygın. Köyler, bugünkü gibi pasif alanlar değiller.

Çok kültürlü bir şehir;

3 dinin mensupları ve mabetleri bir arada yaşabiliyor. Bunun yanı sıra, farklı anlayışları temsil eden 4 tekke ve medreseler de mevcut. Böyle bir ortamda, bilimsel çalışmaların (özellikle mantıkçılık alanında) ürünleri de veriliyor, çok sayıda el yazması eser, şiir, edebiyat, musiki alanlarında zengin bir kültürel üretim de var.

Sosyal açıdan, dengeli bir şehir;

Gecekondu bölgesi yok, insanlar arasında aşırı bir refah ve yaşam kalitesi farkı da yok. Kültürü, şehri, mimariyi hep birlikte gerçek bir katılımı var edebiliyorlar. Estetik ve sanatsal değerler açısından çok zengin ve bu zenginlikten toplumun her bireyi nasibini alabiliyor. Bir köy evi, camisi, çeşmesi de aynı sanatsal üslup bütünlüğünü sergileyebiliyor.

Şehir ve mimari'nin görünen yüzünün ötesinde yaşamın bütün katmanları, sosyal-kültürel paylaşım deneyimleri, üretim ilişkileri, insan-doğa ilişkisi, somut ve somut olmayan bütün değerler, Osmanlı'nın ortaya koyduğu medeniyet anlayışının yansımaları olarak görülebilir.

Osmanlı coğrafyasında bu anlayış bütünlüğünü sağlayan ve bunun arkasındaki düşünce ne idi?

Kilis'te belgelediğimiz çok sayıda Osmanlıca kitabelerden birinin, (bir ev kitabesi) bu sorunun cevabını özetlediğini düşünerek sunumun ikinci bölümüne geçebiliriz.

Bu hane güzel hane

Safa verir giren Cane

İçindeki oturane

Hüda ilm-ü amel versin

Turgut Cansever gözüyle “Osmanlı Yönetim Düşüncesi”

Turgut Cansever: “san’at eseri, varlık-kainat tasavvurunun yapılarına yansımasıdır” diyor.

“Her toplumun farklı Varlık görüşü, aynı coğrafyada, aynı fiziki şartlarda olsalar bile onların farklı tavırlar ve kültürler ortaya koymasına sebep olmuştur” diyor.

Ontoloji ve Modern Varlık Felsefesinin / Batı Avrupa Hıristiyan düşüncesinin / Uzak Doğuda Budist inancının ya da Hareketli yaşayan toplulukların ortaya koyduğu farklı kültürel yaklaşımların ne ifade ettiklerini ve neye dayandıklarını karşılaştırarak bize gösteriyor.

Osmanlı'nın ortaya koyduğu yönetim anlayışı, şehir düzeni, sanat ve mimariyi biçimlendiren “kainat tasavvuru” ve “varlık görüşü”nün ise; “İslami Tasavvuf düşüncesine” ve “İslami Varlık görüşüne” dayandığını dile getiriyor.

Doğrusu, bugün gelinen noktada Osmanlı deneyimine bakarken, bunları dile getirmeden, bu alanda bir araştırma yapmadan 16. yy Osmanlı şehir ve mimari düzenini anlamının mümkün olmadığı kanaatine ben de katılıyorum.

O nedenle bugün, sizlere güzel Kilis evlerinin mimari ve süsleme özelliklerine ait bolca resim paylaşarak anlatmak yerine; bu değerlerin ardındaki anlayışa bakmanın önemini hissederek, büyük usta Turgut Cansever'in düşüncelerine başvurmanın gereğine inanıyorum. Elbette ki çok daha büyük bir ilgiyi hak eden böyle konuda, en temel birkaç başlığı hatırlamak düzeyinde de olsa bu konuyu dile getirmek istiyorum. Turgut Cansever, "Osmanlı Yönetim Düşüncesi"ne yön veren belli başlı ana ilkelere şöyle değiniyor.

Bilgi – Otorite İlişkisi

1. Bilgiye dayalı karar alma
2. Üst iradenin oluşumu
3. Üst bilginin oluşumu ve "BİLGİ"nin temeli

1- Bilgiye dayalı karar alma ilkesi:

Alınacak kararların, BİLGİ neyi gerektiriyorsa ona göre alınması. (mütevazi Kilis evindeki kitabenin "ilm-ü amel" kavramına gönderme yapması gibi)

Turgut Cansever, Hz. Peygamberin hadis-i şerifi üzerinden bunu şöyle açıklıyor:

"Hükümdarın iyisi alimin ayağına giden, alimin kötüsü hükümdarın ayağına gidendir"

"İnsanların en iyisi alimin iyisi, İnsanların en kötüsü alimin kötüsüdür." (Çünkü onun vereceği faydanın ve zararın ölçüsü hesaplanamaz.)

"BİLGİ"yi temsil eden "ALİM", "OTORİTE"yi temsil eden "HÜKÜMDAR"dan önce gelmektedir.

2- Üst iradenin oluşumu

'Bilgi'nin 'Otorite'den önce geldiğini dile getirdikten sonra, Osmanlı sisteminde 'Bilgi'nin en üstteki temsilcisi 'Kazasker', 'Otorite'nin en üstteki temsilcisi ise 'Padişah' olduğuna değiniyor. Böylece Üst İrade, bilginin ve otoritenin bir arada olması ile teşekkül ediyor. Yani padişah tek başına karar vermiyor.

3- Üst bilginin oluşumu ve "BİLGİ"nin temeli

Padişah, sadrazam, vezirler, şeyh-ül İslam, baş mimar vb gibi üst kadroların üst düzeyde eğitim gördükleri Enderun'un 2 temel kitabının öneminden söz ediyor. Bunlardan biri Muhyiddin Arabi'nin "Fususu'l Hikem"i, diğeri ise Gazali'nin "Felsefecilerin Yanılgıları"

Fatih'in İstanbul'u fethettiği gün 3 Osmanlı alimine Fususu-l hikem şerhi, dördüncüsüne de bu yorumların eleştirisi emrini verdiğini dile getiriyor.

Avrupalı sanat tarihçisi, Titus Burckhardt'ın (1908-1984), Fususu-l hikem için; "on asırdır insanlığın meydana getirdiği en önemli üründür" dediğinden bahsediyor. Ayrıca, bugün İngiltere'de ve Amerika'da Muhyiddin Arabi Enstitülerinin varlığından söz ediyor.

Fususu-l hikem eseri, peygamberlerin hikmetlerinin bir dizisini oluşturuyor; "varlığın sürekli oluşum halinde olduğu, hiçbir şeyin statik ve değişmez olmadığı" ilkesinden söz ediyor. Aristo'nun bunu bilmediği, İslam düşüncesi içindeki itikatların da bunun ne kadar farkında olduklarını anlatıyor.

İslami Varlık görüşü: Varlığın Dinamik / Statik yapısı üzerine;

Kur'an-ı Kerim'de Allah: "ben her gün başka şendeyim" diyor. O zaman, bu temele göre bir devlet, ona göre bir toplum ve yönetim düzenleniyor. Napolyon'un donuk, statik dünya tasavvuru ve emredici, dondurucu, kontrol edici mekanizmalarından farklı bir anlayış olarak.

'Halkın Katılımı' ilkesi;

Osmanlı düzeninde "katılım"dan ziyade bizzat "yapma / icra etme", halkın, aktif özne olmasından bahsediyor. Muhyiddin Arabi'nin kitabında, Nuh Peygamber'in hikmeti anlatılırken, Nuh Peygamber'in 'halkını Hak'ka davet etmesinin' riya olduğundan bahsediliyor. Çünkü Hz. Muhammed buyurmuştur ki; "Halk, Hak'tır" Yani hem yaratıcı irade, hem de meşru ve doğru olandır. 'Halk, Hak iken, halkı Hak'ka davet edenler, halkın gözünde kendisinin 'HAK' olduğunu gizlediler' diyor.

Böyle olunca, Halkın ilgili birimleri aracılığıyla kendi başına, yerindeki kararları alması mümkün oluyor. Loncalar aracılığıyla halkın, kültürün ve çevrenin oluşumunun bizzat öznesi olduğu anlaşılıyor. Devlete ise halkın yapma girişimini düzenleme noktasında en kaliteli, en yüksek bilginin oluşumunu ve standartları düzenleme görevi kalıyor.

Yerel / Merkezi karar alma ilkesi;

Osmanlı yönetim düşüncesinin Laozi (Lao tzu)'nin bir kuralına dayandığından bahsediyor. “Yakın kolay, uzak zor idare edilir.” diyor, “en iyi hükümdar, halkını en az idare edendir.” diye ekliyor. “Halk, Hak’tır” “hem yaratıcı irade hem de meşru ve doğru olandır” diyen İslami bakış açısı, kararların yerinde, yakınındaki Halk tarafından alınmasını mümkün kılıyor.

Böylece temel düşünceler ve inanç sistemi ile hem yönetimle ilgili, hem de mimarinin ve şehrin tasarım ve inşa sürecinin gerçekleşme biçimi arasında çok yakın bağlar olduğu görülebiliyor. Hükümdar halkın uzağında olduğundan, uzakta olanın mahiyeti hakkında az bilgi sahibi olunabileceği, doğru yönetim kararları vermenin zor, hatta mümkün olmayacağından; halkın ilgili birimleriyle kendi başına uzaktaki bu kararları almasına imkan veriliyor.

Loncalar / Hassa Mimarlar Ocağı

Evrensel çözümlenmeye temel teşkil edecek bilginin, en yüksek bilginin en yoğun olduğu yerde, yani merkezde, en yüksek bilgiye sahip olanların sorumluluğunda bu kararların alınması kaçınılmaz oluyor. Bu durumda Osmanlı düşüncesinin temel yaklaşımı;

1-Merkezdeki karar sistemi ile temel kararların alınması. Bunlar daha yaygın, fakat daha sınırlı meselelere şamil olarak geniş kitleleri, herkesi etkileyecek daha az miktarda esaslara dayanan kararlar oluyor. En kaliteli, en yüksek bilginin oluşumu, standartları düzenlemesi ve tasarım felsefesinin kurulması görevi **Hassa Mimarlar Ocağı** tarafından gerçekleştiriliyor.

2-Merkezden uzaktaki alana ait kararların ise bu standartlar temelinde yerinde alınması ve **Loncalar** tarafından, (mimarın halifesi kalfa tarafından) hayata geçirilerek uygulanması mümkün oluyor.

Şehir kimliğinin oluşması;

Şehir merkezinin yönetimi **Vakıflar** aracılığıyla düzenleniyor. Adalet üzere olarak, artı değer şehirliye ve kamuya dönmesi sağlanıyor. Tasarım felsefesi, altın oran, standartların esnek ve tutarlı olması sonucu, en yüksek bilginin ürünleri ortaya çıkıyor. Kalıcı yapılar / değişime açık yapılar belirleniyor, mahallinde çözümlerle, seyredilen hayat yerine aktif katılım sağlanıyor. İslam’ın 2 temel görüşünün “Güzellik Sevgisi” ve “Ferdîyetin yüceliği” kavramlarının nasıl bir sanat üslubu ortaya koyduğu, 16.yy İznik çinilerine, bütün coğrafyadaki mimari ve şehir dokusuna nasıl yansıdığı, sayısız örnekte kendini gösteriyor.

Hz. Peygamber: “İnsanın esas vazifesi dünyayı güzelleştirmektir” diyor.

Tevhidi yaklaşım;

Bütüncül ahlak ve en yüksek bilginin hakim olduğu eğitim, her alanda esas belirleyici olduğundan, merkezi büyük bilgi sadece bir kesime hizmet etmiyor, adil dağılıyor. Merkezi tek bir ahlakın, genel inanç sisteminin, Dinin ve Tasavvufun herkesi aynı şekilde terbiye etmesinden, aynı değerler sisteminin padişaha, sadrazama, vezire, baş mimara, kalfaya, devletin en uç köşesinde köydeki insana da aynı ruhun verilmiş olmasıyla sağlanıyordu.

Mimari düşüncenin temelleri ile onu inşa eden kalfaların ruh halleri ve terbiye sistemi ortak. Bosna’dan Yemen’e Kalfanın standartlarla ilgili mimarlık bilgisi, kalfanın kendi yaşama biçimi, güzellikle ilgili temel tercihleri, (mesela evin mütevazı, biçimlerin berrak olması, sadelik, tam gerçek bir şey meydana getirme iradesi vb.) kalfanın meydana getirmek istediği mimaride yer alırken, o mimariyi kullanacak olan insanın eğitimi ve terbiyesi de aynı değerleri tercih etmek üzere ve o değerlere yönelik olarak oluşuyordu.

Halkına saadet götüren bir yönetim;

Merkezi kararların niteliklerinin, yanlış yoruma meydan vermeyen sade hükümler olması sonucu, Osmanlı’nın imar sistemini kalfa doğru uyguluyor. Bir sorun olduğunda da yerinde kontrolle kolayca çözülüyor. Bugünkü imar kanunları, mevzuatların birbiriyle çelişkili, karmaşık, anlaşılması ve kontrolü zor olan çözümsüz sistemin aksine; kolayca, az maliyetle, en yüksek niteliğe ulaşılması mümkün oluyor. Hz. Peygamber: “anlaşılmayan söz söylemek haram işlemektir, çünkü fitne yaratır” diyor.

Halkın saadetini sağlayarak kolaylaştırılmış bir eğitim ile halkına kendini doğru anlatan bir yönetim. “Yönetmek değil çözüm yolları göstermek” anlayışı. Hükümdar yönetmiyor, olumsuzlukların nasıl çözüleceğini öğretiyor o kadar. 16. yy’da Nürnbergliler Kanuniye mektup yollayıp, kilisenin ve yönetimin baskılarından şikayet ederek, Nürnberg’i idare etmesini istiyorlar. Osmanlı Sultanı, ‘aranızda kavga etmeyin, ben burada sizi idare etmeye gelmedim, yalnız aranızdaki ihtilafları nasıl çözeceğinizi size öğretmeye geldim” diyor.

İnsan Tasavvuru;

İnsan, sorumluluğu olan 'Yüce varlık' ve Allah'ın yeryüzündeki uzantısı olarak görüldüğünde, dünyanın ortasında, kainatın ortasında, kainatın dört istikametini fark edecek bir ortamda yaşama hakkına sahip olur. Tabii böyle yaşayarak da dünyanın her tarafına bakmaya davet edilen insan oluyor. Bir mukayeseyi pek gündeme getirmiyorlar, 'değmez' diyorlar; ama günümüzde Muhammet Ali İkbâl getiriyor.

Sokrat, 'kendine bak! kendini bil!' emrini veriyor. Buna mukabil Hz. Peygamber 'Bak! Her şeye bak! gökteki yıldızla, aya, güneşe, yerdeki toprağa, ağaca, bitkiye her şeye bak!' diyor. Muhammet İkbâl diyor ki 'bir tanesi yalnız kendine bakmayı söylerken, öbürünün emrettiği bakış açılarının zenginliğini tasavvur edin. Bu dünyaya, bütün varlığa bakmaya davet edilen bir insan tipi.

'ferdiyetin yüceliği' düşüncesi, tabii ki o yüce ferdin sorumluluğunu da beraber getiriyor. O zaman, her ev yapan kişi 'güzellik sevgisi' ile ve ikinci olarak da Peygamberin hadis-i şerifiyle 'insanın dünyada esas vazifesi dünyayı güzelleştirmektir.' veya bir başka hadis-i şerifinde yahut hikmette: dünyanın hüsnü muhafaza edilmesi sorumluluğunu yüklenmek, insanı 'yüce varlık' haline getiriyor. O zaman, herkes kendi evini yaparken dünyayı güzelleştirmekle mükellef bulunuyor. Onu müdrik olduğu zaman 'yaratılmışların en yücesi', dünyayı yaratan, kainatı yaratan Allah'ın bu dünyada uzantısı, halifesi haline geliyor. Şimdi bu şehir, her aileye bu dünyayı güzelleştirme fiilini gerçekleştirerek 'yücelme' hakkını da veriyor. Paris'in apartmanları için, apartmanlarda oturan insanlar için böyle bir şans yok.

Osmanlı'da bozulmanın başlaması;

İslam'ın bugün bütüncül ahlak ve varlık tasavvuru ile bağını kaybetmiş olması, 'gökte bir Allah' gibi düşünmeye başlamış olması. III. Murat'ın İstanbul'daki depremden sonra dünyanın en büyük rasathanesini kurdurmaya girişmesi üzerine ulemanın 'rasathanenin caiz olmadığına' dair büyük bir asli yanlışlığının oluşması, daha sonra bu yanlışlığın hakim olması. Hz. Peygamber: "Ümmetimin zevali kötü alimlerin elinden olacaktır" buyuruyor. Bilgiyi temsil eden Kazaskerin yerine Şeyhü-l İslam'ın geçmesi, Osmanlı devlet anlayışının giderek değişmesi ile bozulma devam ediyor.

Kısaca işaret edilen bu konuları daha derinlemesine araştırmalarla tamamlanma ihtiyacı devam etmektedir.

Sonuç

Varlık tasavvuru, İnsan tasavvuru, düşüncenin yapısı hakkında bilgi sahibi olarak sanat yapmanın gereği ile bugün BİLGİ ODAKLARINI yeniden oluşturmak zorundayız. Kendi mimarlık tarihimizi doğru ve tam okumalıyız. Bugün dünya eski Bursa, İstanbul gibi şehirleri neden kuramıyor?

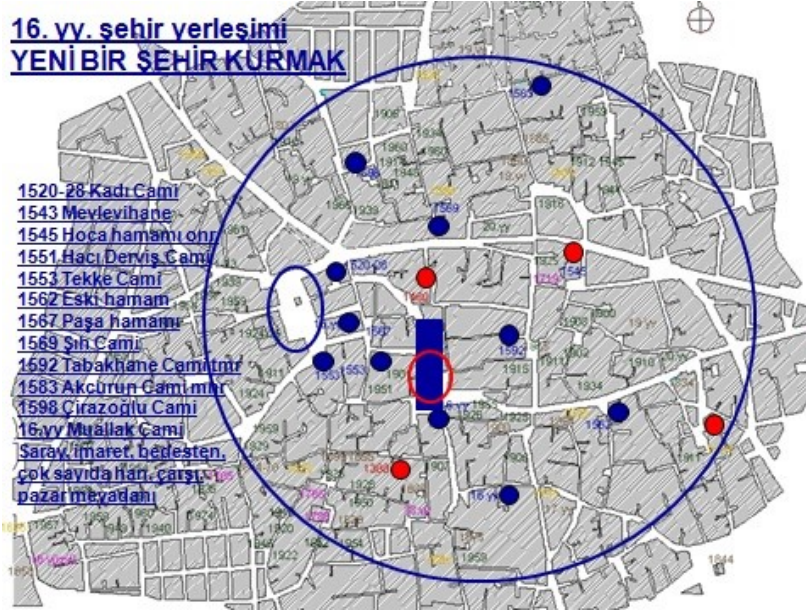
Avrupa Rönesans'ının bütün ayrıntıları nasıl biliniyorsa, 16. yy Osmanlı Sanatı, Mimari ve Şehir düzeni de hakkıyla araştırılıp, bilinmelidir. 1950'de Amerika'da 10 yıl boyunca tartışılıyor: Bir resim eğitimi için en az 2 felsefe sertifikası alınması gerekir diye. Hem Hristiyan düşünce sistemine, hem modern düşünceye aşina olarak sanat yapılabilmesi için.

(*)

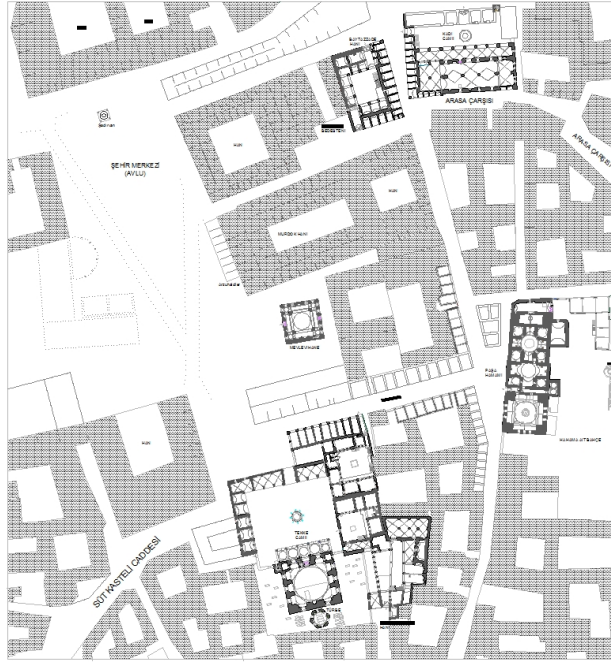
Turgut Cansever'den aktarılan düşünceler, 1999 yılı Temmuz ve Eylül aylarında kendisi ile bizzat yaptığım görüşmeler sırasında alınan ses kayıtlardan elde edilen metinlere dayanmaktadır. Bu görüşmeler sırasında "Osmanlı'da Ev", "Osmanlı'da şehir" ve "Osmanlı Yönetim Düşüncesi" başlıklarında farklı günlerde toplam 7 saatlik kayıtlar alınmıştır.

(Şekil-1) 14. ve 15.yüzyıl Memlük dönemi Kilis yerleşimi. 3 cami, 1 hamam, 1 pazar meydanı, 1500 nüfus

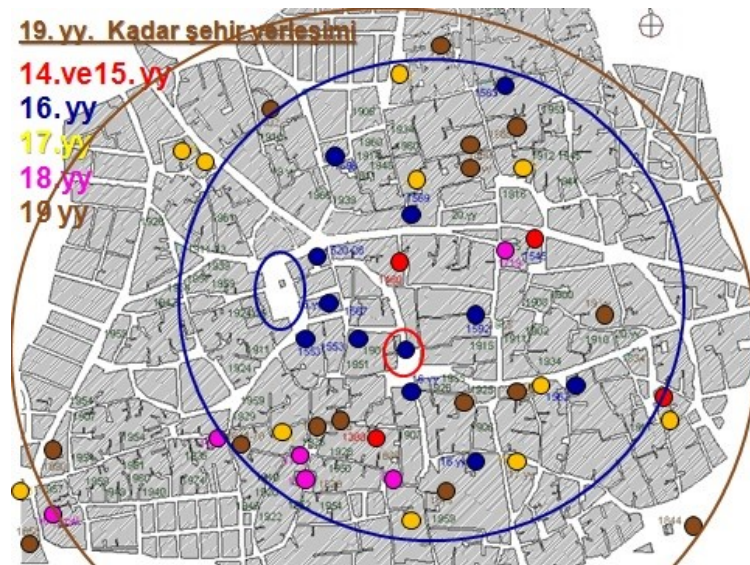
(Şekil -2) 16. yüzyıl Osmanlı dönemi Kilis yerleşimi. Anıtsal yapıların konumu

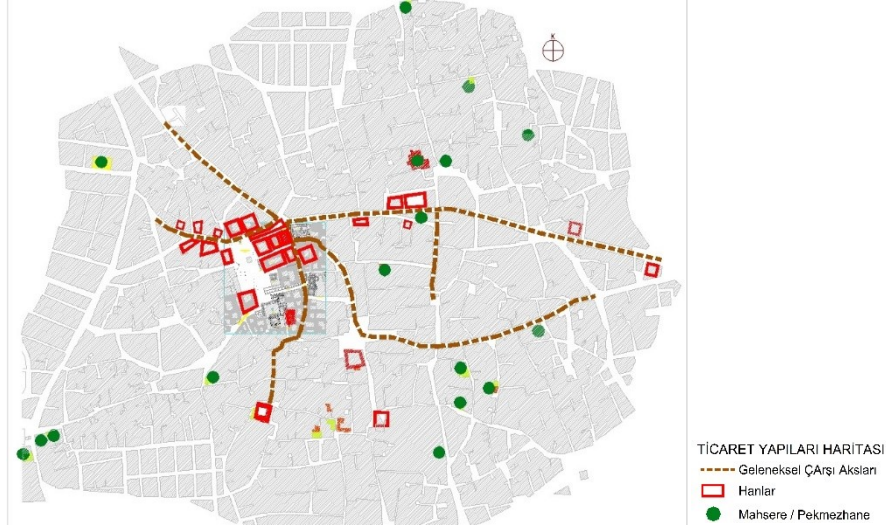
(Şekil-3) 16. yüzyıl şehir meydanı. Canbolat Külliyesi, Mevlevihane, Bey Sarayı, hanlar, Paşa hamamı.

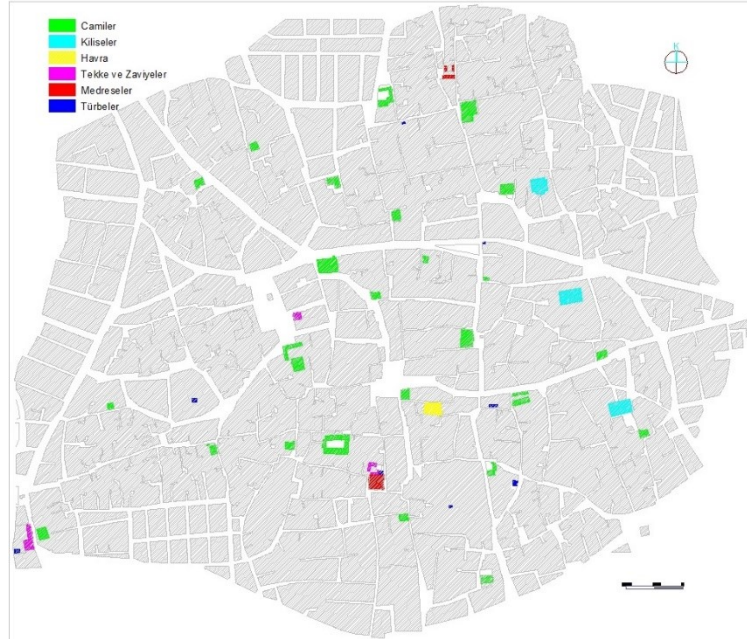
(Şekil-4) Fotoğraf: 19. yüzyıl sonu şehrin genel görünüşü. Kuzey doğudan, güneye ovaya doğru bakış.

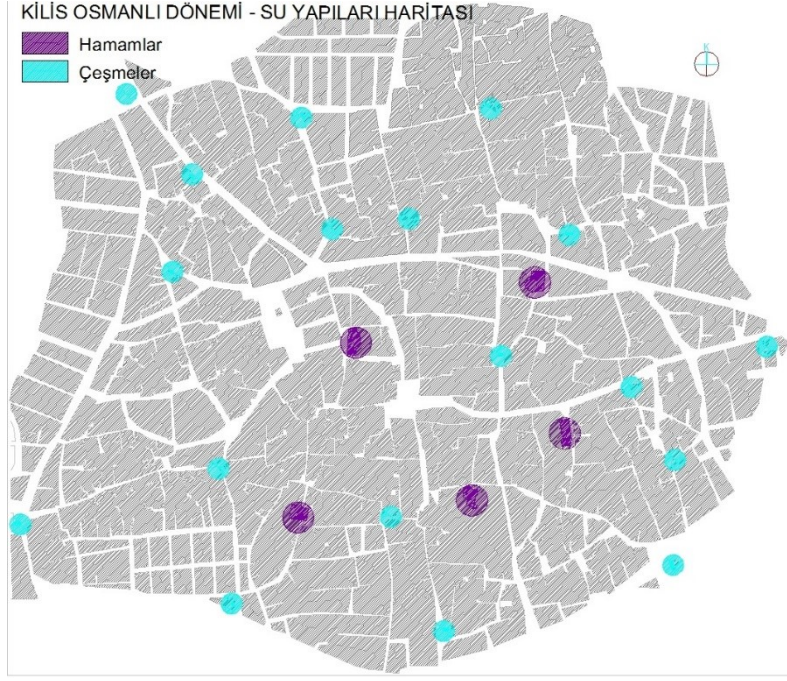
(Şekil-5) Kilis şehir dokusunun 19. Yüzyıl sonuna kadar gelişimi

(Şekil-6) Kilis şehir dokusunda üretim ve ticaret yapılarının dağılımı.

(Şekil-7) Kilis şehir dokusunda dini yapıların dağılımı

(Şekil-6) Kilis şehir dokusunda su yapılarının dağılımı

İSRAİL'DE DİNİ PARTİLER

Jewish State Or The State Of The Jews: An Evaluation In Relation To The Effect Of Religion On Politics

Eldar HASANOĞLU*

Özet

Millet Meclisi, bir ülkenin sosyolojik yapısının aynasıdır. Seçimlerde vatandaşlar, kendilerini temsil edenleri seçmek için oy kullanırlar. Barajın düşük olması, toplumun geniş kitlelerine yayılma imkanı bulmamış gruplar için temsil şansının olması anlamına gelmektedir. Bu durumda büyük olmayan gruplar da Millet Meclisine temsilci gönderebilir. Bu olgu, *Knesset*/İsrail Millet Meclisi seçimlerinde de gözlenmektedir. İsrail'in toplum yapısı politik olarak çok parçalanmış olup bu durum temsil açısından gözetilmiş, seçim barajı yıllarca %1'de tutulmuştur. İsrail nüfusu baskın olarak Yahudilerden ve Müslümanlardan oluşmaktadır. Yahudiler nüfusun yaklaşık %75'i civarındadır. Dindarlık açısından Yahudi nüfus *hiloni*/seküler ve *dati*/dindar olmak üzere ikiye ayrılır. İsrail'de din önemli bir yeri tutsa da toplumun geniş kitlelerine yayılamamıştır. Ezici çoğunluk sekülerler olup dindarların sayısı yaklaşık %20'de kalmaktadır. 2009 kamuoyu araştırmasına göre dindarlar içerisinde ultra-Ortodoks/Harediler Yahudi nüfusun %12'si civarındadır. İşaret edilmelidir ki bu dini kitle de politik gruplaşma bağlamında kendi içerisinde gruplaşmalara ayrılmış olup pek çok dini parti kurulmuştur. Son seçimlerde (2015) dini partiler toplamda yaklaşık %17 oranında oy kazanabilmişlerdir.

Anahtar kelimeler: İsrail, *Knesset*, Dini Siyonizm, Dini Partiler

Abstract

The parlamento is the mirror of the sociological structure of a country. In the elections, citizens vote to choose whom represent them. The low-level threshold means the chance of representation for the low-base social groups. In this case, the political groups which were not able to spread to the masses can send representatives to the parlamento. This fact is also observed in the The Parlamento of Israel/*Knesset* elections. The social structure of Israel is politically fragmented and this situation has been taken into account in terms of representation, and the election threshold has been kept at 1% for many years. Jews and Muslims dominate the Israel population. Jews are about 75% of the population. In terms of religiosity, the Jewish population is divided into *hiloni*/secularist and *dati*/religious. In Israel, religion holds an important place, but it has not spread to the masses of society. The overwhelming majority of the Jewish population are secularists and the religious part is at about 20%. According to the 2009 public opinion survey, among the religious people, the ratio of ultra-Orthodox/*Haredim* congregation is around 12% of the Jewish population. It should be pointed out that the religious mass has been divided into sub-groups due to their political affiliations. In Israel many religious parties have been established. In the last election in Israel (2015) religious parties were able to earn about 17% of votes in total.

Key words: Israel, *Knesset*, Religious Zionism, Religious Parties

---

* Yrd.Doç.Dr. , Mardin Artuklu Üniversitesi, eldarhasanoglu@artuklu.edu.tr

Giriş

120 temsilciden oluşan İsrail Millet Meclisi, Knesset olarak adlanmaktadır. Yüzölçümü küçük olan İsrail’de ülkenin tamamı tek seçim bölgesidir. Dört yılda bir yenilenen Knesset seçimlerinde oy kullanma yaşı 18, seçilme yaşı ise 21’dir. Bağımsız adaylar seçime giremezler, seçmenler parti listesine oy verirler. İsrail’in demografik yapısı politik olarak çok parçalanmış olup bu durum temsil açısından gözetilmiştir. Kuruluşundan itibaren (1948) seçim barajı %1 olmuş, 13. Knesset’te (1992) bu oran %1.5, 16. Knesset’te (2003) baraj %2 olarak belirlenmiş, 2015’te yapılan son seçimlerde ise baraj limiti %3.25 olmuştur.

1897’de Basel’de toplanan I. Siyonist Kongresi Yahudiler’in siyasal bilincini yükselterek, zaten Hıristiyan Avrupa’da antisemitizmden eziyet çeken Yahudiler için bir hedef belirledi. Böylece *Aliya*, yani Yahudiler’in Filistin topraklarına göçü dalgalar halinde giderek arttı. Bu göçlerin temel motivasyonu, dini öğelerdi. Seküler (ve hatta bazıları ateist) Siyonist öncüler Yahudilikteki milliyetçi unsurları da kullanarak dünyanın dört bir yanından Yahudileri Filistin’e çekmeyi başardılar. Temel öğe olarak din hep kullanılsa da, kurucu liderlerin kişisel dünyagörüşü nedeniyle İsrail bir din devleti olarak değil “demokratik, seküler, batı değerlerine bağlı” bir devlet olarak kuruldu. Ne var ki dindarların tepkisini aza indirmek için *Status Quo* anlaşması ile din ve devlet ilişkileri düzenlendi, Yahudi şeriatının bazı kuralları hayatın bazı alanlarında uygulandı, böylece dini hassasiyetler gözetilmiş, dini hamaset coşturulmuş oldu. Müteakip süreçte İsrail Yahudi toplumunun sağ partilere sempatisinin yükselmesi, İsrail için önemli tarihsel olayların toplumsal yansımalarıdır. Altı Gün Savaşı’nda (1967) İsrail’in başarısı, Camp David Sözleşmesi (1978) gereği elde ettiği topraklar üzerindeki egemenliğinin fiziki ve karar bazında sona erdirilmesi bunların başında gelmekte olup devamında Arap İsrail çatışmaları ve İsrail’in Filistin topraklarındaki yerleşim birimlerinin inşası sağın yükselişinde etkin oldu.

İsrail çok ögeli bir toplumsal yapıya sahiptir. İnanç bazında tasnif edilecek olursa, bölgenin geleneksel sakinleri Müslüman ve Hıristiyanlar ile Dürziler’dir. Asırlar boyunca Yahudi nüfus çok az sayıda olup 19. yy.’ın sonlarına doğru başlayan ve günümüzde hala süren göçler sonucu, nitekim Müslümanlar’ın tahliyesiyle Yahudi nüfus bölgede üstünlüğü ele geçirmiştir. Ne var ki Yahudi nüfus tek bir yapıda olmayıp, kendi içerisinde farklı parametreler ile parçalanmış haldedir. İnanç açısından dindarlarla sekülerler, kültür açısından Aşkenazlar ve Sefaradlar, yerlilik açısından doğma büyüme İsraili olan Tzabar’larla göç eden Olim/Göçmenler bu gruplaşmanın en bariz ve büyük ölçekten yapılmış tasnifi olup yukarıdakiler de kendi içlerinde farklı parametrelere göre ayrılmışlardır. Farklı büyüklükteki nüfusun Knesset’te orantılı temsilini sağlamak için yıllar boyunca baraj sadece %1’de tutulmuş, 1992’den sonra aşamalı olarak yükseltilerek son seçimlerde %3.25 olmuştur. Bu sebeple olsa gerek İsrail tarihinde hep koalisyon hükümetler olmuştur. Farklı görüşte ve hatta karşıt görüşte olan partiler bile bir araya gelerek 61 sandalyeyi sağlayarak hükümet kurmuşlardır. Temsil açısından başarılı görünse de bu sistem hükümet kurucularının elini zora sokmuş, hükümetin çökmemesi için koalisyona girdikleri küçük partilerin bile kritik öneme sahip olmasını sağlamıştır. Bu nedenle dini partiler sınırlı sayıda kitleye sahip oldukları için Knesset’e girmeyi bazen hatta birkaç partinin bir araya gelerek başarmışlarsa da, mezkur sebepten dolayı ehemmiyetli bir fonksiyon icra ettikleri söylenmelidir.

Bu çalışmada, İsrail politikasının ve toplumunun bir gerçeği olan dini partiler konusu incelenmiştir. Konuyla ilgili temel bilgiler vermek amaçlandığı için, haklarında ciltlerle kitaplar bulunan partiler hakkında bile kısa ve öz bilgi verilmiştir. Partiler, kurulma tarihleri esas alınarak kronolojik şekilde sıralanmıştır. Çalışmada politik ve toplumsal yapının fotoğrafını çekmek amaçlandığı için partilerin Knesset’e girmeye yeter miktarda oy kazanması esas alınmamış, belli bir kitleye sahip olarak politik arenada varlık gösteren dindar partilerin tamamı ele alınmıştır.

Agudat Yisrael

Türkçe’ye “İsrail Birliği” olarak çevrilebilir. 10. Siyonist Kongre’nin ardından, 1912’de (İsrail Devleti henüz kurulmadan önce kurulmuş bir parti olsa da, onu öncelemesi ve toplumun dindar kesiminin uzun soluklu sesi olması hasebiyle ilk yeri tutması uygundur.) günümüzde Polonya sınırları içerisinde bulunan Kattowitz’de toplanan Siyonistlere tepki olarak yaklaşık 200 ultra-Ortodoks, Haredi din adamının kurduğu partidir. Siyonizm kavramının sekülerliğinden dolayı Yahudi kimliğini ifade etmediğini, fakat kabul gördüğü takdirde zamanla sekülerliğin Yahudi hayatını işgal edeceğini ve bunun da Yahudi kimliğinin yok olmasına götüreceği fikriyle, Siyonistlere karşı çıkmıştır. Yaklaşık 105 yıllık bir tarihi olmasına rağmen, Siyonizm’e yanaşmama çizgisini hala devam ettirmektedir. Sağcı, muhafazakar ve köktendinci fakat Siyonist olmayan bir partidir. Partinin karar verici organı, din adamlarından oluşan *Moetzet Gdoley ha-Tora* (Tevrat Büyükleri Heyeti) kurumdur.

Ultra-Ortodokslar, kurulacak olan İsrail Devleti'nin ilahi müdahale ile Mesih tarafından kurulacağı inanışından dolayı, seküler insanlar olan Siyonistler tarafından kurulmasını reddetmiş, bunu planlayan politik Siyonizm'e ve temsilcilerine karşı çıkmışlardır. Filistin topraklarında teşkilatlanma, o dönemde Almanya'da bulunan Agudat'ın İsrail şubesi olarak gerçekleşmiştir. Partinin etkili sözcülerinden olan İsrail Jacob de Haan, İsrail Devleti'nin kurulması aleyhinde söylemleri yüzünden 1924'te paramiliter Hagana örgütü tarafından suikaste kurban gitmiştir. II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Almanya'daki Yahudi kıyımı neticesinde Agudat, Siyonizm karşıtı çizgiden Siyonist olmayan çizgiye gelmiştir. 1948'de İsrail Devleti'nin kurulmasıyla Agudat kendi tabanının coşkusuna ve Siyonistler'in baskısına karşı direnememiş ve iktidarda olmanın kazanımlarını göz ardı etmeyip pek çok hükümette yer almışsa da seküler yönetime yönelik mesafesi sebebiyle bakanlık pozisyonu almayı reddetmiştir. Knesset'teki temsilci sayısı fazla olmasa da, hükümeti oluşturmak için iktidar ortağı olan daha büyük partiler arasında denge görevi görmüş, bu yüzden de pek çok ayrıcalıkları "kopyalamıştır". Bu ayrıcalıklar arasında din okullarına ve sosyal kurumlarına yüksek bütçelerin tahsisi, din okullarında okuyan Haredi gençleri askerlik hizmetinden muafiyeti, diyanet konularındaki belirleyiciliği en başlıcalarıdır. Seküler mahiyette olduğu için Siyonizm'i kabul etmeyen Agudat için bu ideolojinin uzantıları da ehemmiyetli olmadığı için parti güvenlik ve dış politika ile ilgili net bir tutum sergilemeyip pragmatik davranır. Agudat, Şaron'un 2005'te (Gazze'den) Geri Çekilme Planı'nı desteklemiştir. Partinin Filistin meselesiyle ilgili görüşü eskiden esnek olmuş, son zamanlarda ise Batı Şeria'daki İsrail yerleşimlerine sempatiyle bakmıştır.

Kurulduğu günden 1980'lere kadar parti, farklı çizgide olan Hasidi ve Mitnagedim (Hasidi olmayan) Haredilerden oluşan ultra-Ortodoks taban için çatı olmuştur. Partinin Hasidi yönünün ağır basması sebebiyle Litvanya'lı Mitnagedim Harediler Rabbi Elazar Şah'ın liderliğinde 1980'lerin sonlarında Agudat'tan kopmuş, Degel ha-Tora Partisi'ni kurmuşlardır. Rabbi Şah'ın 1984'te Şas'ın kurulması için Rabbi Ovadya Yosef'e de yardım etmesi, Agudat içerisindeki rahatsızlığın bir göstergesi olarak okunmalıdır. Tabandaki Hasidi ve Mitnagedim farkı, ister ayrılma öncesinde ister sonrasında bu iki partinin ortak köklerinin önüne geçememiş, pek çok kez seçimlerde ortak iştirak etmek amacıyla onlar Yahadut ha-Tora ha-Meuhedet çatısı altında koalisyona girmişlerdir.

Miflaga Datit Leumit / Mafdal

Partinin adı Türkçe'ye "Dini Milli Parti" olarak çevrilebilir. Toplum içerisinde kısaltılarak Mafdal diye bilinir ve bu adı daha çok bilinmektedir. 1955 seçimlerine Hazit Datit Leumit (Dini Milli Cephe) adıyla birleşerek ortak liste ile katılan Mizrahi (Doğulu) ve ha-Poel ha-Mizrahi (Doğulu İşçi) partilerinin 1956'da bir araya gelerek tek çatı altında birleşmesiyle oluşmuştur. Partinin manevi ve ideolojik lideri, Birleşik Krallık Filistin Mandası'nın ilk Aşkenaz hahambaşısı Rabbi Abraham Yitzhak Kuk olan partinin kurucuları Yosef Burg ve Haim Moşe Şapira'dır. Sağcı, dindar Siyonist bir parti olan Mafdal'ın tabanı, Siyonizm Hareketi içerisinde yer alan din ile milliyetçiliği harmanlamış, İsrail Devleti'nin kurulmasını gerekli gören Ortodoks kitledir. Rabbi Kuk, seküler Siyonist liderlerin Yahudiliğe daha fazla dikkat ayırmaları gayesiyle Mafdal'ı kurdurtmuştur.

Agudat Yisrael'den sonra İsrail siyasi hayatında en uzun ömürlü partidir. Kuruluşundan 1981 seçimlerine kadar neredeyse her seçimde Knesset'te 12 sandalye kazanan Mafdal, yeni kurulmuş Şas Partisi'yle oyları paylaşmak durumunda kalmış, 1984 seçimlerinde oy kaybı yaşayarak 6 sandalye kazanmıştır. 1992'ye kadar her hükümette iktidar ortağı olmuştur. İsrail İşçi Partisi ile arasındaki koalisyon sürekliliği sebebiyle ha-Berit ha-Historit (Tarihi İttifak) olarak nitelenmiştir. 2003 seçimleri sonrasında Şaron hükümetinde iki bakanlık alarak iktidar ortağı olmuş, Şaron'un (Gazze'den) Geri Çekilme Planı neticesinde parti parçalanma noktasına gelmiştir. Plana karşı çıksa da iktidarda kalmak için koalisyondan geri çekilmeyenlere karşı, partinin bakan temsilcileri (Efi Eytan ve Yitzhak Levi) istifa etmiş ve sonradan Ahi Partisi'ni kurmuşlardır. Bu parçalanma neticesinde zayıflayan Mafdal, 2006 seçimlerine ha-İhud ha-Leumi ile koalisyona girme kararı almış, koalisyonun kazandığı 9 sandalyeden 3'ü Mafdal'a verilmiştir. Kasım 2008'de Mafdal kendini feshetme kararı almıştır. İsrail'de sağcı ve dindar tabanı tek bir çatı altında toplamak amacıyla Mafdal, ha-İhud ha-Leumi, Tkuma ve Moledet gibi sağcı dindar partiler birleşerek ha-Bayit ha-Yehudi Partisi'ni oluşturmuştur.

İsrail Devleti'nin teokratik bir sistemle yönetilen şeriat devleti olmasını talep etmeyen, demokratik bir devlet olduğunu kabul eden, fakat devlette Yahudi şeriatının etkin olmasını hedefleyen Mafdal, şeriat hükümlerinin en azından eğitim, kültür, Medeni Hukuk gibi alanlarda gözetilmesi gerektiğini savunmuş ve bunu sağlamıştır. 1967 Savaşı'nda İsrail'in kazanımları toplum içerisinde dinin etkisinin artmasına ve bu da Mafdal'ın tabanını daha çok sağa kaymasına sebep olmuş, müteakip dönemlerde Mafdal liderleri sosyal ve ekonomik meselelerde şeriat hükümlerini dikkate alma hususunda hükümeti daha çok uyarılmışlardır. Vaat edilmiş topraklar fikrini esas alan Mafdal, Ürdün Nehri'nin batısında sadece İsrail Devleti'nin olabileceğini, Müslümanlar'ın ise İsrail'in güvenliğini tehdit etmeme

ve sadakatli olma koşuluyla otonom bir yönetime sahip olabileceğini dile getirmiştir. Konuyu dinsel referanslarla ele alan Mafdal, İsrail Devleti'ne karşı çıkan Filistinliler'e silahlı güç kullanma yanlısı görüş beyan etmiştir.

Kah

Türkçe'ye "İşte, Böyle" anlamında çevrilebilir. Dinci, ultra-milliyetçi, muhafazakar bir partidir. 1971 yılında Rabbi Meir Kahane tarafından kurulmuştur. Provokasyonlarla, sokak çatışmalarıyla adı sürekli gündeme gelen parti, provokatif tutumu ve ırkçı söylemleri nedeniyle 1994'te kapatılmıştır.

1968'de New York'ta Jewish Defence League'i (Yahudi Savunma Birliği) tesis eden Kahane, 1971'de İsrail'e göç ederek burada siyasal faaliyete başlamıştır. Sert ve provokatif nutuklarla insanları galeyana getirmeyi başarsa da, siyasal olarak parlak bir başarı sergileyememiştir. Barajın %1 olduğu 1973 seçimlerinde %0.82 oy toplayarak Knesset'e girememiştir. Sıradaki seçimlerde parti gözle görülür sayıda oy kaybına uğramış, 1977 seçimlerinde %0.25, 1981 seçimlerinde ise %0.27 oy almıştır. Müteakip dönemlerde yaşanan gelişmelerle Kahane'nin popülaritesi artmış, 1982'de Sina Yarımadası'ndan geri çekilen İsrail, bölgedeki yoğun galeyanı Kahane'nin aracılığıyla yatıştırabilmiştir. 1984 seçimleri öncesinde İsrail Yüksek Seçim Kurulu, ırkçı söylemleri nedeniyle Kah Partisi'ni seçimlere katılmadan menetmiş, kararı temyiz eden Kah seçimlere katılabilmiş ve %1.2 oy alarak Knesset'te 1 sandalye kazanmayı başarmıştır. Provokatifliği ve sertliği nedeniyle Kahane Knesset'te diğer üyeler tarafından dışlanmış, Knesset'te sunum yaparken çoğunlukla "boş salona konuşmuştur." Kahane, Knesset'teki yalnızlığına rağmen toplum içerisinde ünlenmiş, 1988 seçimleri öncesi kamuoyu araştırmaları Kah'ın Knesset'te 4-12 arasında sandalye kazanacağı tahmin edilmiştir. Kah'ın önünü kesmek için İsrail Seçim Yasası'nda değişiklik yapılarak "seçim platformunda İsrail Devleti'nin varlığına ve demokratik kimliğine karşı çıkan, nitelikli ırkçılık sergileyen partilerin seçime katılmayacağı" şeklinde düzeltme yapılmış, bununla da İsrail Yüksek Seçim Kurulu Kah'ı seçimlere katılmaktan menetmiştir. 1990 Kasım'da Kahane New York'ta suikaste uğramıştır. Onun ölümünden sonra parti ikiye ayrılmış, Kahane'nin oğlu Binyamin Zeev Kahane partiden koparak Kahane Hay (Kahane Yaşıyor) adlı grubu oluşturmuştur. Her iki akımın 1992 seçimlerine katılımı engellenmiştir. Terörle Mücadele Yasası'na dayanarak 1994'te İsrail Başbakanlığı emriyle her iki akım yasadışı ilan edilmiş, kapatılmıştır. O zamandan sonra sadece toplumsal bazda varlık göstermeye devam etmiştir. Kah'ın mensupları arasında Baruh Marzel, Mikael Ben-Ari gibi isimler müteakip süreçte Herut ha-Tnuva ha-Leumit, Hazit Yehudit Leumit, ha-İhud ha-Leumi ve Eretz Yisrael Şelanu gibi partilerde politika yapmaya devam etmişlerdir.

Var olduğu süre boyunca sürekli provokatif eylemler ve dışlayıcı söylemlerle gündeme gelen, hatta lideri ve üyelerinin defalarca hüküm giydiği Kah Partisi devletin teokratik bir mahiyette olması ve şeriat hükümlerine göre yönetilmesi gerektiğini (Medinat Halaha) ateşli bir şekilde savunmuştur. İsrail'in Yahudi olmayan vatandaşlarının vatandaşlıktan çıkarılması, karışık evliliklerin yasaklanması partinin seçim platformunda yer alan maddelerdendir. Vaat edilmiş topraklar fikrini esas alan parti ülkedeki Müslümanlar'a, güvenlik kontrolünden geçerse "ger toşav/yerleşik yabancı" statüsünün verilmesi ve onların da ülkenin hizmet sektöründe çalıştırılması gerektiği görüşünü benimser. Patlayıcı maddeler kullanmak, suiakstler ve intihar saldırıları düzenlemek, teröre yardım ve yataklık etmekle suçlu bulunan parti günümüzde İsrail, ABD, AB tarafından terör örgütü listesinde sayılmıştır. 1995'te İsrail Başbakanı Yitzhak Rabin'e suikast eden Yig'al Amir'in Kah ve Kahane Hay ile ilişki içerisinde olduğu belirtilmiştir.

Tehiya

Partinin ismi Türkçe'ye "Uyanış" olarak çevrilebilir. Sağcı, aşırı milliyetçi tandanslı bir partidir. Toplum içerisindeki yaygın ismi Banay (Berit Neemaney Eretz Yisrael/İsrail Yurduna Sadıklar Aiyansı) olmuştur. Radikal sağcı Guş Emunim hareketinin siyasal temsilcisi konumunda olmuştur.

İsrail ile Mısır arasındaki Kamp David Sözleşmesi (1978) maddelerinde yer alan Sina Yarımadası'nın Mısır'a iadesi ve oradaki İsraililer'in tahliyesine tepki olarak, 1979'da üyesi olduğu Likud Partisi'nden ayrılan Geula Kohen tarafından kurulmuş, 1992'de faaliyetini resmi olarak durdurmuştur. Yuval Neeman partideki diğer öne çıkan isimdir. 1981 seçimlerinde parti Knesset'te 3 sandalye kazanmış, hükümeti kuran Menahem Begin'in Likud'uyla koalisyona girmiş, partinin öne çıkan isimlerinden Neeman bu vesileyle Bilim ve Gelişme Bakanı olmuştur. 1984 seçimlerinde 5 sandalye kazanmasına rağmen parti Knesset'te temsil açısından İttifak ve Likud'tan sonra üçüncü parti olmuşsa da hükümet ortağı olamamışlardır. Rafael Eytan'ın ayrılarak Tzomet'i kurması üzerine Tehiya'nın Knesset'teki sandalye sayısı 4'e düşmüştür. 1988 seçimlerinde üç sandalye kazanan parti yine hükümet ortağı olamamış, fakat 1990'da İttifak'ın dağılması üzerine Tehiya iktidara davet edilerek yeni oluşan sağcı hükümetin ortağı olmuş, yine Neeman Enerji ve Altyapı Bakanlığı ile Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'na getirilmiştir. İki sene sonra, 1992'de Başbakan Yitzhak Şamir'in Madrid Konferansı'na

katılmasını protesto eden Tehiya hükümetten çekilmiştir. 1992 seçimlerinde oylarını Tzomet'e kaptırdığı için parti barajı aşamamış, müteakip süreçte bağımsız varlığını kaybetmiştir. Kudüs'ün, İsrail'in ebedi başkenti olduğunu yasalaştıran 1980 Kudüs Yasası, Tehiya'nın öncülük ettiği olguların başında gelmektedir.

Şas

Şas kelimesi *Şomrey Sefarad* terkininin baş harflerinden oluşup "Sefaradları Muhafaza Edenler" anlamında Türkçe'ye çevrilebilir. Sağcı, ultra-Ortodoks Haredi bir partidir. 1984 yılında eski İsrail Sefarad Hahambaşı Rabbi Ovadya Yosef tarafından Sefarad ve Mizrahi tabanı, uğradıkları ayrımcılığa karşı savunma amacıyla kurulmuştur. Nitekim partinin kurulma sebebi olarak, o zamana kadar temsil edildikleri Aşkenaz ultra-Ortodoks parti olan Agudat Yisrael Partisi'nin seçim listesinde Sefaradlara karşı ayrımcılık yapılması gösterilir. Yosef, partinin kuruluşundan ölümüne (2013) kadar partinin manevi lideri olmuştur. Partinin öncü isimleri arasında Nissim Zeev, Aryeh Deri, Eli Yişay, Ariel Atlas gibi isimler sayılabilir.

Agudat gibi Şas'ın da Siyonizm ile ilişkisi tartışılmış, partinin 2010'da Dünya Siyonist Örgütü'ne katılması bu tartışmalara bir cevap mahiyetinde olmuştur. Şas, Siyonist Örgütü'ne katılan İsraili ultra-Ortodoks ilk partidir. Şas'ın tabanının tamamı ultra-Ortodoks Yahudiler olmayıp çoğunlukla modern Ortodoks ve gelenekçi Mizrahi ve Sefarad Yahudilerden oluşmaktadır. Parti, Avrupailemiş Aşkenaz Yahudi kültürüne rakip olarak geleneksel Orta Doğulu ve İsraili otantik Yahudi kültürünü geliştirmeyi hedeflediği için pek çok gelenekselciyi kendi safına çekmeyi başarmıştır. Siyonist Örgütü'ne katıldıktan sonra Ortodoks olmayan Siyonistler de Şas'a oy vermeye başlamışlardır. 1999 seçimlerinden itibaren El'ad, Netivot ve Yarka beldeleri Şas'ın arka bahçesi sayılmıştır.

Daha yeni kurulmasına rağmen 1984 seçimlerinde Knesset'te 4 sandalye kazanan Şas 1988 ve 1992 seçimlerinde 6, 1996 seçimlerinde 10, 1999 seçimlerinde 17, 2003 seçimlerinde 11, 2006 seçimlerinde 12, 2009 ve 2013 seçimlerinde 11 sandalye kazanmıştır. 2014'te partinin lideri Eli Yişay parti içi çekişmeler nedeniyle istifa etmiş ve Yahad Partisi'ni kurmuştur. Şas 2015 seçimlerinde 7 sandalye kazanmıştır. Kurulmasından itibaren hükümetlerin pek çoğunda başbakan yardımcılığı, devlet bakanlığı, hükümet bakanlığı ve bakan yardımcılığı olarak iktidar ortağı olmuştur. İşaret edilmelidir ki parti temsilcilerinin adları pek çok kez rüşvet, yolsuzluk, sahtecilik, cinayet gibi suçlarla anılmış ve bu nedenle yargılanmışlardır.

Sosyal ve ekonomik ayrımcılığa karşı Sefaradlar'ın ve Mizrahiler'in haklarını savunmayı ilke edinen Şas, devletin imkanlarını kullanarak kendi tabanına pek çok imkanlar sağlamayı başarmıştır. İdeolojik olarak devletin şeriat hükümlerine göre yönetilmesini savunmasıyla, sekülerlerin dindarlaşıma kampanyalarıyla sağcı, dindar bir parti görünümü veren Şas yer yer pragmatik davranarak solcu hükümetlerle de iktidar ortaklığı yapabilmiş, dini ve ekonomik hususlarda bazı tavizler verebilmiştir. Başlangıçta İsrail-Filistin Sorunu konusunda insan hayatının topraktan daha önemli olduğunu söylemesiyle esnek bir görüntü sergileyen Yosef, giderek sertleşmiş ve Batı Şeria'daki İsrail yerleşimini teşvik etmiştir. Türkiye kamuoyunda Yosef, Müslümanlar'a yönelik öldürülme dileklerinden hayvana benzetilmeye kadar pek sert söylemleriyle bilinmektedir. Nitekim Yosef, Yahudi olmayanların varlık sebebinin Yahudiler'e hizmet olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Bu konuşmalardan sonra Yosef'in özür ve yanlış anlaşılma açıklaması yaptığı bilinmektedir. Partinin günümüzdeki lideri Aryeh Deri, yer yer Müslümanlar'a yönelik esnek söylemler dile getirmiştir.

Moledet

Partinin adı Türkçe'ye "Anayurt" olarak çevrilebilir. Sağcı, dindar Siyonist bir partidir. 1988'de Rehevam Zeevi tarafından kurulmuş, 1988 seçimlerinde Knesset'te 2 sandalye kazanabilmiştir. 1991'de hükümet ortağı olmaya davet edilmiş,kabulü üzerine Zeevi devlet bakanı olarak atanmıştır. Ancak 1992 Ocak'ta Zeevi kabineden istifa etmiş ve 1992 seçimlerinde Knesset'te 3 sandalye kazanmayı başarmıştır. Ne var ki partinin Knesset'teki temsilcilerinden Şaul Gutman 1995'te ayrılarak Yamin Yisrael Partisi'ni kurmuş, 1996'da ise diğer temsilci Yosef Ba-Gad da partiyi terkederek bağımsız milletvekili olmuştur. 1996 seçimlerinde parti Knesset'te 2 sandalye kazanabilmiştir. Hükümet kurmak için Benyamin Netanyahu'yu destekleseler de hükümet ortağı olmamışlardır. 1999 Mart'ta Moşe Peled'in Tzomet'ten ayrılıp Moledet'e katılmasıyla partinin Knesset'te temsilci sayısı 3'e çıkmıştır. 1999 seçimleri öncesi Moledet ha-İhud ha-Leumi koalisyonunu oluşturmuş ve koalisyonun Knesset'te kazandığı sandalyeden 2'si Moledet'e tahsis edilmiştir. Parti, 2001 Mart'ta başbakanlık seçimlerini kazanan Ariel Şaron'un oluşturduğu hükümetin ortağı olmuş, Zeevi Turizm Bakanlığı'na getirilmiştir. Ancak Zeevi 2001 Ekim'de Filistin Halk Kurtuluş Cephesi tarafından suikaste uğrayınca bu konum partinin elinden çıkmış, nitekim parti liderliğine Binjamin Elon seçilmiştir.

2006 seçimlerinden önce Moledet'in koalisyonunda olduğu ha-İhud, Mafdal ile koalisyona girdi ve seçim sonucunda Moledet Knesset'te 2 sandalye kazanmayı başardı. 2008 Kasım'da Moledet koalisyon içerisindeki partilerle yeni bir sağcı koalisyon oluşumuna gitti ve ha-Bayit ha-Yehudi Partisi'ni oluşturdu. ha-Bayit ha-Yehudi 2009 seçimlerinde Moledet'in temsilcisine aday listesinde 17. sırada yer verince Moledet bu koalisyondan ayrılarak yeni ittifaklarla ha-İhud'u canlandırarak seçimlere bu çatı altında girdi. Moledet'in yeni lideri Uri Bank'a bu koalisyonun ortak listesinde 5. sırada yer verildi ama koalisyon toplamda 4 sandalye kazanınca Moledet'in temsilcisi Knesset'e girmeyi başaramadı.

Vaat edilmiş topraklar fikrini esas alan parti Batı Şeria'daki Müslümanlar'ın tahliyesini teşvik eder. Aynı görüşte olan Kah, Herut vs gibi partilerden farklı olarak bunu zorla değil gönüllülük esasına dayalı olarak gerçekleştirilmesi gerektiğini savunur.

Degel ha-Tora

Türkçe'de "Tevrat'ın Bayrağı" anlamına gelir. Aşkenaz Harediler'in siyasi temsilcisi olan parti 1988'de kurulmuştur. Parti, Hasidilerin egemen olduğu Agudat Yisrael Partisi'ne karşı, bazıları tarafından "Litvanya kanadı", yani "Mitnagedim" olarak anılan Hasidi olmayan Haredim grubunu temsil eder. Agudat Yisrael içerisindeki Hasidi din adamlarıyla ihtilafı sonucu bu partiden ayrılan Rabbi Elazar Menahem Man Şah tarafından kurulmuştur. Bazen bu iki grup birbirlerine karşı yarışır, bazen de güçlerini birleştirerek Yahudut ha-Torah adlı koalisyon oluştururlar. Moetzet Gdoley ha-Torah, bu köktendinci partinin din adamlarından oluşan hakem heyetidir.

1988 seçimlerinde parti Knesset'te 2 sandalye kazandı ve Yitzhak Şamir hükümetinde iktidar ortağı oldu. 1992 seçimlerinde ise Agudat Yisrael ile koalisyona girerek Yahudut ha-Torah Partisi'ni oluşturmuştur. 1996 seçimlerinden önce yollarını ayıran bu iki grup seçimler için yeniden birleşmişlerdir. Aynı ayrılma ve ittifaka girme olayı sonraki seçimlerde de tekrar etmiş, parti bu yolla Knesset'e girebilmiştir. Moşe Gafni, Uri Maklev ve Yaakov Aşer partinin önde gelen isimlerindedir.

Yahadut ha-Tora ha-Meuhedet

Partinin ismi "Birleşik Tevrat Yahdiliği" şeklinde Türkçe'ye çevrilebilir. Ultra-Ortodoks Aşkenaz Yahudiler'in oluşturduğu partidir. 1992'de Hasidi Aşkenazlar'ın Agudat Yisrael Partisi ile 1988'de Agudat Yisrael'i terk eden Mitnagedim (Hasidi olmayan) Aşkenazlar'ın Degel ha-Tora Partisi bir araya gelerek bu partiyi kurmuşlardır. Dolayısıyla 1988'deki ayrılıktan önce Yahadut ha-Tora ha-Meuhedet'in tabanının tamamı Agudat Yisrael'in tabanı olmuştur. Parti ultra-Ortodoks, Siyonist olmayan bir partidir. Yaakov Litzman ve Moşe Gafni partide lider konumundadırlar.

Yer yer birbiriyle ihtilaf yaşayan bu iki parti pek çok kez ayrılmış, fakat oyların boşa gitmemesi ve tarafların seçim barajını aşması amacıyla seçimlerden önce yeniden bir araya gelmiştir. 1992 ve 1996 seçimlerinde 4 sandalye kazanan parti 1999 ve 2003 seçimlerinde ise 5 sandalye kazanmıştır. 2004'te Şaron hükümetinde iktidar ortağı olunca meydana gelen ihtilaf nedeniyle fraksiyonlar yine ayrılmış, 2006 seçimlerine yine Yahadut ha-Tora çatısı altında birleşerek katılmışlardır. Bu birleşme hususunda her iki partinin delegasyonlarının değil partilerin manevi lideri olan din adamlarının görüşleri esas alınmıştır. Parti 2006 seçimlerinde 6 sandalye, 2009 seçimlerinde ise 5 sandalye kazanmıştır. 2013 seçimlerinde 8 sandalye kazanan parti, 2015 seçimlerinde 6 sandalye kazanabilmiştir.

İsrail Devleti'nin şeriat yasalarına uygun davranmasını sağlamak ve diyanet konularında status quo'yu muhafaza etmek partinin temel önceliklerindedir. Partiyi oluşturan iki fraksiyonun siyasi konularda birbiriyle aynı düşündüğü söylenemez. Din ve devlet ayrılığını kabul etmeyen parti Filistin topraklarındaki yerleşimler hususunda aynı görüşte değildir. Batı Şeria'da ikamet eden İsraililer partiye büyük destek vermektedirler. Kadınların adaylığını kabul etmeyen parti, ultra-Ortodoks erkeklerin askeri hizmete alınmasına da karşı çıkmaktadır.

Yamin Yisrael

Türkçe'ye "İsrail Sağı" olarak çevrilebilir. Sağcı bir parti olup küçük tabana hitap eder. Kurucusu, Moledet Partisi'nin listesinden Knesset'e giren Şaul Gutman'dır. Gutman 1995 Temmuz'da Moledet'ten ayrılarak Yamin Yisrael Partisi'ni kurmuştur. 1996 seçimlerine katılan parti seçim barajı olan %1.5'i aşamamıştır. 2003 seçimlerine Herut ha-Tnua ha-Leumit Partisi ile birlikte ortak liste ile katılmış, bu seçimde 36.000 kusura oy alarak %1.1'de kalmış, yine barajı aşamamıştır. 2006 seçimlerine Hazit Yehudit Leumit Partisi ile ortak liste oluşturarak girmiş, aldığı oy bu defa %0.79'da kalmıştır. Başkanlık sistemini savunan parti koyu milliyetçi söylemler dile getirerek devletin Yahudi Devleti olması gerektiğini reddeden partilerin kapatılması gerektiğini, "sadakatsiz" vatandaşların vatandaşlıktan ihracını savunur.

Tkuma

Türkçe'ye "Uyanış" şeklinde çevrilebilir. Sağ tandanslı, dindar Siyonist bir partidir. Hanan Porat ve Zvi Hendel 1998'de Mafdal'ı terk ederek bu partiyi kurmuşlardır. 1998'de kurulurken ilk ismi Emunim (Sadıklar) olmuş, sonra Tkuma adını almıştır. 1999 seçimleri sırasında Moledet ve Herut ha-Tnua ha-Leumit partileri ile birlikte koalisyona girerek ha-İhud ha-Leumi Partisi'ni oluşturmuş, ortak liste ile seçimlere girmiş, koalisyon Knesset'te 4 sandalye kazanabilmiştir. Moledet lideri Turizm Bakanı Rehavam Zeevi 2001'de suikaste uğrayınca Tkuma'dan Uri Ariel Turizm Bakanlığı'na getirilmiştir. 2005'te (Gazze'den) Geri Çekilme Planı'na karşı çıkan Tkuma koalisyonu terk etmiştir. 2008'de Tkuma sağcı partilerin oluşturduğu ha-Bayit ha-Yehudi koalisyonunu oluşturmuş, müteakip süreçte bu koalisyondan ayrılarak ha-İhud'la ittifaka girmiştir. 2012 itibarıyla parti lideri Uri Ariel'dir. 2012'de Tkuma, yine ha-Bayit ha-Yehudi ile koalisyon oluşturmuş ve 2013 seçimlerine ortak liste ile girerek Knesset'te 4 sandalye kazandı. 2015 seçimlerinde de ha-Bayit ha-Yehudi ile giren Tkuma, bu defa koalisyonun oy kaybından dolayı Knesset'te 2 sandalye kazanabildi. Vaat edilmiş topraklar fikriyle Filistin devletinin varlığına karşı çıkan Tkuma, toprak tavizlerine kesinlikle karşı olup Batı Şeria'nın tamamen ilhakını savunmaktadır.

Herut ha-Tnua ha-Leumit

Partinin adı Türkçe'ye "Özgürlük: Milli Hareket" diye çevrilebilir. 1999 Şubat'ta kurulan bu parti toplum içerisinde sadece Herut adıyla bilinmektedir. Parti aslında selefi, 1988'de Likud Partisi'yle birleşen Herut Partisi'nin devamı olarak görülmektedir. Likud lideri Benyamin Netanyahu'nun, Filistinliler'e toprak vermeyi onaylayan Wye Nehri Momerendumu ve Hebron Anlaşması'na protesto olarak Benny Begin, Mikael Klyner ve David Raam gibi isimler Likud'dan ayrılarak bu partiyi kurmuşlardır.

Parti, Begin'in liderliğinde ha-İhud ha-Leumi'nin koalisyon ortağı olarak 1999 seçimlerine katılmış, Knesset'te 1 sandalye kazanabilmiştir. Ne var ki seçimlerde düşük performansı nedeniyle Begin liderlikten ayrılmak zorunda kalmış, böylece partinin temsilcisi olarak Knesset'e Kleyner girmiştir. Fakat 2000 Şubat'ta Kelyner ha-İhud'dan ayrılarak Herut'u Knesset'te müstakil bir parti olarak temsil etmiştir. 2003 seçimlerinde seçimlere tek başına katılmış, fakat %1.1 oy alarak barajı geçememiştir. 2006 seçimlerinde de parti tek başına seçimlere girmiş, fakat %0.07 oy alarak barajın çok altında çakılmıştır. 2009 seçimlerinde Begin ve Kleyner yeniden Likud'a katılmış, böylece parti sonraki dönemlerde fonksiyonunu kaybetmiştir.

Sağcı, dindar Siyonist bir parti olan Herut'un köktendinci söylemlerinin İsrail kamuoyunda rahatsızlık yarattığı, hukuki olarak yargılandığı bilinmektedir. Özellikle 2006 seçimlerinde partinin seçim platformu Müslüman düşmanlığı ve ırkçılık öğeleri taşıması nedeniyle yargılanmış ve suçlu bulunmuştur. Partinin temel söylemi, Müslümanlar'ın İsrail için demografik tehlike olduğu ve zorla tahliye edilmeleri gerektiği yönündedir.

ha-İhud ha-Leumi

Partinin adı Türkçe'ye "Milli Vahdet" olarak çevrilebilir. Sağcı, dindar Siyonist parti koalisyonudur. 1999'da Moledet, Tkuma ve Herut ha-Tnua ha-Leumit partilerin bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Yeni ortakları bünyesine alması ve koalisyon üyesi partiler ayrılmasıyla varlığı boyunca pek çok büyüme ve küçülmeye şahit olmuştur. Henüz yeni kurulmasına rağmen parti 1999 seçimlerinde başarılı olmuş, Knesset'te 4 sandalye kazanmıştır. 2001'de ise temelde Rus göçmenlerin baskın olduğu Yisrael Beyteynu (İsrail Evimiz) Partisi'ni de bünyesine almasıyla gücünü ikiye katlamıştır.

Parti 2001'de iki bakanlık olarak Ariel Şaron tarafından oluşturulan hükümette iktidar ortağı olmuştur. 2003 seçimlerinde Herut koalisyondan ayrılmıştır. Bu seçim sonuçlarında ha-İhud Knesset'te 7 sandalye kazanmış ve yine Şaron hükümetinde iktidar ortağı olarak iki bakanlık almıştır. Şaron'un 2005'te (Gazze'den) Geri Çekilme Planı'na ha-İhud karşı çıkmış, Şaron partinin bakanlarını azledince parti hükümetten çekilmiştir. Bu karara tepki olarak Mafdal'dan ayrılanları (sonradan Ahi Partisi olarak adlanacaklar) da bünyesine katan ha-İhud'un eli daha da güçlenmiştir. 2005'te Yisrael Beyteynu Partisi ise koalisyondan ayrılmıştır. Mafdal 2006 seçimlerine girmeden önceki son günlerde ha-İhud ile koalisyona girmiş, dindar Siyonist tabanı temsil eden bu iki siyasal partinin güçlerinin birleşmesi İsrail'deki dindar Siyonist din adamları ve kanaat önderlerinin de desteğini kazanmıştır. Seçimlerde Yamin Hadaşa Ole (Yeni Sağ Yükseliyor) sloganını kullanan koalisyon Knesset'te 9 sandalye kazanmış, bunların 6'sını ha-İhud almıştır. 2009 seçimlerinden önce ha-İhud ile Mafdal, farklı alt fraksiyonları ve dolayısıyla farklı ajandası ve liderleri bünyesinde barındıran bir koalisyon olmak yerine tek bir parti olmak için kolları sıvamıştır. Daniel Herşkovitz'in liderliğinde oluşturulan bu yeni parti ha-Bayit ha-

Yehudi adını almıştır. Her ne kadar amaç tek parti olmak idiyse de katılımcı küçük partiler kendi çıkarlarını gözardı etmemişlerdir. Bu yüzden de 2009 seçimleri için hazırlanan listede temsilcilerine verilen sırayı (kazanabilir ilk 5 sıra eski Mafdal'cılara verilmiştir) kabul etmeyen Tkuma, Ahi ve Moledet partileri ha-Bayit ha-Yehudi'yi terk etmişlerdir. Eski ha-İhud'u canlandırma yeniden gündeme gelmiş, bu seçimlerde Eretz Yisrael Şelanu Partisi de ha-İhud'a katılmıştır. Fakat 2013 seçimleri öncesinde koalisyonda çözümlenmiş başlamıştır. Tkuma, Moledet, Eretz Yisrael Şelanu gibi fraksiyonlar koalisyondan ayrılmıştır.

İsrail'in Yahudi kimliğinin öne çıkarılması gerektiğini vurgulayan parti, devletin bir şeriat devletine dönüştürülmesi ajandasına sahiptir. Vaat edilmiş topraklar fikrini esas alarak, Ürdün Nehri'nin batısında İsrail dışında herhangi bir devletin varlığını reddetmekte ve 1967'de ele geçirilen sınırları yeniden ele geçirmeyi savunarak Batı Şeria'nın yanı sıra Sina Yarımadası'nın dahi ilhak edilmesi gerektiğini önermektedir. İşaret edilmelidir ki, ha-İhud ha-Leumi, tabanın militanlığa ve vandallığa yatkınlığı sebebiyle pek çok kez yargılanmıştır. Bu sokak aktiviteleri sadece Filistinliler'e yönelik olmayıp yer yer İsraili yetkililerle de çatışmalar yaşanmıştır. Partinin özellikle genç yaşta tabanı galeyana getirilerek 2011'in sonlarında İsrail ordusuna saldırmıştır. Verilen zararın büyüklüğü, bizzat İsraili yetkililerin bu eylemleri terör şeklinde nitelemesiyle ve olayları yatıştırmak için ölümcül tedbirler alınması gerektiği söylemlerinden anlaşılabilir.

Hazit Yehudit Leumit / Hayil

Bu partinin ismi Türkçe'ye "Yahudi Milli Cephesi" diye çevrilebilir. Adının ilk harflerinin kısaltmasından hareketle İsrail'de toplum tarafından Hayil diye adlanan bu parti dindar ve Siyonist bir partidir. 2004'ün Ocak ayında Baruh Barzel tarafından kurulmuştur. Marzel, belki de İsrail'in en sağcı akımı olan Kah Hareketi'nin üst düzey aktivistlerindendi. Kleiner'in Herut Partisi'nde 2003 seçimlerinde ikinci sırada yer almıştır. Hayil 2006 Knesset seçimlerinde *Yamin Yisrael* partisi ile ortak liste oluşturarak seçime girmiş, fakat seçim barajını (%2) aşamamıştır. Hayil 2008'de Eretz Yisrael Şelanu Partisi ile birleşmiş, böylece geniş tabana sahip olan ha-İhud ha-Leumi (Milli Birlik) Partisi'nin ögesi haline gelmiştir. 2009'daki Knesset seçimlerinde Hayil'in temsilcisi Michael ben Ari ortak listede 4. sırada yer almış ve seçimleri kazanmıştır. Dolayısıyla 2009 seçimlerinde Hayil ilk kez Knesset'te sandalye kazanabilmiştir.

Hayil İsrail'in dini anlamda bir Yahudi Devleti olması gerektiğini, ülkeye göç edenlerle ilgili kurallarda şeriat hükümlerinin hakim kılınması gerektiğini ve bununla da Yahudi olmayanların ülkeye göçlerinin sınırlandırılmasını, Yahudi dini eğitiminin ülke çapında yaygınlaştırılması gerektiğini savunur. Vaat edilmiş topraklar fikrini temel alan Hayil, (Filistin'liler lehine) topraklardan geri çekilmeye şiddetle karşı çıkmaktadır. İlaveten, Hayil ülkenin yönetim şekliyle ilgili birtakım değişimleri de öngörmektedir. Parti Knesset'e seçimlerin revize edilmesini, mevcut parti listesiyle seçime girme olgusunun değiştirilerek adayların bağımsız şekilde, seçmenlerin temsiliyle belirlenmesi gerektiğini, nitekim ülkenin başkanlık sistemine geçmesini savunmaktadır.

Ahi

Partinin asıl ismi "*Eretz, Hevra, Yahadu*" Türkçe'ye "Yurt, Toplum, Yahudilik" olarak çevrilebilir. *Ahi*, bu kelimelerin ilk harflerinden oluşan kısaltmadır ve "kardeşim" anlamına gelir. Sağcı, dindar Siyonist mahiyetli bu parti, Şaron hükümetinde Mafdal'ın temsilcisi olarak bakan olan Efi Eytan ile Yitzhak Levi'nin 2005 Mart'ında Mafdal'dan ayrılmasıyla kurulmuştur. 2006-2008 arasında ha-İhud ha-Leumi (Milli Birlik) Partisi ile ittifakta olmuş, 2009 seçimlerine ise Likud Partisi ile ortak listeye girmiştir.

2005'te 16. Knesset zamanı iktidar ortağı olan Mafdal'dan Zevulun Orlev (Gazze'den) Geri Çekilme Planı'na onaylayarak destek vermesi üzerine Efi Eytan buna karşı çıkarak Orlev'in hükümetten geri çekilmesini talep ettiyse de kendisinin parti başkanlığı askıya alındı ve ardından Eytan'ın daha geniş tabanlı bir sağcı milliyetçi dindar Siyonist parti oluşturmak için ha-İhud ha-Leumi ile birleşme teklifi de reddedildi. Bunun üzerine Eytan, Levi ile birlikte partiden ayrılarak yeni bir parti kurdu. Eytan ve Levi kurdukları partiyi ilk başta ha-Tziyonut ha-Datit (Dindar Siyonizm) olarak adlandırmak istedilerse de bu isim Mafdal'ın tepkisine sebep oldu. Sicil ismi Siat Hithabrut (Bağlantı Grubu) olsa da sonradan değiştirilerek "Miflagat Tziyonut Datit Leumit Mithadeşet" (Yenilenmiş Milli Dini Siyonist Parti) adını aldı.

01 Ağustos 2005'te parti ha-İhud ha-Leumi'yle ittifaka girdi ve 2006 Knesset seçimlerine Tkuma ve Moledet partileri ile birlikte ortak liste ile girdi (Mafdal da son anda bu birliğe katıldı). Toplamda kazanılan 9 sandalyeden ikisi Miflagat Tziyonut Datit Leumit Mithadeşet Partisi'ne verildi. 11 Kasım 2007'de parti adını Ahi olarak değiştirdi. 23 Aralık 2008'de parti ha-İhud ile ittifaktan ayrıldı ve

2009 seçimlerine Likud Partisi ile ortak liste ile katıldı. Bu listede Ahi'nin temsilcileri Şalom Lerner'e 39. sırada, Edmund Hasin'e ise 45. sırada yer verildi. Seçimlerde Likud 28 sandalye kazandı ve bu yüzden Ahi Knesset'e giremedi.

Ahi, vaat edilmiş topraklar fikrini esas alarak Büyük İsrail düşüncesini benimsemekte, dolayısıyla Gazze'de ve Batı Şeria'da İsrail egemenliğini savunmaktadır. Batı Şeria'dan geri çekilmeye şiddetle karşı çıkan Ahi, İsrail vatandaşları için sosyal adaleti savunmaktadır. Nobel ödüllü Robert Autmann partinin bilim danışmanı kurulunda yer almaktadır. Partinin manevi lideri Rabbi Şlomo Aviner'dir.

ha-Bayit ha-Yehudi

Türkçe'ye "Yahudi Evi" olarak çevrilebilir. Sağcı, dindar Siyonist mahiyetli bir partidir. Mafdal, Moledet ve Tkuma partilerinin bir araya gelmesiyle, 03 Kasım 2008'de koalisyon partisi olarak kurulmuştur. Parti için ilk başta beş farklı isim önerilmiş, bunlar arasından ha-Bayit ha-Yehudi üyeler tarafından en çok oyu alarak kabul görmüştür. 2009 seçimlerine hazırlanmak için partinin halkla ilişkiler birimine Yaakov Amidror getirilmiş, 08 Aralık 2008'de ise parti liderliğine Daniel Herşkovitz seçilmiştir.

2009 seçimleri için hazırlanan ortak listede temsilcilerine verilen sırayı kabul etmeyen Tkuma ve Moledet partileri koalisyonundan ayrılmışlardır. Bu seçimlerde parti Knesset'te 3 sandalye kazanabilmiş ve iktidar ortağı olmuştur. Herşkovitz, Netanyahu hükümetinde Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'na getirilmiştir. 2012'de parti liderliği için yapılan ön seçimlerde dindar Siyonist bir mahiyette olan *Yisrael Şeli* (Benim İsrail'im) hareketinin lideri Naftali Bennet ezici çoğunlukla parti liderliğine seçilmiştir. 2012 itibarıyla partinin lideri Bennet'tir. Barajın %2 olduğu 2013 seçimlerine parti Bennet'in liderliğinde girmiş ve Knesset'te 12 sandalye kazanmayı başarmıştır. Parti üç bakan, iki bakan yardımcısı ile Netanyahu hükümetinde iktidar ortağı olmuştur. Hükümet kurmak için yapılan ittifak anlaşması gereği, ha-Bayit ha-Yehudi Knesset'e diyanet konularında status quo'yu koruma hususundaki tutumuyla, dini konularda değişiklik talebiyle sunulan yasa tekliflerini veto etme hakkını elinde tutmuştur. 2015 seçimlerinden önce parti, fazla oyların kendi aralarında paylaşılması hususunda Likud ile anlaşmıştır. Barajın %3.5 olduğu bu seçimlerde ha-Bayit ha-Yehudi Knesset'te 8 sandalye kazanabilmiştir. Yine Netanyahu'nun başbakanlığında kurulan 34. hükümette parti iktidar ortağı olmuş, 3 bakanlık ve 1 bakan yardımcılığı ile iktidarda temsil edilmiştir.

Vaat edilmiş topraklar fikrini esas alan parti, bağımsız bir Filistin Devleti'ni reddetmektedir. Filistinliler aleyhinde sert söylemleriyle Türk kamuoyunun yakından tanıdığı Ayelet Şaked, ha-Bayit ha-Yehudi Partisi'nin temsilcisi olarak Adalet Bakanlığı'na atanmıştır. 2017 Aralık'ta parti, Batı Şeria'da İsrail yerleşim yerlerinin geriye dönük olarak yasallaştırılmasını ve buradaki Filistinliler'in ya tazminat almayı ya da başka bir yere göç ettirilmesini öneren Yerleşim Yasası'nı Knesset'e sunmuştur. Batı Şeria'nın ilhaki anlamına gelen, uluslararası hukuka aykırı olan ve işgalin yasallaştırılması anlamına gelen bu yasa Şubat 2017'de Knesset'te kabul edilmiştir. Ultra-Ortodoks gençlerin askerlik hizmetinden muaf tutulması hususunda gayret etmek partinin seçim platformunda yer almıştır.

Eretz Yisrael Şelanu

Türkçe'ye "Bizim İsrail Yurdumuz" diye çevrilebilir. Sağcı, dindar Siyonist partidir. 2008 Kasım'da Habad din adamı Rabbi Şalom Dov Volpo tarafından kurulmuştur. 2009 Knesset seçimlerinde iştirak etmek için Hazit Yehudit Leumit ile koalisyona girmiş, Volpo'ya seçim listesinin başında yer verilmiştir. Seçime haftalar kala koalisyon seçime ha-İhud ha-Leumi ile ortak liste oluşturarak girme kararı almış, bu zaman partinin temsilcisi Mikael Ben Ari'ye ortak listede 4. sırada yer verilmiştir. Bu ortak liste 4 sandalye kazandığı için parti Knesset'te bir sandalye kazanmayı başarmıştır. Fakat 2012'de Ben Ari'nin partiden ayrılmasıyla parti lideri Volpo 2013 seçimlerinde ha-Bayit ha-Yehudi Partisi'ne desteğini açıklamıştır. Köktendinci siyasi çizgiye sahip olan parti Filistin Devleti'ne karşı olup tabanın bazen Müslümanlar'la çatışmaya girdikleri zaman zaman basına yansımıştır.

Am Şalem

Türkçe'ye "Bütün Halk" olarak çevrilebilir. 2011 Nisan'ında Haim Amsalem tarafından kurulmuştur. Amsalem Şas Partisi'nin temsilcisi olarak Knesset'e girmiş, fakat 2010'da partiden ihraç edilmiş, bunun üzerine Moşe Tzarfati başkanlığında yeni bir parti kurmuştur. 2013 seçimlerinde parti %1.3 oy almış, dolayısıyla Knesset'e girememiştir. Partinin söylemi, Amsalem'in ayrılmış olduğu Şas Partisi'nde olduğu gibi sağcı, dindar Siyonist söylemdir.

Otzma Yehudit

Türkçe'ye "Yahudi Kudreti" anlamında çevrilebilir. Sağcı, dindar ve Siyonist tandanslı bir partidir. Kasım 2012'de Aryeh Eldad ve Mikael Ben-Ari ha-İhud ha-Leumi Partisi'nden ayrılarak Otzma le-Yisrael'i kurmuşlardır. Parti sonra adını değiştirerek Otzma Yehudit adını almıştır. Partinin lideri eski Kahanist Mikael Ben Ari'dir. Nitekim parti toplum içerisinde milliyetçi ve militarist Kah Partisi'nin ideolojik devamı sayılır.

2013 seçimlerinde Otzma le-Yisrael ha-İhud ha-Leumi ile ittifak arayışlarına girmiş, fakat bu arayışlar sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine 2013 seçimlerine parti tek başına girmiş, 9.000 oy yetersizliğiyle %2 seçim barajını aşamamıştır. 2015 seçimlerine Yahad'la birlikte girmiş, fakat ittifak seçim barajını az farkla kaçırarak Knesset'e girememiştir.

Müslüman karşıtı bir görüşe sahip olan partinin kullandığı seçimde kullandığı bazı sloganlar İsrail Seçim Komitesi tarafından ırkçı bulunarak yasaklanmıştır. Vaat edilmiş topraklar fikrini esas alan parti, Filistin devletine karşı çıkmakta, ilaveten İsrail vatandaşı olan Müslümanlar'ı ülkeye sadakatsizlikten dolayı haklardan yoksun bırakmak gerektiğini savunmaktadır. Partinin 2013'te Knesset adaylarından olup sonra Kudüs Belediye üyeliğine seçilen Aryeh King 2014 Ocak'ta Kudüs'te ikamet eden Müslümanlar'ın ülkeyi terk etmelerini telkin eden broşürler dağıttırmiştir. Broşürde Tevrat'a göre bu toprakların Yahudiler'e verildiği ve bunun Kuran tarafından da desteklendiği, bu yüzden de Müslümanlar'ın üzerinde anlaşma sağlanacak bir meblağ karşılığında İsrail topraklarını terk etmeleri yazılmıştır. 2016'da parti İsrail ile Türkiye ilişkilerinin düzelmesi istikametinde İsrail tarafından atılan adımların durdurulması ve kararların iptali talebiyle İsrail Yüksek Mahkeme'sine başvurmuş, fakat delil yetersizliğinden bu şikayet reddedilmiştir. Ünlü Elcezure kanalının Kudüs ofisinin kapatılmasını 2017'de gündeme getiren de yine Otzma Yehudit'tir.

Yahad

Şas Partisi'nin önde gelenlerinden, partinin Knesset üyelerinden Eli Yişay parti içerisinde yaşanan çekişmelerden dolayı 2014 Aralık'ta istifa etti ve yeni bir parti kurdu. O, ilk başta yeni partinin ismini, Şas'ın müteveffa manevi lideri Rabbi Ovadya Yosef'in de temenni ettiği şekilde ha-Am İtanu (Halk Bizimle) olarak adlandırdığını açıklamış, fazla zaman geçmeden parti Yahad adını almıştır. Partide çeşitli ultra Ortodoks ve dindar Siyonist gruplar yer almaktadır. Partinin kurulmasının hemen ardından ha-Bayit ha-Yehudi Partisi üyesi Yonatan Şetbon da kendi partisinden ayrılarak bu partiye katılmıştır.

Sağcı, dindar Siyonist bir hitaba sahip olan partinin lideri Eli Yişay sert tutumu ile bilinmektedir. Vaat edilmiş topraklar fikrini esas alan Yişay iki devletli çözüme olumsuz bakmakta, Batı Şeria'da ve Gazze'de yerleşimleri desteklemekte, İsrail'in Yahudileştirilmesini savunarak Yahudi olmayanların evlatlarını "ülke için tehdit" olarak nitelemektedir. Partinin manevi lideri Rabbi Meir Mazuz'dur. Parti 2015 seçimlerine Otzma Yehudit Partisi ile ortak liste oluşturarak girmiş, fakat minimum seçim barajı olan %3.25'i aşamayınca Knesset'e girememiştir. Parti, orduda uygun şartlar oluşturulursa Tevrat eğitimi almayan ultra Ortodoks erkeklerin askeri hizmete katılmasını veya askeri hizmetlerini sivil hizmet şeklinde icra etmeleri gerektiğini açıklamıştır. İlaveten, parti Ağlama Duvarı'nda (kadın erkek) eşitlikçi dua ve ibadet ortamına karşı çıkmaktadır.

Kaynakça

Encyclopaedia Judaica, 2nd edition, 2004.

Fedhatzor, E. (2000). *Miflagot ha-yamin ha-kitzoni be-Yisrael*, Universitat Tel Aviv.

Filc, D. (2009). *The political right in Israel: different faces of Jewish populism*, London: Routledge.

Hason, Ş. *Tasritim le-Yisrael: yahasey dat hevra ve-medina*, Mahon Floreshaymer le-mehkarey medinut, 2002.

Jones, Clive – Emma Murphy, (2004). *Israel: challenges to identity democracy and the state*, 2nd ed., London: Routledge.

Mahler, G. S. (2010). *Politics and Government in Israel: The Maturation of a Modern State*, Maryland: Rowman Littlefield.

Peleg, I. (2009). *The Israeli Right, Contemporary Israel: domestic politics, foreign policy and security challenges*, Editör: Robert O. Friedman, Boulder: Westview Press.

Reich, B. (2008). *A brief history of Israel*, 2nd ed., New York: Infobase Publishing.

Reich, Bernard – David H. Goldber, (2016). *Historical Dictionary of Israel*, 3rd ed., Maryland: Rowman Littlefield.

Sandler, Sh. -Aaron Kampinsky, (2009). Israel's religious parties, *Contemporary Israel: domestic politics, foreign policy and security challenges*, Editör: Robert O. Friedman, Boulder: Westview Press.

Shindel, C. (2013). *A history of modern Israel*, 2nd ed., Cambridge UP.

Şami, A. R. (2002). *Din Devleti İsrail: İsrail'de dini cemaat ve partiler*, Çev.: Mehmet Ali Kara), İstanbul: İlke.

www.knesset.gov.il (22.10.2017)

www.haaretz.com (15.10.2017)

www.idi.org.il (18.10.2017)

EMPERYALİZMİN GÖLGESİNDE ORTA DOĞU'DA MEZHEP ÇATIŞMALARI

Sectarian Conflicts in the Shade of Imperialism in Middle East

Rabia Nur KAYA*

Özet

Tarih boyunca Roma'dan Bizans'a ,Persler'den Araplar'a,Osmanlı'dan Haçlılar'a kadar ve sonrasında sanayi devrimi ile birlikte Batılı devletlerin başlıca ilgi ve cazibe alanı olarak görülen Orta Doğu günümüzde de emperyal güçlerin hakimiyetlerini ve egemenliklerini üzerinden tesis edip kurdukları bir coğrafya olma durumunu sürdürmektedir.Bunda Orta Doğu'nun zengin yeraltı ve yerüstü enerji kaynaklarına sahip oluşunun ve ticaret yollarının kesiştiği kavşakta yer alışının büyük bir payı vardır.Bu bağlamda bölgeye iktidar olma süreci Batılı devletlerin uzun vadede temel gündemini oluştururken ,kullanılmaya çalışılan başlıca mekanizma ise mezhepsel faktörler olmuştur.

Bu bildiri de Orta Doğu coğrafyasının jeostratejik önemini arttıran ekonomik kaynakları analiz edilecek;genetik ve kültürel kodları İbn-i Haldun' un tezi üzerinden temellendirilecek,Batı'nın Doğu algısı,Doğuya yönelik inşacı söylemi Konstrüktivist bir yaklaşımla ve spesifik olarak Edward Said' in Oryantalizm'in eleştirisi üzerinden ele alınacaktır. Soğuk savaş sonrası güç mücadelesi ekseninde Selefî-Vahhabi oluşum , Şia- Sünni blokları ve dış güçlerin bu blokların devinimindeki rolü ve bölge üzerindeki hedefleri ana hatlarıyla izlenmeye çalışılacaktır.Elde edilen veriler ışığında Orta Doğu'da çatışma alanlarının yaratılmasında bölgede demokrasi kültürünün yerleşmemesi,monizm ,otoriter siyasal yapı,mezhepçilik ve mezhepler üzerinden Batı çıkarlarının tesisinin önemli bir yeri vardır.

Anahtar Kelimeler : Orta Doğu,Emperyalizm,Mezhep,İktidar,Otoriterizm

Abstract

Throughout the history,Middle East which is the main interest and attraction field for western countries after industrial revolution and before for Rome , Byzantine, Persians, Arabs,Ottoman and Crusaders ,has being sustained its geographical position by which imperial powers established their dominations and sovereignties.Main reason of this,Middle East has rich underground and aboveground energy resources and also it is situated in the intersection of rich trade roads.In this context,while process of getting power in the region become main agenda for western states in the long term,fundamental mechanism which is tried to be used,become sectarian factors.

In this paper, economical resorces which increase Middle East's geostrategical importance will be analyzed, genetical and culturel codes of Middle East will be grounded by Ibn-i Haldun's thesis ,the perception of East by West will be tackled by a constructivist approach and Edward Said's Orientalism Critiques .Salafî-Wahhabi ecole,Shite-Sunni Blocs,foreign power's roles and targets on these blocs will be tried to be monitored at the axis of power struggle in the post-cold war era.In the light of these datas;main reasons of the creation of conflict fields in Middle East are; lack of democratic culture,monism,authoritarianism,exclusive sectarianism and imposition of Western interests on these sects.

Key Words :Middle East,Imperialism,Sect,Power ,Authoritarianism

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi,Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,rabianurkaya05@gmail.com

Giriş

Kavram ve Kapsam Olarak Orta Doğu

Kavram ve kapsam olarak Orta Doğu coğrafik sınırlandırmadan ziyade siyasal olarak üretilmiş ve şekillendirilmiş bir alanı ifade eder.Orta Doğu'nun siyasal açıdan hangi ülkeleri içerdiği sorusu ise birtakım tartışmaları beraberinde getirmiştir.Öncelikle 1902 yılında Amerikalı deniz tarihçisi Alfred Thayer Mahan (1840-1914) tarafından Arabistan yarımadası ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır.(Öztürkler,2009).Bu bağlamda Japonya, Malezya, Çin ,Tayland gibi ülkeler “Uzak Doğu” grubu altında toplanmış;Türkiye ile birlikte Balkan ülkeleri ,Doğu bloğu ülkelerinin bir kısmı ile Arabistan yarımadasının tamamı ve İran “Orta Doğu” kavramı içerisinde yer almıştır.Batı merkez alınarak oluşturulan ve yorumlanan Orta Doğu kavramı Osmanlı devletinin yıkılmasıyla Fas'tan başlayarak Pakistan'a kadar uzanan kesim olarak nitelenmiştir; fakat 1939 yılında Birleşik Krallık'ta resmi kaynaklarda kullanılmaya başlanan Orta Doğu;

Malta, Trablusgarp, Mısır, Kıbrıs, Lübnan, Suriye, Filistin, Ürdün, Irak, Suudi Arabistan, Yemen, Aden, Eritre, Ha beşistan, İngiliz, İtalyan ve Fransız Somalileri, Sudan ve Basra Körfezi'ndeki Şeyhlikler olarak kabul edilmiştir.Afganistan ve Pakistan ise Orta Doğu'nun yakın çevresi olarak nitelenmiştir.Oysa ABD ise 'Orta Doğu' kavramı içerisine Kuzey Afrika'nın tamamını, Arabistan yarımadasını, Türkiye, İran, Afganistan, Pakistan'ın da yer aldığı geniş bir sahayı Orta Doğu olarak ifade etmektedir ki bu günümüzde de en isabetli sınırlandırma olarak kabul edilmektedir.

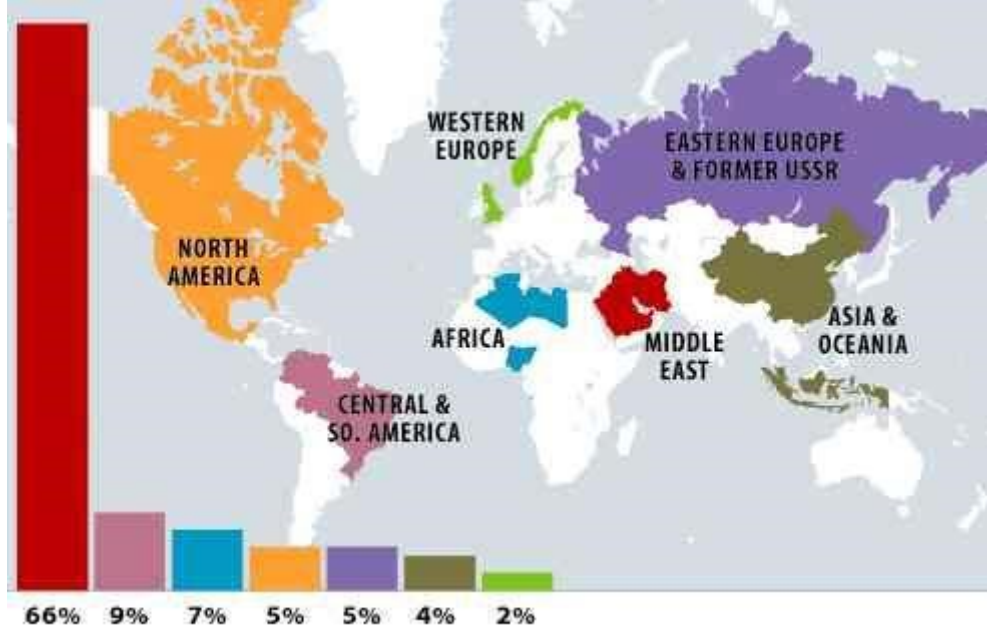

Şekil :1

Cazibe Alanı Olarak Orta Doğu

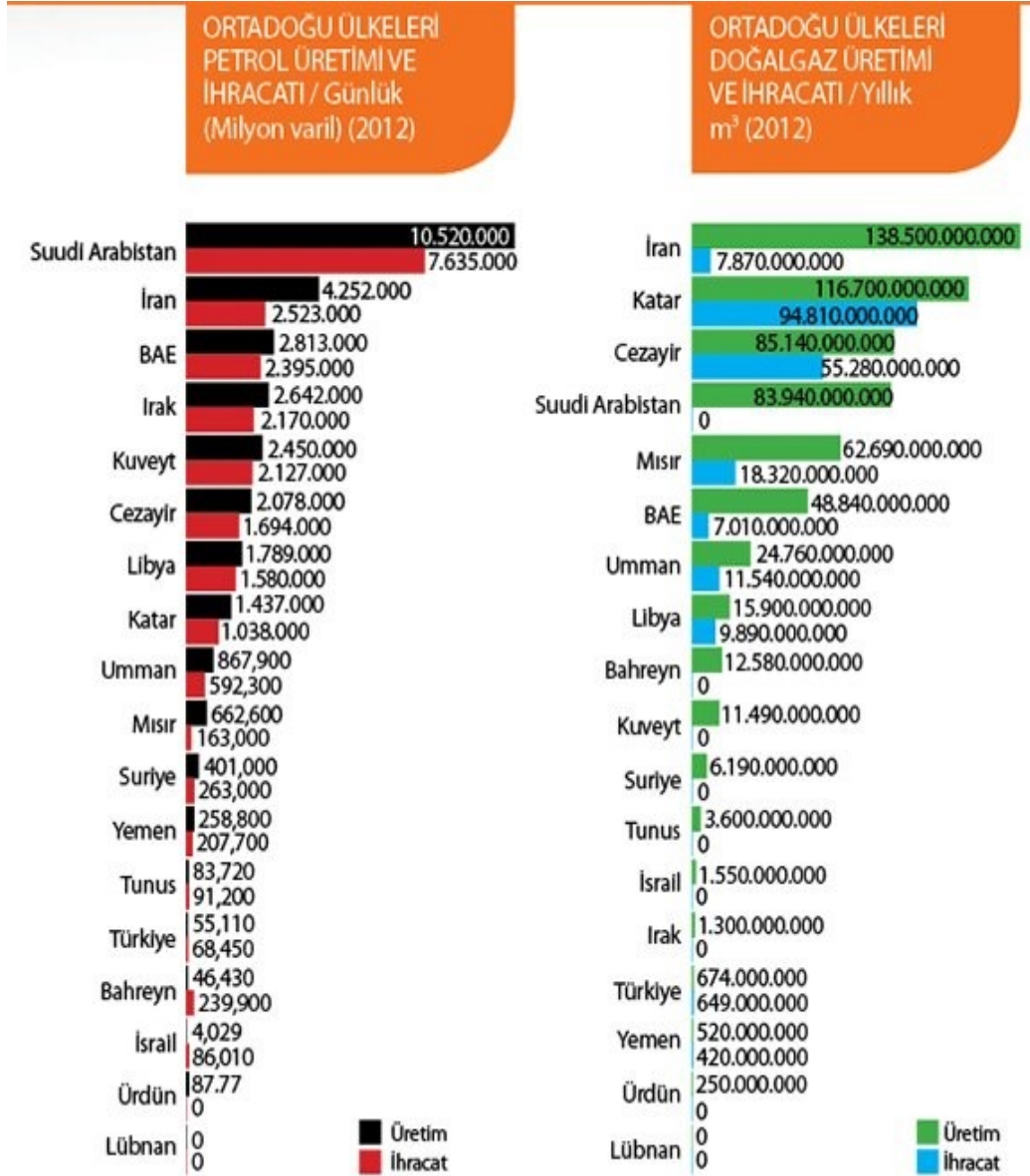
Orta Doğu petrol ve doğalgaz enerji kaynakları yönünden dünyanın en zengin bölgelerinin başında gelmektedir.Nüfus yoğunluğunun düşüklüğü ve ekonomik kalkınma düzeyinin yetersizliği nedeniyle Orta Doğu sahip olduğu enerji kaynakları rezervlerinin ve üretiminin çok az bir oranını öz tüketim için kullanmakta,büyük kısmını dünyanın diğer ülkelerine özellikle de gelişmiş ülkelere ihraç etmektedir.Bunların başında da ABD, AB ve Çin gelmektedir.Özellikle Çin'in piyasa ekonomisi temelli yapısal dönüşümü ile içerisine girdiği ekonomik büyüme ve gelişme süreci, çok büyük oranda enerji kaynaklarına ihtiyaç duymasına neden olmuştur. Enerji kaynakları rezervleri yönünden zengin olmayan Çin'nin bu artan talebi, dünya enerji kaynaklarının ve bu arada Orta Doğu enerji kaynaklarının önemini artırmıştır. Bu durum aynı zamanda enerji kaynaklarına ihtiyaç duyan ülkeler arasında, bu kaynaklara güvenli ve sürekli bir biçimde erişebilmek konusunda büyük bir rekabetin ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir.Bugün için rekabet ABD, AB, Japonya ve Çin arasında olmakla birlikte, Hindistan'ın da bu rekabette yer alacağı öngörülebilir. Enerjinin bol,ucuz,sürekli ve güvenli bir biçimde tedariki bugün ülkeler arasında ilişkilerin en önemli boyutlarından birini oluşturmaktadır (Öztürkler,2009:79).

2011 verileri Dünya petrol kaynaklarının %66' sının Orta Doğu'da ,dünya petrol rezervlerinin %7' sinin ise Kuzey Afrika' da yer aldığına işaret etmektedir .Bu duruma göre dünya petrol rezervlerinin yaklaşık dörtte üçü Kuzey Afrika ve Orta Doğu bölgesinde bulunmaktadır.Orta Doğu ABD'nin petrol ihtiyacının %20' sini,Avrupa'nın %16' sını ve Çin' in %46' sını karşılıyor.

Şekil:2

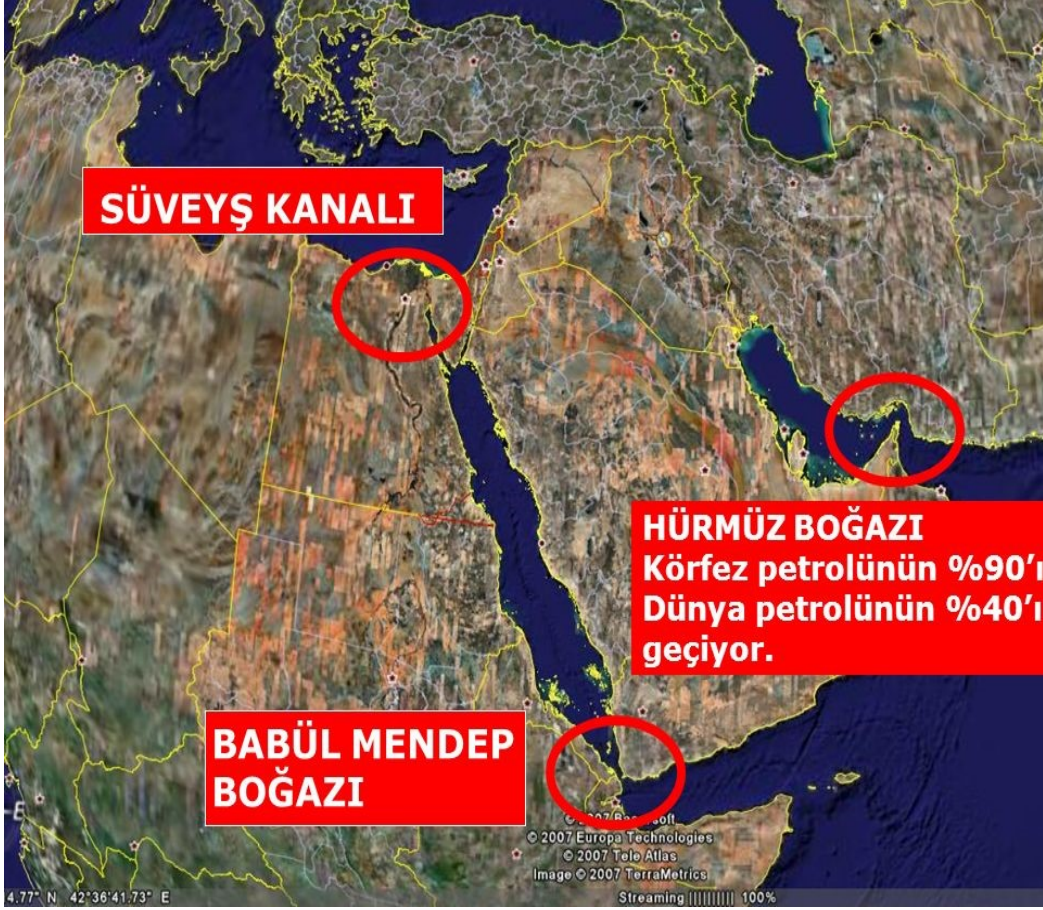
Şekil 2'de görüldüğü gibi dünya petrol rezervlerinin %66' sını Orta Doğu'da,%9'u Merkez ve Güney Amerika'da,%7'si Afrika'da,%10'u Kuzey Amerika ,Doğu Avrupa ve Rusya'da,%4'ü Türki Cumhuriyetler'de yer almaktadır.

Şekil:3

Yukarıdaki tablo Orta Doğu ülkelerinin petrol ve doğalgaz üretimi ve ihracatı çizelgesini göstermektedir. Petrol üretimi ve ihracatında Suudi Arabistan, İran, BAE, Irak ve Kuveyt ilk beşte yer alırken; doğalgaz üretimi ve ihracatında İran, Katar, Cezayir, Suudi Arabistan ve Mısır ilk beşte yer almaktadır.

Orta Doğu'nun ayrıca dünya ticaret yollarının kesiştiği kavşakta yer alması enerji kaynaklarının ucuz ve güvenli bir şekilde taşınması için hayati bir önem arz etmektedir. Şekil 4'te görüldüğü üzere 1869 yılında yapılan Suveyş kanalı, Avrupa'yı Asya'ya bağlayan İstanbul ve Çanakkale Boğazları, Avrupayı Uzak Doğu'ya bağlayan Babül Mendep Boğazı, Körfez petrolünün %90' ının geçtiği Hürmüz Boğazı Orta Doğu petrolünün yaşam havzalarını oluşturmaktadır.

Şekil:4

Petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynakları üzerinde gerek fiyatlandırma gerekse de güvenlik olarak denetimin sağlanması,olası bir tehdide karşı bölgedeki kimyasal ve biyolojik kitle imha silahlarının yok edilmesi,yeni pazar alanlarının oluşturulması ve bu yörüngede küresel sermaye ile ilintili yeni bir Orta Doğu yaratmak,bu rotada ülkeler bazında çeşitliliğin sağlanması adına dışa bağımlılık dengesi korunması şartı ile bölgede küçük uydu devletler kurmak ABD' nin ulusal enerji stratejisi ve çıkarları açısından büyük önem arz etmektedir ki bu hedefler tablosunu ise Clinton:" 200 milyon varillik petrol rezerviyle hazar denizi bölgesi dünyanın artan enerji talebini karşılamada önemli bir rol oynamaya adaydır.Kendi petrol kaynaklarımız tükeneyeğinden bu bölgedeki kaynaklara ulaşmak ABD' nin yaşamsal çıkarlarından biridir."şeklinde ifade ederek doğrulamıştır. Bu bağlamda Orta Doğu coğrafyasının genetik ve kültürel kodlarını bilmek,siyasal,dinsel sosyal ve yapısal dinamiklerine vakıf olmak ,bölgenin ruhu,kimliği ve dokusunu keşfetmek ABD'nin bölge üzerindeki hakimiyet politikasını perçinleyecek ,kolay bir denetim ve kontrol mekanizması sunacaktır.Bu açıdan bölgeye iktidar olma süreci batılı devletlerin temel gündemini oluştururken kullanılmaya çalışılan başlıca hassasiyet noktası ise mezhepsel faktörler olmuştur.Orta Doğu'yu mezhepsel bazda değerlendirmeye tabi tutmadan önce Batı'nın Doğu algısı ve Doğu' yu nasıl tanımladığı üzerinde durmak gerekir.Çünkü Batı inşa ettiği bu tanımlar ve kurgular aracılığıyla iktidarını sağlamlaştırmanın yollarını bulmuştur.

Edward Said ve Oryantalizm Üzerine Değerlendirme

E.Said' in ifadesiyle doğu ile batı arasında ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayanan oryantalizm tarih itibarıyla 10.yy' a kadar götürülse de resmi olarak 1312 yılında Viyana Konsülü'nde beş Avrupa üniversitesinde Arapça kürsüsünün kurulması kararıyla başlatılır. Doğu üzerine akademik bir çalışma iken 19.yy' da Batı'nın Doğu 'ya yönelik ekonomik, siyasal ve kültürel hegemonya kurmasına meşruiyet kazandırma alanına evrilmiştir. Oryantalizm çeşitli dikotomiler üzerinden üst ve alt kimlikler üretme faaliyetidir; çünkü Batı'nın ne olduğu sorusuna öncelikle Doğu'yu tanımlayarak cevap bulmaya çalışılır. Batı kendini Doğu yani "Öteki" kimliği üzerinden inşa eder.Karşıtlık ilişkisi üzerinden bir Doğu ve Batı icat edilir.Doğu-Batı karşıtlığı ve antagonizması Rudyard Kipling' in dizeleriyle de kendini göstermektedir:

“Doğu doğudur. Batı da Batı.

İkisi hiçbir zaman birleşmeyecektir.”

Batı, Doğu ya da başka mekanların hiçbiri basitçe reel coğrafi mekanlar değil,tarihsel ve söylemsel kurgulardır(Keyman,Mutman ve Yeğenoğlu,1999:7). Batı ve Doğu kavramları arasındaki inşacı söylem hususunda Hentsch:”Bizim Batılı kafalarımızın dışında bir Doğu yok.Hatta Batı’nın kendisi de yok.Batı karşıt terimiyle aynı nedenlerle içimizde var olan bir düşünce..”şeklinde ifade etmektedir.Hentsch’in ‘Hayali Doğu’ nitelendirmesi de bu durumu kısaca özetlemektedir: “Doğu Batı ikilisinin kökenlerinde, kurmaca ve gerçek sınıksız birbirine geçmiştir.Ve zamanla hayali olanla gerçek olanın payını ayırmak zorlaştıkça efsanenin kapladığı alan genişlemiştir.Temsil gücü kolektif belleğe kendini dayatmakta be gerçek bir ağırlıkla geleceğin üstüne binmektedir.Böylece,derinlemesine tavırların oluşmasına katkıda bulunmakta ve bu nedenle de gerçeğe benzemektedir.”(T.Hentsch,1996:18).

Batı menşeli dikotomiler Doğu’yu irrasyonel,gelişmemiş,otoriter,toplulukçu, gelenekselci,mistik,duygusal,ilerlemeci olmayan,zayıf bir alan Batı’yı ise tam tersi akılcı,gelişmeci,bireyci,demokratik,liberal,plural,insan haklarına saygılı bir saha olarak yansıtır.Lamartine Doğu’nun mistik Batı’nın ise akılcı karakterine yönelik şöyle bir tespitte bulunmuştur:”Doğu,kültlerin,mucizelerin ve hatta batıl inançların ülkesidir.Orada düş gücünü biçimlendiren büyük düşünce dindir.Bütün bu insanların yaşamı,kanunları ve gelenekleri dine dayalıdır.Batı hiçbir zaman böyle olmamıştır.Neden ?Çünkü bunlar daha ilkel daha ham bir ırktır,köklerinden hala kopamamış barbarların çocuğudur.Batı’da hiçbir şey yerli yerinde değildir.İnsani kirler önde değil sonda gelir.Altın ve demir hareket ve gürültü ülkesidir Batı;Doğu ise derin tefekkürün,sezginin ve ibadetin.”(Parla,2002:67). Hocaoglu’na göre ise Batı ile Doğu arasında ayrık ve ayrılıkların tebarüz ettiği birçok alan vardır.Akıl Batı’da,vahiy Doğu’da hakimdir.Doğu içe dönük(esoterik)iken Batı daha ziyade dışa dönük (ekzoterik)bir karakter taşır.Batı’da eşitlik kavramı daha baskın iken Doğu’ da adalet kavramı baskındır.Batı ferdiyetçi iken Doğu daha cemiyetçidir (Hocaoglu,2002:64-78).

Bu karşıtlık ilişkisi Doğu’nun kaçınılmaz geri ve geç kalışı Batı’nın ise ilelebet ileri ve Doğu’ya karşı üstünlüğünü ispat etme çabasından ileri gelir.Doğu tek başına uygarlık seviyesine ulaşamaz.Kendi kendisini temsil edemez ve tanıtamaz.Fakat bu tarihi misyonu Batı yerine getirmelidir ve Doğu’ya düşen sessiz bir şekilde bu temsili kabul etmek,Batı’nın hükmetme misyonuna itiraz etmeksizin onay vermektir.Oryantalizm çalışmaları Said’in de ifade ettiği gibi Batılı düşünce sistemler,popüler kültür imgeleri ve edebiyat eserleriyle Batı’nın fiziki,kültürel ve ekonomik emperyalizmine bir gerekçe olarak kullanılmaktadır(Said,1978).Faucault’ un vurguladığı bilgi ve iktidar ilişkisi çerçevesinde Oryantalizm Doğu’yu tanımaktan ziyade Doğu’yu üretmeye dayanır.Doğu’ya yönelik hedeflerin meşrulaştırılması amacıyla bilgi üretme esasına dayalıdır.Said’ e göre Doğu Batı tarafından inşa edilmiş,hayali,kurmaca bir kavramdır ve Batı nedeniyle Doğululaştırılmıştır(Said,1978).Diğer bir deyişle Oryantalizm Doğu’nun Batı için,Batılılar tarafından temsil edilmesi,tasvir edilmesidir.Batı kendisini hakiki insan,en üst varlık modeli; Doğu’yu ise insandan aşağı bir tür olarak konumlandırır.Dolayısıyla öteki üzerinde mutlak egemenliğinin doğanın kendisine bahşetmiş olduğu bir hak olarak görür.Batının ontolojik özneliği doğunun ise ontolojik nesneliği Oryantalizmin ontolojik temelini oluşturur.Doğu dış dünyayı,kendisini ve Batı’yı bilmekten,ıdrak etmekten aciz olduğu için kendisini ve Batı’yı tanımlama,temsil etme yetkisine sahip değildir.Mutlak surette Batı’ya tabi olmak durumundadır.Batı Doğu’yu temsil etme misyonunu “White Men’s Burden” adı altında sistemleştirerek bunu bir hak ve görev olarak gönüllü yapar.Doğu’ya ise Batı’nın ürettiklerini tasdik etmek ve bununla beraber ancak bu sayede modernleşme fırsatı sunulur.Söylem kavramındaki bilgi-iktidar ilişkisi oryantalizmin temel eksenini oluşturur.Söylem sözlükte “Kişilerin içinde anlam ürettikleri veya anlamı kurdukları tarihsel ,kurumsal ve sosyal olarak oluşan önermeler,kategoriler,terimler ve inançlardan oluşan belirli bir yapı”şeklinde tanımlanır(Demir ve Acar,1997:180). Said Oryantalizm’in söylemsel yönü ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “Şark Avrupa’nın maddi uygarlığı ile kültürünün bütünleyici bir parçasıdır.Şarkiyatçılık bu bütünleyici parçayı ,kültür hatta ideoloji düzleminde ,bir söylem biçimi olarak-bu söylemi destekleyen kurumlarla,sözcük dağarcığıyla,araştırmalarla,imge dağarcığıyla,öğretilelerle hatta sömürge bürokrasileri ve sömürge biçimleriyle birlikte-dile getirir.”(Said,1999:15).

Batının hegemonik üstünlüğü ve zaferi Oryantalizm’in güçlenmesinin ve tekrar tekrar üretilmesinin başlıca sebebidir.Bu gücün korunmasında Renan’ ın belirttiği gibi diller,insanlar ve kültürler arasında da bir hiyerarşinin olduğu inancı önemli rol oynar.Buna göre bu hiyerarşinin en üstünde “İki büyük asil ırk olan Sami ve Ari ırkları yer alır.En üst seviyede medeniyetleri ortaya çıkaran ve belirleyen bu iki ırk ve ikisi arasındaki ilişkilerdir.Sami ırkı tek tanrıcılığın,safliğin kaynağıdır.düşünce ve bilimin gelişmesine hiçbir katkısı olmamıştır.Ari ırkı ise her türlü iyinin,özgür düşüncenin,bilimin,sanatın ve edebiyatın kaynağıdır.Bu anlamda Yunan önemli bir yere sahiptir.Felsefe ve bilim Avrupalılara yine

Ari ırk olan Farşlılar tarafından taşınmıştır.Arapların ise şiiirdeki biraz ilerlemeleri dışında hiçbir özellikleri yoktur.İnsanlığın kaderini Avrupalılar yani Ari ırk belirleyecektir.”(Hourani,2001:53-54).

Ötekileştirme süreci ve bununla bağlantılı olarak Doğu ile Batı arasındaki ayrılık Hentsch’in ifadesiyle tanımlanmıştır:”Coğrafi anlamda Akdenizli Doğu çok eskilerden beri Avrupa için en yakın ve en çok mücadele edilen bir ötekilik ,tam anlamıyla öteki olmuştur;çünkü gerek coğrafi açıdan gerek hayali olarak hemen bitişiğindedir;zaman zaman gizemli,tehditkar,baştan çıkartıcı ya da itici,hem ıssız hem mahşeri gibi,hem barbar hem zarif ,kah şiddet dolu kah uyusuk,bir sihir ya da öfke diyarı;ama hep mevcut ve daima öteki olmuştur.”(Hentsch,1996).

Batı’nın Doğu’yu kendisinin zıttı olarak inşa etmesi dışsallık kavramını açığa çıkarmaktadır.Modern şehrin kimliğini yaratan şey dışarıda tutulanlardır.Batı’nın kendisini düzenin,akılın,edebin,temizliğin,medeniyetin ve iktidarın yeri olarak tanımlaması için akıldışı,düzensiz,kirli,şehvi,barbar ve ezik olanı kendi dışındaymış gibi temsil etmesi gerekir.Şehir,kendisini ortaya koymak,kendi benzersiz saf kimliğini oluşturmak için “dışarı”ya ihtiyaç duyar.Şehir,kendisini modern olarak temsil edebilmek için ,ötekini dışarıda tutan engelleri korumaya mecburdur.Bu bağımlılık,dışarısını,Şarklı olanı paradoksal bir biçimde modern şehrin ayrılmaz bir parçası kılar (Timothy,2001:281-282) .“Oryantalist anlatılar, İslam ile Batı arasındaki çift kutuplu yapıya dayanmaktadır.Bu ayrım peşinden tüm anlatıları ve söylemi şekillendirmektedir. Batı’nın bir tarihi vardır; ama İslam hanedanlar arasındaki salınımlardan ibarettir. Batı rasyoneldir, İslam dogmatiktir; Batı’da demokrasi vardır, İslam despotiktir. Bu ikili tipolojiler içinde İslam, tamamen olumsuz ve karşıt bir kavramsal kurgu üzerinden ifadeleştirilmiştir.”(Sayyid,2006:69).

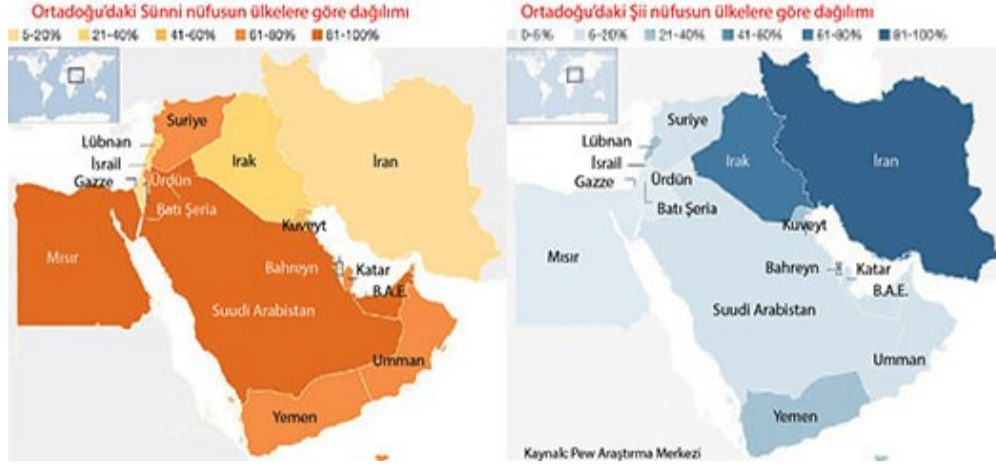
Orta Doğu coğrafyasındaki uzun süreli sömürgecilik,aile klan mezhep bağlarının güçlü olması,değişime karşı direnç,sanayileşememe,otoriter yönetimler,toplulukçuluk bölgede demokrasi kültürünün yerleşmemesinde önemli faktörler olmuştur.Ekonomik,sosyal ve siyasal alandaki monist yapı,geleneksel kurumların öncelendiği aşiret merkezli sosyal saha ,ekonomik tekellilik bölgede liberal demokratik yapı ve kurumların gelişmemesinde önemli etken olmuş,Doğu Batı’nın kendisine sunmuş olduğu kimliği kabul etmiştir. Mahir Kaynak bölgenin demokrasi zaafiyetini ekonomi üzerinden değerlendirerek şu yorumda bulunmuştur:”Demokrasi bu ülkelerde mümkün olmayan bir şey.Çünkü demokrasi insanların gelişme seviyeleri ile ilgili değildir.Demokrasi ekonomik bir hadisedir.Bir ülkede demokrasi olması için rakip tarafların olması lazım.Bu rekabet ekonomik güç ile ortaya çıkar.Ekonomik gücün tek olduğu ülkede demokrasi olamaz.Suudi Arabistan’ da herkes Oxford’dan mezun olsa da yine demokrasi olmaz.Çünkü ekonomik kaynak tektir.Petrol kimin elinde ise bütün basın-yayın organlarına ve eğitime o hakim olacaktır.Ekonomik kaynaklar tek olunca siyaset de tek elde olmak zorundadır.”(Kaynak,2008).

Orta Doğu’daki otoriter,tekel siyasal yapı,buna karşıt olarak zengin ve çeşitli enerji kaynakları Batı için bölgede bulunma adına mühim gerekçe ve temellendirmeler sunmuş;demokrasi,plüralizm ve insan hakları adına bölgeye müdahale etme fikri gündeme gelmiştir.Batı bölgedeki mevcudiyetini açıklamak ve korumak için birtakım hümanist mottolara sarılmaktadır.Mahir Kaynak’ın ifade ettiği gibi :”Konu ele geçirmektir.Burada eğer önünde engel varsa orada yerleşmiş bir yapı var ise demokrasi adına oraya müdahale edilecektir.Oradan demokrasi talep edilecektir.”(Kaynak,2008).

Edward Said’ in de vurguladığı gibi “Batı işgallerini meşrulaştırmak için negatif kutup olarak görülen “ötekiler” i medenileştirmek maskesini kullanmıştır.Madem ki tarihin sonunu getirebilecek güçte bir özne toplum vardır;diğer bütün toplumlar bu akışın karşısında direnmektense boyun eğmelidir.”(Said,1978). Batılı beyaz adamın despotik Doğu’yu medenileştirme misyonu bölgeye müdahil olma adına yeterli argümanı sunmaktadır.Bu rotada Orta Doğu’yu şekillendirme ve nihai güç olarak var olma mücadelesinde bölgenin mezhepsel dinamikleri güçlü bir araç olarak kullanılmış ,mezhepler bölgenin siyasi kodlarını okumada ve hareket ettirmede önemli bir itici güç olmuştur.

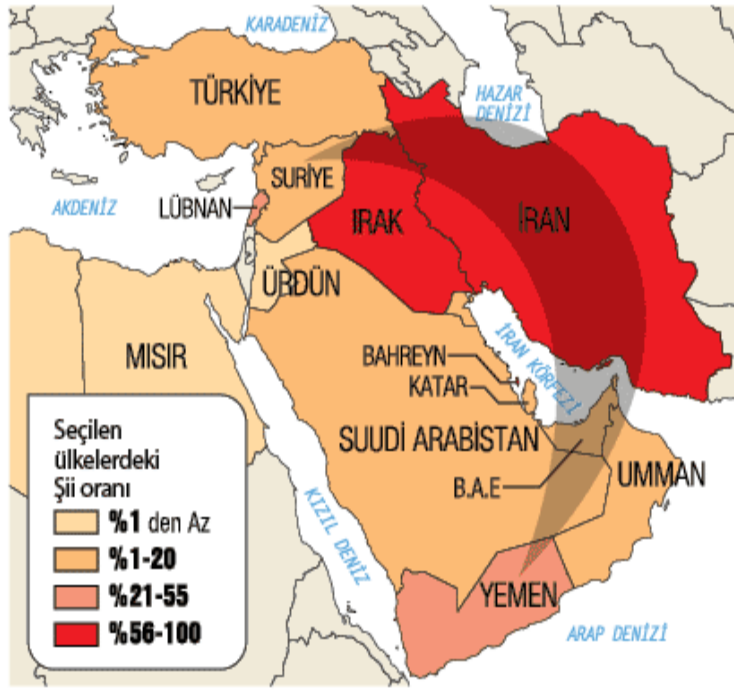
Mezhepsel Dinamikler ve Çatışma Alanları

Aşağıdaki tablolar bölgenin Şii-Sünni oranını ülkeler bazında değerlendirerek ortaya koymaktadır. Dünya genelinde yaşayan müslümanların %85'i Sünni, geri kalan %15'lik kısmı ise Şii. Dünyada müslüman nüfusun yoğun olduğu Orta Doğu'da ise Bahreyn, İran ve Irak'ta Şii nüfusu çoğunluktadır.

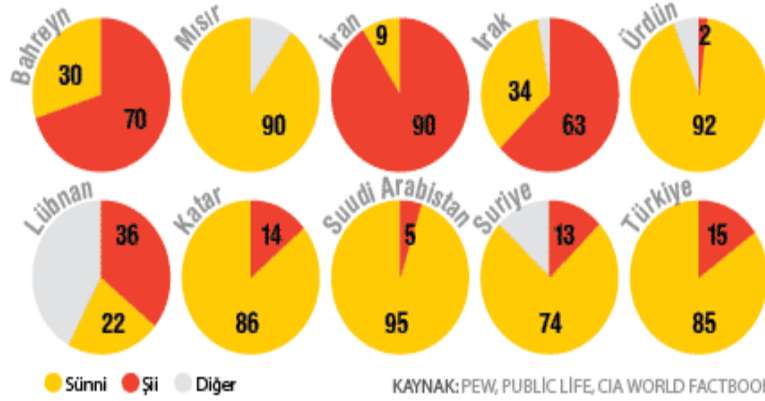

Şekil:5

ORTADOĞU ÜLKELERİNDE SÜNNİ-Şİİ ORANI (%)

Şekil:6

Bölgede var olan mezhepsel hassasiyetlerin Batı tarafından tırmandırılması en can alıcı örneğini soğuk savaş döneminde Rusya tehdidine karşı Afgan mücahidlerin silahlı eğitimden geçirilerek Sovyetler'e karşı kullanılması ve Selefi düşüncenin desteklenmesi üzerinden sunabilir. Afgan mücahidler Sovyetler Afganistan'ı işgal ettiğinde ABD' nin ifadesiyle adeta Amerika'nın kurucu babaları (Founding Fathers) olarak telakki edilmiş, bölgenin radikalleşme sürecinde önemli bir paya sahip olmuşlardır. Benzer örnekler İran-İrak Savaşı'nda ABD karşıtı dışlayıcı politikalar izleyen İran'a karşı Saddam'ın otoriter rejiminin; Suriye iç savaşında ise Esad rejimine karşı bölgedeki muhalif güçlerin gerek ABD gerekse de Suudi Arabistan tarafından desteklenmesinde, görülebilir. Orta Doğu'nun müdahale ve çatışma alanı haline gelmesi yapısı ve tarihi sebebiyle bölgede hali hazırda mevcut olan Selefi dürtüleri güçlendirmiş, bölgede IŞİD gibi gulat hareketlerin kuvvet kazanmasında etkili olmuştur.

Orta Doğu'da uluslararası ilişkilere dair yaşanan olayların açıklanabilmesi ve anlamlandırılabilmesi için klasik yaklaşımların ortaya koyduğu güç veya refah gibi faktörler, bölgeyi izah etmede yetersiz kalmaktadır. Bu yüzden, bölgenin sahip olduğu iç dinamiklerin iyi bilinmesi gereklidir. Bölgede yaşanan olaylarda etkili olan iç dinamiklerden bir tanesi de "Selefi" dini anlayıştır. Selefilik'in ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı, Selefi düşüncenin bölgeye etkisinin nasıl olduğu gibi soruların cevabı verilmeden, bölgede yaşanan bir kısım olayların ve çatışmaların nedeni anlaşılacaktır. Bu sebeple öncelikle bölgenin kültürel ve yapısal özelliklerini idrak etmek Selefi-Vahhabi düşüncenin teşekkül etmiş olduğu arenayı bilmek ve anlamak adına daha sağlıklı olacaktır.

Ibn-i Haldun'un Tezi

İnsanı sosyal bir varlık olarak kabul eden Ibn-i Haldun sosyal yaşamı da bedevi ve hadari toplum tipleri olarak formüle etmiştir. Düşünür iklimin,maddi hayat tarzının ,üretim koşullarının insanın özelliklerini ve dolayısıyla toplumların özelliklerini belirlediğini saptamıştır (der.Uludağ,2016).

Buna göre göçebeler uzak ve تنها yerlerde yaşadıklarından ve yabancı insanlarla iletişim ve etkileşimleri zor olduğundan genelde kaba,sert mizaçlı ,çekingen fakat kentlere göre iyi ahlaklı kişilerdir.Yiyecek temini,doğa koşullarıyla mücadele,düşmanlardan korunma gibi temel ihtiyaçların yönlendirdiği bedevi yaşam tarzı beraberinde insanların birbirine sıkı sıkıya bağlı olmalarını “Asabiyet”i getirir.Bu özelliklerinden dolayı kabile çıkarları bireysel çıkarların üstündedir.Dışarıya karşı sert ve mücadeleci içeride ise yardımseverdirler.Cesaret,savaşçı niteliklerin baskın olduğu,yabancı güçler tarafından zorlukla kontrol altına alınan,aşiret bağları ve geleneklerin yönettiği bu coğrafya Selefi-Vahhabi düşüncenin teşekkülü için önemli bir arena olmuştur.

Orta Doğu'nun Radikalleşme Sürecinde Selefi-Vahhabi Hareketin Rolü

Osmanlı Devleti'nin uç bölgeleri olan İslamiyet'in doğduğu topraklar üzerinde kurulan Vahhabilik, reformist bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Kurucusu Arap yarımadasının orta kesimi olan Necid'den Hanbeli bir kadı ailesine mensup Muhammed bin Abdulvahhab"tır (1703-1792) (Rafeq, 2011: 282). 18. yüzyılın buhranlı kültürel siyasi ortamında, ilhamını Hanbeli ekolünden alan bu hareket, günümüzde Selefiye'nin en önemli kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Takipçilerinin ileri sürdüğüne göre bu hareketin hedefi, İslam'ın başlangıcındaki saflığına ve katıksızlığına döndürülmesi ve dinde sonradan eklenti her şeye (bidat) karşı savaştır (İnayet, 1991: 20). Muhammed bin Abdülvehhab, 1740 yılında babasının ölümü üzerine aşiretinin başına geçmiş ve mezhebini ilan etmiştir. Önce Uyeyne emiri Osman bin Hamd bin Muammer ile (1740) daha sonra Deriye emiri Muhammed bin Suud'la anlaşarak (1744) Vahhabi Devleti'nin temellerini atmıştır. Bu tarihten (1744) sonra kırk sekiz yıl boyunca kılıç zoruyla Necid bölgesinde mezhebini yaymış ve 1792'de ölmüştür (Koca, 2002: 107). Vahhabiler hâkimiyetlerini kabul ettirdikleri bedevi kabileler sayesinde 1773'te geleneksel merkezleri olan Riyad"ı, 1793"te Hassa"yı, 1802"de de büyük bir Şii katliamı gerçekleştirdikleri Kerbela"yı ele geçirip, bir yıl sonra da Mekke"ye hâkim olmuşlardır (Turan, 2003: 138).

Vahhabiliğin kolayca yayılmasındaki temel etken bedevilerin yaşam tarzını yansıtmaması ve Osmanlı'nın bölgeye kısa sürede müdahale edememesidir.Zira bu yeni mezhebi tanımak ve hakkında malumat edinmek için alim Adem Efendi gönderilse de bu oldukça geç kalınmış bir hamle olmuştur.Çünkü Osmanlı da Sasani ve Bizans imparatorluklarının metodunu benimseyerek bölgeye tam anlamıyla hakim olmaktansa dolaylı egemenliği tercih etmiş ve bu durum bölgede devlete karşı itaat mefhumunu geliştirmemiş aksine asabiyet kavramı altında birleşme eğilimi doğurmuştur. Bozkurt'a göre Vahhabilik akımı itikat konularına “Selefi” bir yaklaşım sergilerken,amelde “Hanbeli”, uygulamada karakter ve mizaç olarak “Harici” bir karakterdedir. Vahhabi mezhebi, “bedevi ruhu” üzerine ikame edilen bir mezhep olduğundan, son derece tutucu, radikal ve münferit bir mezheptir ve kendisi gibi düşünmeyen herkesi ötekileştirerek “tekfir” eder. Vahhabi mezhebine müntesip olmayan kişiler, Müslüman olsun olmasın, herkesi kâfir gördüğünden ve tüm kâfirlerin kanını, canını, malını kendine helal kabul ettiğinden, neredeyse yeryüzünde herkese ve her şeye düşman bir psikolojiye sahiptir (Bozkurt, 2015: 134). Selefilik'i yeniden canlandıran isim olan Ibn-i Teymiye'den yaklaşık dört asır sonra, onun fikirlerine yerel adetlerin de eklenerek ve bunların son derece katı bir şekilde yorumlanmasıyla ortaya çıkan Vahhabilik, Vahhabi olmayan Müslümanları bile kâfir ilan ederek onlara cihat ilan eden, radikal bir mezheptir (Çağlayan, 2011: 78)

Bu ekole göre Kuran ve Sünnet dışında her uygulama –akıl,icma,rey ve içtihat dahil-bidattir ve bu sapkın inanışlara karşı mücadele edilmesi gerekir.Kendilerini bidat ve hurafelerden arındırılmış gerçek İslam'ın taşıyıcısı kendileri gibi olmayanları da Harici bir zihniyet ve tutumla hareket ederek bidat ehli olarak konumlandırırlar.Nass'ları literal manasıyla ele alıp zahiri olarak değerlendirerek her türlü teşbih,ta'til ve yoruma karşı cephe almış hatta türbe ve mabedleri tevhit ilkesini zedeleyen mekanlar olarak gördüklerinden tahrip etmiş ve bu sebeple birtakım çevrelerce “mabed yıkıcıları” olarak adlandırılmışlardır. Ölülerden niyazda bulunmak,onlara tevessül etmek ,hırkai şerif,sakalı şerif gibi hatıraları yüceltmek,ziyaret etmek şirktir.Camilerin süslenmesi,minare ve kubbe yapmak,makam ile ezan okumak ,mevlid okumak,tütün,sarımsak,soğan yemek,namazı tek başına kılmak ise bidattir. Fakat en önemlisi ise bölgede mezhepsel bir travmaya yol açan etken kendileri gibi düşünmeyenlerin tekfir edilip canlarının ve mallarının helal kılınmasıdır.Çünkü bu durum her türlü iletişim yollarını tıkayan ve farklılıklara karşı hayat hakkı tanımayan bir tutumdur.Bu bağlamda silahlı mücadele ve şiddetin olumlandığı Ibn-i Teymiye'nin Mardin Fetvası cihadist selefilik'in ana damarını teşkil etmektedir.Çünkü El Kaide ,İŞİD gibi terör örgütleri meşruiyetlerini bu fetvaya dayandırmaktadır.Farklı grup ve

oluşumlara karşı tekfir mekanizmasını işleten akım kendisine Kuran'dan değil ama fıkhıtan ziyadesiyle malzeme sağlamaktadır.

Sonuç

Zengin enerji kaynaklarına sahip olan Orta Doğu tarih boyunca devletlerin hakimiyetlerini üzerinden tesis ettikleri bir coğrafya olma konumunu sürdürmüş ve siyasal,sosyal,ekonomik ve kültürel çatışma alanlarının merkezi olmuştur.Batı enerji kaynaklarının denetimi ve kontrolünü sağlamak ve bölgeye hakim olmak adına bölgeye müdahil olmaya çalışırken mevcut olan mezhepsel dinamikler harekete geçirilmeye çalışılmıştır.Bölgede demokrasi kültürünün gelişmemesi,monist ve otoriter siyasal yapı,gelenekselci ve aşiret kökenli sosyal yapı,sanayileşememe ve özellikle mezhep çatışmaları bölgenin radikalleşmesini körüklemiş ve farklılığa tahammül ve tolerans bırakmayan bir ortam yaratmıştır.Bu süreç Orta Doğu'da birçok gulat hareket ve örgütlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.Bunda Selefi-Vahhabi düşüncenin giderek yaygınlık kazanması temel etkenlerden biridir.Çünkü bu hareket tarzı insanın her türlü irade alanına müdahale etmeye,birçok özgürlük alanını daraltmaya ve katı bir otorite anlayışına dayalıdır.

Orta Doğu'nun demokratik ve çoğulcu sosyal ve siyasal kimliğe sahip olması en başta rivayet ve gelenek kültürüne sarılmadan yeni bir İslam yorumu ve anlayışı getirmeye sonrasında da yeni bir medeniyet inşasına bağlıdır.Şahsiyet kimliğinin önüne geçen makro ve mikro kimlikler ve onların üretmiş olduğu çatışma alanlarından ancak yeni bir medeniyet tasavvuru ile kurtuluş sağlanacaktır.Bu rotada Gazali'nin "Geçmiş İhya" felsefesi yerine Muhammed İkbal'in "Geleceği İnşa" felsefesi ve tutumu tercih edilmelidir.

Kaynakça

BOZKURT, M. İlyas,İnhiraf –Kırılma- 2: İslam Mezheplerinin Analizi, 2. baskı, Revizyon Medya, Bursa,2015.

ÇAĞLAYAN, Selin, Müslüman Kardeşler'den Yeni Osmanlar'a İslamcılık, 2. baskı, İmge Kitabevi, Ankara,2011

DEMİR,Ömer-ACAR,Mustafa,Sosyal Bilimler Sözlüğü,Vadi Yayınları,Ankara 1997,s.180.

HENTSCH,Thierry, Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı, Çev. Aysel Bora, Metis Yayınları, 1.baskı, İstanbul, 1996, s.182.

HOCAOĞLU,Durmuş,Batı Kaşiflerin Doğu Fatihlerin Yurdu,Aksiyon,15 Temmuz 2002 Sayı:397,s.64-78.

HOURLANI,Albert,Avrupa ve Orta Doğu,çev. Ahmet Aydoğan,Fahrettin Altun,Yöneliş Yayınları,1.baskı,İstanbul,2001.

Ibn Haldun, Mukaddime, I – III., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,2010.

İNAYET, Hamit, Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri, Yönelik Yayınları, İstanbul.1991.

KAYNAK,Mahir,Büyük Orta Doğu Projesi ve Türkiye Üzerine Stratejik Analizler,Truva Yayınları,2008.

KEYMAN/MUTMAN/YEĞENOĞLU, Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark, İletişim Yayınları, 2.baskı, İstanbul, 1999, s.7.

KOCA, Ferhat;İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbeli Mezhebi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara,2002.

MITCHELL,Timothy, Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi, İletişim Yayınları, 1.baskı, İstanbul,2001, s.281-282.

ÖZTÜRKLER,Harun,Orta Doğu Ülkelerinin Enerji Kaynaklarının Öneminin Ekonomi-Politik bir Değerlendirmesi:Orta Doğu Analiz,Temmuz-Ağustos'09 Cilt 1-Sayı 7-8.

PARLA,Jale,Efendilik,Şarkiyatçılık,Kölelik,İstanbul,İletişim Yayınları,2002.s.67

RAFEQ, Abdul-Karim, Farklı Bir Güç Dengesi: 18 ve 19. Yüzyılda Avrupa ve Orta Doğu, Editör: CHOUEIRI, Youssef, Orta Doğu Tarihi, İnkılap Yayınları, İstanbul,2011, s. 273-294.

SAID,Edward W.,Orientalism :Western Conception of the Orient,1978,New York :Pantheon Books.

SAID,Edward W.,Şarkiyatçılık,(çev. Berna Ülner),Metis Yayınları,İstanbul 1999,s.12.

SAID, Edward, Oryantalizm, Çev., Nezih Uzel, Pınar Yayınevi, İstanbul,1982.

SAYYID, Salman, Oryantalizmden Sonra, Çev. Hakan Çopur, Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu, 9-10 Aralık 2006, s.69.

TURAN, Ömer, Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta: Orta Doğu, Yeni Şafak Gazetesi Yayınları, İstanbul, 2003.

19. YÜZYILDA AYINTAB'DA GAYRİMÜSLİM (ERMENİ) HEKİMLER

Non-Muslim Doctors (Armenian) in 19th Century Aintab

Enver DEMİR*

Özet

19. Yüzyılın başlarında, Asya'nın ve Avrupa'nın yanı sıra Osmanlı'yı tehdit eden salgın hastalıklara karşı alınan önlemler, hastalıkların yayılmasını az da olsa engellemiş, tıptaki ilerlemeler sayesinde kimyasal ilaçlar, sağlığın korunmasına büyük oranda katkı sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde sağlık teşkilatı kurma girişimleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış olup, bu döneme kadar devlette, planlı ve bilinçli bir sağlık politikasının varlığından söz etmek mümkün değildir. İstanbul halkının, özellikle saray halkının ve üst düzey devlet adamlarının sağlığının korunması üzerinde durulmuş olan Osmanlı Devleti'nde sağlık uygulamalarının merkezden taşraya doğru götürülmesi 19. yüzyıl ortalarından itibaren mümkün olmuştur. Bu dönemde, kamudaki en önemli hekim grubu, ordu mensubu hekimlerdir. Bunun dışında sayıları çok fazla olmayan serbest çalışan hekimler bulunmaktadır ki bunların büyük çoğunluğu ecnebidir. Çalışmamızda Gaziantep Şer'ie Sicillerinden ve inceleme eserlerden edindiğimiz bilgilerden yola çıkarak, 19. yüzyılda Ayıntablı gayri Müslim tabipler ve yaptıkları tedaviler hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktayız. Yine bu yüzyılda bölge halkına sunmuş olduğu sağlık hizmetlerinin yanında, tıp öğrencilerinin eğitim gördüğü bir uygulama hastanesi olması yönüyle Antep'in sağlık uygulamalarındaki seyrini değiştiren Antep Amerikan Hastanesi (Azariah Smith Memorial Hospital) hakkında da bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ayıntab, Şer'ie Sicilleri, Sağlık, Hekim.

Abstract

At the beginning of the 19th century, besides Asia and Europe measures taken against epidemics threatening the Ottoman Empire, have prevented the spread of diseases, very slightly with the advances in medicine and chemical drugs, it maintained the health substantially. Initiatives in the Ottoman State attempts to establish started from the second half of the 19th century and it is not possible to mention about the existence of a planned and conscious health policy in the state until this term. In the Ottoman Empire, which emphasized the protection of the health of the people of Istanbul, especially the people of the palace and the senior statesmen, it was possible from the middle of the nineteenth century to bring health applications from the center to the countryside. In this period, the most important group of doctors in the public are members of the military. Apart from that, there are freelance doctors who aren't many numerically most of them are ecnebis. We aim to give information about the non-Muslim doctors in Ayıntab and their treatments in the 19th century, starting from the information by Gaziantep Şer'ie Registers and their studies. In addition to the health services offered to the people in this century, more information will also be given about the Antep American Hospital (Azariah Smith Memorial Hospital), having changed the ways of Aintab's health practices with regard to a practice hospital in which medical students are trained.

Keywords: Ottoman State, Aintab, Şer'ie Registers, Health, Doctor

---

* Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğr./ MEB Öğrt./demirenver74@gmail.com/5057266419.

Bu bildiri, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ danışmanlığında, doktora öğrencisi Enver DEMİR tarafından hazırlanmakta olan "Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler Gaziantep (Ayıntab) Örneği" (1785-1864) adlı doktora tezinin bir bölümüdür.

Giriş

İnsanlık tarihi ile aynı yaşta olduğunu söyleyebileceğimiz tıp ilmi, insanoğlunun gelişimine paralel olarak ilerleme kaydederek bir sonraki tabiplerin yaptıkları çalışmalar, tıbbi gelişmeleri her gün bir adım daha ileri taşımıştır (Ağırakça, 2006: 133).

Tıp konusunda Osmanlı Arşivine dayalı olarak yapılmış çalışmalar diğer alanlarda yapılmış olan çalışmalara nazaran kısır olmakla birlikte son dönemlerde bu alandaki araştırmaların ağırlık kazandığını söylemek mümkündür.

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tıp Alanındaki Gelişmeler

İlk dönemlerinden beri genel halk sağlığına önem veren Osmanlı Devleti'nde savaş sonrasında ortada kalan cesetlerin gömülmesinin emredilmesine dair koruyucu sağlık uygulamalarına önem verildiğini gösteren bilgiler yer almaktadır (Özlu, 2011:188).

19. Yüzyılın başlarında, Asya'nın ve Avrupa'nın yanı sıra Osmanlı'yı tehdit eden salgın hastalıklara karşı alınan önlemler, hastalıkların yayılmasını az da olsa engellemiş, tıptaki ilerlemelerle, kimyasal ilaçlar, sağlığın korunmasına büyük oranda katkı sağlamıştır (Şıvgın, 2000:539). Ancak bu yıllarda Osmanlı imparatorluğunda batılı anlamda eğitim alan doktor sayısı çok azdı. II. Mahmut Döneminde Avrupa örnek alınarak bir tıp okulu kurulmasına rağmen imparatorluğun büyük bir kısmında çalışan doktorlar hala şişe çekmek ve lavman yapmak gibi yüz yıllık tıp bilgilerini kullanmaktaydılar (Johnson, 2008:4)

Osmanlı Devletinde büyüme ile birlikte sağlık hizmeti ve tıp eğitimi veren sağlık teşkilatı kurma girişimleri ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış olup, bu döneme kadar devlette, planlı ve bilinçli bir sağlık politikasının varlığından söz etmek mümkün değildir (Aydın, 2004:186). Bu dönemde İstanbul'da Avrupa usulü tıp eğitimi veren Tıphane-i Amire, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye adlı modern tıp okullarının yanı sıra Antep'te Amerikalı misyonerler tarafından kurulan Merkezi Türkiye Koleji'nin Tıp Bölümü, Anadolu'da açılan ilk modern tıp okuludur (Baytop, 2003:8).

İstanbul halkının, özellikle saray halkının ve üst düzey devlet adamlarının sağlığının korunması üzerinde durulmuş olan Osmanlı Devleti'nde sağlık uygulamalarının merkezden taşraya doğru götürülmesi ise 19. yüzyılda ortalarından itibaren mümkün olmuştur (Çadircı, 2011:33).

Batı dünyasında adım adım gelişen "bilimsel tıp" anlayışının Osmanlı toplumuna yansması Tanzimat sonrasında görülebilir hale gelmiştir (Aydın, 2004: 188-189). Bu dönemde Osmanlı topraklarında görülmeye başlayan Avrupalı doktorların, Osmanlı Devleti'ndeki meslektaşlarıyla kurduğu ilişkiler, tabiplerimizin zamanla daha donanımlı bir hale gelmelerini sağlamıştır (Çadircı, 2011:33). Ayrıca bu dönemde, ülkedeki hekimler ile ebelerin sayısının ve kimliğinin tespit edilmesi ve bunların çalışmaları kayda geçirilmesi yöntemiyle, mesleki ehliyet ve nitelikleri belirsiz olarak çalışanlarının denetim altına alınmasına çalışılmıştır.

1861 yılında yayınlanan "Tababeti Belediye İcrasına Dair Nizamname" ile de taşrada doktorluk yapanların, ellerindeki icazetnamelerini, Osmanlı tabiiyetinden ise yetkili devlet dairesine, ecnebi ise mensup olduğu konsolosluğa tasdik ettirerek, valilik aracılığıyla Mektebi Tıbbiye-i Şahane Nezaretine göndermeleri istenmiştir. Aksine hareket edenlerin 1 ile 5 mecdiye arası altınla cezalandırılacağı belirtilmiştir. Taşraya sağlık elemanları ve yapılanmasıyla ilgili bir "hizmet birimi oluşturma" düşüncesinin olmadığı bu dönemde, kamudaki en önemli hekim grubu, ordu mensubu hekimlerdir. Bunun dışında sayıları çok fazla olmayan serbest çalışan hekimler bulunmaktadır ki, bunların büyük çoğunluğu ecnebidir (Aydın, 2004:188-189).

Antepli Gayrimüslim Tabipler

Şer'îye sicillerinden ve inceleme eserlerden edindiğimiz bilgilerden yola çıkarak, bu dönemde Antep'in ileri gelen tabiplerinin genelde gayri Müslim olduklarını görmekteyiz. Kayıtlardan tabiplik mesleğine yatkın olan ve bu mesleği icra eden bazı gayri Müslim kişilerin tabip olarak atandığı tespit edilmiştir. Hekim mesleğini usta-çırak ilişkisinden kendi kendine, görgüye dayanarak yettiğini düşündüğümüz Sarkis veled-i Kevork adlı zimmi bu kişilerdendir. Belgede işinde mahir olduğunun onaylanan Sarkiz veled-i Kevork adlı zimminin tabiplik görevi Antep Naibi Mevlana Şükrü Mustafa tarafından onaylanmış ve ilgili kişiye Antep'te tabip olarak görev yapan diğer tabiplere verilen ücretin verilmesi istenmiştir. 28 Rebiyülahir 1216/7 Eylül 1801 tarihli kayıt şu şekildedir: Ayıntab kazası mütemekkinlerinden... tababetde mahir ve sanat-ı müzakatda müccebül etvar pesendide rüftar ... şayeste olduğunu belde-i mezbure ahalisi meclis-i şerde haber vermeleriyle belde-i merkumede .... mezkuresiyle müstahdem olunmak üzere tabib nasb ve tayin olunan işbu Darende-i ferman Sarkiz veledi Kevork nam

mesfur her vechle layık ve mahal-i müstehak olmağın tabiblik-i mezkure ... olunub yedine berat-ı şerif-i ali şanınm verilmek babında naibi Mevlana Şükri Mustafa zide ilme arz idüb mucubince mesfura tevcih ve sadaka idüb bu berat-ı hümayunı verdim ve buyurdum ki: Badel yevm mesfur Sarkis veledi Kevork varub kaza-i mezburda müstahdem olmak üzere tabip olub hizmet-i lazimesi meri ve müeddi kıldıkdan sonra sairleri ne vecihle mutasarrıf olagelmişler ise mesfur dahi ol vecihle mutasarrıf olup devam-ı ömr ü devletim için duaya müdavemet göstere ol babda taraf-ı ahardan ferd mani ve müzahi olmayalar şöyle bilüb alamet-i şerife itimad kılalar tahiren el-yevmin samın vel işrin min şehri rebül ahir sene sitte ve aşer ve mieteyn ve elf (136 Numaralı AŞS:67).

Şer'ıye sicillerinde yer alan belgelerin incelenmesi neticesinde gayri Müslim hekimlerin idrar yolu veya mesane taşı gibi cerrahi müdahaleyi gerekli kılan hastalıkları tedavi ettiğine dair kayıtlara da rastlanmıştır. Ancak mahkemelere intikal etmeyen hasta ve doktorların kendi aralarında çözümledikleri birçok hastalığın tedavisinin yapıldığı da düşünülmektedir. Kayıtlarda gayri Müslim hekim olarak karşımıza Hekim Makdesi Nerses çıkmaktadır. Nerses 'in Antep içinden ve çevre vilayetlerden gelen hastalarının olması onun işinin ehli olduğunu aklımıza getirmektedir. Nitekim tedavi sonrası hastalarının iyileştiklerine dair kayıtlar (146 Numaralı AŞS:215) bu fikrimizi destekler niteliktedir.

Sicillerde yansıyan Hekim Nerses'in hastaları şunlardır: Hasan bin Koca Bey, Birecik'e bağlı Mızar karyesinden Yusuf bin Eyüp, Orul karyesi ahalisinden Ali bin Mahli, Harput'a tabi Kermek karyesinden Rahmun veledi Rahmun'un oğlu Resmo ve Oykan oğlu Mehmet.

Tıp biliminin ilerlememiş olduğu ve doktor sayısının oldukça az olduğu bu dönemde Nerses'in hastalarının bu kişilerden ibaret olmadığı kesindir. Kayıtlara sadece bu kişilerin tedavilerinin yansıması olmasının sebebi, kanımızca, ilgili kişilerin hastalıklarının cerrahi müdahale gerektirmesidir.

Hekim Nerses, cerrahi müdahale öncesinde ilgili hastaları muhtemel riskler konusunda aydınlatmış olmalı ki, kayıtlarda hastaların veya yakınlarının cerrahi müdahaleyi ve risklerini kabul ettiğine dair ifadeleri (rıızaları) da yer almaktadır (146 Numaralı AŞS:168, 203, 215).

Sicillerde geçen hastalardan Hasan bin Koca Bey'in rahatsızlığı belli olmayıp, tedavi sonrasında kendisine gelebilecek zarar için rızası alınmıştır (146 Numaralı AŞS; 168). Birecik'e bağlı Mızar karyesinden Yusuf bin Eyüp'ün rahatsızlığı idrar yolunda taş bulunmasıdır. Cerrahi müdahale sırasında vefat etmesi durumunda Hekim Nerses hakkında davacı olmayacağına dair ifadesi yer almaktadır (146 Numaralı AŞS: 203). Harput'a bağlı Kermek karyesinden Rahmun veledi Rahmun'un küçük oğlu Resmo'nun rahatsızlığı hayasında taş bulunmasıdır. İlgili kayıta Rahmun'un, çocuğunun cerrahi müdahale sırasında (hayasında bulunan taşın çıkarılması sırasında) ölmesi durumunda Hekim Nerses'den davacı olmayacağına dair ifadesi yer almaktadır. İfade şu şekildedir: Harput'a tabi Kermek karyesinden Rahmun veledi Rahmun meclis-i şerde Medine-i Ayıntab ahalisinden Hekim Kılıçoğlu Nerses muvacehesinde ikrar idub, sağır oğlum Resmonun hayasında taş olub ve işbu hekim taşı çıkaracak olmağla bir zarar ve ziyan olur ise oğlum mezbur fevt olur ise demm ü diyetine müteallaka davadan zimmetini ibra itdim didiği kayd şod Fi 29 Zilkade sene 78/28 Mayıs 1862.

Göçgelizade Ahmed Efendi Hasan Efendi İzzet (146 Numaralı AŞS:215).

Tedavi sonrasında Rahmun'un Zilhiccenin beşinci günü mahkemeye gelerek çocuğunun iyileştiğini şu sözlerle belirtir: Merkum Rahmuna zilhiccenin beşinci günü huzur-u şera gelüb hekim-i merkûm muvacehesinde ikrar idub hekim-i mezbur oğlumda olan taşı çıkarub ve yarasını dahi ilaç ile eyu idüb gillet-i mezbureden bir iz kalmadı ve ifâkât-ı tâmme buldı dimekle kayd şod fi 15 Zilhicce Sene 78.

Şuhûdu'l hâl: Mustafâ Ağa, Hacı Mehmed, Hüseyin (146 Numaralı AŞS:215).

Orul karyesi ahalisinden Ali bin Mahli'nin sekiz-dokuz yaşında olan küçük oğlu Hüseyin'in rahatsızlığı hayasında taş bulunmasıdır. Cerrahi müdahale sırasında ölmesi ihtimaline karşılık babasının Hekim Nerses'den davacı olmayacağına dair ifadesi bulunmaktadır. Tedavi sonrasında Hüseyin'in iyileştiğine dair Mahli'nin ifadesi de kayıtlarda yer almaktadır (146 Numaralı AŞS:215). Oykan oğlu Mehmet'in küçük oğlu Mehmet'in rahatsızlığı ise yine hayasındaki taştır. Babası, küçük oğlu Mehmet'in taşın çıkarılması sırasında ölmesi ihtimaline karşılık, Hekim Nerses'den davacı olmayacağına dair ifadesi kayıtlara yansımıştır (146 Numaralı AŞS:215).

Kayıtlardan anlaşılacağı üzere Nerses'in hastalarının rahatsızlıkları genelde hayada taş bulunmasıdır (mesane taşları). Bu da, Nerses'in bir üroloji (bevliye) uzmanı olduğunu aklımıza getirmektedir.

Tablo 1: Hekim Nerses'in Hastaları

Hastanın adı	Rahatsızlığı	Rızası	Tedavi sonrası durumu
Hasan bin Koca Bey	Belirsiz	Alınmıştır	Belirsiz
Birecik'e bağlı Mızar karyesinden Yusuf bin Eyüp	İdrar yolunda taş bulunması	Alınmıştır	Belirsiz
Harput'un Kermek karyesinden Rahmun veledi Rahmun'un küçük oğlu Resmo	Hayasında (mesane) taş bulunması	Alınmıştır	İyileştiği belirtilmiştir.
Orul karyesi ahalisinden Ali bin Mahli'nin küçük oğlu Hüseyin	Hayasında taş bulunması	Alınmıştır	İyileştiği belirtilmiştir
Oykan oğlu Mehmet'in küçük oğlu Mehmet	Hayasında taş bulunması	Alınmıştır	Belirsiz

Sicillerde Nerses'in dışında, Kürtinciyan Mahallesi'nde belde tabibi olduğu belirtilen Artin'in adı geçmektedir. Yine Ayntab Kazasına dair bilgilerin yer aldığı Halep Vilayet Salnamelerinde belediye tabibi olarak Kevork'un adı geçmektedir.

Antep Amerikan Hastanesi (Azariah Smith Memorial Hospital)

Antep'te Amerikalılar tarafından verilen sağlık hizmetleri, Yale'de eğitim görmüş olan Doktor Azariah Smith'in 1847 yılında kente gelmesi ve Antep Amerikan Hastanesi'nin kurulmasına vesile olması ile başlamıştır (Johnson, 2008:3,15) (Bkz. Resim:1). Hastanenin yapımı için gereken paranın önemli bir bölümü, 1847 yılında Antep'e geldikten 3 yıl sonra burada vefat eden Dr. Azariah Smith'in mezun olduğu Yale Üniversitesi'ndeki sınıf arkadaşlarının, onun anısına bağışladıkları paralarla Antep'te hastane yapılması için başlatmış oldukları çalışma neticesinde hastane binası 10 yatakla hizmete girmiştir (Yakar, 2014:208; Baytop, 2003:12). Azariah Smith'in Amerikan Hastanesi Haziresindeki mezarı için bkz. Resim: 4).

Orijinal adı "Azariah Smith Memorial Hospital" olan Antep Amerikan Hastanesi (Baytop, 2003:12). 1878 yılında Antep'te Kayacık Mahallesinde Öksürük Deliği adı verilen bir tepe üzerine kurulmuştur (Baytop, 2003:25). Ermeni mahallesinin merkezinde kurulan ırk ve din farkı gözetmeksizin herkese açık olan hastanede Amerikalı çocuk bakıcıların yanı sıra Ermeni kadınlar da görevliydi (Yakar-Pusat, 2014:37).

Bölge halkına sunmuş olduğu sağlık hizmetlerinin yanında, tıp öğrencilerinin eğitim gördüğü bir uygulama hastanesi olarak da görev yapan hastanede, 1882-1888 yılları arasında 56.599 hastaya parasız tedavi uygulanmış 4.998 hastaya büyük ameliyat yapılmıştır. Kentin sağlık kaynağı olarak adlandırılan hastaneye Antep'liler 1887 yılında 53 lira bağışta bulunmuşlardır (Aksoy-Taşkın, 2015:28).

Antep'teki tıp çalışmalarının, Türkiye'de bir ilk olduğunun belirtildiği Board kaynaklarında hastanenin, din, ırk ve cinsiyet ayrımı yapmadan çoğu Müslüman Türk olmak üzere yaklaşık 2000 köye hizmet verdiği belirtilmiştir (Yakar-Pusat, 2014:39). Kocabaşoğlu, 1880'lerden itibaren tıbbi tedavi ve bakım konusunda ağırlık kazanan misyonerlik faaliyetlerinin, halkın olduğu kadar, o dönemlerde Anadolu'daki sağlık hizmetlerinin yetersizliği ve bu kurumların Müslim-gayri Müslim ayırt etmeden tebaaya hizmet veriyor olması bakımından Osmanlı yönetimi tarafından da hoşgörü ile karşılanmış olunabileceğini belirtir (Kocabaşoğlu, 2000: 97). Yine misyonerler, ellerine giyim eşyaları, ilaç ve oyuncak gibi malzemelerle gruplar halinde gittikleri köylerde inceleme yapmak suretiyle, hizmeti halkın ayağına götürüyorlardı (Kızıldağı, 1963:15).

Antep Harbi sonlarında Fransızların kenti terk etmelerinin ardından Antep halkı tarafından Amerikan Koleji binaları taş taş sökülerek yıkılmasına rağmen (Barlas, 1971:15). Kurtuluş Savaşı yıllarında Antep savunmasında yaralı Fransız askerlerinin tedavisinde kullanılmış olan Amerikan Hastanesine (Barlas, 2006:30; Johnson, 2008:42) dokunulmamıştır. Barlas, bu durumun nedenini hastanenin 70 yıldır (o güne kadar) az da olsa Türk Antep'lilerin acılarını dindirmiş olmasından

kaynaklandığını belirtir. Çalışmalarına 1968 yılında kurulan Sağlık ve Eğitim Vakfı (SEV) aracılığıyla devam eden hastanenin günümüzde tüm çalışanları Türklerden oluşmaktadır (Barlas, 1971:15-16).

Cumhuriyetin ilanından sonra Merkezi Türkiye Koleji Klinikleri olmaktan çıkarılan Amerikan Hastanesi Cumhuriyet döneminde de faaliyetlerini devam ettirmiştir (Barlas, 1971:16). 1934'te çıkarılan sağlık yasasıyla kapatılan Adana ve Talas Amerikan Hastanelerinin tabiileri de Antep Amerikan Hastanesi'nde görevlendirilerek hastanenin başhekimliğine bir Türk doktor getirilmiştir (Yakar-Pusat, 2014:41).

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Antep'in en meşhur doktoru ve operatörünün Amerikan hastanesi doktorlarından Amerikalı Doktor Şabirt (Shepart) (Bkz. Resim:2) olduğu belirtilmektedir. Halk tarafından "Şıbit" denilen bu doktorun yaygın olarak kullanılan adının, "Dağdaki Hekim" olduğu ifade edilmektedir. Onun bu ismi, Gaziantep Amerikan Hastanesi'nin bir tepe üzerinde kurulmuş olmasından dolayı aldığı düşünülmektedir. Çiftçi ve Yener'in ifadesiyle "Dağdaki hekimin ünü bütün doğu, güneydoğu, güney illerini tutmuştu. Ta Erzurum'dan, Van'dan, Çukurova'dan ona birçok hastalar gelir yaralılar gelir ameliyat olur, tedavi olur sağlığa kavuşurdu. O zamanki Antep halkı "Doktor Şıbit iyi olacak hastaları hastanesine alır" derdi. Bu dönemde Şıbit kadar ünlü olan diğer bir doktor, Gaziantep'in ilk kadın doktoru olan İmiltın idi. Amerikan Hastanesi kadın hastalıkları mütehassısı olarak görev yapan bu kadın doktor, Amerikalı idi. Bu doktorun Antep dışındaki uzak vilayetlerden gelen birçok hastası da bulunmaktaydı. Aynı dönemde Antep'te iç hastalıkları mütehassısı olan dört ünlü Ermeni doktorun adı da zikredilmektedir. Bunlar: Doktor Hosep, Doktor Habip, Doktor Halfeyan ve Doktor Bağdayan'dır. Diplomalı olan bu doktorlar aynı zamanda Anteplidir" (Çiftçi-Yener, 1941:20).

Çiftçi ve Yener, aynı dönemde Antep'te bulunan "Deli hekim" lakaplı bir doktordan şöyle bahsederler: "O zamanlar diplomasız ve halk arasında çok tutulmuş yerli Ermeni bir doktor daha vardı. Adı "Artin Hekim" (Güzelhan, 1959:10) idi. Amma halk buna "Deli Hekim" derdi. Pratik mi pratik sempatik mi sempatik bir doktordu. Karagöz caddesinde bir muayenehanesi vardı. Burası aynı zamanda bir eczane idi de. Reçete yazmazdı. Hastasını hem ucuz muayene eder, hem de muayeneden sonra hemen ilacını yine ucuz verirdi. Deli hekim aynı zamanda seyyar bir hekim, seyyar bir eczane idi. Beline sardığı şal kuşağının arası ilaç dolu idi. Çarşıda, pazarda, sokakta, caddede hastalarını muayene eder, hemen kuşağının arasından ilacını da çıkarır verir, parasını da alırdı. Muayene hanesinin bitişiğinde, cadde üzerinde bir de hayrat kastel (çeşme) yaptırmıştı. Daha doğrusu oradaki eski çeşmeyi yeniden tamir ettirmişti. Merhum Halet Efendi bu tamir hakkında bir beyitlik bir tarih söylemişti ve bu tarihi beyit, mermer bir levhaya kazılarak çeşmenin göğsüne oturtulmuştu. Bu tarih beyit şu idi:

Geldi Halet ona meştepçe dedi bir tarih

Eyledi kasteli tecdid tabiatça Hekim. (1292) 1876.

Bu kastelin adı halk arasında "Deli Hekim Kasteli" idi" (Çiftçi-Yener, 1941:21).

Sarafian, Antepli Ermeni doktorların isimlerini ve kısa hayat hikâyelerini verir. Bu doktorlar şunlardır: Parnag Atamian, Habip Nazarian, Avedis Nakashian, Hovseb Bezjian, Antranik Mekhsian, Garabed Gazarian, Sedrag Eghian, Kework Kelleian, Yacoub Kelleian, H. M. Hadıdian, Alexan Zenop Bezjian, Kework Bostanian, K. H. Tutunjan, Yacoub Mouradian, Hovsep Mahdesian, Yervant H. Kherlopian, George Gregory, Hovsep Gouzougian, H. Der Boghosian, Jırair Sarian, Norair Sarian, Nourı Ishkanian, Loutfi Haleblıan, H. Kazanjıan, V. Babıgıan, H. Bezjıan, Y. Kherlopian, Arslanıan, V. Hadıdian, H. Babıgıan, A. Jebejıan, Y. Vartanıan, P. Halebıan, Y. Karamanıougıan, N. Boghosıan, R. Jebejıan, G. Babıgıan, H. Babıgıan, A. Sarkısıan, B. Kalfayıan, L. Chamıchıan, M. Babıgıan, P. Krıkorıan, Y. Poladıan, J. Aslanıan, K. Aslanıan, A. Kalpakıan, A. Dayıan, K. Boghosıan (Sarafian, 1957:259-274).

Antepli Gayrimüslim Diş Hekimleri

Osmanlı ülkesinde 19. Yüzyıla gelinceye kadar diş çekme, apse açma gibi diş hastalıklarına dair tedaviler genelde babadan oğula veya ustadan çırağa şeklinde kendi kendine, görgüye dayanarak yetişen kişiler tarafından icra edilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı ülkesinde dişçilik mesleği, genelde azınlıklar ve yabancı ülke vatandaşları tarafından yapılmıştır. Devlet dişçilik mesleğinde ehil olan bu kişilere mesleklerini Osmanlı ülkesinde icra etmeleri konusunda gereken imkânları sağlamıştır. Ancak bu dönemlerde Yugoslavya bölgelerinde kurulan askeri ve gurbâ hastanelerinde bile diş hekimlerine rastlanmamış olması, örneğin 1906 yılında Selanik'te sadece 6 dişçinin olması Osmanlı taşrasında bu görevin, halk hekimleri veya berberler tarafından icra edildiğini düşündürmektedir. 19. yüzyıldan itibaren ise dişçilik mesleği bir disiplin altına alınarak piyasada çalışan dişçiler açısından belirli kurallara bağlanmış ve dişçilik yapmak isteyen kişilerden bu işe ehil olduklarına dair belge istenmiştir (Özlı, 2013:671,675).

İlgili dönemde Antep'te Dişçi Sarkiz adlı ünlü bir Ermeni dişçiden bahsedilmektedir. Diplomalı olup, Amerika'da tahsil görmüş olan bu dişçinin müşterilerini genellikle Antep'in elit kesimi oluşturmaktaydı. Bu dişçinin, Antep zenginlerinin, ileri gelen ailelerinin dişlerini tedavi ettiği (diş çekimi) ve ağızlarına takım yaptığı bilinmektedir (Çiftçi-Yener, 1941:20). Yine Sarafian Ermeni dişçilerin isimlerini şöyle sıralar: Artur Bulbulian, Charles Karanian, Ted Asadourian, Krikor Yaghısızian, Yacoub Mahdesian, Mihran Ishkaman, George Kelleian, Y. Ketenjian, Karamanougian, H. Chamichian, H. Nazarian, N. Chamichian, P. Halebian, P. Arevian, G. Chamichian, P. Hadidian, K. Sarkisian (Sarafian, 1957:259-274).

Antepli Gayrimüslim Eczacılar

Osmanlı Devleti'nde eczacılık faaliyetleri 1827 yılında İstanbul'da açılan Askeri Tıbbiye 'ye 1839'da farmakoloji (ilaç bilim) bölümü de eklenmek suretiyle okulda seçkin bir eczacı kadrosu oluşturulması ile başlamıştır (Johnson, 2008:15).

Osmanlı sarayına gereken ilaçlar 1835 yılına kadar saray hekimbaşlıları ve usta-çırak ilişkisi ile yetişen eczacılar tarafından yapılırken bu tarihten sonra (II. Mahmut'un Avusturya ile gelişen yakın ilişkiler sonrasında) Hoffman isimli bir eczacının sarayda görevlendirilmesiyle birlikte "saray eczacılığı" kurumu oluşturulmuştur. Bugünkü anlamda ilk eczane ise 1870 yılında Topkapı Sarayında Sultan Abdülaziz döneminde kurulmuştur (Özlü, 2011:191).

Antep'te eczacılık mesleğinin 1820'li yıllarda başladığını belirten Barlas, ilgili dönemde Antep'teki eczacıları günümüz anlamında eczacı olarak kabul etmeni mümkün olmadığını ifade ederek bu kişilerin üniversite mezunu olmadıkları halde hastaları iyileştirmek için nehati ilaçlar hazırladıklarını belirtir. Barlas, o dönemde eczacıları diplomalı ve diplomasız olarak ikiye ayırarak inceler. Buna göre: eczacılık mesleğinde kente isim yapmış kişiler 1820 den bu yana berber ve doktor olarak bilinen kişilerdir. Berber Toros (Toruz), Berber Şitilinoğlu (Stinoğlu), Artin Hekim ve oğlu Karabet Diplomasızlar sınıfına girerken; Antep'te ilk diplomalı hekim ve eczacılar Amerikan kolejinden mezun olduktan sonra Beyrut Amerikan Külliyesi'nde tıp ve eczacılık eğitimi alan Ermenilerden şehrimize gelerek çalışmaya başlayanlardır. Eczacı Sabis (Gaziler Caddesinde), Eczacı Yelbant (Gaziler Caddesi), Eczacı Dikvan (Şehir Kütüphanesi'nin yerinde) ve diğer eczacılar olan Navor, Antrenil, Honel, Baderer ve Annikya'nın dükkânı ise Suburcu'nda bulunmaktaydı. Bir eczane de Amerikan Hastanesi'nde açılmıştır. (Bkz. Resim:3)Yine Manuel Kendirciyan, ve Eczacı Puzant, 1917 yılında Antep'te eczane çalıştıran kişilerdir (Çiftçi, 2009: 64). Bu eczaneler, Ermenilerin yurt dışına çıkarılma tarihi olan 1921 yılına kadar halka hizmet etmiş, Ermenilerin şehri terk etmeleri üzerine şehir bir süre eczanesiz kalmıştır (Barlas, 1958:19).

Sarafian Antep Tarihi adlı eserinde, Antepli olduklarını belirttiği Ermeni eczacıların isimlerini verir. Bu kişiler: Barkev Kelleian, N. Guzelimian, Movses Bezjian, Apraham A. Der Aprahamian, Baghsar Barsumian, L. Hekimian, N. Nazarian, H. Hekimian, Y. Ishkhanian, Y. Nazarian, N. Ishkhanian, M. Bezjian, H. Babigian, Y. Dayian, N. Babigian ve A. Lousararian'dır (Sarafian, 1957:259-274).

Gayrimüslimlerde Alternatif Tıp Uygulamaları

Göz Otacıları

İlk uygarlıklardan başlayarak özellikle sıcak iklim bölgelerinde çoğunlukla iklim, toz ve kirli ortama bağlı olarak ortaya çıkan göz hastalıklarının tedavisinde genellikle bazı bitkilerin ve hayvansal ilaçların (tavşan beyni ve boğa safrasının tereyağı ile karıştırılmasıyla elde edilen ilaç, balık safranı vb.) kullanıldığı belirlenmiştir (Kâhya, 2011:33).

Osmanlı Devletinde saray içinde ve dışında görev yapan Müslim ve gayri Müslim göz hekimleri (kehhal) ehl-i hiref teşkilatına bağlı olarak iş yapmışlardır (Özlü, 2011:188).

Antep'te eskiden özellikle yaz mevsiminde, daha çok çocuklarda yaygın olarak görülen göz hastalığının tedavisi için göz otacılarına başvurulduğu ifade edilmiş, evlerine gelen hastaların gözlerine toz ya da mor boyalı sulu ilacı koyan göz otacılarının çoğunun Ermeni olduğu belirtilmiştir (Çiftçi-Yener, 1941:80). Yine Sarrafian, Antep'te göz hastalıkları yaygın olduğu bu dönemlerde yeni anne olmuş çocuğunu emziren gelinlerin sütlerini komşu çocukların hastalıklı gözlerine gözyaşını geliştiren sütlerini fişkırtmaktan memnuniyet duyduklarını belirtmiştir (Sarafian, 1957:207).

Antep Çıbanını Tedavi Edenler

Günümüz Gaziantep Vilayetine bağlı Uluayatır (Mızar) köyünde görüştüğümüz Cebir Sarcan, bir Ermeni olan Sultan ismindeki ninesinin "kaç kaç" sırasında köye geldiğini belirterek onun yaptığı ilaçlarla hekimlerin iyileştiremediği hastalıkları iyileştirdiğini şu şekilde ifade etmiştir: "O zamanlar

Antep çıbanı adı verilen yara için hazırladığı merhemler yaralara birebirdi. Kendi kafasından ilaç düzerdi. Neşter kullanmaz, iğde dikenini ile yaraları delerdi. Bu hastalığın tedavisi için Oğuzeli, Nizip ve Karkamış gibi yerlerden onun yanına gelirlerdi” (Cebir Sarcan, 1954 doğumlu, (25.06.2017).

Yüz Çalıcılar

Uluyatır Köyünde “kaç kaç” sırasında köye geldiği belirtilen “Meryem” (Mariya) isimli Ermeni kadından bahsedilmektedir. Ailesi ile birlikte Urfa’dan yola çıkan Meryem’in yolda ziynet eşyaları, tacı ve kaytanı eşkıyalar tarafından alıkonulmuştur. Çevresinde kültürü ve becerikliliği ile tanınan Meryem, dokumacılıkta ustadır. Yedi şişe çorap ören Meryem’in, yüz çalma yöntemi ile tiskiniğe düşen çocukların yüzlerini çalarak iyileştirdiği belirtilmiştir (Cebir Sarcan, 1954 doğumlu, (25.06.2017).

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

136 Numaralı AŞS.

146 Numaralı AŞS.

148 Numaralı AŞS.

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, H.1290 (M.1873-1874).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, H.1299 (M.1881-1882).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, H.1300 (M.1882-1883).

Görüşülen Kişiler

Cebir Sarcan, 1954 doğumlu, (25.06.2017).

Diğer Eserler

AĞIRAKÇA, Ahmed (2006), “Osmanlı Tıbbının Kaynakları ve Osmanlı Tıbbına Giriş”, *Osmanlılarda Sağlık*, İstanbul, C. I, ss. 133-163.

AKDENİZ SARI, Nil (1983), “Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna kadar Tıp Eğitimi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 22.

AKSOY, Metin-Faruk Taşkın (2015), “Antep Amerikan Hastanesi ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkisi (1880-1920)”, *Turkish Studies*, S.10, Ankara, ss. 23-42.

AKSU, Murat (2007), *Tıp Tarihi Açısından Türkiye’de Verem Savaşı*, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını-Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara.

ALTAY, Asuman (2007), “Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Yeni Açılımlar ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi”, *Sayıştay Dergisi*, S. 64.

ALTINTAŞ, Ayten - Gülten Dinç vd. (2001), “Basılı Tıp Yayınları Alanının Öncülerinden Biri-Tuhfetü’l Tıb” Editörler: Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, *Tıp Tarihi Araştırmaları-History of Medicine Studies*, S. 10, Yüce Yayım, İstanbul.

AYDIN, Erdem (2004), “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, S. 15, Ankara, ss. 185-207.

AYDIN, Erdem (2002), *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Naturel Kitap Yayıncılık, Ankara.

BARLAS, Mecit (1960), “Antep Çıbanı”, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C. 3, S. 34, Gaziantep, ss. 18-19.

BARLAS, Mecit (1963), “Gaziantep Şehri Ne İdi Ne Oldu?”, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C. 6, S. 72.

BARLAS, Uğuroğlu (1958), “Gaziantep’te Eczacılık”, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.1, S. 10, Gaziantep.

BARLAS, Uğuroğlu (1971), *Gaziantep Tıp Tarihi ve Azınlık Okulları*, Gaziantep Kültür Derneği Yayınları, Karabük.

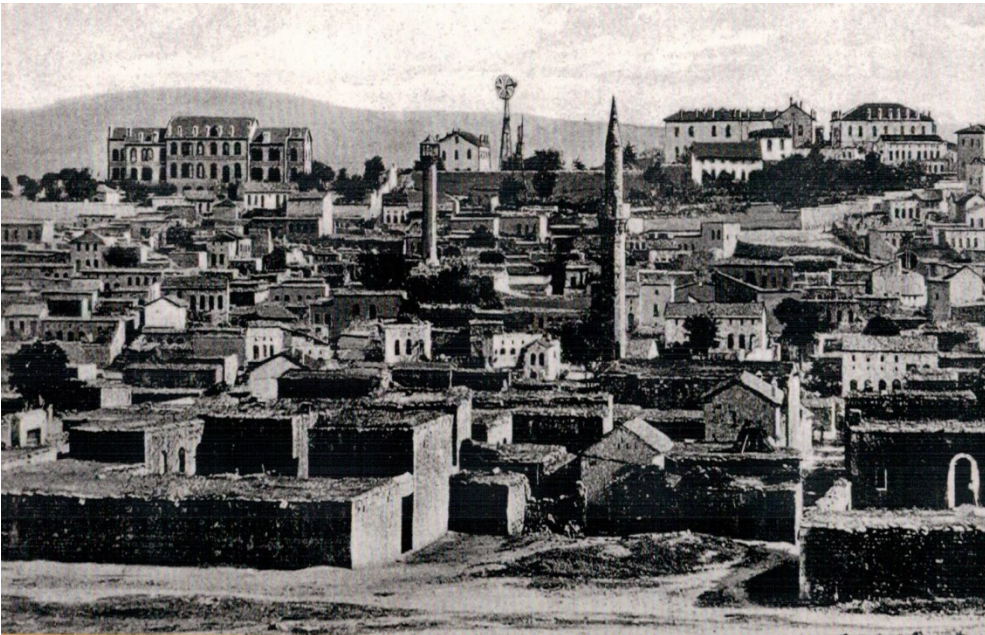
BARLAS, Uğuroğlu (2006), *Gaziantep’in Yakın Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Kültür Tarihi Araştırmaları, İstanbul.

BARLAS, Uğuroğlu (2010), *Gaziantep’in Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası*, Hilmi Barlas Eğitim Vakfı, İstanbul.

- BAYTOP, Turhan (1999), "Osmanlı Döneminde Eczacılık ve Eczacılar", *Osmanlı*, C. 8, Yeni Türkiye Yayını, Ankara.
- BAYTOP, Turhan (2003), *Antep'in Öncü Hekimleri*, Sev Yayıncılık, İstanbul.
- ÇADIRCI, Musa (2011), *Tanzimat Sürecinde Türkiye Anadolu Kentleri*, İmge Kitabevi, Ankara.
- ÇİFTÇİ, Abdullah Edip (2009), *Geçmişten Günümüze Anılarımla Gaziantep*, Damla Matbaası, Gaziantep.
- ÇİFTÇİ, Hasan Remzi-Şakir Sabri Yener (1941), *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Gaziantep'te Sanat ve Ticaret Dalları*, Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Broşür yayınları, Sayı 58, Gaziantep.
- DEMİRYÜREK, Mehmet (2005), "Kıbrıs'ta Salgın Hastalıklar ve Hastalıklarla Mücadele (1878- 1908)", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C. 2, Ed., Nil Sarı, Ali Haydar Bayat, Yeşim Ülman, Mary Işın, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- EFE, Suat (1993), "Şişli Etfal Hastanesinin Kurucusu Dr. İbrahim Paşa (1861-1938)", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Ed. Nil Sarı, Hüsrev Hatemi, S.4.
- EGE, Rıdvan (1998), *Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri 1923-1998*, 83. Kitap, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara.
- ENGİN, Vahdettin (2008), *Sultan II. Abdülhamit ve İstanbul'u*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- ERGINÖZ, Hilmi (1988), "Türkiye'de Sağlık İdaresi", *Dünyada ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- EVREN, Burçak "Berberler", *Osmanlı Esnafı*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 1999, ss. 45-50.
- FİŞEK, H. Nusret (1983), *Halk Sağlığına Giriş*, Hacettepe Üniversitesi Dünya Sağlık Örgütü Hizmet Araştırma ve Araştırmacı Yetiştirme Merkezi Yayını, Ankara.
- G.K.E, (2005), *Gaziantep Kültür Envanteri*, T.C. Gaziantep Valiliği, Gaziantep
- GÖĞÜŞ, M. Oğuz (1997), *İlk İnsanlardan Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep*, Cihan Ofset, Gaziantep.
- GÜR, Emel (2008), "Adolesanlarda Aşılama: Difteri-Boğmaca-Tetanoz, Kızamık, Kızamıkçık Kabakulak ve Suçiçeği Aşılı", *İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Adolesan Sağlığı II, Sempozyum Dizisi No: 63*.
- GÜZELHAN, Mustafa (1959), *Ayıntab Tarihinden Notlar*, Gaziantep Kültür Derneği Yayınevi, Gaziantep.
- HARMAN, Mehmet (2015), "Leishmaniasis", *Türk J Dermatol*, S. 9, ss. 168-176.
- JOHNSON, Brian (2008), *Şifahane- Gaziantep'in Amerikan Hastanesi ve Bağlı Kurumların Kısa Tarihçesi*, Çeviri: Handan Cingi, Sev Amerikan Hastanesi Yayınları, Gaziantep.
- KÂHYA, Esin (1999), "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İatrokimya Cereyanının Etkileri", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-23 Eylül 1993*, Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK Basımevi, Ankara.
- KÂHYA, Esin (2011), "Şerefeddin Sabuncuoğlu'ndaki Göz Hastalıklarının Kısa Bir Değerlendirmesi", *Lokman Hekim Dergisi*, S. 1, ss. 33-37.
- KIZILDAĞLI, Edip (1963), "Gaziantep'te Sosyal Yardım Hizmetleri", *Gaziantep Kültür Dergisi*, C. 6, S. 68, Gaziantep, 1963, ss. 14-15.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur (2000), *Anadolu'da Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara.
- KOLOĞLU, Orhan (1999), "XIX. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul.
- LOHÂNİZÂDE, M. Nureddin (1989), *Gaziantep Savunması*, Kastaş Yayınları, İstanbul.
- ÖZBEK, Nadir (2004), *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet 1876-1914*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ÖZGÜR, Hüseyin (1999), "Tanzimat'tan Cumhuriyete Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri", *Yeni Türkiye, Büyük Osmanlı Araştırması*, C. 5, Toplum-Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

- ÖZLÜ, Zeynel (2012), “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili Bir Değerlendirme”, *Belleten*, C. LXXVI, S. 275, ss. 239-260.
- ÖZLÜ, Zeynel (2013), “Halk Hekimliğinden Dış Hekimliği’ne: 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Dişçilik Mesleği (Erbâb-ı Esnân)”, *Belleten*, C. LXXVII, S. 279, ss. 671-712.
- ÖZLÜ, Zeynel (2017), “Osmanlı Devleti’nde Difteri Hastalığı Ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları Ve 20. Yüzyıl Başlarında)”, *Belleten*, C. LXXXI, S. 291, ss. 419-480.
- ÖZLÜ, Zeynel (2011), “Sarayı Hümâyun Dişçileri ile İlgili Bazı Notlar”, *Erdem*, S. 60, 2011, ss. 187-204.
- ÖZLÜ, Zeynel (2014), “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarı ve Zâtülceb’”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 23, ss. 99-114.
- SARIYILDIZ, Gülden (1994), “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, S. 22, Ankara, ss. 329-376.
- SARIYILDIZ, Gülden (1996), *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ŞIVGIN, Hale (2000), “19. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab”, *OTAM*, S. 11, Ankara, ss. 503-553.
- TANTAY, Ayfer (2007), “Milli Mücadele Yıllarında İzmir’de Etkili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)”, *ÇTTAD*, VI/15.
- YAKAR, Halil İbrahim (2014), *Gaziantep Kitabeleri Bir Şehrin Hüviyeti*, Sonsöz Gazetesi Matbaacılık, Ankara.
- YAKAR, Halil İbrahim-Ü. Gülsüm Yaprak Pusat (2014), *Antep Savunması Hastane Defteri-Bir Şehrin Feryadı*, Şehitkâmil Belediyesi Kültür Yayınları, Gaziantep.
- YILDIRIM, Nuran-Suzan Bozkurt (1993), “VIII. Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongresinin (1894) Tıp Tarihimizdeki Yeri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, İstanbul: 20-23 Eylül 1993, Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK Basımevi, Ankara, ss. 77-89.
- YILDIRIM, Nuran (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyete Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *TCTA*, V, İletişim Yayınları, İstanbul.
- YILDIRIM, Nuran (2010), *Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldızı Hamidiye Etfal Hastanesi*, Ajans Es, İstanbul.

EKLER

Resim 1: Gaziantep Amerikan (Azariah Smith Memorial) Hastanesi (Johnson, 2008: 37)

Resim 2: Dr. Shepard, Yardımcılarıyla Birlikte Ameliyat Masasında (Baytop, 2003: 29).

Resim 3: Antep Amerikan Hastanesi'nin Eczanesi-Eczacı Kalfası ve Çırağı (Baytop, 2003: 32).

Resim 4: Gaziantep Amerikan Hastanesi Mezarlığı'ndan
Dr. Azariah Smith'in Mezar Taşı

DEMOKRAT PARTİ'NİN SURIYE POLİTİKASI

Syria Policy Of The Democrat Party

Şerif DEMİR*

Özet

Suriye 1946'da Fransa'dan bağımsızlığını kazandı. Türkiye, Suriye'nin bağımsızlığını olumlu bir gelişme görerak desteklediğini açıkladı. Fakat Suriye'nin 1939'da Türkiye'ye katılan Hatay'ı hukuken tanımaması, her iki ülke ilişkilerinin daha ilk günden itibaren sorunlu başlamasına sebep oldu. 1950 yılında Demokrat Parti iktidara geldiği zaman, aktif ve faal bir dış politika izleyeceğini işaretlerini verdi. Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olması, Demokrat Parti'nin dış politika anlayışında ABD ve Batı eksenli bir bakış açısının hâkim olmasını sağladı. DP döneminde Türkiye ile Suriye öncelikle Bağdat Paktı meselesinde karşı karşıya geldiler. Türkiye Suriye'nin pakta üye olması için büyük çaba gösterdi fakat başarılı olamadı. Suriye pakta üye olmadığı gibi Türkiye'ye karşı son derece düşmanca politikalar izledi. Böylece her iki ülke arasında bozuk ilişkiler gelişerek devam etti.

Türkiye, Suriye'nin Sovyetler Birliğiyle iyi ilişkiler geliştirmesinden rahatsız oldu, bu rahatsızlığını da Suriye'ye iletmekten çekinmedi. Her geçen gün Suriye'de Sovyet askeri varlığının artış göstermesini Türkiye, kendisine karşı yapılmış bir saldırı olarak değerlendirdi. Buna karşılık Türkiye'de Suriye'ye karşı son derece sert ve olumsuz politikalar izledi. 1957 yılında Suriye ile Türkiye savaşın eşğine kadar geldiler. Suriye'nin bazı Amerikan diplomatlarını rejime karşı faaliyetten sınır dışı etmesiyle başlayan kriz Türkiye'ye sığırdı ve Demokrat Partinin aktif ve heyecanlı dış politikası neticesinde kontrolden çıktı. Her iki ülke arasındaki sorun Birleşmiş Milletler Genel Kuruluna kadar taşındı. Türkiye ile Suriye arasındaki diplomatik savaşa Sovyetler Birliği'de katıldı. Sovyetler Birliği Türkiye'yi açıkça savaşa tehdit etmeye başladı. Türkiye ile Suriye savaşın eşğinden döndüler.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Suriye, Türkiye, Orta Doğu

Abstract

Syria gained its independence from France in 1946. Turkey has supported Syria's independence by seeing a positive development. On the other hand, Syria has not officialy recognized Turkish sovereignty over Hatay, it was joined Turkey in 1939, it was the reason that the Syria and Turkey relations started as problematic from the begining. When the Democratic Party came to power, in 1950, it gave signals that shows an active foreign policy. That Turkey joined NATO in 1952 caused domination of U.S. and west-oriented perspectives in foreign policies of Democrat Party. Turkey and Syria faced primarily for Baghdad pact during the Democratic Party's period. Turkey has spent great efforts to make Syria a member for the pact but has not succeeded. As if Syria didn't joined the pact and has pursued very hostile policies against Turkey. So broken relations between two countries continued.

Russia and Syria close ties annoyed Turkey and Turkey didn't hesitate to transmute this annoyance to Syria. Turkey interpreted the increasing Soviet Union military presence in Syria as a threat to her own interest. On the other hand, Turkey carried out a severe and negative policy against Syria. Turkey and Syria were on the brink of war in 1957. The crisis, began with the deportation of some American diplomats who acted against the regime, jumped to Turkey and came out of control due to the active and exciting foreign policy of the Democratic Party. The problem between the two countries has moved to the agenda of the United Nations General Assembly. The Soviet Union took part in the diplomatic war between Turkey and Syria. The Soviet Union began to threaten Turkey with war. Turkey and Syria was on the bring of a war but it was prevented tangentially in the last moment.

Key Words: Democratic Party, Syria, Turkey, Middle East

---

* Yrd.Doç.Dr., Siirt Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, tanzimat1839@gmail.com

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Batılı ülkelerin aralarında yaptıkları paylaşımlara göre Suriye, Fransa'nın nüfuz sahası içerisinde kaldı. Fransa Suriye'yi işgal etti ve kendi idaresini tesis etti fakat hiçbir zaman tam olarak kontrolü sağlayamadı. Suriyeliler de Fransa'nın yönetiminden hiç memnun olmadılar. Fransa Suriye'deki huzursuzlukları çözmek için birçok tedbir alarak bölgenin idari ve etnik yapısında değişikliklere gitti. Fransa'nın aldığı bu tedbirler de başarılı olamadığı gibi Suriye'deki halk arasındaki huzursuzlukları iyice arttırdı. Halk ısrarla bağımsızlık talebinde bulunmaya başladı. Halkın bu arzusu karşılanmayınca Suriye'de Fransız yönetimine karşı 1925 ve 1927 yıllarında ayaklanmalar meydana geldi (Owen ve Pamuk, 2002:90). Fransa, kontrolü kaybedeceğini anlayınca Suriye üzerinde askeri ve ekonomik ayrıcalıklarını koruyarak ülkeden çekilme planları yapmaya başladı (Saray, 2010:78; Ayrancı, 2006:24).

Fransa 1936'de Suriye'ye bağımsızlık vermeyi kabul etti (Cleveland ve Bunton, 2009:224; Kasalak, 2004: 79; Mansfield, 2012:291; Soysal, 1983:188). Avrupa'da hızla tırmanan Nazi tehdidi, Fransa'nın kendi iç politikasından kaynaklanan sorunlar Suriye'nin bağımsızlığına ilişkin anlaşmanın Fransa parlamentosunda ki onayını geciktirdi. Suriye'nin bağımsızlık taleplerinin karşılanması savaş sonrasına bırakıldı. II. Dünya Savaşı sonrasında Suriye'deki milliyetçilerin bağımsızlık taleplerini ABD ve İngiltere'de destekleyince Fransa, Suriye'den çekilmeyi kabul etti (Fraser vd., 2011:359). Böylece Fransa'nın Suriye'deki 1920-1946 yılları arasındaki siyasal ve askeri işgali sona ermiş oldu (Karpat, 2001:18; Mansfield, 2012: 324).

Suriye 1946'da bağımsız bir devlet olmasına (Cleveland ve Bunton, 2009: 230; Demir, 2011: 696) rağmen birçok açıdan tam bir ulus-devlet değildi, hatta siyasi bir toplum olamayan bir insan oluşumuydu (Dam, 2000:23). Bu durum Suriye'de; istikrarsız yönetimler, iç çatışmalar, askeri müdahaleler gibi pek çok siyasi problemleri ortaya çıkardı. Suriye'nin istikrarsızlığının temelinde Fransa'nın böl-yönet politikasının sonucu olarak hayata geçirdiği uygulamaların da büyük etkisi vardı. Fransa'nın Suriye'yi rahat yönetebilmek için gerçekleştirdiği politikalar halkın ortak bir vatan etrafında birleşmesine imkân tanımadı (Dam, 2000: 20-21; Mansfield, 2012: 290). Çünkü yerel unsurlara aşırı bağlılık Suriye'de homojen bir üst kimlik oluşumunu engelliyordu. Böylece her grup kendi çıkarlarını Suriye'nin ulusal çıkarlarının önüne koyunca, ülkede çatışma ve huzursuzluk kaçınılmaz oluyordu (Arı, 2012:139).

Orta Doğu ve Bağdat Pakti

II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası arenada sınırlar ve siyasal dengeler yeniden belirlendi. Yeni dünya düzeninde Birleşik Amerika ve Sovyetler Birliği iki süper güç olarak dünya siyasetine yön vermeye başladılar. Bu iki güç arasında ki rekabet ve çatışma soğuk savaşın yaşanmasına sebep oldu. Her iki süper güç dünya üzerinde daha fazla etkili olabilmek için kıyasıya bir siyasi çatışmaya giriştiler. Bu dönemde güç odakları arasındaki rekabette Orta Doğu coğrafyası en ciddi mücadelelerin yaşandığı alanlardan birisi oldu (Köksal, 2009: 66). Büyük güçlerin Orta Doğu'ya olan ilgisine, İsrail Devleti'nin eklenmesi ve bölgede bulunan petrolün ekonomik bir ürün olarak soğuk savaşın stratejik bir aracı haline gelmesi taraflar arasındaki çatışma ve gerilimin süreklilik kazanmasını sağladı.

Avrupa ile Orta Doğu arasında ki bir coğrafyada yer alan Türkiye, Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra yüzünü Batı'ya çevirdi (Hourani, 2013: 375; Gerger, 2008:28; Karpat, 2001: 144-145; Fuller, 2017:49). II. Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen askeri ve siyasi dengeler, Türkiye'yi ABD ile yakın ilişki içerisine girmeye zorladı. ABD'nin Orta Doğu'ya büyük önem vermesi Türkiye'nin geleneksel Orta Doğu politikasında önemli değişikliklere yol açtı (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2001: 615). Türkiye'nin Orta Doğu'yla siyasi irtibatı çok zayıftı. Artık yeni dengeler Türkiye'yi Orta Doğu coğrafyasındaki siyasi gelişmeleri yakından takip etmeye zorladı. Türkiye'nin izlediği dış politika anlayışında 1950 yılında iktidarın Cumhuriyet Halk Partisi'nden Demokrat Parti'ye geçmesi bir değişikliğe yol açmadı. Yeni hükümetin dış politika anlayışı da Batıyla yakın iş birliği ve ABD ile sıkı dostluk arayışına dayanıyordu (Yeşilbursa, 2010: 68). Demokrat Parti'de Orta Doğu ve Suriye'yi yakından izlemeye devam etti.

ABD Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'da nüfuz kazanması ve rejim ihraç etmesine engel olmak için çaba gösterirken, Türkiye ABD'nin bu politikalarının gereği olarak ve kendi güvenliği bakımından Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu ve Suriye üzerinde etkili olmasından rahatsız oldu. Türkiye, Suriye'ye yönelik geliştirdiği politikalarını sadece ABD'nin çıkarları ve batı menfaatlerin göre belirlemiyordu. Dönem içinde Türkiye, kendi güvenliğine yönelik en tehlikeli tehdit olarak Sovyetler Birliğini görüyor, Sovyetler Birliğinin kendi komşuları üzerinde etkili olmasından rahatsız oluyordu.

Türkiye Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'da etkili olmasını engellemek amacıyla 24 Şubat 1955'te Irak'la Bağdat Pakti'nı kurdu (Düstur, 1955: 422-425; Ayın Tarihi, 1955: 185-188). Aynı yıl

içinde bu anlaşmaya Pakistan, İran ve İngiltere de katıldı (Yeşilbursa, 2010: 80; Bishku, 2012: 37; Cleveland ve Bunton, 2009: 309). Türkiye, Paktı genişletmek ve diğer Arap ülkelerinin katılımını sağlamak için büyük çaba gösterdi. Fakat pakta Irak'tan başka hiç bir Arap ülkesinin katılmaması Arap ülkeleri arasında ki bölünmeleri, kutuplaşmaları ve görüş ayrılıklarını derinleştirdi.

Başbakan Menderes, Ocak 1955'te Suriye'ye gitti. Menderes'in bu ziyareti aynı zamanda Türkiye'den başbakanlık düzeyinde Suriye'ye yapılan ilk ziyaretti. Başbakan Menderes, Suriye'nin Bağdat Paktı'na üyeliğini gündeme getirdiğinde Suriyeliler sadece Hatay konusunu konuşmak istediklerini ifade ettiler. Türkiye, Orta Doğu'da komünizm tehdidine dikkat çekerken, Suriye'nin öncelikleri ve rahatsız olduğu sorunlar çok daha farklıydı (İsrail ve Hatay meselesi). Menderes Suriye Parlamentosunda eleştirilerle karşılandı (Karpas, 2001: 174). Suriye sokaklarında Başbakan Menderes, Hatay'ı zorla ele geçirmiş bir ülkenin başbakanı gibi kabul edilerek sert bir şekilde protesto edildi (Tekin, 2013: 193). Medyada Türkiye aleyhine sert eleştiri yazıları yayınlandı. Türkiye- Suriye görüşmelerinden herhangi bir netice elde edilemedi (Baş, 2012: 94). Hatta Başbakan Menderes'e karşı iyi komşuluk ve misafirperverlik geleneklerine aykırı bir tavır izlendi.

Başbakan Menderes'in çabalarına rağmen Suriye, pakta katılmadığı gibi hiçbir Arap ülkesinin bu ittifaka kesinlikle katılmaması gerektiğini ilan etti. Bunun üzerine pakta katılıp katılmamayı düşünen Ürdün, Suriye'den çekinerek pakta üye olmaktan vazgeçti (Bostancı, 2013: 175). Menderes'in Suriye ziyareti dostluğa ve karşılıklı iş birliğinin gelişmesine hiçbir katkı sağlamadı. Hatta her iki ülke arasındaki karşılıklı güvensizliğin artmasına yol açtı.

Suriye, Türkiye'nin diplomasi ve nezaket içerisindeki girişimlerini geri çevirerek, Mısır ve Suudi Arabistan'la askeri, siyasi ve ekonomik iş birliğini içeren yeni bir anlaşma imzaladı. Suriye Türkiye karşıtı politikaların merkezi haline geliyordu. Menderes, Arap ülkelerinin Bağdat Paktı'na katılmamasında Suriye'nin büyük payının olduğunu söyledi (Milliyet, 07 Mart 1955). Mısır'ın yanında Suriye, Bağdat Paktı ve Türkiye'ye karşı cephe alan yeni bir oluşum içerisine girdi. Bu durum Türkiye tarafından endişeyle takip ediliyordu.

Türkiye, Bağdat Paktı'nın dışında yeni bir oluşumdan duyduğu rahatsızlığı Suriye hükümetine protesto notası vererek gösterdi (Dağ, 2013: 194). Zira Türkiye bu oluşumun kendisine karşı yapıldığını düşündü (Bishku, 2012: 38). Türkiye 10 Mart 1955'te Şam Maslahatgüzarı İsmail Faysal'a, "Son zamanlarda Suriye'nin Türkiye ve dost Orta şark memleketlerine karşı takip ettiği politika ve muhtelif vesilelerle izhar ettiği gayri dostane siyaset ve gaye protesto edilmektedir" dedi. Türkiye ile Suriye arasında karşılıklı notalar verildi. Mısır Suriye'nin yalnız olmadığını açıkladı. Suriye'de Türkiye aleyhine yürüyüşler ve okullar da boykotlar gerçekleştirildi (Gerger, 2008: 96-98). Türkiye'nin sert tepkisi karşısında geri adım atan Suriye Hükümeti, Mısır ve Suudi Arabistan'la yapılan ittifakın Türkiye ve diğer komşu ülkelere karşı olmadığını İsrail'e karşı bir savunma olduğunu açıklamak zorunda kaldı (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2001: 625). Suriye Dışişleri Bakanı Halit El Azem, "Komşumuz Türkiye ile aramızda malum hudut ve emlak ihtilafı hariç, belli başlı bir ihtilaf yoktur. Bu ihtilafların da tarafeyni memnun edecek bir şekilde halledeceğini ümit ediyoruz" dedi (Milliyet, 11 Mart 1955).

Türkiye ile Suriye arasındaki ilişkilerde gerilim düşmedi ve her geçen gün hızla tırmanmaya devam etti. Türkiye, 26 Mart 1955'te Suriye'ye ait uçakların Türk toprakları üzerinde izinsiz uçtuklarını iddia etti (Milliyet, 27 Mart 1955). Türkiye Suriye'ye bir kez daha nota vererek, uçakların Türk tarafına geçmemesini istedi. Suriye iddiaları reddederek, Türkiye ile ilişkileri düzeltmek ve geliştirmek istediğini bildirdi (Milliyet, 28 Mart 1955). Her iki ülke arasında askeri terminoloji kullanılarak karşılıklı ithamlar yapıldı. Türkiye ile Suriye arasında diplomatik ilişkiler kopma noktasına geldi. Bağdat Paktı üzerinden başlayan tartışmalar Suriye'de Türkiye karşıtlığını ve tepkisini iyice artırdı (Karpas, 2001: 175). Türkiye'nin tavrı diğer Arap ülkelerinin de tepkisini çekti. Örneğin Mısır Türkiye'yi "Batı emperyalizminin jandarması olmakla" suçladı (Gerger, 1983: 539). Oysa Türkiye'nin Suriye'yle yaşadığı siyasi krizden ABD de rahatsızlık duyuyordu (Hale, 2003: 129).

ABD ve Türkiye, Bağdat Paktı ile Orta Doğu'da Sovyetlere karşı bir birlik ve bütünlük kurmayı amaçlarken, tam tersi bir durum ortaya çıktı. Türkiye ile Suriye arasındaki diplomatik çatışmalar ve karşılıklı ithamlar Suriye'nin Sovyetler Birliği'yle olan ilişkilerini hızla geliştirmesine yol açtı (Güler, 2004: 141). Böylece bu süreç Sovyetler Birliği'nin bölgeye girmesine ve bölge ülkeleri üzerinde daha fazla nüfuz kazanmasına kapı açtı (Özkoç, 2008: 84; Yeşilbursa, 2011: 95).

1957 Türkiye-Suriye Bunalımı

Suriye'nin Bağdat Paktı'na katılmayı reddetmesi, Sovyetler Birliği'ni son derece memnun etti. Sovyetler Birliği, Suriye'ye askeri ve ekonomik yardım önerilerinde bulunmaya başladı (Baş, 2012: 97). 1956 yılından itibaren Suriye Sovyetler Birliği'nden askeri ve ekonomik yardımlar almaya başladı

(Yeşilbursa, 2010: 84). Aynı zamanda Suriye Komünist Çin'i tanıdığı gibi ABD'nin bölge ülkelerine sunduğu yardımları içeren Eisenhower Doktrinini reddetti (Gönlübol, 1995:290). Bu gelişmelerin hepsi Türkiye'nin daha da endişelenmesine sebep oldu. Bu durumdan rahatsız olan Batılı ülkelerde Suriye'ye karşı izlenecek yeni politikaların şeklini tartışmaya başladılar (Milliyet, 13 Kasım 1956).

1957 yılına doğru Suriye'yi Sovyetler Birliği'ne daha da yakınlaştıran gelişmeler oldu. Suriye'nin Ürdün'ün içişlerine karışması, Suriye ordusunun başına "komünist eğilimli" General Afif Bizri getirilmesi, Suriye'de Batı karşıtlığını artıran Sovyet yandaşlığını güçlendiren gelişmelerdi (Köksal, 2009: 68-69; Dağ, 2013: 194; Yeşilbursa, 2010: 85-86). Aynı yıl içinde Sovyetler Birliği ile Suriye arasında birçok yeni askeri ve ekonomi içerikli yeni anlaşmalar imzalandı. Sovyetler Birliği'nden birçok heyet ve askeri yetkili sıklıkla Suriye'yi ziyaret ederek ortaklıkların kapsamını geliştirmek için çalıştılar.

Suriye ile Sovyetlerin yoğun bir iş birliği içinde oldukları bir zamanda Suriye üç ABD'li diplomatı 13 Ağustos 1957'de sınır dışı etti (Gerger, 2008: 170; Milliyet, 14 Ağustos 1957; Fırat ve Kürkçüoğlu, 2001: 630). Suriye ülkesinde ABD'lilerin yönetimi devirmek için bir darbe hazırlığında olduğunu iddia ediyorlardı. ABD bu duruma çok sert yanıt verdi ve Suriye'nin ABD büyükelçisini istenmeyen adam ilan etti. ABD, 21 Ağustos 1957'de Beyaz Saray'da (Baş, 2012: 95) ve daha sonra Türkiye, Ürdün ve Irak Devlet Başkanları ile birlikte bir durum değerlendirmesi yaptı (Milliyet, 25 Ağustos 1957; Gerger, 2008: 172). ABD Suriye ile yaşadığı bu diplomatik krizi çözmek için askeri ve siyasi seçenekler de dahil her türlü tedbirler üzerinde çalışmaya başladı. Fakat Suriye Batı dünyasından gelen eleştirileri umursamadan Sovyetler Birliği'nin verdiği destekle geri adım atmadı (Milliyet, 24 Ağustos 1957).

Diplomatik krizin tırmandığı bu zamanlarda Suriye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan askeri antlaşmalar açıklandı. Türkiye, Sovyetler Birliğinin en uzun sınıra sahip bir komşusuyla bu şekilde bir iş birliğine gitmesinden daha da rahatsız oldu. Sovyetler Birliğine hiçbir şekilde güvenmeyen Türkiye, daha evvel de Bulgaristan'ın tehditlerine maruz kalmıştı (Yeşilbursa, 2010: 87). Türkiye doğuda Sovyetler Birliği, batıda Bulgaristan, şimdi de güneyde Suriye tarafından çembere alınmış olarak hissediyordu (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2001: 630; Gaytancıoğlu, 2008: 50). Türkiye, Bulgaristan ve Suriye'yi fazla umursamıyor Fakat Sovyetler Birliği'ne karşı alınacak tedbirler için ABD'nin adım atmasını bekliyordu.

Suriye'de yaşanan gelişmeler Bağdat Paketi ve NATO'nun gündemine de geldi. ABD, Batı Avrupa'daki askeri varlığının bir kısmını Adana'ya taşıdı, Fransız sahillerinde bulunan Altıncı Filo Doğu Akdeniz'e doğru hareket etti. ABD'nin bu askeri hareketlenmesine mukabil Sovyetler Birliği Doğu Akdeniz'deki askeri varlığına takviye yaptı ve Suriye'nin Lazkiye limanına Sovyet gemileri demirledi (Milliyet, 20 Eylül 1957). Bloklar arasında ihtilaf Türkiye ve Suriye üzerinden ABD ve Sovyetler Birliği'nin güç ve gövde gösterisine dönüştü (Köksal, 2009: 71).

ABD Başkanı, Türkiye'ye Suriye tarafından olası bir saldırı karşısında askeri destek ve yardım taahhüdünü bildirdi. ABD'nin tavrı sertleştiği Türkiye'nin Suriye'ye yönelik aldığı tedbirleri artırmaya başladı. Türkiye Suriye'yi ikaz ederek ve Sovyetlere yönelik politikalarını gözden geçirmesini istiyordu. Bu amaçla Türkiye, yedek askerlerini silah altına aldı. Suriye sınırına yakın bölgelerde askeri tatbikata başladı. Türkiye'nin aldığı tedbirler dışarıdan bakıldığında bir savaşa hazırlandığı izlenimine yol açıyordu (Ayrancı, 2006: 100; Baş, 2012: 98; Fırat ve Kürkçüoğlu, 2001:630; Gerger, 2008: 181; Karpat, 2001:178; Özkoç, 2008: 86). Türkiye'nin aldığı askeri tedbirler, Suriye tarafından, Suriye'yi yönelik bir işgal hazırlığı olarak kabul edildi. Türkiye, alınan tedbirlerin rutin ve normal faaliyet olarak gerçekleştiğini ifade etse de Suriye bu açıklamalardan tatmin olmadı. Suriye seferberlik ilan ederek, ordudaki bütün izinleri kaldırdı, kendi sınır bölgesine asker ve askeri malzeme taşıdı. Her iki ülke arasında savaş ihtimali oldukça güçlendi. Suriye ile Türkiye karşılıklı suçlamalar eşliğinde askeri hazırlıklarını sürdürürken sorun Birleşmiş Milletlere taşındı. Suriye'nin şikayetine mukabil Türkiye, "Güney hududumuza komşu bir memleketin bir silah ve mühimmat deposu haline getirilmesinin arz ettiği bir manayı Türk Hükümeti sükunetle incelemekte ve sulh içinde yaşamayı arzulayan bütün memleketlerin yapacakları gibi gerekli dahili tedbirleri almaktadır" dedi (Milliyet, 29 Eylül 1957).

8 Ekim 1957'de Suriye, Türkiye'ye bir nota vererek Türkiye'yi, sınır hadiseleri çıkarmak ve Suriye sınırına tecavüz etmekle suçladı (Milliyet, 10 Ekim 1957). Aynı gün Sovyet Komünist Parti Genel Sekreteri Nikita Kruşçev, ABD'nin Türkiye'yi Suriye'ye saldırmaya teşvik ettiğini iddia ederek "Bir savaş halinde Türkiye bir gün bile dayanamaz..." dedi. Kruşçev Türkiye'yi açıkça tehdit ederek, "Suriye hududuna askeri kuvvetlerini sevk etmekle, Rus toprakları boyunca uzanan kendi öz hudutlarını hemen hemen çıplak bıraktığını" ileri sürdü (Gerger, 2008: 193; Milliyet 9 Ekim 1957). Bu arada Mısır, Suriye'yi savunmak üzere Suriye'ye asker göndermeye başladı (Gerger, 2008: 194; Milliyet 15 Ekim 1957). İki gün sonra ABD, Sovyet iddialarını reddederek olası bir savaşta Türkiye'nin yanında olduklarını açıkladı.

ABD kısa bir süre sonra füze taşıyan bazı savaş gemilerini İzmir limanına gönderdi (Köksal, 2009: 71). ABD, her fırsatta Türkiye'ye askeri ve siyasi desteğini açıklayarak, tırmanan gerilimde Türkiye'nin yanında olduğunu söylüyordu.

Sorunun hızla savaşa doğru sürüklenmesi üzerine Suudi Arabistan, krizi çözmek için her iki ülke nezdinde girişimlerde bulundu. Suudi Arabistan Türkiye ve Suriye'ye resmi arabuluculuk teklifinde bulundu ve her iki ülke de bu teklifi kabul etti (Karpas, 2001: 178; Köksal, 2009:75; Milliyet, 21 Ekim 1957). Kral Suud her iki tarafa gönderdiği mesajlarla gerilen havayı yumuşatmaya çalıştı, meseleyi diplomatik yoldan çözmek için çaba gösterdi. Fakat daha sonra Suriye, Suudi Arabistan'ın arabuluculuğunu reddetti. Suriye'nin BM ısrarı ve Sovyetlerin bu konuda Suriye'yi desteklemesi üzerine Suudi Arabistan arabuluculuktan çekildi (Milliyet, 27 Ekim 1957; Köksal, 2009: 75).

Suriye Birleşmiş Milletlere (BM) yaptığı müracaatta, Türkiye tarafından Suriye ordusuna ateş açıldığını, Türk uçaklarının Suriye'yi taciz ettiğini iddia etti. Birleşmiş Milletlerdeki görüşmelerde Türkiye, saldırı ve savaş çamak gibi bir niyetinin bulunmadığını sadece kendisini savunmak amacıyla hazırlık yaptığını ifade etti. Suriye de benzer görüşleri tekrarlayınca görüşmelerden bir sonuç elde edilemedi. 30 Ekim'de Suriye, hududun her iki tarafında incelemelerde bulunarak iddiaları araştırarak ve soruna çözüm bulacak yedi kişilik bir BM komisyonu kurulmasını istedi (Milliyet, 31 Ekim 1957). BM'ye sunulan ikinci bir öneride, meselenin BM Genel Sekreterinin gözetimi altında her iki ülkenin karşılıklı görüşmeler yoluyla kendi aralarında çözmeleri isteniyordu. Tasarıların oylanmasından önce söz alan Endonezya, Türkiye ve Suriye'nin dostluk içinde bir arada yaşamak için uzlaşma yoluyla sorunu çözmesi gerekir dedi. Endonezya temsilcisinin önerisini Türkiye ve Suriye'nin de olur vermesi üzerine bu görüş BM'de kabul gördü. Böylece Türkiye-Suriye ihtilafı Birleşmiş Milletler gündeminden çıkarıldı (Milliyet, 1 Kasım 1957; Gaytancıoğlu, 2008: 50; Köksal, 2009: 77).

Türkiye-Suriye krizindeki tansiyonun düşmesinde en önemli etken Suriye'yi tahrik ve teşvik eden Sovyetler Birliği'nin politik tavrındaki değişimdir. Konunun Birleşmiş Milletlerde görüşülmesinden bir gün önce Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'nin organize ettiği 29 Ekim balosuna katılan Devlet Başkanı Nikita Kruşçev'in Türkiye hakkında verdiği sıcak mesajlar (Gerger, 2008: 197; Milliyet, 30 Ekim 1957; Hale, 2003: 131) dikkat çekiciydi. Kasım ayında Başbakan Menderes'e bir mektup gönderen Sovyet Başbakanı Bulganin mektubunda bir hayli yumuşak ve kibar bir üslupla ülkesinin İstiklal Savaşında Türkiye'ye yaptığı silah yardımlarını hatırlatarak konunun müzakere yoluyla çözülmesini teklif etti. Daha evvel ABD'de kendi çıkarlarının zarar göreceğini düşünerek Türkiye'ye itidalli olması çağrısında bulunmuştu (Baş, 2012: 102; Gerger, 2008: 197). Böylece ABD ve Sovyetlerin gerilimi düşüren yapıcı mesajları Türkiye'yi etkiledi. Türkiye'nin olumlu tavrı Suriye krizinde tansiyonu düşürdü. Türkiye'nin, 1 Şubat 1958'de Mısır ile Suriye'yi birleştiren Birleşik Arap Cumhuriyetini (Demirtaş, 2014: 160; Lewis, 2006: 420) diplomatik olarak tanınması (Milliyet, 12 Mart 1958; Yeşilbursa 2010: 89-90; Karpas, 2001: 179) her iki ülke arasındaki krizin tamamen son bulmasına neden oldu (Köksal, 2009: 78-79).

Türkiye ile Suriye arasındaki kriz her iki ülke arasındaki güvensizliği ve karşılıklı husumeti daha da derinleştirdi. Bu kriz Türkiye'nin uluslararası imajına zarar verdi ve diğer Arap ülkelerinin Türkiye'ye karşı yaklaşımını olumsuz etkiledi. Bu olay sayesinde Sovyetler Birliği, Suriye'nin savunucusu ve bölgede söz sahibi ülke olarak etkinliğini daha da arttırdı. Böylece Sovyetler Birliği Suriye üzerindeki nüfuzunu ve etkinliğini daha da geliştirme fırsatı buldu.

Sonuç

Türkiye Suriye'nin 1946'da bağımsızlığını kazanmasından çok memnun oldu, fakat Suriye'nin ilk günden Hatay konusunu ikili ilişkilerde gündeme taşımasından da çok rahatsız oldu. Suriye'de istikrarlı bir yönetim ve halkın çıkarlarına hizmet eden bir iktidarın olmaması her iki ülke arasında sağlıklı bir iş birliği ve iletişime imkân bırakmadı. Suriye sürekli askeri darbeler, iktidar savaşları ve siyasi krizlerle karşı karşıya kaldı.

II. Dünya Savaşı sonrasında iki süper güç ABD ve Sovyetler Birliği arasında kıyasıya bir rekabet ve soğuk savaş yaşandı. Türkiye uluslararası konjonktürde ulusal çıkarlarını düşünerek Sovyetler Birliği'nin karşısında ABD'nin yanında yer alarak, ABD'yle siyasi ve askeri ittifak kurdu. Türkiye bu tavır ve tercihi sonrasında Orta Doğu'da ABD'yle birlikte olmak zorunda kaldı. ABD'nin izlediği Suriye politikasına ek olarak Türkiye'nin endişeler Türkiye'yi Suriye ve Orta Doğu'da Sovyetler Birliği karşısında tavır almaya mecbur bıraktı.

Yeni dünya düzeninde Suriye'nin öncelikli tehdit olarak gördüğü ülkeler ile Türkiye'nin öncelikli tehditleri çok farklıydı. Suriye ulusal güvenliğine yönelik en önemli tehdit olarak İsrail'i ve kendi topraklarını daha evvel sömüren Batılı ülkeleri gördüğü için Sovyetler Birliği'ni kendi varlığına

karşı bir tehlike ve tehdit olarak görmüyordu. Hatta Suriye Sovyetler Birliği'ni emperyalist Batılı ülkeler karşısında bir denge unsuru, faydalanabileceği güç olarak değerlendiriyordu. Oysa Türkiye, Sovyetler Birliği'nin daha evvel kendisinden toprak ve boğazlarda üs talep eden notalarını unutmuyor ve Sovyetler Birliği'nin varlığına yönelik en önemli tehdit olarak görüyordu. Türkiye ile Suriye arasındaki bu politika farklılığı her iki ülkeyi sık sık karşı karşıya getirdi.

Türkiye ile Suriye önce Bağdat Paketi'nin genişlemesinde karşı karşıya geldiler. Sovyetlerin Orta Doğu'ya girmesini engellemek isteyen Batılı ülkelerin arzusuyla kurulan bu paketi savunan Türkiye ile bu pakten Araplar arasında genişlemesine mâni olan Suriye sert bir politik çatışmanın tarafları haline geldiler. Bu gerilim Suriye'nin Sovyetler Birliği'yle yakınlaşmasının önünü açtı. 1957 yılında Suriye ile Türkiye'nin savaşın eşiğine kadar gelmesi Sovyetler Birliği'nin Suriye üzerindeki nüfuzunu daha da artırdı. Türkiye ilk günlerden itibaren Sovyetler Birliği'nin Suriye ve Orta Doğu'dan uzak tutmak için çabalamasına rağmen yaşanan siyasi krizler neticesinde Sovyetler Birliği Suriye üzerinde büyük siyasi güç kazanarak, Orta Doğu'da ki etki alanını genişletti.

Kaynakça

- Arı, T. (2012), *Geçmişten Günümüze Orta Doğu*, c.I, Bursa: Mkm Yay.,
- Ayın Tarihi*, Şubat 1955, No: 255, s 185-188
- Ayrancı, Z. Ş. (2006), *Türkiye-Suriye İlişkileri*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir
- Baş, A. (2012), "1957 Suriye Krizi ve Türkiye", *History Studies*, Vol.VI/1, s.89- 109
- Bishku, Michael B., "Turkish-Syrian Relations: A Checkered History", *Middle East Policy*, Vol.XIX/3, Fall 2012, p.36-53
- Bostancı, Mustafa, "Türk-Arap İlişkilerine Etkisi bakımından Bağdat Paketi", *Akademik Bakış*, c.VII , S. 13, Kış 2013, s. 171-184
- Cleveland, W. L.- Bunton, M. (2009), *A History of the Modern Middle East*, New York: Westview Press
- Dağ, A. E. (2013), *Suriye*, İstanbul: Mavi Ofset
- Dam, N. V. (2000), *Suriye'de İktidar Mücadelesi*, Çev. S. İdiz-A. Falay Çalkıvık, İstanbul: İletişim yay.
- Demir, Ş. (2011), "Dünden Bugüne Türkiye'nin Suriye ve Orta Doğu Politikası", *Turkish Studies*, Volume 6/3 Summer, p.691-713
- Demirtaş, E. (2014), *Orta Doğu'da Devlet ve İktidar*, İstanbul: Metis yay.
- Düstur*, 3. Tertip, c. XXXVI, 422-425
- Fırat, M.- Kürkçüoğlu, Ö. (2001), "1945-1960, Arap Devletleriyle İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar*, Edt. Baskın Oran, C.I, İstanbul, s.615-634
- Fraser, T.G. – Mango, A. – Mcnamara, R. (2011), *Modern Orta Doğu'nun Kuruluşu*, çev. F. Doruker, İstanbul: Remzi Kitabevi
- Fuller, E. G. (2017), *Yeni Türkiye Cumhuriyeti*, Çev. M. Acar, Ankara: Eksi Kitaplar
- Gaytancıoğlu, K. (2008), *Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Suriye İlişkilerinin Orta Doğu Politikasına Etkisi*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne
- Gerger, H. (2008), *ABD, Orta Doğu, Türkiye*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Gerger, H. (1983), "Türk Dış politikası (1946-1980)" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul: İletişim yay., s 537-549
- Gönlübol, M. (1995), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Ankara: Siyasal Kitabevi
- Güler, Z. (2004), *Süveyşin Batısında Arap Milliyetçiliği Mısır ve Nasırcılık*, İstanbul: Yeni Hayat Kütüphanesi
- Hale, W. (2003), *Türk Dış Politikası 1774-2000*, çev. P. Demir, İstanbul: Mozaik yay.,
- Hourani, A. (2013), *Arap Halkları Tarihi*, çav. Y. Alogan, İstanbul

- Karpat, K. H. (2001), *Orta Doğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. R. Boztemur, Ankara: İmge Yay.,
- Kasalak, K. (2004), "Manda Sistemi ve Irak ile Suriye'de Uygulaması", *I. Orta Doğu Semineri Bildirileri*, Elâzığ, s.57-86
- Köksal, O. (2009), "Soğuk Savaş Döneminde Güç Merkezlerinin Orta Doğu'ya Yönelik Kaotik Siyasetine Somut Bir Örnek: 1957 Suriye Krizi ve Türkiye'nin Orta Doğu Politikasına Etkileri", *FÜ Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c.VII, S.2 Temmuz, s.65-84
- Kurat, Y. T. (1975), "Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası", *Belleten*, XXXIX/154, Nisan, s.267-308
- LEWİS, B. (2006), *Orta Doğu*, çev. S.Y. Kölay, Ankara: Arkadaş yay.
- Mansfield, P. (2012), *Orta Doğu Tarihi*, Çev. Ü. H. Yolsal, İstanbul, Say yay.
- Milliyet Gazetesi*, İlgili nüsha sayıları metin içinde verildi.
- Owen R. – Pamuk, Ş. (2002), *20. Yüzyılda Orta Doğu Ekonomileri Tarihi*, Çev. A. Edirne, İstanbul: Sabancı Ün. Yay,
- Özkoç, Ö. (2008), *Suriye Baas Partisi: Kökenleri, Dönüşümü, İzlediği iç ve Dış Politika (1943-1991)*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği yay.
- Saray, M. (2010), *Türkiye Ve Yakın Komşuları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi yay.,
- Soysal, İ. (1983), "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1921 – 1984)", *Belleten*, C.XLVII, Sayı: 188, Ankara, s. 959–1044
- Yeşilbursa, B. K. (2011), "Bağdat Paktı (1955-1959)", *Tarihin Peşinde*, S. 6, s.85-100
- Yeşilbursa, B. K. (2010), "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Orta Doğu Politikası (1950-1960)", *History Studies, Orta Doğu Özel Sayısı*, s. 67-98

MERCİDABIK DÜZENİNDEN ORTA DOĞU'DA KAOS DÜZENİNE

From Order of Marj Dabiq to Chaotic Order in the Middle East

Metin AKSOY*

Faruk TAŞKIN**

Özet

Osmanlı imparatorluğu Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık Zaferiyle elde ettiği kazanım sayesinde Orta Doğu'da siyasi ve dini nüfuz kazanmaya başlamıştır. Bu sayede uzun bir süre egemen ve başat güç olarak bölge halkları ve yöneticileri ile ilişkiler sürdürülmüştür. Ancak Osmanlı İmparatorluğunun zayıflayarak bölgedeki gücünün kırılmasından sonra 1920 yılında San Remo konferansı ile bölge yeniden dizayn edilmiştir. Osmanlı düzeninden sonra kurulan yeni devletler -sözde - sömürge değil yeni kurulan Milletler Cemiyetinin Mandasıydı. Ancak bu tarihten itibaren burada söz konusu olan de facto koloniciliktir. Böylelikle tarihsel kökleri olmayan vekâleten yeni devletler kurularak sınır antlaşmazlıklarının ve sömürgeciliğin temeli atılmıştır. Küresel çatışmaların Orta Doğu ölçeğinde yeniden yapılanması stratejik olarak güç mücadelesi bakımından kaçınılmazdır. Mercidabık savaşının gerçekleştiği topraklar için İsrail Savunma Bakanı'nın söylediği söz olan "Suriye omlet oldu, omletten yumurta yapılmaz" ifadesi Türkiye'yi de içine alan yeni dönemi ifade etmektedir. Dolayısıyla Suriye'deki savaşa taraf olan devletler ve onlar adına yürütülen vekâlet savaşlarının sonuçları bakımından yeni sınır değişikliği ve yeni devletlerin ortaya çıkacağı kuvvetle muhtemeldir. Bu bildiri metodolojik olarak karşılaştırmalı yöntem izlenmiştir. Orta Doğu sisteminin nasıl kurulduğu analiz edilecektir. Bu bildiri uluslararası sistemin bir alt bölgesi olan Orta Doğu'da, tek belirleyici aktörün olmadığı; Orta Doğu'da küresel ve bölgesel güçlerin yanında vekâletçilerin müdahil olduğu iddiasındadır.

Anahtar Kelimeler: Mercidabık, Osmanlı İmparatorluğu, Düzen, Orta Doğu

Abstract

Ottoman Empire has gained political and religious influence in the Middle East through Selim I's victory at Marj Dabiq. Thus, relationships with local population and administrators were maintained as a sovereign and dominant power for a long time. However, after the Ottoman Empire grew weak and its power in the area collapsed, the region was redesigned with the San Remo conference in 1920. The new states founded following the Ottoman order were not so-called colonial states, but were under the recently-established League of Nations mandate.. Thus, new proxy states with no historical roots were established, and the road to border disputes and colonialism was paved. Israeli Defense Minister's remarks that "Syria is like an omelet, you cannot make eggs from omelet," referring to the lands that the Battle of Marj Dabiq took place, is an expression of the new era that also concerns Turkey. This paper will employ a methodologically comparative process to show that, following the post-Marj Dabiq order, and in terms of the crisis in Syria, the process of Middle East's restructuring has not taken place of its own dynamics, and will analyze how new orders are established through external interference. This paper claims that, as a sub-region of the international order, there is no single decisive actor in the Middle East, and that, along with global and regional powers, proxies are also involved.

Key words: Marj Dabiq, Ottoman Empire, Order, Middle East

---

* Yrd. Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi, metinaksoy@hotmail.de

** Yrd. Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi taskinfaruk@yahoo.com

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü kaybetmesi dönemin emperyalist ülkelerinin Osmanlı egemenliği altındaki Orta Doğu'ya müdahalelerini mümkün kılmıştır. 1815 yılından itibaren ilk kez Avrupalı bir gücün Müslüman dünyanın ortasındaki Mısır'a saldırması, onların da yeni bir askeri güç türüyle karşılaşmasına ve Avrupalı devletlerin bu bölgede kendi aralarındaki mücadelesi bakımından da yeni bir dönemin başlangıcı sayılabilir (Hourani,1914:315). Bu dönemin temel özelliği ülkelerin sahip olduğu kaynakların sömürülerek geri kalmışlığın süregelen hale getirilmesidir.

Avrupalı devletler emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek ve sömürgeciliği kurumsallaştırmak için işgal ettikleri ülkelerin yönetiminde yöneticileri bizzat atayarak belirleyici olmuşlardır. Emperyalist devletlerin işgal ederken ekonomik değeri olan ürünlerin ve kaynakların yanında stratejik öneme sahip bölgeleri hedefledikleri görülmektedir. Özellikle Fransa, İngiltere ve ABD kimi zaman kendi aralarındaki gizli antlaşmalarla, kimi zaman savaş açarak kimi zamanda orada kendi adlarına hareket eden vekâletçileri aracılığıyla varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır. Bu faktörler kolonyal güçlerin varlıklarını meşrulaştırma rolü oynarken bölgenin istikrar güven ve refahı yerli halklar açısından göz önüne alınmamıştır. Dolayısıyla kaynaklardan elde edilen gelirin kullanılması ve halka adil dağıtımı, vatandaşların yönetime katılamamaları veya söz sahibi olmalarının sağlanması göz ardı edilmiştir. Bu nedenle bozuk bir ekonomik sistemin ve işlemeyen bir siyasal yapının inşası ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada emperyalist ülkelerin politikalarına tarihsel süreçler içinde değerlendirilerek Orta Doğu'daki kaosu nedenleri sorgulanacaktır.

Osmanlı'nın Orta Doğu'ya Girişi

Osmanlı Devleti, 24 Ağustos 1516 yılında Mercidabık Savaşı sonrasında Suriye, Filistin ve Lübnan coğrafyası Osmanlı hâkimiyeti altına aldı. Sünni ahaliye sahip şehirlerin neredeyse tamamı Yavuz Sultan Selim'e biat ettiklerini bildirdiler ve Sultan'ı şehirlerine davet ettiler. Osmanlı'ya biat eden Suriye'de güç kullanılmaksızın hâkimiyet sağlanmıştı ancak Filistin ve Lübnan bölgelerinde yaşayan Sünni olmayan kimi şehirler, ilerleyen tarihlerde güç kullanılarak egemenlik altına alındılar.

Mercidabık Savaşı, Osmanlı Devleti için dini, siyasi, askeri ve iktisadi anlamda önemli faydalar sağladı. Mercidabık Savaşı öncesi Anadolu ve Balkanların hâkimi olan Osmanlı Devleti, Mercidabık Savaşı sonrasında Orta Doğu bölgesi, ilerleyen yıllarda ise Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası hâkimiyeti altına alarak büyük bir devlet haline geldi. Suriye stratejik bakımdan hem Anadolu'nun hem de Mısırın kapısı olması hasebiyle jeopolitik açıdan çok önemliydi.

Osmanlı Devletinin bu dönemden sonra Akdeniz yolunu kullanan gemilerden vergi alması, Asya ve Avrupa arasında önemli ticari bağlantı yollarını kontrol etmesi, kimi devletlerin kendi istekleriyle koruyuculuk talep ederek bağlılık bildirmesi ve Osmanlı devletinin halklar arasında sempati doğurması onu artık düzen kurucu zamanın başat gücü olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı imparatorluğu güç olduğu dönemde Orta Doğu'nun birliğini sağlayarak kendi süzenini kurmuştur. Dolayısıyla Orta Doğu'da bir dönemselsel olarak bir barıştan söz edilecekse bu Osmanlı imparatorluğunun hakim olduğu dönemlerdeki Osmanlı barışıdır. Bu da Mercidabık zaferiyle mümkün olmuştur.

Kolonyal Güçlerin Orta Doğu'ya Girişi

1815 Viyana Kongresi ile oluşturulan Avrupa Ahengi, Avrupa'da istikrarın sağlanmasını hedeflerken yine aynı devletler Osmanlı'nın paylaşılmasının hesaplarını yapmaktaydı. Emperyalist devletler önce Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldıkları imtiyazlar sayesinde ülkenin içine nüfuz etme imkanı bulmuşlardı. Uluslararası rekabetin artmasıyla birlikte Avrupalı devletler bazen kendi aralarındaki gizli veya açık antlaşmalar ile bazen de karşılıklı savaş yaparak imparatorluk üzerinde söz sahibi olacak yayılmacı politikalarını sürdürmüşlerdir. Daha önce imtiyaz hakkı elde eden İngiltere ve Fransa Rusya ile Almanya'ya göre daha avantajlı konumdaydı. Ancak rekabet diğer Emperyalist devletlerin bu coğrafyadaki kolonyal amaçlı birbirleriyle mücadeleleri nedeniyle hız kazanmıştır (age, 376-377).

Fransa

Fransa Hindistan'da egemenlik kurarak deniz aşırı etkisini arttırmak isterken aynı zamanda İngilizleri de engellemek istemiştir. Bunun için Mısırın kolonileştirilmesini zorunlu görmüş ve Hürmüz konusunda Umman Sultanı ile antlaşma yapmıştır (Duman:2010:28-29). Fransızların koruyuculuğuna Orta Doğu'da Lübnan'daki Hristiyan Marunilerin dışında hiçbir toplum sıcak bakmamıştır. Ancak Marunilerin Lübnan'ın siyasal yaşamında belirleyici olmalarından dolayı Fransızlar Lübnan'ın geleceğinde hep söz sahibi olmuştur.

İngiltere

İngiltere Osmanlı topraklarına müdahale ederken rakiplerine göre daha stratejik davranmıştır. İngilizler Hindistan'ın giriş kapısı Nil'i ve çıkış kapısı Mısır'ın önemini önceden keşfetmişlerdi. Mısır onlar için Asya ve Afrika'daki imparatorluklarının kapısıydı (Mansfield, 2012:154:155). Yeni kanalın yapılması, artan dış borçlar, Avrupa kökenli düşüncelerin yayılması ve Londra ile Pariste Mısır için duyulan endişe 1. Süveyş Krizi'nin ortaya çıkmasında katalizör görevi görmüştür. Bu kaos ortamının Mısır tahvillerini elinde bulunduran Avrupalı sermayedarların üzerinde yarattığı endişe, Mısırlıların Süveyş Kanalına el koyacağı olasılığının belirmesi ve Fransızların güvenilmez tutumu neticesinde İngilizler Mısır'a el koymuşlardır (Beyer ve Brysac, 2016: 17-18). Daha sonra yine İngilizler İran'la anlaşarak Kızıl Deniz'in ve Basra'nın güvenliğini sağladılar. Ayrıca Hicaz Emiri Hüseyin'le İngilizler arasında karşılıklı çıkara dayanan antlaşmalar olmuştur. Emir Hüseyin Osmanlıya karşı direnişler göstererek İngilizlerin işini kolaylaştıracağı gibi aslında bu sayede kendi hanedanını ilan edecekti. Ancak Mark Sykes'a göre, eğer İngiliz yardımı gelmez ise Emir Hüseyin'in bunu başarma şansı az olarak görülmüştür (Fromkin, 2016:189).

Orta Doğu'nun şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan Sykes-Picot antlaşması 1916 yılında imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Gizli yapılan antlaşmaya göre İngiltere ve Fransa arasında Orta Doğu'nun paylaşımı öngörülmüyordu. Buna göre İngiltere ve Fransa Rusya'nın İstanbul ve Çanakkale boğazına sahip olmasını kabullenmişlerdi. Suriye ve Irak'ın tamamını, Türkiye'nin güneyinin büyük kısmının doğrudan veya dolaylı olarak Fransız ve İngiliz nüfuz alanlarına bölmektedir. Fransız nüfuz alanı gelecekteki Suriye ve Lübnan devletlerini, İngiltere'nin nüfuz alanı Irak ve Ürdün'ü kapsamaktaydı. Fransa'nın doğrudan denetim alanı Akdeniz'in kıyı bölgeleri, İngiltere'nin ise Hayfa ve Akra limanlarına ek olarak Basra ve Bağdat vilayetleri olacaktır. Fransa ve İngiltere dolaylı denetimleri altında olacak olan iç bölgede bir arap liderin hükümlerliği altında bir Arap Devleti veya Arap devletleri konfederasyonunu tanımaya ve desteklemeye hazır dılar. Ayrıca Kudüs'ü ve Filistin'in büyük bir bölümünü içeren ve bir çeşit uluslararası denetim altında olan bir bölge vardı. 1 Aralık 1918'de Londra'da Irak ile bir araya gelen İngiliz ve Fransız başbakanları Sykes-Picot antlaşmasının önemli bir bölümünü ve Wilson Prensiplerinden "Kendi Kaderini Tayin Hakkı" nı onayladılar. Emir Faysal yerli halkın isteklerinin araştırılması için Suriye ve Filistin'e araştırma komisyonu gönderilmesini teklif etmiştir. Wilson bu teklifi memnuniyetle karşılarken Fransa tamamen karşı İngiltere ise kayıtsız kalmıştı. İtalyan üye de çekilince Amerikalılar yalnız başına komisyon faaliyetlerini yürütmüştür. Amerikalı Komisyon üyeleri, Suriye/Filistin'de yaşayanların sömürge yönetiminin inceliklerle gizlenmiş bir biçimi olan, büyük devletlerin mandaları altına yerleştirilmeleri önerisine büyük çoğunlukla karşı olduklarını tespit ettiler. Suriye/Filistin halkı Birleşik devletlerin ya da ikinci bir seçenek olarak İngiltere'nin dışarıdan desteğine ihtiyaç olduğunu kabul ediyordu. Fransa'nın desteğini kesinlikle kabul etmiyorlardı. Orta Doğu'da çözüm için oluşturulan King-Crane-Kommisyonun aldığı karar olan, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan halkların, ya bağımsız olmaları ya da ABD mandası altına girmeleri görüşü İngiliz ve Fransızlar tarafından reddedildi (Anderson, 2013, 485-489).

1920'de Sevr Antlaşması ile Osmanlı imparatorluğu da Araplarla olan sınırlarından vazgeçmiş ve San Remo konferansı ile da bölgenin dağılımı yeniden düzenlenmiştir. Bu bölgeler sözde, sömürge değil yeni kurulan Milletler Cemiyetinin Mandasıydı (Aytepe, 2003:475). Bu tarihten itibaren burada söz konusu olan de facto kolonizasyondur. Bölgede egemen olan Fransızlar ve İngilizler, Milletler Cemiyetine yıllık olarak rapor göndermek zorundaydılar. Mandacılığın kolonizasyondan tek farklı olan yanı ise bu devletlere bir süre sonra bağımsızlıklarının verilecek olmasıdır. Bölgenin tarihsel sınırları Manda Güçleri tarafından yeniden çizilmiştir.

Mısır

Mısır tarım ürünleri bakımından özellikle Pamuktan dolayı İngiliz endüstrisinin ekonomik olarak itici gücü olmuştur (Owen, Pamuk, 2015: 48). Stratejik olarak Hindistana giden yolun kontrol edilmesi ve kömür ikmalinin yapılabilmesi önemliydi (Akyıldız, Kurşun, 2015:37). Sömürgecilik Mısırdaki her alanda devam ederken halkın ihtiyaçları göz ardı edilmiştir. Yeteri kadar okul açılmadığı için sınıflar aşırı kalabalıklaşmış ve standart düşmüştür. Devlet yeni mezunlarına yeni istihdam alanları yaratamadığı için işsizlik artmıştır. Mısır devlet sisteminde bir birinden bütünüyle ayrı yabancı laik sisteme göre kurulmuş okullar ile dini okulların bulunması toplumun kaynaşmasına değil ayrışmasına önemli rol oynamıştır. Fransızca öğrenmek için Fransa'ya gönderilen üst sınıfın çocuklarının toplumla bağları zayıflamıştır. 1952 yılında hür subaylar hareketiyle bağımsızlığını kazanan Mısır kolonizasyonun sancısını istikrarsız siyasal sistem ve kurumsallaşamamış ekonomik yapı ile çekmektedir.

Suriye

Suriye'nin aleyhine bütütülen Lübnan'a sahip olan Fransa, bu iki mandasındaki siyasetini geleneksel olarak Fransız yanlısı olan Maruni Hristiyan öğelerin Müslüman Arap nüfusa karşı güçlendirmesine ve desteklenmesine dayandırmıştır. Fransa himayesinin ilk günlerinden itibaren her iki ülkede de sömürgeci devlet gibi hareket etmiştir. Bu minvalde basına sansür uygulanarak ve milliyetçi hareketler kontrol altına alınmıştır. Bunun yanında Fransa Manda şartları gereğince her iki ülke içinde anayasa sözü vermişti. Fakat Fransa Suriye'de üniter bir devletin kurulmasının güç olduğunu düşünerek bu fikrini revize etme yoluna gitmiştir. Bu düşünce çerçevesinde Fransız ordusu bölgenin stratejik denetimini öncelikle başlatmıştır. Fransızlar ülkenin daha rahat yönetileceğini düşünerek ülkeyi özerk bölgelere ayırmıştır. Bu bölgeler Suriye ile birlikte, Fransız Halep Devleti, Fransız Alevi Devleti, Fransız Cebel-i Dürzi Devleti, Fransız İskenderun Sancağı, Fransız Büyük Lübnan Devleti gibi altı otonom bölgeden meydana gelmektedir (Okur, 139-140). Bu şekilde Dividei et imperi* politikası Orta Doğu'da uygulama imkânı bulmuştur (Mejcher, 2012:137). Lübnan'da ise 1926 yılında onlara neredeyse danışılmaksızın bir anayasa dayatıldı. Bu anayasa'ya devlet göre yönetim iki meclisli bir parlamento ve başbakanlıktan oluşacak ayrıca parlamento ve kabine üyelikleri dinsel aidiyetler temelinde dağıtılacaktı (Fraser, Mango, Mcnamara, 2011:361). Bu gelişmeler paralel biçimde Irak ve Ürdün yeni birer devlet olarak kurularak başlarına İngiltere'nin atadığı kimseler kral olmuşlardır. Böylelikle Sykes-Picot Antlaşması bu bağlamda sınır antlaşmazlıklarının mezhep/etnisyeye bağlı çatışmaların ve sömürgeciliğin temelini oluşturmuştur (Çetin,6).

Kolonyal güçler tarafından, geleneksel olarak kendilerinin bu bölgelerden çekilmek zorunda kaldıklarında kendilerine sadık yöneticilerin iktidara gelmelerini tercih etmişlerdir. Bunun yanında küresel güçlerin oluşturdukları bölgesel paktların (Bağdat Paktı vb.) kuruluşu askeri olarak işbirliğine ve güvenliği sağlamaya yönelik olduğu gibi önemli su yollarının ve petrol yataklarının denetimini de mümkün kılmıştır (Kürkçüoğlu, 2010:55-57). İsrail devletinin kuruluşu da ABD'nin Orta Doğu'da jeopolitik hamlesi olarak değerlendirilerek Arap Birliği'nin kurulmaması amacına hizmet ettiği ifade edilmektedir (Önder, 1980:131).

İran

İran'da 1953 yılında demokratik yollardan iktidara gelen Musaddık ilk devletin yeraltı kaynaklarını millileştirme yolunu tercih ederek emperyalist ülkelerle karşı geldi. Kamulaştırma kararları İngiliz ve Amerikalılar tarafında kaygıyla karşılanarak alternatif yollar denenmeye başlandı. Halk içinde Musaddık yönetiminin Demir Perde ülkeleri arasına kayacağı söylentileri çıkartılarak Musaddık yönetiminden rahatsız olan kesim İngiliz ve Amerikan ajanları tarafından harekete geçirildi. Bunun sonucunda bağımsız, özerk ve antiemperyalist politikalar güden Musaddık Yönetimini iktidardan uzaklaştırılıp onun yerine Emperyalist ülkelerle işbirliği yapan Şah rıza Pehlevi getirilerek ABD ve İran daha yakın müttefik ülke olacaklardı. Bu Amerika destekli darbe aynı zamanda 1979 yılında gerçekleşecek olan devriminin de nedeni olmaktadır (Yeğin, 2014:10).

1979 yılında meydana gelen İran İslam Devrimi Orta Doğu'yu ideolojik olarak önemli ölçüde etkilemiştir. İran devrimi görece seküler, muhafazakâr ve ABD destekli Şahı ortadan kaldırmıştır (Sluglett, 2011:308-311). Kurulan İslam devleti de ideolojisini sünni devletlere de ihraç etmek istenmiştir. Önceki yönetimin aksine yeni İran İslam Cumhuriyeti'ni Batı karşıtı politika izlemeye başlamış ve Orta Doğu'da bölgesel güç olmayı amaçlamıştır. Bölgedeki yerel yeni güç dengesi; muhafazakâr, batı yanlısı, sosyalist geleneğe bağlı olduğunu ifade eden ülkeler ile Şii ve Sünni İslami hareketlerden meydana gelmiştir (Khoury, 2013:73). Bölgedeki gerilim İran ve Irak (1980-1988) arasında Birinci Körfez Savaşına dönüşmüştür. ABD, İran devrim ihracı ve bölgedeki kendi çıkarlarının tehlikeye düşeceği endişesiyle Orta Doğu'da Status-quo'nun korunması için krallıklar ve Mısır'la ilişkilerini yoğunlaştırmıştır (Gerger, 2012:383-385). Soğuk savaş sonrası dönemde Orta Doğu Bölgesi'nde iki kutuplu düzeni son bulmuştur. Bunun yerine Ülkeler bir yandan küresel güçler tarafından önerilen stratejiler, diğer yandan ise devletlerin kendi ulusal, ekonomik, stratejik ve etnik yapılarının gerektirdiği politikalar izlemektedir (Uslu, 2003:184-186).

---

* Böl ve Yönet

Güç Mücadelesinin Yeniden Şekillenmesi

Soğu savaşın bitmesiyle Arap dünyasındaki ayrılıkların ve çatışmaların son bulması için umutlar artmıştı. Ancak 11 Eylül terör saldırısının faturasının Orta Doğu'ya kesilmesi ve Irak'ın yayılcılığının önlenilmesi amacıyla başlayan İkinci Körfez Savaşı Orta Doğu coğrafyasının bölünmesine neden oldu. ABD ve müttefiklerinin müdahale isteğine karşı bölge dışından olan kimi ülkeler de bölgeye müdahalenin hukuk dışı olduğunu vurguladılar Arı, 2004:607-608). Fakat bu Körfez Savaşı'nda da ülkeler kendi çıkarlarına göre taraflarını belirlediler. Çünkü ABD yardımlarını almanın en iyi yolu, Amerikan barışının sadık dostu olmaktı (Pappé, 2009:385). Başkan Bush yönetiminde uygulanmaya konulan Büyük Orta Doğu Projesi ile Fas'tan Pakistan'a kadar olan bölgede askeri, ekonomik ve politik alanlarda dönüşüm tasarlanmıştı. Stratejik açıdan önemli körfez ülkeleri bu demokratikleşme denemesinin dışında kaldılar. Reel güç politikası açısından Orta Doğu, tarihsel misyonuna uygun olarak, egemen gücün isteği doğrultusunda, dönemin ihtiyacına göre yeniden şekillendirilmiştir (Aras. 2004:40). Küresel çatışmaların Orta Doğu ölçeğinde yeniden yapılanması stratejik olarak güç mücadelesi bakımından kaçınılmazdır (Arıboğan, 2004:271:272).

Orta Doğu 2011 yılında kendini dönüştürme adına tarihsel bir fırsat olan ve temelinde yönetimlerin meşruiyetlerinin sorgulandığı Arap Baharı sayesinde yeni bir fırsat elde etmiştir (Oğuzlu, 2011:9). Arap Baharı gösterdiği etki bakımından İran tarafından kendi İslam devrimine benzetilmiş ve gelişen olaylar sayesinde, İran nükleer çalışmalarının uluslararası gündemden düşmesi için yoğun çaba göstermiştir (Sandıklı, Semin 2014:109). Orta Doğu'nun yeniden yapılanma süreci kendi dinamikleriyle gerçekleşmekten çok dışarıdan yapılan müdahalelerle olmaktadır. Uluslararası sistemin bir alt bölgesi olan Orta Doğu, ABD'nin tek belirleyici aktör olmadığı; Rusya, Çin, İran, Türkiye, Katar ve Suudi Arabistan'ın da müdahil olduğu çok boyutlu ve oyunculu bir alt sistem olduğu ifade edilebilir. İran, Irak'taki yönetim değişikliğinden, bölgesel gücünü arttırması bakımından, en çok yararlanan ülke olmuştur. Bu sayede bölgede oluşan güç boşluğundan kendine yakın olan Şii hareketleri yönlendirme imkânına kavuşmuştur. İran'ın sahip olduğu enerji kaynakları, jeopolitik konumu nedeniyle ABD ile İran Orta Doğu'da işbirliği yapmadığı sürece ABD'nin bölgede istediği barışı sağlaması mümkün olmayacaktır (Kessler, 2003). Fransız dış işleri bakanının ifadesi ile "ya biz İran'ı bombalayacağız ya da İran bizi bombalayacak" (Kouchner) pozisyonundan çıkış ancak ABD'nin İran ile yakınlaşması ile mümkün olacaktı. Dolayısıyla İran ve ABD yakınlaşması bölgenin yeniden yapılanması için yeni ittifakların kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. İran ve ABD arasındaki düşmanlıkları diğer uluslararası aktörlerin uzun zamandır kendi lehlerine kullanmışlardır. Kimi dönemlerde Rusya İran üzerinde ABD ile ilişkilerinde bunu stratejik çıkış noktası olarak değerlendirmiş ve tavizler elde etmiştir. Ancak ABD ve İran yakınlaşması bu durumu kullanılabilir olmaktan çıkarmıştır. 2013 yılından itibaren Rusya ve Çin'in daha fazla alanlarda iş birliğine gitmelerini İran ABD yakınlaşması ile ilişkilendirmek mümkündür (Özel; 2013). İran ile P5+1 arasındaki bir nükleer anlaşmada Orta Doğu'da dengelerin yeniden değişeceği ve İran'ın önemli bir güç kazanarak kendi potansiyelinin önündeki engelleri kaldırarak önemli bir aşamaya gelecektir. Dolayısıyla Orta Doğu'da yeni bir satranç oyunu başlamaktadır.

Sonuç

Her dönemin kendine özgü kuralları vardır ve genelde uyulması gereken sistemin kuralları ilan edilmektedir. Vestfalya Barışı, Viyana uyumu, Milletler Cemiyeti ve Soğuk Savaş dönemi gibi. Yine her dönemin bir kural koyucusu bulunmakta ve onun kuralları geçerli olmaktadır.

Orta Doğu'da Birinci Dünya Savaşından sonra doğan devletlerin büyük çoğunluğunda Fransız ve İngilizlerin etkisi görülmektedir. Osmanlı'nın bölgedeki gücüne paralel olarak etkinlik gösteren emperyal devletler kendi çıkar ve stratejilerine göre ülkeleri bölmüş ve yeniden istedikleri gibi inşaa etmişlerdir. Bu müdahalelerde birkaç faktör ön plana çıkmaktadır. Bunlar bölgenin tarımsal ürünlerinin sömürülmesi, petrolün çıkarılması, bölge insanının savaş deposu olarak kullanılması ve çatışma alanlarının miras bırakılması gibi. Birinci Dünya Savaşından sonra İngiliz ve Fransız diplomatlar daha önce mevcut olmayan devletler yaratıldılar ve bu devletleri birbirinden ayıran yapay sınırlar çizdiler. Bu sınırların herhangi bir mantıki açıklaması bulunmamaktadır. Yani arada ne bir nehir akmaktadır ne de bir dağ sırası bulunmaktadır. Bu nedenle bu devletlerin komşuluk ilişkilerinde sorun olmakta ve bölgesel çatışmaların kaynağını oluşturmaktadır.

Yüzyıl önce bu topraklarda kolonyalizmin temelleri atılırken aktör olan devletler Fransa ve İngiltere şimdi yerini ABD 'ye bırakmış görünmektedir. Rusya belki İstanbul ve Çanakkale boğazında hak idda etmiyor ama bunun yerine Laskiye ve Tartus ile Suriye'nin hamiliğini üstlenmektedir. Irak'ta terör grupları kendi adlarına ve vekâleten başkaları adına faaliyet gösterirken ABD barışı sağlayacağını ifade etmektedir. Bölgenin yüzyıl önce atılan etnisiteye ve aidiyete dayalı temeli günümüzde savaşların

kaynağı olmaktadır. Bu bakımdan kolonyal güçlerin varlıkları ulvi ifadelerle açıklanarak barış ve demokrasi inşaa edilmek istenmekte. Oysa barışın ve demokrasinin temeli yüz yıl önce yok edilmişti.

Kaynakça

Akyıldız, A. Kurşun, K. (2015) Osmanlı-Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi, -Filistin Basra Körfezi Kızıl Deniz, Kuzey Afrika- Diplomatik Belgeleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Altan, Ç. ,“Değişmeyen Düzenin Değişen Aktörleri: Suriye Olayına Tarihi Yapılardan Bakmak”, http://tasam.org/Files/Icerik/File/degismeyen_duzenin_degisen_aktoreri_suriye_olayina_tarihi_yapilarda_n_bakmak_c5d9a577-a611-42db-974d-7a6d169b205e.pdf

Anderson, S. (2013)“Lawrence in Arabia. War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East”, London, Anchor

Aras, B. (2004)“ABD'nin Orta Doğu Politikaları ve Filistin Sorunu”, Milletlerarası Orta Doğu, Kaos mu, Düzen mi? Konferansı, Yayına Hazırlayanlar, Ali Ahmetbeyoğlu, Recep Ahıskalı, Hasan Demiroğlu, Yahya Başkan, (Altan Matbaacılık, Tarih ve Tabiat Vakfı

Arıboğan, D. Ü. (2004), “Barışı Hayal Edemeyen Bölge; Orta Doğu”, Milletlerarası Orta Doğu, Kaos mu, Düzen mi? Konferansı, Yayına Hazırlayanlar, Ali Ahmetbeyoğlu, Recep Ahıskalı, Hasan Demiroğlu, Yahya Başkan, (Altan Matbaacılık, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı

Arı, T (2004),“Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diploması”, İstanbul Alfa Kitap

Aytepe, O. (2010) “Milli Mücadele'de Manda Sorunu ve Mustafa Kemal'in Yaklaşımı” Ankara Üniversitesi Türk inkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı 24, s. 475-486.

Duman, S. (2010) “Modern Ortadoğ'unun Doğuşu”, Doğu kütüphanesi, İstanbul

Fromkin, D. (2016) “Barışa Son veren Barış. Modern Orta Doğu Nasıl Yaratıldı?”, İstanbul, epsilon

Fraser, T.G. Mango, A, Mcnamara, R. (2011), Modern Orta Doğunun Kuruluşu, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, yeni Türkiye, Arap Milliyetçiliği, Siyonizm ve günümüzü hazırlayan Tarihsel Süreç, Çev. Füsün Doruker, İstanbul, mRemzi Kitabevi,

Gerger, H. (2012)“ABD, Orta Doğu ve Türkiye”, İstanbul, Yordam Kitap

Hourani, A. (2014) “Arap Halkları Tarihi “,çev. Yavuz Olagan, İstanbul, İletişim

Kessler, G. (2003) “U.S. Spurned Iran's Offer of Dialogue”, Washington Post, 2003,18.6.2006.<http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/article/2006/06/17/AR2006061700727.html> 10.11.15

Khoury, N. A.(2013),”The Arab Cold War revisited. The Regional Impact of the Arab Uprising”, in: Middle East Policy 2/2013, s. 73.

, B. “Ahmadinejad will französische Kriegswarnung nicht ernst nehmen” , Der Standart, 29. September 2007 <http://derstandard.at/3039777/Ahmadinejad-will-franzoesische-Kriegswarnung-nicht-ernst-nehmen> 10.11.15

Kürkçüoğlu, Ö. (2010) ”Türkiyenin Arap Orta Doğusuna karşı Politikası (1945-1970)”, Ankara, Barış Kitap

Mansfield, P. (2012) “Orta Doğu Tarihi”,Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul, Say Yayınları

Mejcher, H. (2012) “Zeithorizonte im Nahen Osten: Studien und Miscellen zur Geschichte im 20. Jahrhundert” Münster, LIT Verlag

Okur, M. A. (2012) “Emperyalizmin Orta Doğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye'de Fransız Mandası”, <http://yayinlar.yesevi.edu.tr/files/article/214.pdf> (28-06-2012) , s.139-140

Oğuzlu, T. (2011) “Arap Baharı ve Yansımaları”, Orta Doğu Analiz, Cilt: 3 - Sayı: 36, s.8-16.

Özel, M. S. (2013)“ABD'yi Kışkırtan Çift: Rusya-Çin” 15 Nisan 2013, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/rusya/2013/04/15/6949/abdyi-kiskandiran-cift-rusya-cin> 13.11.15

Önder, Z. (1980)“Saudi-Arabien. Zwischen islamischer Ideologie und westlicher Ökonomie”, Stuttgart, Klett-Cotta

Pappé, İ. (2019) “Orta Doğu'yu Anlamak, İstanbul”, NTV Yayınları

Sandıklı, A. ve Semin, A. (2014) “Arap Uyanışı Riskler ve Fırsatlar” Hasret Çomak, Caner Sancaktar(Ed), “Orta Doğu Analizi. İki kutuplu Sistem Sonrası Orta Doğu ve Arap Baharı”, İstanbul,Beta

Sluglett, P. (2011) “Sömürgecilik, Osmanlılar, Kaçarlar ve Bağımsızlık Mücadeşesi. Arap Dünyası, Türkiye ve İran”. Choueiri, Youssef. M.(Ed), Orta Doğu Tarihi, İstanbul İnkılap, Kitabevi

Uslu, N. (2003) “1980’lerden Günümüze Türk Amerikan İlişkilerinin Genel Seyri ve Temel Boyutları”, 1980-2003 Türkiye’nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları, (Ed.)Turgut Göksu, Ali Şen, Abdulkadir Baharçiçek, Hasan H. Çevik, Ankara, Siyasal Kitabevi

Owen, R, Pamuk, Ş. (2015)“ 20. Yüzyıl Orta Doğu Ekonomileri”i Çev. Ayşe Edirne, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları

Yegin, A. (2014) “ABD-İran Yakınlaşması: Gerçek mi, Hayal mi?”, SETA, Sayı 87, s.10

GÖÇ VE KİLİS’TE SURIYELİ ÖĞRENCİSİ BULUNAN OKULLARDAKİ DİN EĞİTİMCİLERİNİN PROBLEMLERİ

Immigration and the Problem of Religion Educators in Schools Which Syrian Students Attended in Kilis

Rıdvan DEMİR*
Yusuf OKŞAR**

Özet

Göç idaresinin 2017 yılına ait istatistiklerine göre Suriye’de devam eden iç savaş nedeniyle ülkelerinden ayrılmak durumunda kalan ve Türkiye’ye göç eden Suriyeli sığınmacı sayısı yaklaşık olarak üç milyonun üzerindedir. Göç konusunda sınıra yakın olması dolayısıyla bundan en çok etkilenen illerin başında Kilis gelmektedir. 2016–2017 eğitim/öğretim yılından itibaren Türk Milli Eğitim sistemine dâhil olmaya başlayan Suriyeli öğrenciler anasınıfından başlanarak 1. 5. ve 9. Sınıflarda öğrenim görmektedirler. Hazırbulunuşlukları açısından dil, eğitim ve yaşayış gibi farklı seviyelere ve özelliklere sahip olan öğrenciler Türkiye’deki eğitim kurumlarında bir takım uyum sorunları ile karşılaşmışlardır. Bu çalışmanın amacı, Suriyeli öğrencilerin öğrenim gördüğü okullarda görev yapan din eğitimcilerinin karşılaştığı problemleri çeşitli (Öğretim problemleri, mesleki yeterlilikler vb.) açılardan değerlendirilmesidir. Bu amaçla Kilis Merkezdeki okullarda görev yapan DKAB dersi başta olmak üzere din öğretimi ve eğitimi ile ilgili derslere giren ve sınıfında Suriyeli öğrenci olan 14 öğretmen ile görüşme yapılmıştır. Bu öğretmenlerin belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada elde edilen veriler de içerik analizi tekniği ile çözümlenerek sonuçlar sunulmuştur. Araştırma sonuçlarına göre Suriyeli öğrencilerin öğrenim gördüğü kurumlarda çalışan din eğitimcilerinin öncelikle Arapça dil yeterlilikleri açısından problem yaşadıkları tespit edilmiştir. Öğretmenlerin Suriyeli öğrencilerin din öğretiminde en az sorun yaşadıkları ders Kur’an-ı Kerim iken en fazla sorun yaşadıkları dersler DKAB, Temel Dini Bilgiler ve Arapçadır.

Anahtar Kelimeler; Din Eğitimi, Suriyeli, Göç, Mülteci, Öğretmen, Kilis.

Abstract

According to the statistics of the immigration administration for 2017, the number of Syrian asylum seekers who had to leave their country due to the ongoing civil war in Syria and migrated to Turkey is approximately 3 million. Kilis is at the head of the most affected people because of the close proximity to immigration. Syrian students who started to be included in the Turkish National Education system starting from 2016-2017 education / education started their education in the first, fifth and ninth grades In terms of their readiness, the students who have different levels and characteristics such as language, education and life have encountered a number of adjustment problems in educational institutions in Turkey. The aim of this study is to assess the problems faced by religious educators working in schools where Syrian students are studying, from a variety of perspectives (teaching problems, vocational qualifications, etc.). For this purpose, interviews were held with 14 teachers who were in Syrian school in the classes related to religious education and education, especially DKAB lessons in Kilis Central schools. In these teachers' criteria sampling method which is one of the purposeful sampling methods was used. The data obtained in the research are also analyzed by content analysis technique and the results are presented. According to the results of the research; It has been determined that religious educators working in schools where Syrian students have study, have problems primarily in terms of Arabic language proficiency. The lessons that teachers have the least problems in teaching religion of Syrian students are religious culture and ethics, Basic Religious Knowledge and Arabic.

Keywords; Religious Education, Syrian, Migration, Refugee, Teacher, Kilis.

---

* Yrd.Doç.Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, ridvandemir@mku.edu.tr

** Yrd.Doç.Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, yusufoksar@mku.edu.tr

Giriş

Suriye’de 6 yılı aşkın bir zamandan buyana devam eden iç savaş ülkeyi yaşanmaz bir hale getirmekle kalmamış milyonlarca Suriyeliyi başka ülkelere iltica/göç etmeye zorlamıştır. Yaşanan bu göç krizinden başta Türkiye olmak üzere birçok ülke etkilenmiştir. 2017 yılına ait istatistiklere göre Suriye’de devam eden iç savaş nedeniyle ülkelerinden ayrılmak durumunda kalan ve Türkiye’ye göç eden Suriyeli sığınmacı sayısı yaklaşık olarak üç milyon üzerindedir (Göç idaresi, 2017). Yine aynı verilere göre eğitim çağındaki birey sayısı bir milyonun üzerindedir. Bu rakam eğitim hizmetlerinden yararlanmak durumunda kalan çocuk sayının bir hayli fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Ülkemize sığınan mültecilere yönelik birçok alanda düzenlemeler yapılmıştır. Bu alanlar arasında eğitimle alakalı konuların özel bir yeri bulunmaktadır. Türkiye’nin 2011–2012 yıllarında eğitimle ilgili olarak, Suriyeli sığınmacıların kısa sürede geri dönecekleri varsayımıyla söylem ve politika geliştirdiği bu konudaki ihtiyacın öncelikle Geçici Eğitim Merkezleri (GEM) açılması yoluyla giderilmeye çalışıldığı görülmektedir (Aktaş, 2016:29). Türkiye’nin 21 ilinde 400’ün üzerinde Geçici Eğitim Merkezi’nde 325.000 Suriyeli öğrenci eğitim görmektedir (Unicef, 2017).

Bu konuyla ilgili olarak Milli Eğitim Bakanlığı tarafından “Yabancılar Yönelik Eğitim-Öğretim Hizmetleri” konulu bir genelge (2014/21) hazırlanmıştır. Bu genelgeye göre GEM’lerde verilen eğitimin amacı; göç ile gelen öğrencilerin ülkelerine dönmeleri durumunda eğitimlerini yarıda bırakmalarını sağlamak veya Türkiye’de öğrenimlerine devam etmeleri ve bakanlığa bağlı eğitim kurumlarına geçmek istemeleri durumunda, sene kaybı yaşamamalarını sağlamak olarak ifade edilmiştir (MEB, 2014). Ancak Suriye’de yaşanan iç savaşla ilgili devam eden belirsiz süreç ve iltica eden sığınmacı sayısının Türkiye’nin kabul edilebilir olarak açıkladığı rakamların çok üzerine çıkmasıyla birlikte eğitim noktasında daha kalıcı ve sürdürülebilir çözümler üretme yoluna gidilmiştir (Seydi, 2014: 276).

Bu çerçevede 2016–2017 eğitim/öğretim yılından itibaren Türk Milli Eğitim sistemine dâhil olmaya başlayan Suriyeli öğrenciler anasınıfından başlanarak 1. 5. ve 9. Sınıflarda öğrenim görmeye başlamışlardır. Hazır bulunuşlukları açısından dil, eğitim ve yaşayış gibi farklı seviyelere ve özelliklere sahip olan öğrenciler Türkiye’deki eğitim kurumlarına uyum sağlama süreçlerinde bir takım uyum sorunları ile karşılaşmışlardır. Özellikle sınıf düzenine, okula ve sınıf arkadaşlarına dolayısıyla okul kültürüne uyumun ortaya çıkardığı sorunlar eğitimin kalitesini de yakından ilgilendirmektedir. Öğrencilerin bu farklılıkları onlara eğitim veren öğretmenlerin durumunu da yakından ilgilendirmektedir.

Bilhassa iletişimin en önemli ögesi olan dil birliğinin olmaması bu problemleri derinleştirmiştir. Hiç şüphesiz Suriye’den Türkiye’ye yaşanan göç olgusundan en fazla etkilenen iller sınır bölgelerinde bulunan iller olmuştur. Bu durumun yaşandığı illerden birisi de Kilis’tir. Göç idaresinin 2017 yılı verilerine göre Kilis ilinde 125 binin üzerinde Suriyeli mülteci bulunmaktadır (Göç İdaresi, 2017). Bu verilere göre Kilis nüfus yoğunluğuna (%99) göre en fazla göçmen barındıran ilimiz durumundadır (Karadeniz, 2016: 93). Bu nedenle çalışmanın bu ilde yapılması tercih edilmiştir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Suriye’de yaşanan iç savaş sonucu meydana gelen olaylar (göç, sosyal, bireysel vb.) birçok krize neden olmuştur. Kriz anlarında bireylerin yaşam mücadelesinde kendilerine destek aradıkları görülmektedir. Din bu konuda tatmin edici cevaplar vermesi bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Böylesine bir çaresizlik içerisinde bulunan birey sığındığı bir liman olarak dini görebilmektedir (Sağır, 2014: 2). Yapılan bilimsel bir çalışmada Suriyeli sığınmacıların savaş sonucu çeşitli travmatik olayları tecrübe ettikleri, savaş ve işkence travması ile başa çıkarken dinden olumlu destek aldıkları ve eğitim düzeyi arttıkça olumlu dini başa çıkma etkinliklerine başvurmanın arttığı tespit edilmiştir (Sağır, 2014: 69). İnsanların savaş vb. yaşadıkları sıkıntılı süreçleri atlamada dini başa çıkma etkinliklerinin dolayısıyla bu bilgilerin onlara kazandırılmasında din eğitim-öğretiminin rolü çok büyüktür.

Göç idaresi 2017 verilerine göre ülkemizde kayıtlı Suriyeli 0–18 yaş arası birey sayısı 1.122,645’tir. Bu verilere göre eğitim çağındaki birey bir hayli fazladır. Eğitim noktasında ülkemiz olağan üstü bir çaba göstermiştir. Suriyeli sığınmacılara verilen eğitimle ilgili genel olarak (dil, oryantasyon, öğretmen ihtiyacı, müfredat, ders kitapları, materyaller, vb.) birçok sorun bulunmakla birlikte bu çalışmanın amacı Suriyeli öğrencileri bulunan din eğitimcilerinin eğitim ortamlarında yaşadıkları problemleri onların görüşleri doğrultusunda tespit etmektir. Bu konuda alan yazına bakıldığında neredeyse hiçbir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bu nedenle çalışmamız din eğitimine katkı sağlaması ve bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık tutması açısından önemlidir.

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu araştırma sınıflarında Suriyeli öğrencisi bulunan din eğitimcilerinin eğitim-öğretimde yaşadıkları problemleri belirlemek ve ayrıntılı bir biçimde ortaya koyabilmek amacıyla nitel desende oluşturulmuş olup nitel araştırma tekniklerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

Evren ve Örneklem

Bu araştırmada Suriyeli öğrencisi bulunan din eğitimcileri ile çalışılmıştır. Katılımcıların belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Eğitimcilerin belirlenmesinde ölçüt olarak, eğitimcilerin din öğretimi ile ilgili (DKAB, Temel Dini Bilgiler, Arapça, Kur'an-ı Kerim vb.) derslere giriyor olması ve Suriyeli öğrencisi bulunması dikkate alınmıştır.

Araştırmanın çalışma grubunu Suriyeli öğrencilerin yoğun olarak bulunduğu Kilis Merkezdeki çeşitli (Tablo 1) okullarda görev yapan 14 öğretmen ile görüşme yapılmıştır.

Tablo 1: Araştırma Yapılan Okullar ve Katılımcılar Hakkında Bilgiler

Öğretmenlerin Çalıştığı Kurumlar	Öğretmenler	Cinsiyet	Yaş	Branş
Gazi imam Hatip Ortaokulu	3	Erkek	32	DKAB
		Erkek	25	Arapça
		Kadın	26	DKAB
İl Özel İdare İmam Hatip Ortaokulu Kız-(GEM)	1	Kadın	25	DKAB
Cumhuriyet Ortaokulu	1	Kadın	38	DKAB
		Erkek	39	DKAB
Mehmet Uluğcan Ortaokulu	4	Erkek	33	DKAB
		Erkek	35	DKAB
		Kadın	30	DKAB
Eyüp Gökçe İmam Anadolu İHL (GEM)	2	Erkek	35	Arapça
		Kadın	26	DKAB
Kilis Anadolu İmam Hatip Lisesi (Erkek)	2	Kadın	23	İHL
		Kadın	24	Meslek Dersi
Ekrem Çetin Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi	1	Kadın	25	İHL Meslek Dersi
	Toplam:14	8 Kadın 6 Erkek		

Sınırlılıklar

Araştırmamız 2016–2017 eğitim-öğretim dönemi ve Kilis merkezde (Tablo 1) ki okullarda çalışan din eğitimiyle ilgili derslere giren 14 eğitmeni ile sınırlıdır.

Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada veri toplama aracı olarak nitel araştırmalardaki temel veri toplama araçlarından biri olan görüşme yöntemi kullanılmıştır. Yüz yüze yapılan görüşmelerde yarı yapılandırılmış görüşmeler ile

veriler toplanmıştır. Görüşme öncesi eğitimcilere çalışma hakkında genel bilgi verilmiş ve araştırmaya katılmak isteyen eğitimciler ile okul idaresinin uygun olarak gösterdiği yerlerde görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler araştırmacılar tarafından bire bir, yüz yüze yapılmış ve katılımcıların bilgisi dâhilinde ses kayıt cihazıyla kaydedilmiştir. Görüşme sürecinde ses kaydına ek olarak araştırmacılar tarafından not tutulmuştur. Görüşmeler yaklaşık 18-40 dakika sürmüştür.

Verilerin Analizi

Araştırmada verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu sebeple ilk olarak görüşmeler araştırmacılar tarafından bilgisayar ortamında yazılı hale dönüştürülmüştür. Daha sonra, araştırmada elde edilen tüm veriler birçok kez okunarak kodlanmıştır. Yapılan kodlamalardan ve araştırmacıların görüşmeler esnasında aldıkları notlar çerçevesinde araştırmanın amacına uygun olarak “dil ve iletişim sorunları”, “öğrenci kaynaklı sorunlar” olmak üzere iki tema belirlenmiştir.

Bulgular

Araştırmada elde edilen bulgular iki ana tema etrafında organize edilmiştir. Bu temalar “dil ve iletişim sorunları” ve “öğrenci kaynaklı sorunlardır”.

Dil ve İletişim Sorunları

Suriye’de yaşanan iç savaş nedeniyle ülkemize 3 milyonun üzerinde Suriyeli sığınmacı zorunda kalmıştır. Türkiye izlediği açık kapı politikası sonucunda ülkeye kabul ettiği Suriye vatandaşlarına tarafı olduğu uluslararası mülteci hukuku ve uluslararası hukuk teamülleri uyarınca “geçici koruma” statüsü vermiştir. Böylece Suriyeliler, ülkelerindeki durum normale dönünceye kadar Türkiye’de bir anlamda “misafir” konumunda barındırılmaya ve her türlü ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmaktadır (Seydi, 2014: 268). Gelen sığınmacıların ülkemizde karşılaştıkları ilk ve en önemli sorun dil farklılığıdır (Akalin, 2016: 2). Bireyin bulunduğu toplumda kendisini ifade etmesinin, diğer bireyler ile iletişim ve etkileşim kurmasının temel aracının dil olduğu düşünüldüğünde dil farklılığının hem sığınmacılar hem de ülke vatandaşları açısından birçok sorunu da beraberinde getirdiği görülmektedir. Dil sorunu sığınmacıların hem sosyal hayatlarında hem hizmet aldıkları çeşitli kurumlarda karşılarına çıkmaktadır. Bu kurumlardan bir tanesi de eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı okullardır (Uzun ve Bütün, 2016: 75).

Katılımcıların en sık dile getirdikleri problemlerin başında dil-iletişim, öğrencilerin Türkçe okuma-yazma ve anlama yeterliliğine sahip olmaması, dil bilgilerinin yeterli olmayışı vb. sorunlar gelmektedir. Eğitimcilerin büyük çoğunluğu bu konuda zorlandığını ifade etmiştir ÖT1, ÖT2, ÖT4, ÖT5, ÖT6, ÖT8, ÖT9, ÖT11, ÖT13, ÖT14. Katılımcılar bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmişlerdir:

ÖT4 “5. sınıflarda yaklaşık 40 Suriyeli öğrencinin DKAB dersine giriyorum. Derste en büyük engel dil problemi oluyor. Ben onların halk dili olan mahalli Arapçasını anlamıyorum. Kitabı olmadığından kitabı olsa anlayabilirim. Derste benim Arapçam mahalli olmadığından öğrencilerde beni anlamıyorlar.”

ÖT6 “Öğrenciler konuyu biliyorlar fakat anlayamadıkları için ifade edemiyorlar. En azından bunu Kur’an-ı Kerim dersi için söyleyebilirim. Türkçe problemini çözdükleri vakit sorun çözülür. Bende Kur’an-ı Kerim derslerine girdim orda öğrenci anlayamadığı için dersten de kopuyor aslında. Söylediğimi anlamıyor. Yoksa kendi dillerinden anlatmış olsak rahatlıkla anlayabilecek seviyedeler. Yazılıda düşük alsalar dahi gayet güzel okuyanların performans notunu yüksek vererek başarıları olmalarını sağladım”.

ÖT7 “Ama çocuklarda yazılıda sorun yaşanabiliyor. Sadece benim dersim için değil bütün derslerde bu sorun yaşanıyor. Çünkü Türkçeyi anlayamayanlar var yani okuyabildikleri halde orada ne demek istediğini anlamayanlar olabiliyor. Dilden kaynaklanan sebepler ile başarısızlık yaşanabiliyor. Uygulamada Kur’an-ı Kerim okuyabiliyor ama dilden kaynaklanan sebepler ile sorulan soruyu anlamadıklarından zorlanıyorlar en büyük problem bu. Aralarında çok iyi Türkçe bilenler var ama gerçekten hiçbir şey bilmeyenlerde var”.

Eğitimcilerin karşılaştığı dil ve iletişim kaynaklı sorunlar onların sınıfa hâkim olamamalarına ve dersin verimli işlenememesine de neden olabilmektedir.

ÖT4 “Sınıf içerisinde öğrenciler dile bağlı olarak anlamadığında yanında ki arkadaşıyla konuşmaya başlıyor sınıfın düzeninde bozulma meydana geliyor. Başarı oranı DKAB dersinde çok yüksek değil dersten bırakmıyoruz ama dersi anlamada ve yorumlamada sıkıntı yaşadıklarından başarı düşük oluyor”.

ÖT8 “DKAB derslerine giriyorum. 35 civarında Suriyeli öğrencim var. Temel problem çocuklar Türkçeyi bilmiyorlar. Türkçeyi bilmediklerinden dolayı haliyle konuştuğumuzu anlamada zorluk

çekiyorlar. Bundan dolayı mesela sınav olduğunda okuduğunu anlamıyor. Ben elimden geldiğince Arapça ifade etmeye çalışıyorum. Bazen sınavda hiç okuması olmayan bazı öğrencilere okuyorum o, bu şık diyor ben işaretliyorum. Sınıf içerisinde biz dersi anlattığımızda öğrenci kendisi anlamadığı için bu kez birbirleriyle konuşmaya başlıyorlar, gürültü yapıyorlar bazen böyle bir problem çıkıyor. Birebir ilgilenmek gerekiyor dil bilmediği için. Temel problem dil, dili aştığı zaman öğrenci derse katılmaya başlıyor. Diğer derslere göre din derslerine biraz daha yatkınlar. Mesela dua biliyorlar ezberleri kuvvetli ama duaların Türkçe anlamlarında sıkıntı yaşıyorlar bu konuda eksikler”.

ÖT9 “Türkçede sıkıntı yaşadıkları için bizim dersimiz sözel ağırlıklı, Türkçe bilmedikleri için anlatma konusunda karşı tarafa bilgileri aktarma konusunda biraz sıkıntı yaşıyorum. Arapça az çok biliyorum, anlıyorum ama konuşmayı bilmediğim için aldığım eğitim gerek ihl gerek üniversitede **yetersiz kalıyor**. Kitaptaki bilgileri okutmak yerine oradaki temel bilgiyi veriyorum, çünkü okuduklarını anlamıyorlar”.

ÖT11 “Asıl branşım Türkçe ama DKAB dersine giriyorum. 68 öğrencim var en çok Türkçeyi anlamadıklarından dolayı orda sıkıntı yaşıyorum. En büyük problem bu bizde. Dersi anlamada zorlanıyorlar. Hepsini değil tabi ama aralarında Türkçeyi çok iyi konuşanlar var. Çok sıkıntı olduğu zamanlarda onlar tercümanlık yapıyorlar”.

ÖT13 “Ortalama 25 Suriyeli öğrencimiz var. DKAB dersine giriyorum. En büyük problem dil problemi olduğundan sağlıklı iletişim kurulamıyor. Asgari düzeyde bir iletişim düzeyimiz var anlıyorlar ama konuşmıyorlar. İletişimsizlik sınıf yönetimine etki ediyor tabi iletişim kuramazsanız seni dinlemiyor netice oda bir çocuk. Ama benim ufak tefek uyarılarla bu problemi çözüyorum.”

ÖT14 “Hz. Muhammed’in Hayatı sözel ağırlıklı bir ders olduğundan dil ve iletişim açısından problem yaşadık. Konuşmada bir şekilde iletişim kurabiliyoruz ama tahtaya yazdığım kavramları algılamada, okuduklarını anlamada zorluk çekiyorlar. Buna bağlı olarak çocuk dersi anlamayınca dersten kopabiliyor. Sınıfa hâkimiyet azalıyor”.

Eğitimcilerin öğretimde en fazla problem yaşadıkları derslerden birisi Temel Dini Bilgiler dersidir. Bu dersin çok fazla sözel kavram ve terim barındırması nedeniyle Suriyeli öğrenciler tarafından anlaşılmadığı, sınavlardan başarılı olunması için ise bilgilerin ezberlenmesi yoluna gidildiği dile getirilmiştir (ÖT1, ÖT2).

ÖT1 “Temel dini bilgiler dersi için Hz Peygamber’in hayatıyla ilgili çok fazla bir bilgileri yok ama hadis bilgileri falan iyi. Terimler vs. değiştiği için anlarken çok zorlanıyorlar hatta bazen boş boş bakıyorlar anlayamıyorlar. Ancak çok temel basit, hayattan basit kelimeler ve örnekler ile ifade ederseniz ya da tahtaya yazmak suretiyle. Daha çok ezberlemek suretiyle işi yürütüyorlar. Başlangıçta Temel Dini Bilgiler dersinde daha çok zorlanıyorlardı, sınavda neyi soracaksam yazdırıyorum onu ezberliyorlar ve o şekilde sınava giriyorlar. Yani onları bir kitaptan sorumlu tutmak mümkün değil. Adeta soruları veriyoruz onlarda ezberliyorlar. Ama şimdi Türkçeleri bayağı gelişti bir yıl içinde. Kur’an-ı Kerim, Arapça gibi dersler de daha başarılılar, Temel Dini Bilgiler derslerinde ise daha az başarılılar çünkü bu derste Türkçe sözel ifadeler çok, soracağım soruları söylüyorum anlamlarıyla birlikte ezberleyerek sınavlarda yapıyorlar ve başarılı oluyorlar. Ancak daha çok yerden sorumlu tutsam ve anlama dayalı sorular sorsam daha başarısız oluyorlar”.

Eğitimcilerin ifadelerinden öğrencilerin anlamlı ve kalıcı öğrenmeler edinemediği bunun yerine dersin sınavından başarılı olmak için metinleri ezberleme yöntemine başvurdukları anlaşılmaktadır.

ÖT2 “Temel Dini Bilgiler dersinde anlatmakta güçlük çekiyor, benim Arapçam **yeterli olmuyor**, çünkü çok fazla amrice konuşuyorlar fasih yok. Anlatamadıkça bir yerden sonra vazgeçiyor ve öğrenmekte istemiyor. Kendini anlatamayınca çocuk hırçınlaşıyor özellikle H şubesinde bunu yaşıyorum”.

Bazı eğitimciler bu dersi anlatmada Arapçalarının yeterli olmadığını yaşadıkları güçlükleri zaman zaman Türkçesi iyi olan öğrencilere tercüme ettirmek suretiyle aşmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.

ÖT2 “9-G sınıfında (akademik olarak daha başarılı ve Türkçeyi daha bilen öğrencilerin bulunduğu sınıf) Temel Dini Bilgiler dersinde ben dersi anlatıyorum anlamadıkları kısımlarda Türkçeyi iyi bilen öğrencilere tekrar anlatıyorum ya da ana konuyu birkaç temel Arapça cümle ile anlatmaya, özetlemeye çalışıyorum daha sonra tekrar Türkçe anlatıyorum. Türkçesi çok iyi olan öğrenciler bile bu dersi tam anlamıyor çünkü çok fazla terim var. Benimde aşına olmadığım kelimeler hani Arapçaya çevirmeye kalksam da benim aldığım eğitim buna **yeterli olmuyor**.”

Aynı problem sınavlardaki başarıya da yansımış olduğunu ÖT2 “Sınavlardaki başarı açısından mesela Kelimeyi Tevhit ve Kelimeyi şahadeti 4 sınavdır soruyorum hala Türkçesini yapamıyorlar ya da yazmak istemiyorlar” şeklinde dile getirmiştir.

Dil ve iletişim açısından karşılaşılan bu sorun Arapça dersleri içinde geçerlidir. Öğrencilerin konuştukları dil ammice (Yerel lehçe) olduğundan bazı eğitimciler aldıkları Arapça dil eğitiminin Suriyeli öğrenciler ile iletişime geçmede ve ders anlatmada yeterli olmadığını dile getirmişlerdir. (ÖT2, ÖT4, ÖT5, ÖT6, ÖT8, ÖT9, ÖT11, ÖT13, ÖT14).

ÖT2 “90 Suriyeli öğrencinin dersine giriyorum. Arapça dersinde Arapçayı en iyi onların bildiklerini düşündükleri için bu yüzden yazıma bile kusur buluyorlar. Hocam şurada yanlışlık var yanlışlık dediği Şın’ın noktasını öyle koymamam gerekiyormuş farklı koymam gerekiyormuş vb. gibi. Yine mesela mahreç konusu onlar Arapça konuşurken mahreçli konuşuyorlar biz öyle öğrenmedik ona da kusur buluyorlar. G şubesinde çocuklar verdiğim metni çok güzel çeviri yapıyorlar ama I şubesinde Türkçeleri yeterli olmadığı için Arapça metni Türkçeye çeviremiyorlar bu yüzden Arapça yazayım Türkçeye çevirmeyim diyor öğrenci. Ama bize Arapçayı Türkçeye yönelik olarak anlatın dendi bende buna göre anlatmaya çalışıyorum. Açıkçası bu öğrencilere yönelik Arapçam çok **yeterli olmuyor**. Netice de ben bir Arap öğrenciyi Arapça öğretmeyi öğrenmedim ben bir Türk’e Arapçayı öğretmeyi öğrendim. Arapça dersinde karşılaştığım problemde bu.

ÖT12 “5-E diye bir sınıfımız var Suriyeli öğrencilerden oluşan 25 civarında öğrencim var. Arapça dersine giriyorum. Aslında benim çok ciddi bir sıkıntım olmuyor anlaşabildiğim için. Benim anlattıklarımı anlıyorlar, zaten bildikleri şeyler. Dil açısından problem şöyle oluyor ben fasihçe konuşuyorum onlar ise yerel dil ile konuştuklarından fazla iletişim şeyimiz olmuyor. Halk dili ile konuştuklarından bende halk dili hakkında bilgim olmadığı için bu konuda sıkıntı yaşıyorum. Bu hepsi için geçerli değil içlerinde anlaşabildiğim öğrenciler de var.”

ÖT14 “Öğrenciler ile iletişim kurmada dil açısından çok değil ama zorlandığım zamanlar oldu. Özellikle kavramların öğretilmesinde bu sorunu yaşadım. Türkçe bir kavram yazıyorum ama Arapçasını bende bilmiyorum. Sınıfı sözlükle geliyorum”.

Din Eğitimcileri Kur’an’ı Kerim dersi için dersin işlenmesi ve anlaşılması noktasında öğrencilerin anadillerinin Arapça olması ve Suriye’de önceki öğretim süreçlerinde bu dersleri almaları (Çalışkan, 2016: 255-258) nedeniyle çok fazla problem ile karşılaşmadıklarını, Kur’an dersinde (Anlama, Kıraat, Ezber vb.) genel olarak çok başarılı olduklarını belirtmişlerdir (ÖT1, ÖT3, ÖT5, ÖT6, ÖT7, ÖT10, ÖT14). Ancak bazı eğitimciler bu dersin yazılı sınavlarda öğrencilerin sınavda sorulan soruları anlayamadıklarından dolayı başarısız olduklarını dile getirmiştir.

ÖT5 “Bu çocukların evvela okuma, yazma problemleri var. Yani ben soruları hazırladığım zaman her ne kadar sorularımız dini içerikli de olsa çocuklar o yazılı metni anlayamadığından sorunun cevabını bilse dahi yapamıyor.. Mesela şeddeyi, tenvini öğretmişiz. Ama yazılıda sordüğümüzde hangisinde tenvin var diye cevaplayamıyor. Ben onu Arapça sorsam cevaplayabilecek. Hâlbuki aynı çocuk uygulamada Kur’an-ı Kerimi okuttuğumda sınıf düzeyinin çok çok üstünde güzel okuyor ve kuralı okurken uyguluyor. Fakat sınavda başarılı olamıyor. Buda beni üzen bir durum. Yani pratiği teoriye dökemiyor”.

Benzer bir durumu başka bir öğretmen ÖT7 “ Uygulamada Kur’an-ı Kerim okuyabiliyor ama dilden kaynaklanan sebepler ile başarısızlık yaşanabiliyor sorulan soruyu anlamadıklarından zorlanıyorlar en büyük problem bu” biçiminde ifade etmiştir.

Öğrenci Kaynaklı Problemler

Bazı eğitimciler öğretimde, öğrencilerden kaynaklı (okul kültürüne uyumsuzluk, Türkçe öğrenmeye direnç, Türk ve Suriyeli öğrenciler arasında ötekileştirme sorunları, erken evlilik düşüncesiyle eğitime soğuk bakmak, vb.) problemler ile karşılaştıklarını ifade etmişlerdir.

ÖT2 “Problem olarak en başta Türk okullarına uyum problemleri vardır. Okulun düzenine alışmaları sıkıntı yaşıyorlar. Mesela sınıf kapısını çalmak onlara galip geliyor, geç gelme alışkanlıkları var neden formayla gelmesi gerektiği, sınıfa tükürmemek gibi uyum problemleri var. 9-G’de kısmen aştık ama H ve I şubelerinde bu problemler hala devam ediyor. Mesela bayan hocalara diğer hocalara olduğu gibi saygı duymuyorlar”.

ÖT3 “60 civarında Suriyeli öğrencinin Kur’an-ı Kerim dersine giriyorum. Suriyeli öğrencilerimizin biraz uyum problemleri var. Geçen I. Dönem daha fazlaydı. II. Dönem daha uyum sağladılar. Derslere girip çıkmada, geç kalmada, devamsızlık problemi gibi konularda sorun yaşıyorlar.

Davranış problemleri var. Yani neden kaynaklanıyor bilmiyorum ama okul kültürünü benimseyememe söz konusu”

ÖT7 *“Sınıf içinde davranış olarak daha rahatlar, kendi ülkelerindeki alışkanlıkları burada da devam ettiriyorlar. O yüzden okul kültürüne alışmada sıkıntı çeken, nasıl davranması gerektiğini bilmeyen öğrenciler var.”*

ÖT13 *“Öğretmene bakış açıları bizimkilerden daha farklı. Otorite kabul etmeme istekleri var çocukların. Yani tam saygısızlık değil de saygı düşünceleri biraz farklı. Okul kültürüne uyum problemleri bayağı azaldı ilk dönem çok daha fazlaydı birbiri ile kavga edenler olurdu sen Türk’sün sen Suriyelisin diye bu aldıkları bir yıllık eğitim faaliyetleri neticesinde artık Türk arkadaşları ile kurdukları diyaloglar ile birazda Türkçeyi öğrendiler. Öğrenciler birbirine alıştılar bizde hepimiz Müslümanız, kardeşiz gibi dini öğeler, ifadeler kullanarak bunun aşılması için çalıştık ve çoğunlukla da aşıldı. Ancak bu çocuklarda bir Arap enaniyeti var. Türkçe öğrenmek istemiyorlar fakat biz bu sorunu onlara Türkçe öğrenmenin faydalarını öğreterek, dili öğrendiklerinde ileride ihtiyaç duyulan kimseler olabileceklerini tercümanlık vs. yapabileceklerini belirterek teşvik ediyoruz.”*

Öğrenciler arasında ilk başlarda çok sık karşılaşılan ancak zaman içerisinde gittikçe azalan ötekileştirme probleminin çözümünde din eğitimcileri genellikle dini referanslar kullanarak sorunun aşılmasında ve çözümünde etkin rol almışlardır.

ÖT1 *“Burada ki kız öğrenciler Türk öğrencilere daha çabuk uyum sağladılar. Ayrımcılık kısmen var ama ikinci dönem daha az öğretmenlerin de gayretiyle İslam kardeşliği vurgusu ile bu aşılıma çalışıldı.”*

ÖT4 *“Ötekileştirme ilk dönem oluyordu. Suriyeliler ve Türkler aynı sınıfta olmak istemiyorlardı. Hatta onları yan yana oturtmak istedik. Ama oturtmak istemediler. Asıl sıkıntı büyüdüklerinde olacak. II. dönem pek olmadı. Bu konuda gerek idare gerekse biz dini referanslara başvurarak hadislerden, Kuran’dan hepimizin kardeş olduğunu, bir ümmet olduğumuzu vs. dile getirerek bu konuyu aşmaya çalıştık. Suriyeli veliler Kız-erkek aynı sınıfta olmasını öğrenim görmesini istemiyor.”*

ÖT6 *“Öğrenciler arasında ayrımcılık ne kadar izah etsek de bazen olabiliyor. Arap sen gel, Arap sen git gibi ifadeler öğrenciler arasında olabiliyor. Biz bunlara müdahale ediyoruz. Din kardeşliği çerçevesinde telkinlerde bulunuyoruz.”*

ÖT8 *“İlk dönem birbirini kabul etmeme, dışlama vardı çocuklarda yavaş yavaş bu aşıldı. Kardeşlikten vurgu yaptık, hepimiz Müslümanız, kardeşiz, birbirimize sahip çıkmalıyız, Çanakkale de şehit olanlardan buradan da vardı Halep’ten de vardı gibi dini referansları kullanarak, öğüt vererek bunların aşılmasını sağlamaya çalıştık. Zamanla çözüleceğini düşünüyorum.”*

Erken yaşta evlilik Suriyeli kız öğrencilerin yaşadıkları en büyük sorunlardan biridir (Aktaş, 2016: 38–39). Bu sorun gerek eğitim seviyelerinin düşük olmasına gerekse eğitime mesafeli durmalarına neden olabilmektedir. Bu problemi eğitimcilerden birisi; ÖT11 *“Sorun ders açısından değil de onlar açısından olabiliyor. Öğrenmek istemiyorlar, dinlemek istemiyorlar öğrenciyle alakalı yani okusak ne olacak okumasak da olur, nasıl olsa evleneceğiz zaten düşüncesinde olanlar var. Hani bunlarda evlenme yaşı küçük ya, nişanlı olan vs. var”. Şeklinde dile getirmiştir.*

Din Eğitimcileri Kur’an’ı Kerim dersi için Örneğin İHL’de çalışan iki öğretmen Mushaflardan ve öğrencilerin Kur’an’ı Kerim’e bakış açılarından kaynaklı problem yaşadıklarını ifade etmişlerdir.

ÖT1 *“Öğrenciler genelde Suudi hatlı Mushaflara alışmış olduklarından bizim okuduğumuz Mushaflarda duraklarda ve secaventler’de bizim gibi durmuyorlar. Başlarken euzu besmelenin besmele kısmını söylemiyorlar ben uyardığım vakit yapıyorlar bunu.”*

ÖT2 *“Bizim derslerde kullandığımız hattımız onların alışmış olduklarından farklı en çok kızdığım şeylerden birisi mesela öğrenci Kur’an-ı Kerimi çizmiş karalamış bu yanlış diyor. Hâlbuki bizdeki asar işareti onlarda yok, hat farklı. Ama çok kolay bunun haram deyip reddetmeye gidebiliyorlar. Kur’an-ı Kerimin üstüne telefonumu koysam hocam ya haram diyorlar sürekli bu tür şeyler var günah, haram yasak gibi”.*

Eğitimcilerin karşılaştığı diğer bir problem ise öğrencilerin mezhep ve sünnet (hadisleri) anlayışlarında görülen farklılıklardır.

ÖT2 *“Temel Dini Bilgiler dersinde itikatta da bizi beğenmedikleri çok şey oluyor. Ben Hanefi mezhebine göre anlatıyorum (namaz, abdest vb) onlar ise şafi başlı başına problemimiz bu olmaya başladı diyebilirim. Bazen hadisleri çok kolay reddedip haram diyebiliyorlar. H ve I sınıfları istemiyorlar isteler yol kat edebileceğiz belki.”*

Sonuç ve Öneriler

Araştırma sonuçlarına göre Suriyeli öğrencisi bulunan din eğitimcilerinin eğitim ile ilgili problemlerinin başında dil ve iletişim kaynaklı sorunlar gelmektedir. Eğitimcilerin çoğunluğu Arapça dil yeterliliklerin öğrencilerle etkin bir iletişim kurmada çok yeterli olmadığını düşünmektedir. Eğitimciler göre öğrenciler her ne kadar diğer derslere nazaran din eğitimi ile alakalı derslere daha yatkın ve bu derslerden başarılı olsalar da içerisinde çok fazla Türkçe sözel kavram ve terimler barındıran (Temel Dini Bilgiler ve DKAB) dersleri anlamada güçlük çekmektedir. Bunun yanı sıra öğrencilerden kaynaklı (Ötekileştirme, Okul kültürüne uyumsuzluk, Türkçe öğrenmeye direnç, mezhep farklılığı vb.) çeşitli sorunlar yaşadıkları tespit edilmiştir. Ötekileştirme probleminin çözümünde din eğitimcilerinin İslam kardeşliği gibi dini referansları kullanarak sorunun çözümünde etkin rol aldıkları anlaşılmaktadır.

Çözüm önerilerini de şöyle sıralayabiliriz:

1- Dil ve iletişimden kaynaklanan problemlerin aşılması amacıyla; Din eğitimcilerinin Arapça dil yeterlilikleri noktasında yaşadıkları sorunların giderilmesi için hizmet içi kurslar düzenlenmelidir. Bu kurslarda öğrenciler ile daha rahat iletişime geçmelerini sağlayacak ammice Arapça dersi verilmez. Üniversitelerde ammice dersi seçmeli olarak vs. konulmalıdır.

2- Öğrencilerden kaynaklı problemlerin giderilmesi amacıyla; Suriyeli öğrencilerin okul kurallarına ve okul kültürüne uyum problemlerinin aşılmasında okullar tarafından rehberlik birimleri işe koşularak öğrencilerin yaşadıkları-yaşayacakları sorunlara yönelik seminerler verilmeli okula ve okul kültürüne daha rahat uyum göstermeleri sağlanmalıdır. Öğrenciler arasında yaşanan ötekileştirme probleminin giderilmesine yönelik etkinlik ve kültürel faaliyetler yapılmalıdır.

3- Öğrencilerin sahip olduğu itikadı-ameli mezhepler veya din algılarının neler olduğu konusunda bu bölgelerde görev yapacak eğitimciler bilgilendirilmez.

4- Öğrencilerin Türkçe okuma, yazma, anlama problemlerinin çözülmesi için erken yaşlarda Türkçe dil eğitimine başlanmalıdır. Ara sınıflarda öğrenim gören ve Türkçeyi anlamakta okumakta problemi olan öğrenciler için ek kurslar verilmek suretiyle var olan Türkçe yetersizlikleri giderilmeye çalışılmalıdır.

5- Ders kitabı veya materyal eksiklerinden dolayı yaşanan sorunlar nedeniyle MEB, il MEM tarafından eksikliklerin giderilmesi sağlanmalıdır.

Kaynakça

Akalın, A. T. (2016). *Türkiye'ye Gelen Suriyeli Göçmen Çocukların Eğitim Sorunları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Aktaş, A. (2016). *Türkiye'de Yaşayan Suriyeli Kadın Mülteciler: Kilis Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çalışkan, N. (2016). *Suriye'de Kur'an – Tefsir Çalışmaları ve Mülteciler Bağlamında İlmî Mirasın Günümüze Aktarımı Teklifler – Öneriler*, Route Educational and Social Science Journal, 3 (10) 252-265.

Karadeniz, M. (2016). *Kilis'te Yaşayan Suriyeli Sığınmacıların il Ekonomisine Etkisi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis.*

Sağır, Z. (2014). *Suriyeli Mültecilerde Dini Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Seydi, A, R. (2014). *Türkiye'nin Suriyeli Sığınmacıların Eğitim Sorununun Çözümüne Yönelik İzlediği Politikalar*, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 31, ss.267-305.

Uzun, E.M., Bütün, E. (2016). *Okul Öncesi Eğitim Kurumlarındaki Suriyeli Sığınmacı Çocukların Karşılaştıkları Sorunlar Hakkında Öğretmen Görüşleri*, Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi, Cilt:1 Sayı:1, ss.72–83.

Elektronik Kaynak

Göç İdaresi (2017). http://www.goc.gov.tr/icerik6/gecici-koruma_363_378_4713_icerik (25.10.2017)

MEB Temel Eğitim Genel Müdürlüğü (2014). "Yabancılar yönelik eğitim-öğretim hizmetleri genelgesi"(2014/21)http://mevzuat.meb.gov.tr/html/yabyonegiogr_1/yabyonegiogr_1.html (01.11.2017).

Unicef(2017)http://www.unicef.org.tr/files/bilgimerkezi/doc/Children%20of%20Syria_01.2007_TR.pdf (15.11.2017)

DİNİ ANLAMA METOTLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation On Religious Understanding Methods

Selim ÖZARSLAN*

Özet

Din, Allah tarafından gönderilmiş ilahi emirler bütünü olduğundan din alanında gerçeği ve hayrı, sadece Allah'ın irade ettiği ve kastettiği şey temsil eder. O zaman bu alanda gerçeğe ulaşmak için yapılacak olan şey ilahi muradı anlamak olacaktır. İnsanlık düşünce tarihinde olduğu gibi İslâm düşünce tarihinde de ilahî muradı, dini nassları, itikadî ve fikhî hükümleri anlama ve yorumlamada birbirinden farklı yol ve yöntemler ortaya çıkmıştır. Bu olgu öncelikle dini metinleri anlama ve ona göre hayatını düzenlemekle sorumlu olan insanın fitrî yapısının bir sonucudur ve doğal olarak karşılanmalıdır. Ancak bunu söylerken insanın ilahi muradı yahut dini metinleri anlamaya çalışırken hiçbir ölçü ve kıstasa bağlı olmadığını da kast etmediğimiz açıktır. Zira Allah tarafından en güzel bir biçimde yaratılan insan, akıl, irade ve yapıp etme gücüyle donatılmıştır. Bu değerli niteliklerle Allah tarafından tezyin edilen insan da, ilahî muradı ve Allah, kâinat ve beşerle ilişkin sorunları anlama ve yorumlamada bunlardan azami derecede istifade etmek mecburiyetindedir.

İslâm düşünce tarihinde Müslümanlar tarafından dini ve dinî nassları yani âyet ve hadisleri anlamada bir birinden farklı metotlar geliştirilmiştir. Bu metotların bazıları İslam dininin doğru ve gerçek bir tarzda anlaşılmasına, dinin insanların dünya ve ahiret mutlulukları için gönderildiği yönündeki amacına katkı yaparken diğer bazıları dinin bu amacından uzaklaşarak insanların birbirlerine üstün gelme ve egemen olma ihtiraslarına dolayısıyla zulüm ve haksızlık yapmalarına imkan tanımıştır. Bu metotları Selef veya Selefî Metot, Kelâmî Metot, Felsefî Metot, Tasavvufî-Sezgisel Metot ve Bâtınî Metot şeklinde saymamız mümkündür.

Günümüz Müslümanlarının karşı karşıya oldukları bu problemleri ancak gerçeğin dini metinler yanında aklî tefekkür ile bilinebileceğini, akla uymaz gibi görünen dini metinlerin yorumlanabileceğini öngören Kelâmî metot ile aşabileceğini düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Din, Metotlar, Dini Anlama Metotları, Değerlendirme.

Abstract

Since religion is the whole of divine orders sent by God, truth and charity in religion represent only what God has meant and meant. Then what is to be done to reach this reality in the field will be divine. Just as humanity is in the history of thought, in the history of Islamic thought, different ways and methods have emerged in understanding and interpreting divine religion, religion, faith and jurisprudence. This phenomenon is primarily a result of the philistine structure of the person who is responsible for understanding religious texts and organizing his / her life accordingly, and should naturally be met. But when we say this, it is obvious that we do not mean that we are not bound to any measure or criterion while trying to understand the divine or religious texts of man. For the person created by Allah in the most beautiful way is equipped with reason, will and power to do. The person who is decorated with these precious qualities by God is also obliged to enjoy at maximum level in understanding and interpreting the problems related to God, the universe and God.

In the history of Islamic thought, different methods have been developed by Muslims in the sense of religious and religious texts, ie sayings and hadiths. While some of these methods have contributed to the understanding of Islamic religion in a true and authentic way, while others have contributed to the purpose of sending religionists to the world and the hereafter, others have moved away from this purpose and allowed people to oppress and injure their willingness to prevail and dominate each other. It is possible to count these methods as Salaf or Salafî Method, Theological Method, Philosophical Method, Sufistic-Heuristic Method and Heretical/ Batni Method.

We think that today's Muslims can overcome these problems with the theological method, which can only be interpreted by religious thought as well as religious texts, and that religious texts that seem unconventional can be interpreted.

Keywords: Religion, Methods, Religious Understanding Methods, Evaluation

---

* Prof. Dr. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, ELAZIĞ/ TÜRKİYE e-mail: sozarlan1@firat.edu.tr

Giriş

Din, Allah tarafından gönderilmiş ilahi emirler bütünü olduğundan din alanında gerçeği ve hayrı, sadece Allah'ın irade ettiği ve kastettiği şey temsil eder. O zaman bu alanda gerçeğe ulaşmak için yapılacak olan şey ilahi muradı anlamak olacaktır (Topaloğlu, trs., 80). İnsanlık düşünce tarihinde olduğu gibi İslâm düşünce tarihinde de ilahî muradı, dini nasları, itikadî ve fikhî hükümleri anlama ve yorumlamada birbirinden farklı yol ve yöntemler ortaya çıkmıştır. Bu olgu öncelikle dini metinleri anlama ve ona göre hayatını düzenlemekle sorumlu olan insanın fitrî yapısının bir sonucudur ve doğal olarak karşılanmalıdır. Ancak bunu söylerken insanın ilahi muradı yahut dini metinleri anlamaya çalışırken hiçbir ölçü ve ölçüte bağlı olmadığını da murat etmediğimiz açıktır. Zira Allah tarafından en güzel bir biçimde yaratılan insan, akıl, irade ve yapıp etme gücüyle donatılmıştır. Bu değerli niteliklerle Allah tarafından tezyin edilen insan da, ilahî muradı ve Allah, kâinat ve beşerle ilişkin sorunları anlama ve yorumlamada bunlardan azami derecede istifade etmek mecburiyetindedir.

İslâm düşünce tarihinde Müslümanlar tarafından dini ve dinî nasları yani âyet ve hadisleri anlamada bir birinden farklı metotlar geliştirilmiştir. Bilindiği gibi metot, doğru bir tefekkür yoluyla sonuca ulaştıran şey” demektir. Müslüman âlimler dini metinlerdeki ilahi muradı anlamaya vesile olacak yol ve yöneme, tarîk, nahv, usûl ve minhâc isimlerini vermişlerdir (Cürcânî, 1416/1995, 141; Topaloğlu, 80). Bu metotların bazıları İslam dininin doğru ve gerçek bir tarzda anlaşılmasına, dinin insanların dünya ve ahiret mutlulukları için gönderildiği yönündeki amacına katkı yaparken diğer bazıları dinin bu amacından uzaklaşarak insanların birbirlerine üstün gelme ve egemen olma ihtiraslarına dolayısıyla zulüm ve haksızlık yapmalarına imkân tanımıştır. Bu metotları Selef veya Selefî Metot, Kelâmî Metot, Felsefî Metot, Tasavvufî-Sezgisel Metot ve Bâtınî Metot şeklinde saymamız mümkündür.

Müslüman birey ve toplumların dini anlamada kullandıkları bu metotlar, kimi Müslüman birey ve toplumları yaşadıkları zaman sürecinde tatmin etmiş olsa da bunlardan bazıları özellikle Bâtınî, Selefî ve yer yer Tasavvufî-Sezgisel metotlar günümüz için bazı zorlukları ve sıkıntıları da içinde barındırmaktadır.

Bâtınî Metot

Örneğin Bâtınî metot, ya da Bâtınî din yorumu, dinin açık ve belirgin olan temel ilkelerini bâtinî/ gizli anlam adı altında değiştirerek dinin hükümlerinin ortadan kalkmasına yol açmış, taraftarlarını dinin dünyevî ve uhrevî hedeflerinden uzaklaştırmış ve kendileri gibi düşünmeyenlere dünyayı yaşanamaz hale getirmiştir. İslam düşünce tarihinde Bâtıniler olarak bilinen Şia'nın İsmailiyye fırkası, dinin bir zahirî ve bir de bâtinî yönü olduğunu, dini gerçeklerin nasların zahirî, açık /literal anlamlarıyla değil de bâtinî yorumlarıyla anlaşılabilceğini, bunu da yani nasların gizli anlamlarını da sadece imamların bileceğini söyleyerek dinde ve İslam inançlarında şüpheyi başlatmışlar, nefsi ve indî yorumlarıyla Allah'ın dinini şiddet ve nefsi arzulara alet etmişler, güya din adına terör estirmişlerdir. Yine Selef metoduyla anlaşılın din yorumu, günümüz dünyasında Müslümanlara itikadî ve amelî-fikhî alanlarda sıkıntılara sebebiyet vermektedir. Günümüz Müslümanlarının karşı karşıya oldukları bu problemleri ancak gerçeğin dini metinler yanında aklî tefekkür ile bilinebileceğini, akla uymaz gibi görünen dini metinlerin yorumlanabileceğini öngören Kelamî metot ile aşabileceğini düşünmekteyiz.

Selefî Metot

İlk zamanlarda erken dönem İslam toplumunun dini anlama ve yorumlama yöntemini vurgulamak için kullanılan Selef veya Selefîyye kelimesi, daha sonraki / Muteahhir dönemde bu anlama ilave olarak, daha çok ilk dönem İslâm dünyasında “Ehlü'l-Hadis” veya “Ashabu'l-Hadis” olarak bilinen topluluğun inanç ve itikadî konulara ilişkin metodunu tespit etmek için kullanılmıştır. Nihayetinde Selefîyye kavramı, dinin anlaşılıp hayata geçirilmesinde sahabe ve tâbiînin metodunu benimseyerek itikadî meselelerin ispatında sadece nakli esas alıp aklî açıklama ve yorumlardan uzak duran yani inanca ilişkin konularda akla alan açmayan bütün gruplar için kullanılmıştır. Kur'an ve Sünnet'in zahirî naslarına, literal anlamına bağlı olan Selefîyye, Fıkıh'a ilişkin konularda yani muamelatla ilgili hususlarda ortaya çıkan yeni problemlerin çözümünü için akıl ve reye başvurmuşlarsa da, itikadî meselelerde akıl ve mantığa yer vermemişlerdir. Öyle ki akâid konuları üzerinde münakaşayı çirkin bulmuşlar, imanla ilişkin meselelerde aklî tefekkür ve tedebbürü bela saymışlardır. Çünkü onlara göre tevil, inançların ispatında kabulü mümkün olmayan zanna dayanmaktadır. İnançlar üzerinde aklî düşüncüyü, dinden uzaklaşmaya götüren, peygamberin sabit sünnetinden ve doğru yoldan çıkararak bir bidat olarak algılamışlardır. Bu sebeple Selefîyye sadece kendilerinin takip ettikleri yöntemin yani naslarda geçen her şeye tam teslimiyetle imanın Kur'an yolu olduğunu kabul etmişlerdir (Topaloğlu, 83). İmam Şafiî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhaveyh, Yahya b. Maîn gibi isimlerin başlattığı inanç/ akâid

konularındaki akli düşünceye karşı kabaran bu olumsuz ve düşmanca tavır (İrfan Abdulhamid, 2011,138-140), bazı zamanlarda zirve yapmışsa da¹ zaman içerisinde bazı kırılmalar da yaşayarak günümüze kadar gelme imkanını bulmuştur. İlahî sıfatlar konusunda zâfî ve fiilî sıfatlar ayırımını kabul etmeyip hepsini Allah'ın sıfatları olarak değerlendiren Selefiyye mensupları, yedeyn /iki el (Sâd, 38/75, vech /yüz (Rahman, 55/26-27; Bakara, 2/115, 272, ayn /göz (Kamer, 54/14; Tûr, 52/48; Hûd, 11/37), kabza /avuç (Zümer, 39/67), istivâ /yönelmek, kurulup oturmak (Araf, 7/54; Yunus, 10/3; Ta ha, 20/5), ityân/ mecî /gelmek (Fecr, 89/22), cenb /yan (Zümer, 39/56), gurb /yakınlık (Kâf, 50/16), nûr (اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ) Nûr, 24/35), rahmet (إِنَّ رَحْمَةَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ) Arâf, 7/56)ve gazab (وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ) Al-i İmrân, 3/112) gibi Kur'an-ı Kerim ve bazı hadislerde yer alan ve Allah'ın yaratılmış varlıklara benzerliğini çağrıştıran haberi sıfatları² da Allah'ın zâtına uygun manalara yorumlamaksızın te'vilsiz kabul etmişlerdir (Şehristânî, trs., 79).

Bu durum Selefî metodu ya da selefî din anlayışını benimseyen Müslüman bireylerin zihninde Zat-ı Bâri'yi insana benzeyen bir varlığa dönüştürmüş, insanbiçimci /antropomorfist bir tanrı tasavvurunu ortaya çıkarmıştır. Böyle bir Tanrı tasavvuru, Allah'ın dışındaki her şeyin sonradan olduğu (İbn Hümam, 1317/1899, 28-29) ve “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur” (eş-Şûrâ, 42/11) ayeti mucibince İslam'ın getirdiği Allah anlayışına (tevhit) aykırıdır. İslam'dan öncede teşbihe yönelerek Tanrıyı insana benzetenler olmuştur. Yahudiler'in Karâiler fırkası da Tevrat'ta teşbihe delalet eden birçok lafız bulunduğundan hareketle Tanrı'yı insana benzetmişlerdir. İslam toplulukları içinde de bazı Şia fırkaları bazı imamlarını Allah'a benzeterek gulûv ve aşırılığa, bazıları da Allah'ı yaratıklarından birine benzetmek suretiyle taksire yönelmişlerdir (Şehristânî, 80).

Günümüzde Selefî metotla dini anladığını söyleyen veyahut da Selefî din anlayışını gerçek İslam anlayışı olarak sunmak isteyen siyasî dinî grup ve zümreler ortaya çıkmış ve bunlar dini yayma veya kendi varlıklarını koruma adına şiddet ve terörü yöntem olarak benimsemişlerdir. Hâlbuki İslâm, barışı ve adaleti dinin temel unsuru sayan son ilahî dinin adıdır. Bu sebeple İslâm'la anarşi, şiddet ve terör bağdaşamaz ve bağdaştırılmaz. Zira terör eylemlerinde zorlama, şiddet ve baskı asli ilkedir (Komisyon, trs, 161; Özarslan, 2001, 370). “Radikal İslâm” adı altında İslâm'ı ve bazı Müslümanları teröre bulaştırarak İslâm'ı dünya kamuoyunda olumsuz bir şekilde tanıtan bu selefî inançlı cihadist gruplar, Kur'an'da kâfirlere karşı cihat etmeyi emreden ayetleri, içinde buldukları kontekstlerden kopararak anlamışlar, savaş ve şiddet olarak yorumlamışlardır. Yine Kur'an'da isyan, cinayet gibi belirli fiilleri işleyenlere karşı verilen bedeni cezalar da (“Allah ve Resûlüne karşı savaşanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri, ya asılmaları yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut da buldukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyadaki rüsvaylığıdır. Onlar için ahirette de büyük azap vardır.” Maide, 5/33) bağlamından saptırılarak şiddet unsuru olarak lanse edilmektedir. Böyle bir din yorumunun, dünyanın küreselleşmeye doğru hızla savrulduğu günümüzde, İslâm'ın evrensel mesajının anlaşılmasına büyük ölçüde engel teşkil ettiği gözlenmektedir. Oysaki İslâm'da savaş değil, barış esastır; temel prensiptir. Kur'an'da sulh yani barış övülmüştür: “Es-Sulhu hayrun./ Sulh (barış, uzlaşma) (daima) hayırlıdır...” (Nisa, 4/ 128.)

Kelâmî Metot

Dini anlamada nassın yanında akla da yer veren her ikisini dinin temelini koyan yöntem ise Kalam metodudur. Kelamcılarının takip ettiği bu metot, gerçeğin dini metinler yanında akli tefekkür ile bilinebileceğini, akla uymaz gibi görünen dini metinlerin yorumlanabileceğini kabul etmektedir. Çünkü Kur'an'ın birçok yerinde akli kullanmak/ nazar, tefekkür, tedebbür ve i'tibar emredilmiştir (Al-i İmrân, 3/191; En'am, 6/75; A'râf, 7/185; Haşr, 59/2; Gâşiye, 88/8-17). İslam'da dini akideler üzerindeki akli tefekkür Kalam ilminin de kurucusu sayılan Mutezile ve onların öncüsü sayılan Kaderiyye ve Cehmiyye ile başlamış (Taşköprüzâde, 37; İrfan Abdulhamid, 140), daha sonra Ehl-i Sünnet'in itikadi ekollerinden olan Eş'arilik ve Matürîdilik ile devam ettirilmiştir. Ancak dini anlama da Ehl-i Sünnet kelamcıları, akıldan daha çok nakle bağlı kalmışlardır. Kalam metodunu kullanan Mutezile ise semiyât konularından

¹ Örneğin orta dönem Selef bilginlerinden olan İbn es-Salâh eş-Şehrizî (643/1245) çıkardığı fetvada felsefe ve mantığın aleyhinde bulunmuştur: “Felsefe hafifliğin, çözümlenin temelidir. Şaşkınlığın sapıklığın özüdür, haktan ayrılanın ve çöküntünün görüldüğü yerdir. Kim felsefe ile uğraşsa onun gözleri, üstün burhanlarla apaçık delillerle desteklenmiş olan temiz şeriatın güzelliklerine kör olur. Mantığa gelince o da felsefeye girer. Şerre giriş de şerdir. Mantıkla meşgul olmak, öğrenmek ve öğretmek, şeriatın sahibinin mübah gördüğü şeylerden değildir. Sahabe, tabiîn, müctehid imamlar ve selef-i sâlihînin içinde hiçbiri bunu mübah saymamışlardır.” İbn es-Salâh eş-Şehrizî, Fetâva, 1938, 34-35' den nakleden İrfan Abdulhamid, İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları, Çev. M. Saim Yeprem, TDV. Yayınları, Ankara, 2011, s. 151.

² Kur'an-ı Kerim ve bazı hadislerde yer alan ve Allah'ın yaratılmış varlıklara benzerliğini çağrıştıran sıfatlardır. Bunlara kaynağı nakil ve haber olmasından dolayı haberi sıfatlar denilmiştir.

olan ahirete ilişkin hususlarda bile akli öncelemiş ve nakli tevil ederek adeta ötelemiştir. Yine Kalam yöntemiyle Allah'ın birliğine ve zâtına hanel getiren haberi sıfatları içeren naslar, akli tefekkür süzgecinden geçirilerek tevil edilmiş ve Allah'ın zatına uygun manalara ulaşılmıştır. Dinin inançla ilgili bütün nasları, aklın ve akli tefekkürün ışığında anlaşılma çabasıdır. Nazar ya da akli tefekkür bilinmeyen elde etmek için bilinenleri uygun bir biçimde işlemekten ibarettir ve kalam ilminde birçok bilginin dayanağını oluşturmuştur. Akıl iyi/ hayır ile kötüyü/ şerri, güzel ile çirkini ayırt eder. Ancak dinin esaslarını /Usulu'd- din'i oluşturan Kalam ilminde mesâil olarak bilinen ana ilkeleri belirlemeyeceği gibi haram, helal ve farz gibi dini metinlerin belirleyeceği hususları da kendi başına ve bağımsız olarak belirleyemez. Kalam metodu veya diğer adıyla dini metod da aklın ve mantığın geçersiz sayabileceği hiçbir şey yoktur. Ancak aklın bulamadığı şeyler olabilir. Din bunları açıklar tebliğ eder, akıl da tasdik eder benimser. Öyle ki akıl vahyi destekleyen, vahyin/naklin getirdiği esas ve hükümlerin amacını anlayan bir aracı konumundadır. Böylece akıl vahyin yol göstermesiyle hatadan kurtulmuş olur. Bu metod aynı zamanda orta yolcu /telifci ve eklektik bir metottur. Allah'ın muradını ya da hakikati bilmede sadece nakle dayanan Selefi Metod ile gerçeğin sadece felsefi kıyas ve akli tefekkürle bilenebileceğini söyleyen felsefi metodun bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Onun için de Allah'ın muradını ya da hakikati bilmede Allah'ın insanlara gönderdiği vahyi ve Allah'ın insanlara bahsettiği bir başka lütfü olan akli esas aldığından gerçeğe ulaşmada en güvenilir metod olarak kabul edebiliriz.

Tasavvufi-Sezgisel Metod

Tasavvufçuların takip ettiği Tasavvufi-Sezgisel metoda göre ise Allah'ın muradı veyahut hakikat/gerçek sadece sezgi ve keşif yoluyla bilinebilir, zevk-i sofîye uymayan dini metinler/ naslar te'vil edilebilir. Tasavvufçularca benimsenen sezgiye dayanan keşif (içe doğma) ve ilham metodu, ilhamın herkes tarafından kullanılması ve kontrol edilmesi mümkün olmadığından ve ilhama mazhar olacak kişinin de hata ve günahattan korunmuş yani masum olmadığından kalamcılarının çoğunluğu tarafından kabul edilmemiştir. (Mâtürîdî, trs., 6; Pezdevî, 1988, 12).

Kur'an'da yalnızca bir ayette geçmekte olan ilham kavramı, insanın benliğine hem manevî zaafının hem de güçlerin yüklendiğini bildirmektedir: “*Nefse kötülük duygusunu ve takvasını (kötülüğün sakınma yeteneğini) ilham edene and olsun ki nefsinin arındırarak kurtulmuştur*”. (eş-Şems, 91/8. *قَالَتْهَا فَجُورَهَا وَتَقْوَاهَا*) Tasavvuf literatüründe vasıtasız olarak doğrudan Allah'tan alınan bilgi olarak tanımlanan ilhama keşif, mükaşefe, muhadara, müşahade, feth, feyz, bevâdih, levâih, tavârik, vâridât, havâtır, vâkıa, irfan ve marifet gibi isimler de verilmiştir (Kuşeyri, 1991, 207-210; Kara, 1995, 129 vd). İlhami bilgi vasıtası olarak kabul edenler sırasıyla Şîiler, Bâtîniler ve sûfilerdir.

Bir mananın feyz yoluyla kalbe ilkası (Taftazânî, 1991, 12) olarak tanımlanan ilham, bir şeyin doğruluğunu bilme sebeplerinden değildir (Nesefî, *Metnü'l-Akâid*, 1991, 1). Aynı zamanda mutasavvıfların ilahi kaynaktan aldıklarını söyledikleri ilham zihni karışıklık ve evhamlardan ibaret olabilir. İlahi kaynaktan feyz yoluyla geldiği düşünülen ilhamın vehimlerden uzak oluşu nasıl bilinecektir? İlhamın bilgi kaynağı olabileceğini düşünen bazı bilginler bile onun bilgi ifade edebilmesi için evhamdan uzak oluşunu bilebilme şartına bağlamışlardır. Zira onlara göre de ilhamın kaynağı her zaman ilahî olmayabilir.³ Bu şekilde düşünenlere göre vahiy herkes için bilgi kaynağı iken, ilham halk için bilgi kaynağı olmadığı gibi başkalarını bağlayıcı da değildir (Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, 12). İlham bilgi kaynaklarından sayılmadığı gibi rüya yoluyla elde edilen bilgiler de kesin bilgi ifade etmez. Kalamcılar rüyaların çoğunu batıl bir hayalden ibaret görmüşler bu sebeple de onlara güvenilemeyeceğini belirtmişlerdir. Görülen rüyaların bazıları doğru çıksa da bunlar rüyayı gören için bir anlam ifade edebilirse de başkaları için bir anlam ifade etmez ve delil olamaz.

Felsefi Metod

İslam filozofları ise hakikatin felsefi kıyasla bilenebileceğini, felsefi ve akli gerçeklere uymayan dini metinlerin ise yorumlanmasını yöntem olarak benimsemişlerdir. İslam düşünce tarihinde kalamî metod gibi akli ve felsefi düşünceye dayanan felsefi metodun gelişmesine zemin hazırlayanlar da Mutezile bilginleri olmuştur. Emeviler devrinin sonlarına doğru başlayan eski Yunan ilimlerin içinde bulunan felsefeye ait konularda tercüme edilmeye başlamıştı. Felsefi eserlerin tercümesinin sonucunda İslam dünyasında akli ve felsefi düşünce gelişmeye başlamış ilk İslam filozofu el-Kindî (252/866) akli ve felsefi düşüncenin öncüsü olmuştur. Ondandır bir asır sonra Fârâbî (339/950) peşinden de İbn-i Sinâ (428/1037) ile İslam felsefesi ve düşüncesi doruk noktasına ulaşmıştır. Selefiyye'nin ve Kalamcılarının özellikle Ebu'l-

³ Gazali, Razi, Amidi gibi kalamcılar nazar ve istidlal söz konusu olmaksızın ilhamla yakini ve kat'i bilgilerin elde edilebileceğini kabul ederler. Ancak ilhami vehimlerden ayırarak onu ayet ve hadisle kontrol etmelidir. Bu şekilde kabul edilen ilham bile dinler ve mezhepler konusundaki tartışmalarda ölçü olarak kabul edilmez. (Bkz. İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kalam, Ümran Yayınları, Ankara, 1981, 35-36).

Hasan el-Eş'ari'nin yaptığı gibi İslam filozofları da özellikle de İbn Rüşd, kendi takip ettikleri metodlarını Kur'an metoduyla birleştirmeye çalışmışlardır. Eş'ari'ye göre dinin aslı kaynağı olan ne Kur'an, ne de Hz. Peygamber dini aklı istidlalle anlamayı yani nazar etmeyi terk etmiş değildirler. İnce ve dakik bir akli tefekkürle incelendiğinde bidat gibi görünen bu düşünsel çabanın öğelerini Kur'an ve sünnette bulmak mümkündür (Eş'ari, 1952, 88; Topaloğlu, 88).

Filozoflar da Kur'an'ın insanları dine davet metodlarıyla - hikmet, güzel öğüt ve cedel⁴ - kendi metodları arasında bağlantı kurmuşlardır. Hikmet, filozofların kesin akli delil olarak kabul ettikleri burhâna, güzel öğüt Selefiyye'nin yöntemi hitâbete, cedel de kalamcıların nazar ya da aklî tefekkür metoduna denk gelir. Bilindiği gibi kalamcılara göre nazar, bireyin bilgi veya zann-ı galibe ulaşmasını sağlayan fikir/düşüncedir. (Cüveynî, 1413/1992, 25). İnsanlar kabiliyetleri yönünden farklıdır. Bazıları kesin öncüllerden oluşmuş kıyas olan burhandan anlarken, bazıları güzel öğüt ve hitabetle aydınlatılır, diğer bazıları da cedel yani tartışma yöntemiyle ikna olur yahut susturulur. Öyleyse Kur'an bütün bu metodları kapsam alanına almış olmaktadır (İbn Rüşd, 1985, 110-111).

Bu metodların hepsini yani selefi, kelmâ ve felsefi yöntemleri doğru kabul etmek dolayısıyla bu yöntemleri kabul eden çeşitli inanç ekollerinin kurtuluş çerçevesi içinde bulunduğunu belirtmek mümkünse de bu yöntemlerin kabul ettiği açıklamalar içinde birbirine uymayan öğeler de bulunmaktadır. Birbirine aykırı şeyleri doğru kabul etmek ise elbette mümkün değildir (Topaloğlu, 88-89).

Hakikati yahut gerçeği bilmede felsefi metodu benimseyen İslam filozoflarında, el-Kindî (ö. 252/866) hariç genelde Kur'anî akılcılıktan daha çok Eski Yunan akılcılığı hakim olmuştur. Din daha öncede açıkladığımız gibi Allah tarafından gönderilmiş ilahi bir kanundur ve kaynağı vahiydir. Dini nasrlardaki Allah'ın maksudunu bilip anlamada ilk yapılacak şey dini metinleri esas almaktır. Eflâtun (m.ö. 427-347) ve Aristo (m.ö. 384-322) gibi Eski Yunan filozoflarının temsil ettiği felsefi sistemlerde ise gerçeği bilmede hareket noktası mutlak akıldır, vahiy yani nakil değildir. Dolayısıyla Eski Yunan filozoflarının benimsediği akılcılıkla İslam dininin temel inanç meselelerini gerçek manasıyla anlamak, yorumlamak ve onu yaşama geçirmek pek mümkün gözükmemektedir. Sadece akla dayanan felsefi düşünüş yahut metodun, dinî inanç ve değerler alanında bütün insanları tatmin etmesi olası gözükmemektedir. Çünkü mutlak aklın her zaman ilahî maksudu bilmesi yahut onunla bağdaşması mümkün değildir.

Sonuç

Sonuç olarak İslam ya da Allah'ın maksudu olan hakikat, ne yalnız nakil, ne yalnız akıl, ne yalnız keşif ya da sezgi ile bilinebilir. Ancak o akıl ile nakil, akıl ile kalp, vahiy ile akıl arasında kurulan doğru ilişkiyle bilinebilir. Akıl ya da aklî tefekkür değerli bir bilgi kaynağıdır fakat Allah'ın yaratma sırlarını bütünüyle bilip kavrayamayacağından vahiy ile aydınlandıktan sonra ilahî maksudu anlamaya namzettir. Nakil de dilin taşıdığı bazı sınırlılıklardan ve yaratana yaratılmışlara benzetmek gibi zaatlardan ancak akli düşünce sayesinde kurtulabilir. Bu da Kelmâ metodu işaret etmektedir.

Kaynakça

- Cürcânî, Seyyid Şerif Alib. Muhammed, *Kitabu't-Ta'rifât*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1416/1995.
- Cüveynî, Ebi Meâlî Abdulmelik, *Kitabu'l-İrşâd Kâvâti'l- Edilleti Fi Usuli'l-İ'tikâd*, Thk. Esad Temim, 1413/1992.
- Eş'ari, Ebul-Hasan, *Risâletu İstihsanu'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm*, nşr. Richard J. MacCarthy, Beyrut, 1952.
- İbn es-Salâh eş-Şehrizîrî, *Fetâva*, 1938, 34-35' den nakleden İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. M. Saim Yeprem, TDV. Yayınları, Ankara, 2011.
- İbn Hümâm, *Kitab el-Müsâyere*, (*Kemaleddin İbn Ebû Şerif'in el-Müsâmere'si ve İbn Kutluboğa'nın Hâşiyesi* ile birlikte) Bulak, 1317/1899.
- İbn Rüşd, *Felsefe- Din İlişkileri, Faslu'l-makâl ve el-Keşf an minhâci'l-edille*, Haz. Süleyma Uludağ, Dergah Yay., İstanbul, 1985.
- İrfan Abdulhamid, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. M. Saim Yeprem, TDV. Yayınları, Ankara, 2011.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, Ümran Yayınları, Ankara, 1981.
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1995.

⁴ "Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğüt (mevızayı hasene)le ve en güzel mücadele (cedel) biçimiyle davet et." (Nahl, 16/125).

- Komisyon, *Türkiye'de Anarşi ve Terörün Sebepleri ve Hedefleri*, Ankara, trs.
- Kuşeyri, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risalesi*, çev. S. Uludağ, İstanbul, 1991.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Kitabü't-Tevhid*, Thk. Fethullah Huleyf, İskenderiye, trs.
- Nesefî, Ebi Hafs Ömer b. Muhammed, *Metnü'l-Akâid*, (Kelam İlmi ve İslam Akaidi içindeki orijinal metin, Haz. Süleyman Uludağ,) İstanbul, 1991.
- Özarlan, Selim, "Terör ve Kelami Perspektiften İslam'ın Teröre Bakışı", *F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C:11, Sayı: 2, Elazığ 2001.
- Pezdevi, Ebu'l-Yusr Muhammed, *Usuli'd-Din* (Ehl-i Sünnet Akaidi), Çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, 1988.
- Şehristânî, Ebi'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmet Fehmi Muhammed, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, trs., I-III.
- Taftazânî, Saduddin, *Şerhu'l-Akaid*, (Kelam İlmi ve İslam Akaidi içindeki orijinal metin, Haz. Süleyman Uludağ,) İstanbul, 1991.
- Taşköprüzâde, *Miftahu's-Seâde ve Misbâhu Darı's-Siyâde*, II, 37.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yay. 4. Baskı, İstanbul, trs,

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMLERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEMİYEN ŞARKİ ANADOLU DEMİRYOLU PROJESİ

Eastern Anatolian Railway Project That Could Not Be Realized in The Late Era of Ottoman Empire

İbrahim YILMAZÇELİK*
Sevim ERDEM**

Özet

Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi'nde Rusya'ya yenilmesi sonucu Batılı Devletlerin araya girmesiyle, Berlin Antlaşması imzalanmıştı. Bu Antlaşma her yönüyle, Osmanlı Devleti için büyük bir yıkım olmuştur. Antlaşmanın 61. Maddesine dayanarak, Batılı Devletler Ermeni meselesi doğrultusunda Anadolu'daki bazı vilayetlerde ıslahat yapılmasını istemekteydi. Bu konuda, İngiltere, Fransa ve Rusya 1895'te hazırladıkları önerileri, Osmanlı Devleti'ne tebliğ etmişlerdir. Osmanlı Devleti bu dönemde Anadolu Şark Vilayetlerini kalkındırmak için çaba sarf etmekteydi. Çünkü tarihi süreç içerisinde, Anadolu'nun bu coğrafyası, yeryüzü şekilleri ve coğrafi faktörlerden dolayı, birçok imkândan mahrum kalmıştı.

Meşrutiyet döneminin önemli icraatlarından biri de, Şarkî Anadolu Demiryollarının inşası ve işletilmesi için müzakereleri başlatmasıdır. Bu imtiyaz için çok fazla miktarda başvuru yapılmıştır. Şarkî Anadolu Demiryolu Hattı güzergâhı için düşünülen birinci hat; Sivas'tan başlayıp, Harput, Diyarbakır ve Bitlis'ten geçerek, Van Gölü'nün kuzeyinden veya güneyinden Van'a doğru uzanan hat olup, yapılan müzakerelerde, bu hattın daha karlı ve kazançlı hatlar olduğundan, bu güzergâh onaylanmamıştı. İkinci güzergâh ise Sivas olmayıp, Harput'tan başlayıp, Ergani, Diyarbakır ve Bitlis'ten geçerek, Van Gölü'nün kuzey veya güney sahilini takiben Van Vilayeti'ne ulaşacak veya Van Gölü'nden yapılacak vapur ulaşımı vasıtasıyla uzatılacaktı. Ayrıca hat, Harput'tan ayrılıp, Ceyhun Vadisi'ni takiben, Yumurtalığa ve Harput-Van hattında tayin edilecek bir noktadan, Musul-Kerkük ve Süleymaniye'ye gidecekti. Bu çalışmada, Meşrutiyet döneminde ele alınan ancak gerçekleştirilemeyen, demiryolu projeleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ulaşım, Demiryolu, Meşrutiyet, II. Abdulhamid

Abstract

After Ottoman Empire's defeat by Russia in the 1877-1878 Ottoman-Russian War, the Treaty of Berlin was signed with the mediation of the Western States. With all its aspects, this treaty was a great destruction for Ottoman Empire. The Western States requested reforms in some provinces in Anatolia in line with Armenian issue depending on the Article 61 of the treaty. In the scope of this issue, England, France, and Russia have declared their proposals to Ottoman Empire in 1895. The Ottoman Empire used to try to develop Eastern Anatolian Provinces during this period. This region of Anatolia has been deprived of many opportunities due to landforms and geographical factors throughout the history.

One of the important works of the Constitutional period was to initiate negotiations for the construction and operation of the Eastern Anatolian Railways. Too many applications were made for this privilege. The first line planned for the Eastern Anatolia Railway Route used to start from Sivas, follow through Harput, Diyarbakır, and Bitlis and reach to Van from the north or south of Van Lake. Because there were more profitable and advantageous lines, this route was not approved in the negotiations. The second route used to start from Harput, not from Sivas, follow through Ergani, Diyarbakır, and Bitlis and would reach to Van Province via following the northern or southern coast of Van Lake, or by ferry transportation on Van Lake. The line would leave from Harput and go to Yumurtalık through following Ceyhun Valley. And also, the line would extend to Mosul-Kirkuk and Süleymaniye, starting from a location to be assigned on the Harput-Van line. In this study, the railway projects that were discussed but not realized during the Constitutional period were examined.

Keywords: Ottoman, Transportation, Railroad, Constitution, II. Abdulhamid

* Prof. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, ELAZIĞ
iycelik@hotmail.com

** Yrd. Doç. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, BİTLİS

Giriş

Batıya açılma, sadece Osmanlı Devleti'nin ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Osmanlı yöneticilerinin, Avrupa kültürüne duyduğu ve Lale devrinde somut örneklerini vermeye başlayan batıya yöneliş, başta Fransa olmak üzere merkantilist Avrupa ülkelerinin genişleyen üretim ve ticaret hacminin gerek duyduğu, yeni pazarlar bulmak amacıyla Doğu'ya yönelmesiyle de karşılık bulmuştur.

Bölgelerarası ticaret önemli bir değişme göstermiş, tarımsal ürünlerin Avrupa'da hızla gelişen endüstrinin talebi sonucu, dış ticarete kayması mal akımı ilişkilerinde ve yönünde önemli bir değişime sebep olmuştur. Bu işleyiş kendi akım sistemini de birlikte getirmiş ve XIX. yüzyıl sonunda yeni bir ulaşım teknolojisinin ürünü olan demiryolunun Anadolu'ya girişi bu şartlarda gerçekleşmiştir. Osmanlı devletinde, Tanzimat'tan beri özellikle bayındırlık alanında büyük bir gayret ve ilerleme görülmektedir. Bu ilerleme, Meşrutiyet döneminde de artarak devam etmiştir. Ancak bu ilerlemeye sekte vuran önemli unsurlar bulunmaktaydı. Devlet bütçesinin yetersiz oluşu, bu gelişimi engelleyen en önemli unsurdu. Belli harcamalardan kesinti yapılırsa bile Avrupa'nın kara ve deniz alanındaki gelişmelerini takip etmek, devlet bütçesinin içerisinde bulunduğu bu mali durumla imkânsız gibiydi. Hatta gün be gün ihtiyaçlar artmakta, devlet bütçesindeki açıklar da fazlasıyla artış göstermekteydi (BOA., *Y. EE.*, 12/33, Miladi 1877)¹.

Devlet bütçesinin yetersiz olduğu göz önüne alınarak, Osmanlı tebaasının nasıl geliştirilebileceği, refah düzeyinin ve saadetinin nasıl değişebileceği ve memleketin servetinin nasıl artırılabilirliği sorularına cevap aramak gerekmekteydi. Bu dönemdeki en önemli meselelerden biri de ulaşım nakliyesinin oldukça güç şartlarda yapılabilmesidir. Halkın elinde bulunan mal ve eşyanın fiyatı, alındığı yerden gittiği iskeleye kadar, 3-4-5 hatta daha yukarı miktarda pahalıya gitmekte, ancak köylünün eline geçen para oldukça az olmaktaydı. Oysa nakliyeye verilecek hız ile köylünün elinde daha fazla kazanç kalacak ve ticareti ve ziraatı daha da geliştirecekti. Halkın elinde bulunan servet, yıllık olarak biraz daha artacak, belki de bu artış 3-4 misli kıymetinde olacaktı. Nakliyenin sağlayacağı fayda, sadece bununla da sınırlı değildi. Demiryolu, geçtiği güzergâhtaki arazinin kıymetini de artırmaktaydı. 100 kuruş etmeyen arazi, ulaşım ile 300 kuruş kıymet hâsil ederek, serveti biraz daha artıracaktı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa sermayesi kendisine mahalli kullanım alanları aramakta ve ülkemize çok sayıda nafia alanında yapılacak yeni tesisler için birçok sermayedar, imtiyaz talebinde bulunmaktaydı. Sanayi İnkılabına geçişle birlikte hammadde ve pazar arayışına giren emperyalist devletler, XIX yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devletinden demiryolu imtiyazı alabilmek için uğraş vermişlerdir. Bu devletler farklı gereksinimler ile demiryolu imtiyazı alma gayreti içine girmiş olmakla beraber, Osmanlı topraklarında bulunan zengin petrol yataklarını içine alacak şekilde nüfuz alanlarını genişletmeye çalışmışlardır. İngiltere ve Fransa gibi devletlere XX. yüzyılın başında Chester Projesi ile Amerika da dâhil olmuştur.

Bu dönemde, çok sayıda devlet gibi Amerika da kendi imal ettiklerini korumak amacıyla, Gümrük Kararnamesi'ni ilan etmiş, dışarıdan kendi ürettiği mal türünde olan ürünlerin girişine engel olmuştur. Bu da Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'ne olan ihtiyacını fazlasıyla artırmaktaydı. Osmanlı Devleti bu durumdan istifade etmiş, kötü şeylerden iyi sonuçlar çıkmasına örnek teşkil edecek bu durumda, ülkenin bayındırlaşmasına imkân sağlamıştır. Osmanlı idarecilerine göre, sermayedarlar ülkemizde yer bulamadıkları takdirde, Afrika ve Asya ülkelerine müracaat fikrine düşeceklerdi ve dolayısıyla bu fırsatı kaçırmamak gerekiyordu (BOA. *Y. EE.* 12/39, H. 22 Rebiü'l-evvel 1308/24 Teşrin-i evvel 1306-5 Kasım 1890). Ancak şu gerçek de göz ardı edilmemeliydi. Osmanlı Devletinin bu sermayeye yani Avrupa sermayesine ihtiyacı olmasının yanı sıra, Avrupa için de Osmanlı Devleti oldukça önemliydi (BOA. *Y. PRK. TNF.*) 2/18, H. 1305 L. 12 -22 Haziran 1888)².

¹ "...Memâlik-i Mahrûsâ'da şömendiferler tahdid edilse de bu husûsâtın Memâlik-i Avrupa kısmında icrası Rus Muharebesi neticesi olarak husûle gelememiş ve el-yevm Asya-yı Osmânî için dahi bir muntazam plan görülememiştir..."

² "...Mösyö Kaula İzmîd'den Ankara'ya kadar mümtedd olan hatt üzerinde icrâ etdirdiği istikşâfâtın neticesini hak-pâyı hazret-i padişâhiye bi'z-zât 'arz ve takdîm ederek şu icrâ at-ı ibtî dâ'îye ile hatt-ı mezkurun keşf defterleri hakkında irâdât-ı şâhâneye tahsil etmek arzusunda bulunduğu lütf ve inâyet-i mekkâre-i şâhâneleri Mösyö Kaula bendeleri hakkında yine bâ-dirîğ buyurulduğu takdirde mumâ-ileyh kendisini en mes'ud ve bâhtiyâr bezgân-ı mülükânenen 'add eyleyeceği gibi menâfi-i devlet husûsunda ibrâz-ı hîdmeti ve sadakat olunduğundan... vebî'l-hasr-ı emr ve irâdât-ı şâhânelerine hazır ve amâde bulunduğuma arz-ı cera it olunur ol babda emr ve fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir".

İmtiyaz sırasındaki *Teminat Sistemi* devlet bütçesi için önemli bir açık oluşturmakla birlikte başka çare de görünmemektedir³. Demiryolu ve tramvay gibi vesaire taşımacılık imtiyazlarında, teminat akçesi taahhüdü, Devlet hazinesine büyük bir yük olmakla birlikte, bu taahhüdün dehşet verdiği ölçüde korkunç olmadığı da görülecektir. Zira devletin sözü, hattın tamamlanmasından sonra başlamaktaydı. Tabii ki, ilk senelerde hat iyi çalışmayıp halkın kullanım alışkanlığı kazanmasına kadar devlet açık vermekteydi. Ama kısa süre sonra görülmüştür ki, demiryolları sayesinde aşar geliri artış göstermiştir. Dolayısıyla daha çok üretilecek daha fazla vergi verilecek ve bu artış sürekli olarak devam edecekti.

Belki de devlet için hiçbir gelir sağlamadığı yerden bile hâsılat alınarak, bütçeye katkı sağlanmış olacaktır. Devlet ilk başlarda fedakârlıkta bulunmuş olsa bile, zaman içerisinde bu açık kapanmış olacaktır. Devletin demiryolları konusundaki en büyük fedakârlığından biri 1878’te kumpanyaların kurulum aşamalarında, *Dâhili ve Gümrük vergisinden* muaf tuttuğuna dair kanun yayınlamasıdır (BOA. (T.) 2302, 15 Şubat 1293 -27 Şubat 1878, s. 96)⁴. Ancak devlet daha sonraki yıllarda çıkardığı kanun ve nizamlarla bu muafiyetliklere sınırlamalar getirmişti (BOA. T. 2302, 11 Eylül 313 -23 Eylül 1897, s. 95)⁵.

Zamanla kilometre teminatının yerini başka bir muafiyet almıştır. ilk defa Samsun’dan Sivas’a kadar inşa edilecek demiryolu imtiyazını alan Mösyo Döparşink, yeni bir teminat türü ortaya atmıştı. Buna göre bölge, aşar vergisinin fazlasının yarısına (%50) ortak olmuştur. Devlet buradan yarı miktarda aşar vergisi dahi elde edemezken, bu imtiyaz sayesinde imtiyaz sahibi bir an evvel kar elde etmek için yolu tamamlayacak ve aşar vergisi ne kadar fazla olursa imtiyaz sahibinin eline de o kadar miktardaki kazanç geçecekti. Demiryolları, Osmanlı tebaasının ve hazinesinin menfaatine hizmet eden ortak mal durumundaydı. Bu sebeple demiryolların sağlayacağı menfaati göz önüne alarak, devlet halkına yeni bir vergi koymaktan geri kalmamıştır.

İmtiyaz projelerinin birçoğunda çeşitli muafiyetlikler ve haklar talebinde bulunanlar olmaktadır. Bazen devlet, teminat olarak güzergâhlarda bulunan maden, taş ocakları ve ormandan istifade hakkını da taahhüt olarak vermekteydi (BOA. Y. EE. 12/39, H. 22 Rebiü’l-evvel 1308/24 Teşrin-i evvel 1306-5 Kasım 1890). Bazen de 40-60-100 kilometrelik alandaki arazinin kullanımına izin verebilmekteydi. Arazi kullanımları sırasında mukavelenamelerde, bu arazinin hangi amaçla kullanılacağı açıkça belirtilmekteydi (BOA. Y. PRK. TNF. 6/73, Tarihsiz). Devletler arasındaki kıyasıya rekabet, bu dönemde demiryolu hatlarına da yansımıştı. İmtiyaz sahibi Devletler sık sık kendi hakları dâhiline yakın yerlerde, bir başka devlete aynı nitelikte veya farklı nitelikte hakların verilmesine engel olmaya çalışmışlardır.

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı topraklarında en fazla yabancı sermaye yatırımı demiryolları sektörüne yapılmıştı. Oldukça karlı bir yatırım olan demiryolu imtiyazı ile Batılı devletler ülkede bulunan ucuz hammaddeden istifade etmişler, demiryollarının yapımından sonra yatırım yaptıkları bölgenin ihtiyacına göre hammadde ve gıda maddelerinin üretimini artırarak ihracat yapma imkânını bulmuşlardır. Osmanlı Devleti’nin topraklarında demiryolu yapmak için ilk girişimi başlatan İngiltere olup, 1850’lerden itibaren Batı Anadolu’da etkinliğini artırmıştı. 1890’lı yılların başından itibaren de Fransa’nın, Suriye ve Filistin’de etkinliğini artırdığı görülmüştür. Yine aynı dönemde İzmit-Ankara ve Eskişehir-Konya ile XX. yüzyılın başında Bağdat Demiryolu yapımının başlaması ile birlikte bu devletlerin arasına Almanya’da katılmıştı. XX. yüzyılın başında ise Chester Projesi ile Amerika da bu devletlere dâhil olmuştur (Özer, 2010: s.288-289).

Meşrutiyet Devri Demiryollarının İşleyiş Sistemi

Demiryolu Yapımında İzlenecek Yollar

Osmanlı Devleti, ülke genelinde ulaşım alanında yapacağı hizmetlerde, ilk olarak teminatlarda, kilometre garantisi taahhüdünü vermişti. Ancak devlet, zamanla teminat akçesine yeni alternatifler bulmakta gecikmeyecektir. Bunlardan biri de imtiyaz usulü garantisidir. Ulaşım alanında imtiyaz talebinde bulunanların talepleri, ilk başta Nafia Nezaretince değerlendirmeye alınmakta, bir mahzur görülmediğinde talep müzakere edilmekteydi. Herhangi bir iki noktada, demiryolu yapımına karar verilmiş ise Nafia nezareti genel masrafı hesap ettirirdi. Bu hesaplama yapıldıktan sonra,

³ Osmanlı devletinin sözleşme yaptığı demiryolu inşa ve işletmesi kumpanyalarının istihkaklarının kilometre garantisi üzerinden gelirlerinin ödenmesi işi, Düyun-u Umumiye idaresince yerine getirilmekteydi. Kilometre teminatına haiz hatlar: Selanik-İstanbul, Selanik-Manastır, İzmir-Kasaba ve uzantısı, Anadolu Demiryolu hattıdır. Teminatsız hatlar ise: İzmir-Aydın ve uzantısı, Mersin-Adana, Yafa-Kudüs, Mudanya-Bursa ve Beyrut-Şam-Havran hatlarıdır.

⁴ “...Temiryolu ve müteferri’âtının inşa’at-ı ibtidâ’iye ve tevsî’atı için her nereden olursa olsun celb edilen edevat her guna dâhilî vergüden ve gümrük resminden mu’afdır...”

⁵ “...Bi’l-umûm Umûr-u Nafi’a Şirketlerince inşa’atı hitâm bulduktan sonra celb olunacak edevat ve malzeme-i inşa’iye resm-i gümrüğe ta’bidir...”

müteahhidin taahhüdüne karşılık olarak %10 kadar zam yapılıp, bu iki hesaptan sonra ortaya çıkan toplam üzerine faiz kararlaştırılırdı. Müteahhit hattın tamamını ya da kısmî olarak açtıkça kararlaştırılan miktardaki faizi aşar vergisinden alırdı.

Hatlar işlemeye başladıkça, elde edilen gelirin gayr-i safi %45'i işletme masrafı olarak imtiyaz sahibine verilirdi. Ancak %45'lik miktar da taahhüt edilen faizi karşılayamazsa, devlet fazla aşardan tamamlamak zorundaydı. Geriye kalan %55'lik miktar da devlete ait olurdu. Ancak elde edilen kazanç beklenilenden fazla çıkarsa, devlet ve imtiyaz sahibi bu miktarı aralarında pay edeceklerdi. Devlet demiryolu imtiyazında, İşletme sahibine bu sistemle masraf ve genel kazancın faizini de verecekti. Demiryolların muhafazası için tayin edilecek iki komiserin maaşı, devlet tarafından karşılanırken, oluşturulacak teftiş komisyonlarının üyelerinin masrafı ise imtiyaz sahibine ait olacaktı. Devlet verdiği imtiyazı 30 yıldan sonra ihtiyaç duyarsa, şartnamedeki şartlara uygun olarak satışını yapabilecekti. Eğer 30 yıl dolmadan satmak isterse, geriye kalan yıllar için faiz üzerine %1 zam yapılarak devlet satışı gerçekleştirebilecekti (BOA. Y. EE. 12/39, H. 22 Rebiü'l-evvel 1308/24 Teşrin-i evvel 1306 -5 Kasım 1890).

Devlet eliyle yapılması önemli olanlar ile memleket ahalisi tarafından yapılacak demiryolu inşasında, kendilerinin hissedar olmasıyla yapılacak demiryollarında iki yol izlenilmekteydi:

İlk yolda, talip veya devletçe lüzumu görülen demiryolu hattının iki nokta arasındaki masraf, Nafia Nezareti tarafından belirlenmekteydi. Masraf belirlendikten sonra faizi ve devlet hazinesine ödenmesi gereken yıllık miktar belirlenerek, ona göre müteahhide yapılması için verilirdi. Yıllık gelir ve faizlerin belirlenmesinden sonra, aşar fazlasından ne miktar alınacağı da tespit edilerek, Düyun-u Umumiye'ye ödenecek meblağ da belirlenmiş olurdu. Tabii ki aşar fazlası ne kadar olursa, Düyun-u Umumiye'ye olan borç da o kadar çabuk bitirilmiş olacaktı.

Bir diğer yol ise, istifade edecek vilayet, sancak ve kaza halklarının, devlete ait öşür miktarını, Maarif ve Nafia Bütçesi'ne yarım öşür fazladan tahsil ederek, ödeme yapmasıdır. Ancak burada da yine devlet aşarın fazlasının yarısını ve demiryolu hâsılatıyla birlikte Borçlar Dairesi'ne teslim etmekteydi. Daire, kendisine teslim olunan bu miktarlardan inşaat masrafını çıkartarak, kalanı hazineye tahsis ederek yüklenici aracılığıyla hizmetin yapılmasını sağlamaktaydı. İlk yıllarda demiryollarından gelen kazanç faize gidiyor gibi görünürse de aşar geliri artıkça ve devamlı oldukça faiz miktarı cüzi bir hale gelecekti (BOA. Y. EE. 12/39, H. 22 Rebiü'l-evvel 1308/24 Teşrin-i evvel 1306 -5 Kasım 1890).

Demiryolu İnşasında Dikkat Edilmesi Gereken Unsurlar

Demiryolların inşasında dikkati çeken ilk şart, hattın yapılacağı bölgenin, askerî harekete elverişli olmasıydı. Ticaret de elbette ki önemliydi. Ancak askerî alanda sağlayacağı menfaat, ilk sırada yer almaktaydı. Devlet demiryolları yaptırırken, güzergâhları kendi isteği doğrultusunda tayin etmek için çaba sarf etmiştir.

Yolların *dar* ya da *geniş* olarak yapılmasının fayda ve zararı uzun süre tartışılan bir konu olmuştur. Ancak fen âlimlerince ve görülen tecrübe sonuçlarına göre, *dar yolların* hiç de zannedildiği gibi tasarruf sağladığı söylenemezdi. İşletme ve masrafı, gördüğü işe nazaran *geniş yolların* işletme masrafından ziyadesiyle fazlaydı. Gördüğü iş bakımından da azdı. Dar yol yapmakta ısrarcı olmak, ülke servetinin boşa harcanmasını kabul etmek anlamına gelmekteydi. Dar yolların yapımını savunanlar ise hattın uzun tutularak, daha ilerilere götürülmesinin sağlandığını, böylece ticaret ve ziraat geliştiğini, geniş yolların yapımının büyük bir sermayeyi gerektirdiğini ileri sürmekteydiler. Ancak şu da bir gerçektir ki, dar yollarda taşınan yük-katar sayısı, geniş yollara göre daha az olmakta bu da dar yollarda bir sefer yerine birden fazla sefer yapmasına yol açmaktaydı (BOA. Y. EE. 12/39, H. 22 Rebiü'l-evvel 1308/24 Teşrin-i evvel 1306 -5 Kasım 1890).

Geniş yolların iki vagonla gördüğü işi, dar yollar üç vagonla yapabilmekteydi. Masraftan kaçınmak uğruna yapılan dar yollar, işletme esnasında, fazlasıyla masraflı olmaktaydı. Dar yolların daha uygun olduğunu ileri sürenler, bunun için yapım aşamasında toprağın tesviyesinin 45 cm noksan olarak yapılmasını da göstermekteydiler. Onlara göre, geniş yolların 300 metrenin yarısından daha az tesviye edilmesi, iniş ve yokuşlarında 20 mm. lik meyillerin olması bazen yolun müşkül yerlerden geçmesi geniş yollardaki masrafı artırabilmekteydi (BOA. Y. EE. 12/39, H. 22 Rebiü'l-evvel 1308/24 Teşrin-i evvel 1306 -5 Kasım 1890).

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar yapılmış olan ve bu dönemde yapılmakta olan demiryollarının büyük bir kısmı *geniş yol sistemi* ile yapılmıştı. Ancak bazen *dar yol yapımına* da gidilmekteydi. Oysa ne Fransa, ne Belçika ve ne de İngiltere dar yol kullanılmamaktaydı. Sadece ana hatlarda değil şube hatlarda da dar yol tercih edilmiyordu. Zira dar demiryolları kullanışlı

değildi. Demiryolların yapımında 144 metrelik genişliğin esas alınması uygundu(BOA. Y. EE. 12/39, H. 22 Rebiü'l-evvel 1308/24 Teşrin-i evvel 1306 -5 Kasım 1890).

Demiryolları yapılırken diğer dikkat edilmesi gerekenler arasında toprağın tesviyesi, eğim, alınacak açı (vagonlar birbirini takip mesafesi), hendeklerin ve su yollarının yönü de önemliydi. Hat inşasında ikinci bir hattın daha ilavesine uygun olmalı, hatların tek yön olarak değil çift yön olarak belirlenmesi gerekirdi. Herhangi bir tamir sırasında kullanılacak malzemenin en yakın mevkiilerden sağlanmasına da ayrıca özen gösterilmeliydi(BOA. Y. EE. 12/39, H. 22 Rebiü'l-evvel 1308/24 Teşrin-i evvel 1306 -5 Kasım 1890).

Demiryolu hatlarının kullanımın yaygınlaşabilmesi için istasyonlara doğru şose yolların varlığı da önemliydi. Devlet, artan demir hatlara bağlı olarak o bölgedeki şose yolun yapımını artırmakta, var olanların ise bakım ve onarımına ağırlık vermekteydi. Demiryolu katarlarının taşınması sırasında birtakım kazalar olabilmekteydi. Bu kazanın en erken şekilde fark edilebilmesi için her vagonun alt tarafında bir ip bulunmakta ve bu ip lokomotif üzerindeki çana bağlanmaktaydı. Oluşabilecek ayrılmalar esnasında bu ip çanı çalmakta ve böylece makinist durumdan haberdar olmaktaydı. Bir diğer yöntem ise her vagona birer hava borusu bulunmakta ve bu borular vasıtasıyla bir vagonun diğerine hava cereyan ederek, lokomotif kısmına vardığında orada kuvvetli bir seda ile düdük çalması şeklindeydi. Vagonların raydan çıkması bazen büyük kazalarla sonuçlanabilmekteydi. Devlet bu duruma karşı tedbirli olmaya çalışmıştır (BOA. *Mecmua-ı Umur-u Nafia*, H. Fi Ramazan 1302 (Haziran-Temmuz 1885), s. 266-268). Yolcuların güvenliği açısından demiryolu istasyonlarında katar kontrolleri yapılmaktaydı. Yolcuların mürur tezkerelerinin muayenesi ve kayıtları yapılmakta ve Demiryolu personeli tarafından bazen katarlar 20 dakika bekletilmekteydi (BOA. *Mecmua-ı Umur-u Nafia*, H. Fi Ramazan 1302 (Haziran-Temmuz 1885), s. 266-268).

Raylar, demiryolu vasıtaları ile direkt temasta bulunan tekerleklerle yuvarlanma yüzeyi sağlayan, aşınmaya dayanıklı, yüksek mukavemetli, demir ve çelikten özel profillerde imal edilen demiryolu üst yapı elemanıdır. Raylar, gövde-taban ve mantar kısımlarından oluşmaktaydı. *Mantar kısmı*, tekerleklerle yuvarlanma yüzeyi sağlayan kısımdı. Gövde kısmı ise mantar ile taban arasında rayları birbirine cebire bağlanmasına imkân veren kısımdı. Taban ise rayların transverslere basmasını sağlamaktaydı. Raylar ahşap veya demir transverslere oturmaktaydı. Demiryolları tabanlarında uzun yıllar, ağaç yani keresteden taban ağaçları kullanılmıştır. Fakat kışın don ve yağmurun tesiri, yazın ise sıcaklığın etkisiyle bu tabanlar fazlasıyla zarar görmekteydi. Tabanların yenilenmesi ise Demiryolu Kumpanyalarına yeni masraflar açmaktaydı. Rumeli Demiryolları Kumpanyası mühendisleri, Avrupa'daki demiryollarının aşama aşama taban ağaçlarının demire dönüştürülmüş olduğunu tespit etmişlerdi. Rumeli Demiryolları mühendisleri aynı sistemi, Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki demiryollarında da uygulamaya başlamışlardı. Demiryollarında demirden taban ağacı kullanılmasının zararlı olmadığı, devletin Fen Müşavirliği tarafından da onaylanmıştı (BOA. *TicT. NFM.*, 716/62, 1297 L. 18 -23 Eylül 1880).

Demiryolu hatlarında mesafeleri ve yönleri gösteren levhalar bulunmaktaydı. Bu levhalar belli aralıklarla kumpanyalar tarafından yerleştirilirdi (BOA. T. 172, H. 19 Mart 1314 (31 Mart 1898)). Hatların inşası sırasında deniz kıyılarına çok fazla yakın inşa edilmemesine dikkat edilirdi. Karadeniz, Akdeniz ve diğer sahiller, her zaman düşman tazyikine maruz kalabilecek durumdaydı. Şimendifer hattının sahil ile bağlantısı olmayarak, sahillerin arkasında kalan dağ ve tepelik silsilelerinden sonra inşa edilmesi tercih edilmişti. Kıyılarına yapılan ulaşımın, şube hatları, tramvay hatları veya araba yolu ile ulaşımın sağlanması temin edilmeliydi (BOA. Y. EE. 12/33, Miladi 1877).

Ulaşım anlayışında, her zaman temel olan askeri ulaşım idi. Endüstrileşme sonrası yaygınlaşan ulaşım ağında, demirin de en çok kullandığı yol, demiryolları olmuştur. Bu yolların hizmet alanı da karayolları gibi askere yönelikti. İkinci olarak ticari amaç gelmekteydi. Ancak demiryollarının hizmet alanlarını kesin kıstaslarla ayırmak mümkün değildir. Suriye, Beyrut-Şam, Aydın-Kasaba demiryolu hatları ticarî iken, Der-Saadet-Selanik güzergâhı askerî amaçlı olarak inşa edilmişti. Fakat devletin bu dönemde içerisinde bulunduğu durum, ülkede yer yer ayaklanmalara sebep olduğundan ve Cebel-i Dürzi olaylarında olduğu gibi, Beyrut-Şam ticarî hattı askerî nakliyat da kullanılmıştır. Demiryollarının başlıca kullanım alanları askeri amaçlıydı. Bunu haricinde hemen her demiryolu, bir nehir, ırmak ya da denize doğru şubelerini oluşturmakta, vapurlar ile gelen malların demiryolu istasyonları aracılığıyla ve oluşturulan şube kollarla iç kısımlara taşınması sağlanmaktaydı. Örneğin Mudanya-Bursa Demiryolu, Mudanya İskelesine kadar uzatılmaktaydı. Demiryolları yapımı esnasında, devlet olabildiğince yapımına izin verdiği hatların tamamlanmasına çalışmıştır. Aynı ayrı dallar, budaklar oluşturma düşüncesinde değildir, ama yine de istediği kadar başarılı olamadığını demiryolu haritalarında görmek mümkündür. Demiryolu ağlarına bakıldığında yarım kalanlar ve tamamlanamayanların oldukça fazla olduğu görülecektir (BOA. Y. PRK. TNF. 5/41, H. 1315 M. 22 -23 Haziran 1897).

Türk Demiryolu Tarihi, 1856 yılında başlamaktadır. İlk demiryolu hattı olan 130 km'lik İzmir-Aydın hattına ilk kazma bir İngiliz şirketine verilen imtiyazla bu yılda vurulmuştu. Bu hattın seçimi sebepsiz değildi. İzmir-Aydın yöresi diğer yörelere göre, nüfus bakımından kalabalık, ticari potansiyeli yüksek, İngiliz pazarı olmaya elverişli etnik unsurların yaşadığı, İngiliz sanayisinin ihtiyaç duyduğu ham maddeye kolay ulaşılabilir bir yöreydi. Ayrıca Orta Doğu'nun kontrol altına alınarak, Hindistan yollarının denetimi alınması bakımında da stratejik bir öneme sahipti. Osmanlı Devletinde demiryolu imtiyazı verilen İngiliz, Fransız ve Almanların ayrı ayrı etki alanları oluşmuştu. Fransa; Kuzey Yunanistan, Batı ve Güney Anadolu ile Suriye'de, İngiltere; Romanya, Batı Anadolu, Irak ve Basra Körfezinde, Almanya; Trakya, İç Anadolu ve Mezopotamya'da etki alanları oluşturmuştu. Batılı sermayedarlar, sanayi devrimi ile çok önemli ve stratejik bir ulaşım yolu olan demiryolunu, tekstil sanayinin hammaddesi olan tarım ürünlerini ve önemli madenleri en hızlı biçimde limanlara, oradan da kendi ülkelerine ulaştırmak için inşa ettiler. Üstelik km başına kar güvencesi, demiryolunun 20 km çevresindeki maden ocaklarının işletilmesi vb. imtiyazlar alarak demiryolu inşaatlarını yaygınlaştırdılar. Dolayısıyla Osmanlı Topraklarında yapılan demiryolu hatları, geçtiği güzergâhlar bu ülkelerin iktisadi ve siyasi amaçlarına göre biçimlendirilmişti.

1856-1922 yılları arasında Osmanlı topraklarında şu hatlar tamamlanmıştır: Rumeli Demiryolları 2383 km normal hat, Anadolu-Bağdat Demiryolları 2424 km normal hat, İzmir -Kasaba ve uzantısı 695 km normal hat, İzmir -Aydın ve şubeleri 610 km normal hat, Şam-Hama ve uzantısı 498 km dar ve normal hat, Yafa-Kudüs 86 km normal hat, Bursa-Mudanya 42 km dar hat, Ankara-Yahşihan 80 km dar hat, olmak üzere toplam 8619 km demiryolu yapılmıştı.

Demiryolu Hatları Merkezinde Önemli Bir Merkez Harput

Şarki Anadolu'da yapılması düşünülen demiryolu projelerinde Harput Sancağı oldukça önemli bir kavşak noktasındaydı. İdarî bakımdan Harput, Osmanlı hâkimiyetine katıldığı 1516 tarihinden XIX. yüzyılın ortalarına kadar Diyarbakir Eyaletine bağlı bir sancak merkezi olarak kalmıştır. 1833 senesinde Doğu illerinin ıslahıyla görevli Mehmet Reşid Paşa, 1833 yılında Harput'a gelmiş ve bu tarihten sonra Harput. 4.Ordu'nun merkezi haline gelmiştir. Harput 1844 yılına kadar Diyarbakir eyaletine bağlı bir sancak merkezi iken, 1845 tarihinde eyalet merkezi olmuştur. Harput, Ordu ve Eyalet merkezi olduktan sonra Mezraa Köyünde askeri hastane ve kışla inşa edilmiş ve bu tarihten itibaren, Harput'taki nüfus buraya akmaya başlamıştır. Mezraa'da Kışla, Cephanelik, Telgrafhane, Mektep gibi binalar yapılmış, böylece ordu merkezinin yanı sıra idarî merkez de Mezraa'ya kaymaya başlamıştır. 1864 tarihinde yapılan idari düzenleme ile vilayet haline getirilmiştir. 1875 yılında Elaziz, müstakil mutasarrıflık ve 1879 yılında vilayet haline getirilmiştir. 1879 tarihinde vilayet teşkili üzerine vilayetin adı Ma'müretü'l-Aziz'e çevrilmiştir. Ancak bu ad 1866-1867 tarihleri arasında Mezraa'ya verilen bir ad olup, bu tarihten sonra bütün vilayet için kullanılmaya başlanmıştır. 1888 yılında bu vilayete daha önce de Harput'a bağlı olan Malatya ve Dersim Sancakları ilave edilmiş ve üç sancaktan ibaret bir vilayet olmuştur. Bu durum Osmanlı devletinin son dönemine kadar devam etmiştir (Yılmazçelik, 1989: s.239-241).

Doğu Anadolu'nun klasik bir Osmanlı kazası olan Harput, tarım, hayvancılık ve küçük el sanatlarına dayanan ekonomik bir yapıya sahipti. Bu dönem içerisinde Keban ve Maden çeşitli tarihlerde idari açıdan Harput'a bağlı olmakla birlikte, ayrı bir statüye sahip olduklarından iktisadi açıdan Harput'a bir faydaları olmamıştır. Osmanlı döneminde Harput ve çevresinde başta hububat cinsleri, çeşitli sebze ve meyveler, hayvancılığa dayalı ürünler ile sanayi ürünlerine dayalı çeşitli gıda ve ihtiyaç maddeleri (boya, kösele, bez, keçe, iplik, pekmez, pestil, leblebi, helva vb.) üretilmekteydi. Ayrıca Harput'ta çeşitli esnaf gurupları kendilerine ait çarşılarda faaliyetlerini sürdürmekteydi. Harput'un en önemli ihraç maddelerini ise badem, ceviz, çekirdek, kuru üzüm, eşbabiye, dut, afyon, av derileri, ham ve mamul ipek, ham deri ve pamuk olarak saymak mümkündür. Yine bu dönemde Harput'ta iptidai şekilde de olsa el sanayi de bulunmaktaydı. Evlerde dokuma tezgâhları mevcuttu. Bu tezgâhlarda çulha tabir elden bezler dokunur ve bunlar giyimde kullanılırdı (Yılmazçelik, 1989: s.239-241).

Osmanlı döneminde Harput ve çevresi coğrafi mevkii sebebiyle fazla bir ilerleme kaydedememiştir. XIX. yüzyılda Doğu bölgesinin Dünya ticarî dengesinde meydana gelen değişikliklerden en az etkilenen bölge olduğunu belirtmek gerekir. Bunun en başta gelen sebebi ise ulaşım ağlarının yetersiz olmasıdır. Karayollarının yanı sıra demiryollarının da yokluğu, bu bölgedeki ürünlerin uzak pazarlara nakledilmesini güçleştiren en önemli sebep olarak görülmektedir. Bu bölgede, XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle II. Abdulhamid döneminde karayollarında bir kısım gelişmeler kaydedilmiştir. Demiryollarında ise bu bölgede Harput'un da içerisinde olduğu sahadaki gelişmeler 93 harbinden sonraki dönemdedir. Bunun birlikte demiryolları sahasında yapılmak istenenler, proje olarak kalmıştır. Bu bölgedeki demiryolu ağının işlek hale getirilmesi Cumhuriyet sonrasıdır. Cumhuriyet döneminde, ekonomik gelişmenin ülke düzeyinde yayılmasını sağlamak amacı ile özellikle az gelişmiş bölgelere ulaşılması amaçlanmıştır. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte politik merkez Batı'dan Orta

Anadolu'ya kayarken, ulaşılabilirlik de Batı'dan Orta Anadolu'ya, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'ya yaygınlaştırılmıştır. Bu politikaya göre; 1927'de Kayseri, 1930'da Sivas, 1931'de Malatya, 1933'de Niğde, 1934 Elazığ, 1935 Diyarbakır, 1939'da Erzurum demiryolu ağına bağlanmıştır.

Osmanlı devletinin son dönemlerinde, Batılı devletler kendi menfaatleri doğrultusunda Doğu bölgesine demiryolu yapmak için çeşitli projeler geliştirmişlerdir. Her ne kadar bu projeler gerçekleştirilememiş ise de daha sonraları yapılacak olan demiryollarına bir alt yapı teşkil ettiğinden, bunların bilinmesi önemlidir.

Teklif Edilen Demiryolu Projeleri

Üsküdar-Şarkışla-Diyarbakır-Bağdat-Basra ve Şubeleri Demiryolu Hattı

Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi'nde Rusya Devleti'ne karşı Kafkaslar ve Balkanlar istikametinde büyük bir yenilgi alması sonrasında, Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşmanın her maddesi Osmanlı Devleti açısından büyük bir yıkım arz etmekteydi.

Nitekim Antlaşmanın 61. maddesi de Anadolu'da vilayetlerin bazılarında ıslahat yapılmasını öngörüyordu. Osmanlı Devleti, bu bölgelerde ıslahat yapmak üzere hazırlıklara başlamıştı. Fakat bütün bunlara rağmen, Düvel-i Sülüs (İngiltere-Fransa-Rusya) müdahalede ısrarcı olmuş ve 1895'te hazırladıkları layihayı Osmanlı Devleti'ne takdim etmişlerdi.

Eski Hariciye Nazırı Said Paşa, bu layiha hakkında İngiltere'nin düşüncesini almak amacıyla Sefaret nezdinde ziyarette bulunmuş ve Osmanlı Devleti'nin bu layiha da bulunan bazı maddeleri kabul ve bazı teferruatlar hakkında da müzakere yapılacağını bildirerek İngiltere'nin ihtilafını bertaraf etmeye çalışmıştır. Sefir, sadece İngilizlerin değil, Fransa ve Rusya'nın da muhalif olmayacağı bir cevabın verilmesinin uygun olacağını düşünmüş ve verilecek cevapta, devletin herhangi bir zarara uğramamasına çalışmıştır. Bunun için sefirlerden, Osmanlı devletine karşı herhangi bir müdahalede bulunmaları istenmiş ve Osmanlı devletini sınırlayıcı düşüncelerinin olmadığına dair beyanlatları, Osmanlı Devleti tarafından senet olarak kabul edilerek, gönderilen layiha kabul edilmişti. 61. Maddeye göre, Anadolu'da yapılacak ıslahatlarda, İngiltere, Fransa ve Rusya müdahalede bulunabileceklerdi. Bu devletler görüşlerini, Hariciye Nezaretine bildirecekler, Osmanlı Devleti Umumi Müfettişlik adıyla bir memur tayin edecek ve böylece layihanın uygulanmasını sağlayacaktı (BOA. Y. EE. 3/54, E. Tas. No: 1-56/15-21, Tarihsiz) ⁶.

Ancak devletler sadece layiha vermekle yetinmeyip, yapılan çalışmaların takipçisi olacak ve devlet de adımlarını bu doğrultuda atmaya çalışacaktı. Meclis-i Vükela'nın Ocak-Şubat 1896 tarihli oturumundaki gündem konusu Anadolu ıslahatının hangilerinin yapılmadığına dair bir muhtıra hazırlanmasıydı (BOA. Y. PRK. TNF. 4/38, H. 1313 Ş. 14 -30 Ocak 1896).

Osmanlı Devleti bütün bu gelişmelere doğrultusunda, bir an evvel Anadolu'daki Şark Vilayetlerini kalkındırmak için çaba sarf etmeye başlamıştır. Bu dönemde, Anadolu'nun bu bölgesi, coğrafi durumu ve iklim şartlarından dolayı birçok vasıttan mahrum kalmıştı (Karaca, 1993, s.23- 78). Bu arda Şark vilayetlerinde oluşturulacak demiryolu hatları için, Harbiye Nezareti'nin de görüşüne bizzat başvurulmuştu. Nitekim H.1302(1884-1885) Tarihli bir projeden anlaşıldığına göre bu proje, Harbiye Nezaretine de sunulmuş ve Osmanlı Devleti bu tarihlerde Doğu bölgesinde demiryolu yapılması konusunda çalışmalarda bulunmaktaydı (BOA, HRT. 2116). Bu projeye göre Demiryolu başlıca iki hattı takip etmekteydi.

Birinci Hat, Harput'tan başlayıp Keban Madeni-Arapkir-Erzincan üzerinden Erzurum'a ulaşmaktaydı. İkinci Hat de Harput'tan başlayıp, Palu-Muş-Bitlis-Siirt'ten Diyarbakır'a ulaşmaktaydı. Ayrıca Harput'un, Ergani üzerinden de Diyarbakır'a bağlanması öngörülmekteydi (BOA, HRT. 2116). (bkz. Ek: I. H.1302 Tarihli Proje) . Bu projenin gerçekleşmemekle birlikte daha sonraları yapılan projelere kaynak teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Meşrutiyet devrinde ülkeyi bir baştan bir başa demiryolu hatları ile döşeme isteği dünyanın çeşitli ülkelerinden bu alanda müteşebbislerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Haydarpaşa'dan başlayıp kesintisiz olarak, Basra Körfezi'ne ulaşma düşüncesi de bunlardan biridir. Fransalı, Belçikalı, Alman, İngiliz ve Avusturyalı pek çok sermayedar bu demiryolu hattını döşeme ve işletme isteğini projeleriyle açıkça ortaya koymuşlardır.

Ancak devletin tercihini Almanya'dan yana kullanması diğer devletleri büyük bir hayal kırıklığına uğratmış olsa da bu alandaki istek ve projelerinden vazgeçmemişlerdir. Mesela bunlardan,

⁶ Belgenin üzerinde herhangi bir tarih bulunmamakla birlikte metinde geçen tarih (11 Mayıs 1895) esas alınmıştır

Avrupa kıtasında küçük bir alan işgal eden Belçika, Osmanlı devleti yatırımlarında kendine pazar alanı edinmeye başarabilmişti. Su, demiryolu, aydınlatma ve fabrika tesisi alanında çeşitli müteşebbisleri ülkemizde yer almaktaydılar. Bunlardan biri de Sermayedar Vekili Emil İştoret'ti. Belçika devleti adına hareket eden Vekil Emil ve Projeyi hazırlayan Emil Ötger, 19 Eylül 1898'de demiryolu ile ilgili bir proje sunmuşlardı (BOA. Y. EE. 1/59, E. Tas. Nu. 5. 83/428).

Projenin detaylarına göre: Demiryolu güzergâhı; Üsküdar'dan başlayıp Şarkışla, Diyarbakır, Bağdat ve Basra'ya kadar kesintisiz olarak devam etmekteydi. Ayrıca iki şube açılacaktı. Biri Şarkışla-Basra yönünde diğeri ise Şarkışla-Sivas-Samsun veya Sinop limanında son bulacaktı. Hattın geçeceği diğer mahaller Tablo I de verilmiştir.

Hattın uzunluğu: 4. 200 km. olup, Her 1 km. için yapılacak masraf:150.000 Frank olarak belirlenmişti. Her 1 km. için tahsis olunacak, Kefalet Akçesi ise 15. 500 Frank olacaktı. Toplam sermaye toplamı: 630.000.000 Frank ve Yıllık Kefalet Bedeli ise 65. 100.000 Frank olarak belirlenmişti.

Tablo I
Üsküdar-Basra Demiryolu Hattı Güzergâhları⁷

Güzergâhların İsimleri

<i>Üsküdar/Beykoz</i>	<i>Şarkışla/Kayseri</i>	<i>Diyarbakır</i>	<i>Bağdad-Basra</i>
Adapazarı	Şarkışla	Siverek	Umre (Ammara)
Üsküp	Sivas	Urfa	Forta
Bayındır	Tokat	Maraş	
Çerkes	Amasya	Yumurtalık	
Çankırı	Samsun/Sinop	Diyarbakır	
Yozgat	Şarkışla/Kayseri	Mardin	
	Hekimhanı	Amudiye	
	Malatya	Ezinar	
	Harput	Fişabur	
	Ergani	Musul	
		Erbil	

Belçika adına sunulan bu projenin, 1896 yılında Wilhelm Von Presse tarafından sunulan proje ile birçok açıdan benzediği görülmektedir⁸. Doğu vilayetlerine yapılacak demiryolu projeleri içerisinde Harput önemli bir merkez olarak dikkat çekmektedir. Zira Doğu bölgesinden gerek güneye ve gerekse batıya uzanan yollarda Harput bir kesişme noktasıdır. Batılı devletler tarafından bölge, sadece tarımsal açıdan değil özellikle yer altı kaynakları açısından büyük bir öneme sahipti. Ayrıca bölgenin jeo-politik konumu da bu bölge üzerindeki hâkimiyet mücadelesini daha da artırıyordu.

Vekil Emil, bu demiryolu projesinin kabulü halinde devletin "...*ebed-i müddet...*" olacağını ve daha ileri bir iddiada bulunarak, "*bir menba'-ı samanın bir servete*" dönüşebileceğini vurgulamıştır (BOA. Y. EE. 1/59, E. Tas. Nu. 5. 83/428)⁹. Bu projede, Demiryolunun yapımı sırasında gerekli olan sermayenin nereden ve ne şekilde sağlanacağı da **Tablo II** de yer almaktadır.

⁷ **EK II:** Demiryolu Güzergâhlarının gösterir Harita BOA. HRT. 373

⁸ **EK II:** Demiryolu Güzergâhlarının gösterir Harita BOA. HRT. 373

⁹ "...İşbu proje cânibü'l-seniyü'l-cevânîb-i hazret-i mülükdârîlerinin şayân-ı kabul ve imtiyâzı ihsân buyurulur ise Devlet ebed-i müddet-i âliyelerinin vâridâtını eksîr edüb mülk için bir menba'-ı saman ve serveti küşâd eyleyecektir. Bu misüllü asâr-ı celîlin husûlî ancak zaman-ı sa'âdeti incisâm hazret-i kemiyet-i sitânilerine mütesâdüf ve mütemefsî idüğünden dünyalar durdukça nâm be-nâm ve asâr-ı pür-ihtişâm hazret-i veliyü'l-nimetlerini umûm-u teb'â-ı 'Osmâniyyeleri tarafından temcîd ve tecbîl kılınacaktır...". Belge Tarihsiz olup Kapakta tarih bulunmamaktadır. 7 Eylül 1314 (19 Eylül 1898) belgenin iç kısmında yer almaktadır. Bu sebeple bu tarih esas alınmıştır.

Tablo II
Demiryolu Projesinin Esasını Teşkil Eden Hâsılat Cetveli

Kaynaklar	Frank
Sigara Kâğıdı Satışı	8.475.957
Ergani Madenleri İşletilmesi	15.759.680
Oyun Kâğıtları Vergisi	844.443.60
Rıhtım ve dok ve antrepolardan	5.000.000
Aşar geliri fazlası	8.000.000
	+ _____
Ara Toplam	38.180.080.60
İnşa olunacak hattın işletilmesinden her 1 km için 6. 500 km. x4. 200 Frank	27.300.000
	+ _____
Toplam	65.480.080. 60
Gerekli olan Kefalet Akçesi	65.100.000
	- _____
Fazla kalan miktar	380.080 60

Bu hesaba göre proje gerçekleşirse devletin herhangi bir zararı olmamaktaydı. Tablodan anlaşıldığı üzere, elde edilecek ve kullanılacak kaynaklar arasında maden, aşar vergisi, Üsküdar veya Beykoz, Samsun veya Sinop, Basra ve Yumurtalık'ta inşa edilecek liman, rıhtım, dok, antrepolardan elde edilecek kazanç ile demiryolu hattı boyunca yapılacak **Sigara Kâğıdı ticareti** de önemli gelir kaynakları arasında yer almaktaydı (BOA. Y. EE. 1/59, E. Tas. Nu. 5. 83/428, Tarihsiz). Demiryoluna ait haritanın bir nüshası da nafia Komisyonu'na gönderilmişti (BOA. T. 171, Eylül 303-Eylül-Ekim 1887, s. 7).

Ancak benzer mevkiilerden geçirilecek demiryolu imtiyazını, Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi elde etmeyi başaracaktır. Bu projeler daha sonra inşası yapılacak olan Şarkî Anadolu Demiryoluna emsal teşkil edecektir.

Şarkî Anadolu Demiryolları Projesi ve Diğer Projeler

Osmanlı devletinde, I. Dünya Savaşı öncesinde en fazla yabancı sermaye yatırımı demiryolları sektörüne yapılmıştı. Oldukça karlı bir yatırım olan demiryolu imtiyazı ile Batılı devletler Osmanlı devletinde bulunan ucuz hammaddeden istifade etmişler, demiryollarının yapımından sonra da yatırım yaptıkları bölgenin ihtiyacına göre hammadde ve gıda maddelerinin üretimini artırarak ihracat yapma imkânı bulmuşlardı. Osmanlı Devleti'nin topraklarında demiryolu yapmak için ilk girişimi başlatan İngiltere, 1850'lerden itibaren Batı Anadolu'da etkinliğini artırmıştı. 1890'lı yılların başından itibaren de Fransa etkinliğini Suriye ve Filistin'de artırmıştı. Yine aynı dönemde İzmit-Ankara ve Eskişehir-Konya ile XIX. yüzyılın başında Bağdat Demiryolu yapımının başlaması ile birlikte bu devletlerin arasına Almanya'da katılmıştı (Özer, 2010: s.289-290).

Osmanlı topraklarında çıkar çatışması içinde olan bu büyük devletlere karşı II. Abdülhamit, denge politikası izlemiştir. Özellikle Berlin Anlaşmasından sonra İngiltere ile Fransa'nın Rusya'ya karşı Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmesi, karşısında II. Abdülhamit, Bağdat

Demiryolu projesini Almanya'ya vermişti. Bu durum diğer emperyalist devletleri oldukça rahatsız etmiştir. Almanya'nın ekonomik nüfuz alanını genişletmesinden tedirgin olan İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'ne ihraç ettikleri malların önünün kesilmesi ya da ucuzla aldıkları hammaddeleri artık temin edememe riski ile de karşı karşıya kalmışlardı. Daha önce Osmanlı topraklarında gözünün olmadığını söyleyen Almanya, Bağdat Demiryolu imtiyazını alarak, artık bu rekabet ortamında var olduğunu göstermiştir. XX. yüzyılın başında ise geleneksel politikasının aksine Amerika'nın da Osmanlı topraklarında demiryolu imtiyazı almak için teşebbüste bulunması bu devletlerin var olan çıkar çatışmasını daha da içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. 1908 yılından itibaren Amerikan Hükümeti izlediği emperyalist politika sonucu Orta Doğu petrolleriyle yakından ilgilenmiş ve bunun sonucunda demiryolu imtiyazı almak için diğer emperyalist ülkeler ile rekabete girmiştir (Özer, 2010: s.289-290).

Bu dönemde Anadolu'da demiryolu yapımı için Nâfia nezaretine yedi ayrı başvuru yapılmıştır. Bu yedi başvurudan bazıları Batı Anadolu ve Trakya'da demiryolu yapımı ile ilgili olmasına rağmen, Osmanlı Hükümeti birliğin sağlanabilmesi için özellikle Doğu ve Güneydoğu'da demiryolu imtiyazı vermeyi tercih etmiştir. Bu başvuruları yapanlar arasından sıyrılarak öne çıkan isim ise Amiral Colby Mitchell Chester olmuştur¹⁰.

1909 yılında Amerika'da *The Ottoman-American Development Company* (OADC) adlı Şirketi kuran Chester'in girişimleri sonuç vermiş ve Mart 1909'da Nâfia Vekâleti ile bir ön sözleşme imzalanmıştı. Bu sözleşmede, Sivas ile Van arasında Çaltı, Harput, Ergani, Diyarbakır, Siirt ve Bitlis'ten geçen *geniş bir hat* ile bunu bir yandan Musul, Kerkük ve Süleymaniye'ye diğer yandan Adana yöresindeki Yumurtalık ya da Süveydiye'de Akdeniz'e bağlayacak yan hatların ve Yumurtalık veya Süveydiye'de bir limanın yapımı öngörülmüştü. Daha sonra Osmanlı yönetimi ön sözleşmede imtiyaz isteklisinin yararına birtakım değişiklikler yapmıştır. Yapılacak hattın normal genişlikte değil dar hat olacağı belirtilmiştir. Van'a gidecek hat, Sivas yerine Harput'tan başlayacak Van Gölü kenarında bir iskeleye ulaşacaktı. Akdeniz'de varılacak yerin ve yapılacak limanın Yumurtalık olacağı kesinleşmişti¹¹. Bu safhada hatların uzunluğu 2000 kilometre kadardı. Yapılacak hatların çevresindeki kırk kilometrelik Şeritler içinde yer alan petrol dâhil tüm maden yatakları, imtiyaz sahibine bırakılacaktı (Şarkî Anadolu Temüryolları, s. 1-9).

II. Meşrutiyet yönetiminin önemli icraatlarından biri, Şarkî Anadolu Demiryollarının inşası ve işletilmesi için müzakerelerin başlatılmasıydı. Bu imtiyaz için yukarıda da belirtildiği üzere çok fazla miktarda (7 talip) başvuru olmuş ve Meclis bu başvuruların her birini 13 Mayıs 1911 tarihli oturumunda değerlendirmiştir (Şarkî Anadolu Temüryolları, s. 3-5)¹².

İmtiyaz talebinde bulunan bir diğer şirket de Amerikan şirketi idi. İmtiyaz talebinde bulunan *Çe-çi Vayet Demiryolu İnşaat Şirketi* adına Amerikalı Doktor Glaskov tarafından yapılan talep, değerlendirmeye alınmıştı. Buna göre, demiryolu hattının genişliği 1.05 cm. olacaktı. Bu haliyle demiryolu hattı dar hat olmaktaydı. Hattın başlangıcı Tablo III'de görüldüğü üzere Sivas'tan başlamaktaydı.

Tablo III:

Çe-çi Vayet Demiryolu Şirketinin Şarkî Anadolu Demiryolu Hattı Güzergâhı

Ana Güzergâh	Hattın
Sivas-Harput-Diyarbakır-Bitlis-Van	1.05 cm
Şube Güzergâhları	
Musul-Kerkük-Süleymaniye	1.05 cm.
Ceyhan Vadisi-Yumurtalık Körfezi	1.05 cm.

¹⁰ Şarkî Anadolu Temüryolları Hakkında Meclis-i Mebusân-ı Nafi'a Encümenince Tanzim Olunan Esbâb-ı Mucibe ve Madde-i Kanuniye Layihaları, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Numara:63, İstanbul-Matbaa-ı Amire-1327, s. 8.

¹¹ Bkz. EK III Mayıs 1913 Tarihli Demiryolu Hatları Haritası I, BOA. HRT. 140

¹² "...Nafia nezaretinin zikir olunan tezkeresinde muharrer olduğu üzere 1 metro 5 santimetro arzında olarak Sivas'dan bida' ile Harput-Diyarbakır-Bitlis'den ve Van Gölünün şimal veya cenubundan bil-mürur Van'a müntehî olmak ve hatt-ı mezkurun bir nokta-ı münasebesinden ayrılarak Musul ve Kerkük'den mürur ile Süleymaniye'ye ve kezâlik yine bir nokta-ı münasebeden başlayarak Ceyhan vadisini takiben Yumurtalık körfezine birer şube tesis kılınmak ve hattın tarafeyninde 20'şer kilometro dahilindeki mıntika-ı araziyye müsadif ve hükümete aid meadinin keşf ve taharri selahıyyatı 16 mah müddetle şirkete hasr olunmak ...".

Sivas'tan başlayan hat Harput, Diyarbakır ve Bitlis'ten geçerek, Van Gölü'nün kuzeyinden veya güneyinden Van'a doğru uzatılacaktı. Hattın bir kolu ise Musul ve Kerkük'ü takip ederek Süleymaniye'ye uzanacaktı. Hat yine uygun olan bir mevkiye bir kol daha oluşturacaktı. Bu kol ise Ceyhan Vadisini takiben Yumurtalık Körfezine doğru bir şube inşa edilecekti.

İmtiyaz talebindeki önemli noktalardan biri, hat boyunca ve hattın her iki tarafında 20 kilometrelik alanda yer alan devlete ait arazi üzerinde maden arama, çıkarma ve işletme talebinde bulunulmasıdır. Şirket, demiryolu ana hat ve şube hatlarını teminatsız olarak inşa ettiği takdirde, devlet olarak 20 yıl süreyle bir başkasına aynı noktalarda maden açma ve işletme hakkı tanınmayacaktı. İmtiyaz süresinin bitimine kadar da bulunacak maden Şirket tarafından işletilecekti.

İmtiyazın ilk 15 yılı içerisinde demiryolu hâsılatı her 1 kilometre için 12. 500 Franga ulaşır ve geçerse, vergi artırımından şirket etkilenmeyecek ve indirimli vergiden istifade etmeye devam edecekti. Buna karşılık Şirket, demiryolu hâsılat-ı safiyetinin %2'lik payını ve maden Rüsüm-u nisbiyesinin %50'sini devlete ödeyecekti. Meclis-i Mebusan'da yapılan müzakerelerde bu hat için daha karlı ve kazançlı teşebbüslerin olduğundan şimdilik bu talep onaylanmamıştı (Şarkî Anadolu Temüryolları, s. 3-5).

Yukarıda da belirtildiği üzere, Anadolu Şarkî Demiryolu hattı için ikinci önemli başvuru, *American Ottoman Development Kumpanyası* adına hareket eden Mr. Chester ve Colet tarafından yapılmıştı. Bu başvuru daha kazançlı görülerek görüşmelere başlanılmıştı (Şarkî Anadolu Temüryolları, s. 3-5)¹³. Yapılan teklife göre, demiryolunun geçeceği güzergâhlar **Tablo IV**'te verildiği şekliyle mukavelede yer almıştı.

Tablo IV

American-Ottoman Development Kumpanyası'nın Anadolu Şarkî Demiryolu Güzergâhı

Ana Güzergâh	Hattın genişliği
Sivas-Diyarbakır-Ergani-Bitlis-Van	1.05 cm
Şube Güzergâhları	
Musul-Kerkük-Süleymaniye	1.05 cm.
Ceyhan Vadisi-Yumurtalık Körfezi	1.05 cm.

Tabloda da görüldüğü üzere Şirket, demiryolu hattını Sivas Vilayetinden başlatıp Diyarbakır-Ergani ve Bitlis'ten geçerek, Van Gölü'nün kuzey veya güney sahillerini takip ederek Van Vilayeti merkezine kadar uzanmaktaydı. Bunun haricinde şube hatları ise Musul ve Kerkük istikametiyle Süleymaniye yönüne gitmekteydi(BOA. HRT. 140)

Devlet, hatlar için herhangi bir teminatta bulunmamakla birlikte, hattın her iki tarafında 20 kilometrelik arazinin mülksüz olan kısımlarında, demiryolu imtiyaz süresine paralel olarak 99 yıl boyunca keşfettiği madenleri işleme hakkını talep etmişti. Bu süre zarfında ilk 20 yıl hariç diğer yıllarda da diğer müteşebbislere maden açma ve işletme hakkı tanınacaktı. Uygulanmakta olan Maden Nizamnamesi'ne uygun olarak Rüsüm-ı Nisbiyye ödenecekti. Ancak indirimli tarifelerden de istifade edebilecekti. Kar ettiği takdirde fazlasını vermeyecekti. İmtiyaz kabul edilmediği takdirde, evraklarını Nezarete teslim edecekti. İmtiyazını onaylanması halinde yatırmış olduğu 20.000 Osmanlı Altını kefalet akçesi 50.000 olacaktır (Şarkî Anadolu Temüryolları, s. 4-5).

Şirketin, Sivas ile Bahr-i Sefid arasındaki demiryolunu, Sivas-Van hattıyla veya Süveydiye veya Yumurtalık'a gidecek hattın mevkilerinin belirlenmesiyle Bitlis'e doğru 150 kilometrelik alanda toprak

¹³ "...Amerikan-Ottoman Developman Kumpanyası namına hareket eden Mister Chester ve Kolat taraflarından der-miyân olunan şera'it daha nafi görülerek mumâ-ileyhuma ile müzakerata girilmiş ve Nafia Nezaretiyle muma-ileyhuma arasında icra kılınan tedkikat ve teklifat neticesinde tarafeynin muvaffakatiyle şirket Sivas'dan bida' ile Diyarbakır-Ergani ve Bitlis'den mürûr ederek Van gölünün şimâl veya cenub sahilini takiben Van'a müntehî olmak üzere bir hatt-ı esasi ile bu hattın bir noktasından ayrılarak hükümetin intihabına talikan Yumurtalık veya Süveydiye'de Bahr-i Sefid'e ve yine hatt-ı mezkûrun bir nokta-ı münasebesinden başlayarak Musul ve Kerkük istikametiyle Süleymaniye'ye vâsıl olmak üzere şube hatları inşa ve işledilmesini deruhde ve işbu hatların güzergâhları ve hatt-ı esasi ile şube hatlarının mahall-ı telakiiyelerinin hükümet tarafından kabul ve tasdik...".

tesviyesini gerçekleştirmesi gerekmektedir. Aksi halde hükümet tarafından teminat akçesine el konulacaktı. Devlet çeşitli nedenler ileri sürerek bu imtiyazı ilk olarak onaylamamıştı. Gerekçelerden biri Diyarbakır hattının bir müddet için Bağdad hattı ile birleştirilmemesinin gerektiği şeklinde bir açıklamada bulunmuştu. Ancak daha sonra yapılan müzakereler sonucunda, hattın başlangıç noktası **Tablo V** teki gibi belirlenmişti (Şarkî Anadolu Temüryolları, s. 4-5).

Tablo V

American-Ottoman Development Kumpanyası'nın Anadolu Şarkî Demiryolu Güzergâhı	
Ana Güzergâh	Hattın genişliği
Harput-Diyarbakır-Bitlis-Van (Van Gölü vapur ulaşımı)	1.05 cm
Şube Güzergâhları	
Musul-Kerkük-Süleymaniye	1.05 cm.
Ceyhan Vadisi-Yumurtalık Körfezi	1.05 cm.

Hattın başlangıç noktası, Sivas olmayıp, Harput'tan başlayacaktı. Ergani-Diyarbakır-Bitlis'ten geçerek, Van Gölü'nün kuzey veya güney sahilini takiben Van Vilayeti'ne veya Van Gölü'nde yapılacak vapur ulaşımı vasıtasıyla hat uzatılacaktı. Ayrıca hat Harput'tan ayrılıp Ceyhun Vadisi'ni takiben Yumurtalık'a ve Harput-Van hattında tayin edilecek bir noktadan Musul-Kerkük ve Süleymaniye'ye uzanacaktı¹⁴. Ayrıca 20 kilometrelik alanda maden arama ve işletme hakkı dahil olmak üzere Nafia Nezareti, Ottoman-American Development Şirketi adına Mösyö James, Mösyö Artur, Mr. Chester ve Mösyö Colat'a imtiyazı vermeye yetkili kılınmıştı (Şarkî Anadolu Temüryolları, s. 8)¹⁵.

Amerikan yönetimi bu dönemde geleneksel politikasına ters bir davranış göstererek, petrol yatırımları konusundaki kararlılıkları sonucu Chester Grubuna tam destek vermişti. Monroe Doktrinine aykırı hareket ederek Chester Projesinin kabulüne ilişkin bir hayli çaba gösteren Amerika'ya, Avrupa devletlerinin bakışı da değişmiştir. 28 Haziran 1910 tarihinde Meclisin imtiyaz anlaşması görüşmesini belli olmayan ileri bir tarihe ertelemesi Chester Grubunda hayal kırıklığına neden olmuştu. Amerikan Dışişleri Chester Grubuna mücadeleyi bırakmalarını hususunda telkinde bulunmuş ve taraflar arasında 1911 yılının şubat ayına kadar görüşmeler devam etmişse de bir sonuca ulaşamamıştı (Açıkseks ; Doğanay: 2010, s.47-63).

Bu girişimin başarısız olmasında, Almanya ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki yaptığı baskının, Osmanlı Devletinin Amerikan Hükümetini kapitülasyonların kaldırılması konusunda ikna etmek istemesinin ve yine doğuda demiryolu yapımının Ermeni ve Rus meselesi açısından olumsuz sonuçlar doğurabileceği endişesi yaratmasının büyük payı olmuştu. Osmanlı yöneticileri Chester Grubu ile görüşmeleri süresince, projeye ilişkin Alman itirazlarını erteleme bahanesi olarak öne çıkarmışlardır. Chester Grubu hükümete baskı yapmak düşüncesi içerisinde iken, başvurunun Heyeti Vükelaya yollandığı ve birkaç gün sonra da Meclis'e sunulabileceğinin duyumunu almışlardır. Bu beklenti içerisinde iken 1 Haziran 1912'de Meclis 64'e karşı 77 oyla konunun detaylı incelenmesi için yeterli zamanın olmadığını belirterek, kararı bir sonraki yasama dönemine ertelenmesine karar vermişti. Eylül 1911'de Trablusgarp Savaşının çıkması umutların tamamen yok olmasına sebep olmuştur. Tüm bu olumsuz gelişmelere karşısında, Chester ve ortakları 1912 yılı başlarında eski Şirketi sonlandırıp yerine Ottoman-American Exploration Company (OAEC) adıyla yeni bir Şirket kurarak, yeniden Amerikan Dışişleri Bakanlığına başvurmuşlardır. Ancak, Amerikan Dışişlerince sadece herhangi bir Amerikan grubuna

¹⁴ Bkz. **EK IV** Mayıs 1913 Tarihli Demiryolu Hatları Haritası II, BOA. HRT. 936.

¹⁵ Şa "...Harput'dan beda' ile Ergani-Diyarbakır ve Bitlis'den bil-mürür Van Gölünün şimal veya cenub cihetini takiben Van'a veyahut bir güne imtiyaz ve inhisarı mütezammın olmayarak Van Gölünde seyr-i sefa'in icrasına selahıyyatı olmak şartıyla Van gölüne ve kezâlik Harput'dan ayılarak Ceyhun Vadisi takiben Yumurtalık'a ve Harput-Van hattının tayin edilecek bir noktasından beda' ile Musul ve Kerkük'den Süleymaniye'ye müntehâ olmak ve hattın tarafeyninde 20'şer kilometroluk arazi dahilinde Meadin nizamnamesine tevfiikan 2 sene müddetle Meadin taharrisi için ruhsatname ita olunmak ve meadin-i meksufa hakkında mukavele-i katiyyenin Meadine müteallik ahkamina Tefvik-i mu'amele edilmek üzere şebeke-i hududiyenin merbut mukavele-i ibtidaiyye ve katiyye ve şartname dairesinde inşası ve işletirilmesi imtiyazının (Ottoman-American Developman) Şirketi nam ve hesabına hareket edden Mösyö James ve Kolat ve Mösyö Artur T. Chester'a itasına Nafia nezareti mezundur..."

olduğu kadar kendilerine yardımcı olunacağı belirtilmiştir. Destek politikasını geri çeken Amerikan Dışişleri, 1920'li yıllara kadar Chester Projesini gündemine almayacaktır(Açıkseç ; Doğanay: 2010, s.47-63).

Sonuç

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda yoğun bir şekilde ıslahat ve reform hareketlerine sahne olduğu bir dönemdir. XIX. Yüzyıla gelindiğinde devlet adamları, devletin gelirlerini artırmak amacıyla ticaret, ziraat ve sanayi gibi konularda ciddi olarak çalışacak müesseseler tesisinin gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Meşrutiyet devrinde ise bayındırlık alanında, düşünceden uygulamaya geçiş dönemidir. Zira kamulaşma alanında yapılacak hizmetler, hem Osmanlı Devleti'nin gelişmişlik düzeyini ortaya koyacak, hem de kültürleşmesinin bir göstergesi olacaktır. Bununla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devleti, bayındırlık alanında yapacağı hizmetlerde büyük müdahalelerle karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı döneminde Doğu Bölgesi coğrafi mevkii sebebiyle fazla bir ilerleme kaydedememiştir. XIX. yüzyılda Doğu bölgesinin, Dünya ticarî dengesinde meydana gelen değişikliklerden en az etkilenen bölge olduğunu belirtmek gerekir. Bunun en başta gelen sebebi ise ulaşım ağlarının yetersiz olmasıdır. Karayollarının yanı sıra demiryollarının da yokluğu, bu bölgedeki ürünlerin uzak pazarlara nakledilmesini güçleştiren en önemli sebep olarak görülmektedir. Bu bölgede, XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle II. Abdulhamid döneminde karayollarında bir kısım gelişmeler kaydedilmiştir. Demiryollarında ise bu bölgede Harput'un da içerisinde olduğu sahadaki gelişmeler 93 harbinden sonraki dönemdedir. Bunun birlikte demiryolları sahasında yapılmak istenenler, proje olarak kalmıştır.

Osmanlı devletinin bu dönemde içerisinde bulunduğu şartlar ülke genelinde olduğu gibi Şark Vilayetlerinde de tek başına bir kısım ıslahatlar ve bayındırlık faaliyetleri yapmasını engellemiştir. Özellikle Berlin Antlaşmasından sonra Batılı devletler, Osmanlı devleti üzerindeki baskılarını artırmışlar ve kendi çıkarları doğrultusunda Şark Vilayetlerinde bir kısım ıslahatlar yapılmasını gündeme getirmişlerdir. Esasında Osmanlı devleti de bu bölgelerde gerekli ıslahatların yapılmasını bir zorunluluk olarak görmekteydi. Dolayısıyla bu alanda kendisine sunulan projeleri yine de kendi menfaatleri açısından değerlendirmiş ve şartları kendi lehine çevirmeye çalışmıştır. İşte bu dönemde Şarki Anadolu'da Demiryolları yapılması için bir kısım projeler gündeme gelmiş ve Osmanlı devleti bu projeleri değerlendirmiştir. Zira son asrın büyük icadı olan demiryolları bayındırlıkta yeni bir hamle olarak değerlendirilmektedir. Bu projelere bakıldığı zaman, Şark vilayetleri içerisinde önemli bir merkez olan Harput'un ön plana çıktığı görülmektedir. Yapılan her proje içerisinde Harput mutlaka yer almış ve hatta Harput'a yer vermeyen projeler, Osmanlı devleti tarafından kabul edilmemiştir. Bu da göstermektedir ki, Osmanlı devleti, Şark Vilayetlerine yapılacak yatırımlar açısından, Harput'u önemli bir merkez olarak görmekteydi. Bununla birlikte yukarıda da izah edildiği üzere, bu projelerin hiç biri gerçekleştirilememiş ve Osmanlı devleti zamanında Harput Demiryolu ağına dâhil edilememiştir. Bu bölgenin demiryolları ağına katılması ancak Cumhuriyet sonrası 1934 yılında olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, *Y. EE.* 12/33, Miladi 1877. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı)

Y. EE. 1/59, E. Tas. Nu. 5. 83/428, (Tarihsiz),

Y. EE. 12/39, H. 22 Rebiü'l-evvel 1308/24 Teşrin-i evvel 1306 (5 Kasım 1890).

Y. EE. 12/33, Miladi 1877.

Y. EE. 3/54, E. Tas. No: 1-56/15-21, (Tarihsiz), 11 Mayıs 1895.

BOA, *Y. PRK. TNF.* 2/18, H. 1305 L. 12 (22 Haziran 1888). (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi Perakende Ticaret Nafia Nezareti Maruzatı)

Y. PRK. TNF. 4/38, H. 1313 Ş. 14 (30 Ocak 1896).

Y. PRK. TNF. 6/73, (Tarihsiz).

Y. PRK. TNF. 5/41, H. 1315 M. 22 (23 Haziran 1897).

BOA, *T.* 2302, 15 Şubat 1293 (27 Şubat 1878), s. 96. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ticaret Defteri)

BOA, *T.* 2302, 11 Eylül 313 (23 Eylül 1897), s. 95

BOA. T. 171, Eylül 303 (Eylül-Ekim 1887), s. 7

BOA. T. 172, H. 19 Mart 1314 (31 Mart 1898)

BOA. T. NFM., 716/62, 1297 L. 18 (23 Eylül 1880). (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ticaret-Nafia-Ziraat-Orman-Meadin Nezaretleri)

BOA. HRT. 140. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Harita Tasnifi)

BOA. HRT. 140

BOA. HRT. 936

BOA. HRT. 373

BOA, HRT. 2116

BOA. Mecmua-ı Umur-u Nafia, H. Fi Ramazan 1302 (Haziran-Temmuz 1885), s. 266-268.

Şarkî Anadolu Temüryolları Hakkında Meclis-i Mebusân-ı Nafi 'a Encümenince Tanzim Olunan Esbâb-ı Mucîbe ve Madde-i Kanuniye Layihaları, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Numara:63, İstanbul-Matbaa-ı Amire-1327, s. 8.

Tetkik Eserler

Açıkses, Erdal- Doğanay, (2010) Rahmi, *Amerika'nın Yüz Yıllık Orta Doğu Hayali CHESTER PROJESİ*, Fırat Ün. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ

Karaca, Ali, (1993) *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa, (1838-1899)*, İstanbul

Özer, Sevilay,(2010) “Chester Projesi'nin Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Yansıması”, *History Studies Orta Doğu Özel Sayısı / Middle East Special Issue*, ,s.289-290.

Yılmazçelik, İbrahim, (1989), “ Cumhuriyet Sonrası Elazığ'da Tarım-Ticaret ve Sanayi (1923-1938) “, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 3 (1), s.239-241

Ek: I H.1302 (1884-1885) Tarihli Proje. BOA, HRT. 2116.

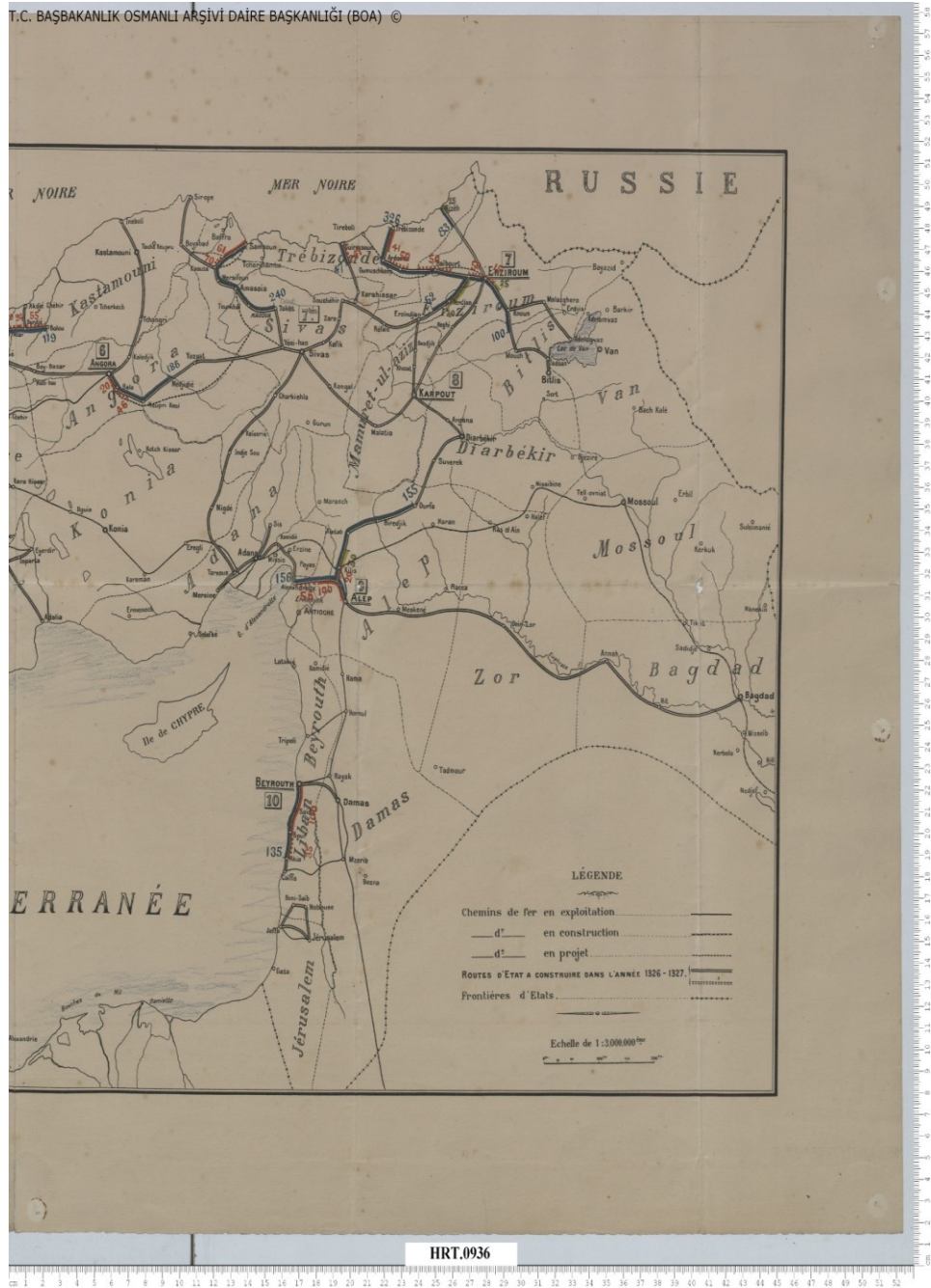

EK II: İstanbul-Basra Demiryolu Güzergâhları (1896) .BOA. HRT.373

EK III Mayıs 1913 Tarihli Demiryolu Hatları Haritası I, BOA. HRT. 140

İRAN ELÇİSİ HACI HAN'A KİLİS MENZİLİNDE YAPILAN MASRAFLAR
The Expenditures Made for The Delegate of Iran "Hacı Han" in The Halt of Kilis
Ahmet GÜNDÜZ*

Özet

1736 yılında İran tahtına oturan Nadir Şah, düzenlediği seferler neticesinde 1739 tarihinde Hindistan'ı hâkimiyeti altına almıştı. Hint seferi ile Sünni bir Türk devletine saldırdığından, muhtemel bir Osmanlı tepkisini önlemek ve Osmanlı-İran devletleri arasında mevcut olan problemleri çözüme kavuşturmak amacıyla *Hacı Han* adında bir elçiyi İstanbul'a göndermişti.

Elçi Hacı Han 3000 kişilik kalabalık maiyeti ile Eylül 1740 tarihinde Osmanlı-İran sınırından karşılanarak Bağdat'a getirilmişti. Bağdat Valisi tarafından on bin kişilik eyalet kuvveti ile yapılan karşılama töreni ile devletin haşmeti gösterilmişti. İran elçisi Bağdat'tan hareketle Diyarbekir, Urfa ve Halep üzerinden İstanbul'a doğru yola çıkmıştı.

Elçinin Bağdat'tan İstanbul'a kadar bütün masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Bâb-ı Defteri Başmuhâsebe Kalemi Defterleri arasında D.BSM.MTE. d. 11072 no ile kayd edilmiş bulunan bir defterde İran elçisinin Ruha (Urfa) Döğeri, Suruç, Birecik, Nizib, *Kilis* ve Azaz menzillerindeki masrafları ayrı ayrı kalemler halinde kayıt altına alınmıştır.

Bu tebliğde, İran elçisi ile maiyetindekiler ve heyete refakat eden mihmandar ve muhafızlar için *Kiliz Menziline* ne gibi yiyecek, zarurî ihtiyaç maddeleri ve hayvan yemi satın alındığı, bunların miktarları, birim fiyatları ve harcanan para tutarı ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Elçi, Osmanlı, Kilis, Menzil, Hacı Han.

Abstract

Nadir Shah who had ascend the throne of Iran in 1736, domineered India in 1739 after the expeditions he organized. As he attacked to a sunni Turkish state by Indian expedition he sent a delegate named Hacı Han for preventing a possible reaction of Ottomans and solving the existing problems between Ottoman and Iran states.

The delegate Hacı Han together with his attendants of 3000 people was met on Ottoman-Iran border and brought to Bagdad in September 1740. He was showed the majesty of the state by welcoming ceremony organized by the governor of Bagdad with eyalet (province) forces of ten thousand people. The delegate of Iran departed from Bagdad towards Istanbul via Diyarbekir, Urfa and Aleppo.

All expenses of the delegate were covered by the state. The delegate's expenditures in halting places of Ruha (Urfa) Dogerli, Suruc, Birecik, Nizib, *Kilis* and Azaz were recorded as seperate items in a bound register recorded as D.BSM.MTE. d. 11072 among the registers of (Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi) Ministry of Finance Chief Accounting Office within The Prime Minister's Ottoman Archives.

In this paper, what kind of foods, indispensable necessities and provender were purchased, amounts and unit prices of them, total amount of the money expended in the halt of Kilis for the delegate of Iran with his attendants and also hosts and guards accompanying to the delegation will be handled in detail.

Key Words: Delegate, Ottoman, Kilis, Halting Place, Hacı Han

---

* Prof. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü GAZİANTEP. agunduz@gantep.edu.tr

Giriş

Osmanlı Devleti kuruluş yıllarından itibaren temas halinde olduğu birçok devlete karşı takip edilecek siyaset ve stratejiyi belirlemek için muhatap ülkelerle diplomatik temaslar kurmuş ve elçi teâtisinde bulunmuştur. Temas halinde bulunulan devletlerin dost veya düşman, Müslüman yahut gayri Müslim olmaları, mezhep durumları gibi bazı hukukî, dinî, siyasi telakkiler bu diplomatik münasebetleri belirlemiş ve etkilemiştir. Ancak, alınan karar ve belirlenen davranışlarda İslâm hukukunun esasları çerçevesinde hareket edilmiştir (İşpirli, :8). Bu bağlamda, Osmanlı sınırlarından içeri girdikleri andan itibaren İslâmî eman anlayışına göre misafir olarak kabul edildikleri için yol güvenlikleri ile her türlü iâşe ve ibâtelere devlet tarafından karşılanmıştır.

Elçilerin karşılanmaları, payitahta kabul edilmeleri, Divân-ı Hümâyûn'a gelmeleri, vezirlerle veya sadrâzamlarla görüşmeleri ve pâdişâh tarafından kabul edilmeleri esnasında yapılacak merasim ve uygulanacak protokol kuralları ayrıntılı bir şekilde tespit edilmiş olup, bunun için teşrifat kanunnâmelerine özel bölümler konulmuştur (Turan, 1964: 273). Yapılan bu merasimler, İmparatorluğun kudret ve zenginliğini gösterecek bir karakter taşımakla beraber, elçinin mensubu olduğu devletle olan münasebetlere göre birtakım küçük farklılıklar da gösteriyordu.

Hangi yol güzergâhlarından geçecekleri önceden belirlenen elçiler sınırdan girer girmez, kendilerini İstanbul'a getirmek üzere görevlendirilen bir mihmândâr tarafından karşılanır ve onun nezâretinde İstanbul'a ulaştırılırdı. Osmanlı sınırlarından içeriye girdikleri andan itibaren ülkeyi terk ettikleri zamana kadar, devletin misafiri olarak kabul edilirdi. Dolayısıyla, kendilerinin ve maiyetindekilerin yol masrafları ile İstanbul'da kaldıkları sürede yaptıkları zaruri harcamaları Osmanlı hazinesince karşılanırdı. Ayrıca, elçiyi karşılayıp İstanbul'a getirmeğe memur edilen mihmandarların yol masrafları için yeterli miktarda para avans olarak verilirdi. Her türlü yiyecek, hayvan yemi, hamam ücreti vb. gibi zaruri harcamalar mihmandarlar tarafından bu paradan yapılırdı. Daha sonra tanzim edilen masraf defterleri ile Defterdarlıkça avansın mahsubu yapılırdı (Sak, 2006: 120).

İstanbul'a gelen İran elçileri Çavuşbaşı başkanlığındaki bir heyet tarafından Üsküdar dışında karşılanarak Üsküdar'da hazırlanmış olan bir konağa götürülürlerdi. Daha sonra buradan merasimle alınarak bir kadirge ile İstanbul yakasına geçirilerek ikâmetlerine ayrılan konakta misafir edilirdi. Elçilerin konakladıkları yerlerde güvenliklerini yeniçeriler sağlıyordu. Uygun bir günde alayla Paşa kapısına getirilen elçiler sadrazam tarafından kabul edilirdi. Vazifelerini tamamlayıp geri dönecek olan elçiler mutlaka padişahla görüşür ve dönüş için müsaade isterlerdi (Sak, 2006: 120).

Padişah'tan izin alıp ülkesine dönen elçi ve maiyeti, gene bir mihmandar nezaretinde sınıra kadar götürülürdü. Sınır dışına çıkışına kadarki her türlü masrafı da devlet tarafından karşılanırdı. Elçilere gelişte ve dönüşte aynı güzergâh kullanılmamaktadır. Bunun nedeni, büyük bir yekûn tutan masrafların sadece bir güzergâh üzerinde yer alan ahaliye yükletilmeyip, her iki kol üzerinde bulunan kazalar ahalisine taksim etme düşüncesinden kaynaklandığı tahmin edilebilir.

1. İran Elçisi Hacı Han'ın Osmanlı Ülkesine Gelmesi (1153/1740-41)

1736 yılında İran tahtına oturan Nadir Şah, Afganistan ve Hindistan'ı ele geçirmenin planlarını yapmaya başlamıştı. Bu sırada, Avusturya ve Rusya ile savaş hâlinde olan Osmanlı Devleti İran'a gönderdiği bir elçilik heyeti ile Kasr-ı Şirin şartları çerçevesinde barış yapmak arzusunu bildirmişti. Bu teklifi kabul eden Nâdir Şâh hem fikirlerini açıklamak hem de cülusunu haber vermek için bir elçilik heyetini İstanbul'a göndermişti. Daha sonraki yıllarda da bu ziyaretler devam etmiş ve 1736-1741 yılları arasında birkaç defa İstanbul'a elçiler gönderilmişti (Sevinç, 2001: 13).

Hint-Türk (Gürkanlı) hükümdarı Muhammet Şah'ı 14 Şubat 1739'da yenilgiye uğratan Nadir Şah Hindistan'ı hâkimiyeti altına almıştı. Hint seferi ile Sünni bir Türk devletine saldırdığından, muhtemel bir Osmanlı tepkisini önlemek ve Osmanlı-İran devletleri arasında mevcut olan problemleri çözüme kavuşturmak maksadıyla *Ali Han* adında bir elçiyi İstanbul'a yollamıştı. Ancak, *Ali Han*'ın Sivas'tan İstanbul'a giderken hastalanıp vefat etmesi üzerine, yerine *Hacı Han* adında yeni bir elçi görevlendirilmiş ve elçi ile beraber Hindistan zaferini anlatan bir mektup, dokuz fil ve Hindistan'dan getirilen değerli hediyeleri Osmanlı padişahına göndermişti (Sevinç, 2001: 19-20).

İran elçisinin Osmanlı ülkesine geleceği haber alınca, dergâh-ı Ali kapıcı başlarından Derviş Mehmed Ağa elçiyi karşılamak için mihmandar olarak tayin edilmiş ve elçinin Nusaybin, Rakka ve Haleb üzerinden Anadolu'nun sağ kolu ile sevk ve seyahat ettirilmesi istenmişti. Ayrıca, Bağdad'dan İstanbul'a gelinceye kadar maiyeti ve yanında getireceği filler ile hademesi için günlük masraflarının hesap ettirilerek hazine-i amireden 6.000 guruş verildiği bildirilmişti (Sak, 2006: 131).

Bu arada, Bağdad'dan İstanbul'a kadar yol üzerinde bulunan beylerbeylerine, sancakbeylerine,

kadırlara 1 Receb 1153 (22 Eylül 1740) tarihinde fermanlar gönderilmiştir. Bu fermanlarda, İstanbul'a gelecek olan elçi ve maiyetinin günlük ihtiyaçları olan ekmek, et, pirinç, sadeyağ, arpa, saman ve odunun mihmândâr tayin olunan Derviş Mehmed Ağa tarafından, verecekleri vergilerine takas olunmak üzere, kazâlar ahâlileri tarafından tedârik olunması istenmiştir (Sak, 2006: 140).

İran elçisinin Bağdat'tan İstanbul'a varıncaya kadar günlük ihtiyacı olarak 1800 kıyye nân-ı aziz, 550 kıyye et, 550 kıyye pirinç, 100 kıyye sadeyağ, 10 adet kuzu, 35 adet tavuk, 30 kıyye tuz, 20 kıyye tereyağı, 120 kıyye has un, 20 kıyye süt, 60 kıyye şeker, 16 kıyye kahve, 90 dirhem karanfil, 150 dirhem kakule, 300 dirhem tarçın, 60 dirhem zencefil, 9 kıyye badem, 12 kıyye bal mumu, 20 kıyye sirke, 30 kıyye bal, 30 kıyye soğan, 1800 kıyye arpa, 150 kantar saman ve 800 çeki odun belirlenmiştir (Sevinç, 2001: 21).

Bu ürünlerin miri fiyat hesabıyla, daha sonra vergilerinden düşülmek şartıyla kazalar ahalisinden temin edilerek her menzilde hazır bulundurulması ve talep edilen ürünlerden temini mümkün olmayanların günlük değerlerinin, bulunması mümkün olanların ise geçerli narh üzerinden satın alınıp elçiye teslim edilmesi ve sıkıntı çektilirilmemesi emredilmiştir. Ayrıca dergâh-ı âli çavuşlarından Yusuf ve Osman Çavuş adlarında iki çavuş İran elçisi maiyetine memur edilmişlerdir. Bu iki çavuşa 28 Nisan-26 Mayıs 1740 tarihleri arasındaki 29 günlük masrafları için 9,5 guruş 20 akçe; 27 Mayıs-25 Haziran 1740 tarihleri arasındaki 30 günlük masrafları için ise 1.200 akçe karşılığı olarak 10 guruş verilmesi hususu padişaha arz edilmiştir (Sak, 2006: 131).

Elçi Hacı Han 3000 kişilik kalabalık maiyeti ile 1 Receb 1153/ 22 Eylül 1740 tarihinde Osmanlı-İran sınırından karşılanarak Bağdat'a getirilmişti. Bağdat Valisi tarafından on bin kişilik eyalet kuvveti ile yapılan karşılama töreni ile devletin haşmeti gösterilmişti. İran elçisi Bağdat'tan hareketle Diyarbekir, Urfa ve Halep üzerinden İstanbul'a doğru yola çıkmıştı.

2. İran Elçilik Heyetine Kilis Menziline Yapılan Masraflar

Osmanlı Devleti'nde menziller, coğrafi şartlara ve yolların durumuna göre değişik mesafelerde yer almaktadır. Bu menziller üzerinde sıralanmış olan Osmanlı yolları, İstanbul merkez olmak üzere Anadolu ve Rumeli'de sağ, sol ve orta olmak üzere üç ana kol halinde uzanmıştır. Ayrıca bu yolların her biri tali yollarla birbirine bağlanmıştır. Buna göre, Anadolu sağ kolu; Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yoluyla Halep ve Şam üzerinden giden Hac yolundan oluşmaktadır. Orta kol güzergâhı gene Üsküdar'dan başlamakta ve Gebze-İzmit-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya-Harpur -Diyarbakir-Nusaybin-Musul'dan Kerkük'e ulaşmaktadır. Sol kol, Üsküdar'dan Merzifon'a kadar orta kolla aynı güzergâh takip edildikten sonra buradan Lâdik-Niksar-Karahisar-ı Şarkî-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Hasankale üzerinden bir kol Kars, diğer bir kol da Tebriz'e giderdi (Çınar, 1999: 627-628).

İran elçisi Hâcî Hân ve maiyeti Anadolu sağ kolu üzerinden İstanbul'a gitmiş ve Anadolu sol kolunu takip ederek ülkesine dönmüştür. Heyetin uğradığı menziller ve bu menzillerde yapılan harcamalar ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlardan biri de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Bâb-ı Defteri Başmuhâsebe Kalemî Defterleri arasında D.BSM.MTE. d. 11072 no ile kaydedilmiş bulunan defter "*Defter-i Mesârif-i İlçî Hâcî Hân*" kaydı ile başlamaktadır. Defterde, elçi Hâcî Hân ve maiyetine Ruha (Urfa), Döğeri, Suruç, Birecik, Nizib, **Kilis** ve Azaz menzillerinde yapılan masraflar kayıt altına alınmıştır.

İran elçisi, maiyeti ve heyete refakat eden mihmandar ve muhafızlar için her konakta ne gibi yiyecek, hayvan yemi ve zarurî ihtiyaç maddeleri satın alındığı, bunların miktarları, birim fiyatları ve harcanan paranın tutarı ayrıntılı olarak defterde yer almaktadır. Buna göre heyet, Urfa'da 13, Döğeri'de 1, Suruc'da 3, Birecik'te 2 ve Nizib'de 1 gün konakladıktan sonra Kilis'e ulaşmıştır. Kilis'te bir gün konaklayan heyete yapılan harcama tutarı 4326,5 guruştur. Heyetin Kilis'te tükettiği yiyecek, yem vb. gibi malzemenin miktarı ile birim fiyatları aşağıdaki tabloda verildiği gibidir.

Tablo 1: Elçi Han'a Kilis Menziline Yapılan Harcamalar (1740)

No	Türü	Miktarı	Birimi	Fiyatı		Toplam	
				Guruş	Para	Guruş	Para
1	Ekmek	3082	Kıyye	-	2,5	192,5	5
2	Pirinç	829,5	Kıyye	-	6,7	138,5	-
3	Revğan	252,5	Kıyye	-	20	126,25	-
4	Koyun	58	Adet	4	-	251	-
5	Arpa	775	Kıyye	1	5	882,5	-
6	Tavuk	69	Adet	-	6,6	11,5	-
7	Yumurta	305	Adet	-	2'si 1 para	3,75	-
8	Nohut	4	Kıyye	-	2	2	-
9	Peynir	87	Kıyye	-	13	29	-
10	Tuz	37	Kıyye	-	2	1,75	4

Elçilik heyetinin Kilis'te konakladığı bir gün zarfında 3.082 kıyye ekmek, 829,5 kıyye pirinç, 252,5 kıyye yağ, 58 baş koyun, 775 kıyye arpa, 69 adet tavuk, 305 adet yumurta, 4 kıyye nohut, 87 kıyye peynir ve 37 kıyye tuz sarf edilmiştir. Bu ürünler için yapılan harcamalar ayrı ayrı verilmiştir. Buna göre en fazla harcama arpa için yapılmış olup, toplam 882,5 guruş harcanmıştır. Diğer harcamalar şu şekildedir; ekmek için 192,5 guruş 5 para; Pirinç 138,5 guruş; yağ 126,25 guruş; koyun 251 guruş; tavuk 11,5 guruş; yumurta 3,75 guruş; nohut 2 guruş; peynir 29 guruş ve tuz için 1,75 guruş 4 paradır.

Tablodaki veriler incelendiğinde bazı ürünlerin fiyatları şöyledir: ekmeğin kıyyesi 2 para iken pirincin kıyyesi ise 6,7 paradır. Yağın bir kıyyesinin fiyatı 20 para, bir koyunun fiyatı ise 4 guruştur. Arpa'nın kıyyesi 1 guruş 5 paradır. Bir tavuk 6,6 paradan alınırken, 2 yumurtaya 1 para fiyat verilmiştir. Nohut ve tuzun kıyyesi 2 para, peynirin kıyyesi 13 para değerindedir.

Defterdeki kayıtlara nazaran Kilis menziline ayrıca, "Sa'adetlü Hüseyin Paşa"ya 39 kile pirinç, 400 adet nân, 20 baş koyun, 70 kıyye pirinç ve 40 kıyye yağ ayrılmıştır. Arpa için 178 guruş, 25 para harcama yapılmıştır. Ekmek için 25, koyunlar için 86, pirinç için 11,5 ve yağ için 20 guruş harcanmıştır¹.

Sonuç

1740 yılında Osmanlı ülkesine gelen İran elçisi Hacı Han Bağdat'ta karşılanarak görevli refakatçilerin eşliğinde İstanbul'a götürülmüştür. Osmanlı Devlet geleneğine göre elçi ve maiyetinin bütün masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Gerek elçinin refakatine verilen görevliler, gerekse geçeceği güzergâhlardaki bütün üst düzey yöneticilere verilen talimat gereği, elçilik heyetinin mağdur edilmemesi talep edilmiştir.

Elçilik heyetinin uğradığı menziller, buralarda kaç gün konakladıkları ve bu süre zarfında yapılan harcamalar tutulan masraf defterlerinde ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlardan Osmanlı ülkesine gelen bir elçilik heyetinin geçtiği güzergâhlar, buralarda yapılan harcama tutarları ve ne gibi ihtiyaç malzemelerinin alındığını tespit etmek mümkündür. Ayrıca bu kayıtlardan, elçilerin Osmanlı ülkesine uğradıkları tarihlerdeki birçok ürünün fiyatları tespit edilebilmektedir.

¹ BOA, Bâb-ı Defteri, 11072, s. 12.

Kaynakça

BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhâsebe Kalemî Defterleri, No: D.BŞM.MTE.d.11072

Hüseyin Çınar, “Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi ve XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Antep Menzilleri”, *Osmanlı, C.3, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999.

İzzet Sak, “1736-1741 Yılları Arasında İstanbul’a Gelen İran Elçilerinin Bazı Masrafları”, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 2006, S. 16.

Mehmet İpşirli, “Elçi”, *TDVİA*, C. 11.

Şerafettin Turan, “1560 Tarihinde Anadolu’da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Hey’eti Masraf Defteri”, *AÜDTCFD*, 1964, C.22, S. 3-4.

Tahir Sevinç, “Nadirşah’ın 1738-1739 Hindistan Seferi ve Sonuçları”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, S. 24.

ماده ۲ مطابق
تاریخ ۱۹۰۰
موردی در...

۱۹۰۰

موردی در...

موردی در...

موردی در...

۱۹۰۰

موردی در...

موردی در...

موردی در...

موردی در...

موردی در...

موردی در...

موردی در...

موردی در...

D.BSM.MTE.d.11072

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

A B

Iran elçilik heyetine yapılan harcamaları gösteren Mesârif Defteri.

KİLİS İLİ AĞIZLARININ ANADOLU AĞIZLARI İÇİNDEKİ YERİ

The Place of Kilis Dialects in Anatolian Dialects

Hülya ARSLAN-EROL*

Özet

Anadolu ağzlarının pek çoğunda, temelde Oğuz boylarının, özellikle de *Avşar, Bayat, Kınık, Salur, Bayındır* gibi boyların etkili olduğu bilinmektedir. Kilis ili ağzları, yörenin tarihi ile birlikte ele alınıp incelendiğinde bu yörede hem farklı Oğuz boylarının etkin olduğu, hem de Oğuz boyları dışında Kıpçak boylarının da varlığı görülür. Kilis ili ağzlarının oluşumunda etkili olan Oğuz boyları içinde özellikle *Avşar, Bayat, Bozcalu, Beydili, Harbendeli, İnalli, İzzeddinli, Alayuntlu, Yüreğir, Bayındır* gibi boylar bulunur. Ancak Kıpçak Türkçesinin izleri de görülür. Kıpçak izleri, Kilis'i de içine alan ve *Biladü's-Şam* olarak adlandırılan bölgenin tamamında uzun süre Memlûk Devletinin etkin olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Ayrıca Kilis ağzı, Doğu Oğuzcasının Batı Oğuzcası üzerindeki son etki alanlarından biri olarak kabul edilebilir. Çünkü Batı Türkçesi içinde Doğu Oğuzcaya dâhil edilen İran, Irak, Suriye ağzlarıyla birleşen bir ağız özelliği göstermektedir. Yöre ağzında etkin olan ana katman Oğuz boylarının ağzıdır. İkincil katman Kıpçak Türkçesi unsurları ve Batı Türkçesinin Doğu Oğuz grubu içinde yer alan İran, Irak, Suriye ve Azerbaycan Türkçesi unsurlarıdır. Üçüncül katman standart Türkiye Türkçesinin unsurları ve dördüncül katman da komşu dillerin, özellikle de Arapçanın Kilis ili ağzlarındaki izleridir. Kilis ili ağzları, bazı ağız özellikleri bakımından Gaziantep ağzından ayrılmaktadır. En belirgin farklılık, şimdiki zaman ekinin kullanımındadır. Kilis ağzının Gaziantep ağzından ayrılan yönleri bulunmakla birlikte Gaziantep ağzıyla birlikte ağız tasniflerinde Batı grubu ağzlarının alt grubunda yer alır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Ağzları, Kilis Ağzı, Kilis, Türkiye Türkçesi.

Abstract

It is known that most of the Anatolian dialects are mainly affected by the Oghuz groups, especially *Avşar, Bayat, Kınık, Salur* and *Bayındır*. When the dialects of Kilis provinces are examined and examined together with the history of the area, it is seen that the different Oghuz groups are active in this region as well as the existence of Kipchak groups. Oghuz groups, which is effective in the formation of the dialect of Kilis provinces, is especially found in the coasts such as *Avşar, Bayat, Bozcalu, Beydili, Harbendeli, İnalli, İzzeddinli, Alayuntlu, Yüreğir, Bayındır*. However, there are also traces of Kipchak Turkish. The Kipchak traces must be due to the fact that the Mamelukes State is active for a long time, which includes Kilis and the entire region called *Biladü's-Şam*. In addition, Kilis dialect can be considered as one of the last areas of influence on the West Oghuz of the East Oghuz. Because it shows a dialectical characteristic that is merged with the dialects of Iran, Iraq and Syria which are included in Eastern Oghuz in Western Turkic. The main layer that is active in the region is the dialect of Oghuz groups. The secondary layer is elements of Kipchak Turkish and elements of Iran, Iraq, Syria and Azerbaijan Turkish. The third layer is the elements of the standard Turkey Turkish and the fourth layer is the traces of the neighbor languages, especially Arabic. The dialect of the province of Kilis are separated from the Gaziantep dialect in terms of some dialectical features. The most obvious difference is the use of the present time suffix. However, Kilis dialect is located with Gaziantep dialect in the subgroup of Western dialect groups in dialect classification, it is separated from Gaziantep dialect with some features.

Key Words: Dialects of Anatolia, Dialect of Kilis, Kilis, Turkey Turkish.

---

* Prof.Dr., Gaziantep Üniversitesi, herol@gantep.edu.tr

Dil bilimi çerçevesinde ağızlarla ilgili her türlü çalışma, temelde o ağızların bağlı olduğu dil ve özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermekle birlikte o dili konuşanların yaşayış biçimleri, sosyal hayatları, kültürel ortamları gibi dil dışı unsurlar hakkında da son derece kapsamlı dökümler ortaya çıkarır. Başka bir deyişle ağızlarla ilgili her türlü çalışma aynı zamanda bir milletin bütün unsurlarıyla birlikte varlığına dair kanıtların ortaya konması çalışmasıdır. Teknolojinin hızla geliştiği günümüzde iletişim araçlarının da yaygınlaşması, ağızların artık yok olmaya başlaması sonucunu yaratmış ve acilen Türkiye Türkçesinin bütün ağızlarının kayıt altına alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Dünyada 19.yy.da başlayan ağız çalışmalarının Türkiye’de başlangıcı 1940’lara gider. Ağız çalışması kapsamında genellikle çeşitli Anadolu ağızlarından derlemeler yapılmış, yapılan derlemeler ses ve şekil özellikleri bakımından Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılmış veya edebi yönden incelenmiştir. Son yıllarda ise ağız atlasları hazırlanarak bugüne kadar yapılan derlemeler farklı bir açıdan değerlendirilmeye başlanmıştır. Ağızların yayılma alanları tespit edilerek sınıflandırılması hususunda Türkiye’de en ayrıntılı çalışmayı yapanlardan biri Prof. Dr. Leyla Karahan’dır. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı eserinde, dünyada bugüne kadar Anadolu ağızlarının sınıflandırılması hususundaki çalışmaların bir özetini vermiş, ardından kendisi bir tasnif ortaya koymuştur ki ileride Kilis ilinin Anadolu ağızları içindeki yerine değinirken bu tasniftan bahsedeceğiz.

Bölge ağızlarının oluşumunda etkili olan unsurlar içinde en önemlisi etnik yerleşimdir. Anadolu’da birçok farklı ağzın varlığında kuşkusuz ki bu topraklara gelmiş olan birçok Oğuz boyunun farklı ağız özellikleri etkili olmuştur. Oğuz boyları yanında bazı bölgelerde Kıpçak boylarının da etkisi görülmektedir ki Kilis ili ağızları, bu ağızlardan biridir.

Kilis’in yerleşim yeri olarak tarihi M.Ö.ki yıllara gider. İslam fethinden önceki adı, kaynaklarda genellikle Kilizi, Kiris, Kirus, Kurus, Korus şeklinde geçmektedir (Konyalı 1968: 37-39, Tuncel 2002: 5). Romalılar devrinde bir kültür merkezi durumunda bulunan Kilis, M.S. 638 yılında Hz. Ömer zamanında fethedilmiş, XI.yy.a kadar da Müslüman Araplarla Bizans arasında el değiştirmiştir (Konyalı 1968: 48-53). Kilis’e Türk boylarının ilk gelişi ise VIII.yy.a rastlar. El-Mehdi zamanında uç bölgelere yerleştirilip çoğaltılmış olan Türkler¹, zamanla Anadolu içlerine sızmış; Bizans egemenliğindeki yerlerde küçük yurtlar oluşturmuşlardır. XI.yy.da ise Türk boyları “Atabek” adında devletçikler kurmuşlardır. *Suriye Selçukluları* adı verilen bu devletçiklerden bazıları Haçlılar tarafından zapt edilmiştir. Kiris, Azez, Telbaşar, Ayıntap, Telhalit, Ravanda, Dülük, Maraş, Besni zapt edilen yerler arasındadır. Ancak kısa bir süre içinde Türkmenler, bu yerleri geri almışlardır. Suriye’ye göç hareketi 13.yy.da Moğollardan kaçan Oğuz boylarının da gelmesiyle artarak devam etmiştir. Bunun yanında 12-13. yüzyıllar arasında Hazar’ın güneyinden Irak, Suriye, Mısır coğrafyasına Kıpçakların da göç ettiği bilinmektedir. Yapılan bu yoğun göçler sonucunda ve Moğol egemenliği altında Selçuklu Devleti’nin parçalanması üzerine bazı Türkmen boylarının bağımsızlıklarını ilan ederek beylikler kurmalarıyla; bu yörede Türkçe, Oğuzcaya dayalı bağımsız bir yazı dili olma yoluna girmiştir. Bölge Selahaddin-i Eyyubi döneminde, Halep’le birlikte Mısır-Türk Kölemen Devleti’nin (Memluk Devleti) egemenliğine girmiştir. Bu bölgede Türkçenin, Arapça ve Farsça karşısında güçlü konuma geçmesinde önemli bir etken Kıpçak Türkleri tarafından kurulan bu Memlûk Devletidir. Bilindiği üzere Memlûk Devleti, Eyyubiler devrinde orduda hizmet veren Kıpçak kölelerinin zamanla güç kazanarak egemenliği ele geçirmeleriyle kurulmuş bir Türk devletidir ve Gazze’den Diyarbakır’a kadar uzanan *Şam Kitası* adı verilen bölgede, özellikle Suriye’nin kuzeyindeki Türkmenler üzerinde etkili olmuştur (Koprman 1989: IX). Kilis’in de bir parçası olduğu kuzey Suriye coğrafyasındaki bu Kıpçak etkisiyle, bölgede Oğuz ve Kıpçak unsurları iç içe geçmiş; tarihi süreç içinde çeşitli etnik ve sosyal gelişmelerle bölgenin dilinde Kıpçakça ve Oğuzca (Türkmen) unsurlar karışık kaynaşmıştır. Tabii bu karışıklık daha sonraki devirlerde Oğuzcanın lehine olacak şekilde değişmiş, bölge ağızlarında Kıpçakça unsurlar gittikçe azalarak Oğuzca unsurlar yoğunlaşmıştır. Bu karışık dil yapısının Oğuzcaya dayalı bir yazı dili haline dönüşümü yaklaşık olarak 14.yy.dır (Korkmaz 2013: 75-76).

Kilis ve çevresinde etkili olan Türkmen boyları arasında Bozcalu, Beydili, Bayat, Avşar, Harbendeli, İnallı, İzzeddinli, Alayuntlu, Yüreğir, Bayındır, Çepni ve Peçenekler bulunmaktadır (Sümer 1992: 163-259). Anadolu Selçukluları zamanında göçebe halinde dolaşan bu boylar, Osmanlı döneminde özellikle Güneydoğu Anadolu’da birer güvenlik unsuru olmak üzere yerleştirilmişlerdir. Kilis ve çevresinde, Memluk Devleti yerine Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet kurması 1516’da Mercidabık savaşı ile olmuştur. Kilis’le birlikte Azez ve Halep de Osmanlı topraklarına katılmış, bu savaşla Suriye, Filistin, Mısır topraklarında dört yüz yıl sürecek Osmanlı egemenliği kurulmuştur (Kadri 1932: 18-28, Konyalı 1968: 20-21,124-131, İl Yıllığı 1998: 29-41, Tuncel 2002: 6).

¹ Özellikle Halep’e ve buraya bağlı A’zaz (ki Kilis de bu dönemde A’zaz’a bağlıdır), Korus, Ravandan gibi şehirlere Horasanlı, Orta Asyalı Türkler yerleştirilmiştir (Konyalı 1968: 84-85).

Bu tarihi gelişim sürecinin bir sonucu olarak bugün Hazar'ın güneyinden başlayarak İran, Irak, Suriye ve Anadolu'nun daha ziyade güneyinde, özellikle Suriye, Irak komşuluğundaki bölge ağızlarında temelde Oğuz Türkçesinin, kısmen ise Kıpçak Türkçesinin etkisi görülür. Suriye'de ve Irak'taki bu Türkmen ağızlarının Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesi arasında bir yapıya sahip oldukları söylenebilir (Korkmaz 2013: 188-192). Kısacası bir geçiş coğrafyası özelliğindeki bu bölgelerde Anadolu ağızları ile ortaklaşan Oğuzca unsurlar bulunmakla birlikte ağızlar karışık bir yapı arz etmekte; ağız yapılarının esasını Oğuzca unsurlar oluştururken yer yer bu bölgelerde etkili olmuş başka boyların izlerine de rastlanmaktadır.

Zeynep Korkmaz (1995: 179-187), Anadolu Türkçesinin kuruluşunda etkili olan boylara dair yazdığı makalesinde, Anadolu ağızlarının oluşumunda özellikle *Avşar, Bayat, Kınık, Salur, Bayındır, Çepni* gibi boyların etkili olduğunu belirtmiş ve bu boyların ağız özelliklerini ana hatlarıyla vermiştir. Çeşitli tarihi kaynaklar ve arşiv belgelerinden hareketle Gaziantep ve yöresinde, Malatya, Tunceli ve Elazığ'a göre çok daha güçlü şekilde Avşarlardan gelme özelliklerin hâkim olduğunu da belirtmiştir. Bu bilgilerden hareketle boy ağızlarının özellikleri dikkate alındığında Kilis ili ağızları üzerinde birinci derecede etkili ağızın Avşar ağızı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bunun yanında az sayıda da olsa Kınık ve Salur boylarına has ağız özelliklerinin bölgede görülüyor olması dikkat çekicidir². Bu ana katmanın üzerine, yöre ağızında sporadik olarak Kıpçak Türkçesi unsurları ve Batı Türkçesinin Doğu Oğuz grubu içinde yer alan İran, Irak, Suriye ve Azerbaycan Türkçesi unsurları da eklenmiştir. Kısacası Kilis ili ağızlarında tarihi süreç içinde Hazar'ın güneyinden göç ederek gelen ve İran, Irak, Suriye hattında yerleşip kalmış olan Oğuz boylarıyla bir ortaklık ve muhtemeldir ki bunun yanında bu bölgede uzun süre hüküm sürmüş olan Memlûkların etkisiyle, Kıpçak Türkçesiyle ortaklıklar söz konusudur. Bunlar yanında standart Türkiye Türkçesinin ve komşu dillerden Arapça'nın da etkilerini Kilis ili ağızlarında görmek mümkündür.

Kilis, 1995 yılına kadar Gaziantep ilinin bir ilçesi olduğundan bu zamana kadar yapılan ağız araştırması çalışmalarında, Gaziantep ili ağızının bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Ancak Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu (1946: 565) "Anadolu Dialektolojisine Dair Bir Deneme" adlı çalışmasında Gaziantep ağızının "merkez, Kilis ve yöresi, Türkmen uruğu ağızı" şeklinde üç alt grubu bulunduğunu söyleyerek Kilis ağızını ayırmıştır. Prof. Dr. Leyla Karahan'ın (1996) *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı eserinde ise Kilis ağızı, Gaziantep ağızının bir parçası olarak düşünüldüğü için ayrı olarak ele alınmamıştır. Karahan (1996: 1-53), Anadolu ağızlarında belirleyici ve ayırıcı özellik taşıyan ses, şekil ve söz dizimi özelliklerinden hareketle ağızları üç ana grupta toplamıştır: Doğu grubu ağızları, kuzeydoğu grubu ağızları ve batı grubu ağızları. Kilis ili ağızları bu tasnifte Gaziantep ile birlikte düşünülerek batı grubu ağızları içine alınmıştır. Kilis'in tasnifte ayrıca yer almamasında ana etken eserin yayım tarihine kadar Kilis ili ağızlarının tamamını içine alan kapsamlı bir çalışmanın yapılmamasıdır³.

Hem il oluşu, hem de ağız özellikleri bakımından yukarıda belirtilen farklılıklar da dikkate alınarak Kilis ağızının Gaziantep ağızından ayrı olarak bağımsız ele alınması, bölgenin tarihi ve etnik yapısının tam olarak netleşmesine de katkıda bulunacaktır. Bu amaçla 2010 yılında Kilis 7 Aralık Üniversitesi BAP bünyesinde başlatmış olduğumuz "Kilis İli Ağızları" adlı projemizden de burada bahsetmek gerekir. Tamamlanmış ve yayına hazırlanmış olan projemizde Kilis'in Türk tarihindeki yeri, Kilis ili ağızlarının bu tarihi süreç içinde gelişimi, Türk dilinin hangi ağızlarıyla bağlantılı olduğu, Kilis ağızı denilince neyin anlaşılması gerektiği gibi konulara açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Proje kapsamında öncelikle bütün ağız çalışmalarında olduğu gibi Kilis merkez ve köylerinden derlemeler yapılmış, ardından bu derlemeler en ince ses ve şekil özelliklerini aksettirecek şekilde yazıya aktarılmıştır. Elde edilen veriler ışığında Kilis ili ağızlarının ses ve şekil (biçim / ek) özellikleri, metinlerdeki bütün kelimeler tek tek fişlenerek ortaya çıkartılmış ve tasnif edilmiştir.

Projemiz sonucunda Kilis ilinde üç ayrı ağız bölgesi tespit edilmiştir. Bu ağız bölgelerini birbirinden ayırmada en temel özellik olarak şimdiki zaman ekinin kullanımı esas alınmıştır. Buna göre Kilis ili ağızları;

I. Tip Merkez Ağızı (-or)

II. Tip Musabeyli, Polateli Ağızları (-o/ -yo/ -yor)

² Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Hülya Arslan-Erol (2015), "Kilis İlinde Ağız Tabakalaşması", *Turkish Studies*, Volume 10/15 Fall 2015, 139-152.

³ Bugüne kadar yapılan çalışmalar genellikle akademik içerikli olmayıp şehrin kültürel yapısını tanıtım amaçlı hazırlanmıştır. Bunlar yanında çeşitli üniversitelerde yapılmış yüksek lisans tezleri bulunmaktadır ki kaynaklar kısmında tamamı gösterilmiştir.

III. Tip Elbeyli Ağızları (-y /-ıy / -iy / -yi)

şeklinde üçe ayrılmaktadır. Bu ağız bölgeleri, bazı özellikleri bakımından Gaziantep ağızıyla benzerlikler taşımakla birlikte, Kilis ağızına has tamamen ayrı kullanımları da vardır. En belirgin farklılık, şimdiki zaman ekinin kullanımındadır. Batı grubu ağızları içinde yer alan Gaziantep'te şimdiki zaman eki -i / -iy, -y1 / yi / -yu / -yü, -yer / -yér / -yir / -yr, -yo / -yö / -yö şekillerinde kullanılırken; Kilis'te, merkez ağızında -or / -ör, Musabeyli ve Polateli ağızlarında -o/ -yo/ -yor, Elbeyli ağızlarında ise -y /-ıy / -iy / -yi şeklinde olmak üzere farklı kullanımlar mevcuttur (Aksoy 1945: 156-157, Karahan 1996: 142-145). İle edatının -n vasıta hali eki ile kaynaşması sonucunda ortaya çıkmış *ilen* > *-lan / -len* eki, Gaziantep ağızında *-lan / -len / -nan / -nen* şeklinde yaygındır (Aksoy 1945: 146). Kilis ağızında ise *-dan / -den* şekli daha sık kullanılır. Gaziantep merkez ağızında bulunmayan bu kullanım Irak Türkmen Türkçesinde ve Suriye Colan Türkmenleri ağızlarında da görülür. Bunun yanında yardımcı ünsüz y'nin kullanılmaması, ilerleyici ve gerileyici ses benzeşmelerinin yaygınlığı gibi pek çok özellik, Kilis ili ağızlarını güneyimizde bulunan Suriye Türkmenleri ve Irak Türkmenlerinin ağızlarına bağlar. Dolayısıyla Kilis ili ağızları temelde Batı (Oğuz) Türkçesinin bir parçasıdır, Batı Türkçesinin batı grubu ağız özelliklerini yansıtır. Ancak tarihi süreç içerisinde bölgede yerleşmiş boyların da etkisiyle Kıpçak Türkçesinden ve Batı Türkçesinin diğer unsurlarını oluşturan Azerbaycan Türkçesi ile Türkmen Türkçesinden de izler taşır.

Kaynaklar

- AKSOY, Ömer Asım(1933). *Gaziantep Dilinin Tetkiki*, Gaziantep: Halk Fırkası Matbaası.
- AKSOY, Ömer Asım (1940). *Gaziantep İlçesine Bağlı Yeni Notlar*, BAŞP I/11-12
- AKSOY, Ömer Asım(1945). *Gaziantep Ağızı I,II*, İstanbul: TDK Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa vd. (2010). “Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi”, *Karahanlıca, Harezme ve Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yay., s. 169-299
- ARSLAN-EROL, Hülya (2009). *Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağızı*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, cilt 6, sayı 4 (Aralık 2009), s. 40-63.
- ARSLAN-EROL, Hülya (2010). “Kilis Ağızında Dönüşlülük Zamiri”, *Gaziantep Ü, Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010 9(2):345 -356
- ARSLAN-EROL, Hülya (2015), “Kilis İlinde Ağız Tabakalaşması”, *Turkish Studies*, Volume 10/15 Fall 2015, 139-152.
- ARSLAN-EROL, Hülya (2015). “Kilis İli Ağızları Şekil Bilgisi (İsim ve Fiil) Özellikleri ve Ağız Bölgeleri Üzerine”, *Kilis 7 Aralık Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt5, Sayı 9, Haziran 2015, 1-30.
- ARSLAN-EROL, Hülya (2015). “Kilis İli Ağızları Ses Bilgisi Özellikleri Üzerine”, *Turkish Studies*, Volume 10/8, Spring 2015, p. 421-484.
- ARSLAN-EROL, Hülya (2015). “Kilis İli Ağızlarında Şimdiki Zaman”, *MJH*, V/2, 2015, 51-59.
- ATAMAN, Sadi Yaver (1982). *Anadolu Halk Ağız Türleri ve Bölgeler Arası Değişik Ağızlar 2*, TF.
- ATASOY, Mustafa (1964). *Kilis Ağızı*, A.Ü.DTCF: Türk Dil Merkezi Tezi.
- BACAK, Ayhan (1983). *Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Anadolu Ağızları Terimlerinin Ortak Sözlüğü*, Erzurum: Atatürk Üni Türk Dili Merkezi Tezi.
- BALA, Şakir Lâçin (1965). *Gaziantep Ağızı*, Ankara: A.Ü.DTCF Türk Dili Merkezi Tezi.
- BALKANOĞLU (Necip Asım Yazıksız) (1902). *Dialecte turc de Kilis: KSz III*, s. 261. – 273
- BAYATLI, Hidayet Kemal (1996). *Irak Türkmen Türkçesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- BEBEKOĞLU, Sıdika ve Mehmet TEKTUNA (2008), *Kilis Kültür Envanteri*, Ankara: Kilis Valiliği Yay.
- BURAN, Ahmet (1992). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Üzerine Araştırmalar II (Ağızlar)*, İstanbul: Boğaziçi İlmî Araştırmalar serisi.
- BURAN, Ahmet (1993). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Dil Atlası*, Parlaenter.
- BURAN, Ahmet(1999). “*Anadolu (Türkiye Türkçesi) Ağızlarının Karşılaştırmalı İncelenmesi ve Bu Konu İle İlgili Sorunlar*”, *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, Ankara: TDK Yay, s.89-92.

- CAFEROĞLU, Ahmet (1945). *Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş Vilayetleri Ağızları)*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1946). *Anadolu Diyalektolojisine Dair Bir Deneme*, Türk Dili Belleten, s.67.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1994). *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CANPOLAT, M. Salim (1965). *Kilis Ağzı*, Ankara: A.Ü. DTCF Türk Dili Merkezi Tezi.
- DEMİR, Nurettin (2002). *Ağız Terimi Üzerine*, Türkbilig, S. 2002/4, s. 105-106
- DEMİR, Nurettin (1999). *Ağız Araştırmalarında Derleme Teknikleri*, Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997), Ankara: TDK Yay. 697, s. 78- 87
- DOĞAN, Ahmet(1975). *Kilis ve Köyleri (Hasanceli, Eğrikanlı, Tahtalı, Tibil, Oylum) Ağzı*, İstanbul: İ.Ü.Türk Dili Merkezi Tezi.
- ERCİLASUN, A. Bican (1999). *Ağız Araştırmalarında Kullanılacak Transkripsiyon İşaretleri*, Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997) Ankara: TDK Yay. 697, s. 43- 48.
- ERİMER, Kayahan (1970). *Anadolu ve Rumeli Ağızları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*, Ankara: TDK Yay. TDAY Belleten.
- EVRENSEL, Feridun (1960). *Gaziantep Ağzı*, Ankara: A.Ü.DTCF Türk Dili Merkezi.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1999). *Ağız Bilimi Araştırmalarının Gerekliliği*, Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni, Ankara: TDK Yay, s.4-14.
- GÜL, Rıza (1993). *Kilis Merkez ve Köyleri Ağzı*, Adana: Ç.Ü. Türk Dili Yüksek Lisans Tezi.
- GÜL, Rıza (1980). *Gaziantep İli Kilis İlçesi Kuru Kastel ve Arzap Köyleri Ağız Araştırması*, İstanbul: İ.Ü.Türk Dili Merkezi Tezi.
- GÜLENSOY, Tuncer (1990). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Dil, Folklor, Halk Edebiyatı ve Etnografyasına Bir Bakış*, Türk Millî Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi.
- GÜLENSOY, Tuncer (1990). *Güneydoğu Anadolu'nun Folklorik ve Etnografik Yapısı, Tarihi, Kültürel ve Siyasî Boyutlarıyla Doğu Meselesi Sempozyumu*, Ankara: Yeni Düşünce Gazetesi.
- GÜLENSOY, Tuncer (1993). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ağızları Üzerine Düşünceler*, Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (1999). *Ağız Araştırmalarının Bugünkü Durumu*, Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997), Ankara: TDK Yay. 697, s. 16- 21.
- GÜLENSOY, Tuncer-AKKAYA Ercan (2003). *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası (2. Baskı)*, Ankara: Akçağ Yay.
- GÜLSEVİN, Gürer (2004). *Türkiye'de Diyalektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu, Workshop on Turkish Dialects Orient Instute*, 19-20 November 2004, İstanbul.
- GÜLSEVİN, Gürer (2005). *Ağız Araştırmamızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): "üzüm/yüzüm; öllük/höllük" türeme mi düşme mi?"*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Journal Of Turkish World Studies C. V, S. 2, s. 207-213.
- GÜRTEKİN, Ali Ertuğrul, Hasan ŞAHMARANOĞLU (1995). *Necip Asım Yazıksız (Balhasanoğlu) ve Kilis Ağzı Üzerine İncelemeler*, No 15, Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları.
- KİLİS VALİLİĞİ (1998). *İl Yılığ, Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, Kilis: Valilik Yayınları.
- KADRİ, Kilisli (1932), *Kilis Tarihi*, İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- KAFALI, Mustafa (1973). "Suriye Türkleri I", Töre Dergisi, S.21-22, s.30-34.
- KARAHAN, Leyla (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yay.
- KARAHAN, Leyla (1999). *Ağız Araştırmaları Alanında Yapılması Gereken Çalışmalar*, Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997), Ankara: TDK Yay. 697, s. 24- 28.
- KONYALI, İbrahim Hakkı (1968). *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, İstanbul: Fatih Matbaası.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar (1989). *Mısır Memlükleri Tarihi*, Ankara: KB Yay.

- KORKMAZ, Zeynep (1995). *Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış*, Türk Dili Üzerine Araştırmalar, 2. Cilt, Ankara: TDK Yay, s. 232.
- KORKMAZ, Zeynep (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli, Oğuz Türkçesinin Gelişimi*, TDK Yay.
- KOYUNCUOĞLU, Yaşar (1970). *Kilis Ağızı Üzerine Bir Gramer Denemesi*, İstanbul: İ.Ü. Türk Dili Merkezi Tezi.
- PAHALI, Nihayet (1964). *Gaziantep Ağızından Fiil Tabanları*, Ankara: A.Ü.DTCF Türk Dil Merkezi Tezi.
- SAĞIR, Mukim (1999). *Ağız Çalışmalarında Çevriyazı, Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997)* Ankara: TDK Yay. 697, s. 126- 138.
- SÜMER, Faruk (1992). *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- TUNCEL, Metin (2002). “Kilis” Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- TURAN, Cemal (1974). *Gaziantep Ağızı*, İstanbul: İ.Ü.Türk Dili Merkezi Tezi.

KİLİS'TE YAZILMIŞ BİR CÖNK ÜZERİNE

About a Conk Written in Kilis

Mehmet EROL*

Özet

Halk edebiyatı ürünleri sözlü kültür ortamında üretilir ve aktarılır. Ancak yazının kullanımının yaygınlaşmasıyla tarihsel süreçte bu ürünlerin yazılı kültür yoluyla da aktarıldıkları görülmeye başlamıştır. Sözlü kültür ürünlerinin yazılı kaynaklarda yer bulmasının en belirgin örneğini cönkler oluşturur.

Türk Halk edebiyatında saz ve tekke şairlerinin şiirlerinin yanında; türkü, mani, destan, fıkra, hikâye, dua, hutbe gibi yazanı belli olmayan (anonim) manzum ve mensur ürünlerin yer aldığı, aşağıdan yukarı doğru açılan el yazması defterlere cönk denilmektedir. Bu defterler Arap harfleriyle yazılmış olup halk edebiyatının birincil yazılı kaynaklarıdır. Genellikle Cumhuriyet döneminden önce kaleme alınmış olan bu cönkler yazıldıkları coğrafyanın edebi birikimlerinin yanında dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel bilgilerini de ihtiva ederler.

Kilis'te yazılmış bir Cönk'ü konu eden bildirimiz, bu cönkü tanıtmayı ve cönkler arasındaki yerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bildiride kullanılan veriler doküman analizi yöntemiyle elde edilmiştir. Verilerin işlenmesinde ise kültür analizi ve durum çalışması desenleri kullanılmıştır. Özel arşivimizdeki bu cönk klasik bir cönkte bulunması gereken konu başlıklarından örnekler içermektedir. Toplan 82 sayfalık bu cönkte Karacaoğlan, Aşık Ömer, Molla Ömer, Gevheri, Süruri, Nabi gibi şairlerin şiirleri yanında Mahmut ile Nigâr hikayesinin şiirleri, anonim şiirler, türküler ve destanlar ile çeşitli dini metinler yer almaktadır. Çalışmada cönkte bulunan metinlerin tasnifi yapılmış, yerel özellikler ortaya konmuş ve cönk yazma geleneğindeki yeri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cönk, halk şiiri, türler, yazılı kaynaklar.

Abstract

Folk literature products are produced and transmitted in an oral culture environment. However, with the widespread use of writing, it has begun to be seen that these products are also transmitted through written culture in the historical process. Cönks are the most obvious example of oral cultural products find places in the written sources.

Cönks contain poems of minstrels and mystic poets. In addition to these, anonymous literary works are also included in cönks (folk songs, mani, epic, anecdote, story, prayer, sermon). They open from top to bottom. These books are handwritten and written in Arabic letters. It is also the primary written source of folk literature. These cönks, which were written before the Republican period. They include social, economic and cultural knowledge of the period were written as well as the literary accumulation of the geography.

The subject of this work is a Cönk written in Kilis. The purpose of the declaration is to identify this cognition and to determine its place among the cönks. The data used in the declaration were obtained by document analysis. In the processing of the data, culture analysis and situation study patterns were used. This is my private archive, and it has examples that need to be found in a classic cönk and it has 82 pages. There are poems of poets like Karacaoğlan, Aşık Ömer, Molla Ömer, Gevheri, Süruri, Nabi. There are also poems of Mahmut and Nigar story, anonymous poems, folk songs and epic and various religious texts. In the study, the texts were sorted, the local characteristics were shown and the place in the cönk writing tradition was determined.

Key Words: Cönk, folk poetry, genres, written sources.

---

* Doç.Dr., Gaziantep Üniversitesi, merol@gantep.edu.tr

Giriş

Halk edebiyatı ürünleri genel itibarıyla sözlü kültür ortamında yaratılır ve yine sözlü kültür aracılığıyla gelecek kuşaklara aktarılır. Dolayısıyla halk edebiyatı ürünleri sözlü kültür ortamının malı olarak kabul edilir. Bu durum halk arasında yazı kullanımının yaygın olmadığı yani okur-yazarlığın seyrek olduğu devirlerde daha belirgin bir özelliktir. Halk, diğer kültürel üretimleri gibi edebi ürünlerini de ilk sırada söz aracılığıyla ağızdan ağıza naklederek günümüze taşımıştır.

Sözlü kültür üretimlerinin gelecek taşınması insan belleği aracılığıyla gerçekleşir. Bununla birlikte doğası gereği insan belleği unutmaya müsait bir yapıda olduğundan aktarım sürecinde devralınan kültürel bilgiler de unutma eylemine maruz kalabilmektedir. Böylesi zayıf bir araçla taşınan sözlü kültürde çok sayıda çeşitlenmelere şahit olmaktayız. Yazı ise kültürün yahut geniş anlamda bilginin taşınmasında daha güçlü bir araç olmuştur. Yazının kullanımı bu noktada önemlidir. Sözlü ortamda üretilen kültürel ve edebi ürünlerin aktarımında ikincil derecede de olsa yazı kullanılmıştır. Üretilen yahut devralınan bilgi / kültür, yazının koruyucu gücü sayesinde tarihin bir noktasında sabitlenebilmektedir. Sözlü kültür aktarımında yazının kullanımının bir örneğini bildirimizin de konusu olan cönkler oluşturur.

Genel itibarıyla cönkler, sözlü kültür ortamının ürünlerini tarihin bir noktasında kayda geçirmiş el yazması defterlerdir. Özellikle Anadolu sahası Türk kültür tarihi için büyük önemi olan bu defterlerin şekilsel özellikleri, muhtevaları ve yazıcıları hakkında pek çok şey söylenmiştir. Bildirimizin sınırlarını aşacağı için burada söz konusu tespitlere ayrı ayrı değinilmeyecek, genel bir tanımlama yapıldıktan sonra Kilis'te yazılmış cönk tanıtılacaktır.

Cönkler uzunlamasına açılan şekliyle dolaylı¹ halk arasında dana dili / sığır dili de denilen, ölçüleri 5x10 ile 15x25 cm. aralığında değişen, 300 yaprak kadar hacme ulaşabilen, ensiz, deri kaplı defterlerdir (Kaya, 2007: 302-303). Asıl anlamı “gemi” demek olan cönk yerine sefine-i kârî, beyaz-buzurg, keşfi, supara gibi kavramlar da kullanılmıştır (Duran, 2016: 44).

Cönklere içerik olarak bakıldığında ise neredeyse halk yaşantısına dair her şeyi ihtiva ettikleri görülür. Burada ifade ettiğimiz her şey sözcüğü cönklerde yer alan bilgilerin çeşitliliğini vurgulamak amaçlıdır. Yazıldıkları edebi muhit ve cönk yazarının edebi ilgisine göre değişmekle birlikte, başta saz şairlerinin şiirleri olmak üzere (türkü, koşma, destan, halk hikâyeleri, vd.) tekke-tasavvuf şairlerinin eserleri (ilahi, nefes, na't, münâcât, düvâz, devriye, şathiye, vd.) ile az da olsa divan edebiyatı şairlerinin şiirleri (gazel, terki-i bent, terci-i bent) söyleyeni belli ferdi ürünler olarak cönklerde yer alan edebi ürünlerin başında gelir. Bu türden şiirler Türk edebiyatı tarihinde yer etmiş bir meşhur şaire ait olabileceği gibi adı duyulmamış yerel bir şaire de ait olabilir. Ferdi ürünlerin dışında halk edebiyatında söyleyeni belli olmayan edebi ürünleri kastettiğimiz anonim manzum ve mensur eserler de cönklerde yer alır (türkü, mani, koşma, destan, müfred, hikâye, fıkra, bilmece, dua, vd.). Sayılan bu edebi ürünler dışında halk bilgisine dair çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan reçeteler (halk tebabeti), musibetlerin def'i için dualar, büyüler, tılsımlar, rüya tabirleri (halk inançları) gibi bilgiler de cönklerin muhtevaları arasında sayılabilir².

Yukarıdaki edebi ürünleri ve folklorik bilgileri cönklere kaydeden cönk yazıcıları hakkında “Cönk yazıcıları kimlerdir ve eğitim düzeyleri nedir? Bilgileri tam ve doğru şekilde cönklere kaydedebilmiş midir? Kendisinden cönklere bir şeyler katmış mıdır?” gibi sorular akla gelebilir. Cönk araştırmalarında bunlara da değinilmiştir. Bu bağlamda cönk yazarlar yahut bu defterleri tutanlar az çok okuma yazma bilen heveskâr kimseler olarak nitelendirilmişlerdir. Cönkü yazar kimsenin okur yazarlık bilgisinin yetersizliği sebebiyle imlâsında tutarsızlıklar söz konusudur³. Bir cönk tek bir kişi tarafından yazılabileceği gibi birden fazla kişi tarafından da yazılmış olabilir. Edebi metinlerin yazımda eksiklikler, ilaveler ve değişmeler de söz konusudur. Bu, cöngü yazarının duyduğu metni hatırlayabildiği kadarıyla yazıya geçirmesinden kaynaklanan bir durum olarak değerlendirilir. Ayrıca bir cönk yazıcısı kendisine yahut yakınlarına ait doğum ve vefat tarihlerini, kişisel harcamalarını, şahit olduğu herhangi bir hadiseyi yazdığı cönke kaydedebilmektedir.

¹ Hamiye Duran, cönkler için kullanılan “dana dili” teriminin cönklerin uzunlamasına açılan şekliyle dolaylı olarak kaynaklanan bir adlandırma olmayıp, cönklerin yazımı sırasında ıslak mürekkebi emmesi için araya konan tek kullanımlı kağıtların görüntüsünden kaynaklanan bir adlandırma olduğu kanaatindedir (Duran, 2016: 43).

² Cönklerin adlandırma, şekil ve muhteva yapılarıyla ilgili geniş bilgi için şu çalışmalara bakılabilir: (Cunbur, 1974: 69; Koz, 1977: 83; Gökyay, 1984: 117, 120-130; Kaya, 2007: 302-303; Duran, 2016: 41-446; Şahin, 2017: 150)

³ Ali Duymaz, cönklerdeki imlâ bozuklukları konusuna farklı bir bakış açısı getirmektedir. Duymaz; cönklerdeki yazım yanlışlarının “sözün seyyalliği ve değişkenliğinin, bir anlamda yazıda da kendini ifade edişi olarak değerlendirilebileceğini” söylemekte ve “cönklerin yazımında ‘standart’ veya ‘klasik’ bir imlâ beklemenin mümkün olmadığı gibi doğru da olmadığı” belirtmektedir (2016: 19, 21).

Cönkler, bilindik şairlerin şiirlerinin eş metinlerini ihtiva ederek mukayese imkânı tanımalarının yanında yerelde kalmış tanınmayan şairleri de Türk halk edebiyatının birikime dahil ederek en azından şiirleriyle bu şairleri tanımamıza imkân tanıyan bir kaynak durumundadır. Keza anonim halk edebiyatı birikimine de içerdikleri mani, türkü, destan, fıkra, bilmece vb. türlerde katkı sunmaktadırlar. Edebî ürünler dışında ihtiva ettikleri halk bilgisine dair notlarla da yazıldıkları dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına ışık tutacak kaynaklar niteliğindedirler.

Cönklerle ilgili verdiğimiz bu kısa bilgiden sonra bildirimizin asıl konusu olan Kilis'te yazıldığına şüphemizin olmadığı Cönk ile ilgili değerlendirmemize geçebiliriz:

Kilis cöngünün biçim özellikleri:⁴

Kalın bir kağıtla kaplanmış cönk, kapağı dışında 88 sayfadan (42 varak) ibaret olup 11x20 ebadındadır. Cönkte varak veya sayfa numarası verilmemiştir. Bizim numaralandırmamıza göre cöngün 47 sayfasından sonra cönk ters taraftan yazılmaya başlanmıştır. Kullanılan kâğıt ince şekilde aharlanmıştır. Cöngün sayfalarında yer yer yırtılmalar ve nemden dolayı lekelenmeler olsa da birkaç sayfa dışında genel olarak okunabilecek durumdadır. Ancak bazı sayfalardaki kelimeler okunmayacak derecede silinmiştir. İki sayfası parça koparılarak yırtılmış olan cöngün kenarları yıpranmıştır.

Cönk nesih ve sülüs arası bir yazı sitali ile yazılmıştır. Hareke kullanımı azdır. Aynı sayfada bile yazı farklılıkları göze çarpmaktadır. Bu da yazıların çok sayıda elden çıktığına yahut farklı cins kalemler kullanıldığına işaret eder. Her sayfada farklı sayıda satır bulunmaktadır. Birkaç sayfada başlıklarda kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Uzunlamasına yapraklar cilt mantığıyla ortadan dikilerek cönk oluşturulmuştur. Dolayısıyla karşılığı olmayan yaprak olmadığı için cönkün yaprak sayısının tam olduğunu söylemek mümkündür.

Cöngün arkalı önlü kapağında şu mısralar yazılıdır:

Her kim olsa söylerim etmem hicâp

Tövbe ettim kimseye vermem kitâp

Bu kitabın sahibini hak nazardan saklasun

Bu kitabı kim çalarsa iki gözleri yansun

Beyitler muhtemelen cönk yazarına aittir. İleride de değinileceği üzere yazar şair meşrep biridir. Cönkler elden ele dolaşan defterler olmalarından dolayı kaybolmaları da kolaydır. Yazar *kitabını / cöngünü kim isterse istesin vermeyeceğine dair yemin ettiğini* beyan etmektedir. Yine cöngün çalınarak kaybolma ihtimaline karşı da *çalan kişinin gözleri kör olsun* diyerek önlem almıştır. Dolayısıyla kendini ve cöngünü bir nevi koruma altına almış görünmektedir.

Cöngün başında bulunan bu beyitler eski bir geleneği, Kebikeç duasını hatırlatmaktadır. Eskiden el yazma kitapların ilk sayfalarına “Yâ Kebikeç” yahut “Yâ Hâfız, Yâ Kebikeç” yazılırdı ki bu bir nevi kitap muskası / tılsımı olarak kabul edilirdi. Kitaplara kurt, böcek gibi haşeratin zarar vermemesi için uygulanan bir koruma yöntemi idi bu⁵.

Kilis cöngünün yazılma tarihi, yazarı ve muhite dair:

Cöngü yazarının kim olduğuna dair bilgi yoktur. Ancak bazı notlardan yazarın kişi, yazılış tarihi ve cöngün Kilis muhitinde yazıldığına dair bilgi edinebilmekteyiz. Bunlardan ilki cöngün 44. sayfasında (bizim verdiğimiz sayfa) “bin iki yüz on üç senesinde Şeyh Cami kurbunda olan eve mesârif beyân eder” ifadesi yer almaktadır. Yani cöngün yazarı Şeyh Cami yakınlarında kiraladığı bir evde oturmuş ve bu evde tadilat yaptırmıştır. Bu ifadeden cöngün miladi 1798 senesinden önce tutulmaya başlandığını kolayca söylemek mümkündür. Ayrıca söz konusu eve yaptığı masraflar “Kap tahtası: 2 para, Kadık tahtası: 2 para, Neccâr parası: 1 para, Helva ekmek yoğurt: 0, Kap ve döseme mihî: 1 para, Kilitlik: 10 para, Direk: 0, Defa Direk: 0, Ev kirası: 1 para” şeklinde alt alta gösterilmiştir. Bu kalemlerden 18.yy

⁴ Elimizdeki cönk Kilis'te medrese hocalığı yapmış olan ve 1975 yılında vefat eden Abbas İnandırıcı Hoca'nın evrak-ı metrukesi arasından çıkmıştır. Bizim elimize de torununun eşi öğretmen Yavuz Yedilioğlu tarafından ulaştırılmıştır.

⁵ Kebikeç, kitapları her türlü haşereden koruyan bir melek ya da bir cin olduğuna da inanılan bir varlıktır.

sonlarında Kilis'teki sosyo-ekonomik durum hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. İfadede geçen Şeyh Camii bugün hala mevcut olup Tırıklı mahallesinde Şeyh Camisi Sokağındadır⁶.

Cönkte elliden fazla müfred başlığı verilmiş beyit bulunmaktadır. Beyitlerin bazılarındaki ifadelerden beyitlerin bir kısmının cönk yazarın kişiye ait olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla cöngü yazarın anı zamanda şair yönünün olduğunu söylemek mümkündür.

Her kangı dilber okursa bu varaktan

Bir eyüce şeftali ayırsın al yanaktan (s.54)

...

Bunu yazdım bir hayâli yâd ile

Bunu yazan okuyana sarıla (s.44)

...

Bunu yazdım yadigâr olmak için

Okuyanlar bir dua kılmak için (s.44)

...

İki satır yazı yazdım sabrın tahtasına

Âşık olan sabr ider dostunun cefasına (s.44)

Cönk yazarıyla ilgili söylenebilecek başka bir husus da eğitimiyle ilgilidir. Arapça duaların, şiirlerin ve müfredlerin cönkte yer almasına bakarak yazarın genel cönk yazıcılarına göre daha yüksek seviyede bir eğitim aldığı ve Arapça bildiğini söylemek mümkündür.⁷ Kilis'in tarihi süreçte çok sayıda medreseye ev sahipliği yaptığı düşünüldüğünde cönk yazarının bu medreselerden birinde eğitim almış olabileceği akla gelmektedir.

Elimizdeki cöngün Kilis'te yazıldığını destekleyen bazı ağız özelliklerinin de cönkte korunduğu görülmektedir. Örneğin seña ne: sana ne, beña ne: bana ne, girdise de⁸: girdiyse de, bider: tohum, bakça: bahçe, haraba: harâbe, üleş: leş, kakmış: kalkmış, mülkden⁹: mülk ile, ilazım: lâzım, çalar: basar" gibi söyleyişler Kilis ağız özelliklerindedir.

Kilis cöngünün muhtevası:

Cönklerle ilgili yukarıda verdiğimiz bilgiler Kilis Cöngü için de geçerlidir. Geneli itibarıyla edebi ürünler olarak halk şairlerinin şiirleri, anonim şiirler, dini metinler ve günlük hayata dair bilgiler Kilis Cöngünde yer almaktadır.

Cönk yazarı şiirlerin bir kısmına başlık koymuştur. Bunlardan 8 şiir için türkü, 56 ikiliğe müfred, 7 ikilik için de beyt, 1 şiir için münâcât başlıklarını kullanmış; bazı şiirler için ise şairin mahlasını başlık olarak tercih etmiştir. Cönkte, şiirleriyle Âşık Ömer (9), Gevherî (2) Karacoğlan (1), Türkmen Monla Ömer (1), Suhte / Garip Suhte (2), Sürûrî (1), Hicâzî (1), Müderris (1), Sâdikî (1), İsmail (1), Yunus Emre (2), Âşık Ali (1), Derviş Dede (1), Çavuş Muhammed (1), Kul Mustafa (1), Yusuf (1), Kuloğlu Kapıcı Kâtibî (1), Abdurrahman (1), Rahmî (1) yer alan halk şairleridir. Bunların dışında klasik edebiyat temsilcilerinden Nâbî'nin 1 şiiri bulunmaktadır. Burada sayılan halk şairlerinden Müderris, Çavuş Muhammed, Derviş Dede, Abdurrahman, Sadıkî, Türkmen Monla Ömer ve Yusuf mahlasını kullananların bölge şairlerinden olması kuvvetle muhtemeldir. Söyleyeni belli bu halk şiirlerinden başka 7 anonim halk şiiri, Mahmut ile Nigâr hikayesine ait dörtlükler, bir kısmının cönk yazarına ait olduğunu

⁶ Şeyh Camisi: 1569 yılında Hacı Bulgar oğlu Hacı Baki Murad tarafından yaptırılan caminin, Hurufat Defterleri'nde "Şeyh İhlas Camisi" , "Hıdır Şeyh Camisi" , "Şeyh Camisi" adlarıyla geçer. Bkz. <http://www.kilis.gov.tr/tarihi-camiler> (19.10.2017)

⁷Cöngün pek çok yerinde Arapça nasihatler, dualar, müfredler, dörtlükler yanında 46.sayfasında Züleyha'nın Hz. Yusuf'a övgülerini anlatan bir şiir mevcuttur. Cöngün sayfalarıyla ilgili bilgileri içeren bir tablo ekte sunulmuştur.

⁸Kelime içinde -y- ünsüzünün kullanılmaması Kilis ili ağızlarında yaygın bir özelliktir (Erol Arslan, 2015b: 148).

⁹Kilis ili ağızlarında vasıta hâli eki olan -la, -le yerine -dan, -den; -tan, -ten şekilleri yaygın olarak kullanılmaktadır (Erol Arslan, 2015a: 8; 2015b: 148).

düşündüğümüz 56 müfred, 3 beyit, Arapça 1 şiir ile birkaç beyit cönkte yer alan manzum edebi ürünlerdir.

Cönkteki mensur ürünlere gelince bunlar ağırlıklı olarak Türkçe ve Arapça yazılmış dini nitelikli metinlerdir (dua, nasihat gibi). Ayrıca ayetler, dualar ve aktar malzemeleriyle hastalık tedavi yöntemleri mensur metinler arasındadır (temre için okunacak dualar, iktidarsızlık için macun tarifi gibi). Görüleceği üzere cönkte en fazla yer alan edebi ürün müfred başlıklı iki dizeden oluşan şiir parçalarıdır. Bunların söyleyeni/yazanı belli değildir. Daha çok özlü sözler yahut eski bir söyleyişle kelâm-ı kibâr niteliğindedir. Cönk yazarı bu müfredlerin seçiminde genel olarak nasihat konulu ve aşk yahut cinsellik üzerine olanları tercih etmiştir.

Bugün bir vâiz gördüm, güzel sevmek revâ mıdır?

Dedi var sen behey ahmak sevmemek revâ mıdır? (s.45)

...

Her kime iyilik etsen olur sana düşman

Sen anı Allah'a sal sonra olur pişman (s.52)

Halk şairlerinin şiirlerinden alınan ve anonim halk şiirine verilen örneklerin tamamı koşma şekliyle kaleme alınmıştır. Bunlar geneli itibarıyla beşeri aşk konulu, bir kısmı da olsa dini içeriklidir. Belki bunların hepsinden daha önemlisi cönkte 6 destan örneği mevcuttur. Bunlardan üçü Osmanlı devletinin yenilgilerine duyulan üzüntüleri dile getirirken diğer üçü mizahi destanlardır.¹⁰

Sonuç

Kilis ili tarihi süreçte medreseler şehri ve mantık ilminin merkezi oluşuyla yüksek kültür üretimine katkı sunmuş bir konuma sahiptir. Diğer yandan sözlü kültürün yaşayan örnekleriyle de dikkat çekmektedir. Elimizdeki cönk, günümüz Kilis sözlü kültürünün en az 200 yıl öncesine ışık tutacak bilgiler ihtiva etmekte, edebiyat tarihimize yeni şahsiyetler ve eserleriyle katkı sunmaktadır. Sağlam bir kültürel zemine sahip Kilis ilimizde bu ve benzeri pek çok bilinmeyen kaynağın olduğunu ve bu eserlerin gün yüzüne çıkaracak araştırmacıları beklediğini düşündüğümü ifade etmek isterim. İnsanların elindeki yazılı kaynakları tespit için Üniversitemiz öncülüğünde bir tarama çalışması yapılabilir ve bu çalışma kültür tarihimiz için mühim bir hizmet olacaktır.

¹⁰ Cönkteki destanlarla ilgili kısaca şunlar söylenebilir: 1- Türki-i Sefer (s.8) başlıklı Huzûrî mahlaslı şaire ait destan Osmanlı devletinin Kili, Akkirman, İsmail ve Kartal gibi Tuna boyundaki kalelerin Ruslar tarafından alınmasının üzüntüsünün dile getirildiği 7 dörtlükten oluşan bir destandır. Bu tarihi olay için bkz. (Ertekin 2015). 2- Başlık konulmamış Müderris mahlaslı şaire ait destan mizahi destanlardır (s.9-10). Evliliğin kötü bir şey olduğunun anlatıldığı “Yanılıp evlenme sultan ol yürü” nakaratlı destanda 11 dörtlük mevcuttur. 3- Türki-i Yusuf başlıklı, Yusuf mahlaslı destan tarihi bir olay olan “çekirge istilası”nın anlatıldığı mizahi bir destandır (s.17-19). Tarih düşürme suretiyle söz konusu çekirge istilasının Mayıs 1775’e tarihlendiği destan 10 dörtlüktür. 4- Türki-i Osmanoğlu başlıklı anonim destan 4 dörtlükten oluşmaktadır (25-26). Muhtemelen eksik kaydedilmiş destan Osmanlı devletinin 18.yy yenilgilerine karşı duyulan üzüntüleri dile getirmektedir. 5- Osmanoğlu başlıklı, Aşık Ali’ye ait destan 6 dörtlükten oluşmakta ve 1714’te Sadrazam Nasuh Paşa’nın öldürülmesinden duyulan üzüntüyü anlatmaktadır (s.48). Şiir Köprülü’nün Saz Şairleri eserinde yayınlanmıştır. 6- Gazel-i Ednâ başlığını taşıyan destanda mahlas dörtlüğü yoktur (s.64-67). Meslek beğenmeme ya da tembellik konulu bu destan mizahi destanlar sınıfına dahil edilebilir.

Kaynaklar

- CUNBUR, Müjgân (1974). “Folklor Araştırmalarında Cönklerin Yeri”. I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri. (1974): 69-73.
- DURAN, Hamiye (2016), “Dana Dili Terimi ve Cönk Araştırmacılarının Karşılaştığı Bazı Problemler”, Milli Folklor, S.111, s.41-51.
- DUYMAZ, Ali (2016), “Sözün Yazılaşması Yazının Sözleşmesi: Cönkler”, Milli Folklor, S.111, s.14-21.
- EROL ARSLAN, Hülya (2015), “Kilis İli Ağızlarında Şekil Bilgisi (İsim ve Fiil Çekimi) Özellikleri ve Ağız Bölgeleri Üzerine”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 9, s. 1-30.
- EROL ARSLAN, Hülya (2015), “Kilis İlinde Ağız Tabakalaşması”, *Turkish Studies*, Volume 10/15 Fall 2015, p. 139-152.
- ERTEKİN, Işık (2015), *Kili Kalesi (1767-1792)*, Edirne: Trakya Ü., Sosyal Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (1984), “Cönkler Üzerine”, *Folklor Etnografya Araştırmaları*, İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, s. 107-173.
- KAYA, Doğan (2007) Kültürümüzde Cönklerin Önemi ve Sivas Kaynaklı Cönkler”, *Kültürümüz ve Kitap Sempozyumu Tebliğleri 4-6 Mayıs 2007*, Sivas: Sivas Kemal İbn-i Hümmam Vakfı Yayınları Sempozyumu Tebliğleri Dizisi 5, s.302-312.
- KOZ, M. Sabri (1977). “Cönk”, *Türk Dili Ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler/İsimler/Eserler/ Terimler*, C.II, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 83-85.
- ŞAHİN, KAYALIK Duygu (2017), “Türk İslâm Edebiyatı’na Kaynaklık Bakımından Cönklerin Önemi: ‘06 Mil. Yz. Cönk 59’ Numaralı Cönk Örneği”, *Journal of Turkish Language and Literature*, V.3, Winter 2017, s.148-166.
- YILDIRIM, Dursun (2013), *El Yazması Bir Kitap Türü: Cönk/Cöng, Kayıp Saraybosna Cöngü Bağlamında*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Ek:

Cönkteki sayfalarda yer alan metinler tablosu:

Sayfa No	Metnin Başlığı	Mahlas	Şekil-Tür-Konu-Özellik	Şiirlerin İlk İki Mısrası
00	(Kapak Beyitleri)	---	Müfred	Her kim olsa söylerim etmem hicâp Tövbe ettim kimseye vermem kitâp
01-03	Sürûrî	Sürûrî	Terci-i Bent	Tekebürlik Hudâ’ya yaraşur sen nesl-i âdemsin Vücûdun yokla ey gâfil ki bir katre menidensin
04	---	Suhte / Garip Suhte	Koşma (İlk mısra eksik)	Garip Suhte’ m bunda gelenler gider Hak emrine giden borcunu öder
	Türkü		Koşma (Mahlas dördlüğü eksik)	Çoktan beri intizarın çekerim Bu gün ol cananım geldi de gitti
05	---	---	Nesir (Münker-	Rabbim ol hâlikdür ki bî şebîh, Nebim ol

			Nekire verilecek cevap)	Ahmeddür...
06	---	---	Karışık metinler.	Bir dörtlük var
07	Heze Duâ-yı Secde	---	Arapça duâ	
	Beyt	---	Beyit (4adet)	
08	Türki-i Sefer	Hicâzî	Destan (1770 Osmanlı Rus savaşı)	Pâdişâhım ol haberdâr âlem elden gitti vâh Nâs içi doldı cehâlet aklım elden gitti vâh
09-10	---	Müderriş	Destan	Alma gavgâ-yı zevâli başına Yanılup evlenme sultan ol yürü
11	---	---	Arapça şiir	
12	---	Karacoğl an	Koşma	Sabahtan uğradım benli canana Dedim dilber uykuların kaçdı mı
13	Gevheri	Gevheri	Koşma	Gûş eyle sevdiğim dinle zârımı Cihanda bundan özge âh u zâr olmaz
14	Gevheri	Gevheri	Koşma	El çek gidi rakip vaz gel gülümden Bir dahi görmiyem seni yâr ilen
14-15	Türkü	Ömer?	Koşma	Bir güzeller şahı gördüm dersini ihfa okur Kaşlar kameri zülâlim dişleri hem râ okur
15-16	...	Sadıkî	Gazel / Nasihatnâme	Gel ey gâfil Hudâ'dan kork el çek hubb-ı dünyâdan Hayâ et zünub kıl tövbe utan ol Rabb-i a'lâdan
16-17	Türki-i Türkmen Monla Ömer	Monla Ömer	Koşma	Bilirim şimdilik Tecerli ilin Söyle kız duyalım aslın nereli
17-19	Türki-i Yusuf	Yusuf	Destan (Çekirge Destanı)	Sökün etti geldi Yemen ilinden Büsbütün dünyaya doldu çekirge
19-20	---	---	Gazel (münâcât)	İlâhî bana verdin bu renc-i derd-i hicrânı Etbâ bilmiyor yâ Rab yine sen eyle

				dermânı
20-21	Edeb-i Nâbî	Nâbî	Gazel / Nasihat	Sakın terk-i edebden kûy-ı mahbûb-ı Hüdâdır bu Nazargâh-ı İlâhîdir makâm-ı Mustafâdır bu
21-22	Türki-i Suhte	Suhte / Garip Suhte	Koşma / Ağıt	Yıkılası Urum illerinden Kara haberleri geldi Suhte'nin
22-23	Âşık Ömer	Âşık Ömer	Koşma	Mekteb-i irfânda gördüm bir melek sîmâ okur Zümre-i hûbân içinde şöyle bir hem-tâ okur
23-24	Türki-i Şâm	---	Koşma (ilk dörtlük eksik)	Seyr eyledim ordusuna iline Arapça pek fasîh dili var Şâm'ın
25	Gürcü Kızının Mehdi	---	Koşma	Tiflîz ülkesin seyrân ederken Medhini edeyim Gürcü kızının
25-26	Türki-i Osmân Oğlu	---	Destan (eksik olabilir)	Demiş ol Osman Oğlu askerine elvedâ olsun Çekildi katlime turre Hak emri merhabâ olsun
26-27	Türkü	---	Koşma	İlgid ılgid esen seher yelleri Sen de bilürsin hallerimizi
27-28	Türkü	İsmail	Koşma (Şiir Karacoğlan' a ait)	Sabahtan uğradım bir adil hana Çıkmış sultan olmuş ilin üstüne
28-29	Türkü	Ömer	Koşma	Bin nazar kıldım geçerken canımın pâresine Ebruların tel tel etmiş gerdanın arasına
29-30-31-32-33-34-35-36-37	Âşık Mahmud Han		Mahmut ile Nigar hikâyesinden dörtlükler	Meylim düştü nişanına ey peri Diyem dilber dimeyem mi ne dersin
37	Müfred	---	Müfred (4 adet)	
38	---	---	Çeşitli bozuk imlâlı müfredler	
39-40	---	Derviş Yunus	Koşma / ilahî	Bülbül niçün böyle feryad edersin

				Ötme bülbül ötme bağrım delindi
40	---	Yunus	Koşma / ilahi	İsmi Sübhân virdin mi var Bakçalarda yurdun mu var
	---	Âşık Ömer	Koşma (İlk dörtlük eksi)	İçmişem âb-ı zülâlim Ne rızkım ne de mâlım
41	---	Yunus	İlahi	İlâhî cennet evine Girenlerden eyle bizi
42	---	---	Müfredler ve bir türkû parçası	
43	---	---	Felak Suresi, Arapça duâ ve Şekiller	
44	--	---	Tarih ve masraf kaydı Müfredl (2 adet)	
45	Taksim ve müfredler	---	Okunamaya n yerler ve müfredler var	
46	Kâletü Züleyhâ Yûsuf	---	Arapça şiir (Züleyha'nın Hz. Yusuf'a Övgüsü)	
	Kelâm-ı Kibar	---	Beyit (3 adet) Büyüklerin sözleri	Bedende kalmadı râhat naîb arayı arayı Sana lâıyk değil gezmek Semerkad- Buharâyı
47	---	---	Nesir (Din büyükleri sayılıyor)	
	Müfred	---	Müfred ve 2 dörtlük var	
	Osmanoğl u	Ali	Destan (1714 Nasuh	Her taraftan fermân gitti kastına

48			Paşanın Öldürülmesi Üzerine Yazılmıştır)	Başına bir çare bul Osman oğlu
	---	Âşık Ömer	Koşma	Başımı derde düşürdün dilberâ sensin sebepe
49				Bunca gavgâ-yı niza' a 'aşkiyâ sensin sebepe
	---	Kuloğlu Kapıcı Katibi	Koşma	Gönül melûl olup eyleme âhı Âşıkâ ayrılık ola gelmişdür
	---	Ömer	Koşma	Hak te'âlâ emriyle gelmişiz cihana biz Hâlimizce şükr ederiz ol gani Sübhâna biz
50	Müfred	---	Müfred (7 adet)	
51	Müfred ve Kıt'a	---	Müfred (11 adet), Kıt'a (3 adet, 2'si Arapça)	
52	Müfred	---	Müfred (13 adet)	
53	Gazel-i Ömer	Ömer	Koşma (Nesimi'nin şiiiri 1 dörtlük ilave edilmiş)	Har dibinde biten gonca güle minnet eylemem Arabî Farsî bilmem dile minnet eylemem
54	Müfred	---	Müfred (10 adet)	
	---	Derviş Dede	Koşma (İlahi)	Vücutum hoş imarettir Harap olmak ne müşkildir
55	Ferâyiz-i İslâm	Çavuş Mehamm ed	Koşma (Abdest ve Namazın Farzları)	İslâmın şartın sual idersen icmâle şart beşdir efendi
	---	Mar'aşî	Gazel	Açılsam goncalar veş halk içinde bi-edep dirler
56				Mecalisde sukut etsem sekaldır bir gazap dirler
	Müfred	---	Müfred (2 adet)	
57	--	Kul Mustafa	Koşma	Bir ağaç kâmil olunca ibtidâ kökten çürür

				Yetmiş iki dalı vardır kudretten su yürür
	---	Abdurrahman	İlahi (Eksik bir koşma)	Gönüllerde gizlüdür Kitaplarda yazılır
58	Münâcât	Ömer	Koşma (Allah'a yakarış)	Ya ilahi sen beni insana muhtaç eyleme Olur olmaz na-halif nâdâna muhtaç eyleme
59	Medh-i Resûl	Rahmî	Nât	Merhaba ya seyyidü-l kevneyn ya bedrül bûdür Merhaba ya iki âlem fahr-ı miftah-ı sûdür
61	Dilber-i Âşık Ömer	Âşık Ömer	Koşma	Müptelayım hatırımdan fikr-i yar eksik değil Nazlı yarım görmeyeli ah u zar eksik değil
62	---	---	İlahi (Yunus Emre'nin, ahlas dörtlüğü eksik)	Dolap niçin inlersin Derdim var inlerim
63-64	---	---	Gazel (Kabetullah'a övgü)	Zihi gözler ki gördüler cemalin ka'betullahın Zihi diller ki buldular <u>visalin</u> ka'betullahın
64-65-66-67	Gazel-i Ednâ	---	Destan (Tembellik destanı)	Alemde bir kol-ı sanat bulaydım Çekmez idüm para için kasavet
68-69-70-71-72-73	Hazâ Duâ-yı Kurânü'l Azîm	--	Dua ve dini bilgiler	
74-75	Bâb-ı Terkîb-i Lokmân	---	Çeşitli hastalıklar için ilaç tarifleri	
76-77-78-79	---	---	Dini nasihat	
	--	--	İlâhi	Sana bir gün ecel irer kamu defterlerin durer
80				Kefen donlarına sarar kalur mülkden melâl evlat
	Müfred	---	Müfred (2 adet)	

81	---	---	Münâcât	İlahi isterim senden şu dört nesneyi kıl ihşan Biri izzet biri ni'met biri cennet biri iman
82	---	---	Harf sırasına göre bir şiir denemesi ve Arapça Dua	Ya Resulullâh elif kaddin yüzün envâr-ı nûr- zât Bâ: Bilenler kadrin gönlünde tutmaz mişkilât Tâ: tealallah yarattı kudretin izhâr idüp ...
83-84	---	---	Koşma	Hiç ölümü anmaz iken / Bu dünyaya kalmaz iken Değme ata binmez iken / Tabutlara binen insan

KİLİS İLİ KÖY ADLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation On The Kilis Rural Village Names

Ahmet DEMİRTAŞ*

Özet

Yer adları herhangi bir nesne veya kavramı gösteren özel adlardır. Yerleşim yeri adları ise aynı zamanda belirli bir yeri gösteren bir özel addır ve yerleşim yeri adlarının coğrafi, kültürel, tarihi ve toplumsal özellikleri vardır. Yerleşim yeri adları, yöre insanının dış dünyayı algılama biçimi ve hayata bakış açısı hakkında çok önemli bilgiler verir.

Yapılan bu çalışmada, Kilis'in merkezi ile Polateli, Elbeyli ve Musabeyli ilçelerine bağlı 137 köy adı genel özellikleriyle sınıflandırılıp bu köy adlarının dil bilimsel yapı ve adlandırma özellikleri üzerinde durulmuştur. Kilis ili Köy adlarının kelime yapısı bakımından, yüz otuz yedi köy adının seksen iki adet ile en çok birleşik yapıda oluşturulduğu ve bunların içerisinde de elli sekiz adet ile en çok sıfat tamlaması biçiminin kullanıldığı görülmüştür. Adlandırma özelliklerine göre Kilis ili köy adları, çevreyle ilgili adlar ile insan ve toplumla ilgili adlar biçiminde iki grup hâlinde düzenlenmiştir. Çevreyle ilgili adlar grubu içerisinde en fazla renklerle ilgili adlandırmalar, daha sonra yaşam alanlarının vazgeçilmez bir ögesi olan bitkilerle ilgili adlar, yerleşim yerleriyle ilgili adlar, toprağın coğrafi özelliğiyle ilgili adlar ve suyla ilgili adlar görülmüştür. Kişilerin varlık özellikleriyle ve davranış özellikleriyle ilgili adlar ise, insan ve toplumla ilgili köy adları içerisinde en fazla yer alan adlardır.

Bu çalışmada; “<https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx>” adresinden alınan Kilis'e bağlı Polateli, Elbeyli ve Musabeyli ilçeleri ile Kilis merkezine bağlı köy adları, veri tabanı olarak kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kilis, Ad Bilimi, Yer Adları Bilimi, Yer Adları, Köy Adları.

Abstract

Place names are specific names that show any object or concept. The names of the settlements also include geographical, cultural, historical and social characteristics of the specific names and settlement names that show a certain place at the same time. The names of settlements give very important information about the way people perceive the outside world and the point of view of life.

In this study, the center of Kilis and 137 village names connected to Polateli, Elbeyli and Musabeyli districts were categorized with their general characteristics and the linguistic structure and naming characteristics of these village names were emphasized. In terms of the word structure of the Kilis rural village names, it is seen that most of the names of one hundred and thirty-seven villages are formed with eighty two units, and fifty eight of them are used with the most adjective form. According to the nomenclature, Kilis rural village names are organized in two groups in the form of names related to environment and names related to people and society. Within the group of environmentally related names, most names related to colors, followed by names related to plants, which are an indispensable part of habitats, names related to settlements, names related to the geographical feature of soil and names related to water. Names related to people's assets and behavioral characteristics are the most common names among people's and community's village names.

For this study, the Polateli, Elbeyli and Musabeyli districts of Kilis and the names of the villages connected to the center of Kilis, which are taken from the address “<https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx>”, were accepted as data base.

Key Words: Kilis, Onomastics, Toponymy, Place Names, Village Names.

---

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
ahmet_demirta@yahoo.com

1. Giriş

Adlar varlıkları ve kavramları karşılayan, onları birbirinden ayırmak için kullanılan kelimelerdir. Her varlık ve kavramın adı, o varlık ve kavramın kimliğidir. Yer adları da, adlandırıldıkları yeri tanıtan veya kelime karşılığı olarak kullanıldıkları yerin kimliği olan kelimelerdir. “Adı olmayan bir yer, boşluktan ibarettir.” (Arslan, 2011, s. 337). Yerleşim birimlerine verilen adları bu açıdan değerlendirmek gerekir.

Ad Bilimi (Onomastik), her yönüyle adları ele alıp değerlendiren ve adları kendisine konu edinen bir bilim dalıdır. Bütün adlar Ad Bilimi’nin inceleme alanına girer. Bu bilim dalının ülke, bölge, il, ilçe, köy ya da herhangi bir mekan veya saha adlarını, yani yer adlarını ele alıp inceleyen kolu ise Toponimi de denilen Yer Adları Bilimi’dir (Yavuz-Şenel, 2013, S. 2241; Şahin, 2007, S. 2; Anılçe, 2013, s. 91).

Yer adları; bir toplumun bütün bir kültürel yapı özelliklerini resmeden, o toplumun içinde yaşanan zamandan önceki ve hâlihazırdaki hâllerini gösteren, onları anlatan adlardır.

Türkiye’de Yer Adları Bilimi alanında uygulamaya yönelik çalışmalar, 1920’li yıllarda başlamıştır. Yapılan ilk çalışmaların daha çok Türk boy adlarının izlerini aramaya yönelik makaleler olduğu görülmektedir. Sonraki dönemlerde biraz daha genişleyerek her türlü yerleşim adının araştırmalara konu olduğu, bu çerçevede belirli bir bölge esas alınarak o bölgedeki bazı yer adlarının seçilip anlam özelliklerinin araştırıldığı gözlenmektedir. Bu ilk çalışmalardan itibaren yer adı teriminin daha çok yerleşim adlarını ifade etmek için kullanıldığı, ancak bazı araştırmalarda önemli akarsu ve dağ adlarını da kapsadığı görülmektedir (Şahin, 2015, 10-21). Başta Özcan Başkan olmak üzere (Başkan, 1971), Doğan Aksan (Aksan, 1974), Tuncer Gülensoy (Gülensoy, 1998) ve Levent Kurgun’un (Kurgun, 2007) yer adlarıyla ilgili, özellikle sınıflandırma açısından yaptıkları çalışmalar çok önemli çalışmalardır.

Özcan Başkan’ın 1971 yılında Türkiyedeki köy adları üzerine yaptığı bir çalışmaya başlarken; sayılara kırk bine yaklaşan köy ve şehir adlarının onları adlandıran insanların duygu ve düşünceleri ile verilen adlar arasında belli bir bağlantı olabileceğini, birbirleriyle ilgisiz gibi duran on binlerce yer adının karşılaştırıldığında onların meydana getirdiği bir ad düzeninin ortaya çıkabileceğini, dil açısından elde edilen bu düzenin ayrıca tarih, coğrafya, etnoloji, arkeoloji, sosyoloji gibi çalışma alanlarında elde edilen düzenlerle de bağlantı gösterebileceğini, böylece yer adlarının incelenmesiyle başka dalları da ilgilendiren çok önemli sonuçlara ulaşılabileceğini söyler (Başkan, 1971, s. 1). Özcan Başkan’ın yaptığı çalışması ve çalışmasında kullandığı sınıflandırma yöntemleri; yapılan bu çalışmada olduğu gibi, sonraki çalışmalar için de, önemli bir örnek teşkil etmiştir.

Köy adları üzerine yapılabilecek çalışmalar dil, tarih, coğrafya, etnoloji, arkeoloji, sosyoloji gibi çok farklı açılardan olabilir. Çalışma yapılan alanın özelliğine göre farklı sonuçlar ortaya çıkabilir. Her alanla ilgili yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlar; birbirini destekleyerek kullanıldığında, daha anlamlı ve daha önemli sonuçların ortaya çıkmasını sağlayacak ya da araştırılması gereken daha başka alanlara ve daha başka konulara dikkat çekilmesini sağlayacaktır.

2. Kilis İli Köy Adları

Kilis ilinde toplam yüz otuz yedi köy bulunmaktadır. Bunların elli ikisi Kilis merkezine bağlı köylerdir. Diğerlerinin kırk altısı Musabeyli ilçesine, yirmi üç tanesi Elbeyli ilçesine ve on altısı da Polateli ilçesine bağlıdır.

Bu çalışmada, “<https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx>” (09.10.2017) adresinden alınan Kilis’e bağlı Polateli, Elbeyli ve Musabeyli ilçeleri ile Kilis merkezine bağlı köy adları veri tabanı olarak kullanılmıştır.

Köy adları değerlendirilirken, özellikle birleşik kelimelerdeki her ad mümkün olduğu kadar ayrı ayrı değerlendirilmeye çalışılmış, bu yüzden birleşik yapıdaki bazı köy adları aynı anda iki ayrı grupta gösterilmiştir. *Alatepe* köyünün adı bu yüzden ala renk adı sebebiyle hem “Renklerle İlgili Köy Adları” içerisinde hem de tepe adı sebebiyle “Toprağın Durumuyla İlgili Olanlar” başlığı altında değerlendirmeye alınmıştır. Benzer şekilde, *Çakallıpınar* köyünün adı çakal hayvan adı sebebiyle hem “Hayvanlarla İlgili Köy Adları”, pınar sebebiyle hem de “Suyla İlgili Olanlar” başlığı altında; *Zeytinbağı* köyünün adı da hem “Bitkilerle İlgili Köy Adları” hem de “Arazinin Kullanılış Biçimiyle İlgili Köy Adları” başlığı altında değerlendirmeye alınmıştır.

Değerlendirilmeye alınan köy adları hâlihazırda kullanılan adlardır. Daha önce bir şekilde değiştirilmiş olan köy adlarının önceki biçimleri ayrı ve çok geniş bir çalışma konusu olduğu için, bunlar bu çalışmada değerlendirilmeye alınmamıştır.

Kilis ili köy adları, önce “Kelime Yapısına Göre Kilis İli Köy Adları” ve “Adlandırma Özelliklerine Göre Kilis İli Köy Adları” şeklinde iki kısımda ele alınmış, daha sonra bunların alt grupları belirlenerek sınıflandırıldıktan sonra değerlendirilmeler yapılmıştır.

2.1. Kelime Yapısına Göre Kilis İli Köy Adları

Kelime yapısı bakımından Kilis ili köy adları ele alındığında, yüz otuz yedi köy adının seksen iki tanesinin birleşik yapıda olduğu, geri kalan elli beş tanesinin basit ve türemiş yapıda olduğu tespit edilmiştir. Birleşik yapıda olanlar, büyük bir çoğunluk olarak göze çarpmaktadır. Birleşik yapıda olanların elli sekiz tanesi sıfat tamlaması biçiminde, yirmi tanesi isim tamlaması biçiminde, üç tanesi kısaltma grubu ve bir tanesi de unvan grubu biçimindedir.

Vasıf isimleri olarak kabul edilen sıfatlar, özellik gösteren bir kelime türüdür. Niteleme ya da belirtme yoluyla bir nesnenin veya kavramın ayırıcı yönünü ön plana çıkarırlar. Bu şekilde, nesne veya kavram adlarıyla birlikte oluşturulan dil birliği, tek bir kavram ya da varlığı sıfat tamlaması biçiminde ifade eder. Yer adlarının Sıfat tamlaması biçiminde verilmesi, insan algısının bir yeri özelliğiyle birlikte kavradığını gösterir. Sıfat tamlaması biçiminde olan elli sekiz köyün adı şunlardır: *Ağcakent, Akcaağıl, Akçabağlar, Alahan, Alatepe, Aşağıbademli, Aşağıbeylerbeyi, Aşağıkalecik, Başmağara, Belentepe, Beşikaya, Bozcayazı, Bozkaya, Büyükkonak, Çakallıpınar, Çalkaya, Çıldıroba, Çınarköy, Çukuroba, Deliçay, Deliosman, Demirişik, Doğançay, Erikliyağla, Gökmusa, Gökteş, Gözkaya, Gülbaba, Havuzluçam, Hisarköy, Kalbursait, Karacaören, Karacurun, Karaçağıl, Karaçavuş, Karadut, Karamelik, Karbeyaz, Kızılgöl, Kızılkent, Kocabeyli, Kozlubağ, Küçükkonak, Süngütepe, Tahtalkaradut, Taşlıalan, Taşlıbakar, Üçpınar, Yağızköy, Yedigöz, Yenideğirmen, Yeniyanar, Yeniuyurt, Yeşiloba, Yeşilpınar, Yukarıbademli, Yukarıkalecik.*

İsim tamlaması biçiminde olan yirmi köyün adı şunlardır: *Bağarası, Bektaşoğlu, Belenözü, Çayıraltı, Geçitboyu, Gümüşsuyu, Hacipoğlu, Hüseyinoğlu, Kapdeğirmeni, Kayapınar, Kolpınar, Körahmethöyüğü, Kuzuini, Madenyolu, Ömeroğlu, Tokaçgemriği, Topdağı, Uğurtepe, Yuvabaşı, Zeytinbağı.* Bunların hepsi de belirtisiz isim tamlaması biçimindedir. Bu tarzdaki tamlamalarda, kelimelerden bazen biri bazen her ikisi anlamını kaybedebilir. Belirtisiz isim tamlamalarında tamlayan ve tamlanan arasındaki ilişki süreklilik özelliği gösterdiğinden (Eker, 2010, s. 402); belirtisiz isim tamlamaları, kelime grubu hâlinde tek bir nesne ya da kavramı en iyi ifade eden dil birliği sayılabilir.

Bu belirtisiz isim tamlamalarından üç tanesinin iyelik ekleri de eksiltilmiş biçimdedir: *Kayapınar, Kolpınar, Uğurtepe.* Bunlar, birleşik isim durumundaki eksiz isim tamlaması gibidir (Ergin, 2004, s. 382).

Arpakesmez, Gündeğer ve Kuskunkıran kısaltma grubu şeklinde olan köy adlarıdır. Kısaltma grubu şeklindeki bu köy adları, harekete bağlı bir olayın ya da bir durumun kısaltılarak ifade edilmeye çalışıldığı adlardır.

Polatbey köyünün adı yapı olarak bir unvan grubu olsa da, bugün bir birleşik isme dönüşme süreci yaşamaktadır. Polatbey ifadesiyle kastedilen, bey olan Polat adlı kişi değildir. Polatbey, milli mücadele yıllarının bu bölgede görev yapmış olan kahraman şahsiyetlerinden bir kişi ve bu kişinin bir köye verilmiş adıdır. Aslında özel ad olarak kabul etmek belki daha doğru olur.

Geri kalan elli beş köy adının yirmi üç tanesi, birbirine yakın veya birbirinden farklı bir işlev genişliğine sahip olan ve Türkiye Türkçesinin her ada gelebilen çok işlek eklerinden biri olan (Korkmaz, 2003, s. 53) ve -lı/-li/-lu/-lü biçiminde kullanılan isimden isim yapım eki ile türemiş olanlardır. Bu ek, işleklik derecesi çekim eklerine yakın olan isimden isim yapım eklerinden biridir. Esas fonksiyonu aslında sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktır. Sıfatlar, özellik ismi olarak da kullanıldıkları için bu ekle yapılan isimler hem sıfat, hem isim olarak kullanılan vasıf isimleridir. Bu isimler vasfını belirttikleri nesnelere dayandıkları isimlerin karşıladığı nesnelere bağlı olduğunu veya vasfını belirttikleri nesnelere dayandıkları isimlerin karşıladığı nesnelere bağlı olduğunu ifade ederler (Ergin, 2004, s. 159). Kelimenin üzerine gelen en son eke göre bir sıralama yaptığımızda, türemiş kelimeler içerisinde en fazla bu ekle türetilen kelimeler yer almaktadır. Bunlar şunlardır: *Balıkli, Beşenli, Bulamaçlı, Çankallı, Çerçili, Dümbüllü, Fırlaklı, Geçerli, Güneşli, Güvenli, Hasancalı, İnanlı, Kaynaklı, Mercanlı, Saatli, Sabanlı, Söğütli, Tahtalı, Tanburalı, Turanlı, Uzunlu, Ürünli, Yavuzlu.*

Köy adlarından dokuz tanesi -ca/-ce/-ça/-çe biçiminde kullanılan isimden isim yapım eki ile türemiş olanlardır: *Duruca, Dutluca, Günece, Küplüce, Narlıca, Özlüce, Şenlikçe, Yastıca, Yılanca.* Eklendiği kelimeye gibilik, kadarlık, görelilik gibi anlamlar katan ve aslında bir çekim eki olan bu ek, klişeleşerek veya fonksiyon değiştirerek eskiden beri yapım eki hâlinde de kullanılmaktadır (Ergin, 2004, s. 167).

Bazı yerleşim yerlerinin adında -ler/-lar çokluk eki bulunmaktadır. Kilis ili köy adlarının altı tanesi, daha çok konuşma dilinde tercih edilen +gil ekinin yaptığı görevle, mensubiyet bildirerek (Demirtaş, 2006, s. 70-77) bir adın üzerine ev ve aile isimleri yapma göreviyle kullanılan -ler/-lar çokluk eki alarak oluşmuştur. “+lAr eki, yalın ya da +cI’lı adlara getirilerek semt, mahalle, köy, ilçe gibi yer adları oluşturur” (Korkmaz, 2003, s. 52). Bu tür yerleşim yerleri genellikle bir boy, soy ya da aile merkezli yurt edinilip yaşanan yerlerdir: *Ceritler, Demirciler, Hacılar, Haydarlar, Topallar, Uğurlar*.

Bazı köy adları, “kelimelerin anlamına küçüklük, azlık, sevgi, acıma kavramları katan *cik, -cek, -ceğiz*” (TS, s. 1278) isimden isim yapım eklerinin üzerlerine eklenmesiyle meydana gelen adlardır. Bunlardan, eklendiği kelimeye genellikle küçültme ve sevgi anlamı katan -cık, -cik isimden isim yapım eki, her zaman küçüklük kavramını ifade etmeyebilir. Özellikle yer adları türetilirken böyle bir durum söz konusudur. Bu ek, “Adlardan yer adları türetir. Ancak bu yer adlarındaki küçüklük kavramı aşınmış durumdadır.” (Korkmaz, 2003, s. 43). Bu şekilde meydana gelen yedi köy adından *Mağaracık, Mısırcık, Ömercik, Selmincik* köy adları, bir adın üzerine -cık/-cik isimden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. “Addan +CAK ekiyle türetilmiş adların bir bölümü de yer adı niteliğindedir.” (Korkmaz, 2003, s. 40) Bu şekilde meydana gelen *Dorucak, Fericek, Sağlıcak* köy adları ise üzerine -cak/-cek isimden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Ferik ve sağlık kelimeleri, üzerlerine -cek ve -cak eklerini alırken sonlarındaki “k” ünsüzü düşmüştür. Bu -cek ve -cak ekleri, Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılan ama, işlekliliği gittikçe azalan bir ektir. Yapım eki olarak başlıca fonksiyonu küçültme ve sevgi ifade etmektir. -cık, -cik, -cuk, -cük’ün sahasını gittikçe genişleterek çok işlek küçültme eki hâline gelmesine karşılık eski -cak, -cek küçültme eki zamanla işlekliliğini kaybetmiş ve ancak sayılı bazı örneklerle kullanım sahasında kalmıştır (Ergin, 2004, s. 165). *Koççağız* köy adı da -çağız isimden isim yapım eki ile yapılmıştır.

Meslek, iş ve uğraş isimleri yapımında -cı/-ci/-cu/-cü biçimleriyle görev yapan isimden isim yapım eki de iki defa, “(I) Semer, palan; (II) Hayvanın üstüne semer yerine konulan çul, çuval vb. şeyler” (DS, s. 3047) anlamına gelen kürtün kelimesine eklenerek “semerci” (DS, s. 3347) anlamındaki *Kürtüncü* biçiminde ve akın kelimesine eklenerek “Düşman ülkesine akın yapan savaşçı” (TS, s. 53) anlamındaki *Akınacı* biçimindeki köy adlarının oluşmasında kullanılmıştır. Bu ek de Türkçenin eskiden beri kullanılan ve işlekliliğini kaybetmemiş bulunan isimden isim yapım eklerinden biridir. Başlıca fonksiyonu meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapmaktır. Kullanım sahası çok geniş, işleklilik derecesi çok yüksektir. Her türlü ismin sonuna gelerek onlarla ilgili meslek adları, uğraşma isimleri yapar (Ergin, 2004, s. 157).

Güvendik ve *Kurtaran* köy adları; asıl fonksiyonları geçici hareket isimleri yapmak olan, fakat gerekince yapım eki gibi kalıcı isimler yapabilen (Ergin, 2004, s. 333; Korkmaz, 2003, s. 911) sıfat-fiil ekleriyle yapılmıştır. *Eğlen* köy adı da eğlen- fiilinin ikinci teklik şahıs emir kipinde çekimlenmiş biçimindedir.

Beşiriye Arapçadan Türkçeye girmiş ödünçleme bir kelimedir. *Beşiriye* ile birlikte, genel olarak “Ağaç veya teneke oluk” (TS, s. 452; DS, s. 1293) anlamındaki *Çörten*, “Düz, engebesiz (toprak parçası), arazi” (TS, s. 566; DS, s. 1577) anlamındaki *Dölek*, “At kuyruğu kılından yapılmış kuş tuzağı” (TS, s. 1152) ve “(I) Fundalık, ormanlık; (II) Cılız, içlenmemiş fasulye; (III) At kılından yapılan kuş tuzağı” (DS, s. 2794) anlamlarındaki *Kılcan* ve Türkiye Türkçesinde genellikle “yeni” anlamıyla kullanılan fakat, bizim “Güneybatı Kafkasya’nın Türkiye sınırına yakın bölgesinde yaşayan bir halk, Acara” ile ilişkili olduğunu düşündüğümüz *Acar* (TS, s. 5; DS, s. 38) köy adlarını basit olarak kabul ettik.

2.2. Adlandırma Özelliklerine Göre Kilis İli Köy Adları

Adlandırma özelliklerine göre Kilis ili köy adları, çevreyle ilgili adlar ile insan ve toplumla ilgili adlar biçiminde iki grup hâlinde düzenlenmiştir.

2.2.1. Çevreyle İlgili Köy Adları

Bazı köy adları çevreyle ilgili adlardan müteşekkildir. Bunlar; çevreyle ilgili olarak tabiat ve fizik şartlarına göre adlar, bitkilerle ilgili adlar ve hayvanlarla ilgili adlar şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma içinde yer alan köylerin adlandırmalarında; insanların ve toplumların yaşadıkları yeri sahiplenmeleri, sahiplendikleri yeri adlandırma gereği hissetmeleri, bunu yaparken de çevrelerindeki özelliklerden yararlanmalarının etkili olduğu görülmektedir.

2.2.1.1. Çevreyle İlgili Olarak Tabiat ve Fizik Şartlarına Göre Adlar

Çevreyle ilgili köy adlarının bazılarının teşekkülünü tabiat ve fizik şartları etkilemiştir. Buna göre sınıflandırma; coğrafi oluşumlarla ilgili adlar, yerleşim yerleriyle ilgili adlar, madenlerle ilgili adlar, mevsimle ve günele ilgili adlar, içinde sayı bulunan adlar, renklerle ilgili adlar, çevreyi ilgilendiren

özelliklerle ilgili adlar, taş ve kaya ile ilgili adlar, arazinin kullanılış biçimiyle ilgili adlar olarak şekillenmiştir.

2.2.1.1.1. Coğrafi Oluşumlarla İlgili Adlar

Bazı köy adları dağ, tepe, geçit, yayla, mağara, pınar, çay gibi coğrafi oluşumlarla ilgili adlardır. Bunların bazılarında *Belenözü* ve *Geçitboyu* gibi, bu coğrafi oluşumların izleri görülebilirken, bazılarında bu izler ya kaybolmuş ya da kaybolmaya yüz tutmuştur, *Deliceay* ve *Doğançay* gibi. Coğrafi oluşumlarla ilgili adların bir kısmı toprakla ilgili, bir kısmı da suyla ilgilidir.

2.2.1.1.1.1. Toprağın Durumuyla İlgili Olanlar

Kilis ili köy adlarından içinde coğrafi oluşumla ilgili bir kelime barındıranlardan on altı tanesi, adında toprakla ilgili kelime bulundurmaktadır. Bu on altı tanenin on ikisinde toprağın coğrafi özelliğiyle ilgili kelimelerin her biri birer defa kullanılmıştır. Adı tepe kelimesiyle ifade edilen köy adları ise dört tanedir ve bu grupta en çok da bu kullanılmıştır. Türkçe Sözlük'te bir coğrafya terimi olarak tepe şöyle açıklanır: “Yüksekliği genellikle birkaç yüz metreyi geçmeyen, çok kez tek başına, yamaçları yatık yer biçimi.” (TS, s. 1953). Kilis ili köy adları içerisinde adı tepe kelimesiyle oluşturulan *Alatepe*, *Süngütepe*, *Belentepe*, *Uğurtepe* köylerinin en azından üç tarafında eğimli bir yamaç bulunmaktadır. Dolayısıyla bu köylerin adı ile bulunduğu yerin bir şekilde ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Topdağı bir dağın eteğinde yer alan bir köyken, *Taşlualan* nisbeten düz, açık ve geniş bir yerde (TS, s. 65) yer alan bir köydür.

Toprağın coğrafi özelliğiyle ilgili mağara, belen, yazı, yayla, geçit, ören, höyük, in, yol kelimeleriyle oluşturulan diğer köy adları şunlardır: *Başmağara*, *Belenözü*, *Bozcayazı*, *Erikliyayla*, *Geçitboyu*, *Karacaören*, *Körahmethöyüğü*, *Kuzuini*, *Madenyolu*, *Mağaracık*.

“Düz, engebesiz (toprak parçası), arazi” (TS, s. 566; DS, s. 1577) anlamındaki *Dölek*, kelimesi de tek başına bir köy adı için kullanılmıştır.

2.2.1.1.1.2. Suyla İlgili Olanlar

Su, hayat kaynağıdır. Bu yüzden, yerleşim yerlerinin adlandırılmasında suyla ilgili kelimeler de görülür. Bir kısım köy adlarında pınar, çay, kaynak, göz, göl gibi kelimeler bulunmaktadır. Adı suyla ilgili kelimeler içeren Kilis ili köy adları içerisinde en fazla ve beş defa pınar kelimesi kullanılmış, çay kelimesi iki defa, diğerleri birer defa kullanılmıştır.

Pınar kelimesi, Türkçe Sözlük'te “1. yerden kaynarak çıkan su, kaynak. 2. Bu suyun çıktığı yer, kaynak, memba. 3. Çeşme.” (TS, s. 1604) biçiminde açıklanmıştır. İçinde pınar kelimesi geçen köy adları şunlardır: *Çakallıpınar*, *Kayapınar*, *Kolpınar*, *Üçpınar*, *Yeşilpınar*.

“(II) Dereden büyük, ırmaktan küçük akarsu.” (TS, s. 404) biçiminde Türkçe Sözlük'te tanımlanan çay kelimesiyle oluşturulan *Doğançay* köyüne adını veren çayın artık çay özelliği kalmamıştır. *Deliceay* köyüne adını veren çayın izleri ise kaybolmaya yüz tutmuştur.

Su, kaynak, göz ve göl kelimeleriyle yapılan diğer köy adları şunlardır: *Gümüşsuyu*, *Kaynaklı*, *Yedigöz*, *Kızılçöl*.

Bir de suyla ilgili olup insan yapımı olan nesnelere ifade edilen köy adları vardır: *Havuzluçam*, *Karacurun*, *Çörten*. Çörten kelimesi genel olarak “Ağaç veya teneke oluk” (TS, s. 452; DS, s. 1293) anlamındadır. *Karacurun*, adındaki curun kelimesi de Derleme Sözlüğünde “1. Taş veya tahtadan yapılmış oluk, kurna” (DS, s. 1019) biçiminde açıklanmaktadır.

2.2.1.1.2. Yerleşim Yerleriyle İlgili Adlar

Kilis ili köy adları içerisinde kale, hisar, han, konak, oba, yurt, kent, köy ve değirmen gibi yerleşim yerleriyle ilgili adları içeren kelimeler de bulunmaktadır. Bunların kale, hisar, han gibi tarihî nitelikte olan bir kısmı artık yerleşim yeri özelliği taşımamaktadır. Oba ve yurt kelimeleriyle yapılanları da kısmen bu gruba dâhil edebiliriz. Bugün yerleşim yerlerini adlandırmak için yararlanılan bu türden kelimeleri, eski adlandırmaların günümüzdeki uzantıları biçiminde düşünmek ya da bilinçaltımızda geçmiş ile günümüz arasında bağ kurmaya çalışmak biçiminde düşünmek mümkündür.

Bu grupta kale kelimesiyle yapılan iki, hisar kelimesiyle yapılan bir ve han kelimesiyle yapılan yine bir köy adı bulunmaktadır. Bunlar şunlardır: *Aşağıkalecik*, *Yukarıkalecik*, *Hisarköy*, *Alahan*. Oba kelimesiyle üç köy adı, yurt kelimesiyle yapılan bir köy adı vardır. Oba kelimesiyle yapılan *Çukuroba*, *Yeşiloba*, *Çıldiroba* köy adlarıdır ve yurt kelimesiyle yapılan da *Yeni yurt* köyünün adıdır.

Konak kelimesi *Büyükkonak* ve *Küçükkonak* biçiminde, kent kelimesi de *Ağcakent* ve *Kızilkent* biçiminde ikişer köy adında kullanılmıştır. *Çınarköy*, *Yağızköy* ve *Hisarköy* köy adları ise doğrudan köy kelimesiyle yapılan köy adlarıdır.

Bunlarla birlikte doğrudan insanların içinde yaşadığı bir mekan olmasa da yerleşim yerlerinin vazgeçilmezi olan değirmen kelimesi de, *Kapdeğirmeni* ve *Yenideğirmen* köylerinin adını yapmakta kullanılmıştır. Son olarak *Yuvabaşı* köy adı da, içindeki yuva kelimesi sebebiyle bu gruba dâhil edilebilir.

2.2.1.1.3. Madenlerle İlgili Adlar

Biri doğrudan maden kelimesi olmak üzere, demir ve gümüş madenlerinin adıyla yapılan köy adları da Kilis ili köy adları içerisinde bulunmaktadır. *Madenyolu* köyünün adı doğrudan maden kelimesiyle ilgilidir. *Demirışık* ve *Gümüşsuyu* köy adlarında ise demir ve gümüş madenlerinin adları kullanılmıştır.

2.2.1.1.4. Mevsimle ve Günle İlgili Adlar

Gün ve güneş kelimeleriyle oluşturulan üç köy adı yer almaktadır Kilis ili köy adları içerisinde. *Güneşli*, güneşin bol olduğu yeri anlatan bir addır. *Gündeğer*, kısaltma grubu şeklinde güneşin değdiği, ulaştığı veya hiç eksik olmadığı anlamını ifade etmektedir. *Günece*, adı ise Derleme Sözlüğünde “güneçe” biçiminde “Çok güneş alan yer” (DS, s. 2227) şekliyle açıklanmaktadır. Her üç köy adı da, dört mevsim güneşin hiç eksik olmadığı yerleşim yerleri ile doğrudan ilgilidir.

2.2.1.1.5. İçinde Sayı Bulunan Adlar

Köyün adında yer alan üç sayısı ile içinde sayı kelimesi bulunan tek köy, *Üçpınar* adlı köydür.

2.2.1.1.6. Renklerle İlgili Adlar

Renkler her toplumun kültüründe farklı farklı özelliklere ve farklı farklı öneme sahiptir. Türk kültüründe de renklerin ayrı bir yeri ve ayrı bir önemi vardır.

İnsanları bir araya getiren, onların ortak değerlerde birleşip bir ulus olmalarına etki eden değerlerin başında renkler gelir. Türk bayrağındaki kırmızı ve beyaz Türk halkını bir bayrak altında toplayan renklerdir. Renklerin değişik anlamlar ifade etmesi ise mitolojiden de kaynaklanmakla birlikte uygarlıkla ilgilidir (Yardımcı, 2016, s. 3).

Renk adları yazılı metinlerle takip edilebilen dönemlerde Türk özel adlarında da kullanılmıştır. Renk adlarına hem şahıs adlarında, hem yer adlarında hem de çeşitli etnik adlarda rastlanmaktadır. Bu kullanımlarda renk bildiren kelimeler gerçek anlamlarıyla kullanılmış olabileceği gibi, renklerin farklı anlamları ve kullanımları da düşünülmüş olabilir. Bunu tespit edebilmek için her özel adı ayrı ayrı düşünmek gerekmektedir (Karadoğan, 2004, s. 98). Daha çok kültür tarihini ilgilendiren bu tür konular üzerine yapılacak çalışmalar, çok önemli sonuçlara ulaşmamızı sağlayabilir.

Kilis ili merkezine ve ilçelerine bağlı toplam yüz otuz yedi köy içerisindeki yirmi üç köyün adlandırılmasında renklerden yararlanılmıştır. Kullanış biçimleri arasında bazı farklılıklar bulunan bu köylerin adları şunlardır: **Karacaören**, **Karaçavuş**, **Karamelik**, **Karadut**, **Tahtalıkardut**, **Karacurun**, **Karaçağıl**, **Yağızköy**, **Akçaağıl**, **Ağcakent**, **Akçabağlar**, **Karbeyaz**, **Alatepe**, **Alahan**, **Bozkaya**, **Bozcayazi**, **Dorucak**, **Gökmusa**, **Göktaş**, **Yeşilpınar**, **Yeşiloba**, **Kızılçöl**, **Kızilkent**.

Kara kelimesi altı defa, karaca kelimesi bir defa, yağız kelimesi de bir defa kullanılmıştır. Kara kelimesiyle **Karamelik** köyü adında tarihi bir unvan nitelendirilirken, **Karaçavuş** köyü adında askeri bir rütbe nitelendirilmiştir. Daha ziyade şahıs ismi özelliği gösteren bu köy adlarındaki kara renginin doğrudan köyün adlandırılmasıyla ilgili olduğu söylenemez. **Karadut** ve **Tahtalıkardut** köylerinin adında da benzer bir durum söz konusudur. Bu köy adlarındaki kara kelimesi aslında bir meyve türünün nitelendirilerek adlandırılmasında görev yapmış, bu meyve türü bu şekilde bu köylere adını vermiştir. **Karacurun** köyü adındaki kara kelimesi de, Derleme Sözlüğünde “1. Taş veya tahtadan yapılmış oluk, kurna” (DS, s. 1019) biçiminde açıklanan curun kelimesinin niteleyicisi olarak **Karacurun** şekliyle köy adı teşkil etmiştir. **Karaçağıl** köyü adındaki kara kelimesi de, Derleme Sözlüğünde “1. Çakıl, çakıl yığını” (DS, s. 1035) biçiminde açıklanan çağıl kelimesinin niteleyicisi olarak görev yaparak **Karaçağıl** biçiminde köy adının oluşmasını sağlamıştır. **Karacaören** köyünün adı da, karaca kelimesi ile “Eski yapı veya şehir kalıntısı, harabe, virane.” (TS, s. 1546) anlamındaki ören kelimesinin bir sıfat tamlaması oluşturmasıyla meydana gelmiştir.

Kara renginin Türk kültür tarihinde özel bir yeri vardır. Bu renk, farklı bağlamlarda hem olumlu hem olumsuz anlamları ifade edebilmektedir (Küçük, 2010, s. 190-192).

Akçağıl, Ağcakent, Akçabağlar köylerinin adında yer alan ve “oldukça beyaz, beyazca” (TS, s. 48) anlamındaki akça/ağca kelimesi de ağıl, kent ve bağlar kelimeleriyle birlikte sıfat tamlaması biçiminde köy adı teşkil etmiştir.

Alatepe köy adındaki ala rengi coğrafi bir yeri gösteren tepe kelimesini nitelerken, *Alahan* köy adındaki ala rengi eski bir yaşam alanını ifade eden han kelimesini niteleyerek bu köy adlarının oluşumu sağlanmıştır.

Boz renk adı kaya kelimesiyle ve bozca renk adı da “(II) Düz yer, ova, kır.” (TS, s. 2154) ve “Düzlük, ova.” (DS, s. 4216) anlamlarındaki yazı kelimeleriyle birlikte kullanılarak *Bozkaya* ve *Bozcayazı* köylerinin adlarının oluşmasını sağlamıştır. Yerleşim yerlerinin kıraç olması ya da toprağın boz rengi bu tür adlandırmalarda etkili olabilmektedir.

Gökmusa ve *Göktaş* köy adlarındaki gök rengi de birincisinde bir özel adı, ikincisinde ise doğadaki coğrafi bir nesneyi niteleyerek bu köy adlarını oluşturmuştur.

Yeşil rengi, *Yeşiloba* köy adında “1. Göçebelerin konak yeri. 2. Bu yerde konaklayan göçebe halk veya aile. 3. Genellikle bölmeli göçebe çadırı.” (TS, s. 1487) anlamındaki eski bir yerleşim yerini, bir mekanı ifade eden oba kelimesiyle birlikte kullanılmış; *Yeşilpınar* köy adında ise yeşil renk bir su kaynağını ifade eden pınar kelimesiyle birlikte kullanılmış ve bir yer adı oluşturmuştur.

Kızılçöl ve *Kızılkent* köy adlarındaki kızıl renk adı da birincisinde coğrafi olarak bir su birikintisini ifade eden göl kelimesinin, ikincisinde ise şehir anlamıyla bir yerleşim yerini ifade eden kent kelimesinin sıfatı olarak görev yapmıştır.

Yağızköy, Karbeyaz ve *Dorucak* köylerinin adı doğrudan renk adlarından oluşmaktadır. Diğer köylerin adında geçen renk adları, beraber kullanıldığı öbür ismin niteleyicisi olarak görev yaptığından, bu renk adlarının doğrudan köyün adlandırılmasıyla pek bir ilgisi bulunmamaktadır.

Dorucak köyünün adındaki doru kelimesi, aslında gövdesi kızıl, ayakları ve yelesi koyu renkli olan (TS, 561) atlar için kullanılan bir renk adıdır.

2.2.1.1.7. Çevreyi İlgilendiren Özelliklerle İlgili Adlar

İnsanlar ve toplumlar, yaşadıkları yere aidiyetlerini yaşadıkları yeri adlandırarak gösterirler. Bunu yaparken de çoğu zaman çevrelerindeki özelliklerden yararlanırlar. Çevreyi ilgilendiren ya da çevrenin özellikleriyle ilgili adlar da köylerin adlandırılmasında önemli bir yer tutmaktadır. Bazen de insanlar ve toplumlar, kendilerini yaşadıkları yerin merkezine yerleştirerek adlandırmalarda çevrelerindeki yönler veya boyutlarla ilgili kelimelerden yararlanırlar. Bunlar genellikle aşağı, yukarı, büyük, küçük gibi daha çok sıfat görevinde kullanılan kelimelerdir. Aşağı kelimesi üç defa, yukarı kelimesi iki defa, yeni kelimesi üç defa Kilis ili köy adları yapımında kullanılırken, büyük ve küçük, koca, uzun, top, çukur, boy, alt ve ara kelimeleri birer defa kullanılmıştır: *Aşağıbademli, Aşağıkalecik, Aşağıbeylerbeyi, Yukarıbademli, Yukarıkalecik, Yeniyapan, Yeni yurt, Yenideğirmen, Büyükkonak, Küçükkonak, Kocabeyli, Uzunlu, Topdağı, Çukuroba, Geçitboyu, Çayıraltı, Bağarası*. Bunların içerisinde sadece *Uzunlu* başka bir kelimeyle kullanılmadan tek başına bir köy adı teşkil etmiştir.

2.2.1.1.8. Taş ve Kaya ile İlgili Adlar

Bazen taş ve kaya kelimeleri de, yerleşim yerinin özelliğine göre ad veya sıfat görevi yaparak köy adlarının oluşturulmasında kullanılabilir. Bu grupta üç tane taşla ilgili, beş tanede kaya ile ilgili yer adı bulunmaktadır. *Göktaş, Taşlıalan, Taşlıbakar* köylerinin adı teşekkül ettirilirken taş ve taşlı kelimeleri kullanılmıştır. Bu durum muhtemelen yerleşim yerlerinin topografik durumuyla ilgilidir. Beş tane de içinde kaya kelimesi geçen köy adı vardır. Bunlar da şunlardır: *Beşikkaya, Çalkaya, Gözkaya, Bozkaya, Kayapınar*.

Son olarak, Derleme Sözlüğünde “1. Çakıl, çakıl yığı” (DS, s. 1035) biçiminde açıklanan çağıl kelimesi ile kurulan *Karaçağıl*, adını da buraya ekleyebiliriz.

2.2.1.1.9. Arazinin Kullanılış Biçimiyle İlgili Adlar

Arazinin kullanılış biçimiyle ilgili olarak Kilis ili köy adları içerisinde sadece bağ kelimesiyle yapılan dört yer adı bulunmaktadır. Türkçe Sözlükte bağ, “(II) 1. Üzüm kütüklerinin dikili bulunduğu toprak parçası. 2. Meyve bahçesi.” (TS, s. 176) biçiminde ifade edilmektedir. *Akçabağlar* ve *Bağarası* köy adlarındaki bağ kelimesi, Türkçe Sözlükte yer alan bağ kelimesinin “(II) 1. Üzüm kütüklerinin dikili bulunduğu toprak parçası.” anlamındaki birinci anlamıyla; *Kozlubag* ve *Zeytinbağı* köy adlarındaki bağ kelimesi ise, Türkçe Sözlükte yer alan bağ kelimesinin “(II) 2. Meyve bahçesi.” anlamındaki ikinci anlamıyla kullanılmış olmalıdır.

2.2.1.2. Bitkilerle İlgili Adlar

Kilis ili köy adlarını oluşturan kelimeler içerisinde birçok bitki adı yer almaktadır. Bunlar aslında yörede en çok görülen bitkilere aittir. Bu bitkiler içerisinde badem, erik, koz (ceviz), nar, dut gibi meyvesi olanlar yanında, söğüt ve çam gibi meyvesi olmayanlar da vardır. Ancak bu meyvesi olmayanlar, meyvesi olanlara göre daha azdır. *Aşağıbademli*, *Yukarıbademli*, *Erikliyayla*, *Kozlubağ*, *Narlıca*, *Dutluca*, *Karadut* ve *Tahtalıklaradut* köylerinin adları, meyvesi olan bitki adlarıyla teşekkül ettirilmiştir. Bunlardan *Narlıca* ve *Dutluca*, doğrudan bir meyve adıyla adlandırılan köylerdir. *Karadut* köyünün adı ise, her ne kadar sıfat tamlaması biçiminde iki kelimedenden teşekkül etmiş görünse de, aslında dutun bir cinsi olan *Karadut* tek bir meyvenin adıdır.

Zeytinbağı köyünün adındaki zeytin de; tazeyken yeşil, sonradan kararır, yüksek besin değeri taşıyan yağlı meyvesi olan uzun ömürlü bir ağaçtır (TS, s. 2232). Çam ve söğüt ağaçları ile de *Havuzluçam* ve *Söğütlü* köylerinin adı oluşturulmuştur.

Arpakesmez ve *Mısırcık* köylerinin adındaki arpa ve mısır ise buğdaygillerden bir tahıl cinsi olan bir bitkidir.

Çayıraltı ve *Ürünü* köy adlarındaki çayır ve “(I) Otlakta, dağda, yerinden koparılmadan kuruyup kalmış ot” (DS, s. 4071) anlamındaki ürün, birbirine yakın anlamları taşıyan iki kelimedir. Bu iki kelimeyle de *Çayıraltı* ve *Ürünü* köy adları oluşturulmuştur.

Derleme Sözlüğündeki “Ardıç ve gomalak ağacının yatay büyüyen dalları.” (DS, s. 4176) anlamındaki “yapan” kelimesiyle oluşturulan *Yeni yapan* köy adındaki yapan kelimesinin; “1. Dalli budaklı, eğri ağaç.” (DS, s. 1069) anlamındaki çankal kelimesiyle oluşturulan *Çankallı* köy adındaki çankal/çangal kelimesinin ve *Kılcan* köyüne adını veren “(I) Fundalık, ormanlık.” (DS, s. 2794) anlamındaki kılcan kelimesinin anlamı sebebiyle *Yeni yapan*, *Çankallı* ve *Kılcan* köy adları da “Bitkilerle İlgili Köy Adları” grubuna dâhil edilmiştir. *Tahtalı* köyünün adını da, ağaçla ilgili olduğu için belki bu grupta düşünmek gerekir. Son olarak, bir çiçek adı olan gül kelimesiyle yapıldığı için *Gülbaba* köyünün adı da bu gruba alınabilir.

2.2.1.3. Hayvanlarla İlgili Adlar

Kilis ili köy adlarının hayvanlarla ilgili olanlarının bazıları evcil hayvanlardan, bazıları ise yabani hayvanlardan ibarettir. *Koççağız* ve *Kuzuini* köy adları, evcil hayvanlar olan koç ve kuzu ile kelimeleri yardımıyla oluşturulmuştur. Genellikle, “Kümes hayvanlarının civcivlikten çıkmış yavruları, piliç” (DS-V, s. 1846) anlamındaki ferik kelimesine “-cek” ekinin eklenmesi ve eklenirken “k” ünsüzünü düşmesi ile teşekkül eden *Fericek* köyünün adı da bu gruba dâhildir. *Yılanca* ve *Çakallıpınar* köy adları ise yabani hayvanların adı olan yılan ve çakal kelimeleri kullanılarak oluşturulmuştur. Doğrudan bir hayvan adıyla meydana getirilmiş olmasa da, “1. Evcil küçükbaş hayvanların barındığı çit veya duvarla çevrili yer.” (TS, s. 31) anlamındaki ağıl kelimesinin dolaylı yoldan evcil hayvanlarla ilgili anlamı sebebiyle, *Akça ağıl* köyünün adını da bu kısma almak mümkündür.

2.2.2. İnsan Ve Toplumla İlgili Köy Adları

Birçok yerleşim yeri adında görüldüğü gibi, Kilis ili köy adlarının da birçoğu ya münferit olarak insanla ya da insanın doğal olarak içinde bulunduğu toplumla ilgilidir. Bunların bir kısmı doğrudan insan ve toplumla ilgili, bir kısmı da dolaylı biçimde insan ve topluma ait özelliklerle ilgilidir. Kilis ili köy adlarını bu açıdan, “Fiziksel Yaşayış İle İlgili Yer Adları” ve “Kişilerin Varlıkları İle İlgili Yer Adları” biçiminde iki kısımda ele almak mümkündür.

2.2.2.1. Fiziksel Yaşayışla İlgili Adlar

Fiziksel yaşayış ile ilgili yer adları genellikle, giyim kuşam, yiyecek içecek ya da günlük hayatta kullanılan eşyalardan yararlanılarak oluşturulmuştur.

2.2.2.1.1. Yiyeceklerle ve İçeceklerle İlgili Adlar

Yiyeceklerle ve içeceklerle ilgili olarak Kilis ili köy adları içerisinde sadece tek örnek bulunmaktadır. Bu da, bir çeşit yemek adı olan *Bulamacı* köyünün adıdır. Türkçe Sözlükte “1. Sulu, cıvık hamur. 2. Bu koyulukta yapılan çeşitli hamur yemekleri” (TS, s. 321) anlamına gelen bulamacı kelimesi -lı isimden isim yapım ekini alarak *Bulamacı* köyünün adını oluşturmuştur.

2.2.2.1.2. Çeşitli Eşyalarla İlgili Adlar

Bazı yer adları günlük hayatta kullanılan çeşitli eşyalarla ilgilidir. Bu çeşit eşyalarla ilgili yer adları, ya bir eşya adının başka bir kelimeyle birleşmesi sonucu ya da bir eşya adının yapım eklerinden birini alarak türetilmesi sonucunda oluşmuştur.

Tokaçgemriği ve **Kuskunkıran** köy adlarındaki tokaç ve kuskun kelimeleri yardımıyla birleşik yapıdaki bu köy adları oluşturulmuştur. Bu köy adlarındaki tokaç kelimesi, “Çamaşır yıkarken kullanılan, tahtadan, yassı tokmak.” (TS, s. 1987); kuskun/- veya kusgun kelimesi de, “Atın kuyruğu altından geçirilip eyere bağlanan kayış, urgan.” (TS, s. 1267; DS, s. 3013) anlamındadır.

Genellikle su, pekmez ve yağ gibi sıvıları saklamaya yarayan toprak kap anlamındaki “küp”, bir tür telli çalgı olan “tanbura”, toprağı işlemek için yararlanılan bir tarım aleti olan “saban”, genellikle tahıl elemek için kullanılan büyük delikli ve seyrek telli bir tür elek olan “kalbur” ve bebekleri sallamak veya uyutmak için kullanılan bir eşya olan “beşik”; günlük hayatta sıkça kullanılan eşyalardır. Bu eşyaların adı kullanılarak bir yerleşim yeri adı yapılan Kilis ilindeki köy adları şunlardır: **Küplüce**, **Tanburalı**, **Sabanlı**, **Kalbursait**, **Beşikaya**.

Derleme Sözlüğünde, “Bir kilim çeşidi.” (DS, s. 505) biçiminde açıklanan **Balıklı** köyü adını da buraya dâhil etmek mümkündür.

2.2.2.1.3. Savaş ve Askerlikle İle İlgili Adlar

Savaş ve askerlikle ilgili bir tek süngü kelimesi tespit edilebilmiştir. Süngü kelimesiyle köy adı olarak da sadece **Süngütepe** köyünün adı bir yerleşim yeri adı teşkil etmiştir.

2.2.2.1.4. Giysi Veya Takılarla İlgili Adlar

Takı özelliği taşıyan saat kelimesinden -li isimden isim yapım ekiyle yapılmış **Saatli**, bu gruba giren köy adıdır.

2.2.2.2. Kişilerin Varlıkları İle İlgili Köy Adları

Kişilerin varlıkları ya da kişilerin özelliklerini gösteren adlar da bazen doğrudan yer adı olarak kullanılmıştır. Kişilerin özellikleriyle ilgili adlar ise bazen fiziksel özellikleriyle, bazen de davranışlarına ait özellikleriyle ilgilidir.

2.2.2.2.1. Kişi Adı Verilen Köy Adları

Bazı yerleşim birimlerinin adları doğrudan kişi adlarından oluşmaktadır. Özel adların yer adı olarak kullanılan örnekleri çoktur. Kilis ili köy adları içerisinde de bu türden adlar bulunmaktadır. **Hacılar**, **Hasancalı**, **Haydarlar**, **Ömercik** ve **Yavuzlu** köylerinin adları kişi adlarından oluşmaktadır.

Bazen cins ad ya da tür adları denilen adlar, kişilere özel ad olarak verilebilmektedir. **Beşiriye**, **Mercanlı**, **Selmincik** ve **Uğurlar** köylerinin adları, bu türden adlar olarak kabul edilebilir.

Bazı köy adları, “oğlu” kelimesinin özel ada eklenmesiyle yapılan adlardan oluşmaktadır. Yerleşim yerlerine verilen bu türden adlar, belli bir soy ya da aileye dikkat çekme amaçlı olabilir. Kilis ili köy adlarından dört tanesi bu şekildedir: **Bektaşoğlu**, **Hacipoğlu**, **Hüseyinoğlu**, **Ömeroğlu**.

2.2.2.2.2. Kişilerin Varlık Özellikleriyle İlgili Adlar

Körahmethöyüğü köyünün adı, Ahmet özel adının başına kişilerin fiziksel özellikleriyle ilgili bir sıfatın eklenerek Körahmet biçimini alması ve sonra höyük kelimesiyle birlikte kullanılmasıyla oluşmuştur. Kişilerin fiziksel özelliklerini gösteren böyle adlar, genellikle özel adların sıfatı biçiminde görev yapmaktadır. Özellik gösteren bu türden adlar, bazen varlığın özelliğini göstermek yerine varlığın kendisini gösterebilmektedir. **Topallar** köyünün adı böyle bir örnektir. Topal kelimesi insanların fiziksel özelliklerini gösteren bir kelime olmasına rağmen, üzerine çokluk eki alıp bir topluluğu ifade ederek yer adı biçiminde kullanılmıştır.

İnsanların ruhsal özelliklerini gösteren sıfatlar, bazen zamanla sıfat özelliklerini kaybedip nitelediği adla birlikte tek bir özel ad görevi yapmaktadır. Kilis ili köy adlarından biri olan **Deliosman**, böyle bir addır. Önce deli sıfatı Osman özel adını nitelemiş, daha sonra ise deli kelimesi sıfat özelliğini kaybederek Deliosman biçimi bir özel ad hâline dönüşmüştür.

Deli kelimesi insanlara mahsus özellik gösteren bir sıfattır. **Delicay** köyünün adı, insanlara mahsus bir özellik olan deli kelimesinin tabiaattaki bir nesneye aktarılması yoluyla oluşturulmuştur.

Gülbaba köyünün adında gül kelimesi de baba ismini nitelendiren bir sıfat göreviyle kullanılmıştır. Tabiatındaki bir bitki ya da bir bitkinin özelliğinin aktarma yoluyla, insanın bir özelliğini gösterecek biçimde kullanılması örneğidir.

Gökmusa köyünün adı, yapı olarak bir sıfat tamlamasıdır. Musa özel adını gök kelimesinin nitelemesiyle oluşmuştur. Gök kelimesi aslında bir renk adıdır. Ancak Türk kültüründe bu sıradan bir renk adı değildir. Gök renginin eskiden beri çoğunlukla mukaddes sayılan şeyler ve durumlar için

kullanılması, mukaddes sayılan şeylerin renginin çoğunlukla gök olması (Karadoğan, 2004, s. 94) sebebiyle bu köy adındaki Musa özel adı, kendisine kutsiyet atfedilen bir kişi olarak düşünülebileceği gibi, Karakoyunlularda Gökçe Musa adında birinin varlığı (Sümer, 1999, s. 269) sebebiyle Gökmusa biçiminin tarihî bir toplulukla ilgili olabileceği de düşünülebilir.

2.2.2.2.3. Kişilerin Davranış Özellikleri ve Hareketleriyle İlgili Adlar

Bazı yer adları insanların davranış özellikleriyle ilgilidir. Bazen böyle kelimeler doğrudan bir yer adı olarak kullanılır. *Fırlaklı*, *Geçerli*, *Güvendik*, *Güvenli* ve *Kurtaran* köylerinin adları, fırla-, geç-, güven- ve kurtar- fiil tabanlarından türetilmiş, insan ve toplumla ilgili adlardır. “Çeviklik.” (DS, s. 1856), “Dışarı doğru fırlamış, çıkmış, çıkık.” (TS, s. 697) anlamlarındaki fırlak adından türetilmiş olan *Fırlaklı*; “Birisine sığınarak meydan okuma.” (DS, s. 2240) anlamındaki *Güvendik*; “Güven verici, emniyetli, emin.” (TS, s. 817) anlamındaki *Güvenli*; kurtarma işi yapan anlamındaki *Kurtaran* ve “1. Yürürlükte olan, uygulanan, muteber. 2. Beğenilen, tutulan, sürümü olan.” anlamlarındaki *Geçerli*; toplumsal bağlamda insanların davranışlarıyla ya da davranış özellikleriyle ilgili adlar olarak kabul edilebilir.

Şenlikçe ve *Sağlıcak* köylerinin adı, -çe ve -cak isimden isim yapım ekleriyle türetilen ve toplumsal yapı içerisindeki kişilerin hem toplumsal hem de kişisel davranışlarıyla ilgili durumlarını ya da olayları yansıtabilecek türden adlardır.

Köylere verilen adlar, özellik gösteren kelime türü olan sıfatlardan olabildiği gibi, hareket ifade eden bir kelime türü olan fiillerden de olabilmektedir. Kilis ili köy adları içerisinde yer alan *Eğlen* köyünün adı, eğlen- fiilinin ikinci teklik şahıs emir kipiyle çekimlenmiş biçiminden ibarettir.

Son olarak, “Fena, kötü (kimse).” (DS, s. 1629) anlamındaki *Dümbüllü* adını da, genellikle özellik gösterme göreviyle kullanılan bir kelime olması sebebiyle bu gruba dâhil edebiliriz.

2.2.2.2.4. İnsan Bedeninin Bölümleriyle İlgili Adlar

Bazı köy adları, insan bedeninin bazı bölümlerini gösteren adlardan yararlanılarak oluşturulmuştur. Kilis ili köy adları içerisinde altı köy adı bu tarzda bir özelliğe sahiptir. Bunlar da göz, baş ve kol kelimelerinin yardımıyla yapılanlardır. Göz kelimesi üç defa, baş kelimesi iki defa ve kol kelimesi de bir defa kullanılarak köy adının oluşumu sağlanmıştır. Bunlar şunlardır: *Gözlüce*, *Yedigöz*, *Gözkaya*, *Yuvabaşı*, *Başmağara*, *Kolpınar*.

2.2.2.2.5. Rütbelerle (Unvanlar), Mevkilerle İlgili Adlar

Melik, beylerbeyi, bey, çavuş gibi bir rütbeyi ya da makamı/mevkiyi gösteren kelimeler de köylerin adlandırılması yapılırken kullanılmıştır. Bu şekilde olan köy adları şunlardır: *Karamelik*, *Aşağıbeylerbeyi*, *Akıncı*, *Karaçavuş*, *Kocabeyli*, *Polatbey*.

Karamelik, *Karaçavuş*, *Kocabeyli*, köy adlarındaki kara ve koca kelimeleri aslında birer sıfatken bu kullanımlarda bir isim görevi yaparak unvan grubu oluşturmuştur. Ancak bu örnekler, unvan grubu özelliğini devam ettirmeyerek birer birleşik isme dönüşmüş, bu birleşik isimler de daha sonra köy adı olarak kullanılmıştır.

Polatbey köyünün adında da aynı durum söz konusudur. *Karamelik*, *Karaçavuş* ve *Kocabeyli* köy adlarının birleşik isme dönüşme süreci bilinmemesine karşın, *Polatbey* köyünün adının unvan grubuyken birleşik isme dönüşme süreci yenidir ve bilinmektedir. Bey kelimesi, “beg” biçimiyle en eski yazılı metinlerde görülen ve o zamanlardan beri kullanılagelen bir unvandır. Polatbey, bey unvanıyla kurtuluş savaşındaki milli mücadele yıllarının bu bölgede görev yapmış olan kahraman şahsiyetlerinden biridir ve artık bey olan Polat olarak değil, Polatbey olarak bilinmektedir. İki kelimededen oluşan bu yapı artık tek bir kavramı ifade etmek amacıyla, özel bir adı, bir kişiyi karşılamak amacıyla kullanılmaktadır. Bu özel ad da bir köyün adlandırılması için kullanılmıştır.

Aşağıbeylerbeyi köyünün adındaki beylerbeyi de aslında bir unvandır. Ancak bu örnekte, aşağı sıfatının önünde bir isim olarak kullanılarak bir yer adı teşkil edilmiştir.

“Düşman ülkesine akın yapan savaşçı” (TS, s. 53) anlamındaki köy adı olan *Akıncı*; Türk tarihinde çok eski zamanlardan beri varlığını sürdüren, özellikle Osmanlı zamanında, Osmanlı'nın son birkaç yüzyıl öncesine kadar var olan bir savaşçı sınıfını ifade eden addır.

Melik, bey ve beylerbeyi gibi Türk tarihinden izler taşıyan ve yer adlarında kullanılan bu tür kelimeler, bu toprakları vatan yapan Türk kimliğinin buralardaki birer belgesidir.

2.2.2.2.6. Mesleklerden Verilen Köy Adları

Bazı yerleşim birimlerine bazen meslek adlarının verildiği görülür. Kilis ili köy adları içerisinde adını mesleklerden alan üç köy bulunmaktadır. Bunlar **Çerçili**, **Demirciler** ve **Kürtüncü** köyleridir. “1. Köy, Pazar vb. yerlerde dolaşarak ufak tefek tuhafiyeci eşyası satan kimse. 2. Bazı bölgelerde tuhafiyeci.” (TS, s. 416) anlamındaki çerçi kelimesinden türetilen **Çerçili**; “Demir satan, demir eşya yapan, veya onaran kimse.” anlamındaki demirci adından yapılan **Demirciler** ve “(I) Semer, palan; (II) Hayvanın üstüne semer yerine konulan çul, çuval vb. şeyler” (DS, s. 3047) anlamına gelen kürtün kelimesinden türetilen “semerci” (DS, s. 3347) anlamındaki **Kürtüncü**; meslek adlarıyla yapılan köy adlarıdır.

2.2.2.2.7. Belirli Bir Boy veya Soy İle İlgili Adlar

Kilis ili köy adları içerisinde belirli bir boy ya da soyla ilgili olanlar da vardır. 13. yüzyılda Anadolu’ya gelen Oğuzların Beğdili oymağına bağlı bir Türkmen aşireti olarak bilinen **Ceritler**, özellikle Anadolu’nun güneyi ve Suriye’nin kuzeyinde Osmanlı’nın son dönemlerine kadar topluluklar hâlinde yaşamışlardır. **Ceritler** köyünün adı onlardan bir yadigârdır (Sümer, 1988, s. 1-7).

İnanlı köyünün adı da, kaynaklarda bazen İnalı bazen İnanlı biçiminde geçen (Kaya, 2004, s. 140-141), Oğuzların Bayat boyunun bir kolunun yadigârdır.

Türkçe Sözlük’te “Orta Asya’da yaşamış olan halk veya bu halkın soyundan olan kimse. Turani.” (TS, s. 2008) biçiminde açıklanan ve bir köye adını veren Turanlı kelimesi, bir boy ya da bir soydan ziyade en eski zamanlardan beri topyekûn bir Türk milletini ya da Türk birliğini ifade eden Turan kelimesiyle ilgilidir. Türklerin Türkistan coğrafyasındaki en eski yurtlarını ve bu yurtlarındaki birliğini anlatan Turan kelimesinden türetilmiş olan Turanlı kelimesi, bu birliğe mensubiyeti ifade eder. **Turanlı** köyünün adı, bu mensubiyetin devamının bir çeşit delili mahiyetindedir.

Acar köyünün adının ise, Acara diye de bilinen ve Güneybatı Kafkasya’nın Türkiye sınırına yakın bölgesinde yaşayan (TS, s. 5) bir toplulukla ilgili olduğunu düşünüyoruz.

2.2.3. Diğer Köy Adları

Beşenli ve Yastıca köylerinin adı, yapılan sınıflandırmada herhangi bir gruba dâhil edilemediği için “Diğer Köy Adları” başlığı altına alındı.

Sonuç

Kelime yapısı bakımından Kilis ili köy adları ele alındığında, yüz otuz yedi köy adının seksen iki tanesinin birleşik yapıda olduğu, geri kalan elli beş tanesinin basit ve türemiş yapıda olduğu tespit edilmiştir. Birleşik yapıda olanların yirmi tanesi isim tamlaması biçiminde, elli sekiz tanesi sıfat tamlaması biçiminde üç tanesi de kısaltma grubu biçimindedir.

Kilis ili Köy adlarının en çok birleşik yapıda oluşturulduğu, bunların içerisinde de en çok sıfat tamlaması biçiminin tercih edildiği görülmüştür. Bu sıfatların hemen hemen hepsi de özellik göstererek bir adı niteleyen sıfattır. Öyleyse insan veya toplum, bir ada bir özellik yükleyerek onu diğer adlardan ayırtmayı daha çok tercih ediyor, denilebilir. Yer adlarında sıfat tamlamalarının daha çok kullanılmasının belki de en önemli sebebi budur.

Elli beş köy adının yirmi üç tanesi, -lı/-li/-lu/-lü biçiminde kullanılan isimden isim yapım eki ile türemiş olanlardır. Bu isimler, eklendikleri isimlerin karşıladığı nesnelere kendilerinde mevcut bulunduğunu veya eklendikleri isimlerin karşıladığı nesnelere bağlı olduğunu ifade ettiklerinden, yani kendilerinde bir nesne ya da kavramın var olduğunu anlattıklarından, türemiş isimler içinde doğal olarak en fazla tercih edilen türemiş biçimlerdir.

Dokuz köyün adı, -ca/-ce/-ça/-çe biçiminde kullanılan isimden isim yapım eki ile türemiştir. Bu ek, eklendiği kelimeye gibilik, kadarlık, görelilik gibi anlamlar katan bir ektir. Mesela **Özlice** adı, tam olarak özlü değil ama özlü gibi olan anlamındadır.

Altı köy adı, üzerine -lar/-ler çokluk eki alarak oluşmuştur. Bu ek zaten teklik isimleri çokluk yapan bir ektir ve çoğu zaman ya bir özel isim üzerine ya da bir boy veya aile ismi üzerine gelerek ya bir topluluğu ya da toplu hâlde yaşanan bir mekanı ifade etmek amacıyla kullanılan bir ektir. **Ceritler**, **Demirciler**, **Hacılar**, **Haydarlar**, **Topallar**, **Uğurlar** adlı köyler de bu türdendir.

Yedi köy adı, üzerine -cık/-cik isimden isim yapım ekinin eklenmesiyle; üç köy adı üzerine -cak isimden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Köy adı yapmak için -çağız isimden isim yapım eki bir defa; -cı ve -cü isimden isim yapım eki birer defa; -dik ve -an sıfat fiil ekleri birer defa kullanılmıştır.

Adlandırma özelliklerine göre Kilis ili köy adları, çevreyle ilgili adlar ile insan ve toplumla ilgili adlar biçiminde iki grup hâlinde düzenlenmiştir. Çevreyle ilgili adlar grubu içerisinde en fazla renklerle ilgili adlandırmalar tercih edilmiştir. Kilis ili merkezine ve ilçelerine bağlı toplam yüz otuz yedi köy içerisindeki yirmi üç köyün adlandırılmasında renklerden yararlanılmıştır. Karaca ve yağızı da dâhil edersek renkler içerisinde en fazla kara tercih edilmiştir. Kara renginin Türk kültür tarihinde özel bir yeri vardır. Bu renk, farklı bağlamlarda hem olumlu hem olumsuz anlamları ifade edebilmektedir.

Kilis ili köy adlarını oluşturan kelimeler içerisinde birçok bitki adı yer almaktadır. Bu bitkiler bu bölgede en çok görülen bitkilerdir. Bu bitkiler içerisinde badem, erik, koz (ceviz), nar, dut gibi meyvesi olanlar yanında, söğüt ve çam gibi meyvesi olmayanlar da vardır. Doğrudan ya da dolaylı yoldan bitkilerle ilgili yirmi köy adı bulunmaktadır. Bu, bitkilerin yerleşim yerlerinin vazgeçilmez bir ögesi olduğunu göstermektedir.

On sekiz köyün adı; kale, hisar, han, konak, oba, yurt, kent, köy ve değirmen gibi yerleşim yerleriyle ilgili adları içermektedir. Renklerden sonra en fazla, yerleşim yerleriyle ilgili adlar tercih edilmiştir. Köy adları yapımında tercih edilen ve eskiden doğrudan birer yerleşim yeri adı olan bu kelimeler, eski adlandırmaların günümüzdeki uzantıları biçiminde düşünülebilir.

Genellikle aşağı, yukarı, büyük, küçük gibi nesne ve kavramların yönleri veya boyutlarıyla ilgili olan kelimeler de köylerin adlandırılmasında önemli bir yer tutmaktadır. Bunda; insanların ve toplumların, yaşadıkları yere aidiyetlerini yaşadıkları yeri adlandırarak gösterirken, kendilerini yaşadıkları yerin merkezine yerleştirmeleri ve çevrelerindeki adlandırmaları buna göre yapmaları etkili olmuştur, denilebilir. Bu türden on yedi köy adı vardır.

Çevreyle ilgili köy adlarının bazılarının teşekkülünü tabiat ve fizik şartları etkilemiştir. Kilis ili köylerinin on altı tanesinin adında, toprağın coğrafi özelliğiyle ilgili kelimeler bulunmaktadır. Bu önemli bir sayıdır. On dört köyün adında da suyla ilgili kelimeler kullanılmıştır. Bu da önemli bir sayıdır. Yaşanılan yerin adlandırılmasında; insanların ve toplumların yaşadıkları yeri sahiplenmeleri, sahiplenilen yeri adlandırırken de çevrelerindeki özelliklerden yararlanmalarının etkili olduğu görülmektedir.

Bazı köy adları geçmişle bugün arasında bağlar kurmaktadır. *Karamelik*, *Aşağıbeylerbeyi*, *Akıncı*, *Karaçavuş*, *Kocabeyli*, *Polatbey* köylerinin adlarında yer alan melik, bey ve beylerbeyi gibi Türk tarihinden izler taşıyan kelimeler, bu toprakları vatan yapan Türk kimliğinin buralardaki birer belgesidir.

Köy adları üzerine dil, tarih, coğrafya, etnoloji, arkeoloji, sosyoloji gibi çok farklı açılardan çalışmalar yapılmalıdır. Her alanla ilgili yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlar; birbirini destekleyerek kullanıldığında, daha anlamlı ve daha önemli sonuçların ortaya çıkmasını sağlayacak ya da araştırılması gereken daha başka alanlara ve daha başka konulara dikkat çekilmesini sağlayacaktır.

Kilis gibi binlerce yıllık bir geçmişe sahip bir yerleşim yerine ait adlar üzerine de çalışmalar yapılmalıdır. Dil, tarih, coğrafya, etnoloji, arkeoloji, sosyoloji gibi farklı disiplinlere ait yapılacak çalışmalar ve bu yapılacak çalışmaların birbirleriyle ilişkilendirilmiş sonuçları; Kilis'in dünü, bugünü ve geleceğini birleştirip şekillendirecektir.

Kaynakça

Aksan, D. (1974). Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar, *TDAY Belleten 1973-74*, ss. 185-193.

Anılçe, M. (2013). Vatan Topraklarındaki İmza: Türk Yer Adları, Zile Kazası Örneği (1455-1575), *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic (www.turkishstudies.net)*, 8/2, ss. 89-135.

Arslan, M. (2011). Beyşehir (Konya) Yer Adları Ve Onomastik Bilimine Katkıları, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, ss. 37-343.

Başkan, Ö. (1971). Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme. *TDAY-Belleten 1973-1974*, ss. 237-251.

Demirtaş, A. (2006). Türkiye Türkçesinde Mensubiyet Bildiren “-gil” Eki Üzerine, *Karadeniz Araştırmaları (KARAM)*, 9, ss. 70-77.

Eker, S. (2010). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker.

Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilbilgisi*, İstanbul: Bayrak.

Gülensoy, T. (1998). Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış, (Ed. M. Özarslan-Ö.Çobanoğlu), *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, ss. 41-48, Ankara: Feryal.

<https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx> (09.10.2017).

- Karadoğan, A. (2004). Türk Ad Biliminde Renk Kültü, *Milli Folklor*, 16, ss.89-99.
- Kaya, A. (2004). *Avşar Türkmenleri*, Kayseri: Geçit Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kurgun, L. (2007). Türk Toponimisi Üzerine Bir İnceleme, *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu 25-27 Nisan 2007, Bildiriler-2*, ss.735-747, Erzurum.
- Küçük, S. (2010). Eski Türk Kültüründe Renk Kavramı, *Bilig*, 54, ss. 185-210.
- Sümer, F. (1988). Ceridler: Bir Türk Oymağının Tarihi, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 24, ss. 1-7.
- Sümer, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I-II*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Şahin, İ. (2007). Türkçe Yer Adlarının Yapısı Üzerine, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 32, ss. 1-14.
- Şahin, İ. (2015). Türkiye Yeradbiliminde Leksik-Semantik Sınıflandırma Meselesi, *Avrasya Terim Dergisi*, 3/1, ss. 10-21.
- Türk Dil Kurumu. (1963–1982). *Derleme Sözlüğü (DS). C. I-XII*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe Sözlük (TS)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yardımcı, M. (2016). *Renk Dünyamız ve Türk Kültüründe Renkler*, (<http://www.mehmetyardimci.net/img/files/akademik21.pdf>) (Erişim Tarihi: 10.09.2016).
- Yavuz, S.-Şenel, M. (2013). Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic (www.turkishstudies.net)*, 8/8, ss. 2239-2254.

KİLİS'TE ATEŞ VE OCAK KÜLTÜYLE İLGİLİ İNANIŞLAR

Beliefs on Fire And Fireplace Culture in Kilis

Mehmet ALPTEKİN*

Özet

Türk kültüründe, Tanrı Ülgen'in biri ak diğeri kara taş olmak üzere getirdiği iki taşı insanoglunun birbirine sürterek elde ettikleri ateş etrafında birçok inanış ortaya çıkmıştır. Ateş, Türkler tarafından Tanrı'nın hediyesi olarak kabul görmüş, bu nedenle ateşe bazı durumlarda kutsiyet yüklenmiştir.

Türk tarihi için büyük önem arz eden Ergenekon'dan çıkış yine demir bir dağın ateş sayesinde eritilmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Zaman içerisinde aydınlanmada, yiyecek pişirmede, ısınmada, haberleşmede, temizlenmede ve birçok yerde kullanılan ateş hayatın vazgeçilmezlerinden birisi olmuş ve ateş bir evin yani ailenin sembolü durumuna gelmiştir.

Bildirimizde Kilis (Merkez)'te ateş ve ocakla ilgili halk inanışları üzerinde duracağız. Kilis'te; Beydilililer, Bayatlılar, Beylülküler, Harbendeli, İnalılılar, Avşarlar ve Peçenekler gibi Türkmen boy ve oymaklarının halen kültürel varlığı sürmektedir. Zengin bir Türkmen kültürü hazinesine sahip olan bölgede eski Türk inanç sistemleri canlı bir şekilde yaşamaktadır. Çalışmanın sonunda Türk dünyasının birçok yerinde bilinen ateş ve ocakla ilgili inanışlar, Kilis'ten elde edilen inanışlarla mukayese edilerek bu inanışların ortak bir zeminden türediği örneklerle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kilis, ateş, ocak, inanışlar.

Abstract

There emerged a lot of beliefs in the Turkish culture on fire which human beings obtained through rubbing a white and a black stone that God Ülgen brought. Fire was accepted as a gift of God by the Turks therefore certain sacred aspects were attributed to it.

The exit from Ergenekon, which has had a great importance for the Turkish history, also occurred after melting an iron mountain through fire. Through the course of time people started to use fire for enlightenment, cooking, heating, communication, cleaning, etc; it became an irreplaceable part and symbol of life and home that we call family.

Our assertion will be emphasizing on folk beliefs about fire and fireplace in Kilis (the central part). Kilis is still home of some Turkmen tribe cultures such as Beydilililer, Bayatlılar, Beylülküler, Harbendeli, İnalılılar, Avşarlar and Peçenekler. Some ancient Turkish belief systems still exist vividly in the region where a substantial Turkmen culture treasure lies. At the end of the study, beliefs about fire and fireplace familiar to many parts of the Turkish world will be compared with those of Kilis and we will try to present with examples that these beliefs derived from a common ground.

Key words: Kilis, fire, fireplace, beliefs.

---

* Okt. Dr., Gaziantep Üniversitesi, meh.alptekin@hotmail.com

Giriş

İnsanlık tarihinin en büyük buluşlarından olan ateş, özellikle ilk insanlar ve toplumlar için önem arz etmekteydi. Bazı medeniyetler ateşin bulunmasını tarihi dönemlerin başlangıcı bile olarak kabul etmişlerdir. İlk dönemlerden beri insanların hayatlarını kolaylaştıran ateş etrafında, ilk dönemlerde olduğu gibi günümüzde de çeşitli inanışlar oluşmaya devam etmektedir. Yerleşik yaşama geçilmesinden sonra özellikle eve yerleşilmesi sonucunda ateşle ilgili inanışlar ocakla ilgili inanışları ortaya çıkarmıştır.

Türk toplumunda ateşin bir kült olarak kabul edilmesi ateşin önemini bir kat daha artırmıştır. Özellikle Sibiryaya toplumlarında ateş günlük hayatta bir ihtiyaç olmaktan öte geçerek aileyi kötülüklerden koruyan, aynı şekilde kötülüklerden arındıran bir kavram haline gelmiştir (Dilek, 2007: 42). Bu inanış bugün Sibiryaya toplumlarındaki kadar olmasa da Türk dünyasındaki birçok Türk kavimi içerisinde ve Anadolu Türklüğünde canlı şekilde yaşamaktadır.

Türk coğrafyasını gezen seyyahlar ateşe karşı gösterilen saygıyı ilk görüşte yanlış anlamışlar ve bunun bir tapınma gereksinimi olduğunu düşünmüşlerdir (Çoruhlu, 2002: 51). Oysaki Türklerde her nesnenin ve mekânın bir iyisi olduğu gibi ateşin de iyisi olduğu düşüncesinden ötürü Türk toplulukları ateşe saygı ve içtenlikle yaklaşmışlardır. Bir kült haline dönüşen ateş etrafında Türk topluluklarında görülen uygulamalar halen Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Kilis ve çevresinde de görülmektedir.

Bildirimizde bir kültür kavşağı olan Kilis'te ateş ve ateşin yakıldığı yer olan ocak kültürü hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Kilis halk kültüründe ve inanışlarında ateş ve ocağın yerini 7 başlık çerçevesinde değerlendirdik.

1) Ateş ve Ateşin Yandığı Ocak Bir Ailenin Sembolüdür.

Türk toplumunda aileyi sembolize eden ocak, Divanü Lügat'it Türk'te "oçak" (Atalay, 1986: 422) adıyla geçmekte olup başlangıçtan günümüzde aileyle birlikte anılmış bu nedenle kutsal kabul edilmiştir. "Bereketi, ekonomiyi ve uğuru temsil eden ocağa, her zaman bir kudret kaynağı gözüyle bakılmış, karşısında korkuyla karışık bir saygı duyulmuştur." (Örnek, 1966: 115).

Türk kültüründe başlangıçtan beri ocak bir ailenin sembolü olarak düşünülmüştür. Özellikle Kilis'te ailelerin erkek evladı dünyaya geldiği zaman "Ocağımız sönmedi, ocağımız yanmaya devam ediyor." şeklinde tabirler kullanılır (KK2). Dede Korkut Kitabı'nda erkek evlat ocakta yanan köze benzetilmektedir. "Oğul atanın yeteridir, iki gözünün biridir / Devletli oğul kopsa, ocağının közüdür" (Ergin, 1994: 74). Denilerek erkek çocuk ve ocak arasında ilişki kurulmaktadır.

Yine Dede Korkut Kitabı'nda; Kazan Big Oğlı Uruz Bigün Tutsak Olduğu Boy'da ocağın aile ve erkek çocukla özdeşleştiğini ve erkek çocuğun ölmesiyle de ocağın söneceği şu şekilde ifade edilmektedir: "Oğluy ile ikisini bir yerden öldürün / Ocağımı söyündürün, deyü söyleşdiler." (Ergin, 1994: 168-169). Erkek çocuğun ocakla özdeşleştirilmesiyle ilgili benzer bir gelenek Kilis ve yöresinde de vardır. Askerdeyken şehit olan, iş veya trafik kazasında ölen erkek çocukların aileleri içinse "Ocağı söndü, ocağına su döküldü." ifadesi kullanılmaktadır.

Proto-Türkler döneminde ateşin çeşitli vesilelerle sönmemesinin günah ve fanatik sonuçlar doğuracağına inanılıyordu (Ögel, 1995: 505). Çünkü Türk inanışlarına göre ataların ruhlarının ateşin içerisinde tecelli ettiğine inanılmaktaydı ve atalarla temas kurmanın bir yolu da ateş ve ocak kabul etmekteydi (İnan, 1995: 68) Kilis ve yöresinde de ocakta yemek pişerken tencere veya kazanın durduk yerde kendi kendine devrilmesi pekiyi karşılanmaz. Genellikle aileden birisinin başına kötü bir iş geleceği anlamına gelir (KK1). Bu yönüyle değerlendirildiğinde Proto-Türkler döneminde çeşitli sebeplerden ötürü sönen ateşe olumsuz anlamların yüklenmesinin Kilis ve yöresinde de halen var olduğunu görmekteyiz.

Türk mitolojisine göre; ateşi Türklere Tanrı göndermiştir. Tanrı Ülgen'in üç kızının görevi insanlara yardım etmek amacıyla ateşi bulmaktır. Kızlar bir gün babalarını kapı deliğinden sessizce dinlerler ve ateşi nasıl yapacaklarını öğrenirler (Ögel, 1993: 55). Efsaneye göre; ateşi bulan insanoğlu değil, Tanrı'nın kızlarıdır. Türk kültüründe ateş kutsal bir özelliğe sahip olduğundan Türk dünyasının birçok yerinde ateş kesinlikle insanlar tarafından söndürülmez. Çünkü ateşin Tanrı'nın hediyesi olduğu bilindiği için ateşe dikkatli davranılır. Kilis ve yöresinde de benzer inanışlar söz konusudur. Ateş yandıktan sonra söndürülmesi işlemi ateşe su dökülmez. Ateşin ya kendi kendine sönmesi beklenir ya da ateş, üzerine toprak atılarak söndürülür (KK3). Ateşe su dökülerek söndürülürse ocağın söneceğine yani ailenin başına kötü bir iş geleceğine inanılmaktadır. Özellikle de Kilis ve yöresinde gebe kadını ateşe su dökmemesi konusunda tembihlerler (KK6).

Türk kültüründe her insanın gökyüzünde bir yıldızının olduğuna ve insanın ölümüyle birlikte yıldızının da düştüğüne inanılır. Kilis'te benzer gelenek devam etmektedir. Gökyüzünden yıldız

düşüğünü gören kişi “ Bizim ocaktan uzağa düş.” şeklinde istekte bulunur. Burada ocak tabiriyle ev hanesi ifade edilmektedir. Benzer bir gelenek Sivas'ta söz konusudur (Örnek, 1966: 96).

Kilis ve yöresinde ocak yapılırken ocağın yapıldığı yere dikkat edilir. Çünkü ocak, yapıldığı yerde uzun süre kalmalıdır. Önemli bir şey olmadığı sürece ocağın yeri değiştirilmemelidir. Ocak kurulurken sacayağını oluşturan üç taş yerleştirilirken dua edilir. Bu taşlardan ikisi sabit bir tanesi hareketli halde olmalıdır (KK7). Şaman dualarında ocağın üç köşeli taşlardan oluştuğu ifade edilmektedir (Kalafat, 1995: 64). Tuva Türkleri arasında da kutsal sayılan sacayağındaki üç ayak; insanoglunun geçmişi, bugünü ve gelecekteki yolunu sembolize etmektedir (Dilek, 2007: 40).

Ocak kelimesiyle ev(hane) ifade eden beddualar da yine yörede kullanılmaktadır. Bir kişiye beddua etmek için de “Ocağı sönsün, Ocağı başına yıkılsın.”(KK1) tabirleri kullanılır.

2) Gerekli Saygı Gösterilmediği, Zarar Verildiği veya Ona Karşı Yapılması Yasak İşler Yapıldığında Ateşin Cezalandırıcı Özelliği Vardır.

Türk toplumunda her nesnenin veya mekânın bir iyisi olduğu gibi ateşin de bir iyisi olduğu düşüncesi hâkimdir. Ateşe gerekli saygı gösterilmediği durumda bu iyenin faaliyete geçerek kişiye zarar vereceği düşüncesi hemen hemen tüm Türk toplumlarında görülen bir inanış şeklidir.

Kilis'te; bir kişi evinin bahçesini temizlerken yanan ateşe pislikleri attığı zaman ateş aniden parlayarak birden kişinin elini, yüzüne ciddi anlamda olmasa da zarar vermektedir. Böyle durumlarda insanlar ateşe atılması günah bir şeyin atılması sonucunda ateş parlamıştır,(KK2) derler. Bu yüzden ateşin o kişiye zarar vermeye çalıştığı düşünülmektedir. Yanan ateşin üzerine bir çocuk idrarını yaparsa ateşe karşı saygısızlık yaptığı söylenerek çocuğu şeytan çarpacağı dile getirmektedirler (KK5).

Türklerin inanışına göre ateşi Tanrı Ülgen getirmiştir. Bu nedenle Türk dünyasının genelinde ateş, insanlar tarafından kutsal sayılmıştır. Mübarek sayılan bazı şeylere ve ruhlara karşı ‘küfür’ sözleri sarf edilirse de ateş hakkında böyle bir şey söylenemez. Ateşe su dökmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak kesin olarak yasaktır (Inan, 2000: 67). Türk dünyasının genelinde olduğu gibi Kilis ve yöresinde de ateşe tükürülmez ve ateşin yanında küfür edilmez. Ateşe tükürmenin günah olduğu kabul edilir. Ateşe tükürmenin büyük bir saygısızlık ve küfür olduğu inancı vardır. Ateşe tükürmenin ve küfredenin Allah cezasını verir, derler (KK1). Yörede eski zamanlarda ateş söndürülmesiyle ilgili olarak inanışlardan birisi de ekme yapıldıktan sonra evdeki ocakta ateş söndürülmesinin iyi karşılanmadığıyla ilgilidir. Bunun için ekme yapıldıktan sonra ocaktan köz halinde alınan ateş köyün içerisinde bulunan küllüğe götürülerek dökülür ve “Su dökenin yüzüne, şeytan tükürür.” denildikten sonra kapta getirilen su hafifçe serpildikten sonra sönmesi sağlanmaktaydı (KK5).

Ocağa ya da yanan ateşe soğan, sarımsak ve yumurta kabuğu atılmaz. Bu üç nesnenin kabuklarının büyüdüğü kabul edilir (KK4). Bunun yanında kaynak şahsımız Mehmet Bakır Özdemir (KK5) küçükken köyün büyüklerinin kendilerine ateşle oynadıklarında kızdıklarını söylemektedir. “Biz küçükken çöplerle ateşi karıştırdığımız zaman büyüklerimiz ateşe çöpleri sokmayın aksi takdirde keçiniz ölür.” derlerdi. Biz de en sevdiğimiz hayvanımızın öleceğinden korktuğumuz için büyüklerimizden dediklerini uyararak ateşe çöp, çubuk veya sopa sokmazdık. (KK5).

Yörede yere ateş dökerken (meleklerin yanmaması için) “Melekler, elinizi kolunuzu çekin!” diye seslenilir. Aksi halde canı yanan melekler, ateş döken kişiyi çarpacağı düşüncesi vardır. (<http://www.kiliskulturturizm.gov.tr/TR.61747/din-ve-inanislar.html>)

3) Ateşin Tedavi Edici Özelliği Vardır.

Modern tıbbın gelişmediği dönemde insanlar tabiattaki nesnelere çeşitli yönlerden faydalanarak halk hekimliği ve halk baytarlığı uygulamaları gerçekleştirmişlerdir. Zamanla modern tıbbın gelişmesi ve en ücre köşelere kadar sağlık hizmetlerinin sunulması sonucunda bu uygulamalardan bazıları gündemden kalkmıştır. Bunun yanında bazı uygulamalar halen devam etmektedir.

Halk hekimliğinde ateş, özellikle mikropları kırmasından ötürü tercih edilmiştir. Ateşte, sadece yakıcı değil, aynı zamanda pislikleri giderici bir güç bulunduğu düşünülür. Hastalıklardan korunma için girilen birçok «arınma işlemler»inde ateşten yararlanılır (Boratav, 1984: 65). Eski dönemlerde çamaşır veya bulaşık yıkandıktan sonra en son olarak durulama işlemi yapılırken küllü su kullanılırdı. Küllü su ile çamaşır veya kap kacak yıkanırsa hastalık gelmeyeceğine inanırlardı. Kaynak şahsımız Hatice Demirkıran: "Eskiden kap kacakları ve çamaşıruları küllü suyla yıkardık, bu kadar hastalık olmazdı. Kül unutuldu, hastalık çoğaldı." demiştir (KK4).

Kilis ve yöresinde; yaralanan veya hastalanan bir hayvanın eğer soğukladı düşünülüyorsa hayvanın burnu genellikle acı biberle ovulur. Eğer bu uygulama fayda etmezse yakılan bir bez parçası

hayvanın burnu çevresinde gezdirilir. Gezdirildikten sonra bezin yanan parçalarıyla veya külleriyle hayvanın burnu ovulur (KK3). Bu sayede hayvanın soğuk algınlığının geçeceğine inanılır. Şamanizm’de de hastalığın başka bir nesneye veya canlıya göçürülmesi (aktarılması) yağlı bir paçavranın ateşte yakılmasıyla yapılmaktadır (İnan, 1986: 107).

Yörede, bir kişinin veya bir hayvanın bir yerinde yaralanma (bıçak, balta, taş yaralanması) meydana geldiği zaman yaranın büyüklüğüne göre yaralanmanın olduğu yere ocaktan bir miktar kül serpilerek yaranın üzeri ovulur (KK1). Bu sayede yaranın mikrop kapmayacağı ve kısa sürede kapanıp iyileşeceğine inanılır. Bazı durumlarda yaranın büyüklüğüne göre sigara külünden de yararlanılması söz konusudur. Külün yaralara sarılması ve bir ilaç olarak kullanılması Dede Korkut Kitabı’nda karşımıza çıkmaktadır. Salur Kazan’un İvi Yağmalandığı Boy’da; Karaçuk Çoban Şekli Melik’in askerleriyle mücadele ederken yaralanır. Daha sonra kâfirlerin askerlerinin leşini yığarak tepe yapar ve çakmakla leşleri yakar. Üzerindeki kepeneğini kurumsu ederek yarasına basar (Ergin, 1994: 99). 15. yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülen Dede Kitabı’ndaki bu uygulama halen Kilis’te uygulanmaya devam etmektedir.

Yörede, yeni doğan ve en az bir yaşını doldurmamış bebeğin üzerinden kesinlikle ateş (mum, çıra, gaz lambası...) geçirilmemektedir. Eğer bu yaşlardaki bebeğin üzerinden ateş geçirilirse bebeğin gece yanığı hastalığına yakalanacağına inanılmaktadır. Bu hastalığa yakalanan bebeklerin aileleri çare olarak; bebeklerini, hayvanları olatmadan gelen çobana götürmektedirler. Çoban bebeği kucağına alarak yüzüne üç kez çakmak çakmaktadır (KK5). Çakmaktan gelen ateş veya sestten korkan bebeğin ağlaması üzerine hastalığın geçeceğine inanılmaktadır.

Yakutlarda, vücudunda deri hastalığı (uçuk) olan kişilerin ateşe karşı bir saygısızlık yaptığından dolayı bu hastalığa yakalandığıyla ilgili bir düşünce vardır. Bu hastalık ancak çakmak ateşiyle ateş yakmak koşuluyla sadece kartaldan türemiş bir şaman tarafından tedavi edilebilmektedir (İnan, 1986: 119). Kilis’te de vücudunda termiye (temre) hastalığı olan kişi komşusunun ekmeği yaptığı ocaktan veya kül döktüğü yerden komşusunun haberi olmadan kül veya kömür getirerek hastalığın yayıldığı kısmı bununla ovasa üç ile yedi gün içerisinde hastalığın iyileşeceğine inanılır (KK8). Yakutlarda ve Kilis yöresinde deri hastalıklarının tedavisinde ateşten faydalanılması Türk kültüründe, ateşin sağaltıcılık önemini göstermesi açısından önemlidir.

Kilis ve yöresinde vücudun değişik yerlerinde -özellikle elde- oluşan siğilleri tedavi etmek için uygulanan yöntemlerden birisinde ateşten faydalandığını görmekteyiz. Elde oluşan siğil sayısınca Kulhü duası okunarak siğillerin üzerinde tuz gezdirilir. Daha sonra tuz ateşe atılır. Yedi gün içerisinde siğillerin iyileşeceğine inanılır (KK4). Niğde’nin Çamardı ilçesinde de vücutta oluşan sivilceleri tedavi etmek için ateşten faydalandığı görülmektedir. Çamardı’nda; kişilerin yüzlerinde, ellerinde ya da vücutlarının başka yerlerinde sivilce çıktığı zaman tahtadan veya demirden bir kaşık ısıtılarak sivilcenin üzerine hafifçe bastırılır. Yörede bu işleme “korkutma” adı verilir. Bu sayede sivilcenin ateşin korkusundan kaybolduğuna inanılır (Yalçın, 2015: 46). Ateşle yapılan korkutma uygulamasına Kilis ve yöresinde de rastlanmaktadır. Korkan bir kişinin korkma anında üzerindeki sersemliği atması için haberi yokken vücudunun bir yerine sigara veya sıcak bir madde temas ettirilir. Bu uygulamaya "korkutma" adı verilir (KK1). Bu uygulamada amaç korkan kişiyi ikinci bir kez korkutarak kendine gelmesini sağlamaktır.

Ateş ile ilgili diğer bir uygulama da dağlamadır. Ruhsal bozukluklarda, sıtmada, iltihaplı yaralarda “dağlama” yapılır. Dağlama, ateşte kızdırılmış demir parçası (iltihaplı yaranın üstü, diğer rahatsızlıklarda boynun arkası dağlanır) ile yapılır (<http://www.kiliskulturturizm.gov.tr/TR,61747/din-ve-inanislari.html>). Dağlama ayrıca halk baytarlığında görülen uygulamalardandır. Kilis ve yöresinde bir hayvanı yılan sokarsa hayvan el sahibi bir kişiye götürülerek yılanın soktuğu yer kızgın demirle dağlatılır, böylece zehrin dağılması engellenir ve hayvan tedavi edilir (KK2). Dağlama ile ilgili bir uygulama da yeni doğan bebekler üzerinde gerçekleştirilmektedir. Dünyaya yeni gelen bebeğin vücudunda pişik veya kızarıklıklar olursa bebek el sahibi bir kişiye götürülür. El sahibi kişi yaktığı bir bez parçasını sırasıyla çocuğun ayakaltı, kasık ve boyun kısmına temas ettirir (KK6). Bu uygulamadan sonra bebeğin vücudundaki kızarıkların iyileşeceğine ve artık kızarıkların olmayacağına inanılmaktadır.

4) Ateşin Temizleyicilik Özelliği Vardır.

“Altay Türklerinin inançlarına göre her ev iyelidir. Fakat ocağın ve ateşin iyeleri başka başkadır. Güzel, genç kızlar olan bu iyeler, kimseye görünmeyip ateşi saf ve temiz tutarlar.” (Dilek 2007: 35). Altay Türklerinde olduğu gibi Anadolu Türklüğünde de ateşin temizleyicilik özelliğine inanılmaktadır. Ateş, yapısı ve yaratılışı itibarıyla hem yok ediciliği hem de temizleyiciliğiyle insanların temizlenme ve arınma ihtiyaçlarına cevap veren en önemli varlıklardan biridir (Kumartaşlıoğlu, 2012: 78).

Nazardan arınmak amacıyla yapılan kurşun dökme eyleminin temelinde ateşin ve demirin koruyucu özelliğinde faydalanma düşüncesi vardır. Bölgede nazardan korunmak amacıyla kurşun

dökülür. Kurşun döküldüğü zaman suyun içerisinde oluşan şekle göre kimin nazar söylediği konusunda tahminde bulunulur. Sonrasında suyun içerisindeki kurşun parçaları kişinin üzerine takılır ve insan şeklinde olanı yani nazar söylediğine inanılan kişinin şeklini yansıtan parça ateşe atılarak kül oluncaya kadar yanması beklenir. Bu arada ele alınan tuz üç kez kişinin başı üzerinden çevrildikten sonra şu tekerleme söylenir ve tuz da ateşe atılır:

Hazara bozara

Göz edenin

Gözü bozara

Ateşte çatır çatır çatlaya (KK2).

Türk mitolojisinde tuzun temizleyicilik ve bereket sembolü anlamları vardır. Kişinin üzerinde tuz çevrilip ateşe atıldıktan sonra çıkan sese göre kişinin üzerindeki musibetlerin, kötülüklerin yanıp yok olduğuna inanılır ki burada ateşin kötü ruhları kovduğu ve yok ettiğiyle ilgili inanışlar ön plana çıkmaktadır. Ateşe tuz atılarak hastalık tedavi etmenin benzer bir şeklini Mersin Yörüklerinde de görmekteyiz. Yörede nazardan dolayı başı ağrıyan kişinin başı üzerinde tuz gezdirildikten sonra tuz ateşe atılmakta böylece hastalığın ateşe göçürüldüğüne inanılmaktadır (Yalman, 1993: 510).

Kilis ve yöresinde; bir kişi öldükten sonra kırkıncı gününde yemek tertip edilir. Bu yemekte bir kabın içerisine bir miktar kömür konulduktan sonra üzerine üzerlik otu serpilir. Üzerlik otunun yaydığı duman ve koku evin içerisinde gezdirilir. Bu sayede evin içerisinde bulunan kötü ruhların evi terk edeceğine inanılır (KK8). Azerbaycan Borçalı Türklerinde ise üzerlik otunun külü hasta kişinin kafasına sürülmektedir (Memmedli, 2015: 58). Bu sayede baş ağrısı geçmektedir. Farklı coğrafyalarda tatbik edilen her iki uygulamada da musibetleri kovma amacı söz konusudur.

Yörede ateşin temizleyicilik özelliğini bir ritüel haline dönüşmesini bir oyunda görmekteyiz. Erkekler kına gecesinde eski zamanlarda sinsin oyunu oynarlarmış. Bu gecede yakılan ateşin üzerinden erkeklerin hepsi atlanmış (KK4). “sinsin” “simsim” ya da “yumruk” oyunu verilen bu oyunda damat adayı ve arkadaşları köy meydanında bir araya gelerek yaktıkları ateşin çevresinde tek ayak üzerinde sekererek oynamaya başlarlar. Bu arada davul zurna oyuna eşlik etmektedir. Sıra halinde gençler sekerken bir kişi önüne kattığı kişinin sırtına yumruk vurmaya çalışır. Bu oyun ilk baştaki kişiye vuruncaya kadar devam eder. Oyun bittikten sonra damat ve oyundakiler ateşin üzerinden atlayarak evlerine dönmektedirler (KK4). Düğünlerde ateşle ilgili gerçekleştirilen diğer bir ritüel de el arabasının içine konulan kömürün üzerine üzerlik oyu serpilerek halkın arasında gezdirme geleneğidir. Eski zamanlarda özellikle köylerde düzenlenen düğünlerde düğün sahiplerine kalabalık tarafından söylenen nazarın geçmemesi için bu uygulama gerçekleştirilmekteydi (KK5).

Ateşin temizleyici bir obje olarak kullanılmasını ilk dönemlerde Göktürklerde görmekteyiz. Göktürlere Bizanslar tarafından gönderilen elçilerin ateşten atlatıldıktan sonra kağanın makamına çıkarılması bunun en önemli özelliklerindedir. “VI. yüzyılda Batı Gök Türk hakanına gelen Bizans elçilerini ateşler arasından geçirmişlerdi. Moğol saraylarında da bu âdet vardı. Bu tören elçilerle gelmesi muhtemel olan kötü ruhları kovmak için yapılırdı. Bu inancın izlerine Müslüman Türklerde de rastlıyoruz.” (İnan, 1976: 43). Sinsin oyununda katılımcıların ateş çevresinde sıra sıra dönmesi, oyun bittikten sonra ateş üzerinden atlamaları oyuna bir ritüel havası katmaktadır. Oyunun en sonunda damadın ateş üzerinden atlaması onun temizlenip yeni bir hayata başlamasını sembolize etmektedir.

5) Ateşin Bazı Şeylerin Gerçekleşip Gerçekleşmeyeceğinin Habercisi Olma Özelliği Vardır.

Ateş, Tanrı'nın insanoğluna hediyesi olarak algılandığı için kesinlikle kötü anlamlar çağrıştırmamaktadır. Hatta ateşten gelen seslere, yanan ateşin kazandığı renklere de değişik anlamlar yüklenmiştir.

Abdulkadir İnan'ın ifade ettiğine göre; ateşe bakıp kehanet etmek Türklerde çok eski bir görenektir (İnan, 1976: 42). Yakutlarda bir şey hakkında düşünülürken ateş ıslık çalarsa, o şeyin olmayacağına inanılmaktaydı (İnan, 1976: 43). Kilis'te bu gelenekten farklı olarak ateşten gelen seslere göre ateşe değişik anlamlar yüklenmiştir. Yörede kadınlar ekme yaparken ateşten sesler gelirse bir kişi hanemizin dedikodusunu yapıyor (KK7) demektir. Bu yönüyle ateş dedikodu yapan kişileri haber vermektedir. Bu durumda ev sahibi yanan ateşi şişle karıştırarak “Allah diline versin.” diye söyler. Ateşteki ses bu sayede kesilir. Ateşten gelen sese göre hane halkı hakkında dedikodu yapıldığıyla ilgili benzer bir inanış Kadırlı'de de söz konusudur. Ateşten hışş diye ses gelmesi dedikodu yapıldığının işaretidir (Çeribaş, 2004: 112).

Ateşin türlü hallerinden yorumlarda bulunmak Türkler arasında yaygın bir gelenek olsa gerek: Yakutlar, ateş başında oturan bir adamın üstüne sıçrayan çingiyi uğurlu sayarlar; adam onu alır, öpüp başına koyar (Boratav, 1984: 97). Kilis'te ateşten gelen sesle ilgili olarak karşımıza çıkan diğer bir inanç ev sahibinin kiracısını kıskanmasıdır. Kış gecelerinde sobada kömür yakılırken bazen kömür parçalarının küçük patlamalar yaptığı bilinmektedir. Sobadan art arda sesler gelirse düşman veya ev sahibi çatlıyor, derler (KK1). Ayrıca ateş yanma sırasında çevresine çingı (kıvılcım) atarsa nikâh düşer, derler (KK4).

6) Ateşin İnsanlar ve Olağanüstü Varlıklar Arasında Bir Vasıta Olma Özelliği Vardır.

Türk inanç sisteminde ateş, Tanrı'nın hediyesi kabul edildiği için ateşte Tanrısal bir güç ve olağanüstülük olduğu inancı söz konusudur. Türk inanç sistemine göre Tanrı, insanlara bazı uyarılarını çeşitli vasıtalarla yapmaktadır ki bunlardan biri de ateştir.

“Altay kavimleri ateşi kendileri ile Tanrı arasında bir haber verme vasıtası olarak kullanmıyorlar da değildi.” (Ögel, 1993: 299). Kilis ve yöresinde yıldırımın Allah tarafından gönderiliğiyle ilgili bir inanış vardır. Bu konuyla ilgili anlatılanlara göre; gök gürlemesi esnasında düşen ateşi Allah şeytanı kovalarken arkasından atarmış (KK2). Yöre halkı yıldırımdan olduğu gibi yıldırım ateşinden de korkarlar (KK3). Yıldırım da küfür eden kişilerin başına düşer (KK3). Allah tarafından gönderilen her şeyde hayır olduğu için yıldırım esnasında meydana gelen ateşte de bir bereket anlamı vardır. Yıldırım düştüğünde üç Kulhü bir Fatiha okurlar. Altay Türkleri yıldırım düşen yerdeki ateşi yıldırım ateşini söndürmekteydiler (Ögel, 1995: 283).

Türk inançlarına göre Tanrı; ateşi yaratıp, insanlara ocaklarını tutuşturup verdiği gibi sacayaklarını da yerleştirmiştir (İnan 1986: 32). Bu nedenle ocaklarda bulunan sacayaklar da kutsaldır. Ocaklarda bulunan taşlara üçayak/sacayağı adı verilmektedir. Bu taşın iki ayağı sabit olup bir tanesi ocakta yemek pişirildikten sonra veya ekmek yapıldıktan sonra devrilir veya yerinden oynatılır. Çünkü bunun altında şeytanın eyleştiği düşüncesi vardır. Yörede yaşlı kadınlar bu taşları kesinlikle yıkmaz, taşlar olduğu yerde dertleşir, derlermiş (KK1). Eğer bir ocakta yemek pişirildikten sonra sacayağın ayaklarından biri yıkılmamışsa bunun hayra işaret olmadığına inanmaktadırlar.

Yörede, ekmek yapıldıktan sonra kesinlikle ekmek sacını ters çevirirler. Sacın düz şekilde durmasının günah olduğu inancı vardır. Bunun yanında ekmek yapıldıktan sonra şeytanın veya ifritlerin buraya gelerek yemek yedikleri düşünülür (KK6). Yeni bir gelin ekmek pişirdikten sonra sacı ters çevirmiyorsa gelinin aile için iyi olmadığı anlamının çıkarımı söz konusudur.

Bir kişi öldükten sonra geride kalan yakınları onun ölümünü müteakip üç gece arkasından ateş yakmaktadır. Manas Destanı'nda (Ögel, 1993: 514) görülen bu gelenek, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Kilis'te de yaşamaktadır. Bir kişi öldükten sonra evinin önünde üç gün ateş, mum yakılır veya evin lambaları hiç söndürülmezmiş. Ölen kişi Allah'ım ateşimi hiç söndürme dermiş (KK6). Üç gün boyunca yanan bu ateşi söndürmenin günah olduğuna inanılmaktadır. Bu gelenekten biraz farklı olarak Van Erciş'te bir kadın doğum yaptığı zaman da sabaha kadar odadaki ışık veya ateş hiç söndürülmemektedir (Albayrak, 2006: 31).

Evin ölenlerinin perşembe günü akşam evin sünüğüne (baca) gelerek hane halkından öbür dünyada aç kalmamak için yemek beklediğiyle ilgili bir inanış söz konusudur. Ev sahipleri bunu bildiği için perşembe günleri akşam kızartma gibi yağlı yemekler pişirir. İnanışa göre; evin sünüğünde bekleyen ruhların da bu dumanla karınları doyar ve geri giderlermiş (KK1). Ayrıca perşembe günü akşam komşuya yemek verilmesi âdeti söz konusudur. Bu durumda da hanenin ölen yakınları yine doymuş. Eğer o gün hanenin ölen yakınları için bir şey yapılmazsa evin ölenleri siz de benim kimin olun, deyip geri dönermiş (KK4).

Sobada yanan külü her yere dökmezler. Genellikle külü insanların geçmediği yerlere veya bir bahçe kenarına dökerler. Bir yerde kül görürlerse külün üzerinden geçmezler veya geçmek zorunda kalırlarsa kül üzerinden geçerken "destur" der veya "euzu besmele" çekerler. Eğer külün üzerinden biri geçerken bunları uygulamazsa rızkının kesileceğine inanılır (KK1).

7) Ateşin Bereket Vericilik ve Kısmet Açıcılık Özelliği Vardır.

Türk dünyasının birçok yerinde olduğu gibi ateşin bereket vericilik ve kısmet açıcılık özelliği Kilis'te de söz konusudur. Altay Türklerinde Şamanların yaptıkları duaların birisinde ateş iyесinden yardım isteme söz konusudur ki burada ateşten kendileri için kısmet vermesi istenmektedir. Dua şu şekildedir:

“Aevli ateşimin sahibi (ruh)! /dumandan / işlenmiş taş ocak, sıcak yanan güçlü aev! Ayaz hakanın parçası, ayın ve güneşin payı, altın yargı sen sor, aevli ateşe ulaştır! Halka /ardı arkası/ kesilmeyen kısmet ver!” (İnan, 1986: 131).

“Ateş, insanların yaşaması için gerekli olan dört asli unsurdan (Anasır-ı Erbaa) biridir. Bu unsuru insanlara veren Tanrı’dır.” (Esin, 2000: 49). Ateş, Tanrı’nın hediyesi olduğu için Türk toplumunda hastalık tedavisinden kismet açmaya kadar birçok yerde faydalanılmıştır. Yörede kismetini kapalı olan bir kişinin kismetinin açılması için değişik uygulamalar vardır. Ancak bu uygulamaların hiçbirisi fayda etmezse en son çare olarak ateş üzerinden üç defa atlatırlar. Böylece kismetinin açılacağına inanırlar (KK1).

Eski zamanlarda bir erkek, sevdiği kızın kalbini kazanmak isterse yumurtanın üzerine kızın adını yazdıktan sonra küle gömerdi. Daha sonra yumurta kül içerisinde ısındıkça kızın kalbi de erkeğe ısınmaktadır (KK2), şeklinde bir inanış söz konusuydu. “Büyülerin büyük çoğunluğu olan «muhabbet tılsımlarında, görülüyor ki etken öge «ateş»tir; yakılan, kavrulan nesne, ya da bütünüyle tılsım aracılığı ile, hedef olan kimsenin «yanması» (sevda ateşine tutuşması) murad ediliyor.” (Boratav, 1984: 111). Anadolu’nun birçok yerinde muhabbet tılsımında etkin madde olarak kullanılan ateş, Diyarbakır Ergani’de ise karı-kocanın arasını açmak için kullanılmaktadır. At nalının ateşe atılması karı-kocanın arasını açmak için yapılan bir uygulamadır. Ateşe atılan at nalı ısındıkça karı-kocanın arası da açılmaktadır (Uçak, 2007: 99).

Gece evden dışarıya kül dökülmez. Eğer kül dökülürse evin bereketinin kaçacağına inanılır (KK4). Aynı şekilde akşamları evden dışarıya ateş verilmemektedir (KK3). Akşam vakti başka bir yere ateş verilmesi durumunda evin bereketinin, kismetinin gideceğine inanılmaktadır. Bu geleneğin benzeri Kadirli’de de söz konusudur (Çeribaş, 2007: 108). Bazı nesnelere olduğu gibi ikinci vakti güneş batmaya başlayıp hava kararmasıyla birlikte evden dışarıya ateş veya ateşle ilgili kibrit ve çakmak verilmez. Evden ateş verilirse evin bereketini kaçacağına inanılır (KK8).

Yeni doğum yapmış lohusalı kadına kırkı çıkmadan diğer işler yaptırılmadığı gibi ateş de yakıtırlmaz. Lohusalı kadına ateş yakıtılması durumunda evin bereketinin kaçacağına inanılmaktadır (KK3). Ayrıca lohusalı kadının ateş yakması durumunda hastalanabileceğine de inanılmaktadır. Lohusalı kadına ateş yakıtılmamasıyla ilgili gelenek Hakaslarda da söz konusudur. Satı Kumartaşlıoğlu’nun V. Ya. Butanayev (Kult Ognya ı Hakasov, 1997) den aktardığına göre; doğumdan sonra lohusalı kadının ateşe yaklaşması yasaktır. Aksi hâlde ot-ine (ateş iyesi) annenin sütünü kesmektedir (Kumartaşlıoğlu, 2012: 113).

Kesilen tırnak veya saçlar kesinlikle ateşe atılmaz. Günah olduğu düşünülür (KK1). Benzer bir gelenek Diyarbakır’da vardır. Diyarbakır Ergani’deki inanışa göre; eğer saç ateşe atılırsa baş ağrısına neden olmakta ve yanan saç parçalarını almak için eğilen melekler de ateşte yanmaktadır (Uçak, 2007: 32). Kilis ve yöresinde de benzer bir inanış söz konusudur. Ocağa, sobaya saç ve tırnak gibi nesnelere atılırsa evin bereketinin gideceğine bu eylemi gerçekleştiren kişinin de kismetinin kesileceğine inanılmaktadır (KK7).

Sonuç

Geçmişten günümüze bir kültür kavşağı olan Kilis’te Türk dünyasının birçok yerinde olduğu gibi ateş ve ocakla ilgili inanışlar yaşamaya devam etmektedir.

Özellikle insanlığın ilk dönemlerinde çevresinde kült oluşturan ocak ve ateş günümüzde bazı yönden değişikliğe uğrasa da varlığını sürdürmüştür. Ateş, gerek İslamiyet’ten önceki Türk kültüründe gerekse İslami düşüncede kendine çeşitli vesilelerle yer bulmuştur.

Günümüzde teknolojik gelişmelerle ateş veya ateşe has özellikler değişse de köken olarak kültürel inanışlar hiç değişmemiştir. Kavın, çıranın yerini çakmak, ocağın yerini tüplü ocaklar almasına rağmen ateş çevresinde meydana gelen inanışlar varlığını korumuşur. Günümüzde de “ateş” Türk kültür hayatında önemini sürdürmektedir. Ancak bunu tamamıyla İslamiyet’ten önceki kültürle bağdaştırmak yanlış olur. Çünkü İslami düşüncede yaratılışı temsil eden dört unsur arasında "toprak, su, rüzgâr ve ateş" vardır.

Türk dünyasının tamamında benzer ve farklı özelliklerle karşımıza çıkan ateş ve ocak çevresinde oluşan inanışların Kilis halk kültüründe de var olması bu inanışların ortak bir zeminden türediğinin kanıtıdır.

Kaynakça

Albayrak, E. (2006). *Erciş'te Eski Türk İnançlarının İzleri*.(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde: Niğde Üniversitesi.

Boratav, P. N. (1984). *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre Ve Törenler, Oyunlar)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi

Çeribaş, M. (2004). *Kadirli ve Çevre Folklorunda Eski Türk İnançlarının İzleri*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.

Dilek, İ. (2007). Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler. *Bilig*, (43), s. 33-54.

Esin, E. (2000) *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

İnan, A.(1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller Ve Araştırmalar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kalafat, Y. (1995). *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Kumartaşlıoğlu, S. (2012).Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü. (Doktora Tezi), Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.

Memmedli, O. (2015). *Borçalı İlinde Eski Türk İnançlarının İzleri*.(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde: Niğde Üniversitesi.

Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

Sedat, V. Ö. (1966). *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların Ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Uçak, S. (2007). *Ergani'de Eski Türk inançlarının izleri ve Halk Hekimliği*.(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.

Yalçın, Ö. (2015). *Çamardı'da Eski Türk İnançlarının İzleri*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde: Niğde Üniversitesi.

Yalman (Yalgın), A. R. (1993). *Cenupta Türkmen Oymakları II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları.

<http://www.kiliskulturturizm.gov.tr/TR,61747/din-ve-inanislar.html>

<http://www.kiliskulturturizm.gov.tr/TR,61747/din-ve-inanislar.html>

Kaynak Kişiler

KK1: Dilber Yıldız; 1967, Kilis-Musabeyli, Okuma-yazma yok, Ev hanımı.

KK2: Yuma Karakuş;1962, Kilis-Polateli, Okuma-yazma yok, Ev hanımı.

KK3: Dilber Polat; 1957, Kilis-Polateli, Okuma-yazma yok, Ev hanımı.

KK4: Hatice Demirkıran; 1945, Kilis-Merkez, Okuma-yazma yok, Ev hanımı.

KK5: Mehmet Bakır Özdemir; 1946,Kilis, Üniversite mezunu, Çiftçi.

KK6: Sevgi Çelik; 1958, Kilis- Merkez, İlkokul mezunu, Ev hanımı.

KK7: Perihan Çelik; 1987, Kilis-Merkez, Lise mezunu, Ev hanımı.

KK8: Suzan Kankılınç; 1958,Kilis- Merkez, Okuma-yazma yok, Ev hanımı.

REFİK HALİT KARAY'IN *GURBET HİKÂYELERİ*'NDE ORTA DOĞU

Middle East in Expat Storioes of Refik Halit Karay

M. Fatih KANTER*

Özet

Mekân-insan ilişkisi varoluşun özünü oluşturan bir yapı arz eder. Zira insanın varlığının sırrına ermesi ancak içinde yaşadığı mekânı ve zamanı bir bütünlük içerisinde algılamasıyla başlar. Bu algı ile kendini ve çevresini anlamlandıran insan, içinde yaşadığı mekân ile ontolojik bir bağ kurar. Sanatçılar ise yaşamın içerisine sinen gizli anlamları daha iyi sezen ve süzen öngörülerıyla mekân ve insan arasındaki bağı eserlerine yansıtırlar.

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının öncü yazarlarından olan Refik Halit Karay da yaşadığı mekânı gözlemleyerek bu mekân-insan ilişkisini eserlerine yansıtmayı başarır. Hikâyelerini *Memleket Hikâyeleri* ve *Gurbet Hikâyeleri* adı altında iki kitapta toplayan yazarın *Gurbet Hikâyeleri* kitabında yer alan hikâyelerde mekân ve insan Orta Doğu coğrafyasını kapsar. Sürgün yıllarında Beyrut ve Halep'te ikamet eden ve bu süre içerisinde yaşadığı coğrafyayı yakından tanıma imkânı bulan Karay, izlenimlerini bu hikâyelerinde ölümsüzleştirir.

Bu bildiriye Refik Halit Karay'ın *Gurbet Hikâyeleri* adlı eserindeki hikâyeler Orta Doğu özelinde, mekân-insan ilişkileri çerçevesinde ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Refik Halit Karay, Gurbet Hikâyeleri, Orta Doğu, mekân

Abstract

Place-human relation constitutes a structure creating the base of existence. Because cracking the secret of existence for a person starts with the perceiving place and time he/she lives in, in a unity. The person who makes sense of himself/herself and his/her environment with this perception establishes an ontological bond with the place he/she lives in. Artist reflects the connection between place and individual to their works with their foresight which senses and filters better the secret meanings in the life.

Refik Halit Karay who was one of the leading writers of Turkish literature at republic period, was successful to reflect place-individual relation to his work by observing the place he lived in. Place and individual in the stories in his *Gurbet Hikâyeleri* book of the writer who gathered his stories in two books named *Memleket Hikâyeleri* [Hometown Stories] and *Gurbet Hikâyeleri* [Abroad Stories] contains Middle east geography. Karay, who lived in Beirut and Aleppo in his exile years and had opportunity to learn closely the geography he lived in, immortalized his observation in these stories.

In this notice, stories in the work of Refik Halit Karay named *Gurbet Hikâyeleri* will be dealt with specific to Middle east within the framework of place-human relation.

Keywords: Refik Halit Karay, Foreign land stories, Middle east, place.

---

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, fatihkanter@kilis.edu.tr

Giriş

İnsan, varlığı gereği zaman ve mekân ile birlikte kendini tanımlayan ve geleceğe aktaran bir yapıdadır. Dolayısıyla insan-mekân-zaman üçgeninde konumlanan varlık, dünyalık yaşamı hem içkin hem de aşkın biçimde geleceğe taşımakla mükelleftir. Zamanı ve mekânı kendi varlığında içselleştiren insanın bu sorumluluğu yaşadığı toplumla da özdeşir. Bu bağlamda her insan, yaşadığı coğrafyanın kaderini de mikro ölçekli biçimde yaşar. Mekân ve zaman ile kurulan bu ontolojik bağ, kaçınılmaz ve reddedilemez bir biçimde toplumların kaderine sirayet eder. Bununla birlikte “mekânın özellikle de yaşanılan kentin birey üzerinde oluşturduğu dönüştürücü etki, bireyin yaşam üslubuna ve ruh evrelerine sirayet ettiği gibi “toplumsal kimlik”lerin belirlenişinde de etkin bir aidiyet ya da yersiz yurtsuzluk duygusu oluşturur” (Kanter, 2013: 76). Mekânın insanı hayata bağlayan bu özellikleri hem bireysel hem de toplumsal yapının oluşumunda da etkin rol oynar.

Sanatçı ise dış dünyanın gerçekliklerine ve mekân dolayımında ortaya çıkan ilişkilere sıradan insanların aksine daha farklı ve hassas bir duyarlılıkla yaklaşır. Yaşadığı zamanı ve mekânı tam anlamıyla kavrayıp bunu eserlerine yansıtır. Bu bağlamda Orta Doğu coğrafyasına bir sürgün olarak gelen Refik Halit Karay da bir sanatçı duyarlığıyla hareket ederek bu coğrafyanın sosyo-kültürel yapısı ile mekânsal organizasyonu arasındaki ilişkiyi hikâyelerine taşır. Refik Halit Karay, Orta Doğu’ya sürgün olarak geldiği süreçten itibaren buradaki gözlemlerini ve teneffüs ettiği havayı *Gurbet Hikâyeleri* başlığı altında hikâyeleştirir. Bir mekânı hem dışarıdan hem de içerden kuşatan bir bakış açısıyla kaleme alınan hikâyeler, Orta Doğu coğrafyası ile birlikte bu coğrafyada yaşayan insanlara odaklanan biçimde sunulur. 17 hikâyeden oluşan *Gurbet Hikâyeleri*’nde Orta Doğu’ya göç eden Türkler, Arapların kültürel tavırları, Osmanlı’ya bakışları ve Orta Doğu coğrafyasındaki İngiliz ajanlarının faaliyetleri üzerinde durulur.

Coğrafyadan Kültüre: Orta Doğu İnsanı

Mekân, insanı kuşatan ve bütünleyen özellikleriyle Orta Doğu’da Arap kültürünün oluşumunda önemli bir unsurdur. Sıcak iklimin etkisiyle insanların davranışlarına yansıyan bir rahatlık söz konusudur. Zira “milletlerin mukadderatında tarihin büyük rolü olmakla beraber coğrafyanın tesirleri de az değildir” (Kaplan 1967: 118) Coğrafya ile kültür arasındaki bu bağın insana yansıyan yüzü Refik Halit’in *Yara, Testi, Akrep, Fener, Güneş ve Çıban* hikâyelerinde görülür. Turgut Cansever’e göre; “bir yandan modern konfor anlayışını kökten reddederken, öte yandan yaşama standartlarını sağlamak ve iklim faktörlerini kontrol etmek, tabiatıyla İslam mimarisinin temel ilgi konuları olmaktadır” (Cansever 2012: 30). Bu çerçevede iklim faktörlerinin mimariye yansıyan yüzü Refik Halit’in Orta Doğu coğrafyasından kesitler sunduğu hikâyelerinde de yansımaları bulur. Nitekim *Yara* adlı hikâyenin başlangıcında iklim ile insan ilişkisi sunulurken mekâna dair ayrıntılar da sezdirilir:

“Sıcak iklimlerin akşamlarında, zaten, bizim sabahlarımızda duyulan neşe daha doğrusu, bir hayata, rahata giriş keyfi vardır. Gözlerinizin çiğ ışıktan ve göğsünüzün nefes darlığından kurtulacağını düşünerek bir şeyler yapmak, bir zevke hazırlanmak istersiniz. Ben de emirlerine dam üstünde nargilemi hazırlamıştım, kahvem bekliyordum; birden avluya dört atlı girdi, dört silahlı Bedevi ...” (Karay 2009: 9)

Yara hikâyesinin konusu iki aşiret arasında çıkan çatışmada yaralanan bir bedevinin omzundaki kurşunun çıkarılmasıdır. Kurşunun çıkarılış aşamasında Bedevinin cesareti üzerinde özellikle durulur. Bedevilerin yanına sığındıkları ve hikâyenin anlatıcısı konumundaki kişi Abdülhamit devrinde Suriye’deki çöl çiftliklerinden birinde müdür olarak görev yapmaktadır. Anlatıcının yanına sığınan Araplar ile ilgili ilk gözlemler şu şekilde verilir:

“Dördü de silahlarını bırakıp etrafıma, damın toprak zeminine çömeldiler. Yaşlısı maşlahlıydı; öbürleri sadece birer entari giymişlerdi; abanoz saçları upuzun, örülü ve cıvık yağlıydı; kulaklarından demir halkalar sarkıyordu. Bunlar konuşmuyorlardı; dişleri bembeyaz ve gözleri simsiyah parlayarak bizi dikkatle dinliyorlardı.

Ne konuşacaktık? Şammar aşiretinin kaç çadırı, Hadidilerin kaç koyunu vardı? ...” (Karay 2009: 10)

Arapların mimarî yapıları, yöresel kıyafetleri ve günlük yaşam tarzları hakkında okura fikir veren bu satırların ardından hikâyenin devamında Bedevinin, kurşun çıkarıldığı sırada büyük bir cesaret göstermesi ve Osmanlı’ya karşı duyulan saygı olumlu biçimde işlenir. Kurşunun çıkarıldığı sırada yaranın içerisine zeytinyağı akıtılması ise yöresel bir tedavi biçimi olarak dikkat çeker. Bununla birlikte toprak zeminli dam da Arap evleri hakkında ipuçları sunar.

Bedevilere kapısını açan Osmanlı subayına minnettarlıklarını göstermek isteyen yaralı Arap’ın gebe olan kısırağının yavrusunu hediye ederken söylediği sözler de bu bakımdan önemlidir:

"Paşaya vaat etmiştim, kendisi bilir!" demiş, gitmiş.

Paşa dediği benim... Daha o zaman teğmendim. Fakat Bedevi'nin gözünde bir Türk subayı daima paşadır." (Karay 2009: 13)

Bu ibarelerle, Suriye topraklarında görev yapan bir Osmanlı subayının İmparatorluğu temsil ettiği düşüncesi yine bu coğrafyada yaşayan insanların gözünden aktarılmış olur. Bu bağlamda, *"Yara, çöl insanının yaşayışının bir yönünü verdiği gibi bu insan üzerinde Osmanlı otoritesini de hikâye eder."* (Aktaş 1986: 72) Bu hikâyenin bir benzeri olan *Çıban* adlı hikâyede ise bölgeye ait öldürücü bir çıban ve onun nasıl tedavi edildiği anlatılır. Yöresel özellikler, hem kişiler hem de hastalık tedavisi bağlamında bir hatıra şeklinde kurgulanmıştır. Dost iki Arap Emiri arasındaki çatışmalara son vermek amacıyla anlatıcının gönderildiği mekân Yemen'in Hadramut bölgesidir. Bu bölge anlatıcı tarafından şu şekilde tasvir edilir:

"At ve hecin sırtında on iki gün yol aldıktan sonra bir masal memleketine vardım. Koca kumsalların ortasına, sanki yer azmış, arsa pahalıymış gibi onar katlı alçı evler kurmuşlar. Bir nevi bembeyaz, fağfur apartmanlar... Balkonları, terasları, cumbaları ile sipsivri, göz kamaştırıcı, baş döndürücü eğreti sinema kuleleri! Çanak, çömlek cinsinden çatlamaya, kırılıp parçalanmaya istidatlı o kadar gevrek şeyler ki, insana bir top patlasa, hepsi birden "hak ile yeksan" olacaklar tesirini yapıyor. Merdivenlerden çıkarken ayaklarımı pek basmaktan korkuyorum. Yağmur, bu memlekette üç dört senede bir yağıyormuş .. Yağmıyormuş, bir sel halinde iniyor, sarnıçları, havuzları, barajları dolduruyor, birden kesiliyormuş." (Karay 2009: 66)

Coğrafyanın imkânları dâhilinde halkın yaşamını hangi şartlarda sürdürdüğüne dikkat çekilirken onar katlı evlerin her an yıkılacak birer eğreti sinema kulesi izlenimi verdiği görülür. Hadramut bölgesindeki evlerin bu şekilde betimlenmesi, Bachelard'ın *"Büyük kentın oturanları, üst üste konmuş kutuların içinde yaşar"* (Bachelard 1996: 54) ifadelerini hatırlatır. Karay, Hadramut'u betimlerken şaşkınlığını da Osmanlı mimarisine pek benzemeyen Hadramut evleri üzerinden dile getirir. Zira Osmanlı evleri, çok katlı olmadıkları gibi alçıdan ziyade ahşap ve taşla inşa edilirler. Turgut Cansever, Osmanlı ev mimarisinin özellikleri hakkında şunları söyler: *"(...) Osmanlılar kendi ortak teknolojilerini ürettiler. Bu teknoloji yine mahalli şartların gereklerine göre, mesela ahşabın bulunduğu bölgelerde ahşaba dayalı bir teknoloji, taşın bulunduğu yerlerde taşın üzerine oturtulmuş bir teknoloji olarak geliştirildi. Ama asudeliğe, çekingenliğe, sadeliğe uygun, teknolojinin bütün gerçeklerine olduğu gibi evin içerisinde cereyan eden her türlü faaliyetin icaplarına cevap verecek biçimlenmeleri beraberinde getiren bir teknoloji"* (Cansever 2010: 133). *"Çıban"* başlıklı hikâyedeki anlatıcının Hadramut'ta gördüğü evler karşısındaki şaşkınlığı da alışkın olduğu mimari özelliklerden farklı yapılar oluşlarıyla ilgilidir. Böylesine bir coğrafya içerisinde masalsı ve egzotik bir şekilde yaşayan Arapların dünyaları *Çıban* hikâyesinde bir hatıra niteliğinde aktarılır. Osmanlı subayının şakağındaki "habis çıban"ın nasıl çıktığı ve tedavi süreci anlatılırken hem tedaviyi yapan ve kocakarı olarak tanıtılan Arap kadın hem de yöreye ait Hadramut çıbanı hakkında bilgi verilir. Özellikle Arapların "habis" sözcüğüne yüklediği anlam üzerinde de: *"Arap, "habis" kelimesini her ne için kullanırsa ondan çekinmelidir."* (Karay 2009: 66) ifadesiyle durulur.

Arapların hayat biçimleri ve alışkanlıkların üzerine kurulu olan *Testi* hikâyesinde, testiden su içerken boğazını eşek arısı sokan bir gencin trajik ölümü anlatılır. Lübnan'da su içmenin adabı üzerinden kurgulanan hikâyeye mekâna ilişkin belirleyici tasvirler ile başlar:

"Oturduğum yayla Akdeniz'e bakan yüksek bir sırtta idi; kenarı fıstık çamlarıyla süslenmiş bir ufacık, akçıl, kayalık Lübnan köyü... Bu koyu nefti, terütaze, cilalı ve tombul fıstıklar, dağların çıplak, sıcak kamı altında -siyah, hür ve kabarık- nü tablolarındaki bir tutam gölge kadar göz alır, göze batar, kuytuluk tesiri yapardı." (Karay 2009: 27)

Akdeniz kıyısında yaşayan Lübnanlıların sıcaktan bunaldıkları anlarda testi ile su içme gelenekleri anlatılırken boğazını arı sokan gence yardım etmek isteyen insan profiline dikkat çekilir:

"Birçok ses cevap verdi, anlamak kabil mi? Sıcak iklim, Akdeniz kenarı ve liman halkı, Latinleşmiş halk böyledir; yaygaracı, telaşçı, bol hareketli ve gevezedir. Cevap vermek hususunda bile birbirlerini geçmek istediler, mallarını beğendirmek isteyen ayak satıcısı gibi bir lafazanlık, bir ağız kalabalığı ki..." (Karay 2009: 28)

Akdeniz kıyısında yaşayan Arapların *"yaygaracı, telaşçı, bol hareketli ve geveze"* mizaçlarının yanında birbirlerini rakip görmeleri üzerinde durulur. Hikâyenin temelinde ise bu gencin testiden su içme

sonucu ölmesine rağmen akşam dönüşte aynı şekilde su içen bir gence tesadüf edilmiş olmasıdır. Lübnan'daki su içme geleneği ise şu şekilde aktarılır.

“Lübnan'ın yabancıları olan sanır ki bardaktaki arıyı görmemiş, yutuvermiş. Hayır, böyle değil! Lübnan köylerinde suyun içiliş şekli bizimkine benzemez: İlk gittiğiniz zaman bir yerde, bir kır kahvesinde veya köylü evinde su istediniz mi, önünüze minimini bir toprak testi getirirler, kenarında ufacık, tenasüpsüz emziği olan bir akçıl testi... Sakın bardak beklemeyiniz, bardak kullanılmaz. Fakat testiye de dudak dokundurmak ayıptır, yasaktır. O halde? O halde siz bu testi sağ elinizle yukarıya, başınızı geçecek bir yüksekliğe kaldıracaksınız, ağızınızı havaya açacaksınız ve uzaktan hesaplı şekilde suyu gırtlığınıza dökeceksiniz!” (Karay 2009: 28)

Suyu testi ile içerken hastalık bulaşır endişesiyle ağza dokundurmamak gerektiği vurgulanırken, bu geleneğin kolay kolay yok olmayacağı üzerinde de durulur. Zira anlatıcı dönüş yolunda *“toprak testisini havaya kaldırmış, ağızını bir karış açmış. “Lıklık! Lıklık!” keyifle, korkusuz, düşüncesiz su içen”* başka bir genci görünce hayret eder.

Akrep hikâyesinde anlatıcı, Hadidi denilen iyi cins bir Halep Yağı toplamak amacıyla *“aşiretlerin yayıldığı çok temiz, çok kokulu, sıcacık otlarla kaplı bahar çöllerinde dolaş(ırken)”* Ebu Akrep isimli tuhaf bir çöl insanıyla karşılaşmasını anlatır. Bu arada kasabada görev yapan mutasarrıfın hukuktan okul arkadaşı olduğunu ve onu sürekli alıkoymaya çalıştığını belirten anlatıcı, onun iş yoğunluğundan bahsederken Araplarla ilgili bilgiler de verir:

“Bereket ikide bir çölde aşiret kavgaları, kanlı vakalar oluyor, diyet işleri çıkıyor, mutasarrıf ara bulmaya, sinir yatıştırmaya gidiyordu.

Bazen beni de beraber götürüyordu. Her gittiğimiz aşiret şeyhinin ziyafetler vermesi adetti: Halka develer, bize kuzular kesiliyordu. Yere sıralanmış kocaman lengerlerdeki kösele renkli, yarı çiğ, kızgın kokulu ve ekşi deve etlerini; kirli entarili donsuz Bedeviler bir akbaba sürüsü gibi saldırıyorlar, öyle, didikleterek, bizi tiksindirerek yiyorlardı. Kuzular ise güzel postlarından sıyrılmış demin, kırdaki o iştah verici tombulluklarını, temizliklerini kaybediyorlar, kaynamaktan etleri kemiklerinden ayrılmış, yağları değişmiş, çirkin bir şekle girerek el sürmeden öğürtü veriyorlardı.” (Karay 2009: 52)

Kavga ve yemek kültürünü bir arada sunan anlatıcı, bölge insanının karakteristik özelliklerine dikkat çekmiş olur. İşte böylesine bir ziyafet günü tanıdığı Ebu Akrep adlı bir Bedevi, koynundan çıkardığı akrepleri vücuduna bırakır ancak akrepler onu sokmazlar. Hikâyede Ebu Akrep özelinde Arapların egzotik dünyasına girilir.

Fener hikâyesinde köyünden çıkıp Rakka'ya kırk yedi yaşında ilk kez gelen Beni Hamra aşiretinden Ebu Ali'nin şaşkınlığı ve bir çerçiden aldığı fenerin hikâyesi anlatılır. Ebu Ali neredeyse bütün parasını vererek aldığı fenerin günün birinde arızalanması üzerine anlatıcı konumundaki Osmanlı Paşa'sına başvurur. O zaman için Bedevilerin gözünde her şeyi yapmaya gücü yeten Osmanlı Paşası, fenerin pilinin yerinden oynadığını tespit eder, arasına bir kâğıt sıkıştırıp sorunu çözer ve bunu Ebu Ali'ye belli etmez. Burada dikkat çekilen özellik Bedevinin gözünde Osmanlı'nın konumudur. Zira Osmanlı her sorunu çözen bir otoritedir.

Güneş adlı hikâyede ise Arap coğrafyasının keşfedilmeyen bölgelerinin varlığına dikkat çekilir. Fellaha aşiretinin reisi Emir Sadun'a deniz yoluyla bir yardım götüren Osmanlı zabitanın karşılaştığı masalsi ortam Orta Doğu coğrafyasının egzotik havasına büründürülerek anlatılır:

“Yaşlı Emir, şerefime tertip ettiği vaha suaresine kırk kadar karısını da beraber getirmişti. Göz alan bir ipek hışırtısı arasında dünyanın en seçme incilerini, elmaslarını bu kadınların gerdanlarında gördüm; O kadınlar zaten, dünyamızın en seçme güzelleriydi, renk renk, cins cins, abonoz derisinden papatya saçlı ve gül tenlisine kadar. Emir, bir aralık kadınlardan birisine işaret etti. İşaret edilen yerinden kalktı, körpe hurma ağacı gibi narin, ince endamlı, yarı çıplak bir vücut. .. Gergin, dar bir Hint kumaşıyla örtülü ufacık, toparlacık kalçaları ahenkle yalpa vurarak karşıma dikildi, bir kadeh uzattı ve gülümseyerek şöyle dedi.” (Karay 2009: 80)

Osmanlı zabiti, bu anlattıklarını güneş çarpması olarak nitelendiren arkadaşlarına sitem eder ancak coğrafyanın insanda yarattığı düşünceleri ve hayalleri de anlatmamaktan geri durmaz. Coğrafyanın insan zihninde oluşturduğu bu tümelci anlayış Refik Halit'in *Hülle* adlı hikâyesinde ise farklı boyutuyla karşımıza çıkar. Şam sokaklarında gezen bir yabancıнын duyguları Orta Doğu'da mekânı özetleyen bir nitelik teşkil eder:

“Şam'ın bu iç mahalleleri ve yılankavi sokakları o kadar birbirlerine benzer, öyle ayırt edilmez şeylerdir ki... Her kapı, her cumba, her yalak, her binek taşı; bütün çeşmeler, mescitler, türbeler diğerlerinin eşidir. Bana insanlar görerek değil, koku alarak evlerini bulurlar zehabını verir. Akşamları

koyun sürüsü köye dönünce nasıl yeni kuzular, şaşırmadan analarını seçip memelerine yapıştırlarsa bu mahalle insanları da kapılarının halkalarına öyle, bizim akıl erdiremediğimiz bir hassa ile şaşırmadan el atarlar.” (Karay 2009: 84)

İnsanın mekânla özdeşleşen durumu kültürel yapılanmayı tarihsel bir akışla geçmişten geleceğe doğru taşır.

a- Orta Doğu İnsanının Osmanlı’ya Bakışı ve İngilizlerin Ajanlık Faaliyetleri

Orta Doğu, Batı için daima merak edilen nesne konumundadır ve “Osmanlı” kavramı, Batılı zihinde bu zaviyeden temellük edilmiştir. Zira Türk-İslam tarihi göz önünde bulundurulduğunda Avrupa’nın bu tarihsel sürece dair en çok merak ettiği ve meseleye hem teoride hem de pratikte keşif niyetiyle hususiyetle eğildiği dönem Osmanlı devri olmuştur (Kutlu 2017: 22). Buna karşılık Orta Doğu açısından Osmanlı’nın, bu coğrafyanın zihninde ne şekilde yer ettiği meselesi birinci duruma nazaran daha muğlaktır. Uzun yıllar boyunca Osmanlı’ya bağlı bir şekilde yaşayan Orta Doğu halkının Osmanlı’ya bakışı hem olumlu hem de olumsuz taraflarıyla Refik Halit’in *Gurbet Hikâyeleri*’nde yer alır. *Yara, Fener, Akrep, Çıban ve Güneş* hikâyelerinde Arap Bedeviler anlatılırken onların özellikle anlatıcı konumunda yer alan Osmanlı’yı temsil eden kişilere bakışları da sunulur. Bu hikâyelerde Osmanlı otoritesi ile Bedeviler tarafından her şeye gücü yeten bir biçimde tasvir edilir. Sıradan bir Osmanlı zabiti Arap coğrafyasında padişahın temsilcisi konumunda algılandığı için davranışlar da ona göre şekillenir. *Yara* hikâyesinde zorda olan Bedevilere kapısını açtığı için şükranlarını bildirmek için hediye tay gönderilen Türk zabiti, *Fener* hikâyesinde feneri bozulan Bedevi’nin fenerini tamir eden Türk zabiti, *Akrep* hikâyesinde aşiretler arasında çıkan kavgalarda ara buluculuk yapan Türk Mutasarrıf ve arkadaşı, *Çıban* hikâyesinde Hadramut çıbanını tedavi ettiren Osmanlı Binbaşısı ve *Güneş* hikâyesinde Emir Sadun’a yardım götüren Osmanlı zabiti karşısında bedeviler ve Arap aşiretleri iyi niyetli ve minnettar bir şekilde tavır alırlar. Onlara hediyeler verir şereflerine ziyafetler tertip ederler.

Zira Orta Doğu insanının bu tavrının altında Osmanlı’nın İslam’ın sancaktarlığını ve koruyuculuğunu üstelendiği gerçeği yatmaktadır. Bununla beraber yüzyıllar içerisinde Osmanlı’nın kendilerine gösterdikleri bu hamilik vasfını hazmedemeyen bazı Arapların tavrı ise *Dişçi* hikâyesinde anlatılır. Bu hikâyede “*Osmanlı Devletini teşkil eden insan gruplarından biri olan Bedevilerin, 1918’de yenilmiş Osmanlı ordusuna mensup insanlara karşı tutumu ortaya konmaktadır. (...) Bedevilerin çok az bir maddi menfaat karşılığı, perişan halde yurda dönmeye çalışan Osmanlı ordusuna ve askerlerine yaptıkları zulüm anlatılmaktadır. Hikâye bu vakanın etrafında döner. Vaka Bedevi eşkıyalarının altın temini kastıyla, Türk askerlerinin dişlerini sökmelerinden ibarettir. Dişi sökülen insan, bir vesile ile hatırasını nakleder; onu yakından tanıyan biri de, bu adamın intikamını nasıl aldığını anlatır*” (Aktaş 1986: 72). Refik Halit *Dişçi* hikâyesinde bazı Bedevilerin güçlünün yanında yer almaları üzerinde özellikle durur. Aslında bu durum o topraklarda yaşayan Araplar ile Türkler arasındaki tarihsel bağların hangi oyunlarla bozulduğu gerçeğini de içerisinde barındırır. Zira Refik Halit hikâyelerinde bu konulara da yer verir.

Orta Doğu coğrafyası üzerinde asırlardır oynanan oyunlardaki İngiliz parmağı ise *Antikacı ve Lavrens* adlı hikâyelerde anlatılır. *Antikacı* hikâyesinde bir Fransız subayının antika ibrik merakı yüzünden Halep’te gidilen Şeyh Efgani adlı kişinin aslında bir İngiliz olması üzerinde durulur. Antikacı kendini Afganlı olarak tanıtsa da anlatıcı konumundaki kişi aynı kişiyi Filistin vakasının başlangıcında; Mısır dönüşü Kudüs’teki King David Oteli’nde İngiliz subayı olarak görür. Daha sonra Halep’te Şeyh Efgani’yi sorduğunda ise onun memleketine döndüğünü yerine ise kardeşini geçirdiğini söylerler. İngilizlerin Orta Doğu coğrafyasında kendilerini Müslüman olarak tanıtip yürüttükleri ajanlık faaliyetleri böylelikle kapalı bir biçimde aktarırlar.

Lavrens hikâyesinde ise ünlü İngiliz casusu Lavrens’ı tanıyan Hacı Kasım’dan aktarılanlar yer alır. Lavrens’ın Umumi Harp’ten önce Karkamış’a bir arkeoloji heyetiyle geldikten sonra Bedevi aşiretleri ziyaret etmesi, Arapçayı çok iyi öğrenmesi, civardaki tüm bedevi aşiretlerle yakından tanışıp onların gazvelerini seyredip, masallarını dinleyip türkülerini ezberlemesi anlatılır. Hikâyenin can alıcı noktası ise Lavrens’ın bu coğrafya üzerindeki faaliyetlerinin boşa çıkacağını söyleyen falcının kehanetidir.

“Falcı yüzüme bakmıyordu bile... Lavrens’in önüne sürdüğü mecidiyeye de elini sürmedi. Koynundan bir torba çıkardı, içi incecik kum dolu bir torbacık... Bunu yere serdi, düzeltti, sonra şehadet parmağının ucu ile üzerine birtakım çizgiler çekmeye başladı. Çölde, fırtınalardan sonra gördüğümüz yılan derisi menevişleri gibi acayip, süslü, kararsız çizgiler... Dünkü gibi hatırımdadır, hem bunları çiziyor, hem de şöyle söyleniyordu:

“Kan! Gazve! Altın.”

Lavrens, genç yüzünün taze neşesiyle dinliyor, gülümsüyordu.

“Ya Emir! Döküğün kan, yaptığın gazve, saçtığın altın Fırat gibi boşa akıyor.”

Bedevi, birden elini kafasına götürdü:

“Bir çocuk sana bela getirecek. .. Başını koru!”

Ve parmağıyla alınının çatısını işaret ediyordu.” (Karay 2009: 63)

İngilizlerin Orta Doğu siyasetini ve Arapların Osmanlı’ya karşı nasıl kışkırtıldıklarını içeren bu hikâyede tarihsel gerçeklikler de yansıtılır. Lavrens’in falcının kehanetiyle dalga geçerek kendisini dünyanın en büyük aşiret emirinin manevi olarak yorumladığı ibareler tarihsel gerçeklerle birebir örtüşmektedir.

b- Gurbet Duyguları ve Vatan Hasreti:

Refik Halit Karay sürgün yıllarında özellikle İstanbul ve Osmanlı’ya olan hasretini *Eskici, Zincir, Köpek* gibi hikâyelerinde ele alır. Bu hikâyelerden *Eskici*’de zaten babasız büyüyen ve annesini kaybettikten sonra halasının yanına Arabistan’a gönderilen Hasan’ın anadiliyle konuşma hasretini bir ayakkabı tamircisiyle nasıl giderdiği üzerinde durulur. Hasan’ın Türkçenin konuşulduğu sınırlardan çıktktan sonra Arap kültürüyle ilk temasından sonraki gözlemleri de bu sayede aktarılır. Arabistan’ın yerel diline alışmak istemeyen küçük Hasan yöresel kıyafetler içerisinde yemek yeme kültürüne alışmış bir durumda tasvir edilir.

“Şimdi onun da kuşaklı entarisi, ceketi, takkesi, kırmızı merkupları vardı. Saçlarının ortası, el ayası kadar sıfır makine ile kesilmiş, alına perçemler uzatılmıştı. Deri gibi sert, yayvan tandır ekmeğine alışmıştı; yer sofrasında bunu hem kaşık çatal yerine dürümleyerek kullanmayı beceriyordu.” (Karay 2009: 16)

Hasan’ın Arabistan’a uyum sağladığı görülse de aslında içinde gurbet duygusunun giderek büyüdüğü hissedilir.

Zincir hikâyesinde gurbetteki bir adamın mahzun bir şekilde köşe penceresinden şehrin sokaklarını izlerken komşunun buldog köpeği ile ilgili gözlemlerine yer verilir. *Köpek* hikâyesinde ise gurbete düşen Osman adlı kahraman ile sahipsiz bir köpek arasındaki duygudaşlık sunulur. Gurbet duygusu ile birlikte Akdeniz iklimi ve coğrafyası kısmen tasvir edilir.

Sonuç

Mekân, insanı, dünyalık yaşama bedensel ve ruhsal anlamda bağlayan bir yapıdır. Kendini çevresiyle birlikte tanımlamaya odaklı olan insan, bu çevre içerisinde yaşamını şekillendirir ve geleceğe doğru yönelir. İnsan ve mekân arasındaki bu ontolojik bağ, hayatın tüm noktalarına sirayet eder. Bu bağlamda içerisinde yaşanılan mekânı gözlemleyerek edebi esere aktaran yazarlar aynı zamanda yaşadıkları çağı da yansıtırlar.

Refik Halit Karay *Gurbet Hikâyeleri* adlı eserinde, asırlar boyunca kendine özgü yaşam pratikleri ve kültürüyle var olan Orta Doğu’yu insan-kültür-mekân üçgeninde olumlu ve olumsuz taraflarıyla irdeler. Gurbette olmanın garipliğiyle birlikte Orta Doğu coğrafyasını hem dışarıdan hem de orada gördükleriyle içeriden kuşatan yazar, bu hikâyelerde izlenimlerini hatıra tadında sunar.

Kaynaklar

Aktaş, Şerif (1986), Refik Halit Karay, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara

Bachelard, Gaston (1996) Mekânın Poetikası, (Çev. Aykut Derman), Kesit Yayıncılık, İstanbul.

Cansever, Turgut (2010) Osmanlı Şehri, Timaş Yayınevi, İstanbul.

Cansever, Turgut (2012) İslâm’da Şehir ve Mimari, Timaş Yayınları, İstanbul.

Kanter, Beyhan (2013) Şiirsel Kimlikten Mekânsal Sınırlara İkinci Yeni Şairlerinin Mekân Algısı, Okur Akademi Yayınları, İstanbul.

Kaplan, Mehmet, (1967) Nesillerin Ruhu, Hareket Yayınları, İstanbul

Karay, Refik Halit (2009), Gurbet Hikâyeleri-Yeraltında Dünya Var, İnkılap Yayınları, İstanbul

Kutlu, Halil İltiş (2017), XVI. ve XVII. Yüzyıl Batılı Seyahatnâmelerde Osmanlı İmgesi ve Oryantalizmin Ayak Sesleri, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* (OMAD), Cilt 4, Sayı 8, ss. 17-36.

KİLİS'E SURIYELİ GÖÇÜ VE PRATİK ARAPÇA ÖĞRENİMİNE KATKISI

The Migration of Syrians to Kilis And It's Contribution to Practical Arabic Learning

Orhan OĞUZ*
Sait SÖYLEMEZ**

Özet

Suriye'de 2011 yılında başlayan ve sivil halka yapılan zulüm ve baskı neticesinde bölge halkının can güvenliği için sığınacak bir liman olarak gördüğü Türkiye'ye yoğun bir göç başlamıştır. Bu göç merkezlerinden biri de Suriye ile sınırı olan Kilis ilimizdir. Sınır illerinde diğer ülke ile kültür geçişleri her zaman yaşanmaktadır. Kilis'te de göçten önce de Suriyelilerin yoğun olarak, ticaret, turizm gibi faktörlerle buldukları hatta iki halk arasında akrabalık bağlarının kurulduğu bilinmektedir. Fakat belirtilen yıldan itibaren dönemsel göç dalgaları oluşmuş, gelenlerden bir kısmı Kilis'e yerleşmiştir. Böylece Arap nüfusu artmış ve Arap kültürü daha yoğun bir şekilde şehrin kültürüne karışmıştır. Dil öğretiminde en etkili metotlardan biri de hedef dilin konuşulduğu yerde eğitim görülmesi veya kısa aralıklarla da olsa o dilin konuşulduğu yerde bulunulmasıdır. Bunun için bazı üniversiteler Arapça öğrenen öğrencilerini çeşitli Arap ülkelerine göndermeye çalışmaktadırlar. Ancak Arap ülkelerindeki iç karışıklıklar bu konudaki alternatifi azaltmaktadır. Bu çalışmada Kilis ilinin yoğun Arap nüfusunu barındırması sebebiyle doğal bir öğrenme ortamı oluştuğundan, gerek Kilis'te ve gerekse de diğer illerde Arapça öğrenimi gören öğrencilerin Kilis'te belli bir zaman geçirip burada Arap kültürünü tanıma ve pratik yapma imkânları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kilis, Suriye göçü, Arapça öğretimi, Arap Kültürü, Kültür.

Abstract

As a result of persecution and pressure on the civilian people in Syria, in 2011, an intensive migration has begun to Turkey where is a port of refuge for the safety of the people of the region. One of these immigration centers is Kilis province, which is bordered by Syria. Cultural transitions with the other country are always experienced in border crossings. In Kilis before the migration, it is known that the Syrians are intensively connected with factors such as trade, tourism, and even kinship ties between the two communities. However, periodic migration waves have occurred from the stated year, and some of the arrivals have settled in Kilis. Thus the Arab population has increased and the Arab culture has become more intensively mixed with the culture of the city. One of the most effective methods in language teaching is to have education in the place where the target language is spoken, or in a place where the language is spoken, even at short intervals. For this reason some universities are trying to send Arabic learners to various Arab countries. However, the internal turmoil in the Arab countries reduces this alternative. This study will focus on the possibilities of knowing and practicing Arabic culture in Kilis since Kilis has a natural learning environment because of its intensive Arab population.

Key words: Kilis, Syrian immigration, Arabic teaching, Arabic culture, Culture.

---

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, orhanoguz@kmu.edu.tr

** Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, saitsoylez@kilis.edu.tr

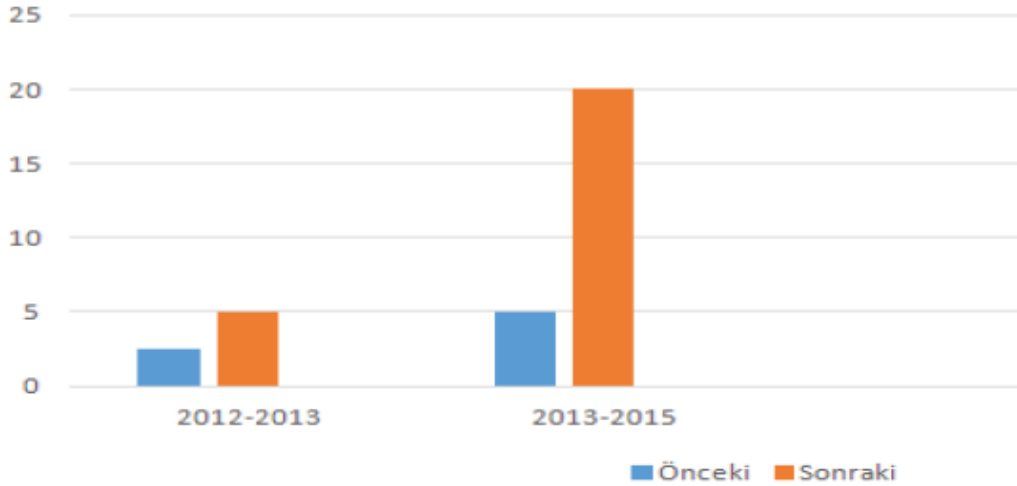
1. Kilis İlinin Özellikleri

Kilis Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin batısında yer almaktadır ve 1521 kilometrekarelik yüzölçümüne sahiptir. Bir sınır ilimiz olan Kilis'in Suriye ile olan sınır uzunluğu 111 kilometredir. 2010 yılı verilerine göre toplam nüfusu 123.135'tir (Kalkınma Bakanlığı, 2011:4). Tabiatı, yerleşime uygun olan coğrafyası ve doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde uzanan yollar üzerinde bulunması ile tarih boyu, Hitit, Arami Asur, Pers, Roma, Bizans, Selçuklu, Mamluk ve Osmanlıya ev sahipliği yapmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2011:6).

Bir kısmı Türkiye'nin sınır komşusu olan Arap ülkelerinde gelişen Arap baharı süreci sadece siyasi bir olay olarak kalmamış, ekonomik, sosyal, kültürel birtakım etkileri de peşinde getirmiştir (Paksoy, Koçaraslan, Kılınc, Tunç, 2015:144). Kilis'in, Halep'e yakın olması nedeniyle birçok Suriyeli kampların dışında şehir merkezinde ev kiralamış, satın almış, ticari ve eğitim faaliyetlerine katılmıştır. (Paksoy vd, 2011:145). Suriye 877 km ile en uzun kara sınırına sahip olan komşumuzdur. Bu uzun sınırın yanında Türkiye ile Suriye arasında, tarihi, kültürel ve sosyal bağlar bulunmaktadır(Paksoy vd, 2011:145).

Suriye'de Mart 2011'de başlayan ve halen devam eden zulümler neticesi, çok sayıda Suriyeli Türkiye'ye kaçarak gelmiş ve hayatını Türkiye'de devam ettirmektedir(Paksoy vd, 2011:145).

Tablo 1: Suriyeli Göçmen Sayısındaki Artış Oranları

Tabloda görüldüğü gibi Suriye'deki savaşın başlaması ile birlikte Türkiye'ye göçte büyük bir artış olmuştur (Sayın, Usanmaz, Aslangiri, 2016:9).

2. Kilis'te Arap Kültürü

Kilis Anadolu ve Suriye kültürlerinin kesiştiği bir merkez olma özelliğini korumaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2011:10).

Ekim 2017 verilerine göre ülkemizde bulunan toplam Suriyeli sayısı 3.235.992.'dir.

Tablo 2: Ülkemizde Geçici Koruma Kapsamında Bulunan Suriyelilerin Dağılımı

ÜLKEMİZDE GEÇİCİ KORUMA KAPSAMINDA BULUNAN SURİYELİLERİN DAĞILIMI 12.10.2017									
İL SIRA	İLLER	KAYIT EDİLEN	NÜFUS	İL NÜFUSU İLE KARŞILAŞTIRMA YÜZDESİ	İL SIRA	İLLER	KAYIT EDİLEN	NÜFUS	İL NÜFUSU İLE KARŞILAŞTIRMA YÜZDESİ
TOPLAM		3.235.992	79.814.871	4.05%	TOPLAM		3.235.992	79.814.871	4.05%
1	ADANA	164.536	2.201.670	7.47%	42	KAHRAMANMARAŞ	95.885	1.112.634	8.62%
2	ADİYAMAN	27.263	610.484	4.47%	43	KARABÜK	533	242.347	0.22%
3	AFYON	5.371	714.523	0.75%	44	KARAMAN	615	245.610	0.25%
4	AĞRI	1.091	542.255	0.20%	45	KARS	194	289.786	0.07%
5	AKSARAY	2.055	396.673	0.52%	46	KASTAMONU	1.144	376.945	0.30%
6	AMASYA	563	326.351	0.17%	47	KAYSERİ	65.046	1.358.980	4.79%
7	ANKARA	88.739	5.346.518	1.66%	48	KIRIKKALE	924	277.984	0.33%
8	ANTALYA	515	2.328.555	0.02%	49	KIRIKLARELİ	2.201	351.684	0.63%
9	ARDAHAN	130	98.335	0.13%	50	KİRŞEHİR	1.006	229.975	0.44%
10	ARTVİN	50	168.068	0.03%	51	KİLİS	128.888	130.825	98.52%
11	AYDIN	9.320	1.068.260	0.87%	52	KOCAELİ	39.339	1.830.772	2.15%
12	BALIKESİR	3.003	1.196.176	0.25%	53	KONYA	90.513	2.161.303	4.19%
13	BARTIN	51	192.389	0.03%	54	KÜTAHYA	463	573.642	0.08%
14	BATMAN	20.465	576.899	3.55%	55	MALATYA	23.733	781.305	3.04%
15	BAYBURT	47	90.154	0.05%	56	MANİSA	7.576	1.396.945	0.54%
16	BİLECİK	673	218.297	0.31%	57	MARDİN	90.998	796.237	11.43%
17	BİNGÖL	811	269.560	0.30%	58	MERSİN	170.670	1.773.852	9.62%
18	BİTLİS	831	341.225	0.24%	59	MUĞLA	11.536	923.773	1.25%
19	BOLU	1.551	299.896	0.52%	60	MUŞ	1.010	406.501	0.25%
20	BURDUR	8.382	261.401	3.21%	61	NEVŞEHİR	7.255	290.895	2.49%
21	BURSA	125.940	2.901.396	4.34%	62	NİĞDE	4.416	351.468	1.26%
22	ÇANAKKALE	4.185	519.793	0.81%	63	ORDU	739	750.588	0.10%
23	ÇANKIRI	429	183.880	0.23%	64	OSMANİYE	46.847	522.175	8.97%
24	ÇORUM	2.204	527.863	0.42%	65	RİZE	763	331.048	0.23%
25	DENİZLİ	9.754	1.005.687	0.97%	66	SAKARYA	10.097	976.948	1.03%
26	DİYARBAKIR	31.154	1.673.119	1.86%	67	SAMSUN	4.779	1.295.927	0.37%
27	DÜZCE	839	370.371	0.23%	68	SİİRT	3.461	322.664	1.07%
28	EDİRNE	6.457	401.701	1.61%	69	SİNOP	88	205.478	0.04%
29	ELAZIĞ	6.758	578.789	1.17%	70	SİVAS	3.810	621.224	0.61%
30	ERZİNCAN	163	226.032	0.07%	71	ŞANLIURFA	447.753	1.940.627	23.07%
31	ERZURUM	812	762.021	0.11%	72	ŞİRİNAK	14.909	483.788	3.08%
32	ESKİŞEHİR	3.225	844.842	0.38%	73	TEKİRDAĞ	7.766	972.875	0.80%
33	GAZİANTEP	342.226	1.974.244	17.33%	74	TOKAT	936	602.662	0.16%
34	GİRESUN	146	444.467	0.03%	75	TRABZON	2.567	779.379	0.33%
35	GÜMÜŞHANE	89	172.034	0.05%	76	TUNCELİ	104	82.193	0.13%
36	HAKKARİ	2.438	267.813	0.91%	77	UŞAK	1.913	358.736	0.53%
37	HATAY	422.604	1.555.165	27.17%	78	VAN	2.677	1.100.190	0.24%
38	İĞDIR	90	192.785	0.05%	79	YALOVA	3.279	241.665	1.36%
39	İSPARTA	6.815	427.324	1.59%	80	YOZGAT	3.691	421.041	0.88%
40	İSTANBUL	515.543	14.804.116	3.48%	81	ZONGULDAK	361	597.524	0.06%
41	İZMİR	118.189	4.223.545	2.80%					

Geçici koruma kapsamında bulunan Suriyelilerin illere göre dağılımına bakıldığında ise Kilis ilinde 128.605 göçmen bulunmaktadır. Bu rakam ilin % 98,30 una denk gelmektedir. Mevcut sayıdan 28.646'sı geçici barınma merkezlerinde bulunmaktadır ("Geçici Koruma", 2017).

Tablo 3: Barınma Merkezlerinde Bulunan Sığınmacı Sayısı

BARINMA MERKEZLERİ 12/10/2017 TARİHİ İTİBARIYLA (10 İLDE 21 BARINMA MERKEZİ)		
SURİYE	ŞANLIURFA	76.043
	GAZİANTEP	24.962
	KİLİS	28.397
	KAHRAMANMARAŞ	17.666
	MARDİN	2.620
	HATAY	17.792
	ADANA	27.750
	ADİYAMAN	8.919
	OSMANİYE	15.314
	MALATYA	9.505
	TOPLAM	228.968
	GEÇİCİ BARINMA MERKEZLERİ DIŞINDA KALAN SURİYELİ SAYISI	
ÜLKEMİZDE BULUNAN TOPLAM SURİYELİ SAYISI		3.235.992

* Barınma Merkezlerine ilişkin bilgiler Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD)'ndan alınmaktadır.

Geri kalan yaklaşık 100 bin sığınmacı halk arasında yaşamaktadırlar. Sosyal yaşamın her yerine yayılmış olan Suriyeliler birçok alışveriş mağazaları, eğitim kurumları ve dernekler kurarak şehir halkı ile bir arada yaşama ve istikrara kavuşmaya çalışmaktadır.

Kilis'te mevcut Suriyeli sayısının şehrin genel görüntüsünde de etkili olduğunu rahatlıkla görebiliriz. Nitekim şehirde dolaşırken Arapça ve Türkçe yazılı işyeri levhaları, lokantalar, kafeler ve diğer işyerleriyle karşılaşılabilir. Bazı marketlerde gıda etiketlerine varıncaya dek birçok nesnenin isimlerinin Arapça yazıldığı görülmektedir.

İktisadi alanda bariz faaliyet göstermenin yanı sıra Hükümetin denetiminde Suriyeli göçmenlerin açmış oldukları eğitim kurumları ve vakıflar, onların kültürel gelişimine büyük olanaklar sağlamaktadır. Kendi anadillerinde eğitim sürdürürken entegrasyon sağlama amacıyla Türk okullarında da eğitim görmektedirler.

Bunun yanı sıra Suriyeli göçmenler kendi kültürlerini yansıtan çeşitli sosyal etkinlikler de düzenlenmektedirler. Suriyeliler tarafından açılan bazı dernekler ve eğitim kurumları Türkiye'ye bağlı resmi kurum, kuruluş ve vakıflarla koordineli olarak kültürel aktivitelerde bulunmaktadır. Buna örnek olarak daha önce Kilis 7aralık Üniversitesinde gerçekleştirilen şiir günleri ve tiyatro gösterimlerini verebiliriz.

Her ne kadar kendi ülkelerinde olmasalar da sığınmacılar mevcut imkânlar dâhilinde yaptıklarıyla Kilis'i küçük bir Arap şehrinin genel özelliklerini yansıtacak konuma getirmişlerdir.

Dilsel etkileşimin genel olarak informal olması ve yerel halkın öğrenim gereksinimini asgari düzeyde hissetmesi sonucu yabancı dil öğreniminde Türkçe daha çok ön plana çıkmaktadır.

Araştırmalarımız sonucu Kilis ilinde Araplar tarafından açılan sistematik olarak devam eden Arapça dil kursları bulunmamaktadır. Bireysel ve kısıtlı imkânlarla açılan bazı kurslar (Kilis Belediyesi ve El- Risale derneği) çeşitli nedenlerden ötürü sürdürülememiştir. Mevcut kurslar üniversite öğrencileri için değil, daha çok meslekleri gereği iletişim sağlamak durumunda olan kişilerin talep ettikleri görülmektedir. Dil öğrenimi açısından doğal bir çevre olan Kilis ilinde bu yönde çalışmaların yapılmaması büyük bir eksikliklerdir.

3. Dil Öğreniminde Konuşma ve Dil Öğreniminde Arap Ülkelerine Gidişin Gayesi

"Dil bir milletin kültürel değerlerinin başında gelir. Bundan dolayı ona büyük önem vermek gerekir" (Kaplan, 1983:45)

"Her millet dilini kendi ihtiyaçlarına, kültür ve medeniyet seviyesine, zevkine göre yaratır. Dil tıpkı ev gibi bir milletin duygu, düşünce ve hayatının barınağı, korunağıdır." (Kaplan, 1983:177).

"Dil konusunda en çok yanılanlar, dili, tarihten, kültürden, toplumdaki, bir kelime ile insandan ayıran dilcilerdir. Hani şu çok işe yarayan sözlükler, gramer kitapları yok mu, onlardır insanları dil konusunda aldatan." (Kaplan, 1983:178).

Küreselleşen dünyamızda kültür olgusu daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Küreselleşme ve kültür kavramları içerisindeki en önemli konulardan birisi de dil öğretimidir. Çünkü dil eğitimi ile kültür arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır (Cinkaya, 2016:110).

20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan iletişimsel dil öğrenme yöntemi, dilin sosyal ve kültürel olarak ele alınması şeklinde ortaya çıkmıştır (Cinkaya, 2016:111).

Herhangi bir Arap ülkesine gidişin gayesi o ülkenin kültürünü tanımak ve Arapça pratik yapabilmektir. Bu amaca uygun olarak kursiyer ticaret merkezlerini, çarşıları, sosyal alanları gezmekte, Arapça konuşmaya çalışmaktadır.

4. Yurt Dışında Eğitim

Yurtdışında Arapça eğitimi için gerek özel kuruluşlar gerekse üniversiteler birtakım çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmalar genellikle kısa süreli yaz kursları şeklinde kendini göstermektedir. Dil kurslarına katılan kursiyerler haftanın belli günlerinde ders görmekte, diğer zamanlarında gittikleri ülkede geziler yapılmaktadır. Bu gezilerde ülkenin önemli merkezleri tanıtılmaktadır. Ayrıca kursiyerin pratik Arapça yapmasına imkân sağlanmaktadır.

Bu kurslardan bazıları ilgili örnek vermek yararlı olacaktır.

4.1. Sprachcafe Dil Kursları

Eğitim Suudi Arabistan'ın Rabat şehrinde verilmektedir. Kurs başlangıç zamanları kursiyer tarafından seçilebilmektedir. En az iki hafta olan kurs süresince toplam 40 saat ders verilecektir. Ücreti en düşük 710 Euro'dur ("Yetişkinlere Dil Kursu", 2017).

4.2. Akademi Dil Kursları

Eğitim Ürdün Amman'da verilmektedir. Dönemler halinde yapılan kurs programında beş hafta eğitim planlanmıştır. Haftada beş gün ve 3 ders olarak planlanmıştır. Derslerin haricinde gezi programları yapılmaktadır. Bu geziler;

1. Gezi: Ölü Deniz ve Mute Savaşı'nın yapıldığı Kerak şehri ve sahabe kabirleri ziyareti
2. Gezi: Aclun Kalesi
3. Gezi: Akabe Şehri ve Vadi Ram'da gün batımının izlenmesi ve gezi
4. Gezi: Salt Türk Şehitliği ve Şuayb Peygamber'in Makamı
5. Gezi: Ashab-ı Kehf

Petra ve Kudüs gezisi talep edildiği takdirde ekstra ücret karşılığında organize edilebilmektedir. (Yaklaşık maliyetler, Petra için 100 Dolar, Kudüs için 300 Dolar'dır.)

Programın toplam ücreti 890 dolardır. Ücret program öncesinde nakit olarak teslim alınmaktadır. Bu ücrete dâhil olan hizmetler:

Havalimanı karşılama ve uğurlama,

Eğitim öğretim,

Eğitim materyalleri,

Barınma,

Ülkeyi tanımak üzere geziler ("Akademistanbul", 2017) .

Language Course, MEB Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Müdürlüğü Kuveyt bursu, Fas bursu.

Konya'da Arapça Köyü Projesi Kapsamında Arapça Pratik Eğitim Programı ("Konya'da arapça Köyü", 2017).

Sonuç

Arap baharı ile birlikte Arap ülkelerinin birçoğunda iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda Arapça öğrenmek için gidilebilecek ülke sayısı oldukça azalmıştır.

Kilis Suriye ile sınır bir ilimiz olmasından dolayı eskiden beri Türkiye ve Suriye kültürlerinin beraber buldukları bir yerdir. 2011 de başlayan göçle birlikte hem Arap nüfusu artmış hem de Suriyeliler ticari ve eğitim faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Böylece doğal bir dil öğrenme alanı oluşmuştur. Ayrıca kurs maliyeti bir Arap ülkesine gitmekten daha ucuz olacaktır. Buna bağlı olarak şu öneriler ortaya konulmuştur:

Kilis 7 Aralık Üniversitesi bünyesinde oluşturulacak bir proje ile Türkiye'nin değişik şehirlerinde Arapça dersi alan öğrenciler için kurs programları oluşturulması.

Kurs için Arap hocaların temini ve kursiyerlerin ders ve barınmaları için yer temin edilmesi.

Kilis'te Suriyelilerin işlettiği çeşitli alanlarda faaliyet gösteren ticari kuruluşlarla irtibat kurulması ve katılan kursiyerler için gezi programları yapılması.

Kilis üniversitesinde Türkçe eğitim alan Arap öğrenciler ile kursiyerlerin ortak etkinlikler düzenlemesi ve dilsel etkileşimi sağlayan aktivitelere katılımın sağlanması.

Kursiyerlerin Suriyeli öğrenciler ile dostluklar kurabilecekleri ortak kültürel faaliyetlerin düzenlenmesi. Konuşma eğitimini sürdürürken öğrencilere düşüncelerin özgürce ifade edebilecekleri bir ortak platformun oluşturulması.

Kaynakça

Cinkaya E, *Yabancı Dil Eğitiminde Kültürün Rolü*, <https://www.researchgate.net/publication/312468689> [E.T. 2.10.2017]

http://www.sprachcaffe.com/turkish/yetiskin/dil_kursu_sec.htm [E.T. 2.10.2017]

<http://akdemistanbul.com.tr/yurt-disi-arapca-dil-egitimi> [E.T. 2.10.2017]

<https://www.languagecourse.net/tr/okullar--united-arab-emirates> [E.T. 2.10.2017]

<https://www.konya.edu.tr/ilahiyat/duyuru/8738/konyada-arapca-koyu-projesi-kapsaminda-arapca-pratik-egitim-programi> [E.T. 2.10.2017]

<http://abdigm.meb.gov.tr/www/kuveyt/icerik/910> [E.T. 2.10.2017]

<http://abdigm.meb.gov.tr/www/fas/icerik/892> [E.T. 2.10.2017]

Kaplan M. (1983). *Kültür ve Dil*, İstanbul.

Paksoy H. M, Koçaraslan H. Kılınç E., Tunç A. (2015). *Suriyelilerin Ekonomik Etkisi: Kilis İli Örneği*, Birey ve Toplum, Cilt 5, Sayı 9, s. 144.

Sayın Y. Usanmaz A. Aslangiri, F. (2016). *Uluslararası Göç Olgusu ve Yol Açtığı Tehlikeler: Suriye Göçü Örneği*, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 18 (31): 1-13,

TC Kalkınma Bakanlığı. (2011). *Tarih ve Kültür Kenti Kilis*, Kilis.

Effects of Syria War on Culture and Belife Tourism

M. Doğan KARACOŞKUN*
Sadettin PAKSOY**
Saleh ALMACHI***

الملخص

تهدف هذه الدراسة إلى كشف آثار الحرب في سورية المستمرة منذ عام 2011 على قطاع الثقافة والسياحة الدينية. وكما هو معلوم فإن سورية هي دولة غنية من حيث الثقافة والسياحة الدينية. ويوجد في سورية الكثير من الأصول الثقافية التي تعود لحضارات قديمة جداً مثل مدينة تدمر الأثرية، والأسواق القديمة الموجودة في حلب والشام وغيرها. ومن جانب آخر تعد سورية موطناً لكثير من المواقع الدينية الإسلامية مثل بصرى (مكان زاره سيدنا محمد ﷺ)، مقام السيدة زينب، الجامع الأموي في دمشق، مسجد زكريا في حلب وغيره. حيث اعتاد آلاف السياح من الأتراك والإيرانيين ومن دول أخرى من العالم زيارة سورية قبل عام 2011 ، ولكن للأسف تكاد تنعدم هذه السياحة بعد نشوب الحرب في سورية عام 2011.

سيتم من خلال هذه الدراسة التطرق للمراكز السياحية الثقافية والدينية في سورية وتقييم الآثار السلبية للحرب على قطاع السياحة فيها.

الكلمات المفتاحية: الحرب في سورية، السياحة الثقافية والسياحة الديني

Abstract

The aim of this study is to demonstrate the effects of war in Syrian on culture and belief tourism since 2011. As it is known, Syria is a rich country both in terms of culture and belief tourism. Syria, which has hosted many ancient, has important cultural assets. For example, The Palmira Antique City, the closed bazaars in Damascus and Aleppo so on. On the other hand, Syria is also home to important centers of Islamic beliefs. For example, The place (Busra) where Hz. Muhammad (pbuh) came, The Tomb of Hz. Zeynep, the Emeviye Mosque in Damascus, Hz. Zekeriya Mosque and so on. While these places were visited by thousands of tourists from Turkey, Iran and other countries of the world before 2011, unfortunately no tourists has almost gone to Syria because of the cause of the war since 2011. This study will examine the cultural and belief centers of Syria and the negative effects of the war on the country tourism will be evaluated.

Key words: War in Syrian, Cultural Tourism, Faith Tourism.

* Prof. Dr., Kilis 7 Aralık Üni. İlahiyat Fakültesi, (Rektör), KILIS/TÜRKİYE

** Prof. Dr. Kilis 7 Aralık Üni. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, spaksoy@kilis.edu.tr, KILIS/TÜRKİYE

*** Süleyman Demirel Üni. Sos. Bil. Enst. İşetme ABD Dr. Öğrencisi, sa_almashi@hotmail.com, ISPARTA/TÜRKİYE

المدخل:

سوريا من الدول العربية الواقعة في غرب قارة آسيا؛ أي الجناح الغربي لمناطق الهلال الخصيب. تقع سوريا منذ القدم في موقع استراتيجي مهم بين الغرب والشرق، وكانت من الدول التي استوطنتها المجتمعات الحضارية القديمة لأهميتها. (سميحة ناصر خليفة، 2016)

وقد سكن الإنسان سورية منذ أقدم العصور وترك شواهد وأثار مادية كثيرة تدل على نشاطه ووجوده حيث يمكن اعتبار سورية المنطقة التي تم فيها تدجين القمح واختراع الخزف واكتشاف المعادن وهي من أهم منجزات انسان ما قبل التاريخ . لهذا يصف المؤرخون سورية بأنها، خلاصة لتاريخ العالم. فعلى شاطئها اخترعت أول أبجدية في العالم (أبجدية أوغاريت) قرب اللاذقية التي أصبحت أما للأبجديات المعروفة كافة، وكان لها ابلغ الأثر في نشر العلم والثقافة بين بني البشر ، ولهذا فإنها تعتبر من أعظم المكتسبات للإنسان، فيها دمشق أقدم عاصمة مأهولة ما تزال موجودة على الأرض. (ياسر خرده جي، 2013)

وقد وصف مدير متحف اللوفر سابقاً "أندريه بارو" سورية بأنها وطن لكل إنسان متمدن في العالم من خلال قوله: (إن على كل إنسان متمدن في العالم أن يقول: إن لي وطنين وطني الذي أعيش فيه وسورية). (أحمد داوود، 2003: 4)

وقد أشار الدكتور مأمون عبد الكريم المدير العام للمتاحف والمواقع الأثرية الغنى والتنوع التاريخي والأثري في سورية بقوله "سورية هي المكان الأهم للعديد من الحضارات القديمة على وجه الأرض والتي تركت لنا مجموعة من النصوص والأبنية الهامة والبقايا الأثرية في العديد من القرى والمدن كمواقع أثرية عالمية لا تقدر بثمن، وتحتوى أراضيها على العديد من المواقع الأثرية الغنية والمتنوعة والهامة في الشرق الأوسط". (مأمون عبد الكريم، 2013: 15)

يعتبر علماء الآثار سورية مركزاً لأقدم الحضارات على وجه الأرض، ففيها كانت بداية الاستيطان البشري وتخطيط أولى المدن، واكتشاف الزراعة وتدجين الحيوانات، ومعرفة وتطور الأبجدية، وفيها اكتشف (المنجل والمحراث) وفيها قامت أقدم المدن والممالك في التاريخ، ومن أهم الممالك: تدمر وماري وإيبلا وأوغاريت وغيرها. كما أن كثرة الحضارات التي قامت وتقاطعت فوق الأرض السورية والغنى الكبير للمواقع الأثرية التي تعود لكافة العصور والحضارات تجعل سورية مدخلاً وبوابة للتاريخ، فقد قامت على أرض سورية حضارات كثيرة وسكنها شعوب شتى: السومريون، الأكاديون، الكلدان، الكنعانيون، الآراميون، الحيثيون، البابليون، الفرس، الإغريق، الرومان، الأنباط، البيزنطيون، العرب، وجزئياً الصليبيون، العثمانيون وبعد ذلك خضعت للانتداب الفرنسي بين عامي 1920 و 1946م.

وبعد استقلال سورية من الاحتلال الفرنسي عاد حكمها للعرب حيث دخلت سورية مرحلة الانقلابات التي توالى خلالها عدد من الرؤساء على حكم سورية حتى استولى حافظ الأسد على حكمها من خلال حركة انقلابية قام بها في عام 1970م واستمر في الحكم حتى توفي في عام 2000 م وخلفه ابنه بشار الأسد بحكم سورية.

وبتاريخ 15.03.2011 بدأت ثورة ضد نظام الحكم في سورية نتيجة للاستبداد والظلم الممنهج الذي كان يمارس ضد الشعب، ولا تزال الثورة مستمرة حتى تاريخه.

وقد أدت هذه الحرب المستمرة منذ أكثر من ست سنوات إلى قتل وفقدان مئات آلاف الأشخاص وإلى نزوح ولجوء ملايين السكان إلى مناطق ودول أخرى وإلى تدمير البنى التحتية وتغيير ديموغرافية المنطقة، وتسببت بفقدان سورية لجزء كبير من إرثها الحضاري، فقد تعرضت المراكز الأثرية وأماكن العبادة لأضرار جسيمة، حيث تم تدمير بعضها بشكل كامل وتضرر بعضها الآخر بشكل جزئي، وتتمثل هذه الأضرار بما يلي:

1. سكن المواقع من قبل اللاجئين.
2. أضرار كبيرة جداً ناتجة عن البات الحفر الثقيلة التي أدخلت للموقع من أجل أعمال البناء الحديثة والتي بدأت تظهر بشكل واضح بقلب المواقع الأثرية، وبالتالي العبث بهويتها وخاصيتها، إضافة إلى اقتلاع حجارة المواقع واستخدامها في الأبنية الحديثة بشكل غير قانوني.
3. أعمال التنقيب غير الشرعية.
4. أضرار ناتجة عن الأعمال العسكرية (هدم أو حرق).
5. عمليات السرقة التي طالت بعض المتاحف والمواقع الأثرية.

كما أدى هذا الصراع أيضاً إلى إلحاق أضرار جسيمة بقطاع السياحة في سورية، حيث يمكننا القول بأن السياحة انعدمت بكافة أشكالها، وذلك لأن سورية أصبحت خلال سنوات الحرب من ضمن أقل الدول أمنياً على مستوى العالم.

أولاً- المراكز الثقافية الأثرية الموجودة في سورية:

تعد سوريا من اغنى البلدان بالأماكن التاريخية الثقافية والمعالم الاثرية التي تمنحها هويتها العريقة وتجعل منها مهذاً لمعظم حضارات العالم. ففي سوريا، أكثر من 14 ألف موقع أثري و65 قلعة، إضافة إلى المتاحف والمساجد والكنائس والمعابد التاريخية المنتشرة في كل أنحاء البلاد. (هيثم مزاحم، 2016)

إلا أن الحرب الطاحنة التي تتعرض لها سورية ألحقت بهذا الإرث الحضاري الكثير من الأضرار والخسائر حيث أفادت تقارير صادرة عن جهات رسمية في سوريا أن 758 موقعاً ومبنى أثري تضرر في سوريا منذ بداية الحرب في عام 2011 حتى نهاية عام 2016، منها 6 مواقع مدرجة على لائحة التراث العالمي، وهي أحياء دمشق القديمة، حلب القديمة، مدينة بصرى القديمة، مدينة تدمر، المدن المنسية، وقلعتنا صلاح الدين والحصن.

كانت محافظة حلب على رأس المدن التي تعرضت أثارها للدمار، وكان عدد آثارها 280 أثرًا، تليها محافظة حمص (114 أثرًا)، ثم دير الزور (83 أثرًا)، فدرعا (77 أثرًا)، تليهم ادلب، والحسكة، ودمشق وريفها، ثم اللاذقية، وطرطوس. (هيثم مزاحم، 2016)

وسنقتصر في هذا البحث على استعراض بعض الموجودات الأثرية التي تعرضت لأضرار نتيجة الحرب وبشكل مختصر وأهم هذه الموجودات هي:

1. أحياء دمشق القديمة

تأسست مدينة دمشق حوالي 3000 قبل الميلاد، هي مركز حضاري وتجاري هام جداً بسبب موقعها الجغرافي، وتعتبر من بين أقدم مدن العالم المستوطنة دون انقطاع على مدى تاريخ تأسيسها. ولم تبهن دمشق أهميتها الكبرى كمدينة ومركز حضاري إلا بعد وصول الآراميين واستيطانهم فيها. فيما تقدم المدينة طابعاً معمارياً ساحراً تم خلقه وابتكاره. ومن الحضارات المتعاقبة على المدينة: الهلنستية، الرومانية، البيزنطية والإسلامية. على الرغم من أن الحصار الإسلامي كانت آخرها إلا أنها لم تخفي أبداً معالم الحضارات السابقة وتأثيراتها خاصة الرومانية والبيزنطية التي تظهر واضحة في التخطيط المعماري للمدينة بالدرجة الأولى.

أدرجت مدينة دمشق القديمة ضمن لائحة اليونسكو لمواقع التراث العالمي سنة 1979، تحت بند التخطيط المعماري المتميز كما أدرجت ضمن لائحة اليونسكو لمواقع التراث العالمي المهدد بالخطر سنة 2013.

مدينة دمشق القديمة هي أقل مواقع التراث العالمي في سوريا تضرراً منذ بدء الأحداث العسكرية، والخطر الأكبر الذي يهددها أنها تبعد مسافة قليلة عن حي جوبر الذي تعتبر من أهم مراكز الاشتباكات بين الفرق المتنازعة في قلب العاصمة دمشق، هذا ما يجعلها باستمرار عرضة للقصف والقذائف ورصاص القناصة، فحسب تقارير اليونسكو للأعوام 2013 - 2014 - 2015 يمكن حصر الأضرار بما يلي: (هيلين المصطفى، 2015)

- أ- تشييد أبنية حديثة مخالفة في قلب المدينة الأثرية.
- ب- أضرار كبيرة ناتجة عن القذائف تركزت في الواجهة الغربية لقلعة دمشق، كما البوابة الشرقية وجدران قاعاتها الملكية، وواجهة المدرسة العدلية، والمدرسة الجقمجية (متحف الخط العربي)، والعديد من الملكيات الخاصة والمحلات التجارية في باب توما وحرارة اليهود، أيضاً تعرض البرج الشمالي الغربي للقلعة الأيوبية لضرر كبير نتيجة القذائف في شباط 2015.. إضافة إلى أضرار متوسطة نتيجة القذائف في الكنيسة الأرثوذكسية في باب شرقي.
- ج- أضرار بسبب الحرائق استهدفت العديد من المحلات التجارية في قلب المدينة الأثرية في أحياء ساروجة والقنوات.

2. مدينة حلب القديمة

خضعت حلب على التوالي لسيطرة الحثيين والآشوريين والعرب والمغول والمماليك والعثمانيين لوقوعها على مفترق طرق تجارية متعددة منذ الألفية الثانية قبل الميلاد. فقلعتها التي ترقى إلى القرن الثالث عشر ومسجدها الكبير الذي بني في القرن الثاني عشر ومدارسها وقصورها وخانات القوافل وحماماتها المبنية في القرن السابع عشر تضيء على نسيجها المدني طابعاً متناسقاً وفريداً.

وقد تم ادراج مدينة حلب القديمة بأحيائها وأسواقها التاريخية والتراثية، التي يمتد تاريخها لألاف السنوات، وبقلعنتها العظيمة التي تتميز بضخامتها وتعد من أكبر قلاع العالم، ضمن مواقع التراث العالمي، وتحديدًا عام 1986 بتسجيلها بلائحة التراث العالمي من قبل منظمة الأمم المتحدة للعلوم والتربية والثقافة، وأدرجت ضمن لائحة اليونسكو لمواقع التراث العالمي المهدد بالخطر سنة 2013.

ورغم ذلك فهي تأتي على رأس المواقع الأثرية التي تعرضت للتدمير والضرر نتيجة القصف العشوائي، ومن الأحياء التي تضررت بها (حي الألمجي - حي تراب الغرباء - حي المشاطية - حي فارلق"، مما أدى إلى تدمير سوق حلب القديم الذي يضم العديد من المتاجر التاريخية التي ترجع إلى مئات السنين، ومحور ساحة فرحات، وساحة التناوير، ومحور أقيول، وخان الحرير، والسبع بحرات، وقسطل حرامي). بالإضافة إلى أضرار بالغة في الأبواب التاريخية في المدينة مثل (باب قنسرين- باب أنطاكية- باب الحديد- باب النصر) هيثم مزاحم، 2016). وكذلك لحقت بعض الأضرار بالقلعة التاريخية أيضاً.

وقد قُيِّمت منظمة الأمم المتحدة للتربية والعلم والثقافة (اليونسكو)، حجم الأضرار في المواقع المدرجة على لائحة التراث العالمي بمدينة حلب القديمة في سوريا، وقالت إن ثلث المدينة تم تدميره بالكامل خلال سنوات الحرب في سوريا. وأضافت المنظمة في بيان نشرته، أن "60% من مدينة حلب القديمة تضرر بشكل كبير، و30% تم تدميره بشكل كامل.

3. مدينة تدمر

تدمر واحة في قلب الصحراء السورية شمال شرق دمشق، تضم آثار وبقايا واحدة من أهم المراكز الحضارية في العالم القديم في القرنين الأول والثاني للميلاد، العمارة والفن التدمري هو محصلة ثقافات إغريقية- رومانية مع مزيج من التقنيات المحلية، كما أن تأثيرات الفن الفارسي واضحة بشكل كبير أيضاً. أول ذكر لها كان في نصوص ماري في الألف الثاني قبل الميلاد، دخلت تحت سيطرة الإمبراطورية الرومانية في منتصف القرن الأول للميلاد، كانت نقطة وصل تجارية بين بلاد فارس والهند مع الإمبراطورية الرومانية، تتميز بمعابدها، والمسرح الروماني كما بمدافنها البرجية الفريدة من نوعها.

أدرجت تدمر ضمن لائحة اليونسكو لمواقع التراث العالمي سنة 1980 أيضاً تحت بند المخطط العمراني الذي ما زال قائماً بشكل جيد حتى الآن، وأدرجت ضمن لائحة اليونسكو لمواقع التراث العالمي المهدد بالخطر سنة 2013.

تدمر هي من أكثر المناطق التي تم تسليط الضوء عليها بعد سيطرة تنظيم الدولة الإسلامية (داعش) والتدمير الهجمي الذي قاموا به بحق معالم هذه المدينة، إلا أن تقارير اليونسكو للأعوام 2013 - 2014 - 2015 قد ذكرت ووثقت العديد من الأضرار قبل سيطرة داعش، تم حصرها بنقطين:

- أ- أضرار ناتجة عن أعمال تنقيب غير شرعية: تمت بشكل مكثف في منطقة المدافن وخاصة غير المنقب فيها سابقاً. وسرقة العديد من المنحوتات باستخدام آليات نقل وحفر ثقيلة، والتي تم ضبط العديد منها عن طريق الانترنت، حيث كانت تنقل من لبنان إلى أوروبا من خلال شبكات اتجار محترفة. كما تم رصد نزع حجارة الأساس واستخدامها لرصف طرق جديدة.
- ب- أضرار ناتجة عن الأعمال والاشتباكات العسكرية: تمت ملاحظتها في واجهة معبد بل أحد أهم معابد مدينة تدمر، وانهيار اثنين من أعمدته، وإنشاء طرق جديدة داخل المدينة القديمة باستخدام آليات عسكرية ثقيلة من شمال غرب منطقة المدافن وصولاً إلى منحدر القلعة العربية، التي تم استخدامها كحصن عسكري من قبل قوات النظام.

كل هذا الضرر أصبح لا يذكر اعتباراً من أيار 2015 تاريخ سيطرة داعش على تدمر، ففي آب 2015 قام التنظيم بتفجير معبد بعل شاميين الذي تهدم بمعظم أجزائه لكن أغلب الضرر تركز في حرم المعبد والأعمدة المحيطة به.

بعد ذلك بعدة أسابيع قاموا بتفخيخ معبد بل وتفجيره حيث أظهرت صور الأقمار الصناعية حجم الدمار الهائل الذي حل به. وفي الشهر العاشر من هذا العام أيضاً قاموا بتفجير قوس النصر الروماني الذي يعد عنصراً رئيسياً في مخطط المدينة الرومانية. بالإضافة لتفجير ثلاث من المدافن البرجية التي تمتاز بها المدينة فضلاً عن علميات السرقة وتجارة الآثار التي تعتبر مصدر التمويل الثاني لهذا التنظيم. (هيلين المصطفى: 2015)

4. مدينة بصرى القديمة

مدينة بصرى القديمة هي موقع أثري رئيسي تتجاوز فيه آثار من العصور الرومانية والبيزنطية والإسلامية. أما المسرح الروماني الذي يعود تاريخه إلى القرن الثاني الميلادي، وتتسم بنيته المعمارية بطابع فريد من نوعه، وظل في حالة حفظ استثنائية، بعد أن تم بناؤه على الأرجح في عصر الإمبراطور الروماني تراجان، فقد انضم إلى مجموعة من الحصون التي بُنيت في عصور متأخرة فيما بين عامي 481 و1251 ميلادية، وذلك من أجل تشييد قلعة منيعة لحماية طريق دمشق.

شكلت هذه المدينة قديماً عاصمة للمقاطعة الرومانية العربية، ومحطة بارزة في طريق القوافل القديمة إلى مكة المكرمة. وحافظت داخل أسوارها السميكة على المدرج الروماني الرائع، ناهيك عن آثار من المسيحية الأولى وعدد من المساجد، لذا ضمتها «اليونسكو» إلى قائمة التراث العالمي عام 1980، وأدرجت ضمن لائحة اليونسكو لمواقع التراث العالمي المهدد بالخطر سنة 2013.

تضرر عدد من مواقعها نتيجة القصف وعلى يد داعش، مثل قلعة بصرى ومدرجها، والباحة السماوية، ومتحف النقاليد الشعبية، وأعمدة وأبراج قديمة. (محمد حسين الشيخ: 2017)

كما أدت أعمال التدمير والتخريب إلى إلحاق أضرار جسيمة في الفناء الغربي المتاخم للمسرح الروماني، الذي يعود تاريخه إلى النصف الثاني من القرن الثاني الميلادي، فضلاً عن العديد من الأماكن في القلعة الأيوبية التي تحيط بالمسرح الروماني.

5. المدن المنسية

هي جزء من محافظة إدلب في شمال سوريا تعرف بالمدن المنسية أو الميتة، مجموعة من 40 قرية قسمت إلى 8 مناطق متميزة بتخطيطها المعماري حتى الآن، وتقدم مثلاً رائعاً من الفترة الحضارية الرومانية إلى العهد البيزنطي، ما يميز هذه المدن أنها تم هجرها وتوقف الاستيطان فيها لكنها لم تدمر، فعند التجول في هذه المدن نستطيع أن نرى الأعمدة، البوابات، المساكن، المعابد والكنائس التي تعود للقرن الأول الميلادي، والأسوار والجدران الدفاعية، وعناصر توليد الطاقة المبكرة، بالإضافة إلى وسائل الإنتاج الزراعي التي تعتبر غاية التطور في ذلك الوقت.

أدرجت المدن المنسية ضمن لائحة اليونسكو لمواقع التراث العالمي سنة 2011، تحت بند التخطيط المعماري الذي مازال قائماً بحالة جيدة جداً، كما أدرجت ضمن لائحة اليونسكو لمواقع التراث العالمي المهدد بالخطر سنة 2013.

تعتبر المناطق الأثرية الشمالية من سوريا من أكثر المناطق التي تضررت بسبب الحرب، وجاءت تقارير اليونسكو للأعوام 2013 - 2014 - 2015 على النحو التالي:

أ- سكن المواقع من قبل اللاجئين: أحلقت معظم قرى محافظة إدلب من سكانها بسبب تردي الأوضاع الأمنية فيها، فلجأ السكان إلى المدن المنسية وسكنوها (سرجيلا، شينشارة، قلب لوزة وجرادة)، كما قاموا بنصب خيم في محيطها وداخلها، وتأذت بشكل كبير بسبب أعمال الحفر التي قاموا بها في أساسات الأبنية من أجل الصرف الصحي، بالإضافة لأعمال الغرافيتي العشوائي التي نفذت على جدرانها.

ب- أضرار كبيرة جداً ناتجة عن آليات الحفر الثقيلة التي أدخلت للموقع من أجل أعمال البناء الحديثة والتي بدأت تظهر بشكل واضح بقلب المواقع الأثرية، وبالتالي العبث بهويتها وخاصيتها، إضافة إلى اقتلاع حجارة المواقع واستخدامها في الأبنية الحديثة بشكل غير قانوني (البارة، منطقة سمعان، الرويحة، شيخ بركات، جبل الزاوية) كما تم نزع معظم فسيفساء أراضي دبر وقلعة سمعان.

ج- أعمال تنقيب غير شرعية: تمت ملاحظتها بشكل مكثف في (منطقة سمعان والبارة) من قبل محليين أرادوا الوصول للعملات المدفونة والنبش بالمقابر التي كان قد ظهر جزء منها بطريق المصادفة أثناء حفرهم للتمديدات الصحية في هذه المواقع بعد استيطانها، وأدت هذه الأعمال إلى ضرر كبير في الواجهة الداخلية لدير سمعان.

د- أضرار ناتجة عن الأعمال العسكرية: اتخذ القناصة من دير سمعان مركزاً لهم بسبب ارتفاعه وموقعه الاستراتيجي، حيث يمكن مشاهدة آثار الرصاص بشكل واضح بالتماتيل الحجرية (منطقة سمعان)، والعديد من المعابد والمقابر في (منطقة البارّة). كما قامت بعض الفرق المسلحة بحرق واقتلاع أشجار الزيتون في (منطقة سمعان) والتي تشتهر بها المنطقة وتعود لمئات السنين.

كما أظهرت صور الأقمار الصناعية التي التقطت في كانون الأول 2014 أنه تم بناء حائط جديد بطول 132 م في (منطقة شينشارة)، وتآكل في التربة، وحفر وثقوب تدل على أعمال التنقيب غير الشرعي، وما يقارب 80 مبنى تم إنشاؤه حديثاً ضمن المناطق الأثرية إضافة لآثار المركبات العسكرية في (منطقة سمعان). (هيلين المصطفى، 2015)

6. قلعة صلاح الدين

تقع قلعة صلاح الدين على بعد 33 كم شرقي مدينة اللاذقية قرب بلدة الحفة، وتجتّم على رأس صخري مثلث الشكل مرتبط من جهته الشرقية بالهضبة المجاورة ويحيط بالقلعة من الجهتين الشمالية والجنوبية واديان عميقان في مقريهما مجاري مياه، وهي على ارتفاع 400 م عن سطح البحر و يبلغ طولها 740 م ومساحتها تنوف على خمسة هكتارات .

وتم إدراج اسم القلعة على قائمة التراث العالمي من قبل منظمة اليونسكو التي تعنى بشؤون التراث الإنساني في عام 2006 وذلك بسبب تفرد القلعة بمنظر بيئي وتراثي قل نظيره في العالم، وأدرجت ضمن لائحة اليونسكو لمواقع التراث العالمي المهدد بالخطر سنة 2013، وذلك لاحتمال تعرضها لأضرار نتيجة الحرب.

7. قلعة الحصن

كما حال العديد من المواقع الأثرية، تعرضت أيضاً قلعة الحصن في حمص، وهي قلعة صليبية تقع ضمن سلاسل جبال الساحل السوري ضمن محافظة حمص في سوريا، وتبعد عن مدينة حمص 60 كم، ونظرًا للأهمية التاريخية والعمرائية للحصن فقد اعتبرت منظمة اليونسكو قلعة تاريخية هامة لاحتوائها على تراث إنساني عظيم.

وفي عام 2006 م سُجلت القلعة على لائحة التراث العالمي، وأدرجت ضمن لائحة اليونسكو لمواقع التراث العالمي المهدد بالخطر سنة 2013.

ففي أيار 2012 قصفها سلاح الجو الأسدي مراراً لوجود بعض من مقاتلي الجيش السوري الحر فيها، بعدها في شهر آذار 2014 احتلها النظام، صور الأقمار الصناعية كما نشره التقرير، يظهر عدداً من الحفر التي حُفها القصف وأكبرها في البرج الجنوبي.

ولم تقتصر الأضرار على هذه المواقع فقط بل وشملت عدداً كبيراً من المواقع الأثرية المتوزعة في مختلف أنحاء سورية حيث يمكن القول بأنه تكاد لا تخلو مدينة في سورية إلا وكان لها نصيباً من هذه الأضرار.

ثانياً. المراكز الدينية الأثرية الموجودة في سورية

إلى جانب الغنى الثقافي الذي تتمتع به سورية فإنها من أغنى الدول أيضاً بالأماكن الدينية التي تدل على التنوع الديني لسورية عبر العصور فعلى أرضها يمكننا رؤية العديد من المساجد والكنائس والمعابد التاريخية القديمة التي شيدت خلال فترات زمنية مختلفة والتي تكسب سورية أيضاً ميزة حضارية أخرى. ومن هذه الأماكن:

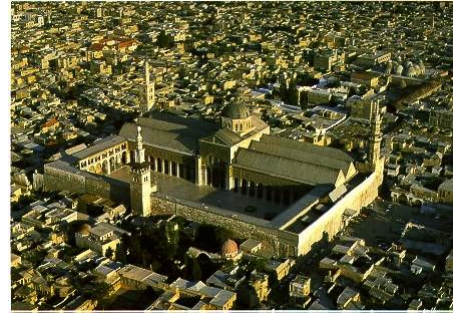
في دمشق يوجد الجامع الأموي ومقام يحيى وضريح صلاح الدين الأيوبي وكنيسة ماربولس والتكية السليمانية ومقام السيدة زينب، وفي حلب الجامع الكبير ومقام زكريا، وفي حمص مسجد خالد بن الوليد وضريحه وكنيسة أم الزنار وكنيسة مارليان، وفي حماه مسجد أبو الفداء، وفي إدلب كنيسة قلب لوزة، وفي السويداء منڈنة المسجد الأيوبي، وفي الرقة ضريح الصحابي عمار بن ياسر والصحابي أبي بن قيس النخعي والتابعي أوبس القرني وغيرها الكثير من المراكز الدينية في هذه المدن وفي بقية المدن السورية والتي يقصدها السياح من مختلف أصقاع الأرض.

سنقتصر في هذا البحث على استعراض الجامع الأموي في دمشق والجامع الأموي في حلب وبشكل مختصر:

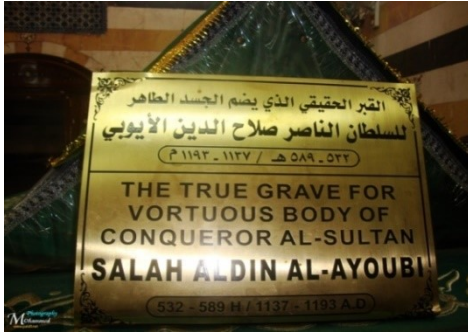
1. الجامع الأموي في دمشق:

جامع بني أمية الكبير، ويعرف اختصاراً بالجامع الأموي، يقع الجامع الأموي في دمشق القديمة، اعتبر رابع مساجد الإسلام بعد حرمي مكة والمدينة والمسجد الأقصى، واعتبر واحداً من أفخم المعابد الدينية الإسلامية، وأحد عجائب الإسلام السبعة في العالم. بدأ

بناء الجامع الأموي، عام 705 على يد الوليد بن عبد الملك، وقد حشد له صناعاً من الفرس والهنود. وأوفد إمبراطور بيزنطة مائة فنان يوناني للمشاركة في التزيين، ونال قسطاً وافراً من المدح والوصف، لاسيما من الرحالة والمؤرخين والأدباء.

ويوجد في الجامع الأموي مقام النبي يحيى عليه السلام، وجوار الجدار اليساري للجامع يوجد ضريح الناصر صلاح الدين الأيوبي إلى جانب ضريح الملك نور الدين زنكي.

تعرض الجامع الأموي لأضرار كبيرة ناتجة عن القذائف تركزت في الواجهة الغربية منه.

2. الجامع الأموي في حلب

الجامع الأموي في حلب من أشهر مساجد سوريا ويعرف أيضاً باسم الجامع الكبير، بناه الأمويون وعاصر أحداثاً ووقائع وحروباً عاشتها منطقة الشام، ظل صامداً ورممه سلاطين وأمراء، وتعرض لحرائق وعمليات تخريب عدة مرات.

بني الجامع الأموي نحو عام 716 للميلاد، وتشير مصادر تاريخية إلى بنيائه، فيما تشير مصادر أخرى إلى أن الوليد بن عبد الملك هو الذي قام بذلك.

ويحمل الجامع كذلك اسم جامع زكريا بسبب روايات غير ثابتة تزعم أن قطعة من جسد النبي زكريا عليه السلام موجودة فيه.

ومع اندلاع الثورة السورية في مارس/آذار 2011 دمرت الأسواق المغطاة المحيطة بالمسجد في المعارك بين قوات النظام ومقاتلي المعارضة عامي 2012 و2013، لكن ورغم الأضرار الجسيمة لم تتأثر وقتئذ أجزاء كبيرة منه.

ولاحقاً - ومع استمرار القصف - تعرض مصلى النساء أثناء المعارك لعملية حرق كاملة، فيما لم يتعرض مقام النبي زكريا في تلك الفترة للتدمير، ومنبر الخطيب والذي يعد الثاني من نوعه في العالم الإسلامي، حيث يوجد الأول في القدس.

لكن في أبريل/نيسان 2013 تعرض الجامع الأموي لكارثة محققة بعد إسقاط المئذنة بسبب القصف، حيث بادرت قوات النظام السوري إلى اتهام المعارضة المسلحة بهدمها، فيما نفت المعارضة مسؤوليتها، مؤكدة أن النظام هو المتورط.

ثالثاً- السياحة في سورية قبل الثورة (قبل 2011)

كانت سوريا قبل الثورة، التي بدأت في آذار/مارس 2011، إحدى أبرز الوجهات السياحية العالمية في الشرق الأوسط، لما تتضمنه من تراث حضاري وعراقة تاريخية وجمال وتنوع في طبيعتها (بحر، جبال، صحراء)، مما جذب إليها ملايين السياح من مختلف أرجاء المعمورة (هيثم مزاحم، 2016).

وبحسب تقارير صادرة عن وزارة السياحة فإن الإنفاق السياحي الدولي في الاقتصاد الوطني في عام 2009 وصل إلى 5.2 مليار دولار (إضافة إلى 1.6 مليار دولار وهو ما أنفقته السياحة الداخلية) وارتفع اسهام السياحة في الاقتصاد الوطني إلى 11.2 %، كما أسهمت السياحة في توفير 23.1 %

وارتفع عدد المشاريع السياحية التي تم ترخيصها عام 2009 إلى 116 مشروعاً مقابل 82 مشروعاً في عام 2008 بمعدل نمو 41%، كما تجاوزت قيمة الاستثمارات المرخصة في عام 2009 إلى 66 مليار ليرة سورية (1.4 مليار دولار)، كما دخل في الخدمة 203 منشآت سياحية، منها 37 فندقاً و 166 مطعمًا، مقابل 79 منشأة سياحية دخلت الخدمة في عام 2008 منها 26 فندقاً و 53 مطعمًا، لتعكس هذه النتائج عدم تأثر الاستثمارات السياحية بالأزمة المالية العالمية مستجيبة في ذلك باستمرار تدفق السياح إلى سورية رغم الأزمة.

وارتفع النمو السياحي في عام 2010 إلى معدلات قياسية، مستفيداً من إلغاء التأشيرات المتبادل مع تركيا وإيران، ومن عودة العلاقات السورية اللبنانية إلى طبيعتها، ومن الإعفاءات المتبادلة على رسوم دخول السيارات مع الأردن، ومن الحملات الترويجية السياحية المكثفة في أوروبا.

وقد نوه تقرير صندوق النقد الدولي إلى حالة الاقتصاد السوري في عام 2009 بالسياحة المزدهرة في سورية، وإلى انتقال سورية من المرتبة 63 إلى المرتبة 57 حسب الحجم النسبي للسياحة في الاقتصاد الوطني وفق تقرير المجلس الدولي للسياحة والسفر لعام 2010، وإلى تحقيق سورية المرتبة الثالثة على مستوى العالم حسب تقرير منظمة السياحة العالمية الصادر في بداية عام 2010، في نسبة النمو الإيجابية المحققة في عام 2009 وهي +12% بعد تايوان 14% وكورية 13% وحولها في المرتبة 41 عالمياً حسب عدد السياح. (سعد الله أغه القلعة، 2016: 7)

فيما يلي جدول يبين تطور أعداد القادمين إلى سورية في عام 1990 حتى عام 2010.

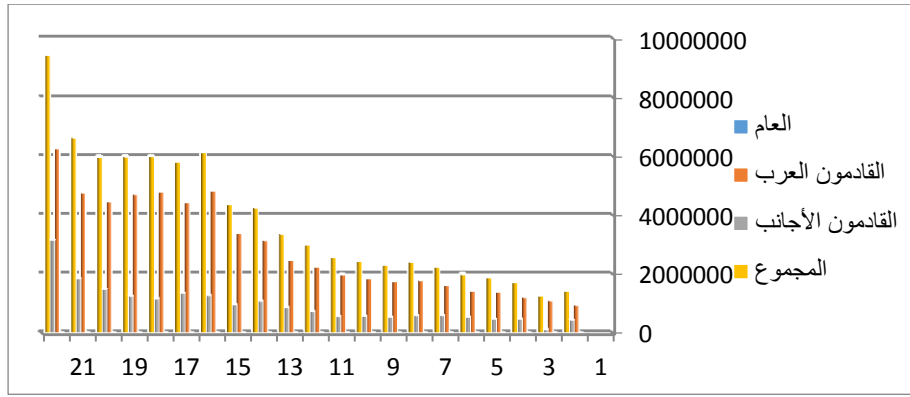
الجدول رقم (1): أعداد ونسب القادمين إلى سورية خلال الفترة 1990-2010 (عرب وأجانب ومجموع)

المجموع	القادمون الأجانب		القادمون العرب		العام
	نسبة %	عدد	نسبة %	عدد	
1442441	32.44	467974	67.56	974467	1990
1280161	11.5	147186	88.5	1132975	1991
1739884	28.88	502392	71.12	1237492	1992
1909916	26.02	496920	73.98	1412996	1993
2012297	28	563455	72	1448842	1994
2252787	27.46	618583	72.54	1634204	1995
2435381	25.37	617829	74.63	1817552	1996
2331628	23.96	558709	76.04	1772919	1997
2463724	24.07	593135	75.93	1870589	1998
2581534	22.77	587768	77.23	1993766	1999
3014758	24.96	752340	75.04	2262418	2000
3389091	26.34	892589	73.66	2496502	2001
4272911	25.93	1107966	74.07	3164945	2002
4388119	22.54	989141	77.46	3398978	2003
6153653	21.18	1303216	78.82	4850437	2004
5828980	23.6	1375726	76.4	4453254	2005
6009485	19.87	1194065	80.13	4815420	2006
6004061	21.19	1272150	78.81	4731911	2007
5992114	25.31	1516337	74.69	4475777	2008
6655858	28.06	1867927	71.94	4787931	2009
9456622	33.58	3175097	66.42	6281525	2010

المصدر: المجموعات الإحصائية السورية لعدة أعوام، المكتب المركزي للإحصاء، دمشق.

نستنتج من خلال الجدول السابق الزيادة الملحوظة في عدد السياح لسوريا بين عامي 1990 و 2010 وهذا يدل على الاهتمام بالقطاع السياحي حيث يمكننا ملاحظة أن عدد السياح العرب في عام 2010 تضاعف حوالي 5.4 ضعف عما كان عليه في عام 1990، أما عدد السياح الأجانب في عام 2010 فقد تضاعف حوالي 5.8 ضعف عن عام 1990، وبالمحصلة فقد تضاعف العدد الاجمالي للسياح في عام 2010 حوالي 5.6 ضعف عما كان عليه في عام 1990. ويمكن تمثيل ذلك بالشكل البياني التالي:

الشكل رقم (1): عدد السياح العرب والأجانب لسورية بين عامي 1990 - 2010

والجدول التالي يبين لنا أعداد زوار المتاحف السورية بين عامي 2004 - 2010:

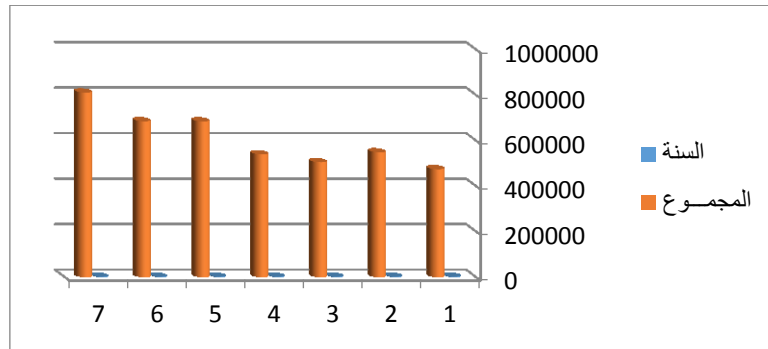
الجدول رقم (2): أعداد زوار المتاحف بين عامي 2004 - 2010

السنة	المجموع	معدل التزايد السنوي
2004	474661	-
2005	549025	0.16
2006	505336	-0.08
2007	539618	0.07
2008	684911	0.27
2009	685415	0.00
2010	811765	0.18

المصدر: المجموعات الإحصائية السورية لعدة أعوام، المكتب المركزي للإحصاء، دمشق.

نلاحظ من خلال الجدول السابق بأن أعداد زوار المتاحف في عام 2010 ازداد بنسبة 71% تقريباً عما كان عليه في عام 2004. ويمكن تمثيل ذلك من خلال الشكل البياني التالي:

الشكل رقم (2): أعداد زوار المتاحف بين عامي 2004 - 2010

أما الجدول التالي فهو يبين أعداد زوار المواقع الأثرية في سورية بين عامي 2004 - 2010:

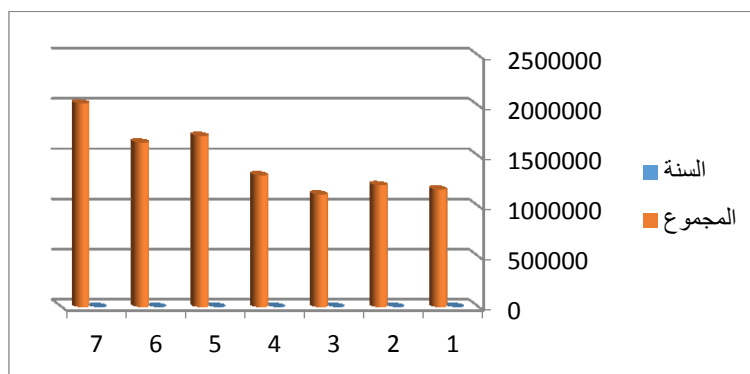
الجدول رقم (3): أعداد زوار المواقع الأثرية بين عامي 2004 – 2010

السنة	المجموع	معدل التزايد السنوي
2004	1169375	-
2005	1212361	0.04
2006	1119930	-0.08
2007	1311114	0.17
2008	1702614	0.30
2009	1636396	-0.04
2010	2025779	0.24

المصدر: المجموعات الإحصائية السورية لعدة أعوام، المكتب المركزي للإحصاء، دمشق.

و من خلال هذا الجدول يمكننا ملاحظة الزيادة في أعداد زوار المواقع الأثرية في عام 2010 والتي تشكل نسبة 73% تقريباً منه في عام 2004. ويمكن تمثيل ذلك من خلال الشكل البياني التالي:

الشكل رقم (3): أعداد زوار المواقع الأثرية بين عامي 2004 – 2010

من خلال المؤشرات السابقة يمكننا استنتاج التطور الملحوظ في قطاع السياحة في سورية حتى نهاية عام 2010، وهذا يمكن أن يكون دليلاً على الأهمية السياحية التي تتميز بها سورية والتي يمكن أن تعود لمكانتها التاريخية ولجمال مناخها ولطبيعتها الساحرة الخلابة.

رابعاً- السياحة في سورية بعد الثورة (بعد 2011):

قد يكون بديهياً أن تنعدم السياحة في بلد يتعرض لحرب مدمرة منذ أكثر من ست سنوات، بلد هجرها الكثير من أبنائها بسبب القصف والتدمير المستمر وانعدام الأمان، فهل سيبقى شيء اسمه سياحة وسياح؟

مما لا شك فيه أنّ الحرب قد أجهزت بشكل كبير على السياحة، نتيجة عزوف السياح العرب والأجانب عن زيارة سوريا بسبب المخاطر الأمنية. وبحسب مصادر وزارة السياحة التابعة للنظام السوري، تراجع أعداد السياح إلى أقل من 400 ألف في عام 2015، وبالتالي تراجعت إيرادات السياحة بنحو 98% منذ اندلاع الثورة. (هيثم مزاحم، 2016). ويمكن حصر السياح القادمين إلى سوريا بعد اندلاع الحرب في السياح الذين يأتون بقصد التجارة إلى بعض المناطق التابعة لسيطرة النظام السوري (كون معظمهم من دول أو طوائف مؤيدة لهذا النظام)، وفي السياح الذين يقصدون سورية من أجل زيارة بعض المراكز الدينية ولعل أهم هذه المراكز مقام السيدة زينب في دمشق والذي استمر بعد الحرب بجذب السياح من إيران ولبنان والعراق وغيرها، وقد كانوا يشكلون نسبة 10% إلى 14% من إجمالي عدد السياح قبل اشتعال الحرب في سورية.

فيما كان هذا القطاع يشكل 14% من الناتج المحلي الإجمالي ويشغل 13% من القوى العاملة، لكنّ الحرب أدت إلى إغلاق الكثير من المنشآت السياحية الصغيرة وتسريح العاملين فيها. وكان القطاع السياحي قبل الحرب يرفد الاقتصاد السوري بنحو خمسة مليارات دولار سنوياً. (هيثم مزاحم، 2016)

وقد أوضح مصدر في وزارة السياحة التابعة للنظام السوري حجم خسائر قطاع السياحة في سوريا خلال الخمس سنوات الأولى من الحرب أن الحرب تسببت بتوقف 1294 منشأة من منشآت القطاع الخاص عن العمل، ووقف 544 مشروعاً سياحياً قيد التنفيذ. كما بلغت خسارة القطاع السياحي 262 ألف فرصة عمل في المنشآت السياحية والخدمات المرتبطة بها. وتبلغ الأضرار المالية الأخرى

خلال الفترة (2011 – 2015) ما مقداره 4750 مليار ليرة سورية (نحو 10 مليارات دولار)، نتيجة انخفاض حجم المساهمة المباشرة للقطاع السياحي الكلي في الناتج المحلي الإجمالي. (هيثم مزاحم، 2016)

النتائج والمقترحات:

سورية هي دولة سياحية بامتياز تجمع بين جمال الطبيعة واعتدال المناخ والعمق التاريخي، وقد كانت السياحة في سورية تتطور وتلقى قبولاً جيداً جداً قبل بداية الحرب، إلا أنها تأثرت بشكل كبير جداً بالحرب، ويمكننا القول بأنها انعدمت تقريباً حيث تراجعت إيرادات السياحة بنحو 98% منذ بدء الثورة. أما بالنسبة للسياح الذين استمروا بزيارة سورية بعد الثورة فقد كان هدفهم إما تجاري أو بهدف زيارة بعض الأماكن الدينية أو الأضرحة والمقامات، وزياراتهم اقتصرت على بعض المناطق التابعة لسيطرة النظام، ولعل معظمهم كان من إيران والعراق ولبنان.

وبناءً على النتائج المذكورة يجب الاهتمام بالأماكن الثقافية الأثرية والمحافظة عليها بعيداً عن رحي الحرب الدائرة في سورية وتحبيدها تماماً، فهي ملك لسورية وللسوريين، وهي بمثابة كنز يعود تاريخه لآلاف السنين وتعكس البعد التاريخي والحضاري للدولة. كما يجب الاهتمام بالأماكن الدينية وأضرحة الأنبياء والصحابية والأولياء لما تشكله من عامل مشجع للسياحة الدينية. ويتم ذلك من خلال حملات توعية مستمرة تقوم بها منظمات المجتمع المدني. كما يجب ترميم الأماكن التاريخية والسياحية التي تعرضت للأضرار خلال فترة الحرب وإعادة تفعيلها وفتحها أمام السياح من جديد بعد انتهاء الحرب مباشرة ونقترح مشاركة منظمة اليونسكو بإعادة الترميم والتفعيل لهذه الأماكن.

قائمة المراجع المستخدمة:

أولاً- الكتب:

1. أحمد داوود، تاريخ سورية القديم – تصحيح وتحري، الطبعة الثالثة، دار الصفدي للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، 2003.
2. سعد الله أغه القلعة، الاستثمار السياحي في سورية، دمشق، 2010.
3. مأمون عبد الكريم، التراث الأثري في سورية خلال الأزمة 2011 – 2013، وزارة الثقافة، المديرية العامة للآثار والمتاحف، دمشق، 2017.
4. يوسف الدبس، تاريخ سورية الدنيوي والديني، دار نظير عبدو، بيروت، 1994.

ثانياً- الأبحاث العلمية:

1. أحمد أديب أحمد، تحليل الأنشطة السياحية في سورية باستخدام النماذج القياسية، رسالة ماجستير، جامعة تشرين – كلية الاقتصاد – قسم الإحصاء والبرمجة، اللاذقية، 2006.
2. عبد الهادي الرفاعي، دراسة إحصائية لواقع السياحة في سورية، مجلة جامعة تشرين للدراسات والبحوث العلمية - سلسلة العلوم الاقتصادية والقانونية المجلد (27) العدد (1)، اللاذقية، 2005.
3. ميساء داوود إسبر، تفعيل دور السياحة في التنمية الريفية، رسالة دكتوراه، جامعة تشرين – كلية الاقتصاد – قسم الاقتصاد والتخطيط، اللاذقية، 2014.

ثالثاً- المقالات التقارير:

1. تقرير أداء عمل وزارة السياحة لنهاية عام 2016، وزارة السياحة، سورية، 2017.
2. دانة الوهادين، آثار تدمر في سورية، مقالة منشورة بتاريخ 03.02.2016 على الموقع: <http://mawdoo3.com>
3. ربي الحازمي، أشهر المساجد في العالم، مقالة منشورة بتاريخ 23.07.2013 على الموقع: <http://www.savidaty.net/node/79016>
4. سارة زقبيبة، مدينة تدمر السياحية، مقالة منشورة بتاريخ 21.04.2016 على الموقع: <http://mawdoo3.com>
5. سميحة ناصر خليف، تاريخ سورية القديم، مقالة منشورة بتاريخ 08.01.2016 على الموقع: <http://mawdoo3.com>
6. سورية- أحداث عام 2016، التقرير العالمي المنشور على موقع hrw في عام 2017: <https://www.hrw.org/ar/world-report/2017/country-chapters/298280>
7. المجموعات الإحصائية السورية لعدة سنوات، المكتب المركزي للإحصاء - دمشق، 2011.
8. محمد حسين الشيخ، بين الإرهاب والإهمال كنوز مهددة في 6 ست دول عربية، مقالة منشورة بتاريخ 28.02.2017 على الموقع: <https://raseef22.com/culture/2017/02/28/>
9. محمد شريف، اكتشافات أثرية في سوريا قد تُغيّر قراءة التاريخ، حوض الكوم – سورية، مقالة منشورة بتاريخ 21.09.2010 على الموقع: <https://www.swissinfo.ch/ara/>
10. مرشد النابف، طهران تمد حبل إنقاذ لدمشق عبر السياحة الدينية، مقالة منشورة في صحيفة العرب، العدد 10042، بتاريخ 18.09.2015 على الموقع: <http://www.alarab.co.uk/article/>
11. هالة كاسو، قلعة صلاح الدين قلعة منيعة في جبال ساحرة، مقالة منشورة في جريدة الوحدة، العدد 8724، بتاريخ 05.09.2016 على الموقع: <http://wehda.alwehda.gov.sy/node/409549>
12. هاني رياض، 2016 عام أسود على آثار سورية، مقالة منشورة بتاريخ 01.09.2016 على الموقع: <https://al-ain.com/article/syria-destruction-2016>
13. هيثم مزاحم، السياحة ضحية أخرى للحرب السورية، مقالة منشورة بتاريخ 06.09.2016 على الموقع: <http://www.al-monitor.com/pulse/ar/originals/2016/09/syria-war-losses-domestic-tourism-sector.html>
14. هيلين المصطفى، مواقع أثرية سورية على لائحة التراث العالمي وتحت جحيم الحرب، مقالة منشورة بتاريخ 26.11.2015 على الموقع: <https://7al.net/2015/11/26/>
15. ياسر خرده جي، سورية عبر العصور – لمحة عن تاريخ سورية، مقالة منشورة بتاريخ 2013 على الموقع: <http://www.syriatoday.ca/about-syria-0.htm>

رابعاً- المواقع الإلكترونية:

1. <http://ar.unesco.org/>
2. <http://www.eshamel.net/vb/showthread.php?t=17547> (13.01.2009)
3. <http://www.agha-alkalaa.net/archives/153> (29.04.2010)
4. [https://www.livescience.com/39383-archaeological-sites-in-syria.html\(03.09.2013\)](https://www.livescience.com/39383-archaeological-sites-in-syria.html(03.09.2013))
5. <http://www.discover-syria.com/news/15169> (17.03.2014)
6. <http://lite.almasryalyoum.com/lists/24246/> (10.10.2014)
7. <http://www.shahedon.com/2015/12/> (25.12.2015)
8. <http://www.aljazeera.net/encyclopedia/citiesandregions/2016/12/15/> (15.12.2016)
9. [http://orient-news.net/ar/news_show/130925/0/\(22.01.2017\)](http://orient-news.net/ar/news_show/130925/0/(22.01.2017))
10. <http://medmak.org/ar/> (02.02.2017)
11. <http://www.souriat.com/2017/06/39912.html> (21.06.2017)

تأثير المطبخ التركي- العثماني في المطبخ الحلبي

The influence of Turkish-Ottoman cuisine in the Aleppo cuisine

Asad LAYEK* أسعد اللايق

الملخص

يُعدّ المطبخ التركي توأصلاً للمطبخ العثماني، الذي كان يُعتبر مزيجاً وخليطاً من كثير من المطابخ العريقة والقديمة، كالمطبخ اليوناني، ومطابخ آسيا الوسطى، ومطابخ القوقاز، والمطبخ اليهودي، والمطابخ الشرق أوسطية، وفي مقدمتها مطابخ الهلال الخصيب، ومطابخ البلقان، والمطبخ الإيراني. و يمكن القول أيضاً إن المطبخ العثماني بدوره أثر أيضاً في هذه المطابخ، وغيّر من هويتها مع مرور الوقت.

وكما هو معروف عن مدينة حلب، فهي إحدى أقدم المدن المأهولة بالسكان في العالم والطبخ هو أبرز مظاهر تراثها الثقافي " اللامادي" الذي أثرى عبر عشرة آلاف سنة من الحضارة، وللمطبخ التركي حضور بارز جداً ومهم في المطبخ الحلبي بدءاً من أنواع وأشكال الطعام وصولاً إلى أسماء هذا الطعام وأدواته، من هنا يبدو البحث في التراث الثقافي للمطبخ موضوعاً شديداً الطرافة والتشويق في أن.

كلمات مفتاحية: مطبخ، تركيا، العثمانيون، حلب، تراث لامادي.

Abstract

Turkish cuisine is a continuation of the Ottoman cuisine, which was a mix of many old kitchens, such as Greek cuisine, Central Asian cuisine, Caucasian kitchens, Jewish cuisine and Middle Eastern cuisine, especially the Fertile Crescent kitchens, Balkan kitchens and Iranian cuisine. It can also be said that Ottoman cuisine in turn also affected these kitchens, and changed their identities over time.

The city of Aleppo is one of the oldest inhabited cities in the world. Cooking is the most important aspect of its "non- Physical" cultural heritage, which has enriched over ten thousand years of civilization. The Turkish cuisine has a very prominent and important presence in the Aleppo cuisine, This is why the research on the cultural heritage of the kitchen is a subject of great wit and excitement.

Key Words: cuisine, aleppo, turkey, ottoman, culture.

---

* Yrd.Doç.Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi. Asad.layek@gop.edu.tr

مقدمة:

توضع فنون الطبخ عادة في مرتبة متأخرة عندما تُدرّس الفنون التي أنتجها الإنسان، إذ يُنظر إليها كسلوك اجتماعي يومي من ضمن أنماط العيش، بيد أننا ندرك أنها جزء من تراكم التحضّر الإنساني والتمدّن التاريخي والإنساني، بل إن الأنثروبولوجيين يتفقون على أن كل ما هو مطبوخ ينتمي إلى "الثقافة" بينما ينتمي كل ما هو نيء إلى "الطبيعة" (كوفمان 2012\ص7).

ومثلما ينفرد الإنسان باللغة الإبداعية التي تميّزه عن جميع الحيوانات، فإنه ينفرد عنها بأنه الكائن الوحيد الذي "يطبخ" ما يأكله منذ اكتشاف النار قبل آلاف السنين.

من هنا يبدو التأمل في تاريخ المطبخ المقارن أمراً يستحق المجازفة بما فيه من تداخل الثقافي الأنثروبولوجي بالسوسولوجي، ذلك أن للطعام وآداب تقديمه وتناوله وشروط إعداده آثاراً أعمق مما نظن في سيكولوجيا النفس البشرية واندماجها بالآخر أو نفورها منه.

لذلك عمدنا إلى البحث عن تاريخ المطبخ التركي وتكوينه ثم المطبخ الحلبي وتاريخه قبل أن ننظر فيما هو مشترك بينهما من أصناف وأنواع وحتى أسماء ومسميات الأطعمة وأدوات المطبخ.

أولاً: جذور المطبخ التركي:

لم يكن تطور المطبخ التركي تاريخياً مصادفة، بل كان مثل غيره من المطابخ العالمية الراقية والممتازة، نتيجة لعدة عوامل رئيسية، يأتي في مقدّمة هذه العوامل التنوع الجغرافي لتركيا، وما يعنيه ذلك من تنوع الخضار والفاكهة وغيرها من المواد الرئيسية والتقنيات التي تلعب دوراً مهماً في تطور المطبخ عادة. وحسب الوثائق التاريخية المتوافرة، فإن الهيكلية الأساسية للمطبخ التركي وموصفاته تشكلت في الفترة البدوية القديمة في الأقاليم الآسيوية الشرقية، ولا تزال سبل تعاطي سكان الأقاليم مع اللحوم والمعجنات والخضار والحبوب والأجبان واضحة للعيان في كثير من الأطباق المعاصرة، أكانت في لحم الكباب المشوي أم في ورق العنب. وقد تم إدخال وسائل تحضير هذه المواد الرئيسية إلى الأناضول (اسم الأناضول أصله يوناني ويعني مكان طلوع الشمس أو الشرق) في غرب البلاد في القرن الحادي عشر للميلاد. وتعتبر شبه جزيرة الأناضول التي تحاط ببحر إيجه وبحر مرمرة والبحر الأسود من المناطق التاريخية القديمة والمهمة، التي مرت عليها حضارات كثيرة؛ إغريقية وحثية وأرمنية ورومانية وبيزنطية وإسلامية عثمانية. ومن الأناضول أيضاً تم إدخال وتقديم مئات الأنواع من الأسماك والأرز والكثير من أنواع الخضار والفاكهة، ومن تمازج هذين العالمين ولد المطبخ التركي الغني واللذيذ كما يبدو.

إضافة إلى هذا التلاحق الجغرافي المهم، فإن التنوع في الخريطة الجغرافية في تركيا مذهل لدرجة أنه يضم مواصفات ثلاث قارات: الآسيوية والأفريقية والأوروبية، ويمكن مع كل رحلة لمدة ثلاث ساعات في السيارة، العثور على منطقة مختلفة تماماً من ناحية درجات الحرارة والارتفاع والرطوبة والأحوال الجوية والخيرات المحلية من خضار وفاكهة. ومن شأن هذا التنوع الانعكاس بقوة على المطبخ التركي المحلي الذي أصبح من أشهر مطابخ العالم.

ففي المناطق الشرقية، عادة ما تتكاثر الجبال بالثلوج ويكون شهر الشتاء طويلاً وفصل الربيع غنيًا بشتى أنواع الزهور تنتشر ظاهرة تربية الماشية، ويكثر إنتاج وتناول الكثير من أنواع الجبن واللبن والزبد والعسل والحبوب. أما في المناطق الوسطى الجافة التي كانت قلب الإمبراطورية السلجوقية، حيث تنتشر سهول القمح على مد النظر، تنتشر أفران الطين كما هو الحال في قونية وينتشر الكباب وتنتشر المعجنات المخبوزة والمقلية التي يطلق عليها اسم البوريك وأطباق الخضراوات والحلوى التي يعود تاريخها إلى القرن الثالث عشر. وتقول الموسوعة الحرة في هذا الإطار إن الطعام أو المطبخ في مرمرة التي تضم كلاً من إسطنبول وأزمير وبورصا وبقية مطابخ المناطق المحاذية لبحر إيجه توارث الكثير من الأطباق من البلاط الملكي لسلطين الإمبراطورية العثمانية (عن ويكيبيديا)، التي لم تكن تستخدم الكثير من البهارات، وكانت تفضل الأرز على البرغل، بينما تركز المناطق المحاذية للبحر الأسود والمحمية بجبال القوقاز على أطباق الأسماك والمازات المختلفة. وتعتمد هذه المناطق على زراعة الشاي والذرة والجوز والبندق.

أما المناطق الجنوبية - الشرقية فهي ذات طابع أقرب إلى البادية، وتضم غازي عنتاب، وادنة وأورفة فتركز على الكباب والمازات والحلويات التي تعتمد على المعجنات كالبقلاوة والقطايف والكنافة وغيرها. وتعتبر هذه المناطق أكثر استخداماً للبهارات من بقية المناطق التركية عموماً. ورغم التشابه في أطباق هذه المناطق، فقد تختلف سبل تحضير الأطباق من مدينة إلى أخرى ومن بلدة إلى بلدة فقطع لحم كباب ادنة أصغر من قطع لحم كباب أورفة الذي لا يُكثر من البهارات. وفي المناطق الغربية، حيث تكثُر الوديان الخصبة، تنتشر الخضار والفاكهة وأشجار الزيتون ويتم الاعتماد كثيراً على زيت الزيتون والأطباق التي تستخدمه. وبشكل عام فإن مطابخ المناطق الإيجية والمتوسطية ومرمرة في الشمال الغربي غنية بأطباق الخضار وتكثر من استخدام البهارات وأطباق السمك، ومطابخ وسط الأناضول غنية بالمعجنات الرقيقة المحشوة بالسبانخ واللحم والجبن المعروفة بالغوزوليم.

تشير بلفيس شرارة في كتاب «الطباخ - دوره في حضارة الإنسان»، إلى أن المطبخ العثماني (شرارة 2012\ص312) تميز باستخدامه كثيراً للخضار، ولهذا برع الطباخون بإنتاج كثير من أطباق الخضار المطبوخة بالزيت. وإن الزيت الجيد كان يأتي من اليونان في عهد بايزيد الثاني الذي كان يستخدم زيتاً عديم الرائحة. من مدينة قادية، كما كان استهلاك الزبدة المقلبة عبر البحر الأسود من مولدوفا يستهلك كثرة أيضاً. ومن المواد التي كانت تستخدم بكثرة أيضاً، حسب شرارة، هي البسطرمة والنقائق ولحوم الطيور والدجاج والبط والإوز والحمام. وكانت الفاكهة الفاخرة تأتي إلى قصور السلاطين وما تبقى منها يباع في أسواق خاصة. وتضيف شرارة أن الطباخ التركي عرف بصناعة الحلوى المعروفة بأنحاء العالم باسم «اللحم»، أو الراحة التي تحضر من العنب أو التوت مع الطحين والعسل وماء الورد.

ثانياً: جذور المطبخ الحلبي:

ينسب لأبي العلاء المعري القول في رسالة الغفران: " إن الله اختار لمطبخ الجنة طباطخين من حلب" .

وكما هو معروف عن مدينة حلب، انها إحدى أقدم المدن المأهولة بالسكان في العالم، فهي مسكونة منذ بداية الألفية السادسة قبل الميلاد. وتُعدُّ حلب من أكبر المدن ببلاد الشام، فقد كانت في البدء عاصمة لمملكة يمحاض لسلالة العموريين، وتعتبر مملكة العموريين التي أسست على الأراضي السورية وأراضي ما بين النهرين هي أول دولة في تاريخ الإنسانية. وتعاقبت عليها بعد ذلك عدة حضارات ، مثل الحثية والآرامية والآشورية والفارسية والإغريقية والرومانية والبيزنطية والإسلامية.

إن سوريا مهد الفنون، العلوم والديانات. منذ المنشأ، يمكننا أن نجد أقدم الرسوم الجدارية والمنحوتات الدينية أو الزخرفية، الإرث الثقافي والعلمي في مجال الرياضيات، الفلسفة وكذلك علم الأساطير. كل ذلك أسهم في بقية الحضارات.

وبرزت حلب في العصريين الأموي والعباسي وأصبحت عاصمة للدولة الحمدانية، وفي العصر العثماني تنامت أهمية حلب حتى صارت ثالث أهم مدينة في الإمبراطورية العثمانية بعد الاستانة والقاهرة، مروراً بالحضارات التي قامت عليها منذ آلاف السنين وموقعها الجغرافي بين آسيا وأوروبا وأفريقيا فنهضت حلب بمهمة كبيرة في التجارة واستقطاب التجار من كل أنحاء العالم فكانت المركز التجاري لتلاقي القوافل من أوروبا والهند والصين وسائر بلاد المشرق والمغرب محطة وسوقاً رائجة، ومستراحاً لكل قادم ولا سيما العابرون في طريق الحرير لأن حلب كانت عقدة وصل طريقي الحرير الأول من اليمن وأفريقيا والثاني من الصين والهند مروراً ببلاد ما بين النهرين. وقد أفادها ذلك في اكتساب موارد جديدة دخلت على مطبخها من حيث التقنيات والنكهات والبهارات وغيرها من الموارد، مما أعطى أهالي حلب خبرات كبيرة في الطبخ برفاهية، مع إضافة الحس الحلبي كي يرضي كافة الأذواق من أهالي حلب والمسافرين من شتى بقاع العالم القديم.

وكتيراً ما نلمس في المطبخ الحلبي والمائدة الحلبية التميز والتنوع بعدة جوانب متزاوجة من عدة حضارات مثل التركية والفارسية والأوربية والصينية والهندية والأرمنية. كل هذا التمازج شكل أساسياتٍ ومعايير للوصفات التي توارثتها الأجيال من بيت إلى بيت مع قليل من الفوارق والاجتهادات الخاصة لدى كل عائلة حلبيه.

ولعلَّ المطبخ الحلبي من أهم أسس فن الطهو في الشرق الأوسط بقاعدته الغنية بالتقنيات المطبخية وهذه التقنيات متعددة وكثيرة وتنقسم إلى قسمين:

القسم الأول:

هو تقنيات الطهو والحفظ التي تستخدم في إعداد الطعام في المطبخ الحلبي، وأغلبها موروثه منذ عدة قرون مضت وما زالت تستخدم حتى عصرنا الحالي، والتي تدخل فيها عدد من التفاعلات الكيميائية والتحويلات الفيزيائية التي يحدث من خلالها تغيرات باللون والشكل. مثل التخمير والتجفيف والتخليل والتقطير والخبز وتقنيات صنع الجبن وحفظ الزيتون.

القسم الثاني:

هو التقنيات اليدوية المستخدمة في تحضير الطعام التي تحتاج حرفة ومهارة مثل، تقنيات الجزارة وصناعة الحلويات الشرقية. وتعد حلب مدرسة للحمامين لأن فن الجزارة فيها له تقنيات خاصة من طريقة الذبح والسلخ وتسحب العظم والتقطيع والفرم والخلط والتتبيل حتى آخر مرحلة وهي المشاوي، ومن المعروف عن حلب شهرتها بتنوع أشكال الكباب والمشويات. كما ينظر إلى فن صناعة الحلويات الشرقية في حلب على أنها من أهم المهن والفنون المتوارثة من جيل إلى جيل مثل صناعة الزلابية فهي متوارثة منذ عصر المأمون من قبل عائلتين فقط، وباقي أصناف الحلويات تكون غالباً محتكرة من قبل عدة عائلات مختصة في صناعة الحلويات الآتية فحسب: غزل البنات، الناطف والحلاوة الطحينية، الحلويات العربية مثل البقلاوة وكراييج حلب وتوابعها من الحلويات وأخرها هي حلويات الضيافة التي يدخل فيها شراب اللوز، الراحة، المرزبان، الشوكولا، المرببات، الجق ملين والبسطين وغيرها. ومنذ زمن بعيد وقبل أن يصبح المطبخ الجزيبي معروفاً (المطبخ الجزيبي: Moleculaire Cuisine : " هو علم الغذاء الذي يسعى إلى التحقيق في التحولات الفيزيائية والكيميائية بين المكونات التي تحدث عند طهي الطعام".)، كنا نستخدم الكيمياء في إعداد الطعام وأخص بالذكر طريقة تحضير مرببات الضيافة إذ كان يتم نقع بعض من أنواع الفواكه أو الخضروات بمحلول الكلس للحصول على الشكل البلوري والقوام المقرمش مثل مربى القرع ومربى النارج ومربى الكباد ومربى الباذنجان ومربى الجوز الأخضر والزيتون المُكلس.

تختلف المأكولات في مدينة حلب بحسب الموسم في السنة والمكونات المتوفرة في كل فصل من السنة، فمأكولات فصل الصيف والربيع تختلف عن فصل الشتاء والخريف. وتعتمد مأكولات الشتاء والخريف على بعض الخضار المتوفرة في هذين الفصلين وعلى أنواع من الخضار المجففة واللحوم أو الأطعمة المحفوظة بالدهن وذلك لعدم توافر كافة المكونات. والأكلات الشتوية تكون دسمة لثلاثة أسباب:

1. السبب الأول هو البرد.

2. السبب الثاني لغرض الحفظ، فلم تكن ثمة ثلاجات في السابق، ولذا كانوا يحفظون الطعام في أماكن عالية وباردة، وطبقة الدهن تساعد على تشكيل طبقة عازلة على وجه الطعام لحفظها من الحشرات والهواء والأكسدة.

3. السبب الثالث لأن الدسم بالطعام يعتبر أفضل وسيلة لتوصيل النكهات ولأن الدسم يساعد على نشر جزيئات النكهة ذات الطبيعة الزيتية.

وتكون مأكولات الربيع والصيف خفيفة وغير دسمة وتعتمد على الخضروات وزيت الزيتون. وتستخدم الخضروات في الطعام بحسب موسمها كما تجهز مونة فصل الشتاء في الربيع والصيف ولا سيما الجبن والخضار المجففة مثل الباذنجان والقرع واليامية والفليفلة الحمراء الحليبية وديس الفليفلة وديس البندورة وكذلك مواسم المرببات.

ومن أسرار المطبخ الحلبي أنه يعتمد على إبراز النكهة الأساسية للمكونات المستعملة في الطبخ وعلى التناغم في تطابق المكونات والنكهات، وليس التوابل والبهارات أو الطعم الحار كما هو يُشاع عنه، فهذا تعريف فيه الكثير من الغلط، ذلك أن المطبخ الحلبي غني بخلاطات البهارات والتوابل وليس بكثرتها في الطعام وتضاف التوابل للطعام لتزكية الطعم وتعزيز النكهة. وأهم التقنيات المستخدمة في تحضير البهارات هي طريقة جرش البهارات على درجة خشنة لإبراز النكهة أكثر وللاحتفاظ بزيتية المادة ومنعها من التطاير بسرعة، وعند المضغ تعطي نكهة مميزة وطازجة مع العبير والشذا مثل الكمون، الكزبرة الحب والفليفلة الحمراء الحليبية.

ويشتهر المطبخ الحلبي باستخدام الأعشاب والنباتات العطرية الجافة في الطبخ أكثر من استخدام الأعشاب الطازجة كالكزبرة والفليفلة والزعرور والملوخية، والتي تستخدم بكميات معتدلة لكي لا تغلب على الطعم، ومن أمثلة ذلك دق الثوم مع النعناع اليابس وإضافته في المراحل الأخيرة في الطبخ لإبراز النكهة أكثر ومنعها من التطاير، وتحميص الملوخية بالمادة الدهنية، وتساعد هذه العملية على قتل المادة المخاطية في الملوخية وإكسابها نكهة مميزة.

أما فن التناغم في المطبخ الحلبي أو Harmony فيكون بتزاوج الطعمات بين المالح والحامض والحلو، مثل الكباب بالكرز و السفرجلية والتفاحية واللحمة بالفرن التي يستخدم فيها التفاح القصيري (الحامض).

التأثر والتأثير بين المطبخ العثماني والمطبخ الحلبي:

ليس من قبيل المصادفة ذلك المشترك اللغوي بين المطبخ الحلبي والمطبخ التركي، ذلك أن اللغة هي جسر للفكر بل هي الفكر في ذاته متجلبا بصورة مادية، فالحضور التركي في حلب بادخ بكل أشكاله من أسماء العائلات (مثل قونيه لي، وإزميرلي، وأورفلي، ومارديني، وأفبوني وغيرها) إلى فنون إدارة وتدبير المنزل وتزيينه (الكنوشا والارتو وغيرها) وصولا إلى المطبخ بشقيه: أدواته و أكلاته.

فعلى الرغم من تأثر بلاد الشام ومصر بأسرها بالكلمات التركيبية وخصوصا في اللهجات العامية؛ إلا أن المطبخ في حلب كان الأغنى بها والأمثلة كثيرة وهذه نماذج منها:

اسم الأداة في حلب	بالتركية
طواة	Tava
طنجرة	Tencere
كججة	Kepçe
خاشوقة	Kaşık
جطل	Çatal
طاسة	Tas
لكن	Leğen
جنق	Çanak
تبسية	Tepsi
شيش	Şiş

ويبدو التأثير والتأثير أكثر جلاء في فن الطبخ ابتداء من النظريات الرئيسية في الطبخ وصولا إلى أسماء الأطعمة والأشربة، إذ يكاد المتذوق للطعام التركي أو الحلبي أن يظنهما مطبخا واحدا، ويعود ذلك إلى ما يسمى في علم الطبخ بالطعم الخامس أو الأومامي umami وهي كلمة يابانية تعني الطعم الخامس عند تذوق الأطعمة وذلك بالإحساس بالطعم الطيب واللذيذ، ولتوضيح الطعم الخامس لا بد من التعريف بأنه حتى عام 1908 كانت معظم مدارس الطبخ تعرف أربعة أذواق رئيسية هي الحلاوة والمرارة والملوحة والحامضة، بيد أن البروفسور الياباني كيكونايه إكيدا اكتشف وجود طعم خامس أسماه الأومامي وهو طعم ناتج عن الغلوتامات الموجودة في بعض مكونات الطعام وهو الذي يمنح كل مطبخ في العالم ذوقه الخاص الذي يميزه عن باقي المطابخ. وفي المطبخين التركي والحليبي يكمن الأومامي في ديس الطماطم المجفف بالشمس والذي يدخل في معظم الأطباق كما يكون في الدسم، وكلا المكونين يحمل الكثير من الغلوتامات والتي تقوم بدور حامل النكهة والمحافظة عليها. وبما أن لكل مطبخ أومامي خاصة به؛ لتغدو هذه الأومامي هوية لهذا الطعام حتى لو كنت تتذوقه للمرة الأولى ستدرك إدراكا بعيدا أنك أمام مطبخ صيني أو هندي أو مكسيكي، بيد أنه لن يكون من السهل عليك أن تميز تماما بين المطبخ الحلبي والتركي إلا إذا كنت ابن هذه الحضارة.

ومن الطبيعي في هذه الحالة أن تكون ثمة الكثير من الأطباق المشتركة التي تقدم في المطبخين والتي تنقسم أسماؤها على ثلاثة أقسام:

1. أسماء انتقلت من العربية إلى التركية: وهي فيما يبدو ذات أصل عربي أو حلبي ثم انتقلت إلى تركيا وأمثلتها كثيرة منها: **لحم بعجين** وفي حلب يصنعونه بطريقتين بالخضار ويسمى العنتابي وهو يشبه كثيرا ما يقدم في تركيا، والأسود ويكون بديس الرمان مع اللحم. ومنها: **مُسَقَّعة** بيد أنها تطبخ في تركيا بالبادنجان فحسب بينما تطهى في حلب بمعظم أنواع الخضار المعروفة فثمة مسقعة البادنجان، ومسقعة الطماطم، ومسقعة القرع وغيرها ومنها **بابا غنوج**. ومن حلويات حلب التي انتقلت إلى تركيا **الكنافة** وهي خيوط من العجين تكنف أي تحيط بحشوة من القشطة أو الفستق أو الجوز وتشكل في حلب بأشكال كثيرة جدا كالمبرومة وعش الطير، ومنها **المهلبية** و**القطايف** و**راحة الحلقوم** وغيرها.
2. أسماء انتقلت من التركية إلى العربية: وهي في الغالب دخلت إلى المطبخ الحلبي قادمة من تركيا فاحتفظت بأسمائها الأصلية ومنها: **قاورما**، **كارن ياريك**، **بسطرمة**، **سجق**، **كباب**، **شاورما** (وهي المعروفة اليوم بالدونر döner بيد أن أصلها çeverme) **بقلاوة**، **دوندورما**، **بقسماط** وغيرها.
3. القسم الثالث يتضمن أطعمة موجودة في المطبخين لكن بأسماء مختلفة بعضها مطابق في الترجمة وبعضها مختلف كل الاختلاف من مثل: **المحشي** والذي يعرف بالدولما، و**الكبة** التي يذكر خير الدين الاسدي 36 نوعا لها في حلب (الأسدي 1982 \ مادة كبة) ويُعرف منها في تركيا الكبة النيئة çiz köfte والمحشوة، و**اللخنة** المعروفة في تركيا بsarma ومن الحلويات الرز بالحليب SÜTLAÇ والبسطيق وحق ملين وغيرها كثير.

خاتمة:

ليست المتعة هي الفائدة الوحيدة من البحث في ثقافات الشعوب وخصوصا الجانب اللامادي من هذه الثقافة متمثلا هنا بالطعام والمطبخ، بل لعل هذه المائدة المشتركة (وهي تسمى سفرة في حلب) أن تكون أحد عوامل الوحدة، فقلما يشعر حلبي بالغرابة على مائدة تركية أو تركي على مائدة حلبيه، وهذا ما سهّل اجتماعيا وثقافيا عملية الاندماج في هذه المنطقة، وهو عين ما يردده بعض المغتربين في أوروبا متذكّرين أيامهم في تركيا بأنهم لم يكونوا هاهنا يشعرون بالغرابة.

المراجع:

- الأسدي، خير الدين، موسوعة حلب المقارنة، ط2 جامعة حلب، 1982
شرارة، بلقيس، الطباخ دوره في حضارة الإنسان، دار المدى، بغداد، 2012
كوفمان، كاثي، الطبخ في الحضارات القديمة، دار كلمة، أبو ظبي، 2012

المنظمات الدولية غير الحكومية
مفهومها- تاريخها- أغراضها

The Understanding, Aims and History of International NGOs

* محمد اجغيف Muhammad AJGHIF

الملخص

تحظى المنظمات غير الحكومية باهتمام متزايد من قبل الحكومات، ووسائل الإعلام في البلدان المتقدمة خاصة في الولايات المتحدة الأمريكية، حيث تصدر الاهتمامات العامة والسياسية والاقتصادية، وهي تشكل الإطار المؤسسي والوعاء التنظيمي للقطاع الثالث أو العمل الخيري والتطوعي في الاقتصاديات المعاصرة، وأصبحت جزءاً من النظام العالمي الجديد.

لقد شهد القطاع الخيري في البلدان الغربية نمواً متسارعاً في القرنين الماضيين، حيث أصبح يحتل حيزاً مهماً من الثروة الوطنية في المجتمعات الغربية بما يملكه من أصول، وبما يوفره من خدمات اجتماعية كثيرة، فقد دعي هذا القطاع في السنوات الأخيرة لدعم وتطوير سياسات الرفاهية الاجتماعية في الولايات المتحدة الأمريكية وبريطانيا، وللتغلب على عمليات إقصاء الفقراء في فرنسا، ولدعم التعددية في السويد وتقوية المجتمع المدني، والإسهام في التنمية في الدول النامية ودول شرق أوروبا.

من المتوقع أن يزداد دور القطاع الثالث في الاقتصاديات المتقدمة، وأن يحتل مكانة مرموقة في النظام العالمي الجديد، حيث تشكل المنظمات غير الحكومية، والتي تعمل على نطاق دولي جزءاً من هذا النظام الذي يجري تسويقه وتعميمه في بلدان العالم النامي، ذلك أن العمل الأهلي والتطوعي في البلدان النامية تسيطر عليه فكرة وممارسة وتمويل شبكة واسعة من المنظمات غير الحكومية دولية النشاط.

مع هبوب رياح الربيع العربي وانطلاق ثوراته انتشرت هذه المنظمات بكثرة ولا سيما في البلدان المجاورة لسوريا وفي سوريا نفسها، وأصبحت أعمالها تستهدف اللاجئين السوريين على وجه الخصوص لذلك يتناول هذا البحث هذه المنظمات محاولاً تعريفها وإيضاح ماهيتها وخصائصها وتاريخ نشوئها ومراحل تطورها ومعرفة أغراضها المعلنة وتقصي الأغراض غير المعلنة ولا سيما السياسية منها.

الكلمات المفتاحية: المنظمات الدولية، غير الحكومية، المجتمع المدني.

Abstract

Non-governmental organizations are receiving increasing attention from governments and the media in developed countries, especially in the United States of America, where they are at the forefront of public, political and economic concerns. They form the institutional framework and regulatory framework for the third sector or philanthropic and voluntary work in contemporary economies and have become a significant part of the new world order.

The philanthropic sector in Western countries has witnessed rapid growth in the last two centuries. It has become an important part of the national wealth of Western societies with its assets and social services. In recent years, the sector has been called upon to support and develop social welfare policies in the states The United States and Britain, to overcome the exclusion of the poor in France, to support pluralism in Sweden, to strengthen civil society, and to contribute to development in developing countries and Eastern European countries.

The role of the third sector in the developed economies is expected to increase and to occupy a prominent position in the new world order. Non-governmental organizations operating internationally are part of this system, which is being marketed and disseminated in the developing world. Developing countries are controlled by the thought, practice and funding of a wide network of international non-governmental activity.

With the outbreak of the Arab Spring and the start of revolutions, these organizations spread extensively, especially in the countries neighboring Syria and in Syria itself, and their work is specifically targeting the Syrian refugees. Therefore, this research deals with these organizations, try to define them and clarify their characteristics and account for their objectives and stages of development, especially political ones.

Keywords: International Organizations, NGOs, Civil Society.

* Öğretim Görevlisi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, mohammadajghif@kilis.edu.tr

مقدمة:

المنظمات غير الحكومية هي منظمات ظهرت منذ أواسط القرن السابع عشر لتنظيم العمل الأهلي في قضايا معينة، أما الدولية منها فيرجع المختصون تاريخ ظهورها إلى عام 1839، حيث تم إنشاء المنظمة الدولية لمكافحة العبودية.

بدأ اسم هذه المنظمات يتردد بكثرة بعد نهاية الحرب العالمية الثانية ولا سيما بعد اعتراف الأمم المتحدة بها، حيث تم اعتماد تسمية المنظمات غير الحكومية بشكل رسمي وعالمي من قبل ميثاق الأمم المتحدة سنة 1945 وذلك في المادة 71 من الفصل العاشر منه كما ورد في فقرة تعريف المنظمات الدولية غير الحكومية والهدف من ذلك هو التفريق بين المنظمات الخاصة، والوكالات مابين الحكومية المتخصصة في حقوق المشاركة.

مرت المنظمات غير الحكومية في تاريخها، بمراحل مختلفة، وعبر أجيال متباينة. عبرت كل منها عن مميزات خاصة، وآليات ترتبط بهدف، وطبيعة النشاط، الذي تقوم به، ويمكن أن نلخص مراحل نشأة المنظمات غير الحكومية في ثلاث مراحل:

الجيل الأول: ظهر هذا الجيل في بدايات 1800 حيث كانت المنظمات ذات طابع ديني خيري وارتبطت بالتنشيط.

الجيل الثاني: ظهر في منتصف القرن 20 م خاصة بعد مرحلة الحرب العالمية الثانية حيث كانت تركز نشاطاتها على أعمال الرعاية وتقديم الخدمات.

الجيل الثالث: التي تنشط في الوقت الحالي ويرتكز نشاطها خاصة حول حقوق الإنسان.

تزايد حجم مشاركة المنظمات الدولية غير الحكومية على نحو ملحوظ فترة الثمانينيات والتسعينيات من القرن الماضي حيث ساهمت في زيادة وعي الرأي العالمي تجاه قضايا مثل المرأة، وحقوق الإنسان، والبيئة، وكانت أوسع مشاركة لهذه المنظمات في مؤتمر فيينا لحقوق الإنسان عام 1993، وشهدت نهاية القرن العشرين زيادة مثيرة في نشاط المنظمات غير الحكومية ولا سيما الدولية منها، وكان هناك ما يزيد عن 50000 ألف منظمة غير حكومية تؤثر نشاطاتها على أكثر من 250 مليون شخص.

وفي الوقت الراهن، تعترف الأمم المتحدة بنحو 40 ألف منظمة غير حكومية عالمية الطابع والأنشطة، مع العلم أن هناك ملايين أخرى من هذه المنظمات ولكنها محلية تعمل داخل دول العالم كافة. ولعل التطور الأبرز في مسيرة هذا الكم الهائل من المنظمات الدولية هو تزايد اعداد المنظمات الممولة من جانب الدول الكبرى، وتحولها إلى أدوات فاعلة لتنفيذ السياسة الخارجية لهذه الدول، ومن ثم توظيفها لخدمة أهداف سياسية، بعد أن كان ظهورها التاريخي مرتبطا بتحقيق أهداف أخرى بعضها ديني والآخر إنساني.

أولاً: مفهوم المنظمات الدولية غير الحكومية

حظيت المنظمات غير الحكومية باهتمام الأوساط السياسية والأكاديمية، وعلى الرغم من انتشارها الكبير والواسع، إلا إن ذلك لايعني سهولة دراستها، ولا سيما على صعيد التعريف، فلقد تعددت تعريفاتها بتعدد التوجهات الفكرية والإيدولوجية التي يحملها الباحثون والفاعلون في مجال العلاقات الدولية (فاطمة الزهراء صاهد، 2014، ص، 18).

1- تعريف المنظمات غير الحكومية "INGO"

تناولت العديد من التعريفات المنظمات غير الحكومية الدولية، وكل تعريف منها يعكس مرحلة تاريخية معينة، أو يعبر عن آليات وميزات ترتبط بهدف ونشاط هذه المنظمات.

ضمن هذا السياق تم استخدام تسميات عديدة لوصف المنظمات غير الحكومية مثل:

أ- المنظمات التطوعية الخاصة (Private Voluntary Organisation).

ب- المنظمات ذات الاهتمامات الخاصة (Interest Group).

ت- القطاع التطوعي المستقل (Independant Voluntary Sector).

ث- منظمات القطاع الثالث (Third Sector Organizations).

ج- المنظمات غير الربحية أو منظمات المواطنين (Organizations Citizens) (فاطمة الزهراء صاهد، 2014، ص، 18).

قبل ظهور مصطلح " منظمات غير حكومية" في ميثاق الأمم المتحدة سنة 1945 في المادة 71 كان المتعارف عليه دولياً تسمية هذه التنظيمات "بجمعيات دولية" (ميثاق الأمم المتحدة والنظام الأساسي لمحكمة العدل الدولية، ص، 26).

يمكن تقديم تعريف لهذه المنظمات هو إنها " منظمات تطوعية إرادية معلنة لها شكل مؤسس دائم تنشأ باتفاق غير حكومي فيما بين الأفراد أو جماعات الأفراد الخاصة، وهؤلاء الأعضاء ينتمون إلى جنسيات مختلفة، وهي مستقلة عن الحكومات ولا تعمل بالسياسة، وتقوم بقصد تحقيق أهداف إنسانية لها سمة عالمية دون استهداف تحقيق الربح، وتمارس نشاطها عبر حدود الدول، أي في أكثر من دولة، أو على الأقل في ثلاث دول" (إبراهيم حسين معمر، ص، 18).

2- الوضع القانوني للمنظمات الدولية غير الحكومية

إذا كانت المنظمات الدولية الحكومية مثل الأمم المتحدة تتمتع بالشخصية القانونية الدولية وفقاً للقوانين التي تنظم عملها، فإن المنظمات الدولية غير الحكومية ليس لها قوانين محددة تنظم عملها دولياً، حيث لا توجد اتفاقية دولية تحدد مجال عملها سوى اتفاقية ستراسبورج لعام 1986 حول الشخصية القانونية للمنظمات غير الحكومية في إطار الاتحاد الأوروبي، ومن ناحية أخرى فقد نصّ ميثاق منظمة الأمم المتحدة في المادة (71) منه على أنه "يمكن للمجلس الاقتصادي والاجتماعي أن يتخذ كل الإجراءات اللازمة من أجل استشارة المنظمات غير الحكومية والتي تهتم بالشؤون التي تدخل في اختصاصه"، ولا يعني ذلك أن تلك المنظمات الدولية غير الحكومية

هي جزء من المنظمات التابعة للأمم المتحدة، بل تقوم المنظمات الدولية فقط باستشارتها، وقد تشارك ضمن مؤتمرات الأمم المتحدة ضمن القضايا التي تدخل في اهتمامها. ووفقاً لهذا التعريف فإن تلك المنظمات ليس لها شخصية قانونية دولية، ومن ثم يجب أن تخضع للقانون المحلي للدول التي تعمل فيها، بما يعني احترام سيادة الدول وقوانينها وعدم انتهاك تلك القوانين (خالد بن إبراهيم الفضالة، 2015، ص، 13).

ثانياً: عوامل انتشار عمل المنظمات الدولية غير الحكومية على المستوى العالمي

هناك ثلاثة عوامل ساعدت على انتشار تلك المنظمات بشكل سريع وهي:

العامل الأول: ثورة الاتصالات الحديثة

تعتبر ثورة الاتصالات الحديثة العامل الأول الذي جعل العالم يبدو كقرية صغيرة، فقد دلت هذه الثورة سبل انتشار هذه المنظمات حول العالم وظهور أنصارها ومؤيديها في كافة أرجائه، دون الحاجة إلى تواجد تلك المنظمات فعلياً في ذات الرقعة الجغرافية، بل فقط عبر اقتناع أفراد تلك البقعة من الأرض بالأفكار التي تسوق لها تلك المنظمة، وليس دليلاً على ذلك سوى تواجد هذه المنظمات في أكثر من مئة دولة على الأقل.

العامل الثاني: تراجع دور المنظمات الحكومية الدولية

وأسباب ذلك التراجع كثيرة، فمنها ما يتعلق بإمكانيات تلك المنظمات وتأثير تحوّل هيكل النظام الدولي على أدائها، وهو السبب الذي أتاح المجال للمنظمات الدولية غير الحكومية للعمل وإبراز دورها، خاصة في الدول التي تشهد نزاعات داخلية، وما يترتب عليها من مأساة لأهاليها وتشريدهم، ناهيك عن تفاقم المشكلات الاقتصادية من جراء تلك النزاعات.

العامل الثالث: إنها أداة جديدة من الدول الكبرى للتدخل في شؤون الدول الأخرى

لم يكن باستطاعة الدول الكبرى- بعد استقلال دول العالم ونضوج مؤسساتها- التدخل في شؤون الدول الأخرى وحماية مصالحها بأي من الوسائل المعهودة والتقليدية كالحروب والغزوات، خاصة بعد إنشاء منظمة الأمم المتحدة والقانون الدولي، فلم يكن من تلك الدول إلا البحث عن آلية جديدة لحماية مصالحها دون المساس ببطانة القوانين والأعراف الدولية التي تخصّ ضمان سيادة الدول واستقلالها، وكانت المنظمات الدولية غير الحكومية هي المنفذ لتنفيذ أهدافها (خالد بن إبراهيم الفضالة، 2015، ص، 14).

ثالثاً: نشأة المنظمات الدولية غير الحكومية وتاريخها

رغم أن الجمعيات التطوعية قد وجدت عبر التاريخ إلا أن المنظمات غير الحكومية كما نعرفها اليوم، وخاصة على المستوى الدولي قد تطورت بعد الثورة الصناعية أي خلال القرنين السابقين. وإذا ما وضعنا جانبا الشبكات الدينية والأكاديمية التي يعود تاريخها إلى العصور الوسطى-، والتي كانت كونية أكثر منها دولية. فإن تأسيس أول منظمة غير حكومية دولية كان سنة 1839 وهي "منظمة مناهضة العبودية الدولية" (Anti-Slavery International)، أما أهم هذه المنظمات فهي اللجنة الدولية للصليب الأحمر التي تأسست سنة 1863. قد تنامي عدد هذه المنظمات منذ بداية الحرب العالمية الثانية بشكل سريع بمعدل 90 منظمة دولية غير حكومية كل عام، في حين كانت تنمو بمعدل 10 منظمات سنوياً في بداية القرن التاسع عشر، وقد حافظ 30% فقط من الجيل الأول من المنظمات الناشئة على بقائه. إلا أن المنظمات التي تم إنشاؤها بعد الحربين العالميتين كانت فرصها في البقاء أعلى. ولم تمنع سنوات الحرب العالمية الأولى من قيام العديد من هذه المنظمات حيث فُدر عدد المنظمات التي أنشئت بين سنتي (1915-1919) 50 منظمة دولية غير حكومية. كذلك كانت الأوضاع الدبلوماسية الدولية الصعبة في فترة العشرينيات والثلاثينيات من القرن العشرين سبباً في تشجيع الجهود غير الحكومية للإبقاء على الاتصال بين الدول. وقد ارتفع العدد الإجمالي لهذه المنظمات من 400 سنة 1920 إلى 700 سنة 1939. لقد تم اعتماد تسمية المنظمات غير الحكومية بشكل رسمي وعالمي من قبل ميثاق الأمم المتحدة سنة 1945 وذلك في المادة 71 من الفصل العاشر منه كما ورد في فقرة تعريف المنظمات الدولية غير الحكومية والهدف من ذلك هو التفريق بين المنظمات الخاصة، والوكالات ما بين الحكومية المتخصصة في حقوق المشاركة. رغم أن التسمية قد استخدمت من قبل بعض النشطاء العماليين في بداية العشرينيات من القرن العشرين المرتبطين بمكتب العمل (International Labour Office) والجمعية الدولية لتشريع العمل الدولي (International Association of Labor Legislation) سابقاً.

عندما قامت 132 منظمة غير حكومية بالتعاون فيما بينها سنة 1910 قامت بذلك تحت تسمية اتحاد الجمعيات الدولية " Union of International Associations".

مرت المنظمات غير الحكومية في تاريخها، بمراحل مختلفة، وعبر أجيال متباينة. عبرت كل منها عن مميزات خاصة، وآليات ترتبط بهدف، وطبيعة النشاط، الذي تقوم به (أسماء مرايسي، 2012)، ويمكن أن نلخص مراحل نشأة المنظمات غير الحكومية في ثلاث مراحل: الجيل الأول: ظهر هذا الجيل في بدايات 1800 حيث كانت المنظمات ذات طابع ديني خيري وارتبطت بالتبشير. الجيل الثاني: ظهر في منتصف القرن 20 م خاصة بعد مرحلة الحرب العالمية الثانية حيث كانت ترتكز نشاطاتها على أعمال الرعاية وتقديم الخدمات.

الجيل الثالث: التي تنشط في الوقت الحالي ويرتكز نشاطها خاصة حول حقوق الإنسان (جدو فواد، 2010، ص، 62). تزايد حجم مشاركة المنظمات الدولية غير الحكومية على نحو ملحوظ فترة الثمانينيات والتسعينيات من القرن الماضي حيث ساهمت في زيادة وعي الرأي العالمي تجاه قضايا مثل المرأة، وحقوق الإنسان، والبيئة، وكانت أوسع مشاركة لهذه المنظمات في مؤتمر فيينا لحقوق الإنسان عام 1993، وشهدت نهاية القرن العشرين زيادة مثيرة في نشاط المنظمات غير الحكومية ولا سيما الدولية منها، وكان هناك ما يزيد عن 50000 ألف منظمة غير حكومية تؤثر نشاطاتها على أكثر من 250 مليون شخص، وليصل عدد المنظمات الدولية غير الحكومية إلى 5800 منظمة (فاطمة الزهراء صاهد، 2014، ص، 18).

رابعاً: أهداف المنظمات الدولية غير الحكومية وأغراضها

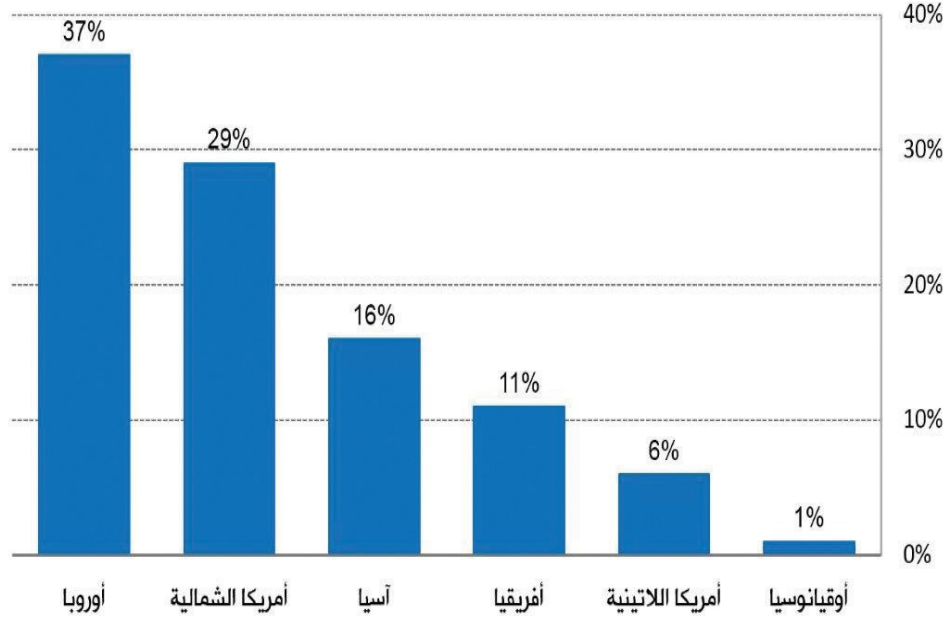
يجب علينا بداية التفرقة بين مسارين تنتهجهما المؤسسات والمنظمات الدولية غير الحكومية في عملها. والمسار الأول هو العمل بمهنية طبقاً للأهداف الموضوعية للمؤسسة أو المنظمة. وفي هذا المسار فإن ما يحدّد عمل المؤسسات والمنظمات هو مجموعة من القواعد المتعارف عليها عالمياً، مثل: إنها لا تستهدف جني الأرباح، وإنها لا تهدف إلى خدمة مصالح فئة بعينها بل المصلحة العامة، وإنها تسعى لمساعدة الدول النامية في تنفيذ مشروعاتها.

أما المسار الثاني الذي قد تنتهجه المؤسسات والمنظمات الدولية غير الحكومية في عملها فهو تسييس أعمالها وأنشطتها. ويكون عملها في هذا المسار غير مستقل، سواءً سياسياً أو مالياً، كما أنها تتحول إلى أداة بيد الدول العظمى لتنفيذ أجندات محدّدة لدولة أو جماعة ما، كما أنه يكون من بين أهدافها زيادة مواردها المالية، بالإضافة إلى أنّ أعضائها يعيشون في رخاء وسط بيئة تنسم بالفقر (خالد محمد الرويجي، 2015، 30).

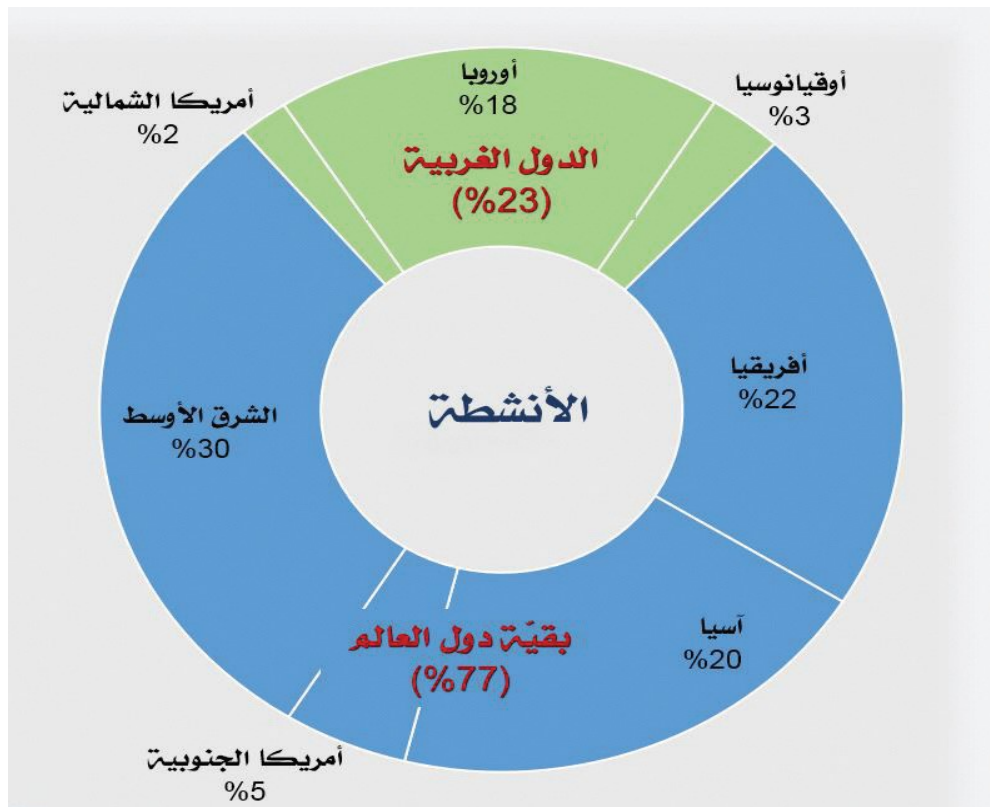
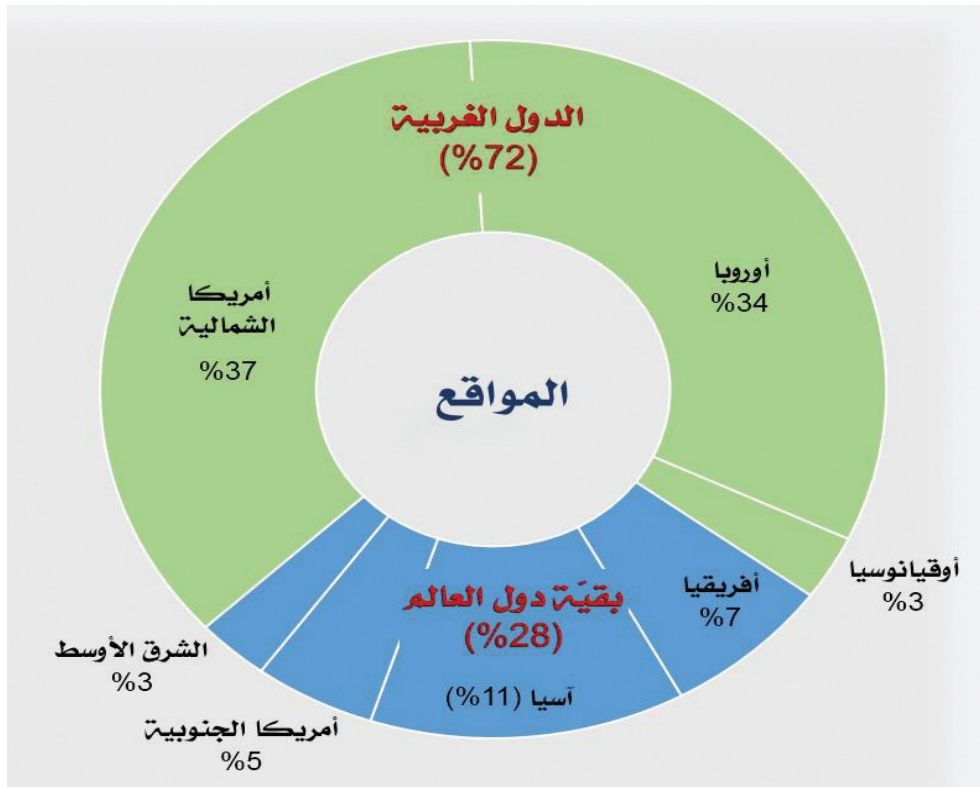
لن نتكلم هنا على المسار الأول فهو مسار تعلن فيه المنظمات أهدافها، بل وترفع تلك الأهداف شعارات لها. وإنما سنتحدث عن المسار الثاني والذي ترتبط به المنظمات بمصالح بعض الدول العظمى، ولمعرفة هذا الارتباط لابد من النظر إلى أماكن توزع مقرات هذه المنظمات وتوزع نشاطاتها.

حيث تتوزع هذه المنظمات حول العالم على النحو الآتي : أوروبا 37%، أمريكا الشمالية 29%، آسيا 16%، أفريقيا 11%، أمريكا اللاتينية 6%، أوقيانوسيا 1%، بنسبة تصل إلى 67%.

الشكل رقم : (1) التوزيع النسبي للمؤسسات الفكرية غير الحكومية حول العالم.

الشكل رقم: (2) مقارنة بين مواقع المؤسسات والمنظمات الدولية غير الحكومية وأنشطتها

وإذا ما تم مقارنة مواقع المؤسسات والمنظمات الدولية غير الحكومية مع أنشطتها وبرامجها وفعاليتها، نجد الفارق الكبير في المقارنة بين النسبتين. إذ تقع 72% من المؤسسات والمنظمات الدولية غير الحكومية في الدول الغربية، بينما توجه 77% من أنشطتها لبقية دول العالم، كما هو مبين في الشكل رقم (2) (خالد محمد الرويجي، 2015، 30-32).

كذلك يمكن الإشارة إلى أن إحصاءات التمويل، التي تشير إلى تبوء الولايات المتحدة الأمريكية المرتبة الأولى عالميا كأكبر مانح لهذه المنظمات (<https://www.hespress.com/opinions/262666.html>، 21.10.2017، 22:00)، تأتي بعدها الدول الإسكندنافية وخاصة الدنمارك وهي دول خاضعة للنموذج الصهيوني (محمد عبدالله السلومي، 2010، ص، 162). إن دولارا واحدا من بين ثمانية دولارات مستثمرة في الولايات المتحدة يستثمر الآن في صناعات خيرية (محمد عبدالله السلومي، 2010، ص، 67). كما يلاحظ تركيز أنشطة معظم هذه المنظمات في الدول التي تعتبر محط اهتمام السياسات الخارجية للقوى الكبرى، و أن الكثير من هذه المنظمات تستخدم لأغراض جمع المعلومات عن المجتمعات التي تعمل في نطاقها، وهذا الأمر يعد احد تجليات التحول الحاصل في اداء أجهزة الاستخبارات العالمية، باللجوء إلى جمع البيانات والمعلومات عبر مؤسسات وسيطة، مثل الجمعيات الأهلية والمنظمات غير الحكومية المحلية والدولية، وتحت لافتات براءة مثل استطلاعات الرأي والبحث العلمي وغير ذلك، بدلا من أن تقوم هذه الأجهزة بجمع المعلومات بشكل مباشر كما كانت تفعل في الماضي، والتخلص من اتهامات التخابر وغير ذلك من اتهامات ظلت لعقود تلحق بأنشطة جمع المعلومات التي بات بالإمكان الحصول على أغلبها من خلال هذه الأدوار الوسيطة ومن دون الحاجة إلى تدخلات أمنية استخباراتية.

(<https://www.hespress.com/opinions/262666.html>، 21.10.2017، 22:00). إن التدخل الغربي يجري تحت شعارات براءة كالديمقراطية، وحقوق الإنسان، والبيئة النظيفة، مع احتكار غربي لتفسيرها، وفرض بعدها الثقافي وبنيتها السياسية. إن الغرب يسعى لتحقيق مشروعاته السياسية تحت مسميات عدة كالحراب، والإرهاب، والإصلاح السياسي، ومؤسسات المجتمع المدني، وإصلاح المناهج الدينية، وحقوق المرأة، وحقوق الأقليات. وفي حين يدعم الغرب القطاع الخيري عنده وبعده قطاعا ثالثا، يجاربه في بلدان العالم الإسلامي من خلال سيطرته وهيمته على كثير من الحكومات الإسلامية، ولا أدل على ذلك مما يجري من مصادرات للأوقاف، وتقييد العمل الإسلامي الخيري من خلال إخضاعه للبيروقراطية من قبل الحكومات المحلية (محمد عبدالله السلومي، 2010، ص، 47-48).

بعد أحداث الحادي عشر من أيلول 2001 أصبحت مؤسسات القطاع الثالث في الغرب مستقلة إلى حد ما عن حكوماتها، ولكنها مرتبطة بدولها ملتزمة بدساتير دولها وسياساتها واستراتيجيتها، خاصة في دول الشمال (أوروبا وأمريكا) وإن معظم مؤسسات القطاع الثالث بأنواعها واهدافها المتنوعة ترتبط بسياسة دولها ارتباطا وثيقا وأكبر دولة تعلن الفصل بين الدين والدولة هي الولايات المتحدة ولكنها في الجانب العملي لا تعمل به فالعمل الخيري في أمريكا مرتبط بجذور دينية حقيقة ويذهب 50 % من الدعم الأمريكي للكنائس (محمد عبدالله السلومي، 2010، ص، 67-139).

يلاحظ أن الدول القوية تحاول بكل ما أوتيت من قوة إضعاف سيادة الدول الأخرى باستهداف مصدر قوتها الدين والثقافة بقوته الداخلية، وامتدادها الخارجي لتتلائم الأمر وارتباطه بالقوة السياسية وحق السيادة (محمد عبدالله السلومي، 2010، ص، 149).

إن منظمات المجتمع المدني الدولية تمثل قوة يجب أن يحسب لها ألف حساب، وتؤكد الباحثة ليزا نيوتن ذلك حيث تقول: إن القطاع الثالث أصبح مجتمعا مدنيا عالميا لا يعرف الحدود، بل إن قوته وسطوته وتأثيره وما يحظى به من دعم جعلته مشاركا في صياغة القرارات السياسية أو صنعها لصالح دوله (ليزا ه. نيوتن، 2001، ص، 262).

كما أن المنظمات المدنية تعد مركبات ممتازة لاستخدام القوة من النوع الثالث (القوة الناعمة) وهي أشبه بالجنود المشاة في الميدان، وأن العاملين فيها رسل الثقافة الغربية في الموقع، المتلف لتقديم عرض برضي المتبرعين في الحكومات والمؤسسات (محمد عبدالله السلومي، 2010، ص، 132-133).

إن توظيف منظمات القطاع الثالث ومؤسساته العاملة بلا حدود خارج أوطانها بوصفها ذراعا خارجيا تعد ضرورة للمناخ قبل الممنوح، وحاجة المانح لها أكثر وأوجب من الممنوح، لأن قوة إيديولوجية أي دولة في الخارج قوة لها في الداخل، كما أن الأمن الخارجي لأي دولة هو الذي يحقق الأمن الداخلي لها، فالدولة الغازية خارج أوطانها بلغتها أو ثقافتها وفكرها من خلال معونات ومنحها ومراكزها الثقافية ومساعداتها تعد دولا قوية تفرض اعتبارها ووجودها بقوة لتحقيق فوذه السياسي، وإن الدولة التي تتقوى بهذا الذراع الخارجي تعطي الأولوية في منحها لمؤسساتها الدولية غير الحكومية لتبقى دولة قوية بدلا من إعطائها لبرامج المنظمات الأممية (محمد عبدالله السلومي، 2010، ص، 150-151).

إن الدول التي تقوم إيديولوجيتها وجيوسياستها على العدوان والاستعمار تُعد بعض منظماتها ومؤسساتها الإغاثية والإنسانية الدولية طلائع استعمارية ومعلوماتية تمهد للسيطرة والغزو أحيانا لتفكيك الحكومات والدول. ومن نماذج ذلك ما حدث في دارفور حيث ربط الغرب استمرار المساعدات بسماع السودان دخول قوات عسكرية دولية، وما حدث في فلسطين بعد فوز حركة حماس فقد ربط استمرار المساعدات أيضا بالاعتراف بإسرائيل (محمد عبدالله السلومي، 2010، ص، 153)، وهناك أمثلة عديدة أوقف فيها نشاط بعض المنظمات الدولية غير الحكومية في بعض الدول كالبحرين ومصر ومؤخرا في تركيا والأسباب تتعلق بالأمن العام وعدم الإلتزام بالقوانين المحلية (<https://snpsyria.org/?p=6286>، 23.10.2017، 11:29).

يتحدث تقرير راند بشكل مطول عن دور المال الأمريكي في دعم ومساندة بعض منظمات المجتمع المدني في العالم الإسلامي من أجل تحقيق التحولات الفكرية التي تسعى إليها الولايات المتحدة، وأهمية الالتفاف حول الدول عند الإنفاق أو تقديم الدعم المالي والتنظيمي لهذه الجمعيات والمؤسسات في الدول العربية والإسلامية وهو ما يعد خرقا واضحا وصريحا لسيادة الدول على أراضيها ومؤسساتها.

يؤكد التقرير أيضا على أهمية أن يتم تجاهل الدول لإنجاح الاستراتيجية الأمريكية في المنطقة حتى أن الولايات المتحدة أعلنت عن مبادرات صممت خصيصا للتغلب على مشكلة عدم تلقي الدعم في بعض الدول كدول الخليج مثلا فهي ليست بحاجة فأوجدت مشاريع خاصة بها للتدخل في شؤونها وتمير برامجها العلمانية والتحررية والتي تشكل أركان المشروع الأمريكي لتغيير المنطقة.

ينبه التقرير إلى أهمية الإنفاق الأمريكي على الجهود الإنسانية والخدمية في منطقة الشرق الأوسط والعالم المسلم من أجل منافسة التيار الإسلامي الذي يستأثر بالنصيب الأكبر من تقديم هذه المساعدات إلى الفقراء والمحتاجين في العالم الإسلامي.

يثنى التقرير على مشروع تقدم به دينيس روس لإيجاد مشروع أسماه "دعوة علمانية Secular Dawah" ويعني به قيام التيار العلماني بالعديد من الخدمات الإغاثية والخيرية التي تقوم بها الجمعيات الإسلامية حتى لا تنترك لها ساحة تأثير على العامة من خلال تلك البرامج. هنا نلاحظ مرة أخرى التعدي على سيادة الدول وأنظمتها الاجتماعية والثقافية (باسم خفاجي، 2007، ص، 24-25).

يوصي التقرير بالتحايل على سلطة الدول وسيادتها على أراضيها ويؤكد أحقية المؤسسات الأمريكية في التغلغل داخل المجتمعات الإسلامية دون أن تتمكن الدول من إيقاف أو تحجيم هذا التدخل ويثنى التقرير على التشريعات التي صدرت في الأعوام الأخيرة في الولايات المتحدة لتسهيل تجاوز تحدي الدول والحكومات عند دعم مؤسسات المجتمع المدني الموالية للغرب (باسم خفاجي، 2007، ص، 51-52).

إضافة إلى ذلك توجد تقارير تتحدث عن الفساد الذي يجري داخل المنظمات غير الحكومية كتنظيم منظمة الشفافية الدولية، وهي واحدة من أهم المنظمات الدولية غير الحكومية والتي تسعى إلى محاربة الفساد حول العالم في شتى صورته، الإداري والمالي

والاقتصادي والأخلاقي، وغيره. وتعرّف منظمة الشفافية الدولية الفساد بأنه "استغلال السلطة لتحقيق مكاسب محدّدة". وهناك نوع آخر من الفساد بدأت منظمة الشفافية الدولية محاربتّه وهو يتعلّق بالفساد داخل المؤسسات والمنظمات غير الحكومية. كما أكّدت منظمة الشفافية الدولية على وجود فساد كبير في أعمال المنظمات غير الحكومية، خصوصاً تلك التي لديها أنشطة في الدول النامية في العديد من التقارير، منها على سبيل المثال:

- تقرير سنوي يتم إصداره تحت عنوان "كم حجم الفساد في المنظمات غير الحكومية العاملة في الدول النامية".

- التقرير السنوي الذي تنشره منظمة الشفافية العالمية، يتم نشره سنوياً تحت عنوان "مكافحة الفساد في المساعدات الإنسانية" (خالد محمد الرويجي، 2015، ص، 33).

خاتمة

من خلال ما تقدم وما ورد يمكن أن نستشرف أهداف بعض المنظمات الدولية غير الحكومية وأغراضها ومصالح دولها التي تدعمها، وأنها مؤسسات استطلاعية للقوى العظمى والداعمة، هدفها تحقيق مصالح تلك الدول. هذا الكلام لا يعني اتهاماً لجميع المنظمات غير الحكومية أو مؤسسات المجتمع المدني بالعمالة أو بالخضوع لتوظيف سياسي، فهناك بالفعل منظمات تعمل في أغراض إنسانية وتطوعية بحثة وتلتزم بأجندة عملها وتطبقها بقدر عال من المهنية والحياد والاستقلالية والاحترافية.

فالحقيقة تقتضي القول: إن المنظمات الأهلية ومؤسسات المجتمع المدني، محلية وعالمية الطابع، باتت جزءاً لا يتجزأ من ثقافة القرن الحادي والعشرين، لدرجة أنه لم يعد بإمكان أي دولة إغلاق الباب تماماً في وجهها، حيث باتت هذه المنظمات احد متلازمات ظاهرة العولمة وتجلياتها على الصعيد كافة، خصوصاً في مجال العمل الخيري في الدول الغربية، فقد باتت هذه المؤسسات الأهلية قطاعاً رئيساً وركيزة حيوية للاقتصادات المعاصرة، بما توفره من خدمات في مجالات تنموية عدة مثل التعليم والصحة والثقافة والفنون والرعاية الاجتماعية وغير ذلك.

علينا أن نعيد النظر فيما يتعلّق بقطاعنا الثالث، وإنشائه إنشاء سليماً بعيداً عن تسلط المنظمات الدولية وعلى نحو مستقل عن الحكومات البيروقراطية المرتبطة بالغرب، وذلك ممكن في عالمنا الإسلامي الذي له تجربة خيرية عميقة وطويلة من خلال نظام الوقف الإسلامي.

المراجع

- أسماء مرايبي، إدارة المنظمات الدولية غير الحكومية لقضايا حقوق الإنسان دراسة حالة: منظمة العفو الدولية، رسالة ماجستير، جامعة الحاج لخضر، 2012.
- إبراهيم حسين معمر، دور المنظمات الدولية الغير الحكومية في حماية حقوق الإنسان، جامعة القاهرة.
- باسم خفاجي، استراتيجيات غربية لاحتواء الإسلام قراءة في تقرير راند، سلسلة رؤى معاصرة 4، 2007.
- جدو فؤاد، دور المنظمات غير الحكومية في النزاعات الدولية أتمودج منظمة أطباء بلا حدود، 2010.
- خالد بن إبراهيم الفضاله، المنظمات الدولية غير الحكومية: بين المهام الإنسانية والتدخل في الشؤون الداخلية للدول، ندوة المؤسسات والمنظمات الدولية غير الحكومية: بين المهنية والتسييس، 2015.
- خالد محمد الرويجي، المؤسسات والمنظمات الدولية غير الحكومية: بعض الحقائق والمؤشرات، ندوة المؤسسات والمنظمات الدولية غير الحكومية: بين المهنية والتسييس، 2015.
- فاطمة الزهراء صاهد، دور المنظمات غير الحكومية الدولية في ترقية الأمن الإنساني، رسالة ماجستير، جامعة سطيف 2 كلية الحقوق والعلوم السياسية، 2014.
- ليزا ه. نيوتن، نحو شركات خضراء، تر: إيهاب عبد الرحيم، الكويت 2001.
- محمد عبدالله السلومي، القطاع الثالث والفرص السانحة رؤية مستقبلية، سلسلة دراسات اجتماعية الكتاب الثالث، 2010.
- ميثاق الأمم المتحدة والنظام الأساسي لمحكمة العدل الدولية، الأمم المتحدة، نيويورك.
- <https://www.hespress.com/opinions/262666.html>، 21.10.2017، 22:00.
- <https://snpsyria.org/?p=6286>، 23.10.2017، 11:29.

تجربة الجامعات التركية الحكومية في توظيف الأكاديميين السوريين (دراسة نقدية)

THE EXPERIENCE OF THE TURKISH GOVERNMENT UNIVERSITIES IN EMPLOYING SYRIAN ACADEMICS (A CRITICAL STUDY)

Emad KANAAN عماد كنعان *

الملخص

فرض على الأكاديميين السوريين كما فرض على غيرهم من إخوانهم اللاجئين ترك بلادهم والهجرة إلى بلادٍ أخرى جزاء الأحداث التي يعانيتها الشعب السوري، وقد لجأت الغالبية العظمى منهم إلى تركيا لأنهم وجدوا استمراريةً لمشروعهم العلمي والتعليمي، ولأن باقي البلاد لا يرغب بها الأكاديميون لعدم إمكانية العمل فيها، فالدول العربية كـلبنان والأردن ومصر وغيرها لا يمكن للأكاديمي السوري العمل فيها لعدم توافر الشواغر فيها، وأما دول الخليج فإن الدخول إليها مستحيل، وأما البلاد الأجنبية فإنها لم توظف في جامعاتها أي أكاديمي سوري لجأ إليها، لذلك كانت تركيا هي القبلة المفضلة لكل الأكاديميين السوريين. وهذا البحث يلقي الضوء على أهم الإيجابيات والسلبيات التي ميزت تجربة الدولة التركية في التعامل مع ملف اللاجئين السوريين من الأكاديميين خصوصاً.

الكلمات المفتاحية: الأكاديميين, الأكاديميين السوريين, الجامعات التركية .

Abstract

The majority of Syrian academics took refugee in Turkey because they found continuity of their scientific and educational project, and because other host countries don't want Syrian academics to work in their universities. The Arab countries, such as Lebanon, Jordan, Egypt, and others, can not employ Syrian academics because there are no vacancies. They are not allowed to enter the Gulf countries. Western countries did not employ any Syrian academic in their universities. This research sheds light on the most important advantages and disadvantages that characterized the experience of the Turkish state in dealing with the issues of Syrian refugees, especially academics.

---

* Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, dr.emadkanaan@gamil.com

أولاً: تمهيد:

فرض على الأكاديميين السوريين كما فرض على غيرهم من إخوانهم اللاجئين ترك بلادهم والهجرة إلى بلادٍ أخرى نتيجة الحرب الدموية التي شنت عليهم، وهي بلاد مختلفة في نواحي عدة مثل الأعراق والأجناس والدين والحالة الاقتصادية وإمكانية العمل فيها والاستقرار والأمان، فمنها بلاد عربية ومنها أجنبية ومنها ما يتفق مع ثقافته الدينية والاجتماعية، ومنها ما لا يتفق ومنها غير ذلك، واللاجئ إلى تلك البلاد يختار البلد الذي يرى أن مصالحه ومآربه يمكن أن تتحقق فيه.

أما الأكاديميون السوريون فالنقطة الأبرز والأهم بالنسبة إليهم هو دوام عملهم واستمرار عطائهم في البلد الذي سيهاجرون إليه، ولهذا الأمر لجأت الغالبية العظمى منهم إلى تركيا لأنهم وجدوا فيها حضاناً دافئاً ومرتعاً آمناً واستمرارية لمشروعهم العلمي والتعليمي، ولأن باقي البلاد التي لجأ إليها الناس لا يرغب بها الأكاديميون لعدم إمكانية العمل فيها، فالدول العربية مثل لبنان والأردن ومصر والسودان والجزائر وغيرها لا يمكن للأكاديمي السوري العمل فيها لعدم الشواغر فيها، ولأن الأكاديميين الذين هم من تلك البلاد أوحج إلى هذا العمل في بلدهم وأولى به، وأما دول الخليج فإن الدخول إليها مستحيل ناهيك عن إمكانية العمل فيها، أما البلاد الأجنبية فإنها لم توظف في جامعاتها أو مؤسساتها التعليمية أي أكاديمي سوري لجأ إليها.

لذلك كانت تركيا هي القبلة المفضلة لكل الأكاديميين السوريين، واللاجئين إليها منهم هم أصحاب الحظ الأوفر من ناحية العمل والتوظيف بالنسبة للبلاد الأخرى، والبعض منهم لجأ إلى تركيا ثم بحث عن العمل فوجده والبعض الآخر لم يدخل إلى تركيا حتى وجد عملاً في جامعة من الجامعات فقدم إليها أوراقه ورشح نفسه ولما تم قبوله هاجر من سوريا إلى تركيا.

ولا شك أن الجامعات التركية استقطبت من هؤلاء الكفاءات العلمية عدداً لا بأس به ممن يحمل درجة الأستاذ ودرجة الأستاذ المشارك ودرجة الأستاذ المساعد وممن يحمل شهادة الدكتوراه أو الماجستير أو الإجازة الجامعية في حين بقي كثيرون منهم في كثير من الاختصاصات المهمة بلا عمل وبلا هيئة ترعاهم وتوظفهم التوظيف الصحيح في مجالات شتى.

ومما لا شك فيه أن الأكاديميين السوريين عندما بدأوا أعمالهم في الجامعات التركية الحكومية أفادوا واستقادوا وكانوا إضافة مهمة على الصعيد العلمي والتعليمي وثروة علمية كبيرة في الجامعات التركية، وهم مع وافر امتنانهم للقائمين عن التعليم وكثير شكرهم لأصدقائهم من الأكاديميين الأتراك يواجهون بعض العقبات التي هي في الحقيقة جوهرية لا تناسب مع نظام تعليمي أكاديمي في دولة متقدمة متحضرة مثل تركيا مقارنة بالجامعات العالمية، وبعضها تحتاج إلى وضع قوانين استثنائية نظراً لما يعايشه الأكاديمي السوري من صعوبات الحصول على المستندات المطلوبة منه من الهيئات والمؤسسات السورية، وبعضها يحتاج إلى إعادة نظر في مفرداتها وتفصيلها.

وهذه الصعاب تتنوع أشكالها كطرق الاستفادة من هذه الطاقات العلمية، ومشكلات الإقامة والجنسية وصعوبة شروط نيل الدرجات العلمية العالية كدرجة الأستاذ المساعد والأستاذ الدكتور إلى غير ذلك من العقبات التي يواجهها المدرس السوري في الجامعات الحكومية التركية.

وهذا البحث يلقي الضوء على تلك العقبات والمشكلات التي قد توجد في بعض الجامعات ولا توجد في البعض الآخر، وفي ختام هذا البحث سأضع حلولاً أراها مناسبة، ونصائح أراها مهمة عليها تكون رسالة تصل إلى القائمين على هذا الأمر للنظر فيها وأخذها بعين الاعتبار.

ثانياً: الصعوبات والمشكلات التي يواجهها الأكاديمي

إن الحديث عن هجرة العقول والكفاءات السورية العلمية لهو حديث واسع ومؤلم لما وصلت إليه أحوال الأكاديميين السوريين، وما الأكاديميون السوريون إلا جزء من هذا الشعب أصابهم ما أصابه والمهم ما ألمه.

وحتى لا يطول الحديث ويتشعب الكلام ونخرج عن البحث الذي هو بين أيدينا، فإننا سنلقي الضوء على الصعاب التي يعاني منها المدرسون في الجامعة الحكومية التركية، ومن عنوان هذا البحث نعلم أنه لا يتناول الأكاديميين الذين لم يجدوا عملاً، ولا يتناول الأكاديميين الذين يعملون في الجامعات الخاصة، ولا يتناول أيضاً طلاب الدراسات العليا من السوريين، ولا يتناول أيضاً الأكاديميين الذين يعملون في غير الجامعات التركية، فعنوان البحث واضح يخص أولئك المدرسين في الجامعات التركية الحكومية سواء منهم الأستاذ والأستاذ المشارك والأستاذ المساعد والحاصل على الماجستير أو الإجازة الجامعية.

ومما لا شك فيه أن التعقيدات موجودة في كل دائرة وهيئة، تصعب على بعض الأشخاص وتسهل على غيرهم، تصعب في بلد وتسهل في آخر، وليس هذا البحث لذكر المسائل الشخصية أو المشاق الطفيفة التي يمكن أن يتغلب عليها أو الحالات الخاصة، وإنما هذا البحث لذكر الصعاب والمشكلات التي يعاني منها الأكاديميون السوريون جراء القوانين التي يصعب تطبيقها، والقوانين التي تتعارض مع أحوالهم الخاصة كونهم خرجوا من بلد مشتعل بالحرب يصعب على مواطنيها إنجاز أدنى عمل روتيني بسيط في دائرة حكومية أو استخراج ورقة أو شهادة أو أي شيء رسمي.

ومن الجدير بالذكر أن نشير إلى عدد الأكاديميين الذين نتحدث عنهم فقد أعلن رئيس مجلس التعليم العالي في تركيا: أن عدد الأكاديميين السوريين الذين يعملون بالتدريس في الجامعات التركية بلغ 392 أكاديمياً، بينهم 327 في جامعات حكومية، و65 في جامعات الخاصة (<http://www.turkpress.co/node/31845>)، منهم 13 برتبة أستاذ (بروفيسور) و130 برتبة أستاذ مساعد و147 معيداً (<https://arab-turkey.com/2017/05/12>)، وأغلب هؤلاء المدرسين يدرسون في كليات الإلهيات، ويدرسون اللغة العربية بشكل خاص.

أما المشكلات والصعاب التي يعاني منها الأكاديميين فإن بعضها يتعلق بقوانين وزارة التعليم العالي، وبعضها يتعلق بإدارة الهجرة، وبعضها يتعلق بالجامعة، وبما أن الجامعات في تركيا هي هيئات مستقلة بذاتها فكل جامعة تخضع لقوانينها الخاصة التي تفرضها على

نفسها بما تراه مناسباً فإن المشكلات تختلف من جامعة إلى جامعة، فقد تكثرت في جامعةٍ وقد لا يوجد منها في جامعةٍ أخرى ومع ذلك فعلياً أن أذكرها جميعها، والمشكلات التي سأحدث عنها هي:

- مشاكل معادلة الشهادات المشكلات الترفع في الدرجات العلمية وهي تتعلق بوزارة التعليم العالي.
  - صعوبة الإقامة ومشكلاتها، وما يترتب على نيل الجنسية من العوائق وهي تتعلق بإدارة الهجرة.
  - مشاكل التعليم والأمور المالية وهي تتعلق بالقوانين الداخلية للجامعات.
- وسنبداً بعرض تلك العقبات وتوصيف تلك المشكلات مع شيء من التفصيل:

1- معادلة الشهادات: معادلة الشهادات لها اعتباران: الأول: هو قبول المستوى العلمي لهذه الشهادة

(الاعتراف بالجامعة التي صدرت عنها الشهادة)، والثاني: التأكد من أن الشهادة صحيحة وغير مزورة وأنها صدرت عن الجامعة وأن الطالب كان مقيداً في تلك الجامعة ودرس فيها.

ومشكلة معادلة الشهادات من أهم تلك المشكلات والصعوبات التي تواجه الأكاديميين السوريين باعتبار أن ما يبني عليها أمور مهمة:

منها: إمكانية الترفع في الدرجات العلمية إلى أستاذ مساعد أو أستاذ مشارك أو أستاذ.

منها: أن الساعي خلف الجنسية التركية سواءً أكانت القانونية أو الاستثنائية يجد نفسه في صدمةٍ عندما يعلم أنه بنيل الجنسية لا يمكن له أن يعمل بشهادته إذ لا قيمة لها في تركيا بدون تلك المعادلة.

ومؤخراً أتاحت وزارة التعليم (<http://www.yok.gov.tr/web/denklikbirimi/duyurular>) العالي في تركيا معادلة الشهادات الصادرة عن البلاد التي تنشأ فيها الحروب، وهذا القانون صدر لكل تلك الشهادات سواءً من سوريا أو من العراق أو من غيرها، وسواءً للعاملين في الجامعات التركية أو غير العاملين.

2- الترفي في الدرجات العلمية:

من الأمور التي تعد مهمةً ومطلباً سامياً لكل أكاديمي هو نيل الدرجات العلمية العالية، فالحائز على شهادة الدكتوراه يطمع في أن ينال درجة الأستاذ المساعد، والأستاذ المساعد يطمع في أن ينال درجة الأستاذ المشارك إلى درجة الأستاذ، وكل درجة من هذه الدرجات تخضع لقوانين خاصة في وزارة التعليم العالي، على اختلاف هذه القوانين من بلد إلى بلد، حيث تفرض تلك القوانين أعمالاً وأبحاثاً وكتباً ومؤتمرات علمية لنيل الدرجة العلمية المرادة، وتركيا تسير على نسقٍ خاصٍ في تلك المعايير التي يجب على العامل في جامعاتها احترامها والالتزام بها، ومع ذلك يعاني الأكاديميون السوريون في هذا الباب من مشكلتين رئيسيتين:

الأولى: بعض الجامعات لا تسمح للأكاديمي السوري في الحصول على الدرجات العلمية بالرغم من قيام الأكاديمي بما تتطلب هذه الدرجة العلمية من أعمالٍ وأبحاث، وعلى سبيل المثال فإن درجة الأستاذ المساعد تتطلب من الأكاديمي أن يتقدم ببحثين علميين منشورين في مجلةٍ محكمة، وعلى ذلك بعض الجامعات تتعاقد مع الأكاديمي السوري أول قدمه كأستاذٍ مساعدٍ إذا قدم لها الأوراق المطلوبة، وبعض الجامعات لم تسمح للأكاديمي السوري بالترفع إلى درجة الأستاذ المساعد مع أنه قدم لها كل المتطلبات وهم ما زالوا يعانون من هذا الأمر منذ سنين.

الثانية: الترفي من درجة الأستاذ المساعد إلى درجة الأستاذ المشارك هي الخطوة الأهم لكونها قبل درجة الأستاذ ودرجة الأستاذ تأتي تبعاً لها لا يفصلها عنها إلا سنوات معدودة، وهي أيضا المحطة الصعبة نظراً لأنها تحتاج إلى أعمالٍ وأبحاثٍ ومؤتمراتٍ علميةٍ كثيرة، والأكاديمي السوري مع جاهزيته الكاملة بعد قيامه بالأبحاث والأعمال المطلوبة لا يستطيع أن يتقدم إلى هذه الدرجة لسببين: الأول: بعض الشروط بالنسبة له شروط تعجيزية كشرط العطف مثلاً فإنه يكاد أن يكون مستحيلًا في ظل أنه يكتب مقالاته باللغة العربية في حين أن اللغة المستخدمة في البلاد اللغة التركية، والثاني: أن قانون وزارة التعليم العالي يطلب منه معادلة الشهادات في حين أنها لا تطلب ذلك في نيل درجة الأستاذ المساعد، ومعادلة الشهادات هي المشكلة الأولى والأهم التي تحدثنا عنها سابقاً.

3- الإقامة: والكلام هنا عن إقامة الأكاديمي المدرس في الجامعة وعن إقامة عائلته (زوجته وأولاده).

بالنسبة للأكاديمي الذي يعمل في الجامعة فإن وزارة التعليم العالي تتكفل بالأمر وتسيره على نحوٍ جيدٍ وسهلٍ، فلا مشكلة في إقامته من حيث القوانين، وإنما المشكلة عنده في جواز سفره، إذ أن تمديد جواز سفره أمرٌ بالغ الصعوبة، يحتاج إلى موعدٍ من القنصلية السورية ثم الذهاب إليها، ثم إخراج جواز سفرٍ جديدٍ لأن القوانين السورية أبطلت تمديد الجواز وألزمت المواطن السوري بالجواز الجديد، وكل ما سبق من الترتيبات من أخذ الموعد ولقاء المعنيين في القنصلية واستخراج الجواز وأوراقه ودفع تكلفة الجواز الذي يقارب الألف دولار كلها أمورٌ صعبةٌ بل وبالغة في الصعوبة لاسيما وأن أغلب جوازات السفر تعطى لمدة سنتين فقط ومعنى هذا أننا نحتاج في كل سنتين إلى تمديد جواز السفر إن لم نقل أقل.

أما بالنسبة لعائلته وزوجته وأولاده:

أولاً: مشكلة جوازات السفر وتجديدها على نحو ما ذكرت أنفاً من صعوبة تمديدتها وتكاليفها الباهظة وأعمالها الشاقة من سفرٍ وموعدٍ ولقاءٍ ولا يعرف ذلك إلا من عانى الأمر، ودائرة الهجرة تشدد على بقاء سنةٍ في صلاحية جواز السفر.

ثانياً: في قانون الدولة التركية يسمح للقادم إليها البقاء في تركيا تسعون يوماً (إقامة ثلاثة أشهر تغطي عند دخول الأراضي التركية)، فإن سعى إلى البقاء أكثر من ذلك فعليه باستخراج إقامة، فإن صدرت إقامته في هذا الوقت فلا مشكلة في ذلك، وإن تأخر في الحصول على الإقامة لأكثر من تسعين يوماً فعليه أن يخرج من تركيا وأن يعود إليها مرة أخرى حتى لا يخالف القانون لكي يستطيع الحصول على الإقامة، وحتى يحصل الأكاديمي السوري على الإقامة لا بد من قبول أوراقه والموافقة عليها وهذا يأخذ من الوقت قرابة أربعة أشهر أي أنه يتجاوز القانون السابق، وبما أن إقامته تأتي من وزارة التعليم العالي فليس هناك مشكلة بالنسبة له، ولكن المشكلة بالنسبة لعائلته باقية، فلا تسمح دائرة الهجرة بتجاوز هذا القانون كما تفعل وزارة التعليم العالي.

4- **الجنسية:** من الأمور التي تستوقف الأكاديمي السوري ويجد نفسه عاجزاً عن اتخاذ قراره الحصول على الجنسية التركية، ولا شك أن الحصول على الجنسية التركية هو مطمئن وأمر بالغ الأهمية، لما يترتب عليه من منافع ومكتسبات ومميزات يحصل عليها الأكاديمي السوري، ولما يتجاوز من عقبات صعبة بعد الحصول عليها، ومع ذلك فإن السعي للحصول عليها بطريق القانون الذي ينظم سبل الحصول عليها أمر أصبح بعيد المنال وخيار غير صائب يعتبره الأكاديمي مع علمه الكامل بقيمة الجنسية التركية وأهميتها ومكانتها العالمية وقدرتها على جعل الأكاديمي السوري يتجاوز كل المعضلات التي أصابته جراء الأحداث في بلده، وقدرتها أيضاً على فتح أبواب حياة جديدة له، ومع ذلك يجد نفسه عاجزاً عن اتخاذ القرار نحوها ذلك لأنه يعلم أنه بحصوله على الجنسية سوف يضطر أن يترك عمله في الجامعة، لأنه أصبح مواطناً تركيا تجري عليه شروط المواطنين، ومن تلك الشروط معادلة الشهادات وبعض الامتحانات المختصة باللغة التركية والتي يصعب على التركي تجاوزها، ومن ثم الانتظار حتى مواعيد المسابقات والتقديم وانتظار النتائج، فالحصول على الجنسية يعني ترك العمل والبحث عن عمل آخر بعيد المنال، الحصول على الجنسية يعني أن العمل في السلك التعليمي سواء في الجامعة أو الثانوية يصبح مطلباً بعيد المنال، فإما الجنسية وإما العمل.

وما سبق من الحديث عن الجنسية هو ما يخص الجنسية القانونية، أما الاستثنائية فإن الأمر أشد، وذلك لأن دائرة الهجرة عندما ترسل عرضاً للأكاديمي لأخذ الجنسية يكون بين نارين، إما أن يقبل بالعرض ويقدم المستندات المطلوبة مستغنياً بذلك عن العمل، وأما أن يقدم العمل عليها مما قد يعني عدم حصوله عليها مستقبلاً لرفضه تلك الفرصة التي سنحت له.

5- **التعليم:** غالب الأكاديميين السوريين الذين يعملون في الجامعات الحكومية السورية يعملون في مجال تدريس اللغة العربية أقول غالبهم وليس كلهم، وهم كذلك في الغالب في كليات الإلهيات، والجميع يدرك أن هناك صعوبات كثيرة في التعليم، ولنذكر بعضها:

- ليس هناك صعوبة في المنهاج الذي يُدرّس وإنما تكمن الصعوبة في أنهم يدرسون مبادئ اللغة العربية والتي تبدأ في بعض الأحيان من الفتح والكسرة والأحرف مما يعني أنهم يدرسون المرحلة الابتدائية بالنسبة للغة العربية، مما يعني أنهم قد خرجوا كلياً عن اختصاصهم الذي درسوا من أجله وتعبوا واشتغلوا وبحثوا للوصول إليه، وعلى سبيل المثال اطلب من أي أكاديمي تركي قد حصل على درجة الدكتوراه في الأدب التركي أن يدرّس في الصف الأول أو الثاني الابتدائي ليعلم الطلاب اللغة التركية، لذلك فإن استخدام الثروة العلمية العالية لهذا الأكاديمي في تعليم هذا المستوى لهي صعوبة يدركها كل أكاديمي، وعليه فإن توظيف تلك الكفاءات العلمية لم يوضع في مكانه المناسب، فالأكاديميون المختصون في الأدب الجاهلي أو العباسي أو الأموي أو الأندلسي والمختصون في الحديث والفقه والتفسير ذهبت جهودهم وعلمهم من غير استفادة منها، ومن غير استعمالها في المكان الصحيح، فليس هو مسروراً لأنه لم يعط ما عنده وليست الكلية قد استفادت من علمه وخبرته الاستفادة الصحيحة إذ لم تضعه في المكان الصحيح.
- مما سبق نعلم أن ذلك التدريس البدائي يمثل صعوبة على المدرس وهذه الصعوبة تعظم وتشتد عندما تكثر الدروس في هذا الجانب ومع هذا المستوى، لذلك فإن من الصعوبات التي تواجه الأكاديمي هي كثرة الدروس التي تأخذ منه وقتاً طويلاً يمنعه من البحث والكتابة والقراءة، وكذلك جهداً نفسياً بالغا كونه يدرس في مستوى بدائي، ولا سيما وأن زيادة الدروس وكثرتها ليس لها مقابل مادي كما يحصل للمدرسين الأكاديميين الأتراك.
- ليس هناك تمييز في التعامل الإداري والسير التعليمي ما بين الحاصل على درجة علمية عليا وما بين الحاصل على درجة علمية دنيا، فلا فرق ما بين الأستاذ المساعد والأستاذ المشارك والحاصل على الماجستير والحاصل على الإجازة الجامعية في التعامل الإداري وفي السلك التعليمي إلا في الرواتب فهناك فرق بينهم.
- ومن الصعوبات أيضاً صعوبات في التواصل مع الطلاب الذين ليس عندهم أي خلفية عن المادة التي يدرسونها (اللغة العربية) فليس بين المعلم والمتلقي جسر تواصل يختصر الوقت والمصاعب عليهما، وكان مما لا بد منه أن يتعلم المدرس اللغة التركية حتى يستطيع أن يترجم للطلاب الكلمات التي يدرسه إياها، لكن الجامعات ليس في برنامجها مساعدة المعلم لتعلم اللغة التركية فلم تطلب منه ذلك ولم تضع برنامجاً أو خطة لذلك، وهذه مشكلة إدارية تلامس جوهر التعليم يعانى منها المعلم والطالب لاسيما المعلم الجديد والطالب القادم من غير الثانويات الشرعية (الإمام والخطيب).

6- **الأمور المالية:** تختلف الرواتب بالنسبة للأتراك باعتبار: منها: الدرجة العلمية، ومنها: اعتبار قرب المكان الذي يعمل فيه وبعده، والرواتب الممنوحة للأتراك تحددها وزارة التعليم العالي بهانين الاعتبارين تحديداً عادلاً يتساوى فيه الجميع بحسب الاعتبارين السابقين وبعض الاعتبارات أيضاً الخاصة بالأتراك كعدد سنين الخدمة والزوجة والأولاد وغير ذلك، أما الأكاديميين السوريين فإن الأمر مختلف عن ذلك ومختلف، وبيان ذلك يحتاج إلى عدة نقاط:

أ- لا يوجد هناك بالنسبة للأكاديمي السوري تحديداً للراتب في الوزارة فالجامعة هي التي تحدد ذلك على اعتبارات وأسس خاصة بها مما يعني تفاوت الرواتب من جامعة إلى أخرى، فقد ترى مجازاً حاصلاً على إجازة جامعية يعمل في جامعة يأخذ راتباً أكثر من آخر يعمل أستاذاً مساعداً في جامعة أخرى.

ب- الأكاديميون عموماً مطالبون بعشر دروس من الأسبوع، أما الزيادة على ذلك فإن الأكاديمي التركي يأخذ في مقابل ذلك مزيداً من الأجرة على اختلاف ساعات الليل والنهار، أما السوري فإنه لا يزداد في راتبه شيئاً مهما كثرت الدروس التي قد تصل إلى ثلاثين درساً أو أكثر عند البعض، ولا يراعى ذلك في أصل العقد بأن يفرضوا له زيادة مناسبة تناسب كثرة الدروس الإضافية التي يلتزم بها.

ت- الضريبة التي تلحق براتب الأكاديمي تختلف من التركي إلى غيره، فالتركي يقل ما يؤخذ من راتبه بالنسبة لما يؤخذ من السوري.

ح- هناك بعض الضرائب التي قد لا تعني الأكاديمي السوري بسبب الأوضاع في بلده، كالتالي تؤخذ من أجل التقاعد، فلا السوري معني بها في تركيا إذ ليس مواطناً تركيا، ولا دولته معنية بها بسبب الأحوال الراهنة.

ثالثاً: حلول مقترحة

- الإسراع في إيجاد صيغة للتواصل مع الجامعات السورية لتعديل الشهادات الصادرة عنها عبر الهيئات والمنظمات العالمية.
- اختصار الوقت في معادلة الشهادات وذلك عبر تقديم أوراق العاملين في الجامعات على غيرهم ومعادلة الشهادات دفعة واحدة وخصوصاً تلك التي يكون منشأها من جامعة واحدة، وعبر إيجاد صيغة لتعديل الشهادات لا تتطلب وقتاً طويلاً.
- السماح للأكاديمي السوري بالترقي في نيل الدرجات العلمية العالية وتيسير الأمور الروتينية له، ووضع قوانين خاصة واضحة تبين سبل الحصول على الدرجات العلمية العالية.

- عدم مسائلة الأكاديمي عن تمديد جواز سفره أو جوازات سفر عائلته عند تجديد العقد أو تجديد الإقامة نظراً للظروف الحالية.
- إعطاء العائلة الإقامة دون مطالبتها بالخروج من تركيا والعودة إليها بفيزا.
- إعطاء إقامة للمولود الجديد استثنائياً دون مطالبة بجواز سفر.
- السماح للأكاديمي الحاصل على الجنسية بمزاولة عمله عبر قانون خاص يتبناه له متابعة عمله ريثما تنتهي معادلة شهادته، وبعد معادلتها بقاؤه على رأس عمله دون مطالبة بامتحانات أخرى.
- تقليل عدد الدروس التي تفرض على الأكاديمي.
- إيجاد خطة وتحديد برنامج لتعليم الأكاديمي اللغة التركية.
- إيجاد صيغة واعتبارات موحدة للرواتب تتحكم الوزارة في تحديدها.
- مراجعة الضرائب التي تقطع من الرواتب وإعادة النظر فيها.
- اعتبار زيادة عدد الدروس نقطة في زيادة الراتب في أصل العقد.

خاتمة:

بعد كل ما سبق نود أن نعبر عن جزيل شكرنا وعظيم امتناننا للحكومة التركية ولوزارة التعليم العالي ولجميع الجامعات ممثلة برئاستها وكليات الإلهيات ولجميع الأكاديميين الأتراك من إداريين ومدرسين لما يقدمونه ولما قدموه ولما سيقدمونه، ولا نعني بكل ما سبق من الصعاب والمشكلات أنهم مقصرون تجاهنا أو أننا مظلومون في بلادهم، وإنما أننا خرجنا من دولة بسبب ظلم نظامها الحاكم وبسبب نيران الحرب المشتعلة فيها أصبح بالنسبة لنا الوصول إلى هيئاتها ومؤسساتها والحصول على المستندات المطلوبة منا والمشروعة لنا هو أمر بالغ الصعوبة وصعب المنال لا يعلم مشقته إلا من كابده، لذلك بعد شكرنا لهم نتمنى منهم ونرغب أن ينظروا إلينا نظرة خاصة وأن يسنوا لنا قوانين استثنائية تتماشى مع الظروف الراهنة التي تمر بنا والأحوال التي نعيشها ساتلين المولى أن يطفئ النار في بلدنا وأن يفرج عن أهلنا وعن جميع بلاد المسلمين وأن يحفظ تركيا حكومةً وشعباً من كل بلاءٍ ومن كل الأعداء.

المراجع:

- 1- <http://www.turkpress.co/node/31845>
- 2- <https://arab-turkey.com/2017/05/12>
- 3- <https://arab-turkey.com/2017/05/12>

عمالة الأطفال اللاجئين السوريين في دول الجوار

SYRIAN REFUGEE CHILD LABOR IN THE NEIGHBORING COUNTRIES

*أحمد شيخ حسين Ahmad SHAIKH HUSAYN

الملخص

تُعدّ ظاهرة عمالة الأطفال اللاجئين السوريين ظاهرة خطيرة على المجتمع بشكل عام، لذلك كان لابد من دراسة هذه المشكلة، وتفنيدها من كافة الجوانب بهدف إيجاد الحلول المرجوة التي تساعد على انتشار براءة الطفولة من هذا المستنقع الخطير.

لذلك فقد ركز البحث على دراسة أهم أسباب هذه الظاهرة وآثارها.

قسّم البحث إلى قسمين: قسم نظري؛ بحث في تعريف هذه الظاهرة، وأسباب انتشارها، ومن ثم أهم الآثار الناتجة عنها، وقسم عملي اشتمل على الجانب الميداني وذلك من خلال الاستبيانات، ثم دراستها وتفنيدها، ليختتم البحث أخيراً بأهم ما جاء من مقترحات وتوصيات.

الكلمات المفتاحية: عمالة الأطفال .

Abstract

Child labor is considered as a very dangerous issue on the society in general, so, it is a necessity to study this problem and analyzing all its details. Hoping to find solutions that help to rescue our innocent children, that's why the study sheds light on the reasons behind child labor and its effects. The study is divided into two parts theoretical and practical (with timetables and questionnaires).

Keywords: labour, children.

---

* Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, ahmadsh777@outlook.com

أولاً- المقدمة

لم تعد سورية كما خبرناها قبل ست سنوات أو يزيد، لقد طحنت رحى الحرب النفوس قبل الأجساد، مرت على كل شيء، من بشر، وشجر، وحجر، لم تبق، ولم تدر، لتغدو سورية الحضارة والتاريخ قاعاً صافصفاً، وأثراً بعد عين.

كارثة إنسانية لم تشهدها سورية منذ مئات السنين؛ تحول المجتمع السوري من مجتمع مستقر ومستقبل للاجئين إلى دولة طاردة لسكانها بسبب حالة العنف المستشري في الواقع السوري؛ بدأ المشهد مع بداية الثورة السورية وتعامل الحكومة السورية بشكل عنيف ومفرط للقوة مع الحراك الشعبي، وبالمعنى السببي، تتحمل الحكومة السورية كافة أعباء ونتائج هذه الأزمة الإنسانية التي حلت بالشعب السوري.

وقد وصل الإهمال الصارخ وعدم الاكتراث للكرامة الإنسانية والمبادئ الإنسانية الرئيسة إلى مستويات لم يسبق لها مثيل، ومع ذلك تبقى مسألة حماية المدنيين والأشخاص المحرومين من حريتهم من أهم الأولويات الواجبة على الحكومة السورية والمؤسسات المدنية والدينية والأهلية لكي لا يصبح المدنيون طرفاً في الصراعات وضحايا للانتهاكات المتكررة للقانون الإنساني الدولي، وتعد مشكلة حماية المدنيين في سورية كبيرة ومعقدة، لذلك على كافة المؤسسات الوطنية والدولية حل هذه المشاكل لوقف الانتهاكات الصارخة بحق المواطن السوري.

ثلاث جمل قالها أطفال سوريون، مرّقت قلب الإنسانية، وكشفت عُهر المجتمع الدولي، فأزالت ورقة التوت الوحيدة التي كانت تغطي سؤاته، ليُخَذَّها التاريخ، فتكون شاهداً صارخاً في وجه الإنسانية، كونها انبثقت من رحم المعاناة المريرة التي عصفت بالشعب السوري، طفلاً كان أو شيخاً.

الجملة الأولى التي عاشت مخاضاً مؤلماً، لتخرج مع آخر حشرة نَفَسٍ لطفل سوري، رأى كذب العالم، ودجله، بكل ما ينطوي عليه من حقوق للحيوان قبل الإنسان: (سأحبرُ الله بكلِّ شيء)، هذه المقولة إن دلّت على شيء فإنها لا تدلُّ إلا على أمر وحيد هو تواطؤ العالم، وخُذْلانه لهذا الطفل الذي لم ير سوى الله ملجأً له.

الجملة الثانية تلفظت بها طفلةٌ وهي تحت أنقاض منزلها الذي أصبح أثراً بعد عين إثر ضربات النظام السوري وإجرامه، تقول لمن يُحاول إنقاذها، وهي لا ترى إلا الله أمام عينيها، فتخشاه خشية العلماء والصالحين: (أيتها العم، إذا سمحت، لا تلتقط لي الصور، فأنا لا أضغ ججاً على رأسي)، يمثل هؤلاء لا بد أن تنتصر الأمّة، وتسحق الطغاة والجبارين الذين أسلبوا أسباب الحياة من هؤلاء البسطاء.

أما الجملة الثالثة، فخرجت من رحم الجوع، من جوف طفل خوت معدته من كل ما يمكن أن يسد رمقه، كان يجهد بالبكاء بعدما أوصدت أمامه كل الأبواب والسبل، عندما رأى العالم عاجزاً عن أن يُقدّم له كسرة خبز تسد رمقه، فألها بعد ما أراق ماء وجه الإنسانية تحت نعليه المقدسين: (يا الله، أريد أن أموت، فلماذا حرّمنا حتى الخبز؟ ربّه .... خذني إلى الجنة حتى أكل هناك).

هذا نذرٌ يسيرٌ من آلاف القصص المأساوية التي تعصف بالشعب السوري عامّة، والأطفال خاصة.

فأنت حين تسمع مثل هذه الكلمات التي تقوّ بها بعض من الأطفال السوريين-وهي وليدة اللحظة والموقف- لا يمكنك إلا أن تتخيّل مدى القتل، والقهر، والظلم، والبؤس، والحرمان، التي يعيشها المواطن السوري عموماً، والطفل السوري خصوصاً.

وظالما أن النظام المجرم قائم على سُدّة الحكم، فإن مأساة الأطفال اللاجئين ستتعاظم يوماً بعد يوم، حيث تبحث مئات الآلاف من العائلات السورية عن ملجأ آمن في إحدى دول الجوار، يُضاف إلى ذلك النزوح الجماعي لمناطق كاملة بسبب ما لحقها من تدمير، ولعل ما يعاظم المأساة السورية هو أن أكثر من (52%) من اللاجئين هم من الأطفال.

1- مشكلة البحث:

تُعتبر ظاهرة عمالة الأطفال اللاجئين السوريين ظاهرة خطيرة على المجتمع بشكل عام، لذلك كان لا بد من دراسة هذه المشكلة، وتفنيدها من كافة الجوانب بهدف إيجاد الحلول المرجوة التي تساعد على انتشار براءة الطفولة من هذا المستقبل الخطير.

الفئة المستهدفة: اللاجئين السوريون - ولا سيما الأطفال- المتضررون من آثار الحرب الدائرة في بلادهم، على عدة مستويات (الاجتماعي، والتعليمي، والنفسي)

2- أهداف الدراسة وأهميتها:

تهدف الدراسة إلى ما يلي:

تسليط الضوء على ظاهرة غاية في الخطورة؛ ظاهرة باتت تؤرق المجتمع الدولي برمتها، إنها ظاهرة عمالة الأطفال اللجئيين السوريين، ومن ثمّ البحث عن صيغ ومقترحات تساعد - قدر المستطاع- على حل هذه المشكلة التي باتت ظاهرة متفاقمة في دول الشتات، وذلك من خلال:

أ- التعريف بمفهوم ظاهرة عمالة الأطفال اللجئيين السوريين.

ب- دراسة أسباب هذه الظاهرة (الاقتصادية، والاجتماعية، والتعليمية).

ج- ما ينتج عنها من آثار على مستويات عدة (جسدية، ونفسية، واجتماعية، وتعليمية).

د- تقديم بعض الحلول أو المقترحات للحد من هذه الظاهرة الخطيرة.

3- منهج الدراسة المستخدم:

التأصيل النظري لمفهوم عمالة الأطفال اللجئيين.

الدراسة الميدانية - التجريبية- من خلال الاستبيانات التي قام بها الباحث.

4- موضوع الدراسة:

تناقش هذه الدراسة أوضاع [الأطفال](#) اللجئيين السوريين العاملين في دول الجوار، وقد تم تطبيقها في شهر تموز من عام (2017).

ثانياً: مفهوم ظاهرة عمالة الأطفال وبواكير ظهورها

إن مرحلة الطفولة هي أهم مراحل النمو وأكثرها تأثيراً في حياة الفرد، فهي بداية تربيته وتنشئته، وإذا كانت البداية صحيحة وسليمة، سيتابع الطفل نموه بعد ذلك بشكل سليم.

وإدراكاً لأهمية الطفولة يسعى كل مجتمع إلى الاهتمام بأطفاله، لأنه إذا فعل ذلك فإنه يهتم بحاضره ومستقبله، فأطفال اليوم هم رجال الغد (عبد الفتاح. أماني، 2001، ص23)

تواجه المجتمعات العربية ظروفاً مختلفة كالزيادة السكانية، والحروب والنزاعات، والتفاوت في المستويات الاقتصادية، الأمر الذي أثر على الخدمات التي تقدمها تلك المجتمعات لأفرادها خاصة في مجالي الصحة والتعليم، يضاف إلى ذلك انخفاض الدخل الفردي نتيجة تلك الظروف، مما أدى إلى استحداث مشكلات اجتماعية واقتصادية، واتساع نطاق مشكلات أخرى كان من بينها مشكلة عمل [الأطفال](#) دون السن القانونية، الذين دفعت بهم أسرهم إلى سوق العمل لسد احتياجاتها الضرورية، فتحولوا بذلك من أفراد معالين إلى مشاركين في الإعالة الاقتصادية. (رمزي. ناهد، 1998، ص199).

تُعرف عمالة الأطفال بأنها تشغيل الأشخاص الذين هم دون سن الخامسة عشرة من أعمارهم، وتسخيرهم لأعمال غير مؤهلين لها من ناحية جسدية ونفسية، وقد ظهر العديد من الاتفاقيات الدولية والمواثيق العالمية التي حرمت الاستغلال الاقتصادي للأطفال تحت أي شكلٍ من الأشكال، حيث يُفترض أن تؤمّن هذه المواثيق كامل حقوق للطفل، بعيداً عن الأعمال التي قد تنتسب في حدوث إعاقة له، أو تضر بصحته، وينموه البدني، أو العقلي، أو الروحي، أو المعنوي، أو حتى الاجتماعي.

إن عمالة [الأطفال](#) ظاهرة قديمة برزت في المجتمعات الأوروبية في أوائل عصر الثورة الصناعية، حين شاع الاستغلال المفرط للطفولة كعمال في المصانع والمناجم، ولكن الإحساس بأهمية هذه الظاهرة وضرورة وضع حد لها ظهر في أوائل الستينات من القرن العشرين حين ظهر مقال لأطباء نفسيين أثار الاهتمام في وسائل الإعلام الأمريكية بهذه الظاهرة، مما دفع لوضع قوانين تجرّم استغلال [الأطفال](#) والإساءة إليهم في أعمال مهينة⁽¹⁾ - الحريري، محمد فتحي، 2000، ع7، ص588).

وحسب تقديرات منظمة العمل الدولية للسنوات الأخيرة فإن عدد [الأطفال](#) العاملين الذين تتراوح أعمارهم ما بين الخامسة عشرة والرابعة عشرة في العالم يقدر بثلاثمائة مليون طفل، منهم مئتان وخمسون مليون طفل في دول العالم الثالث: خمسون بالمائة منهم يعملون بكيفية دائمة، والباقي يعمل أثناء العطل المدرسية. (فرجاني. نادر، ع3، 2001، ص144).

أما الأطفال العاملون في المنطقة العربية، فيُقدَّر عددهم بحوالي تسعة ملايين طفل عربي، تسربوا من مرحلة التعليم الأساسي واندرجوا في سوق العمل، وتزايدت هذه الأعداد بشكل مخيف، بلا ضابط ولا توجيه. (رمزي، ناهد1998، ص21)

ففي دول الخليج، تتميز عمالة الأطفال باعتمادها على الوافدين من أطفال دول أخرى، إذ يعتبر كثير من الوافدين وجودهم في تلك الدول فرصة ثمينة ينبغي استغلالها إلى أقصى حد، ولو اقتضى ذلك حرمان أطفالهم من التعليم ودفعهم إلى سوق العمل. (الحريري، 2000، ص611).

إن الأطفال يمارسون أعمالاً مختلفة تتراوح بين البساطة والهامشية والخطورة، فقد يعملون في المصانع والمعامل والمزارع وورش السيارات، كما قد يعملون كخدم في المنازل، أو كباعة متجولين يبيعون مختلف البضائع، وقد يعملون كركاب في سباق الجمال في دول الخليج خاصة. (رمزي، 1998، ص45، 23). وقد يستغل بعض المجرمين الأطفال لأداء أعمال غير مشروعة كترويج المخدرات أو الدعارة، وبذلك تتعرض الطفولة إلى أوسع صور الاستغلال والإذلال.

1/ أسباب ظاهرة عمالة الأطفال:

1- أسباب اقتصادية:

معظم أسر الأطفال العاملين تعاني من انخفاض مستوى الدخل، مما يدل على أهمية الدافع الاقتصادي كعامل رئيسي لالتحاق الأطفال بسوق العمل، حيث يمثل كسب الأطفال العاملين حوالي ربع الكسب الكلي للأسرة، وأحياناً يتعدى ثلاثة أرباع دخل الأسرة، وقد يشكل دخل الأسرة كله. (الحريري، 2000، ص63).

وفي دراسة هدفت إلى التعرف على أسباب ودوافع عمل الأطفال، توصلت تلك الدراسة إلى أن الظروف الاقتصادية الصعبة وفقير الأسرة يعدان أبرز أسباب عمالة الأطفال، وأن عمل الطفل يحل مشكلة الأسرة الاقتصادية. (1- الجارحي، 1994). وفي دراسة أخرى أشارت معظم أمهات الأطفال العاملين إلى أن الإسهام المادي الذي يقدمه الطفل يعتبر عاملاً مهماً في دعم دخل الأسرة. وقد توصلت دراسة تناولت الأبعاد الاقتصادية لظاهرة عمالة الأطفال إلى أن تدني دخل الأسرة أدى إلى تعظيم قيمة إسهام الطفل العامل بأجره، إذ يتراوح هذا الإسهام ما بين (22.8% و30.7%)، وهذه النسبة المرتفعة تفسر زيادة عمالة الأطفال في الأسر الفقيرة. (رمزي، 1998، ص655).

2- أسباب اجتماعية:

قد يكون لبعض العوامل الاجتماعية دور رئيسي في عمل الأطفال، فالأسر البدوية والريفية - التي تنتشر فيها ظاهرة عمالة الأطفال - ترى أن في عمل أطفالها مفخرةً ودليل رجولة، وأن الطفل لا بد أن يلزم أباه ويعمل إلى جانبه كي يتعلم المهنة نفسها ويمارسها. (فرجاني، 2001، ص188).

ولعل التصدُّع الأسري من العوامل الرئيسة للجوء الأطفال إلى العمل، فانفصال الوالدين أو وفاة أحدهما قد يدفع الطفل إلى العمل لتعويض النقص الحاصل بسبب غياب أحد والديه، إذ أظهرت نتائج إحدى الدراسات أن ما نسبته (14%) من أفراد العينة هم من الأطفال الذي توفي عنهم أحد والديهم، كما أن أكثر الأسر احتياجاً هي أسر الأطفال الذي يفقدون الوالد إذ يصبح عمل الطفل مصدراً رئيساً لدخل الأسرة. (رمزي، 2002، ص233).

3- أسباب تعليمية:

يرتبط العامل التعليمي بالعوامل السابقة، إذ أن تدني المستوى الاقتصادي والثقافي للأسرة، وتفشي الأمية بين أفرادها، والنظرة اللامبالية لأهمية التعليم، كل ذلك أدى بالأهل إلى إخراج أطفالهم من المدارس و"الزج" بهم إلى سوق العمل، فهم يرون أن العمل أكثر جدوى وأعظم منفعة من التعليم الذي لا طائل من ورائه، خاصة مع تزايد نسبة البطالة بين المتعلمين. وتشير إحدى الدراسات التي أجريت عن عمل الأطفال في لبنان إلى انخفاض المستوى التعليمي لأفراد تلك العينة، إذ بلغت نسبة الأطفال الذين تسربوا من مرحلة التعليم الأساسي (53%)، بينما توجد نسبة لم تلتحق أساساً بالتعليم، كما أن الأمية تسود أفراد أسر الأطفال العاملين. (رمزي، 1998، ص611).

ومن الواضح أن انتظام الأطفال في المدارس يعيقهم عن العمل بصورة دائمة، مما يضطرهم إلى العمل بصفة مؤقتة، لذلك تسعى بعض الدول إلى الربط بين إلزامية التعليم وبين العمر الذي يسمح فيه للفرد بالعمل (فراجاني، 2001، ص19). فيكون التعليم ملزماً حتى نهاية مرحلة التعليم الأساسي أو الثانوي، أي في سن الخامسة عشرة أو الثامنة عشرة.

هذه الدراسة وإن كانت تتحدث عن عمالة الأطفال بشكل عام؛ إلا أنها لا تخرج عن نطاق دراستنا عن عمالة الأطفال السوريين اللاجئين.

إن هذه الأسباب – أكانت اقتصادية، أو اجتماعية، أو تعليمية - مجتمعة تضافرت تضافراً عجبياً لتزج بالطفل السوري اللاجئ في أتون عمل ينتهك إنسانيته وحقوقه على مستوى الأصدقاء.

ففي بلاد ليست بلادهم، في بلاد لا تأبه لبراءتهم ولا لنعومة أظفارهم، أطفال سوريون يتعب المرء في عديمهم، هاجروا مقاعدهم الدراسية وألعابهم، بهدف تأمين لقمة العيش لعائلاتهم، يعملون لساعات طويلة في ظروف خطيرة؛ يدفعون ثمن غربة لم يختاروها وحرب فُرضت عليهم.

عمالة الأطفال السوريين اللاجئين أصبحت ظاهرة متفاقمة وخطيرة، حيث بات عددهم يُقدَّر بالمجمعات المستضيفة بالملايين، (40%) منهم خارج مقاعد الدراسة.

هي الحرب وويلاتها، وما فعلته بأحلام طفولة ضائعة جراء تشتت الملايين من الأطفال السوريين وتسربهم إلى مخيمات اللجوء والشوارع، أكثر من (80) ألف طفل لا يحظون البتة بفرصة تعليم ملائمة، أرقام التسرب مرتفعة من مدارس المخيمات غير الرسمية والعشوائية، أظهرها مسح رسمي أردني بالتعاون مع منظمة العمل الدولية، يظهر أن نسبة العمال إلى السكان هي الأعلى بين الأطفال السوريين بواقع (3.22%)، تلتها جنسيات أخرى مقيمة بنسبة (1.98%) بالمنة.

وأظهر المسح الدولي أن الأطفال يعملون أكثر من (33) ساعة أسبوعية في تجارة الجبنة والتجزئة، فضلاً عن الزراعة، والحراج، وصيد السمك، ومهن أخرى يتعرضون فيها للخطر الغباري، والأدخنة؛ ناهيك عن الأضرار الجسدية والنفسية.

تشوّه مجتمعي شابّ واقع عمالة الأطفال السوريين اللاجئين – في لبنان والأردن مثلاً- وجود سماسرة مال يستغلون أطفالاً فرضت عليهم ظروف أسرية قاهرة العمل بمهن لا يقوى عليها الكبار؛ كانت وما زالت بعيدة عن رقابة الحكومات والمنظمات الدولية لتغلغلها وسط اللاجئين.

هذا الأمر قد لائراه في الدول التي تراعي حقوق الإنسان، ولكن للأسف هذا ما لاحظناه في بعض الدول العربية؛ ولا سيما لبنان والأردن، لأنهم أصلاً لم يستطيعوا القضاء على عمالة أطفالهم، فما بالنا بموضوع الأطفال السوريين اللاجئين.

منذ انطلاق الثورة السورية في ربيع العام (2011)، فإن الأطفال هم أكثر المتضررين من الصراع المستمر حتى الآن، لقد شهدوا كل أنواع الانتهاكات، من قتل، وتعذيب، وتهجير، واتجار، الخ ...

أما في تركيا فالأمر يختلف بعض الشيء، إذ استطاعت تركيا أن تواجه هذا التحدي بقدرتها، وتنظيمها، وحيوية مجتمعها، وأيضاً من خلال بعض المساعدات التي قدمت من بعض البلدان العربية- وأن تجد لها مداخل للوصول إلى حل أكبر قدر من مشاكل اللاجئين عموماً والأطفال خصوصاً، فمن خلال ترسانتها القانونية استطاعت أن تحمي هذه الشريحة الهشة من الأطفال اللاجئين، وأن توفر لهم شروطاً أقرب إلى ما يفترض أن يكونوا عليه، على غير ما نشهده في بعض البلدان العربية الأخرى.

تذهب إيناس زايد (مستشارة قانونية في المرصد الأورومتوسطي لحقوق الإنسان، موقع الجزيرة نت) إلى أن أكثر من مليون لاجئ سوري في الأردن (66800) منهم أطفال، أي ما يقارب (51%) من اللاجئين، (60000) من هؤلاء الأطفال يعملون بدوام كلي أو جزئي في مختلف القطاعات في الأردن، هؤلاء يستحقون من الحكومة والمنظمات الحقوقية الإنسانية اتخاذ إجراءات لتفعيل القوانين الموضوعة أصلاً، والتي يتم تجاهلها في مثل هذه الدول لحماية حقوقهم.

تعرفنا على أهم الأسباب والعوامل التي ساعدت على انتشار هذه الظاهرة، لكنّ هناك جانباً مهماً جداً ينبغي علينا أن نسلط الضوء عليه، وهو جانب الآثار الناتجة عن تفشي هذه الظاهرة ظاهرة عمالة الأطفال.

2/ آثار ظاهرة عمالة الأطفال:

لقد نتج عن عمل الأطفال آثار سلبية خطيرة على الطفل من جهة، وعلى مجتمعه من جهة أخرى، ندرج فيما يأتي أهم هذه الآثار:

1- الآثار الجسدية:

كثيراً ما يعمل الأطفال في ظروف بيئية غير صحية تؤثر عليهم بشكل مباشر، وقد يتعرض الطفل لمخاطر عديدة أثناء عمله، فهناك الأطفال العاملون في مصانع كيماوية أو ورش السيارات، والذين يتعرضون للمواد الكيميائية وخطر التعامل مع الآلات الميكانيكية والكهربائية، وهناك الأطفال الباعة المتجولون المعرضون باستمرار لحوادث السيارات والغبار والأتربة والضوضاء، بالإضافة إلى ظروف الحر والبرد وسوء التغذية والإرهاق الشديد نتيجة العمل لساعات طويلة دون راحة، كل ذلك يؤثر في صحة الطفل الصغير بصورة واضحة (رمزي، 2002، ص255).

وقد تعرض أحمد بدران في دراسة له إلى الجوانب الصحية في عمالة الأطفال، وتوضح تلك الدراسة أن (24.1٪) من الأطفال يعملون أكثر من (13) ساعة يومياً في ظروف صحية سيئة من غذاء ملوث وسوء تهوية، وعدم الرعاية الكافية في المرض، بل إن أغلب الأطفال يستمرون في العمل أثناء مرضهم. وقد توصل أحمد عبد الله في دراسته عن عمالة الأطفال في دباغة الجلود إلى إصابة عدد من الأطفال ببعض أمراض المهنة كأضرار العيون والأمراض الصحية الجلدية، بالإضافة إلى تعرضهم للحوادث أثناء العمل. (رمزي، 1998، ص78-79)

2- الآثار النفسية:

تتباين الآثار النفسية للعمل على الطفل وتختلف تبعاً لاختلاف نوعية العمل وظروفه، والظروف الأسرية للطفل، فبعض الأطفال يبدو عليهم الإحساس بالرضا لما يقدمونه من دعم لأسرهم، وتزداد لديهم الثقة والاعتماد على الذات (عبد الفتاح، 2001، ص95)، ولكن الغالبية من الأطفال العاملين يعانون من القلق والاكتئاب والخوف نتيجة الإحساس بالقسوة والاستغلال، وعدم السماح لهم بممارسة أي نشاط ترفيهي كما أن الحرمان من التعليم يلعب دوراً كبيراً في تعميق إحساسهم بالقهر الاجتماعي وانعدام العدالة الاجتماعية بينهم وبين من يماثلونهم في العمر، مما يدفعهم إلى الانحراف والجروح. (فرجاني، 2001، ص222)

هناك دراسة مقارنة بين الأطفال العاملين وغير العاملين توصلت إلى أن الأطفال العاملين كانوا أكثر استقلالية وشعوراً بالكفاءة وقدرة على الكفاح، ولكنهم كانوا في الوقت ذاته أكثر عدوانية من الأطفال غير العاملين. (ناصر. راندة فتحي، 1994)

3- الآثار الاجتماعية:

إن بقاء الأطفال خارج منازلهم لفترة طويلة يتيح لهم التعامل مع أصناف مختلفة من البشر، قد يؤدي ذلك إلى تعلمهم بعض السلوكيات المشينة كالتدخين وتداول الألفاظ البذيئة، كما يسهل استدراجهم والتحرش بهم واستغلالهم جنسياً، وقد يتطور الأمر إلى الانحراف من خلال الشذوذ أو السرقة، فكثير من عصابات الجماعات يشكلها هؤلاء الأطفال العاملين والبائعين المتجولين (الحريري، 2000، ص688).

وهناك من يرى أن العمل بالنسبة للطفل أفضل من تسوله، ولكن الواقع أن عمل الأطفال لا يمنع التسول ولا يقضي عليه، بل على العكس قد يكون طريقاً للتسول خاصة عندما يتقلص المردود المادي للعمل إلى الدرجة التي تجعل الطفل يستجدي الناس للعطف عليه، ويبرز هذا بشكل واضح بين الباعة المتجولين من الأطفال.

إن لعمالة الأطفال دوراً في زيادة نسبة البطالة بين الشباب، إذ أن الأعمال التي يقوم بها الأطفال غالباً ما يقوم بها البالغون، ويفضل أصحاب العمل تشغيل الأطفال لأنهم أكثر استعداداً لتلبية الأوامر وأقل إثارة للمتابع وأقل أجراً من الكبار، مما يجعل عمل الأطفال بشكل منافسة حقيقية للبالغين الذي يبحثون عن عمل. (فرجاني، 2001، ص16-17)

4- الآثار التعليمية:

الأطفال الذين يعملون إما أنهم انقطعوا نهائياً عن الدراسة، أو أنهم يعملون بعد خروجهم من المدرسة، وربما لم يدخلوا مدرسة أصلاً ولم يتلقوا أي قدر من التعليم، وفي جميع الحالات يبرز الأثر السيئ للعمل على تعليم الطفل. (فرجاني، 2001، ص19) وبهذا تساعد عمالة الأطفال على زيادة نسبة الأمية في الوقت الذي تسعى فيه الدول إلى القضاء على الأمية. ومما لا شك فيه أن حرمان الطفل من التعليم يجعله في عداد المنبوذين في المجتمع، في زمن أصبح فيه العلم هو المتحدث الرسمي للمجتمعات، إذ تقاس قيمة المجتمع ومكانته في العالم بمدى وعي أفرادها وما أحرزه أبنائه من تعليم وثقافة.

تشير الدراسات إلى العلاقة القوية بين عمل الأطفال والتسرب الدراسي، ففي دراسة لعبد العظيم (عبد العظيم، 2002، ص6، م2، ص59-87). عن وصف أوضاع الأطفال العاملين وضحت النتائج أن(72.4٪) من أفراد العينة قد ذهب إلى المدرسة وتركها، وأن الباقي(27.6٪) لم يدخلوا مدارس في حياتهم.

أما بالنسبة لاتجاههم نحو التعليم فقد أكد(72.4٪) من أفراد العينة رغبتهم في التعليم، كما أبدى(65.5٪) ندمهم على خروجهم من المدرسة، وفي المقابل وضحت(19.9٪) من أفراد العينة عدم رغبتهم في التعليم، وأبدى(25.9٪) عدم أسفهم على ترك المدرسة.

وفي دراسة عن الاحتياجات التربوية للأطفال العاملين، توصلت الدراسة إلى أن أهم تلك الاحتياجات تمثلت في الحاجة إلى تعلم القراءة والكتابة ومواصلة التعليم، والحاجة إلى الرعاية الاجتماعية والحب والتقدير. (أحمد. سهير محمد، 1991).

3/ عمل الأطفال في العطلات المدرسي:

يندرج تحت عمالة الأطفال فئة الأطفال العاملين في العطل المدرسية، وهذه المجموعة لا تعاني من الآثار السيئة السابق ذكرها، بل ربما تنطوي إيجابيات العمل على سلبياته في هذه الحالة، وذلك لعدة اعتبارات:

إن العمل في العطلات المدرسية لا يتعارض في أغلب الأحيان مع تعليم الطفل، بل ربما يحرز الطفل العامل تقدماً أكبر في دراسته، إذ يكون عمله أثناء العطلة حافزاً له لاستقبال عامه الدراسي الجديد بكل نشاط وحيوية.

يزود العمل الأطفال بالقيم الأخلاقية والاجتماعية السامية، من قبيل: التأكيد على قيمة العمل، والإحساس بقيمة الأشياء والأمور، وتقدير الوقت، والانتظام والالتزام، والاعتماد على الذات، والثقة بالنفس، والقدرة على اتخاذ قرار، وحسن التعامل مع الآخرين، فمنهم من يعتبر عمل الطفل تأهيلاً له وتدريباً على تحمل المسؤولية وتعويداً ليكون فرداً منتجاً في مجتمعه، خاصة إذا تم العمل تحت إشراف الأهل وضمن رعايتهم ومتابعتهم، قد يشكل (الحريري، 2000، ص57). دعماً مادياً للأسرة المتعبة اقتصادياً، مما يشعر الطفل ذاته بالثقة والفخر بقدرته على مساعدة أهله، كما يصبح لذلك الطفل مكانة خاصة لدى أفراد أسرته فينال رعاية وعناية واهتماماً أكبر امتناناً من الأسرة للدور الذي يقوم به تجاههم.(عبد الفتاح، 2001، ص100)

ومن الممكن أيضاً أن يكون العمل منفذاً وملجأ للطفل الفاشل في دراسته، فيعوض إحساسه بالفشل من خلال العمل الذي يصبح وسيلة لتحقيق الذات واكتساب مهارة أكثر منه وسيلة للكسب المادي.(عبد العظيم، 2002، ص64)

وبعضهم يذهب إلى أن العمل في العطلات المدرسية من أنجع الوسائل للقضاء على وقت الفراغ الذي يعاني منه الطلاب والأهل في أيام العطلات، وهو أفضل بكثير من قضاء الطلاب إجازتهم بالتسكع في الطرقات أو أمام شاشات التلفزيون، فلعمل منافع كثيرة على الطالب تتدرج من الكسب المادي مروراً بالمساهمة الاجتماعية ووصولاً إلى تحقيق الذات.

وإنك لن تألُو جهداً حتى تجد الكثير من الأطفال السوريين اللاجئين وهم يعملون بأعمال تتنافى وحقوقهم، وقد وثق ناشطون سوريون حالات خطيرة لتشغيل القاصرين من أبناء اللاجئين، حيث يعمل معظمهم في ورشات لتصنيع الأحذية والحقائب، ويتعرضون للمواد الكيماوية دون مراعاة إجراءات السلامة، الواجب اتباعها في مثل تلك الورشات؛ ناهيك عن الاستغلال والإذلال الدائمين.

كما ينتشر الكثير من الأطفال السوريين في الأسواق، والشوارع، والأزقة، لبيع بعض من منتجات لاتسمن ولا تغني من جوع من مثل(المناديل، اللبان، حلوى، ...) مما يعرضهم لكثير من الأخطار، علّهم يعودون بما يسدُّ رمقهم.

وهناك جانب آخر غاية في الأهمية والخطورة على حد سواء؛ وهو استغلال الكثير من أرباب العمل على حد سواء في (الأردن، لبنان، وتركيا) حاجة الأطفال وذويهم للعمل في ظروف لا تتناسب أعمارهم، وما ذلك إلا لاضطرار كثير من الأطفال السوريين إلى الانخراط في سوق العمل، نتيجة فقدانهم للمعيل.

وتعاني نسبة مرتفعة من الأطفال السوريين، ضمن سن التعليم الإلزامي من عدم توفر ظروف ملائمة لتلقيهم التعليم، إذ يبقى أكثر (60%) منهم خارج المدارس، وفقاً للأرقام الرسمية في الأردن وفي لبنان؛ غير أن هذه النسبة تقل كثيراً في تركيا.

وسبق أن كشف تقرير لمنظمتي اليونيسيف وإنقاذ الطفولة، يوم 2 تموز/يوليو الماضي، أن المزيد من الأطفال بين اللاجئين السوريين في دول الجوار يضطرون للعمل في المقالع والمخازن وصناعة الأحذية لإعالة أسرهم، ما يعرضهم لمخاطر كبيرة ويجعلهم عرضة للاستغلال الجنسي.

وحذر التقرير من تفاقم عمالة الأطفال السوريين، التي بلغت مستويات خطيرة، نتيجة النزاع في سوريا والأزمة الإنسانية الناجمة عنه.

وعلى الرغم من أن قانون العمل التركي يحظر عمل الأطفال تحت سن (15)، ويفرض عقوبة السجن لعام كامل بحق أرباب العمل الذين يشغلون الأطفال، كما يغرم صاحب العمل بمبلغ يتجاوز (350) دولار أمريكي، فضلاً عن العقوبات التي تطال ذوي الأطفال العاملين (الحميدي، مهند، 2015).

على الرغم من أن تركيا وقعت على اتفاقية (1951) الخاصة باللاجئين فإنها الدولة الوحيدة في العالم التي تطبق ماتسميه " بالقيود الجغرافي " الذي لا يسمح إلا بقبول طالبي اللجوء الأوربيين، وبذلك فإن اللاجئين السوريين الموجودين في تركيا غير مشمولين بالحماية حسب اتفاقية (1951) وبروتوكول (1967)، وإنما ضيوف تقوم الحكومة التركية بمد يد العون لهم كما صرحت الحكومة التركية.

إن أغلب الدول التي فر إليها السوريون قدمت بعض الخدمات التي مازالت ناقصة ومحبطة في بعض الأحيان ويتم التعامل معهم على المستوى القانوني بطرق مختلفة فإن وجود السوريين في هذا الدول يرهق البنية التحتية الوطنية والأوضاع الاقتصادية والخدمات الأساسية لهذه الدول وخاصة المملكة الأردنية وفي بعض الحالات زاد من المخاوف الأمنية الوطنية، فهناك تقارير تفيد بوجود صعوبات متزايدة في كل من الأردن ولبنان في تقديم الرعاية الصحية والخدمات التعليمية العامة للسوريين، من ثم فقد بدأ الترحيب الحار الذي شملهم في بداية الأزمة في التناقض وبدأت تزداد المخاوف العامة، وقد أدت الاعتبارات الأمنية إلى ازدياد التدقيق في الإقامة وتدني تقديم الخدمات لهؤلاء اللاجئين.

ويجد السوريون في الدول المجاورة أنه من الصعب بشكل متزايد إعالة أنفسهم ومن ثم تخطي الكثير منهم فترات وجودهم على المستوى الاقتصادي والقانوني في هذه الدول وأصبحوا في بعض هذه الدول مقيمين غير شرعيين، معرضين أنفسهم لخطر الاحتجاز أو الترحيل في الأردن على سبيل المثال أو الإذلال في لبنان على يد جماعات تنتمي إلى حزب الله، ناهيك عن الصعوبات في الخدمات الطبية التي يواجهها اللاجئون في لبنان، خلافاً لما وجدناه في تركيا من تأمين كافة المستلزمات الصحية، وعلى نطاق واسع جداً.

فحسب تصريح المفوضية العليا لشؤون اللاجئين في تركيا، قدرت الحكومة التركية أعداد اللاجئين السوريين المسجلين والذين يتلقون المساعدة من الحكومة في المخيمات بأكثر من (93.500) لاجئ، إضافة إلى عدة آلاف من المقيمين خارج المخيمات البالغ عددها (13)، وفي إطار خطة الاستجابة المحدثة، من الممكن أن تستضيف تركيا بحلول نهاية هذا العام ما يمكن أن يتجاوز ال (280,000) لاجئ سوري (الحميدي، مهند، 2015).

ثالثاً. الإطار التجريبي:

استهدف الجانب الميداني من البحث تقصي آراء عدد من الأكاديميين والناشطين المهتمين بملف اللجوء عامة وملف اللاجئين السوريين على وجه الخصوص، وذلك بهدف الوقوف على أهم الأسباب والحلول لمشكلة عمالة الأطفال السوريين في بلدان اللجوء.

1- عينة البحث:

تم اختيار عينة البحث بطريقة مقصودة عبر التواصل المباشر (في تركيا) أو عبر الشابكة (في الأردن ولبنان) مع عدد من الأكاديميين والناشطين المهتمين بملف اللجوء عامة؛ وملف اللاجئين السوريين على وجه الخصوص، والجدول الآتي يبين التفاصيل:

الجدول رقم: (1) يحتوي على بيان تفصيلي شامل لعدد الأكاديميين والناشطين المهتمين بملف اللجوء عامة وملف اللاجئين السوريين على وجه الخصوص الذين مثلوا عينة البحث الحالي، وقد بلغ إجمالي عينة البحث (100) ، والذين تتضح خصائصهم من خلال الجدول الآتي رقم (1):

العدد	الجنس	الدرجة الجامعية
11	ذكر	دكتوراه
14	ذكر	ماجستير
35	ذكر	إجازة
13	أنثى	إجازة
20	ذكور إناث	ناشطون ومهتمون بملف اللجوء يحملون الإجازة الجامعية فما فوقها
7	ذكور إناث	ناشطون ومهتمون بملف اللجوء لا يحملون الإجازة الجامعية

الجدول رقم (1): يوضح توزيع أفراد العينة وفقاً لمتغير الجنس، والدرجة العلمية، والعمل الحالي

2- أداة البحث:

لتحقيق الأهداف المحددة للبحث، تم تصميم استبانة مؤلفة من (15) بنداً، وسؤالين مفتوحين.

3 – تحكيم أداة البحث:

قام الباحث بحساب مستوى الصدق والثبات في أداة البحث (الاستبانة) عبر الخطوتين التاليتين:

أ- **صدق الاستبانة:** عرضت الاستبانة على بعض السادة المحكمين من المتخصصين في خدمة اللاجئين، وعلى بعض الزملاء الذين قد أنجزوا أبحاثاً ترتبط بشكل مباشر أو غير مباشر بموضوع اللجوء، وذلك من أجل الإفادة من آرائهم في تطويرها من خلال ملاحظاتهم على الصياغة اللغوية للمعلومات، وعلى مدى وضوح تعليمات طلب الاستبانة عن بنودها، وعن ماهية شمول هذه البنود للنقاط المراد قياسها، وعن التناسب بين مستوى صعوبة بنود الاستبانة ومستوى تحصيل الخبرات في موضوع اللجوء لدى السادة المحكمين، وقد تفضل السادة المحكمون بإبداء ملاحظات مهمة، وتقديم نصائح قيمة، اختلفت ما بين طلب تصحيح صياغة بعض البنود، واقتراح بنود أخرى، إضافة إلى التأكيد على أهمية إضافة سؤالين مفتوحين للمستجوبين لذكر حلول وحقوق أخرى للأطفال لم يتم طرحها في بنود الاستبانة، وقد التزم الباحث بتعديل جميع الملاحظات التي سجلت على أداة البحث مما طور الأداة، وأسهم في دقة بنودها وشمولية مقاصدها.

ت - **ثبات الاستبانة:** بعد أن قام الباحث بإجراء التعديلات التي طلب إليه إجراؤها من قبل السادة المحكمين، مما أخرج الاستبانة بمقدمة اشتملت على تعليمات واضحة نسبياً أفاد منها الباحث في التعريف بخصائص أفراد العينة، وعلى بنود بعيدة عن الغموض، كان لا بد من التحقق من ثبات الاستبانة لكي تصبح مؤلفة من مجموعة عبارات قادرة على أن «تقيس مجتمعة ظاهرة واحدة هي الموقف من حيث هو نظام أو جانب نفسي متكامل»(الرفاعي. نعيم: 1986، ص 426)

وقد استخدم الباحث طريقة الثبات الداخلي بغية حساب ثبات الاستبانة، حيث كان مستوى الاتساق الداخلي لفقرات الاستبانة بعد تطبيق معادلة ألفا كرونباخ (0.65)، وهي درجات متوسطة من الاتساق الداخلي تدل على وجود مؤشرات ثبات مقبولة.

4- إجراءات التطبيق:

قام الباحث في العام (2017) بشرح المقاصد التي ينشد البحث تحقيقها في موضوع اللجوء لدى السوريين، وتمنى عليهم تدوين إجاباتهم عن بنود الاستبانة بصدق وشفافية.

5- أسلوب المعالجة الإحصائية: نظراً لأن هدف الدراسة المتمثل في التعرف إلى أهم وتقديم المقترحات التحسينية في ضوء النتائج التجريبية يمكن تحقيقه بمعرفة النسبة المئوية المعبرة عن حجم كل من هذه المعوقات ومدى أثره السلبي في ملف عمالة الأطفال السوريين اللاجئين.

قام الباحث بتفريغ الاستبانات وحساب النسبة المئوية لكل بند من بنود الاستبانة، ثم مناقشة هذه البنود كلاً على حدة.

6- نتائج الجانب الميداني:

بعد تفريغ الاستبانات الموجهة للأكاديميين والناشطين، جاءت النتائج الآتية التي سيتم توزيعها (عرضاً وتحليلاً) على محاور الاستبانة حسب ما يأتي:

1- فيما يتعلق بنتائج الاستبانة:

أ- أهم نتائج آراء الأكاديميين والناشطين ، حيث يبين الجدول رقم (2) ما يأتي:

تسلسل	موافق	النسبة %	غير موافق	النسبة %	لا رأي لي	النسبة
1	3	3%	92	92%	5	5%
2	30	30%	70	70%	0	0%
3	85	85%	15	15%	0	0%
4	76	76%	24	24%	0	0%
5	83	83%	17	17%	0	0%
6	51	51%	40	40%	9	9%
7	40	40%	40	40%	20	20%
8	64	64%	19	19%	17	17%
9	61	61%	34	34%	5	5%
10	52	52%	28	28%	10	10%
11	73	73%	21	21%	6	6%
12	71	71%	20	20%	9	9%
13	67	67%	30	30%	3	3%
14	61	61%	39	39%	0	0%
15	40	40%	40	40%	20	20%

الجدول رقم (2): يوضح أهم نتائج آراء الأكاديميين والناشطين في مسألة عمالة الأطفال السوريين اللاجئين

ب - تفسير آراء جميع أفراد العينة فيما يتعلق بالمحتوى ، حيث يبين الجدول رقم (2) ما يلي:

- 1- البند الأول: لم يوافق (92%) على أن ظاهرة عمالة الأطفال هي ظاهرة إيجابية.
- 2- البند الثاني: لم يوافق (70%) على أن عمل الأطفال سلبي دائماً.
- 3- البند الثالث: وافق (85%) على أن الفقر هو الدافع الأكبر والسبب الرئيس في عمل الأطفال.
- 4- البند الرابع: وافق (74%) على أن عمالة الأطفال تضع أعباء ثقيلة على الطفل وتهدد سلامته وصحته ورفاهيته.
- 5- البند الخامس: وافق (83%) على أن عمالة الأطفال تستغل ضعفهم وعدم قدرتهم على الدفاع عن أنفسهم كعمالة رخيصة بديلة عن عمالة الكبار.

- 6- **البند السادس:** وافق (51%) على أن عمالة الأطفال تعيق تعليمهم وتدريبهم وتغيير حياتهم ومستقبلهم للأفضل، في حين أن (40%) رأوا خلاف ذلك.
- 7- **البند السابع:** لم يوافق (40%) على أن عمالة الأطفال التي تتناسب مع قدراتهم لها آثار إيجابية وتعلم الطفل المسؤولية والتعاون، في حين أن (40%) – النسبة ذاتها – ذهبوا إلى أن هذه العمالة لا يمكن أن تعلم الطفل المسؤولية والتعاون.
- 8- **البند الثامن:** وافق (64%) على أن التقصير الدراسي سبب لعمل الأطفال، وهو من الأسباب الرئيسية التي تدفع الطفل إلى العمل.
9. **البند التاسع:** وافق (61%) على أن لجهل الأهل وتخلفهم دوراً في عمل الأطفال.
10. **البند العاشر:** وافق (52%) على أن لرفاق السوء دوراً في اتجاه الطفل للعمل.
11. **البند الحادي عشر:** وافق (73%) يشكل عمل الأطفال ضرراً جسدياً ونفسياً على الطفل.
12. **البند الثاني عشر:** وافق (71%) على أن الأطفال العاملين يتعرضون للانحراف وممارسة العادات السيئة وغير الحميدة.
13. **البند الثالث عشر:** وافق (67%) على أن التبليغ عن حالات عمالة الأطفال والتحري بمتابعة العصابات المستغلة لهم ومحاكمتهم يقلل من عمالة الأطفال.
14. **البند الرابع عشر:** وافق (61%) على أن التشدد في تنفيذ قانون حقوق الطفل في التعليم يشكل أحد الحلول الممكنة لهذه الظاهرة.
15. **البند الخامس عشر:** وافق (40%) على أن تكثيف الجهات الحكومية جهودها ساعد في الحد من عمالة الأطفال في حين أن (40%) أيضاً كانوا غير مؤيدين لهذا المذهب.

7- مقترحات عينة البحث من الأكاديميين والناشطين:

- جاءت مقترحات الأكاديميين والناشطين فيما يتعلق بحلول ظاهرة عمالة الأطفال والحد من انتشارها على النحو الآتي:
- 1- أن تكون هناك مخالقات مالية كبيرة بحث تكون رادعاً لولي الأمر، بل منهم من اقترح عقوبة السجن له للحد من هذه الظاهرة.
  - 2- أن تكون هناك كفالة اجتماعية تضمن للأهل حق أبنائهم في العيش والتعليم، وبذلك يكونون قد تجنبوا إرسال أبنائهم إلى العمل.
  - 3- أن تكون هناك عدالة في حصول الكبار على فرص العمل.
  - 4- أن يقدم كل ما يلزم للأسرة حد الاكتفاء.
  - 5- أن يكون هناك كفالة ما لمن لا معين له.
  - 6- العاتق الأكبر يقع – في هذه المشكلة – على الدولة، ومنظمات المجتمع المدني، وأخيراً الخطاب الديني التوعوي.
- أما فيما يتعلق بحقوق الطفل؛ فقد جاءت المقترحات على النحو الآتي:

- 1- من حق الطفل التعلم، وممارسة هواياته على الوجه الأكمل، دون وجود أي عائق يمنعه من ذلك.
- 2- حق الطفل في تأمين الأوقات اللازمة المناسبة، والمكان المناسب كي يمارس حقه في اللعب.
- 3- تأمين الرفاهية للطفل حتى يكون قادراً على التعليم دون أي عائق.
- 4- إبعاد الطفل عن كل ما يمكن أن يشوش تفكيره ويصرفه عن أبسط حقوقه في التعلم.
- 5- النأي بالطفل قدر المستطاع عن كل ما يمكن أن يربطه بالحرب ومخزجاتها.

رابعاً: مقترحات البحث وتوصياته:

إن الأوضاع الأمنية في سورية عبر السنوات الأخيرة قد امتزجت مع بعضها البعض لتخلق أرضية عالية الخصوبة لعمالة الأطفال السوريين اللاجئين. ويقف الفقر والصعوبات عائقين أمام الحصول على فرص التعليم ونوعيته. وكخطوة أولى في التحرك لمعالجة هذه الظاهرة، يوفر هذا التقييم السريع معلومات في غاية الأهمية بشأن أسباب عمالة الأطفال السوريين اللاجئين وعواقبها على الأطفال العاملين وأسرهم والمجتمعات. تستند التوصيات التالية إلى نتائج التقييم السريع لأسوأ أشكال عمالة الأطفال السوريين اللاجئين في دول الجوار.

من المهم ملاحظة أن ظروف معالجة عمالة الأطفال تتطلب برنامج تدخل متعدد الأوجه، يجب تطبيق هذه البرامج بطريقة متكاملة ويجب دمج عمالة الأطفال في المسار الرئيس عبر السياسات والبرامج الأخرى ذات العلاقة، بما في ذلك حماية الأطفال والعمالة وتخفيف الفقر والحماية الاجتماعية. ومن هذه التوصيات الآتي:

- 1- السماح ولو بشكل مؤقت بدخول جميع طالبي اللجوء السوريين إلى أراضيها ولاسيما الأطفال الذين فقدوا عوائلهم في الحرب .
- 2- تشجيع اللاجئين على تشكيل لجان خاصة تتابع عمالة الأطفال وشؤونهم الخاصة من خلال تدريب أطر بشرية للتعامل مع الأطفال اللاجئين لتوفير الرعاية الجسدية والنفسية والاجتماعية والتعليمية.
- 3- انتشار مراكز لإعادة دمج الأطفال السوريين اللاجئين العاملين في المجتمع في مراكز التشغيل والتدريب المهني على أقل تقدير.
- 4- ضرورة عدم التدخل أو التأثير السياسي على اللاجئين السوريين -ولاسيما الأطفال- داخل الدول المضيفة.
- 5- التعاون مع منظمات حقوق الإنسان في مراقبة ورصد الانتهاكات التي تجري بحق الأطفال السوريين اللاجئين..
- 6- إقامة ندوات وورش عمل ومؤتمرات توعوية للعائلات لزيادة معرفتهم بخطورة هذا الوضع.
- 7- الترويج الإعلامي لخطورة هذه الحالة من خلال استخدام القنوات السمعية والبصرية المحلية والفضائية.
- 8- ضمان تفعيل الكامل والمراقبة الشاملة لقانون العمل.
- 9- الشدة والحزم في تطبيق المواد التي تتحكم في أحكام القانون المتعلقة بعمالة الأطفال فوراً دون أي تسويق أو تأخير.
- 10- زيادة العقوبات الجزائية، بالنسبة لأولئك الذين ينتهكون أحكاماً ذات صلة بحماية الأطفال، كرادع فعال يقف بوجه استغلال الأطفال.
- 11- العمل مع القطاع الخاص ومنظمات أرباب العمل لزيادة التوعية بمواد قانون العمل المتعلقة بعمالة الأطفال والمطالبة بالتجاوب الكامل.
- 12- تكييف استجابة عمالة الطفل المستقبلية مع سياسة وبرنامج حماية الطفل المستقبلية لضمان التكامل والدمج في المسار الرئيس والتلاحم.
- 13- العمل عن كثب مع المجتمع الدولي لمعالجة هذه القضية المهمة.
- 14- التفكير في إدخال هيئات لمراقبة عمالة الأطفال تكون مقراتها في المدارس، تضم أطرافاً فاعلة من التعليم والمجتمع، لتعزيز التشخيص المبكر والوقاية، بما في ذلك الزيارات الأسرية وكذلك دعم إعادة التأهيل التعليمي للأطفال العاملين الذين سبقوا وأن تركوا المدرسة.
- 15- ضرورة أن يزيد المجتمع الدولي من دعمه للخدمات الأساسية المقدمة للاجئين السوريين حتى يتسنى لذويهم إبعادهم عن هذه الظاهرة، ومن ثم تأمين أبسط حقوقهم ولاسيما التعليم.
- 16- توفير النصح والإرشاد وتيسير فرص للحصول على المعلومات وتوفير الدعم للأسر الفقيرة من أجل تخفيف الضغوطات المالية المباشرة عليها.
- 17- تطوير عملية رفع مستوى الوعي بشأن حقوق الأطفال والعنف ضد الأطفال في البيت والمدارس والمجتمع لإحداث تغيير سلوكي وثقافي.
- 18- دعوة المانحين لضمان توفير موارد كافية لدعم تطوير وتنفيذ خطة عمل شاملة لمعالجة عمالة الأطفال بشكل دائم.

خامساً- مصادر البحث ومراجعته:

- 1- أحمد. سهير محمد: **الواقع والاحتياجات التربوية لعينة من الأطفال في سوق العمل**، المؤتمر الرابع لمركز دراسات الطفولة، القاهرة 1991.
- 2- الحريري ، محمد فتحي: **عمالة الأطفال في الوطن العربي** ، مجلة الطفولة العربية ، الجمعية الكويتية لتقدم الطفولة العربية، الكويت ،2000، 7ع.

3- الحميدي. مهند : تقرير عن عمالة الأطفال السوريين اللاجئين في تركيا، 2015/11/08: أنقرة، الموقع الإلكتروني:

desk@eremnews.com

4- الرفاعي. نعيم: التقويم والقياس في التربية، منشورات جامعة دمشق، كلية التربية، دمشق، 1986.

5- رمزي. ناهد: ظاهرة عمالة الأطفال في الدول العربي، المجلس العربي للطفولة والتنمية، 1998.

6- زايد. إيناس: مستشارة قانونية في المرصد الأورومتوسطي لحقوق الإنسان، الجزيرة نت.

7- عبد العظيم. محمد: وصف أوضاع الأطفال العاملين في الصناعة، مجلة الطفولة والتنمية. المجلس العربي للطفولة والتنمية، (2002)، ع6، م2.

8- عبد الفتاح. أماني: عمالة الأطفال كظاهرة اجتماعية ريفية، عالم الكتب، القاهرة، 2001.

9- فرجاني. نادر: تشغيل الأطفال وصمة في جبين الحضارة المعاصر، مجلة الطفولة والتنمية، المجلس العربي للطفولة والتنمية، ع3، 2001.

10- ناصف. راندة فتحي: صورة الأسرة لدى الطفل العامل، رسالة ماجستير، مخطوطة، جامعة عين شمس، القاهرة، 1994.

سادساً: الملاحق

ملحقات البحث أداة البحث (الاستبانة)

عمالة الأطفال السوريين اللاجئين في دول الجوار
مؤتمر الشرق الأوسط (جامعة كيلس 7 أرايك)
استبانة تعرف آراء الأكاديميين والناشطين في ظاهرة عمالة الأطفال السوريين في دول الجوار
دراسة وصفية تحليلية تقييمية لدراسة ظاهرة عمالة الأطفال السوريين اللاجئين في دول الجوار

استبانة تقييم خاصة بعمالة الأطفال السوريين اللاجئين في دول الجوار

الإخوة الناشطون والباحثون في مشكلة الجوع للسوريين:
السلام عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته

تنشد هذه الاستبانة الوقوف على وجهة نظرك الخاصة، حول واقع عمالة الأطفال السوريين اللاجئين

❖ نأمل منك الإدلاء برأيك بكل صدق وأمانة وإحساس بالمسؤولية، وحتى تعبر عن رأيك بحرية وموضوعية فإنه غير مطلوب منك التعريف باسمك، وأيضاً لك أن تعلم بأن البيانات التي سوف يتم جمعها وتحليلها بالاعتماد على نتائج هذه الاستبانة سوف تعالج بشكل جماعي وليس بأسلوب فردي، وذلك لأن غايتها رفق جهود البحث العلمي ببعض الحقائق العلمية والتوصيفات الميدانية.

❖ تشمل الاستبانة على خمسة مجالات تتوزع حسب الآتي:

1- الأسباب والدوافع التي أدت لانتشار ظاهرة عمالة الأطفال.

2- الآثار التي نتجت عن هذه الظاهرة.

3- الحلول التي يمكن أن تحد من هذه الظاهرة.

4- الحقوق التي ينبغي أن يتمتع بها الطفل.

❖ تستطيع التعبير عن وجهة نظرك في عمالة الأطفال السوريين اللاجئين وفقاً للتقديرات الآتية:

1- موافق. 2- غير موافق 3- لا رأي لي

نتمنى عليك أن تدون ملاحظاتك ومقترحاتك من أجل إيجاد الحلول المناسبة للحد من مثل هذه الظاهرة، والتي سوف تؤخذ بعين التقدير والاعتبار وذلك في الحقل المخصص في نهاية الاستبانة.

ولك جزيل الشكر وصادق العرفان

القسم الأول - المعلومات العامة.

يرجى وضع إشارة (✓) في المكان المناسب.

الاسم لمن يرغب:		
التحصيل العلمي	الجنس	العمل الحالي

القسم الثاني- موضوعات الاستبانة.

يرجى إبداء آرائكم في مجموعات الأسئلة الآتية، واضعين إشارة (✓) أمام الفكرة التي تعبر عن رأيكم، ثم ذكر أهم الحلول التي قد تحد أو تقلل على أقل تقدير من انتشار ظاهرة عمالة الأطفال في أسفل كل مجموعة من الأسئلة الآتية:
استبانة تقييم خاصة بعمالة الأطفال السوريين اللاجئين

التقييم	أوافق	لاوافق	لا رأي لي
السؤال الأول: رأيك في ظاهرة " عمالة الأطفال "			
السؤال الثاني: عمل الأطفال سلبي دائماً			
السؤال الثالث: الفقر هو الدافع الأكبر لعمل الطفل			
السؤال الرابع: عمالة الأطفال تضع أعباء ثقيلة على الطفل وتهدد سلامته وصحته ورفاهيته			
السؤال الخامس: عمالة الأطفال تستغل ضعفهم وعدم قدرتهم على الدفاع عن أنفسهم كعمالة رخيصة بديلة عن عمالة الكبار			
السؤال السادس: عمالة الأطفال تعيق تعليمهم وتدريبهم وتغيير حياتهم ومستقبلهم للأفضل			
السؤال السابع: عمالة الأطفال التي تتناسب مع قدراتهم لها آثار إيجابية وتعلم الطفل المسؤولية والتعاون			
السؤال الثامن: التقصير الدراسي سبب لعمل الأطفال			
السؤال التاسع: لجهل الأهل وتخلفهم دور في عمل الأطفال			
السؤال العاشر: لرفاق السوء دور في اتجاه الطفل للعمل			
السؤال الحادي عشر: يشكل عمل الأطفال ضرراً جسدياً ونفسياً على الطفل			
السؤال الثاني عشر: يتعرض الأطفال العاملون للانحراف وممارسة العادات السيئة وغير الحميدة؟			
السؤال الثالث عشر: التبليغ عن حالات عمالة الأطفال والتحري بمتابعة العصابات المستغلة لهم ومحاکمتهم يقلل من عمالة الأطفال			
السؤال الرابع عشر: التشدد في تنفيذ قانون حقوق الطفل في التعليم يشكل أحد الحلول الممكنة لهذه الظاهرة			
السؤال الخامس عشر: تكثيف الجهات الحكومية جهودها ساعد في الحد من عمالة الأطفال			
السؤال السادس عشر: ما هي الحلول لظاهرة " عمالة الأطفال " في رأيك؟			
السؤال السابع عشر: ما هي حقوق الطفل في رأيك؟			

السؤالان المفتوحان:
أولاً- الحلول المقترحة من قبلكم للحد من ظاهرة عمالة الأطفال السوريين اللاجئين:

- ..... -1
  - ..... -2
  - ..... -3
  - ..... -4
  - ..... -5
- ثانياً- اقتراحاتك حول الحقوق التي ينبغي أن يتمتع بها الطفل:
- ..... -1
  - ..... -2
  - ..... -3
  - ..... -4
  - ..... -5

THE TURKISH POSITION OF THE SYRIAN REVOLUTION AND ITS POLITICAL AND HUMANITARIAN DIMENSIONS

*حسن الخطاف Hasan AL-KHATTAF

الملخص

قامت الثورة السورية منذ ما يقرب من سبع سنوات دفاعاً عن النفس ورفعاً للظلم، وقد وقفت تركيا مع مطالب الشعب السوري وقدمت للشعب السوري ما تستطيع سواء أكان ذلك على أراضيها أو داخل الأراضي السورية وشملت الدعم التركي الاحتياجات الأساسية من الطعام والكساء والصحة والتعليم وبناء المخيمات وكل الاحتياجات الضرورية فيها. ونتيجة للموقف التركي من الأزمة السورية كان لهذا الموقف أبعاد سياسية حيث ساءت العلاقة مع واشنطن وتركيا والعراق وروسيا بالإضافة للنظام السورية، كما شكّلت الميليشيات التركية الموصوفة بالإرهاب من قِبَل أنقرة خطراً على الأمن القومي التركي. وحاولت الحكومة التركية إيجاد حلّ برحيل الأسد لكنّها لم تُفق ولم تجد دعماً حتى من العرب. في هذا البحث سندرس ماتمت الإشارة إليه سابقاً من خلال الموقف التركي وإبعاده السياسية والإنسانية وذلك ضمن بحثين. **الكلمات المفتاحية:** التركي. الثورة السورية.

Abstract

The Syrian revolution has stood for seven years in self-defense and the lifting of injustice. Turkey has stood up to the demands of the Syrian people and provided the Syrian people with whatever they can, whether on their territory or within Syrian territory. Turkish support included the basic needs of food, clothing, health, education.

As a result of the Turkish position on the Syrian crisis, this position had political dimensions. The relationship with Washington, Turkey, Iraq and Russia, in addition to the Syrian regime, worsened. The Turkish militias described by terrorism as Ankara constituted a threat to Turkish national security. The Turkish government tried to find a solution to Assad's departure but did not agree and did not find support even from the Arabs.

In this research, we will examine what has been mentioned previously through the Turkish position and its political and humanitarian dimensions in two researches.

Keywords: Turkey, Syrian Revolution.

---

* Doç. Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi, khattaf72@gmail.com

المبحث الأول

الأبعاد السياسية

الأبعاد السياسية للموقف التركي هي الآثار والتجليات الناجمة عن الموقف التركي، وهنا لن نتحدث عن مواقف كل الدول فالأمر يطول، بل نتحدث عن أربع مجموعات.

1. الموقف التركي العربي المتبادل:

ليس المقصود ضبط كل موقف تركي عربي على حدة، ولا كل موقف عربي تركي على حدة، بل المقصود هو الموقف العام.

فالعلاقة العامة هي عدم اطمئنان تركيا للعرب، وهذا له أسبابه التاريخية في وقوف العرب مع الحلفاء ضد الدولة العثمانية، وله أسبابه المعاصرة وهو ارتهان العرب ولاسيما دول الخليج وتحديدا الإمارات العربية المتحدة للقرار الإسرائيلي. ويرى مراقبون أن ما تشهده العلاقات الإماراتية الروسية من تطورات شملت العديد من المجالات الاقتصادية يمثل أداة ضغط على الحكومة التركية.

وقد تصوّرت تركيا أنّ تعاونها مع الدول العربية هو الأساس في حل الأزمة السورية، ولذلك سعت ومنذ بداية الأزمة السورية إلى دعوة الدول العربية إلى اتخاذ إجراءات صارمة ضد النظام السوري، حتى لو أدى ذلك إلى تبني عمل عسكري مشترك يمكنه تأمين بعض الدعم الدولي له، ولكن الدول العربية وقتت في وجه الجهود التركية أو على الأقل لم تدعمها، والسبب الرئيس في هذا ارتهان هذه الدول للسياسة الأمريكية الإسرائيلية .

مع أن تركيا وقتت مع دول الخليج ضد الانقلاب الحوثي في اليمن في سبتمبر 2014 ومحاولتها السيطرة على الدولة اليمنية، مما اضطر الدول العربية إلى التدخل العسكري في "عاصفة الحزم" لوقف العدوان الإيراني تحت الغطاء الحوثي الطائفي.

هذا التدخل العربي في اليمن تفهمته السياسة التركية ودعمته، لأنه في النهاية يؤدي إلى وقف الأطماع الخارجية الإقليمية في الدول العربية، ولذلك فإن السياسة التركية حاسمة وواضحة مع إيران برفض السياسة الإيرانية الطائفية التوسعية.

ومن المهم جدا أنّ الموقف التركي كان معارضا للتدخل الروسي، وكانت تركيا تنتظر موقفا مساندا لها من الدول العربية، لكن مما يؤسف له أن مواقف الدول العربية من التدخل الروسي لا يُطمئن تركيا؛ إذ لم يكن للدول العربية موقفٌ موحدٌ من التدخل الروسي ، فبعض الدول ساكتة وبعضها معارض على استحياء، وبعضها كان مؤيدا للموقف الروسي وعلى رأسها الإمارات العربية المتحدة، فقد وصفت الإمارات القصف الروسي لتنظيم "داعش" في سوريا بأنه قصف لعدو مشترك، ما يعني قبولاً ضمناً بالتدخل الروسي هناك، ولاسيما أن القصف الروسي يطال المدنيين والفصائل المعتدلة أكثر من داعش، فيما عارضت السعودية وقطر بكل وضوح التدخل الروسي العسكري في سوريا في بدايات الأزمة ولما صار التدخل الروسي أمرا واقعا ووجدت روسيا مساندة لها من الأمم المتحدة سكتت الدول قطر والسعودية

وقد ذكر المفكر الكويتي السياسي عبد الله النُفَيْسي، في تغريدة على موقع "تويتر" أن "مصر والأردن والإمارات يؤيدون التدخل الروسي العسكري في سوريا لحماية نظام الأسد ومحاربة الجماعات الإسلامية". إضافة إلى ذلك، يشير الكاتب والصحفي السعودي جمال خاشقجي، في مقال له بعنوان "هل هناك ما هو أسوأ؟"، إلى وجود مثل هذا التحالف، إذ كتب يقول: "مصر مثلاً متحمسة للعدوان الروسي، إعلامها لا يخفي ذلك، ولكن لا يمكن صدور قرار من الجامعة العربية دون مصر.

ويرى مراقبون أن ما تشهده العلاقات الإماراتية الروسية من تطورات شملت العديد من المجالات اخصوصاً وأن التعاون بين البلدين لم يعد يقتصر على الجانب الاقتصادي، بل تعداه إلى الجوانب العسكرية أيضاً. وفي هذا الصدد يشار إلى الزيارة التي قام بها ولي عهد إمارة أبوظبي، الشيخ محمد بن زايد، إلى موسكو بعد أيام قليلة من بدء روسيا عملياتها في سوريا، وما تمخض عن هذه الزيارة من استثمارات إماراتية بلغت سبعة مليارات دولار في روسيا، الأمر الذي فسره البعض على أنه مكافأة لروسيا على تدخلها العسكري في سوريا (موقع dwi تاريخ 2015/12/1).

وأما عن الموقف المصري فقد قال وزير الخارجية إن الغارات الجوية التي تشنها روسيا على سوريا، ستساهم في محاصرة الإرهاب والقضاء عليه (ويكيبيديا الموسوعة الحرة التدخل العسكري الروسي في الحرب الأهلية السورية).

2. الموقف التركي الروسي المتبادل:

العلاقة التركية الروسية تمتد لأكثر من خمسمائة سنة فقد بعث إيفان الثالث الأمير الأكبر وحاكم روسيا في عام 1492 برسالة إلى السلطان العثماني يازيد الثاني، حول مسائل التجارة البحرية بين الجانبين ، وأقيمت العلاقات الدبلوماسية بين تركيا وروسيا السوفيتية في 3 يونيو عام 1920. واعترفت تركيا في عام 1991 بروسيا الاتحادية بكونها وارثة لحقوق للاتحاد السوفيتي. وقد عقدت بين روسيا وتركيا ما يزيد عن 60 معاهدة تخص التعاون في المجالات .

وضمن أهم الاتفاقيات المعقودة في السنوات الاخيرة اتفاقية التعاون العسكري (عام 2002)، والبيان السياسي المشترك حول تعميق الصداقة والشراكة في 6/ديسمبر عام 2004.هـ.

وقد زار فلاديمير بوتين الرئيس الروسي تركيا في ديسمبر عام 2004 ، وشارك بوتين عام 2005 في مراسم افتتاح خط انابيب الغاز "السييل الأزرق" وذلك خلال القمة التاسعة لمنظمة التعاون الاقتصادي بين دول البحر الأسود التي انعقدت في مدينة سامسون التركية في عام 2007.

وزار الرئيس التركي أحمد نجديت سيزر روسيا في الفترة من 28 يونيو إلى 30 يونيو عام 2006 ، واحتلت مركز الصدارة في المباحثات بينه وبين الرئيس الروسي المواضيع مثل التعاون في مجال الطاقة والبناء والاستثمارات والتعامل مع القضايا العالمية والأقليمية.

وقام رئيس الوزراء التركي رجب طيب اردوغان بزيارة روسيا عدة مرات . ففي 13 اغسطس عام 2008 زار اردوغان موسكو حيث تقدم بمبادرة انشاء " منطقة الاستقرار والتعاون في القوقاز. أما عام 2008 فشهد فعاليات سنة الثقافة التركية في روسيا، وتعد منتجعات تركيا من أفضل الاماكن لاستجمام المواطنين الروس، وقد زار تركيا في عام 2010 عدد قياسي من السواح الروس بلغ 3.1 مليون شخص (ويكيبيديا الحرة ، موقع الكتروني تحت عنوان العلاقات الروسية التركية).

ولكن نتيجة دخول روسيا إلى جانب نظام بشار بكل ثقيلها تغيرت العلاقة بين البلدين ولاسيما على إثر الحرب الكلامية بين الرئيس التركي رجب طيب اردوغان ونظيره الروسي بوتين عقب أزمة إسقاط أنقرة للمقاتلة الروسية من طراز سوخوي 24 لاخترافها الأجواء التركية.

وقد بدأت العلاقات بالتحسن بعد اتصال بوتين بأردوغان للإعراب عن دعمه له ضد محاولة الانقلاب الفاشلة التي وقعت منتصف الشهر وتحسنت العلاقة أكثر بعد زيارة الرئيس التركي إلى روسيا، حيث جرى اللقاء المباشر وهو الأول من نوعه بين أردوغان وبوتين عقب أزمة إسقاط المقاتلة الروسية.

وزداد تحسنها بعد بدء محادثات استانة التي وصلت إلى الجولة الخامسة والمقصود منها حسب الظاهر إنشاء مناطق لتخفيض التصعيد فيها (الموقع الفرنسي الأخباري 24 (http://www.france24.com/ar/20170704).

وهناك سببان مهمان للتقارب الروسي التركي:

الأول: أدركت كل من روسيا وتركيا أنهما بحاجة لبعضهما في الأزمة السورية ، فلا يمكن تجاوز دور تركيا وقوتها وعلاقتها مع المعارضة السورية وحدودها الطويلة مع سورية.

كما لا يمكن تجاوز دور روسيا وعلاقتها مع نظام بشار ، وما قامت به من مذابح أمام سكوت العالم.

الثاني: شعور تركيا بخذلان من حلفائها في حلف شمال الأطلسي، ولاسيما من أميركا وما جرى في الانقلاب الفاشل وما بعده من مناصرة أميركا وألمانيا وهولندا... لحزب العمال الكردستاني.

وبالمقابل هناك حاجة روسية لوجود شريك له ضمن حلف الأطلسي بالإضافة لحاجة كل منهما اقتصاديا للآخر.

3. الموقف التركي الأمريكي المتبادل.

سعت الولايات المتحدة عبر علاقاتها الداخلية مع حزب pkk ومجموعة فتح الله غولن وعلاقتها الخارجية إلى الضغط على تركيا وذلك بتكبير علاقة تركيا بسوريا ورفض الولايات المتحدة دخول تركيا بجانب التحالف لتحرير الرقة.

وبذلك استطاعت أن تضغط على تركيا، مع أن قوتها العسكرية من ضمن 10 العشر دول الأولى في العالم، وتملك ثاني أكبر جيش في الناتو بعد نظيره الأميركي، ويحتل بذلك الرتبة 15 عالميا على مستوى الإنفاق العسكري.

وقد أصاب البرود العلاقات التركية الأمريكية في عهد أوباما، ولاسيما بعد الانقلاب الفاشل الذي حدث في تركيا ورفض أميركا تسليم فتح الله غولن المتهم من تركيا على أنه وراء الانقلاب، ومن المرجح أن الانقلاب وراءه مخابرات أميركية، ولأجل هذا نجد الإدارة الأمريكية وبجهد من وكالة الاستخبارات المركزية "سي أي إي" قد منحت عام 2001 "كرتا أخضر" أو إقامة دائمة بالرغم من الاعتراضات الشديدة من وزارة الخارجية ومكتب التحقيقات الفيدرالية "أف بي أي"، وتمسك جهاز المخابرات بغولن، هو السبب الرئيسي وراء الشك في ضلوع الولايات المتحدة عبر جهاز مخابراتها أو ضباطها المتواجدين في قاعدة إنجيرليك العسكرية بأضنة التركية (<http://www.turkpress.co/node/30876> تاريخ 10 فبراير 2017).

وفي عهد ترامب كان من المتوقع أن تكون العلاقات أحسن بكثير مما كانت عليه في عهد أوباما وكان أردوغان، يعول على ترامب في تغيير سياسته اتجاه العديد من الملفات المشتركة مع تركيا، كملف الأكراد والملف السوري والموقف من فتح الله جولن، وعلى الرغم الترحيب الكبير من كبار مسؤولي أنقرة بعهد ترامب وعلى رأسهم السيد رجب طيب اردوغان إلا أن آمال الرئيس التركي رجب طيب اردوغان خابت ، في أن تشهد العلاقات الأمريكية التركية نقلة نوعية وتحسنا بعد تنصيب الرئيس الأمريكي دونالد ترامب.

ففي ملف الأكراد السوريين بدا واضحا اعتماد أمريكا على وحدات حماية الشعب الكردية، في الحرب الدائرة هناك، التي تعتبرها أنقرة الذراع السورية لمنظمة "بي كا كا" المصنفة إرهابية في تركيا، وظهر ذلك في القرار الأخير الذي وافق عليه ترامب، متجاهلا مطالب تركيا، ويقضي بتزويد وحدات حماية الشعب الكردية بأسلحة أمريكية لتنتقل من مرحلة الأسلحة الخفيفة إلى مرحلة تقديم الأسلحة الثقيلة، كما أن أمريكا خلال شهر مايو الجاري أرسلت 100مئة شاحنة محملة بأسلحة ثقيلة إلى وحدات حماية الشعب الكردية.

وضمت القوافل الأمريكية للأكراد بحسب الصحف الأمريكية أسلحة ثقيلة ودبابات ومدركات وصواريخ موجهة، كما أرسلت واشنطن نحو 900 مستشار عسكري أمريكي لتدريب القوات الكردية في شمال شرق سوريا.

وقد حصل أكثر من هذا ولاسيما التغطية الجوية للحلف الغربي بقيادة أميركا في استعادة الرقة من تنظيم داعش وتسليمها لمنظمة "بي كا كا" مع التذكير أن أميركا رفضت مشاركة تركيا في استعادة الرقة.

هذه العلاقات السيئة تترجمت مع عدم حضور الرئيس التركي رجب طيب أردوغان القمة الأمريكية الإسلامية التي عقدت في السعودية، وعدم إجراء لقاء بينهما على هامش قمة دول الناتو، الأمر الذي اعتبره البعض مؤشراً على توتر العلاقات التركية الأمريكية، ورغم أن تركيا وأمريكا ينضويان معا تحت حلف شمال الأطلسي، إلا أنه ينظر إلى تضارب الأهداف بين البلدين في الشرق الأوسط وفي الملفات الرئيسية تحديداً على أنه عامل يدفع أنقرة إلى التقارب من روسيا وإيران، الأمر الذي يزيد من الخلاف الدائر بينهما (جريدة البديل بعنوان تصاعد الخلاف التركي الأمريكي في عهد ترامب.. مؤشرات ودلائل، تاريخ 2017/5/27).

وهو أمر يفسر لنا الانعطاف التركية في الملف السوري منذ السيطرة على مدينة حلب، إذ لجأت القيادة التركية إلى بناء تفاهات وتحالفات الضرورية مع كل من الساسة الروس والإيرانيين في الملف السوري، بعد أن أشاحت الولايات المتحدة وجهها عن مطالب أنقرة، ومنعت فصائل الجيش السوري الحر المنخرطة في عملية "درع الفرات" من التقدم باتجاه منبج، ولم تُبدي أي تفهم لمخاوف تركيا من مساعي هذا الحزب للسيطرة على مناطق واسعة شمالي سوريا، ومخططاته لتشكيل كيان معاد لتركيا بما يمثله من تهديد لأمنها القومي (عمر كوكش، العلاقات التركية الإيرانية - حدود التفاهم والتنافس 2017/8/28).

4. الموقف التركي الإيراني المتبادل.

كان الموقف التركي الإيراني متناقضاً منذ بداية الأزمة السورية حيث سعت إيران إلى تحويل الصراع إلى صراع طائفي كما سعت إلى إدخال حزب الله والكثير من الميليشيات الإيرانية مثل: (لواء الفاطميون وعصابات الحق...) منذ بداية المعركة

وظهرت أولى الخلافات التركية الإيرانية في الموقف من الأزمة السورية، حين أصرت القيادة التركية على المطالبة برحيل الأسد، وقابلها النظام الإيراني بالرفض، وقام بتحريك الورقة الكردية بوصفها ورقة ضغط لتغيير الموقف التركي

وكان هدف طهران التحذير من أن سقوط الأسد سيجعل الأتراك أنفسهم في مواجهة الأكراد بكل من سوريا وتركيا نفسها، من خلال حزب العمال الكردستاني وفرعه السوري حزب الاتحاد الديمقراطي.

ومن الواضح أن تجاهل أميركا والحلف الأطلسي لمخاوف الأمن القومي التركي وعدم استجابة العرب لمتطلبات تركيا في إسقاط نظام بشار وروية تركيا للدور الروسي البارز والمساند للدور الإيراني كل ذلك دفع تركيا بحكم المصالح الضرورية لأنها إلى الالتقاء بالطرف الإيراني وهو لقاء مصالح بحث، فالصراع التاريخي بينهما طويل، كما أن الخلاف العقدي هو الأشد، فباتت الضرورة التركية ملحة وخاصة فيما يتصل بالوضع شمالي العراق وسوريا، حيث قام مؤخراً رئيس هيئة الأركان الإيرانية الجنرال محمد باقري بزيارة هامة للعاصمة التركية أنقرة، بوصفها الزيارة الأولى من نوعها على هذا المستوى، وقد التقى باقري كبار المسؤولين الأتراك وفي مقدمتهم الرئيس التركي رجب طيب أردوغان ووزير الدفاع .

ومن الواضح أن تمدد الميليشيات الكردية في سورية، وقيام الاستفتاء على تقرير المصير في كردستان يأتي ثمرات لما حصل في سورية واستغلال للوضع في العراق المشغولة بمشاكل عدة

وقد أكد المسؤولون الأتراك أن القوى السياسية الكردية تستغل ظروف عدم الاستقرار التي يشهدها كل من العراق وسوريا، والحروب الدائرة، فيها للقيام بخطوات انفصالية، فضلاً عن أثر ذلك على التنوع الإثني والقومي فيها، وقيام القوى الكردية المسيطرة بعمليات تغيير ديموغرافي في المناطق التي تسيطر عليها، عبر عمليات تهجير للسكان التركمان والعرب.

فالعلاقات التركية الإيرانية محدودة بهذه التفاهات التي تجد أنقرة نفسها مضطرة لإبرامها مع الإيرانيين، وقد يتطلب ذلك من القيادة التركية تخفيف لهجتها الراضية لبقاء نظام الأسد

ومن المهم إدراك حاجة تركيا إلى دعم طهران من أجل التفاهم حول إدلب وبذلك تقطع تركيا الطريق على الميليشيات الكردية الانفصالية التي تسعى للتوسع (عمر كوكش، العلاقات التركية الإيرانية - حدود التفاهم والتنافس 2017/8/28).

المبحث الثاني

الأبعاد الإنسانية

المقصود بالأبعاد الإنسانية الموقف التركي الإنساني وتجلياته ويمكن رصد ثلاثة مواقف هنا، وهي:

1. الموقف التركي الإنساني من السوريين في الدخول السوري:

منذ بداية الأزمة السورية لم تتوقف الإغاثة التركية للسوريين، وشملت الأطعمة والدواء واللباس وكان الطحين والخبر وإنشاء الأفران في الداخل السوري شينا بارزا، بالإضافة إلى تقديم سيارات الإسعاف وفتح المعابر .

وهناك قوافا تدخل بشكل منتظم ومستمر، وتزداد الحاجة في أيام الشتاء حيث تُطلق عدة منظمات إغاثية إنسانية حملات من أجل سد احتياجات السوريين في الداخل السوري، وعلى رأس هذه المنظمات منظمة IHH الإنسانية.

قدمت هذه المنظمات مع الأفراد كل الرعاية الصحية وفتحت مراكز إغاثية وتعليمية ، وقد تركّز هذا العمل أكثر شيء في المناطق التي تم تحريرها من خلال عملية درع الفرات، فقد قال: "محمد غورماز رئيس الشؤون الدينية التركي، إن وقف الديانة التركية يعمل على إنشاء 80 مسجداً في مناطق إعزاز وجرابلس والراعي السورية. وأوضح غورماز في كلمة له خلال لقائه صحيفيين عرب بولاية غازي عنتاب أنّ رئاسة الشؤون الدينية وفرت فرص عمل لأكثر من 400 عالم دين سوري. وأضاف غورماز أنّ "تركيا تتعامل مع اللاجئين السوريين كافة (موقع تركي بوست تاريخ 18 يونيو 2017 | تركيا والعرب ، <http://www.turkey-post.net>).

2. الموقف الإنساني من اللاجئين السوريين في داخل تركيا:

تركيا هي الدولة الأولى الأكثر تأثراً بأزمة اللاجئين السوريين، وذلك منذ الأشهر الأولى للاحتجاجات الشعبية في سوريا، وقد أصبحت قضية اللاجئين قضية خلافية بين الرئيس السوري بشار الأسد ورئيس الوزراء التركي رجب طيب أردوغان في الأشهر الأولى من انطلاق الثورة السورية بتاريخ 15 آذار /مارس 2011، وقد حاول الأسد السّفاح أن يستغل صداقته مع السيد أردوغان، لمطالبة حكومتها بعدم استقبال اللاجئين السوريين، ولا فتح مخيمات اللجوء لهم، وعدم إثارة القضية في وسائل الإعلام التركية...وقد كان جواب الحكومة التركية واضحاً وقوياً بانها إن لم تقف إلى جانب الشعب السوري وحمايته من بطش النظام فإنها لن تكون إلى جانب النظام السوري، وانها لن تغلق الحدود ولن تمنع السوريين من الفرار إلى تركيا، وأعلنت أنها سوف تستقبلهم وتعاملهم معاملة الضيوف وليس اللاجئين ولا المشردين ولا النازحين.

تدقق اللاجئين السوريون حتى زاد العدد عن 3.5 ثلاثة ملايين ونصف مليون سوري حالياً، وقد اتخذت الحكومة التركية أشكالاً عدة للوقوف مع اللاجئين منها:بناء مخيمات تمتد على الحدود السورية التركية، وقد تم تأمين مستلزمات المخيمات من ماء ومدارس وصحة وحراسة وتدفئة وخدمات ومساجد...ومنها رعاية السوريين الموجودين على الأراضي التركية حيث تم تأمين متطلبات العيش الكريم لهم.

وعملت وتعمل منظمة "أفاد" بكامل جهودها؛ من أجل توفير مناخ مناسب للاجئين السوريين، الذين قدموا إلى تركيا هرباً من ويلات الحرب التي اندلعت في بلادهم.

ومراكز الإيواء تتوزع على كثير من المحافظات ومن بين تلك المحافظات: محافظة "هاتاي"، و"شانلي أورفا"، و"غازي عنتاب"، و"قهرمان مرعش"، و"أدي يامان"، و"ملاطيا"، و"نزيب"، و"أضنة". بالإضافة إلى تجهيز تلك المراكز من أجل أي كارثة طبيعية قد تحدث؛ حيث تم تزويد تلك المراكز بكل المواد والأجهزة اللازمة من أجل التدخل السريع.

وعن الخدمات المتاحة في المراكز، والتي تقدمها المنظمة للاجئين السوريين؛ فهناك العديد من الخدمات داخل مراكز إيواء اللاجئين السوريين من ضمنها الطعام والشراب، والتعليم، والصحة، والنشاطات الترفيهية، والرياضة، وخدمات الترجمة، والخدمات البنكية، ودور العبادة، بالإضافة إلى الصروح التعليمية، ومراكز الشرطة، وأماكن ترفيهية للأطفال، ومحولات ومولدات، ووحدة مؤتمرات صحفية (<http://www.turkey-post.net/p-15498/> | 09 أكتوبر 2017).

3. الموقف الإنساني التركي من الأكاديميين والطلاب السوريين.

أعلن رئيس مجلس التعليم العالي التركي "يكتا صاراج" في 10 /3/ 2017 أنّ عدد الطلاب السوريين في الجامعات التركية للعام الجاري وصل إلى 15 ألف طالب.

جاء ذلك في كلمة أدلى بها، خلال مشاركته في مؤتمر دولي نظمه المجلس وحمل عنوان "الطلاب السوريون في نظام التعليم التركي"، في جامعة مصطفى كمال أتاتورك، بولاية هاتاي جنوبي البلاد.

ولفت صاراج إلى أنّ أكثر من 3 000 ثلاثة آلاف طالب سوري، حصل على منح دراسية خلال العام الدراسي الجاري.

وأضاف أنّ عدد الطلاب المسجلين في مرحلة الماجستير يبلغ ألف و149 طالباً، وفي مرحلة الدكتوراه 352 طالباً، في حين أنّ نحو ألفي طالب مسجل في الجامعات التركية الخاصة.

وأشار رئيس مجلس التعليم العالي إلى أنّ أكثر الجامعات استقبالا للطلاب السوريين إسطنبول، بواقع 927 ألفاً، وغازي عنتاب، بـ 680 ألفاً، تليهما بالترتيب جامعات "كارا بوك" و"مرسين" و"قهرمان مرعش سوتجو إمام"، و"إينونو" و"جوكور أوقا".

كما أوضح صراج أن عدد الأكاديميين السوريين الذين يعملون بالتدريس في الجامعات التركية بلغ 392 أكاديميا، بينهم 327 في جامعات حكومية، و65 في جامعات الخاصة.

وقال رئيس مجلس التعليم العالي أن عدد اللاجئين السوريين دون الـ 18 عام في تركيا، بلغ مليوناً و330 ألف شخص، وأن قرابة 500 ألف ممن تتراوح أعمارهم بين 6-18 عاما يتلقون تعليمهم في البلاد، منهم 186 ألف يدرسون في المدارس التركية، والبقية في مراكز الإيواء (موقع ترك بريس 10 مارس 2017 ، <http://www.turkpress.co/node/31845>).

وهذه مسألة مهمة جدا حيث فتحت تركيا أغلب جامعاتها للأكاديميين السوريين وفتحت فروعاً جديدة باللغة العربية لاستقطاب الأكاديميين والطلاب. ومن ذلك مثلاً جامعة آرتقو مادرين حيث خصصت أربع أقسام باللغة العربية واستقدمت أكثر ما يقارب من 36 سنة وثلاثين مدرساً سورياً باختصاصات متعددة ورُتّب علمية متنوعة.

والطلاب السوريون فيها في قسم الدراسات العليا (ماجستير) يزيدون على 30 طالباً، وقريب من هذا جامعة حران وعتاب... وأيضاً فإن الطلاب السوريين كانت لهم معاملة خاصة من حيث الإعفاء الكامل عن الرسوم أو معاملتهم معاملة الأتراك.

الخاتمة

تبين لنا من خلال هذا البحث ومن خلال المتابعة لمجريات الأحداث في سورية الأمور التالية:

1. الحكومة التركية هي أكبر داعم للثورة السورية ومن أكثر الدول استقبالا للاجئين السوريين.
2. عدم اطمئنان تركيا لحلفائها في حلف شمال الأطلسي ولا لحلفائها من العرب الذين يخضعون للإرادة الأمريكية، وقد كان هناك تقاري بين المملكة العربية السعودية وتركيا، وقد تأثر هذا التقارب من خلال وقوف تركيا مع قطر، وحتى لو بقي هذا التقارب ذاته لم يكن كافياً، فهناك ملفات عدّة تستطيع روسيا الضغط بها على المملكة ولاسيما دعم روسيا لإيران ودعمها للحوثيين في اليمن.
3. وجود إيران محايدة للحدود التركية مع عملائها في العراق وسورية، ومع وجود مؤيدين للنظام السوري في داخل تركيا يجعل مهمة تركيا صعبة جداً.
4. من الواضح أنّ روسيا لن تتخلى عن مساندة النظام السوري، وقد جعلت من سقوط طائرتها مُبرراً لاستفزاز تركيا ولضرب المعارضة السورية المعتدلة وللتركمان الذين يعيش أغلبهم محاذياً للشرط الحدود بين سورية وتركيا.
5. كما لا يخفى أنّ الحكومة الروسية مرتبطة مع حكومة النظام في سورية باتفاقيات عسكرية ومالية مما يدفع روسيا للاستمرار في موقفها الداعم للنظام السوري، وزيادة على ما تقدم الموقع السوري الاستراتيجي لروسيا بعد أن فقدت روسيا موقعها في العراق.
6. ماكان للحكومة الروسية أن تتمدد لو لم تكن تحت موافقة الولايات المتحدة الأميركية وإسرائيل مع ملاحظة أنّ الرئيس بوتين هو الشخصية المفضلة للإسرائيليين خلال السنة الماضية 2015، ومن البين وجود مصالح عميقة لإسرائيل وللولايات المتحدة في بقاء عائلة الأسد التي تحمي حدود إسرائيل.

7. هناك تباين بين الموقفين الروسي والتركي من الأزمة السورية، فالموقف التركي موقف عقلائي، أخلاقي، متمسم بالحكمة والذرية بينما الموقف الروسي موقف طائش يسعى وراء مصالحه اللاأخلاقية.

وبالمقابل الموقف الإيراني هو موقف طائفي بامتياز

8. تجد تركيا نفسه شبه مخنوقة فالعلاقات مع إيران باردة جداً، والزيارات المتبادلة بين المسؤولين هي للحفاظ على المصالح القومية لكلٍ منهما، فهي علاقة اضطرار، كما أنّ تركيا تعلم أنّ أميركا والغرب ليسا مرتاحين لصعود نجم السيد رجب طيب أردوغان الذي يعلن عن توجهاته الإسلامية التي لا تتوافق مع مصالحهم في المنطقة، ولاسيما أنه جعل من تركيا دولة قوية دائمة متماسكة بعد أن كانت ضعيفة مستديرة مُفككة.

بالمقابل تركيا لاتتق بالعرب ولاسيما بعد صعود السيسي والخلاف الخليجي القطري، ووقوف قطر مع التوجهات التركية ليس كافياً، ولاسيما من دولة صغيرة مُكبلة بالقيود الأمريكية.

أما علاقة تركيا مع العراق فليست أقل حظاً من علاقتها مع إيران، فما تريده إيران ينفذه خدمها في العراق.

والمفلس الأخطر لتركيا هو سعي الميليشيات التركية لبناء دولة مجاورة على حدودهم الجنوبية من خلال اقتطاع جزء من الأرض السورية، مما يعني قابلية تركيا للتفكيك في المستقبل وهذا ما يُفسّر حساسية الموقف التركية من قضية الميليشيات التركية ولهذا أيضاً سعت بناء الجدار العازل كثالط أطول جدار في العالم على حدودها السورية.

10. وأما في الجانب الإنساني بكل أشكاله سواء أكان بالنسبة للسوريين في الداخل السوري أو في الداخل التركي... فلم نجد مثيلاً لتركيا في تعاملها الإنساني، ولامجال للمقارنة بين المعاملة التي يتلقاها السوريون في لبنان أو الأردن... وبين المعاملة في تركيا؛ إذ هناك سعي كامل من الحكومة التركية لسدّ حاجة السوري ليعيش كريماً، وقد خاصمت الكثير من الدول من أجل السوريين.

المصادر

1. موقع dwi تاريخ 2015/12/1.
2. ويكيبيديا الموسوعة الحرة التنخل العسكري الروسي في الحرب الأهلية السورية
3. ويكيبيديا الحرة ،موقع الكتروني تحت عنوان العلاقات الروسية التركية.
4. الموقع الفرنسي الأخباري 24 <http://www.france24.com/ar/20170704-%D9%85%D8%AD%D8%A7%D8%AF%D8%AB%D8%A7%D8%AA-%D9%84%D9%84%D8%A7%D8%AC%D8%A6%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D9%8A%D9%86>
5. جريدة البديل بعنوان تصاعد الخلاف التركي الأمريكي في عهد ترامب.. مؤشرات ودلائل، تاريخ 2017/5/27.
6. عمر كوكش، العلاقات التركية الإيرانية –حدود التفاهم والتنافس 2017/8/28
7. موقع تركي بوست تاريخ 18 يونيو 2017 | تركيا والعرب ، <http://www.turkey-post.net/p-tag/%D8%A7%D9%84%D9%84%D8%A7%D8%AC%D8%A6%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D9%8A%D9%86>
8. <http://www.turkey-post.net/p-15498/> تركيا بوست /الإثنين 09 أكتوبر 2017 |
9. موقع ترك بريس 10 مارس 2017 ، <http://www.turkpress.co/node/31845>

الملخص

المسجد الأقصى أولى القبلتين وثالث الحرمين مهوى أفئدة المسلمين يتعرض اليوم لحملة غير مسبوقه من الصهاينة اليهود، ضمن خطة طويلة الأمد ترمي إلى تهويده وتدميره وبناء هيكل سليمان المزعوم كذباً مكانه. وفي هذا الوريقات سنحاول البحث عن تاريخ المسجد الأقصى والانتهاكات التاريخية التي قام بها الصهاينة لهذه البقعة المباركة، وسيكون حديثنا في مبحثين رئيسيين ينضوي تحت كل منهما جملة من المطالب وفق الآتي:

المبحث الأول: تاريخ المسجد الأقصى وفضله.

الاسم وسببه، تاريخ بناء المسجد الأقصى، الخراب والدمار الذي لحقه على مر الزمن، المسجد الأقصى والمسلمون، فضل المسجد الأقصى، فضل الصلاة فيه.

المبحث الثاني: الانتهاكات الصهيونية للمسجد الأقصى والموقف منها.

تاريخ الانتهاكات، أهداف الانتهاكات الصهيونية، موقفنا من هذه الانتهاكات.

الكلمات المفتاحية: المسجد الأقصى – الصهاينة – الانتهاكات – هيكل سليمان.

Abstract

Al-Aqsa Mosque is the first of the two Qibla and the third holiest site of the Muslims. Today, an unprecedented campaign of Jewish Zionists is being exposed to a long-term plan to Judaize and destroy it and to build the alleged Temple of Solomon.

In these papers we will try to search for the history of the Al-Aqsa Mosque and the historical violations committed by the Zionists to this blessed spot, and our talk will be in two main topics, each of which includes a number of demands as follows:

The first topic: The history of Al Aqsa Mosque and its virtues.

The name and the reason, the history of the construction of the Aqsa Mosque, destruction and destruction over time, the Aqsa Mosque and Muslims, the virtue of the Aqsa Mosque, the virtue of prayer in it.

The second topic: the Zionist violations of the Al-Aqsa Mosque and the position thereof.

The history of violations, the objectives of Zionist violations, our position on these violations.

Keywords: Al-Aqsa Mosque - Zionists - Violations - Solomon's Temple.

---

* Yrd. Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi, dr.azeez@hotmail.com

الحمد لله والصلاة والسلام على حبيبنا وقرّة أعيننا رسول الله، وعلى آله وصحبه وم وآله، أما بعد:

فإن المسجد الأقصى أولى القبلتين وثالث الحرمين مهوى أفئدة المسلمين يتعرض اليوم لحملة غير مسبوقه من الصهاينة اليهود، ضمن خطة طويلة الأمد ترمي إلى تهويده وتدميره وبناء هيكل سليمان المزعم كذباً مكانه.

وفي هذا الوريقات سنحاول البحث عن تاريخ المسجد الأقصى والانتهاكات التاريخية التي قام بها الصهاينة لهذه البقعة المباركة، وسيكون حديثنا في مبحثين رئيسيين ينضوي تحت كل منهما جملة من المطالب وفق الآتي:

المبحث الأول: تاريخ المسجد الأقصى وفضله.

1.1.1. الاسم وسببه:

1.1.2. تاريخ بناء المسجد الأقصى.

1.1.3. الخراب والدمار الذي لحقه على مر الزمن.

1.1.4. المسجد الأقصى والمسلمون.

1.1.5. فضل المسجد الأقصى.

1.1.6. فضل الصلاة فيه.

المبحث الثاني: الانتهاكات الصهيونية للمسجد الأقصى والموقف منها.

2.1. تاريخ الانتهاكات

2.2. أهداف الانتهاكات الصهيونية

2.3. موقفنا من هذه الانتهاكات

المبحث الأول: تاريخ المسجد الأقصى وفضله

ذُكرت كلمة (المسجد الأقصى) في القرآن مرة واحدة، وذلك في قوله تعالى: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ [سورة الإسراء آية: 1]. وفي ذلك إشارة إلى أن الإسلام جمع ما جاءت به شرائع التوحيد والحنيفية، من عهد إبراهيم عليه الصلاة والسلام الصادر من المسجد الحرام إلى ما تفرع عنه من الشرائع التي كان مقرها بيت المقدس، ثم إلى خاتمها التي ظهرت من مكة أيضاً (ابن عاشور، 1997، 15/15).

1.1.1. الاسم وسببه:

المسجد الأقصى، ويطلق عليه أيضاً بيت المقدس. كما يطلق عليه أيضاً: بيت إيلياء. وإيلياء اسم نبي من بني إسرائيل، كان في أوائل القرن التاسع قبل المسيح .

وقيل له: الأقصى، لأنه أبعد المساجد التي تزار. وقيل: لبعده عن المسجد الحرام، وكان أبعد مسجد عن أهل مكة في الأرض يعظم بالزيارة (الطبري، 2000، 333/17- والبغوي، 1997، 58/5).

1.1.2. تاريخ بناء المسجد الأقصى.

أخرج الشيخان (البخاري ومسلم) في صحيحهما عن أبي ذر الغفاري رضي الله عنه قال: ((سألت رسول الله ﷺ عن أول مسجد وضع في الأرض. قال: المسجد الحرام. قلت: ثم أي؟ قال: المسجد الأقصى. قلت: كم بينهما؟ قال: أربعون عاماً، ثم جعلت الأرض لك مسجداً فحيثما أدركتك الصلاة فَصَلِّ)) (البخاري، كتاب الأنبياء، 1987، 1231/3، ومسلم، كتاب المساجد: 63/2).

ومن المؤكد أن باني المسجد الحرام هو إبراهيم عليه السلام. وهو الذي وضع الأسس التي بني المسجد الأقصى عليها فيما بعد. والذي تولى بناءه هو سليمان بن داود عليهما السلام، وذلك قبل مولد المسيح بألف سنة. فالظاهر أن إبراهيم لما مرّ ببلاد الشام ووعده الله أن يورث تلك الأرض نسله، عيّن الله له الموضع الذي سيكون به أكبر مسجدٍ تبنيه ذريّته، فأقام هناك مسجداً صغيراً شكراً لله تعالى، وجعله على الصخرة المجعلولة مذبحاً للقربان.

وهي الصخرة التي بنى سليمان عليها المسجد، فلما كان أهل ذلك البلد يومئذٍ مشركين دُثِرَ ذلك البناء، حتَّى هدى الله سليمان إلى إقامة المسجد الأقصى عليه (ابن عاشور، 1997، 15/4).

1.1.3. الخراب والدمار الذي لحقه على مر الزمن:

ولكن، الوضع لم يستمر على ذلك، فقد تعرض المسجد الأقصى – كما تذكر الروايات – للهدم والتخريب ثلاث مرات:

الأولى: حين خربه بختنصر ملك بابل سنة 578 قبل المسيح، ثم جده اليهود تحت حكم الفرس.

الثانية: خربه الرومان في مدة طيطوس بعد حروب طويلة بينه وبين اليهود، وأعيد بناؤه، فأكمل تخريبه أدرينوس سنة 135 للمسيح وزالت آثاره فلم تبق منه إلا أطلال.

الثالثة: لما تنصرت الملكة هيلانة أم الإمبراطور قسطنطين ملك الروم (بيزنطة) وصارت متصلبة في النصرانية، وأشرب قلبها بغير اليهود، بما تعتقده من قتلهم المسيح. فقد أمرت بهدم المسجد الأقصى وبناء كنيسة مكانه، ظانة أنه مكان صلب المسيح - بزعمها.

1.1.4. المسجد الأقصى والمسلمون:

يرتبط اسم المسجد الأقصى عند المسلمين بحادثة الإسراء والمعراج التي شرف الله تعالى بها نبيه المصطفى ﷺ، لاسيما بعد أن افترض الله على المسلمين أن يتوجهوا إليه في صلاتهم. ومنذ ذلك الحين والمسجد الأقصى يحتل مكانة رفيعة في نفوس المسلمين. ومن هذه المكانة عدُّ أحد المساجد الثلاثة التي لا تشد الرحال لسواها من المساجد، كما نص عليه حديث رسول الله ﷺ: ((لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد: المسجد الحرام، ومسجد الرسول ﷺ، ومسجد الأقصى)) (البخاري، كتاب الصلاة، 1987، 398/1، ومسلم، كتاب المساجد، 126/4).

وحين قدم سيدنا عمر بن الخطاب رضي الله عنه ليتسلم مفاتيح بيت المقدس، بعد أن انعقد الصلح بينه وبين أهل تلك المدينة وهم نصارى، قال لبطريق لهم اسمه (صفرونيوس): دُلني على مسجد داود، فانطلق به حتى انتهى إلى مكان الباب، وقد انحدر الزبل على درج الباب، فتجشم عمر حتى دخل ونظر، فقال: الله أكبر، هذا والذي نفسي بيده مسجد داود الذي أخبرنا رسول الله ﷺ أنه أسري به إليه. ثم أخذ عمر والمسلمون يكتسون الزبل عن الصخرة حتى ظهرت كلها، ومضى عمر إلى جهة محراب داود فصلى فيه، ثم ارتحل من بلد القدس إلى فلسطين.

ولم يَبْنِ هنالك مسجداً، إلى أن كان زمن الخليفة الأموي عبد الملك بن مروان، الذي أمر بابتداء بناء القبّة على الصخرة وعمارة المسجد الأقصى. ووكّل على بنائها رجاء بن حيوة الكندي أحد علماء الإسلام، فابتدأ ذلك سنة 66هـ، وكان الفراغ من ذلك في سنة 73هـ. وكان أمير المؤمنين عُمر بن الخطاب أول من صلى فيه من المسلمين – يوم قَدِم بيت المقدس لتسلم المفاتيح - وجعل له حرمة المساجد (ابن عاشور، 1997، 18/15-19).

1.1.5. فضل المسجد الأقصى:

ورد في القرآن الكريم قوله تعالى: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ [سورة الإسراء آية: 1]. وقد ذكر المفسرون جوانب من البركة التي أحلها الله تعالى على هذا المسجد وما حوله.

يقول ابن عطية: ((والبركة حوله هي من جهتين: إحداهما: النبوة والشرائع والرسول الذين كانوا في ذلك القطر وفي نواحيه وبواديّه، والأخرى: النعم من الأشجار والمياه والأرض المفيدة التي خص الله الشام بها)) (ابن عطية، 1993، 443/3).

وذكر ابن عاشور أن ((أسباب بركة المسجد الأقصى كثيرة كما أشارت إليه كلمة (حوله). منها: أن واضعه إبراهيم عليه السلام، ومنها ما لحقه من البركة بمن صلى به من الأنبياء من داود وسليمان ومن بعدهما من أنبياء بني إسرائيل، ثم بحلول الرسول عيسى عليه السلام وإعلانه الدعوة إلى الله فيه وفيما حوله، ومنها بركة من دُفن

حوله من الأنبياء، فقد ثبت أن قبوري داود وسليمان حول المسجد الأقصى. وأعظم تلك البركات حلول النبي ﷺ فيه ذلك الحلول الخارق للعادة ، وصلاته فيه بالأنبياء كلهم)) (ابن عاشور، 1997، 20/15).

وروى أبو هريرة رضي الله عنه أن النبي ﷺ قال: ((لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد: المسجد الحرام، ومسجد الرسول ﷺ ، ومسجد الأقصى)) (البخاري، كتاب الصلاة، 1987، 398/1، ومسلم، كتاب المساجد، 126/4)، وفي ذلك دلالة واضحة على أفضليته على كل المساجد إلا المسجد الحرام والمسجد النبوي.

1.1.6. فضل الصلاة فيه:

روى عبد الله بن عمرو بن العاص عن رسول الله ﷺ ((أن سليمان بن داود لما بنى مسجد بيت المقدس سأل الله خللاً ثلاثاً سأل الله حكماً يصادف حكمه فأوتيه ، وسأل الله ملكاً لا ينبغي لأحد من بعده فأوتيه ، وسأل الله حين فرغ من بناء المسجد أن لا يأتيه أحد لا ينهزه إلا الصلاة فيه أن يخرجه من خطيئته كيوم ولدته أمه)) (النسائي، 1991، 256/1).

وقد وردت أحاديث تبين أن الصلاة فيه تضعف على الصلاة في غيره من المساجد – إلا المسجد الحرام والمسجد النبوي- بأضعاف كثيرة. ولكن هذه الروايات لم تتفق على عدد محدد للزيادة، فبعضها ذكر أنها تضعف خمسين مرة، وأخرى ذكرت أنها تضعف بخمسة مئة مرة، وأخرى بخمسين ألف مرة. ورجح ابن تيمية رواية الخمسة مئة، فقال: ((وَأَمَّا فِي الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى فَقَدْ رُوِيَ أَنَّهَا بِخَمْسِينَ صَلَاةً، وَقِيلَ بِخَمْسِمِائَةِ صَلَاةٍ. وَهُوَ أَشْبَهُ)) (ابن تيمية، 2005، 8/26).

المبحث الثاني: الانتهاكات الصهيونية للمسجد الأقصى والموقف منها.

لم تتوقف انتهاكات العصابات الصهيونية بحق المسجد الأقصى منذ اللحظة الأولى التي دنس بها الاحتلال الإسرائيلي أرض فلسطين المحتلة، وقد تنوعت هذه الانتهاكات ما بين حرق المسجد الأقصى المبارك، والحفريات تحته ومحاولات هدمه، ومنع المصلين من إقامة شعائر الإسلام فيه، وقتل المصلين داخله، والاقحامات المتكررة لباحاته.

وقد تكررت هذه الانتهاكات الصهيونية لأولى القبليتين وثالث الحرمين الشريفين، وكان آخرها ما حدث في أيامنا هذه من اعتداءات صارخة بحق الفلسطينيين، والتي نتج عنها جملة من المصابين والشهداء، لاقوا حتفهم، جراء الاعتداء الغاشم عليهم.

2. 1. تاريخ الانتهاكات

تعرض المسجد الأقصى المبارك لجملة من الاعتداءات والانتهاكات الممنهجة منذ قيام دولة إسرائيل عام 1948، ومن أشهر هذه الانتهاكات:

- (a) **رفع العلم الإسرائيلي:**
بعد نكسة 67 بثلاث أيام فقط، اقتحم أحد قادة الجيش الإسرائيلي وهو "موردخاي جور" ومعه جنوده المسجد الأقصى، وقاموا برفع العلم الإسرائيلي على قبة الصخرة، وحرقوا المصاحف، ومنعوا المصلين من الصلاة فيه، وصادروا مفاتيح أبوابه، وأغلقوه أسبوعاً كاملاً.
- (b) **صلاة اليهود:**
عقب رفع العلم الإسرائيلي أعلى قبة الصخرة، بأيام قليلة، أقام الحاخام "شلومو غورن" أحد حاخامات اليهود، وخمسون من أتباعه صلاة اليهودية في ساحة المسجد الأقصى.
- (c) **إحراق المسجد**
في 21 أغسطس من عام 1969 امتدت يد الاحتلال الإسرائيلي لإحراق المسجد الأقصى، وأتى الحريق حينها على منبر صلاح الدين الأيوبي، ومحراب زكريا ومسجد عمر، وتضررت ثلاثة من أروقة الجامع وسقف الجهة الشرقية له.
- (d) في 28 يناير عام 1976 قررت المحكمة المركزية الإسرائيلية أن لليهود الحق في الصلاة داخل الأقصى.
- (e) في 13 يناير عام 1981 اقتحم أفراد حركة "أمناء جبل الهيكل" وجماعات أخرى المسجد الأقصى ورفعوا العلم الإسرائيلي مع التوراة.
- (f) **الحفريات الإسرائيلية**
في 28 أغسطس عام 1981 تم الكشف عن نفق يمتد أسفل الحرم القدسي يبدأ من حائط البراق. وفي 31 أغسطس من العام ذاته تصدعت الأبنية الملاصقة للمسجد الأقصى بسبب الحفريات التي أجراها الاحتلال الإسرائيلي. وفي 9 ديسمبر عام 2013 تم الكشف عن كنيس يهودي للنساء وحفريات جديدة أسفل باب السلسلة المؤدي إلى الأقصى.
- وبحسب تقرير مؤسسة القدس الدولية 2016، فقد وصل عدد الحفريات في محيط المسجد الأقصى 63 حفريّة متوزعة على الجهات الأربع في محيط الأقصى .
ومن أخطر تلك الحفريات النفق الذي افتتح في 2016 بحضور ميرري ريجيف وزيرة الثقافة الإسرائيلية ونير بركات رئيس البلدية الإسرائيلية في القدس، والذي يمتد من عين سلوان جنوباً ويصل إلى الزاوية الجنوبية الغربية من المسجد الأقصى.
- (g) **اقتحام مسجد قبة الصخرة**
في 11 أبريل عام 1982، اقتحم الجندي "هاري جولدمان" مسجد قبة الصخرة، وقتل اثنين من المصلين، وجرح أكثر من 60 فلسطينياً.
- (h) **مذبحة الأقصى**
في 8 أكتوبر 1990، ارتكبت إسرائيل مذبحة في المسجد الأقصى ذهب ضحيتها 23 فلسطينياً.
- (i) **اقتحام شارون**

في 29 سبتمبر من عام 2000 اقتحم أرييل شارون، الرئيس الوزراء الإسرائيلي الأسبق، المسجد الأقصى وسط حراسة عسكرية مشددة، ما أدى لاشتباكات استشهد خلالها العديد من المصلين الفلسطينيين، والتي نتج عنها الانتفاضة الفلسطينية الثانية. وقد كانت اقتحامات المستوطنين مستمرة منذ 1967، ولكنها شهدت التصعيد الأكتف في 2016، إذ وصل عدد المستوطنين الذين اقتحموا المسجد الأقصى خلال العام الماضي ما يقارب 14 ألف مستوطن، في حين كانوا في العام 2009 ما يقارب 5600 مستوطن، أي أنهم ازدادوا خلال 7 أعوام بنسبة 148%.

(j) في 2 مارس من عام 2001 تقدم أعضاء حركة "أمناء جبل الهيكل" بالتماس إلى المحكمة الإسرائيلية العليا يطالبون فيه بإلزام الأوقاف الإسلامية بوقف أعمال الترميم في المسجد الأقصى المبارك، وفي 27 يوليو من العام ذاته استجابت السلطات لذلك، فقامت بمنع دخول مواد البناء إلى المسجد الأقصى وترميمه.

(k) في 9 أغسطس من 2012 قدم عضو الكنيست أري ألداد مقترح قانون لتقسيم الأقصى والسماح لليهود بالصلاة فيه في أيام معينة، ويمنع المسلمون خلالها من دخوله.

(l) في 24 مايو 2017 قام ما يزيد على أربعمئة مستوطن متطرف باقتحام باحات المسجد الأقصى للاحتفال بالذكرى السنوية لاحتلال القدس وضمها حسب التقويم العبري.

(m) في 29 يونيو 2017 قام الاحتلال الإسرائيلي بإغلاق المسجد الأقصى في وجه المصلين وزج بعناصره إلى ساحات المسجد الأقصى ليوم واحد فقط لتوفير الحماية لعشرات المستوطنين الذي اقتحموا المسجد من باب المغاربة، وكان يقودهم قائد شرطة الاحتلال في القدس يورم ليفي مع كبار المتطرفين.

(n) في 14 يوليو 2017 قام الاحتلال بإغلاق المسجد الأقصى بشكل كامل، ومنع إقامة الصلاة والأذان فيه لأول مرة على خلفية العملية التي نفذها ثلاثة شبان فلسطينيين أدت إلى استشهادهم، ومقتل عنصرين من الشرطة الإسرائيلية.

(o) في 21 يوليو 2017 قامت قوات الاحتلال بفرض تدابير أمنية تحسباً لاندلاع مواجهات بعد دعوات لـ"جمعة غضب" في القدس وباقي الأراضي الفلسطينية المحتلة رفضاً للإجراءات الإسرائيلية الجديدة بالمسجد الأقصى، في حين قررت الحكومة الإسرائيلية إبقاء البوابات الإلكترونية على مداخل الأقصى التي رفض الفلسطينيون الدخول إلى المسجد الشريف عبرها (الجزيرة نت، والأقصى، تاريخ من الانتهاكات الإسرائيلية، مقال منشور على موقع وكالة الأناضول).

2.2. أهداف الانتهاكات الصهيونية

تهدف الحكومة الصهيونية إلى جملة من الأهداف، بعضها مرحلي، وبعضها الآخر استراتيجي، وهذا ما سنوضحه في هذا المطلب:

2.2.1. الأهداف المرحلية:

لكل فترة زمنية جملة من الأهداف المرحلية التي تهدف إسرائيل من ورائها الوصول إلى أهدافها الاستراتيجية، ويمكن إجمال هذه الأهداف المرحلية بالآتي:

(a) إرسال رسالة للأردن مفادها أنه لا وصاية له على المسجد الأقصى، وأن كلمة الفصل هي لإسرائيل. حيث إن المسجد الأقصى يتبع لوزارة الأوقاف والشؤون الدينية الأردنية، وفق الاتفاقات المتبادلة بين إسرائيل والأردن عقب إحراق المسجد الأقصى واندلاع الانتفاضة الفلسطينية.

(b) كسر شوكة المقدسيين عبر استباحة الأقصى في محاولة لإحباطهم وإشعارهم بأنهم لا يملكون شيئاً بالقدس.

(c) إسرائيل لا ترغب بإقامة سلام مع الفلسطينيين، وبالتالي فهي تحاول استدراج الفلسطينيين لمرحلة من العنف من أجل التهرب من التزاماتها أمام العالم. إسرائيل ليست لديها أجندة سلام، لذلك تستمر في الاعتداءات والاستيطان، وتريد من وراء كل المواجهات التي تحدث بالقدس جلب نظر العالم لها لنسيان القضايا والمطالب الفلسطينية.

(d) يسعى الكيان الإسرائيلي، إلى تقسيم المسجد الأقصى زمانياً ومكانياً، بين المسلمين واليهود، وهو ما يرفضه المسلمون، باعتباره يمس بحقهم الديني.

2.2.2. الأهداف الاستراتيجية:

- (a) **تهويد القدس**، ويرتكز هذا المخطط على الاستيطان بكافة أشكاله من بؤر وتجمعات استيطانية، ومصادرة الأراضي والمنازل العربية ومنحها للمستوطنين، وزيادة اعداد المستوطنين والمتطرفين في المدينة المقدسة، وذلك كله على حساب الارض العربية الفلسطينية وسكانها المقدسين.
- وقد عملت السلطات الإسرائيلية على توسيع ما يسمى بحدود القدس شرقاً وشمالاً، وذلك بضم مستوطنة "معاليه أدوميم" كمستوطنة رئيسية من الشرق، إضافة إلى المستوطنات العسكرية الصغيرة مثل "عنوت، ميشور، أدوميم، كدار، كفعات بنيامين" من الجهة الشرقية، "والنبي يعقوب، كفعات زئيف، والتلة الفرنسية، كفعات حدشا، كفعات هاردار" من الشمال.
- وقد أدت السياسة التي اتبعتها "إسرائيل" إلى مضاعفة عدد المستوطنين، وفي نفس الوقت قللت نسبة السكان الفلسطينيين، حيث بلغت نسبة المستوطنين في القدس الشرقية المحتلة حوالي 300.000 مستوطن.
- يشار الى أن عدد المستوطنات في القدس حسب إحصائيات مركز أبحاث الأراضي 29 مستوطنة، 14 منها في الجزء المضموم من القدس، أي ما يسمى حدود القدس الشرقية، وتنتشر هذه المستوطنات في محافظة القدس على شكل تجمعات استيطانية مكثفة تتخذ الشكل الدائري حول المدينة وضواحيها ممثلة بمراكز استيطانية كبيرة المساحة (حنا عيسى).
- ولا بد أن نشير إلى أن تهويد القدس مقدمة لازمة للسيطرة على المسجد الأقصى، لأن اليهود بإمكانهم نسف المسجد الأقصى عبر قنبلة يفجرونها فيه، ولكن ذلك سيؤدي إلى ثورة عارمة ضدهم، ولذلك هم يلجؤون إلى إفراغ القدس من المقدسين، وبالتالي تسهل عليهم عملية السيطرة على المسجد الأقصى لاحقاً.
- (b) السيطرة التامة على القدس والمسجد الأقصى.
- (c) بناء هيكل سليمان المزعوم.

2.3. موقفنا من هذه الانتهاكات

- يضحى الفلسطينيون عامة والمقدسيون خاصة بالغالي قبل الرخيص دفاعاً عن المسجد الأقصى، ولذلك لا يليق بنا -ونحن بعيدون عن المسجد الأقصى- أن نتوجه إليهم بما يجب أن يفعلوه، ولكن من باب التذكير والتعاون على الوصول إلى أنجع الحلول، وبياناً لما يجب أن يكون عليه حال غير الفلسطينيين.
- ونحن هنا لن نتحدث عن الموقف الذي يجب أن تتخذه الدول، إذ ذلك واضح بَيّن، يتجلى في وجوب إخراج إسرائيل من كامل التراب الفلسطيني، ولكننا سنتحدث عن واجب الشعوب المسلمة:
- a. الدعاء، وهو سلاح يغفل عنه الكثير، ويستقله البعض، مع أنه سلاح لا يخيب حامله، لكن يجب ألا نقول: لا نملك إلا الدعاء، بل نملك الدعاء، ونملك معه الكثير، ومن آثار الدعاء تحفيز نفوس الداعين لعمل المزيد.
- b. الوعي: ففضية فلسطين جزء من قضية الأمة، فكل ما يُسهم في نهضة الأمة وتقدمها يُعد جزءاً من الحل، وعلينا أن لا نظن أن اليهود هم سبب هزيمتنا، بل تخلفنا من قبل أنفسنا سبب هزيمتنا في فلسطين وغيرها، ولذلك فإن الطالب الذي يتفوق في دراسته، ويساعد أمته على النهوض يساهم في تحرير المسجد الأقصى، والموظف الذي يعمل بشرف، والتاجر الذي يبيع بأمانة يساهم في تحرير المسجد الأقصى، والأم التي تربي أولادها على الحق والفضيلة، وكل من يعمل عملاً يساعد على تقدم هذه الأمة يساهم في تحرير المسجد الأقصى.
- c. إصلاح أنفسنا بالاصطلاح مع الله تعالى، لأن الله لا يغير ما يقوم حتى يغيروا ما بأنفسهم.
- d. المقاطعة: وذلك لكل البضائع المستورة والمصنعة في البلدان التي تدعم الكيان الصهيوني، علاوة على مقاطعة البضائع والمنتجات التي تستورد من الكيان الصهيوني أو تنتجها شركات تطبع مع الكيان الصهيوني.

- e. الدعم المالي للمقدسيين: فالمقدسيين يعانون اليوم أشد معاناة من قلة المال وعدم وجود دعم لهم يساعدهم على البقاء في القدس، حيث يفرض عليهم العدو الضرائب الباهظة والرسوم الكثيرة في محاولة منه لجعلهم يضيقون ذرعا بالمكوث في القدس، وبالتالي خروجهم منها، وهذا ما يريده الصهاينة.
- f. التوعية الإعلامية بما يدور في داخل مدينة القدس، من عمليات تهويد للمدينة، وتهجير للسكان، وسرقة للتراث الإسلامي في وضح النهار، وهذا الأمر يكون من خلال نشر الخرائط التي تخص مدينة القدس من خرائط السكان وخرائط التراث وخرائط الحفريات وغيرها، وكذلك نشر مقاطع الفيديو والدراسات والتقارير العربية والغربية وحتى الصهيونية التي تتعلق بما يدور داخل القدس وتحت المسجد الأقصى.
- g. التأكيد على أن قضية فلسطين عامة والقدس خاصة هي قضية إسلامية بحتة، فالأقصى لا يخص فلسطين ولا الفلسطينيين على الإطلاق، ولم ولن يكون كذلك يوماً من الأيام.
- 8- حفظ خريطة القدس: فيجب أن نحفظ خريطة القدس كما نحفظ خرائط بلادنا، فنحفظ أسماء المناطق والأحياء في القدس، ونعرف أيضاً الأسماء الصهيونية لهذه المناطق والأحياء حتى نكون على دراية كاملة بما يحدث، فعندما يقال مثلاً حي السلوان أو حي الشيخ جراح فيجب أن نعرف أين هو هذا الحي وما أهميته، وهكذا
- h. القيام بما يجب لرعاية الأسر الفلسطينية، سواء في مخيمات اللجوء، أو في الداخل الفلسطيني، لاسيما ذوي الشهداء، لأن الفلسطيني أو المقدسي عندما يجد أن أهله لن يضيعوا بعده فإنه سيقدم على التضحية، بينما لو وجد أهل الشهداء قد شردوا وضاعوا فإن ذلك سيشكل عائقاً أمامه.
- i. لعل أهم واجب يجب أن يقوم به المقدسي هو المرابطة في المسجد الأقصى والمسير إليه ولو مرة أسبوعياً، والصلاة في المسجد الأقصى.
- j. إصلاح البيت الداخلي الفلسطيني، فكلهم أبناء قضية واحدة، وإن لم يكن بمقدورهم توحيد القوى السياسية فلا أقل من توحيد القوى الشعبية، فلا فرق في موضوع الأقصى بين فتح وحماس، فواجباتهم واحدة وقضيتهم واحدة وعدوهم واحد، ولا شك أن الوحدة الشعبية ستضطر القيادات السياسية إلى السير نحو الوحدة السياسية (مجدي داود، وسلمان العودة).

مصادر ومراجع البحث :

1. ابن تيمية: ابن تيمية، دار الوفاء، ط3، 1426 هـ / 2005 م.
2. ابن عاشور: التحرير والتنوير، دار سحنون للنشر والتوزيع - تونس - 1997 م .
3. ابن عطية الأندلسي: المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، دار الكتب العلمية – لبنان، ط1، 1413 هـ - 1993 م .
4. الأقصى، تاريخ من الانتهاكات الإسرائيلية، مقال منشور على موقع وكالة الأناضول.
5. البخاري: الجامع الصحيح، دار ابن كثير، اليمامة – بيروت، ط3، 1407 – 1987.
6. البغوي: معالم التنزيل، دار طيبة، ط4، 1417 هـ - 1997 م .
7. حنا عيسى: الاعتداءات والانتهاكات الإسرائيلية بالقدس، مقال منشور على موقع دنيا الوطن.
8. سلمان العودة: مئة وخمسون طريقة لنصرة الأقصى، مقال منشور على موقع طريق الإسلام.
9. الطبري: جامع البيان في تأويل القرآن، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط1، 1420 هـ - 2000 م .
10. مجدي داود: ما الذي يجب فعله نصره للأقصى، مقال منشور على شبكة صيد الفوائد.
11. مسلم: الجامع الصحيح، دار الجبل بيروت - دار الأفاق الجديدة - بيروت.
12. النسائي: السنن الكبرى، دار الكتب العلمية بيروت، ط1، 1411- 1991.

ALEPPO'S STRATEGIC IMPORTANCE IN THE REGIO

*محمد نور حمدان Muhammed Nur HAMDAN

الملخص

شهدت حلب أهمية تاريخية كبيرة في هذه المنطقة أيام الصراعات، وأيام السلم على مر التاريخ الإسلامي، وما قبل الإسلامي، ونظراً لأهميتها الاستراتيجية في المنطقة كانت محط أنظار القادة والسلاطين والملوك لإدراكهم أن السيطرة على حلب تعني خضوع المنطقة بأكملها لهم فقد تم الاستفادة من حلب بأمرين اثنين الموقع، والموارد البشرية والتي تم استثمارها في أحداث مهمة في التاريخ. وستحدث في هذه الورقة عن دور حلب الاستراتيجي في المنطقة من خلال سرد لعدد من النماذج التاريخية التي توالى على حلب وكيف تم استثمار حلب في الصراعات التاريخية وفي النهضة الحضارية للمنطقة من خلال عدة نقاط:

- دور حلب التاريخي في المنطقة.
  - موقع حلب وأثره في الصراعات التاريخية.
  - استثمار الموارد البشرية في حلب في الصراعات التاريخية وفي النهضة العمرانية والثقافية والاقتصادية للمنطقة.
- الكلمات المفتاحية:** حلب- استراتيجية- دابك- قلعة حلب- استثمار .

Abstract

Aleppo has witnessed great historical importance in this region during the days of conflicts and the days of peace throughout Islamic and pre-Islamic history. Due to its strategic importance in the region, it was the focus of the attention of the leaders, sultans and kings to realize that control of Aleppo meant the entire region was subordinated to Aleppo. Which have been invested in important events in history.

In this paper we will talk about the strategic role of Aleppo in the region through an account of a number of historical models that have come to Aleppo and how Aleppo was invested in historical conflicts and in the cultural renaissance of the region through several researches.

- Aleppo's historical role in the region.
- the location of Aleppo and its impact on historical conflicts.
- investment of human resources in Aleppo in historical conflicts and in the urban, cultural and economic development of the region.

Keywords: Aleppo - strategy - Dabek - Aleppo Castle - investment.

---

* Yrd.Doç.Dr. Ez- Zehraa Ünivesitesi, aboghaith469@gmail.com

أولاً- تعريف كلمة حلب:

حَلْبٌ بالتحريك: مدينة عظيمة واسعة كثيرة الخيرات طيبة الهواء صحية الأديم والماء، وهي قسبة جند قنّسرين في أيامنا هذه، والحلب في اللغة: مصدر قولك حلبت أحلب حلبا وهربت هربا وطربت طربا، والحلب أيضا: اللبن الحليب، يقال: حلبنا وشربنا لبنا حلبيا وحلبا، قال الزّجاجي: سمّيت حلب لأن إبراهيم، عليه السلام، كان يحلب فيها غنمه في الجمعات ويتصدّق به فيقول الفقراء حلب حلب، فسمي به. (الحموي، معجم البلدان: 282/2).

ثانياً- حدود ولاية حلب:

عندما نتكلم عن حلب في التاريخ لا نتكلم عن المدينة المعهودة التي نعرفها اليوم فحلب قبل مائة سنة ليست هي حلب اليوم .

فحلب التاريخ والحضارة والعراقية هي حلب ما قبل مائة سنة وقبل اتفاقية سايكس بيكو فالشعب كان واحداً والألام والآلام كانت مشتركة بين أبناء هذه المنطقة، ثم تم سلخ حلب عن هذه المناطق التي تعتبر عمقاً استراتيجياً لها فأصبحت كشخص قطع أطرافه يديه ورجليه فهو مشلول لا يستطيع الحركة.

ويحدثنا التاريخ القريب عن حدود ولاية حلب في العهد العثماني وهي:

ولاية حلب باعتبار ما يتبعها من المدن والقصبات والقرى، التي ترجع حكامها إلى أوامر حكام حلب أيام الحكومة العثمانية، يحدها من جهة الجنوب لواء حماة من ولاية سورية التي مركزها واليها مدينة دمشق الشام.

ومن الغرب البحر الأبيض المتوسط، ثم ولاية أضنة.

ومن الشمال ولاية سيواس.

ومن الشرق ولاية ديار بكر، وولاية معمورة العزيز ولواء الزور.

فولاية حلب تستوعب مسافة طولها من الشرق إلى الغرب خمس وثمانون ساعة وعرضها من الجنوب إلى الشمال تسعون ساعة. وهذه المسافة كان يحكمها من قبل الدولة العثمانية والى مركزه حلب، وتنفذ أوامره إلى متصرفين اثنين وثلاثة عشر وكيلاً يعرف بالقائمقام.

أما المتصرفان فمركز أحدهما مدينة الرّها وأوامره تنفذ إلى ثلاثة وكلاء، ومراكزهم: سروج وقلعة الروم والبييرة. وفي سنة 1328 قرر مجلس النواب فصل هذه المتصرفية عن ولاية حلب.

ومركز المتصرف الثاني مرعش وأوامره تنفذ إلى أربعة وكلاء مركزهم: الزيتون والبستان وأندرين وبارارجق.

وأما الثلاثة عشر وكيلاً فتتبع لواء حلب ومراكزهم: قسبة إدلب وبيلان (قرب اسكندرون) ومنبج ومعرة النعمان وعينتاب (مدينة تركية) وإسكندرونة (مدينة تركية) والباب وحارم وانطاكية (مدينة تركية) وجسر الشغور، وكلز (كلس مدينة تركية) ودارة عزة وتعرف بقضاء جبل سمعان، وقد رتب لها وكيل جديد. والمركز الثالث عشر الرقة وكانت تابعة متصرفية الزور، ثم ألحقت بلواء حلب.

ثم إن كل واحد من هؤلاء الوكلاء تنفذ أوامره إلى عدة مديرين مراكزهم في نواحي الإقليم الحاكم عليه ذلك الوكيل، وكل واحد من هؤلاء المديرين تنفذ أوامره إلى عدة من مختاري القرى التي في ناحيته. وجميع مديري نواحي الولاية نحو سبعة عشر مديراً وجميع القرى التابعة مراكز حكامها نحو ثلاثة آلاف وثلاثمائة وأربع وسبعين قرية. (نهر الذهب في تاريخ حلب / 1 / 33).

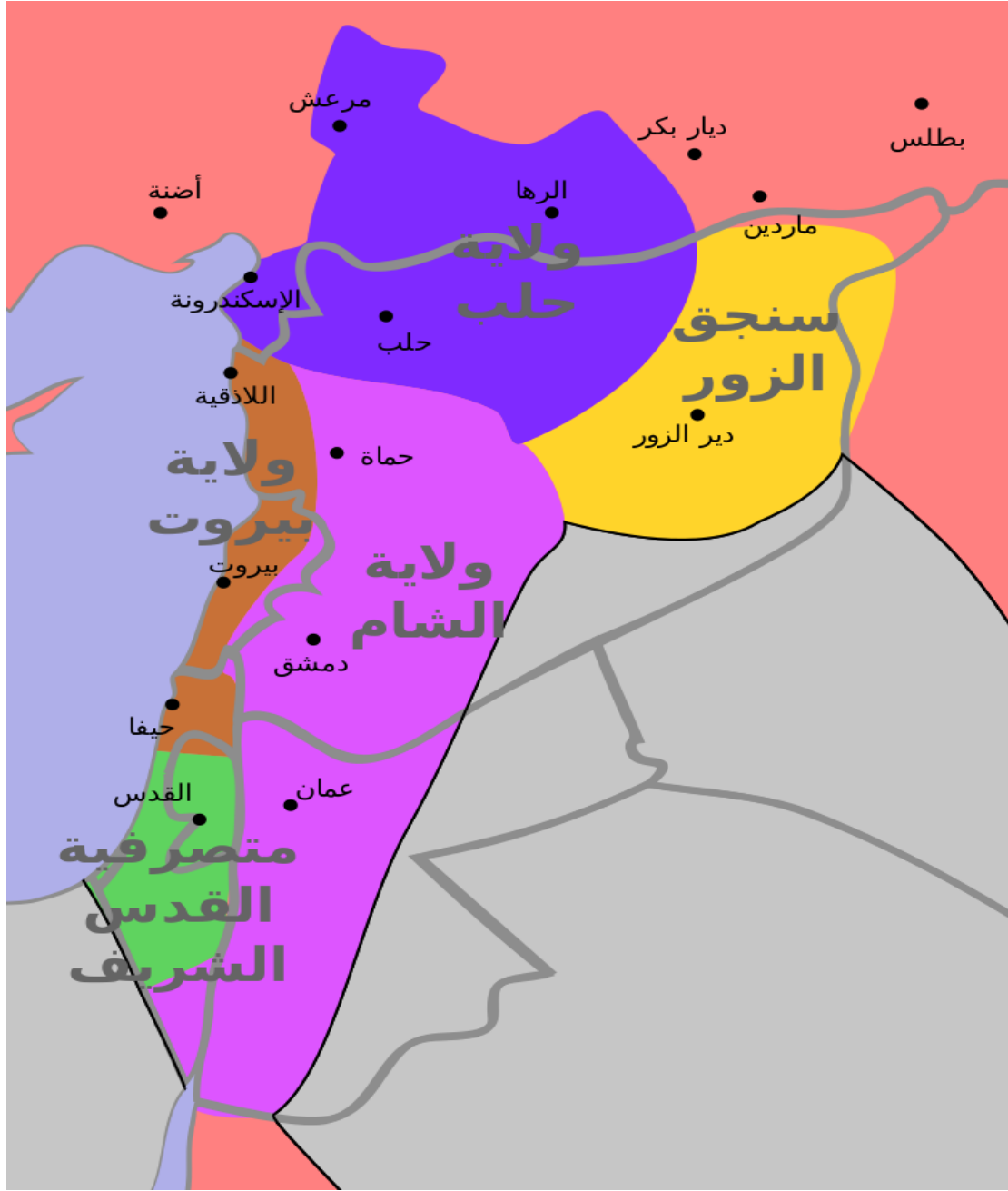
لذلك عندما نتكلم عن حلب في التاريخ وأعمالها ومنجزاتها فإن حديثنا يشمل:

- 1- مدينة حلب وريفها اليوم.
- 2- مدينة كلس.
- 3- مدينة عنتاب.
- 4- مدينة مرعش.
- 5- مدينة الاسكندرون.

وستعرض في البحث على بعض النصوص في كتب التاريخ والتي تدل على وجود التلاحم والانسجام والتعايش بين هذه المناطق وأهلها. (راجع كتاب تاريخ حلب الطبيعي في القرن الثامن عشر للأخوين الكسندر وباتريك راسل).

وهذه الخريطة توضح حدود ولاية حلب في العهد العثماني.

ثالثاً- أهمية حلب التاريخية:

إن حلب كانت باباً لغزو الروم وفتح البلاد وكانت الجيوش تجتمع فيها منذ عهد الصحابة رضوان الله عليهم تمهيداً لفتح القسطنطينية (استانبول) لذلك نجد الكثير من الأماكن التي ذكرت خلال الفتوحات والمعارك كدابق ومرعش وطرسوس قرب مرسين حيث كانت هذه المدن ثغوراً تنطلق منها الجيوش.

ورد في بغية الطلب في تاريخ حلب: "اعلم أن دابق كانت مجمعا العساكر الاسلام في كل صائفة من زمن معاوية ابن ابي سفيان، فكانوا يجتمعون بها فاذا تكامل العسكر وقبضوا عطاءهم دخلوا حينئذ من الثغور الى جهاد العدو، واستمر ذلك في أيام بني أمية، لا سيما في أيام سليمان بن عبد الملك، فإنه أقام بدابق سنين، وسير أخاه مسلمة لغزو القسطنطينية، وكان يمهده بالعساكر الى أن مات سليمان بدابق، وبعد زوال ملك بني أمية تنبع بنو العباس مدن الثغور وحصونها فعمروها وحصنوها، وغزوا غزوات مذكورة من نواحي حلب من العراق ودابق وغيرهما، لا سيما أمير المؤمنين الرشيد رحمة الله عليه فإنه اجتهد في إقامة الجهاد، وأنفق الاموال الوافرة في الثغور وأهلها، وكان يقدم حلب ويرتب أمر الغزو منها، وكذلك فعل المأمون بعده، ومات غازيا بطرسوس، وجاء المعتصم كذلك وفتح عمورية". (بغية الطلب في تاريخ حلب: 47/1).

ورود في كاب المنتخب من تاريخ حلب: "وقيل أن العواصم من حماة إلى حلب وسميت كذلك لأن المسلمين يعنصمون بها في الثغور فتعصمهم". (المنتخب من تاريخ مملكة حلب: 44).

"وقد قال ابن الخطيب وأجناد الشام خمسة فأولها جند قنشرين ومدينتهم العظمى حلب وهي أكبر جنود الام وأكثره مدناً وحصوناً". (المنتخب من تاريخ مملكة حلب: 44).

رابعاً- أهم ما تميزت به حلب:

عندما يتحدث المؤرخون عن حلب فإنهم يتحدثون عن مدينة عظيمة ويقارنوها بالمدن العظيمة كاستانبول والقاهرة فهي تأتي في المرتبة الثالثة بعد هذه المدن كحاضرة من حواضر العالم الإسلامي بل بسبب موقعها الاستراتيجي كان القادة يفضلونها على هذه المدن لأنها كانت باباً لفتح أوروبا، وثغراً مهماً من ثغور الإسلام حتى إن صلاح الدين الأيوبي كان يعتبرها طريقاً لفتح القدس فهذه المدينة لم تتميز بموقعها فحسب بل تميزت بغنى ثروتها، ومزروعاتها وقد اشتهرت بزراعة القطن، واشتهرت بمهارة أهلها في التجارة والصناعة قديماً وحديثاً، واشتهرت بمعامل النسيج القديمة والحديثة حتى كانت مصدرة لدول كثيرة، وصناعة صابون الغار وتميزت به، وبمعالج القطن.

وعندما يزور السواح والمؤرخون مدينة حلب يستقيضون في مدحها حتى إن بعضهم شبهها بالمدن الإيطالية من حيث جمال بنائها وشوارعها ويعود ذلك إلى تربتها وحجارة الكلس المشهورة فيها، واشتهرت بأسواقها القديمة حتى إن أكبر الأسواق المسقوفة موجود في حلب (سوق المدينة) كسوق العطارين، وسوق النحاسين، وسوق الحدادين، واشتهرت بمسجدها الأموي وبقلعته التي تعتبر أقدم قلعة موجودة في المدينة، واشتهرت بأبوابها كباب أنطاكية وباب الجنين وباب قنشرين وباب النصر وباب الحديد وباب المقام وباب النيرب.

وقد نالت مدينة حلب لقب عاصمة الثقافة الإسلامية عام 2006م، وأصبحت من مواقع التراث العالمي في اليونسكو عام 1986م

ومما ورد في مدح مدينة حلب:

"لا يخفى أن البلد إنما يفوق غيره ويفضل عليه بجودة هوائه وجماله وبنائه وأبنائه، وطيب تربته وحسن بضائعه ورخص أسعاره، وسعة تجارته وعظمه وشرف موقعه وكثرة منتزهاته ومبانيه العلمية والخيرية.

فأما جودة هواء حلب وصحة مناخها فذلك أمر مستفيض اعترف به الأعراب، وأخير عنه السواح . وفضلها كثير منهم على هواء أكثر مشاهير البلاد العثمانية. وناهيك دليلاً على ذلك نضارة وجوه أهلها، واعتدال أجسامهم ولطف ألوانهم وقلة العاهات والأمراض فيهم، مع تهاونهم بحفظ صحتهم. فلو عدت من فيهم من العمي والصبّ والحدبان والعرج والمقعدين والمجانين والمعتهين والمصروعين، وغيرهم من ذوي الآفات والزمانيات لما زادوا جميعاً على واحد في الألف. ومن محاسن حلب أن فتك الأمراض البوائية فيها أقل منه في غيرها. والظاهر أن العدوى من حيث هي ضعيفة النكاية في حلب، فقد شاهدنا فيها كثيراً من الناس الذين يلامسون المصابين بأمراض تنتقل بالعدوى وبأكلون ويشربون من آنيهم ولا يصابون بمرضهم. (بغية الطلب في تاريخ حلب: 449/1).

وأما ماؤها المركز في صهاريجها فهو من أعذب المياه وأصفاها وألطفها. ونقل ابن الشحنة عن بعض العلماء أنه فضل ماء صهاريجها المملوء من قناتها على ماء النيل والفرات.

وأما بناؤها فقد جمع بين حسن الظاهر والباطن، فترى الجدار من جهته كأنه سبيكة فضة، والقادم على حلب يشاهد صعيدها كأنه مليء بقصور من فضة موهة بالذهب، وهذا مع إتقانه ومئاته وقلة كلفته. فأما إتقانه فإن كل دار في حلب تصلح أن تكون حصناً في غيرها. وأما قلة كلفته فحسبك أن من يملك نحو ثلاثمائة ذهب تركي، يمكنه أن يعمر بها داراً كاملة المنافع والمرافق يسكنها ذو أسرة يبلغ عددها سبعة أشخاص. ويتمتع بها هو وأقرباه من بعده مئات من السنين. وكثيراً ما يوجد عندنا دور مضى عليها خمسمائة سنة وهي عامرة أهلة، ربما بقيت خمسمائة سنة أخرى.

والحكمة في إتقان بناء حلب هي لزوجة ترابها المعد للبناء وقوة كلسها ومهارة بنائيتها وجودة حجارتها. فإنه يوجد في مقاطعها من الحجر الصلد الصلب الذي لا تكاد تعمل فيه المعاول، إلى الحجارة التي يمكن حثها ونحتها بأدنى كلفة. فما بين هذين النوعين زهاء عشرة أنواع، لكل نوع منها لون ومحل من البناء، كالنحيت المائل للصلابة، والنحيت الهش، ولونهما أبيض، واللبن والرخام الأبيض والأصفر والأسود والسماقي والمرمرى وحجر القوف الذي تعمل منه الأرحاء، ولكل نوع منها مقطع خاص به في ضاحية حلب.

ومن محاسنها أيضاً كثرة أسواقها وإتقان عمارتها وحسن ترتيبها فترى سوقها الكبير المشتمل على زهاء خمسة عشر ألف دكان قد سقف معظمه بالأقبية الحجرية التي لكل مسافة بضعة أذرع منها نافذة للنور والهواء، فهو بارد في الصيف دافئ في الشتاء، ليس للشمس والمطر والعواصف إليه من سبيل، قد اشتمل هذا السوق العظيم على ثنايا ومنعطفات كل ثنية ومنعطف منها تباع فيه بضاعة معلومة. فترى لباعة الجوخ مثلاً سوقاً، ولباعة الحرير سوقاً، ولباعة مال القبان سوقاً، ولباعة مال الشام سوقاً ولباعة مال استانبول سوقاً، وهكذا بقية البضائع المأكولة كاللحم، والخضر، والبقول، لكل نوع منها سوق أو خان يخصه.

وأما جمال أبنائها فكثيراً ما سمعت من بعض أولي الأنظار النقاد من السواح والأعراب وسكان القسطنطينية أن جمال حلب أكثر من جمال الروم المشهورة بالجمال.

وقال الدكتور فنديك في كتابه المرأة الوضعية في الكرة الأرضية: إن أهل حلب أجمل من جميع سكان البلاد العربية. وترى النساء مع هذه المحاسن البديعة على غاية من العفة والأدب والصيانة والطاعة لأزواجهن، والرضاء باليسير والقناعة بمعايشهن والقيام بخدمة أزواجهن وأولادهن ومنزلهن. ولذلك ربما مضى الشهر ولم يرفع للحكمة الشرعية دعوى بالطلاق، ومع قلته فإنه لا يصدر إلا من رعاع الناس وغوغائهم. وأما مكارم أخلاق رجالها فحسبك دليلاً عليها ما اشتهر عنهم من الميل إلى الغريب والولع بأولي الفضائل.

ومن مزاياهم الحسنة تودّد أهل الملل الثلاث إلى بعضهم، وتبادلهم الصداقة والمحبة وحسن التعامل والمعاشرة مع التزام الحشمة والأدب، وتناصرهم في الغربة ومزيد ألفتهم وحنينهم إلى بعضهم، غير ناظرين إلى اختلاف مللهم ومذاهبهم، وهم في إنفاق المال على أهلهم في حالة متوسطة بين الإسراف والتقتير بحكم آية وَلَا تَجْعَلْ بَدَنَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ

. أما إنفاقهم في الولائم والصدقات فلربما اصطنع أحدهم وليمة دعا إليها عشرة أشخاص مثلا لكنه هبأ من الطعام ما يقوم بكفاية مائة شخص. وهم أهل تدبير في معاشهم يحتكر الرجل منهم مؤونة عامه في بيته. فيرفع كل نوع منها في وقته المعين، فلا يبقى محتاجا إلا إلى اللحم الغريض والخضرة والفاكهة الغضّة.

وأما دينهم ومروعتهم فيكفيك بالاستدلال عليهما أن حلب مهما كثرت فيها أسباب الفساد أخيرا، فهي بذلك لم تزل دون بقية البلاد التي تضاهيها بالسعة والثروة. وأهل حلب لأولياء الأمور من أطوع خلق الله تعالى والبنهم عريكة وأقلهم معارضة. حتى قال دارفيو في تذكّره السابق ذكراها: لا يبعد عندي أن تكون هذه المدينة سميت بحلب أخذا من ملاءمة أخلاق أهلها.

ومن حسن شمائل أهل حلب إقبالهم على أعمالهم وقناعتهم بالارتزاق من تجارتهم وقلة تهافتهم على وظائف الحكومة. والغالب عليهم حسن الخلق وسلامة الصدر من المكر والخديعة وصفاء الألوان وجودة الأفكار ودقة الأنظار، واستعمال الروية وترك العجلة والتهور فيما يبهم أمره وتجهل عاقبته عليهم.

أما عظمة حلب واتساعها فحسبنا ما قاله في ذلك باتريك روسل: إن مدينة حلب تستحق أن تعد في المملكة العثمانية بعد استانبول ومصر بعظمتيها وإن كانت فوقهما بإتقان البناء والنظافة وحسن المنظر. (الغزي، نهر الذهب في تاريخ حلب: 67/1، وينظر في هذه الأوصاف جميع الكتب التي تحدّثت عن حلب وهي: بغية الطلب في تاريخ حلب لابن العديم، زبدة الحلب في تاريخ حلب لابن العديم، كنوز الذهب في تاريخ حلب لابن العجمي، تاريخ حلب الطبيعي في القرن الثامن عشر للأخوين الكسندر وباتريك راسل).

ويقول ياقوت الحموي في وصف حلب وأهلها: " وشاهدت من حلب وأعمالها ما استدلتت به على أن الله تعالى خصّها بالبركة وفضلها على جميع البلاد، فمن ذلك أنه يزرع في أراضيها القطن والسهمم والبطيخ والخيار والدخن والكروم والذرة والمشمش والتين والتفاح عذيا لا يسقى إلا بماء المطر ويجيء مع ذلك رخصا

غصّا رويًا يفوق ما يسقى بالمياه والسيح في جميع البلاد، وهذا لم أره فيما طوّفت من البلاد في غير أرضها،

وأما قلعتها فيها يضرب المثل في الحسن والحصانة لأن مدينة حلب في وطاء من الأرض وفي وسط ذلك الوطاء جبل عال مذكور صحيح التدوير مهتم بتراب صح به تدويره، والقلعة مبنية في رأسه، ولها خندق عظيم وصل بحفره إلى الماء، وفي وسط هذه القلعة مصانع تصل إلى الماء المعين، وفيها جامع وميدان وبساتين ودور كثيرة،

ولأهلها عناية بإصلاح أنفسهم وتتمير الأموال، فقلّ ما ترى من نشئها من لم يتقبل أخلاق آبائه في مثل ذلك، فلذلك فيها بيوتات قديمة معروفة بالثروة ويتوارثونها ويحافظون على حفظ قديمهم بخلاف سائر البلدان، وقد أكثر الشعراء من ذكرها ووصفها والحنين إليها" . (الحموي، معجم البلدان: 282/2).

بعض الصور لمدينة حلب:

قلعة حلب

الجامع الأموي في حلب

نول يدوي:

سوق المدينة المسقوف

فهرس المصادر والمراجع

1. بغية الطلب في تاريخ حلب - عمر بن أحمد بن هبة الله بن أبي جرادة العقيلي، كمال الدين ابن العديم (المتوفى: 660هـ)- المحقق: د. سهيل زكار- دار الفكر، دمشق.
2. تاريخ حلب الطبيعي في القرن الثامن عشر للأخوين الكسندر وباتريك راسل- ترجمة خالد الجبيلي- الطبعة العربية الأولى- 1997م
3. زبدة الحلب في تاريخ حلب - عمر بن أحمد بن هبة الله بن أبي جرادة العقيلي، كمال الدين ابن العديم (المتوفى: 660هـ)- دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان- الطبعة: الأولى، 1417 هـ - 1996 م.
4. كنوز الذهب في تاريخ حلب- أحمد بن إبراهيم بن محمد بن خليل، موفق الدين، أبو ذر سبط ابن العجمي (المتوفى: 884هـ)- دار القلم، حلب- الطبعة: الأولى، 1417 هـ.
5. معجم البلدان- شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي (المتوفى: 626هـ)- دار صادر، بيروت- الطبعة: الثانية، 1995 م.
6. الدر المنتخب من تاريخ مملكة حلب- محمد بن الشحنة- دار الكتاب العربي- سورية- 1404هـ- 1984م.

7. نهر الذهب في تاريخ حلب - كامل بن حسين بن محمد بن مصطفى البالي الحلبي، الشهير بالغزي (المتوفى: 1351هـ) - دار القلم، حلب- الطبعة: الثانية، 1419 هـ.

THE REASONS BEHIND THE WEAKNESS OF THE OTTOMAN EMPIRE AND JAMAL AL-DEEN AL-AFGHANI METHODS OF TREATING THEM

*Sulaiman TAAN سليمان الطعان

الملخص

جمال الدين الأفغاني من أهم دعاة التجديد في القرن التاسع عشر. في كتابات الأفغاني، يجد المتابع رؤية إصلاحية، يحاول من خلالها تشخيص عوامل الضعف في الدولة العثمانية، والدعوة إلى تجاوزها. تنتسب آراء الأفغاني في قسمين، يتناول في أولهما كيفية إصلاح المسلمين عامة، كالدعوة إلى التمسك بقواعد الأخلاق، والتصدي لبواكير التعصب القومي التي بدأت تظهر في تلك المرحلة، والمناداة بحرية الصحافة، والاهتمام بالتعليم. أما عوامل ضعف الدولة العثمانية فهي: الضعف العلمي، والعلاقة مع البلقان، والمشكلة اللغوية، وبقاء النظام السياسي العثماني قائماً على تحكم فرد واحد. ويقترح للخروج من هذا المأزق تحول الدولة العثمانية إلى ملكية دستورية على غرار النظام البريطاني.

الكلمات المفتاحية: جمال الدين الأفغاني، الدولة العثمانية، البلقان، النظام السياسي، الضعف العلمي.

Abstract

Jamal al-Deen al-Afghani was the most important advocates of renewal in the nineteenth century. In the writings of the al-Afghani, the reader finds what could be a reformist vision; al-Afghani is trying to diagnose the weakness of the Ottoman Empire and call for recover. The opinions of al-Afghani are divided into two parts. The first deals with how to reform the Muslims in general. Here we can talk about the call for adherence to ethics, the response to the national fanaticism that started to appear at that stage, freedom of the press, encourage the education, expeditions to Europe. The second sheds light on the scientific weakness, the language problem, and the totalitarian political system of the Ottoman Empire. To get out of this predicament, he suggests the transformation of Ottoman Empire into a constitutional monarchy similar to the British one.

Keywords: Jamal al-Deen al-Afghani, Ottoman Empire, Balkans, Political system, Scientific weakness.

* Yrd. Doç. Dr. Gazi Osman Paşa Üniversitesi, sulaiman.taan@gmail.com

المقدمة:

كانت القضية الرئيسية التي شغلت المفكرين والباحثين في القرن التاسع عشر وبدايات القرن العشرين هي البحث عن الأسباب التي أدت إلى تراجع المسلمين وتقدم العالم الغربي، وهو ما جرى التعبير عنه في السؤال الذي جعله شكيب أرسلان عنواناً لواحد من كلاسيكيات الكتب في تلك المرحلة: "لماذا تأخر المسلمون ولماذا تقدم غيرهم؟". كان البحث فيما يبدو من تتبع كل الكتابات يسير في اتجاهين، يعنى أولهما بالمسلمين عامة، أي بالجوانب الاجتماعية والاقتصادية والثقافية، ويهتم الثاني بإصلاح النظام السياسي عامة، وهو الإصلاح الذي كان يروم الخروج من دولة العصبية التي ترسخت في القرون الوسطى إلى الدولة الحديثة التي تكتسب شرعيتها من الأمة، ولاسيما بعد أن لاحظ هؤلاء المفكرون التقدم الأوربي المبني على نظام سياسي يحقق أوسع مشاركة للأمة في تقرير شؤونها.

ما هي أسباب انحطاط المسلمين؟

ينطلق الأفغاني هنا من المقارنة مع العدو المتمثل في أوروبا المسيحية، ملاحظاً التحول الذي أصاب القيم والأخلاق المسيحية، فالدين المسيحي بني على المسالمة، وجاء برفع القصاص، وترك السلطان ووجوب الخضوع لسلطته، والابتعاد عن مباحج الدنيا. ولكن المؤمنين به من الأوربيين انقلبوا على هذه التعاليم، وأخذوا في إخضاع الأقطار لسلطانهم، بما اخترعوه من آلات حربية قاتلة (الغزالي، 2002، 274/6).

هذا التحول لم يقتصر على الديانة المسيحية وحدها، وإنما شمل الديانة الإسلامية ونظام القيم والأخلاق فيها، فهذه الأخيرة قامت في أصولها الأولى على الغلبة والعناية بالقوة ورفض كل سلطة لا يكون القائم عليها صاحب الولاية على تنفيذ أحكامها. ويضرب الأفغاني مثلاً على عناية الشرع بالأخذ بأسباب القوة ومعرفة الفنون العسكرية أنه حرم المراهنة إلا في "المسابقة والرمائية" (الغزالي، 2002، 275/6).

ما هي أسباب هذا التحول في كلتا الديانتين؟

أولاً، تبدو الأسباب التي علل بها الأفغاني التحول الذي طرأ على الأخلاق المسيحية غير مقنعة، وبخاصة أن اطلاعه على الديانة المسيحية وتاريخها ومذاهبها وخلافاتها العقديّة محدود للغاية كما تشي بذلك كتاباته. ولكي لا تنتهم بالمصادرة على المطلوب كما يقول المناطقة، فإن تعليقه ينطلق من فرضية أن انتشار الديانة المسيحية في أرجاء الإمبراطورية الرومانية، بطرق الإقناع والحوار، لم ينتج عنه تغيير في فئات البشر الذين ظلوا على عاداتهم الموروثة عن أسلافهم الذين كانت الغلبة هي المتحكمة في نظرهم للوجود كما يفهم من سياق كلام الأفغاني. وإضافة إلى ما تقدم، فإن بقاء تعاليم الدين المسيحي محصورة بطبقة الكهنة والقسس لم يؤد إلى تغلغل الأخلاق المسيحية في نفوس العامة التي ظلت مشبعة بالقيم الوثنية القديمة حتى بعد أن تحولت إلى النصرانية (الغزالي، 2002، 277/6).

أشرنا، أنفاً، إلى عدم كفاية هذا التعليل، ولن نستعرض في مناقشته والرد عليه، فما يعيننا هنا هو سبب التحول الذي أصاب الدين الإسلامي، والذي يعيده الأفغاني إلى انتشار عقيدة الجبر، وسيادة التقليد والجمود (الغزالي، 2002، 278/6).

من القضايا التي يرى فيها الأفغاني سبباً في انحطاط المسلمين التخلي عن وحدة دار الإسلام معنوياً وشعورياً، فالجماعة الإسلامية منذ بداية الدعوة نبذت التعصب للقوم "التعصب القومي"، واستبدلت به التعصب للدين، وسبب غلبة كفة التعصب الديني على العرق واللسان أن الدين الإسلامي يحفظ حقوق جميع الرعايا المسلمين دون النظر إلى القبيلة أو الجنس أو اللغة، وأن العلة في ذلك أن القوانين لا تستمد من البشر أنفسهم، وإنما تستمد من الشريعة التي لا تفرق بين جنس وآخر (الغزالي، 2002، 278/6).

جامعة الدين، إذن، هي التي حفظت دار الإسلام من التفكك والانحيار على الرغم من تبدل الدول والقوميات التي ينحدر منها الخليفة أو السلطان أو القائم بأمر حفظ الشريعة، ولم يكن تبدل الحكومات يؤثر في وحدة الجماعة الإسلامية التي كان أفرادها ينتقلون في أي مكان من أرض الإسلام، دون أن ينظر إليهم على أنهم غرباء، أو أجناب أو رعايا دولة أخرى.

لكن الأفغاني يلاحظ تغييراً في هذا القانون الذي كان متبعاً منذ بداية الإسلام، وينبه إلى التحول الجاري. والمتمثل في انهيار وحدة الجماعة الإسلامية على المستوى الشعوري الديني الذي حفظ الوحدة المعنوية لدار الإسلام، حتى بعد أن انهارت الوحدة السياسية وتفرقت إلى دول متنافرة. يتجلى هذا الانهيار في انقطاع حبل التراحم الذي جعل الأقطار تتوقع ضمن حدود، لا تتفاعل معها مع أي قطر آخر يقع خلف حيزها الجغرافي. أما على المستوى السياسي الذي انهارت فيه وحدة الجماعة، فإن علاقات الدول الإسلامية، حتى تلك التي ليس بينها خلاف أو نزاع، ليست على ما يرام. فإذا كان مفهوماً أن يسود التوتر الدائم والتوجس علاقات الصقويين والعثمانيين، فإن من غير المقبول في نظر الأفغاني ألا نجد علاقات بين دول متباعدة، وليس بينها أي خلاقات كالعلاقات بين الدولة العثمانية وبين سلطنة مراکش، أو بين الدولة العثمانية والأفغان (الغزالي، 2002، 123/1 - 124).

يحمل الأفغاني علماء الدين سبب عدم إحياء الرابطة الدينية التي تمزقت بعد اجتياح تيمورلنك للعالم الإسلامي الذي انشغلت فيه كل منطقة بشؤونها وقضاياها، بعد المعاناة الرهيبة التي عانتها الحضارة الإسلامية بفعل الوحشية المغولية. ويقترح الأفغاني لذلك إقامة مراكز في الأقطار المختلفة، يرتبط فيها العلماء والوعاظ لبحث الأمور الدينية والعلمية، ومناقشة كل طارئ وجديد، على أن ترتبط تلك المراكز بالمركز الرئيس الذي يقترح الأفغاني أن يكون مكة المكرمة (الغزالي، 2002، 123/1 - 124).

ما هي الوسائل التي يمكن بها إصلاح حال الأمة وتجاوز انحطاطها؟

كان القرن التاسع عشر قرن البحث عن أفضل الطرق للتغلب على السبات الحضاري الذي صحت منه الأمة بعد الحملة الفرنسية على مصر، والتي أزال الغشوة عن عيون الناس، فأدركوا هول الفارق الحضاري بينهم وبين الحضارة الأوروبية. ومن هنا، كانت الدعوات المتلاحقة لتقليد الغرب في العلم والمعرفة. لكن الأفغاني يجادل طويلاً في إمكانية أن يكون لهذا الانفتاح على العلوم الأوروبية نتائج ملموسة تسهم في رفع الحالة الحضارية والعلمية للبلدان التي تريد تقليد التجربة الأوروبية، فالتمدن الأوربي في نظره نتاج مجتمعات مغايرة للعالم الإسلامي، إن في نظمها الاجتماعية والإنسانية أو في نظمها السياسية (الغزالي، 2002، 112/1).

هذا يعني أن نقل التجربة الأوروبية محكوم عليه بالإخفاق، لاختلاف النظام الاجتماعي والتطور الحضاري. ويلاحظ الأفغاني في هذا الصدد أن انتفاع العثمانيين والمصريين بنقل التجارب الأوروبية ضئيل قياساً إلى الفترة الزمنية التي مرت على احتكاكهم بالأوروبيين، وهي فترة ليست بالقصيرة، ويورد الأفغاني عدداً من الأمثلة على جوانب القصور التي مايزال المسلمون يعانونها، مع أن الفترة الزمنية كانت كفيلاً بتدراك تلك المثالب (الغزالي، 2002، 112/1). من الأفت للانتباه في هذا المجال أن الأمثلة التي يذكرها الأفغاني هي العلوم الحربية، وطرق الحرب الحديثة وتجهيز الجيوش، وهي أمثلة تربيها الهاجس الذي يتحكم في نظرة الأفغاني ورؤيته، وهو هاجس الدفاع عن البلدان الإسلامية في مواجهة الهجمة الاستعمارية الأوروبية.

هذا الاحتكاك بالحضارة الأوروبية على النحو الذي جره المصريون والعثمانيون لم تكن له نتائج عملية فقط، ولكنه من وجهة نظر الأفغاني أدى إلى تعريب النخبة التي اتصلت بتلك الحضارة. فتلك النخبة انقسمت قسمين، فالقسم الأول منها بدأ يردد الأفكار التثنية علمها أو اطاع عليها، دون أن تكون له معرفة وافية بجذورها وسياقاتها الحضارية والاجتماعية، ولا بما يمكن أن تسببه تلك الأفكار من فوضى أو من تداعيات في البيئات التي انتقلت إليها. وأما القسم الثاني فقد شرع بتطبيق ما وصل إليه من العلوم الأوروبية، وهذا الصنف كانت جنايته أكبر على المجتمع، فتقليد الأوروبيين في شؤون الحياة، سكناً ولباساً وطعاماً، انعكس على نحو كارثي على الجوانب الروحية والتراثية التي جرى نسفها والتقليل من شأنها في حياة المجتمع، وكذلك كانت له آثاره العملية، فالصناعة الوطنية بدأت تعاني، لعجزها عن مجاراة نمط الحياة الجديد، ولافتقار الطبقة الصناعية لشروط التحول من أسلوب الإنتاج التقليدي إلى المصانع الحديثة التي تتطلب أموالاً ومهارات تفوق بكثير قدرة تلك الطبقة (الغزالي، 2002، 112/1).

يشن الأفغاني هجوماً شديداً للهجة على النخبة المثقفة التي اتصلت بالعلوم الأوروبية، فاستناداً إلى نظرية الغالب والمغلوب، يذهب الأفغاني أن هذه الفئة تمثل مجموعة من المقلدين الذين يعظمون أساتذتهم، ويكون الاحتقار لكل من ليس على شاكلتهم. وهؤلاء في نظر الأفغاني هم المنافذ التي يتسلل منها العدو الخارجي الذي يظنون أنه قوته لا يمكن مجابتهها ولا التغلب عليها، وأن من الخير مدهنته والعمل معه.

يشكك الأفغاني أيضاً في جدوى وسائل الإعلام التي كانت الصحف والجرائد عمادها الرئيس آنذاك، أي: في قدرتها على إصلاح الأمراض التي أصابت الأمة، فبعيداً عن كون هؤلاء الكتاب منزهين عن الوقوع تحت تأثير الحاجات الإنسانية التي قد تملئ عليهم قناعات غير التي يؤمنون بها، فإن انتشار الأمية يحول بين الأفكار التي تنبئها الصحف وبين وصولها إلى عامة الناس الذين يريد الأفغاني إصلاحهم أو تنبيههم من غفلتهم التي هم فيها. فإذا وجد القراء، على ندرتهم، لم يأمن الكاتب من تشويه أفكاره على يد من لا يتمكنون من إدراك فحوى الكلام ومغزاه. وهذه مهمة مضاعفة (الغزالي، 2002، 114/1).

يبدو الأفغاني مشغولاً بالسرعة التي يمكن بها النهوض بالأمة حتى تلحق بركب الدول المتقدمة، وهو ما نسميه اليوم في أدبياتنا السياسية المعاصرة حرق المراحل، ففي رأيه أن "الزمن قصير... والأخطار محدقة... ورسد المنايا على الأبواب" (الغزالي، 2002، 114-123/1). وهذا ما يدفعه أيضاً للقول بأن فكرة إنشاء المدارس العمومية في سائر الأقطار، على النمط الأوربي الحديث، لن تكون مجدية. فهذا العمل العظيم لا يتحقق إلا إذا أنشئت تلك المدارس دفعة واحدة في كل أقطار الأمة الإسلامية، وهذا أمر يبدو مستبعداً من وجهة نظر الأفغاني، فالأموال اللازمة لافتتاح تلك المدارس تتجاوز قدرة أي سلطان، إضافة إلى ما ينبه إليه الأفغاني من أن هذا العمل سيواجه برفض التيارات المحافظة، والذهنية التقليدية التي تحتاج إلى مدة زمنية طويلة لتدرك ثمره هذا العمل. وهو عمل متعذر في ظل غياب أي سلطان قوي يفرض على الأمة مثل هذا المسلك إلى أن تتكشف لها بعد مدة نتائج هذا العمل، فيكون اندفاعها إلى العلم والتعلم قد أصبح بديلاً من إلزام السلطان لها بهذا الأمر (الغزالي، 2002، 114/1).

كل العوامل التي ذكرناها آنفاً لا ينكر الأفغاني لا أثرها ولا مردودها على الأمة، ولا يحاول مطلقاً التقليل من شأنها على المدى البعيد، ولكن هاجس حرق المراحل كان يؤرقه كثيراً. ما الطريق السليم لحرق المراحل في غضون فترة قصيرة؟ هذا هو السؤال الذي كان يتحكم بكل تفكير الأفغاني.

لما كان اللحاق بالغرب وفق الأسس التي سار عليها يحتاج إلى مدى زمن طويل، هذا إذا تركنا جانباً السياق الاجتماعي والسياسي والفكري الذي ساعد على نهوض أوربا، فإن الأفغاني يتردد إلى التاريخ العربي الإسلامي، إلى بدايات نشأة الأمة ونهضتها، بعد أن كانت تعيش على هامش الحضارة البشرية، وعلى هامش التاريخ الإنساني، قبائل متنزعة متنافرة يقتل بعضها بعضاً، وتنتظر إلى الدول المجاورة كدولتي الفرس والروم نظرة الطفل إلى جبل عال يرى أن من المستحيل صعوده.

عودة الأفغاني إلى تلك المراحل المبكرة هي محاولة منه لتلمس الأسباب التي انتقلت بتلك القبائل المتناحرة إلى أمة واحدة، بسطت سلطتها في مدة وجيزة على مساحات شاسعة من آسيا وأفريقيا، وأنهت دولة فارس إلى الأبد، واقطعت أجزاء واسعة من

الإمبراطورية البيزنطية. يجد الأفغاني العلاج في "دين قويم الأصول، محكم القواعد، شامل لأنواع الحكم، باعث على الألفة، داع إلى المحبة، مزك للنفوس، مطهر للقلوب من أدران الخسائس...كافل لكل ما يحتاج إليه الإنسان من مباني الاجتماعات البشرية...وينادي بمعتقدية إلى جميع فروع المدنية" (الغزالي، 2002، 114/1).

ليست المعارف على أثرها الحاسم هي التي يمكن بها تحقيق بداية جديدة للأمة في مدة وجيزة، وليست الوسائل الإعلام على قدرتها في توعية الناس هي العامل الحاسم في تحقيق النهضة المنشودة. تحقيق بداية نهضة جديدة لا يستدعي اللحاق بالغرب تقنياً، فهذا أمر متعذر حتى في زمن الأفغاني، وإنما ينبغي العودة إلى الجذور، إلى منابع الأولى التي ظهر فيها الإسلام، وإلى القوة التي ولدها الدين الإسلامي في نفوس أتباعه ومعتنقيه ليستطيعوا ما كان متعزراً حتى في الخيال، وهو ما يعني في نظر الأفغاني التمسك بقواعد الدين وأصوله. هذا هو الطريق الوحيد المعبد في نظر الأفغاني، وهو الدواء الناجع في هذه الحالة، ومادام قد أثبتت فعاليته في الماضي، فلا بد أنه سيكون كذلك الآن. لا لأن العوامل الحضارية لم تتغير، فالبشرية قد قطعت أشواطاً بعيدة في مضمار الحضارة والرقي، ولكن لأن هذا الدستور كما يفهم من كلام الأفغاني دستور سماوي متعال على الزمان والمكان. ولا يخفي الأفغاني في هذا الصدد أن من بين الأسباب التي اترقت بنفوس المسلمين، حروب الفتح والجهاد وطلب السيادة على البلدان والأمصار، فالحروب المتتالية التي خاضها المسلمون ارتقت بهمهمم عالياً، وهذبت أخلاقهم، وجنبت أصحابها الانغماس في الرذائل على نحو لم يكن له مثيل في تاريخ الحضارة البشرية (الغزالي، 2002، 115/1).

الدولة العثمانية والغرب أو مشكلة الضعف العلمي:

يفاجئنا الأفغاني في هذا السياق بالقول: إن الصراع بين الدولة العثمانية والدول الأوروبية هو صراع بين الشرق والغرب، أي: صراع بين منطقتين جغرافيتين لا أكثر، وأن طرفي الصراع قد ارتديا لبوساً دينياً لمنح هذا الصراع طبيعة مقدسة. يشال الإنسان نفسه في هذا السياق: لم تشترك دول أخرى في هذا الصراع إن لم كان هذا الصراع جغرافياً، لكن الإجابة السابقة التي يقدمها الأفغاني تنفي أصلاً احتمالية طرح هذا السؤال: فالتدثر بالدين غطاء عمى على حقيقة هذا الصراع بين الأطراف المتحاربة. وإذن، فلا صراع للحضارات، ولا للأديان، وإنما صراع مناطق جغرافية وقارات. وجوهر هذا الصراع عند الأفغاني يعود إلى الحقد الذي ولده فتح القسطنطينية في نفوس ملوك أوربا المسيحيين (الغزالي، 2002، 184/6). ههنا، يعود الأفغاني ليقر بطريقة ما أنه صراع عقدي بين معتقدين مختلفين.

يصور الأفغاني الصراع بين الطرفين وكأنه رد فعل طبيعي من أوربا النصرانية على فقدان عاصمة الإمبراطورية الرومانية، وإحدى حواضر المسيحية في القرون الوسطى. هذا إن لم نقل إنها المدينة التي كانت عاصمة الإمبراطورية التي خاضها معها المسلمون حروباً ومعارك امتدت تسعة قرون تقريباً، حتى تمكنوا من فتحها في عام 1453م. وستشغل إسطنبول تفكير الأفغاني كثيراً كما سنلاحظ في الصفحات القادمة.

يتجاهل الأفغاني في هذا السياق أن الحرب بين أوربا المسيحية والشرق المسلم كانت تعود إلى حقب زمنية أقدم، ربما إلى الحروب الصليبية التي لعب فيها العنصر التركي دوراً حاسماً في ترجيح كفة المسلمين، والتي تزامنت مع تشكيل الإمارات السلجوقية التي انتهت بقيام الدولة العثمانية على أنقاضها. هذا الصراع المستمر أدى في نهاية المطاف إلى انتصار أوربا في غربا العالم الإسلامي، واستيلائها على الأندلس وتحويل مساجدها إلى كنائس، ولاسيما المسجد الجامع بقرطبة عاصمة المسلمين في الأندلس، وكانت نتيجته في الشرق هزيمة الدولة البيزنطية وتحويل أيا صوفيا إلى مسجد جامع.

غير أن نقطة الضعف التي يسجلها الأفغاني على علاقة الدولة العثمانية بالغرب أنها لم تحاول مجارته في فتوحاته العلمية، ولم تقرر إلى فتوحاتها المادية القوة العلمية على نحو ما فعلت اليابان (الغزالي، 2002، 185/6).

لا بد من توضيح أمر على غاية من الأهمية هنا، وهو أن الأفغاني ربما لم يكن مطلعاً بما فيه الكفاية على النهضة اليابانية، فمن المعروف تاريخياً أنها بدأت بعد مصر، وأنها أرسلت بعثة علمية إلى مصر لاكتشاف نقاط القوة والضعف في تجربة التحديث المصرية التي بدأها محمد علي باشا. إن هذا يعني أن النهضة اليابانية قصيرة العمر، وليست كما نفهمه من كلامه أنها نهضة قديمة، تجاري الغرب في قوته العلمية.

كعب أخيل الدولة العثمانية هو الضعف العلمي الهائل الذي رافقها منذ بدايتها، وظل ملازماً لها حتى أفولها بعد أقل من ثلاثة عقود بعد وفاة الأفغاني. فالدولة العثمانية تغلبت على الممالك الأوروبية المسيحية بعلم الحروب وتعبئة الجيش فقط، في مقابل جهل الأوروبيين الذين انكسروا أمام قوتها الحربية (الغزالي، 2002، 185/6). لكن القوة المادية لم تكن وحدها كافية لفرض سلطة الأتراك المسلمين على مجتمعات وبلدان تدين بالنصرانية، فقد جمع الأتراك القوة العسكرية إلى جانب الالتزام الديني، فكان على رأس السلطنة علماء أجلاء يصدر السلطان وأكابر دولته عن رأيهم ومشورتهم (الغزالي، 2002، 185/6).

قوة العثمانيين العسكرية، إذن، هي السبب المباشر لانتصاراتهم في أوربا، غير أن هذه القوة القادرة على كسب معركة هنا أو الانتصار هناك، لا تضمن استتباب الأمن، ورضوخ المحكومين لسلطان دولة مغايرة لهم في الدين، إن لم تشفع بالعدل.

ظلت المجتمعات المسيحية في أوربا تحت سلطة الدولة العثمانية لعدة أخرى، هي أن تلك المجتمعات ما انفكت تقارن بين حياتها في ظل الدولة العثمانية التي كانت تتمتع بالقوة والعلم، وبين عودتها إلى الخضوع لسلطان الدول الأوروبية الجاهلة المتخلفة، فكانت الكفة دائماً لصالح العثمانيين الذين ظلوا لقرون طويلة يتفوقون على الممالك الأوروبية قوة وعلماً (الغزالي، 2002، 185/6).

ولكن الحال انقلب فيما بعد، حين اكتشفت تلك المجتمعات الضعف العلمي لدى العثمانيين، والقوة العلمية لدى الدول الأوروبية الصاعدة، والتي تسرب شيء منها إلى تلك المجتمعات بفعل صلات الدين واللغة بالدول الأوروبية، فشحجها هذا التباين الحاد على طلب الاستقلال، وحكم نفسها بنفسها، لأن قوانين الاجتماع البشري تقرر أنه من الصعوبة بمكان أن ينفاد مجتمع متقدم علمياً لمجتمع أو دولة أخرى، يتجاوزها هو في هذا المضمار (الغزالي، 2002، 186/6).

وما سهل على تلك المجتمعات مهمتها أن الدولة العثمانية أقرت لها جامعاتها الكبرى من دين ولسان وتاريخ، أو ما نطلق عليه التراث الثقافي والفكري، وهذه القواسم المشتركة هي عامل محافظة على الشخصية المتميزة للجماعة التي ستتحين الفرص للاستقلال، يدفعها إلى ذلك بقاء تلك الخصائص المميزة لشخصيتها دون تغيير.

يفهم من كلام الأفغاني، ههنا، أنه يأخذ على الدولة العثمانية إجحامها عن محو الهوية الثقافية لتلك المجتمعات، حتى تندمج في نسيجها الاجتماعي، ولا تبقى عنصراً غريباً في جسد الدولة. وهذا ما سيذكره الأفغاني في موضع آخر، حين يشير إلى أن من أخطاء الدولة العثمانية عدم قيامها بتتريك تلك العناصر والمجتمعات وتحويلها إلى الإسلام (الغزالي، 2002، 185/6).

لعل من الضروري الإشارة إلى أن الأفغاني يفكر في إطار معطيات العصر الذي عاش فيه، والذي ارتقت فيه الدعوة القومية لتتجاوز كل الروابط الأخرى، حتى أصبحت رابطة اللغة من أهم مقومات الدولة-الأمة في أوروبا القرن التاسع عشر. لكن من الواضح أن الأفغاني يغيب عنه أمر ضروري هو أن الدول الإمبراطورية عادة ما تحتفظ بمسافة معينة بين الشعوب والقوميات والأديان المنضوية تحت سلطنتها، ولا يعينها مطلقاً أن تقوم بعملية تمحو بها الهويات الثقافية للأقليات المغايرة للعنصر الحاكم في الدولة، فهذا يقع خارج اهتماماتها بل كان من القضايا غير المفكر بها في العصور الوسطى. تشهد على ذلك كل الإمبراطوريات الكبرى: الرومانية والعربية-الإسلامية والدولة العثمانية وغيرها.

لكن الأفغاني يضع يده على العلة التي لا بد أن يلاحظها كل من له اطلاع على تاريخ الدولة العثمانية، والمتمثلة في قوتها العسكرية في أول نشأتها، وعدم اهتمامها بالعلم الذي لم تكف بحرمان نفسها منه، وإنما حرمت منه أيضاً كل الشعوب التي دخلت تحت سلطنتها، فلم تجر في ميدان الحضارة على غرار غيرها من الدول الأوروبية، ولكنها توقفت على نفسها، فأصابها الضمور والتخلف. ويضرب الأفغاني أمثلته على الضعف العلمي في الدولة العثمانية باستعراض تاريخ الأمم في البلقان، منتقياً إلى نتيجة فحواها أن أربعة قرون من "الاستعمار" العثماني لتلك الدول كانت محصلتها صفراً في العمران، وأن الدولة لم تترك فيها ذكراً خالدة تظل شاهدة على عظمة الدولة العثمانية ومجدها (الغزالي، 2002، 186/6). وينتهي الأفغاني إلى نتيجة مؤلمة، وهي أن الترك -وهم قبائل بدوية- لم يعرفوا من شؤون الدنيا إلا الحرب، وهم فيما سوى ذلك من أعمال العمران أقل روية وعملاً من سواهم (الغزالي، 2002، 193/6).

الدولة العثمانية ومشكلة البلقان

واجهت الدولة العثمانية صعوبات كبيرة وهائلة في فتح البلقان، ثم في ترسيخ سلطتها في تلك المنطقة المتنوعة عرقياً، فصربيا التي افتتحها مراد الثاني سنة 1389م، والتي بقيت تحت حكم العثمانيين أربعة قرون، لم تهدأ فيها الثورات والاضطرابات المتتالية طوال تلك القرون، حتى استقلت أخيراً عام 1878م بمقتضى معاهدة باريس، ولحقت بجارتها بلغاريا التي استقلت بمقتضى معاهدة برلين، والتي أقرت أيضاً استقلال الجبل الأسود، تلك الإمارة العنصرية بسبب طبيعتها الجغرافية الوعرة، ونزعة أهلها المتأصلة إلى الاستقلال وعدم الخضوع لأي حاكم أجنبي، ثم لحقت رومانيا بركب الدول المستقلة عام 1881م (الغزالي، 2002، 188/6-189).

هذا التنوع العرقي في شبه جزيرة البلقان لم تتعامل معه الدولة وفق خطة واضحة، وتجلّى خطؤها الأكبر في افتقارها للرأي والحزم والتدبير حتى تبقى تلك الإمارات والمقاطعات تحت سلطنتها (الغزالي، 2002، 189/6). وههنا، يصرح الأفغاني بأن الدولة العثمانية افتقدت لخطة طويلة المدى، تذيب فيها تلك القوميات في نسيجها الاجتماعي بتعميم اللغة التركية بين تلك الشعوب أولاً، حتى يكونوا أتركاكاً بالغة، فتضعف بذلك رابطتهم اللغوية وتقوى صلتهم بالعثمانيين الأتراك، وينشر الدعوة الدينية بينهم ثانياً، فيؤدي الاشتراك في اللغة والدين إلى رابطة أقوى وأمتن (الغزالي، 2002، 189/6).

يتجاهل الأفغاني في هذا السياق ما سبق أن ذكره قبل قليل من أن مقاطعات البلقان ظلت ترفض الوجود العثماني بالثورات المتتالية والتمرد والعصيان، فالبيئة الاجتماعية رافضة رفضاً مطلقاً للحضور العثماني، فكيف يمكن أن تتقبل فكرة التحول عن ثقافتها ولغتها؟ كان الأمر أكبر من قدرة الدولة العثمانية فيما لو أرادت ذلك، ناهيك أننا أشرنا آنفاً أن هذا لم يكن من القضايا التي تفكر بها الدول الإمبراطورية المتعددة لغوياً وعرقياً. وثمة أمر آخر يغيب عن بال الأفغاني وهو أن الدولة العثمانية كانت دولة ريعية، يقوم نظام الجباية فيها على إقطاع الولايات للمتنفذين الذين كانوا يتعهدون بإرسال الأموال إلى مركز الخلافة في إسطنبول، دون أن يعنوا بتشييد العمران في ولاياتهم. وقد استمر الأمر على هذا الحال حتى القرن التاسع عشر، حين أدركت النخبة أن استمرار هذا النظام الضريبي سيؤدي إلى خروج الولايات من تحت سلطة الدولة أمام المغريات التي بدأت تقدمها الدول الأوروبية للأقليات الدينية والعرقية، مع ملاحظة الهوة الحضارية الواسعة بين دول حديثة تتبنى نظاماً ديمقراطياً متعددة، ودولة نظام حكمها يرأسه شخص واحد، دون أن تكون له رقابة تحد من سلطته المطلقة.

خلاصة رأي الأفغاني في قضية البلقان أن الخطأ البين للدولة كان في توغّلها في أوروبا عامة، وفي شبه جزيرة البلقان بخاصة، وهو ما أدى إلى استنزاف موارد الدولة، وعجزها عن تثبيت حكمها في تلك المنطقة التي لم تهدأ فيها الثورات عبر أجيال كثيرة متعاقبة. وهذا ما يفسر عدم انزعاج الأفغاني من استقلال معظم دول البلقان، فهي في نظره مرض مزمن في جسد الدولة التي عانت منه كثيراً.

المشكلة اللغوية أو علاقة الدولة العثمانية بالعرب

في مقابل الصعوبات التي خلفتها الثورات المتلاحقة في المقاطعات العثمانية في أوروبا، وبخاصة في البلقان، يلاحظ الأفغاني أن الدولة لم تواجه أي ثورات في البلاد العربية، لاشتراك العرب والعثمانيين في الدين (الغزالي، 2002، 190/6). بيد أن الخطأ القاتل الذي ارتكبه الدولة العثمانية في البلاد العربية يتمثل في عدم استعمال اللغة العربية بدلاً من اللغة التركية.

كانت فكرة السلطان محمد الفاتح، ومن بعده السلطان سليم الأول، أن تستبدل الدولة بلسانها ولغتها اللغة العربية (الغزالي، 2002، 190/6). ولكن هذا الاقتراح ووجه بمعارضة قوية من قبل النخبة الفكرية، دينية وسياسية، بحجة أنه ليس من شروط الإسلام أن يترك المسلم لغته ويتحول إلى العربية.

لم يقف الأمر عند هذا الحد فقط، بل بدأت بعض العناصر المتفذة في الدولة التفكير بتتريك العرب مع هبوب نسيم رياح القومية القادمة من أوروبا، وهو ما لاحظته الأفغاني فوراً متزايداً من النخبة العربية المثقفة من الأتراك الذين بدأت تلك العناصر تنتظر إليهم بمنظار قومي.

كان لاستبعاد اللغة العربية عن كونها لغة الدولة الرسمية نتائج شديدة الخطورة والأثر. ففي مجال الإنتاج العلمي، تعمق الركود الذي أصاب هذا الإنتاج منذ قيام الدولة المملوكية التي تشبه الدولة العثمانية في ناحية مهمة، وهي أن القادة لم يكونوا على اطلاع كاف على اللغة العربية وأهميتها الحضارية. ومع نقل خيرة الصانع إلى مركز الخلافة، حرمت الأمصار والولايات من علمائها، وقد تراقق ذلك مع استبعاد اللغة العربية التي كان من الممكن أن يؤدي الإنتاج الفكري عبرها إلى تراكم المخزون الحضاري، وإلى نوع من الثورة العلمية.

وفي حقل الإنتاج الأدبي والفكري، اقتصرت أعمال الكتاب على ترديد ما قاله كبار الكتاب والمفكرين في العصور السابقة، وانخفضت هذه الصناعة إلى مرتبة متدنية جداً، ولاسيما مع انسداد الأفق أمام الكتاب للعمل في دواوين الدولة التي كانت مقصورة على من يعرف التركية. ففي الشعر- وهو الفن الذي تتجلى فيه براعة العربية- يعد العصر العثماني أقل عصور الأدب العربي من ناحية الكم، وأما من حيث السوية، فإن الذاكرة العربية لا تحتفظ باسم أي شاعر من تلك الحقبة التي امتدت نحو أربعة قرون.

ويضيف الأفغاني في هذا الصدد أن اللغة التركية لو تجردت من الكلمات العربية والفارسية لكانت أفقر لغة على وجه الأرض، ولعجزت عن القيام بحاجيات أمة بدوية، ولولا أنه خليط من ثلاثة ألسنة لما رأينا للأتراك شعراً يقرأ، ولا منشوراً يفهم، ولا بياناً يترجم عن جنان (الغزالي، 2002، 193/6).

يبني الأفغاني نظريته هذه على حقيقة تاريخية، هي أن كل الأقوام المسلمة تحاول أن تستعرب، وأن يكون اللسان العربي لغة التخاطب فيما بين أفرادها، تقديراً منها لهذه اللغة الشريفة التي كرمها الله بأن جعلها لغة القرآن الكريم. الحقيقة التاريخية الأخرى التي يستند إليها الأفغاني، في تعليل ضعف الدولة بإعراضها عن اتخاذ العربية لغة رسمية لها، هي أن كل الدول التي أنشأتها الأقوام غير العربية، والتي حكمت العرب، جعلت العربية لغة رسمية لها، كي تزيل الفجوة اللغوية بينها وبين العرب، لأنه من غير المعقول تحويل العرب عن لغتهم، لغة الدين الجامع لهذه الأمة، ولكي تسهم هذه السياسة اللغوية في تعريب الأقوام التي تشكلت عماد تلك الدول، وفي إزالة الحاجز النفسي بينهم وبين العرب. ينطبق هذا على كل الدول التي حكمت العرب: البويهية، والسلجوقية، والأيوبيّة، والزنكية، إلى غيرها من الأسر والأعراق التي نشأت بين العرب وحكمتهم كالمماليك على سبيل المثال.

نخلص من هذا كله إلى أن الإعراض عن اتخاذ العربية لغة رسمية للدولة العثمانية، في نظر الأفغاني، كانت نتاجه المباشرة الضعف العلمي الذي رافق الدولة العثمانية طوال وجودها، والذي كان سبباً في هزيمتها في الحرب العالمية الأولى، وتفكك أجزائها وانهارها.

الدولة العثمانية والعاصمة

من المآخذ التي يسجلها الأفغاني على الدولة العثمانية أنها اتخذت "إسطنبول" عاصمة لها. وتعليل ذلك أن إسطنبول مدينة جرى فتحها وأخذها عنوة من دولة أخرى، وأن المدن المستعمرة أو المحتلة لا بد أن يعاود أصحابها محاولة استرجاعها (الغزالي، 2002، 191/6). وهذه المحاولات- حتى إن لم تثمر في تحصيل مسعاها- تستدعي حروباً متتالية تجعل مركز الدولة ذاته مهدداً من قبل قوة أجنبية غازية. وتعرض المركز للخطر يعني أن الدولة قابلة للانحيار الكلي أو الجزئي عبر فقدان مركز القرار أو عبر حصول اضطرابات فيه.

ليست إسطنبول هي المكان الملائم لتصبح عاصمة الدولة. فإضافة إلى ما تقدم، نجد بعدها عن الكتلة البشرية التي يحتمي بها السلطان، ووقوعها قرب أقوام شديدة المراس، كالقوميات المتناثرة في البلقان.

مكان العاصمة المثالي ينبغي أن تحيط به مساحة جغرافية واسعة، تقطنها كتلة سكانية كبيرة موالية للحاكم وتجتمع معه بأمر مهم وهو التماثل الديني، بحيث تشكل حزاماً دفاعياً أمام أي محاولة عسكرية للوصول إلى مركز الدولة. ويضرب الأفغاني أمثلة كثيرة على ذلك: فالخلفاء الراشدون اتخذوا المدينة المنورة في قلب جزيرة العرب عاصمة لهم، والأمويون جعلوا دمشق عاصمة لدولتهم التي ترامت شرقاً وغرباً، ولكنهم لم يستبدلوا بها أي مدينة أخرى، وكذلك فعل العباسيون بنوا بغداد، وكان بإمكانهم اتخاذ أي مدينة أخرى عاصمة لهم (الغزالي، 2002، 10/6). والأفغاني ينظر بطهرانية إلى تبدل تلك العواصم، متجنباً الحديث عن أسباب هذا التبدل التي كانت

أيضاً بدوافع سياسية، ولم تكن فقط بسبب الرغبة في البقاء قريباً من الكتلة البشرية للعرب، فالعباسيون تحولوا بالعاصمة إلى العراق قريباً من الكتلة البشرية التي تناصرهم، وبعيداً عن الشام ذات الهوى الأموي، وقبلهم تحول الخليفة علي بن أبي طالب بمركز الدولة إلى الكوفة التي كانت تواليه بعيداً عن المدينة التي لم يكن الصحابة فيها جميعهم راضين عن سياساته.

وفي الدول الأوربية المعاصرة، لم تتخذ أي دولة أوربية عاصمة ملكها إلا في عمقها الجغرافي والبشري، فباريس في قب بلاد الغال، ولم تحول بريطانيا عاصمة ملكها الذي لا تغيب عنه الشمس إلى أي بقعة أخرى (الغزالي، 2002، 191/6). هذا مع أن الإمبراطورية البريطانية كان من الأفضل لها أن تتخذ عاصمتها في إحدى مدن الساحل البريطاني ليتيسر لها الإشراف على مستعمراتها خلف البحار، ولكنها لم تقدم على هذه الخطوة، مع أنها إمبراطورية بحرية في المقام الأول، في حين أن الدولة العثمانية فعلت خلاف ذلك مع أنها دولة برية تقع أغلب ولاياتها في مساحات بعيدة نسبياً عن البحار.

ثمة مرجعية معرفية تتحكم بتفكير الأفغاني، وهي التاريخ العربي الإسلامي، فعلى امتداد هذا التاريخ لم يقم العرب ولا المسلمون عاصمة لهم في مدينة بحرية. هل يرجع هذا فيما يخص العرب تحديداً إلى أنهم أمة برية تخشى ركوب البحر؟ هناك ما يؤكد هذا في حوادث التاريخ، كما في حادثة عمر بن الخطاب حين رفض طلب معاوية، وحين اشترب عثمان بن عفان عليه فيما بعد أن لا يحمل في البحر إلا من خرج متطوعاً بإرادته دون إكراه. وكذلك كانت اتجاهات الفتوحات نحو الأمكنة البرية المفتوحة التي وصل العرب فيها إلى حدود الصين، في حين أنهم لم يفكروا بتجاوز مضيق باب المندب نحو أفريقيا.

من الناحية العسكرية فإن العواصم تقام في أمكنة برية بعيدة عن السواحل، لكي لا تكون عرضة لهجوم بحري، من السهولة بمكان وصوله إلى أسوارها عن طريق البحر، ولعلنا نذكر في هذا السياق أن العرب الذين أخفقوا في الوصول إلى القسطنطينية "إسطنبول" برأ، حاولوا في عهد معاوية بن أبي سفيان أن يفتحوها عبر البحر، ومع أنهم أخفقوا في حملتهم لكنهم سببوا اضطراباً في أرجاء الدولة آنذاك، وكشفوا عن إمكانية تهديد المركز دون الاضطرار إلى قطع مساحات شاسعة من الأراضي، وتأمين طرق الإمداد في أرض معادية، كل هذا مع ما تتمتع به القسطنطينية من موقع دفاعي يصعب اختراقه.

لتصحيح هذا الخطأ، ولتعريب الدولة معاً، يقترح الأفغاني نقل عاصمة الدولة العثمانية إلى بغداد (الغزالي، 2002، 192/6). أما سبب اختيار بغداد دون غيرها من المدن كمكة والمدينة ودمشق، فيعود إلى ما تمتلكه بغداد من ميزات لا تتوفر في المدن الأخرى. فمكة المكرمة والمدينة المنورة مركزان دينيان، ولكنهما تقعان في وسط منطقة جافة قليلة الزرع والنباتات والأشجار، الأمر الذي يجعلها دائماً بحادة إلى الاستيراد والاعتماد على المنتجات المستوردة من الأقطار الأخرى. وقد ولد النقص الحاد في المياه، وقلة الإنتاج الزراعي، افتقاراً إلى الحاجات الأساسية، وندرة في المواد الأولية اللازمة لقيام الصناعات الضرورية لحياة الناس. وهو ما يجعل الأفغاني يحجم عن اختيار هاتين المدينتين، مع مالهما من مكانة سامية في نفوس المسلمين.

بغداد على النقيض منهما تقع في وسط سهول زراعية تحيط بها الدجلة والفرات والخابور وشط العرب، وتلك السهول الخصبة التي على ضفاف تلك الأنهار، والتي تزيد مساحتها عشرة أضعاف مساحة الأراضي الزراعية في مصر (الغزالي، 2002، 192/6). هذه الأماكن الزراعية الكامنة هي ما حدث بمحمد علي باشا بعد أن قام بإصلاحات كبيرة في مصر أن يلتبس من الباب العالي أن يعيضه عنها بالبصرة لما يعرفه عنها من خيراتها الوفيرة (الغزالي، 2002، 192/6).

كانت مصر في تلك المرحلة قد وقعت تحت الاحتلال الإنجليزي، فكان ترشيح القاهرة لتكون عاصمة للدولة مستحيلاً، على الرغم من أنها التجمع البشري الأكبر في الأقطار العربية. وإذا كنا قد تلمسنا الفوارق بين بغداد من جهة ومكة والمدينة من جهة ثانية عبر ما ذكره الأفغاني من ميزات لبغداد تغيب كلياً عن المدينتين الأخرين، فإن دمشق لم تكن لتصلح عاصمة بسبب موقعها الجغرافي القريب من جبال لبنان ذات الحضور المسيحي، وبسبب هشاشة البنية الاجتماعية التي كشفتها أحداث عام 1860م، وما تبعها من ظهور ما يسمى "المسألة الشرقية".

إصلاح النظام السياسي

تعيد علاقة الأفغاني برجال الحكم إلى الأذهان العلاقة الشائكة والمتوترة بين المثقف والسياسي، فالمثقف يحاول أن ينقل أفكاره من الحيز النظري المجرد إلى التطبيق العملي، فلا يجد أمامه إلا السياسي المتنفذ الذي يمتلك الأدوات التي تكفل للمثقف تحقيق رؤيته، ويتطلع السياسي بدوره إلى تحقيق حلول للمشكلات الراهنة أمامه، فيستعين بالمثقف لإدراكه أن زاوية الرؤية لديه تنفتح على اتجاهات أكثر رحابة واتساعاً مما يمتلكه السياسيون أمثاله. غير أن العلاقة تبقى متوترة دائماً لأسباب يطول مقام شرحها.

اتصل الأفغاني بعدد كبير من السياسيين في زمنه، ولكن اتصاليه الأهم كان مع السلطان عبد الحميد الثاني، ولن نتوقف عند رأي أي منهما بالآخر، فما يعيننا هنا أن السلطان عبد الحميد لم يكن متحمساً لأفكار الأفغاني السياسية، وكان يرى في بعضها شططاً بعيداً، أو يفوق قدرته، ولاسيما في قضيتي تعريب الدولة ونقل العاصمة، وهو ما يلتبس له الأفغاني العذر. فهذا العمل الكبير جداً لم يتمكن كبار السلاطين من القيام به في زمن قوة الدولة، بعد أن وقفت النخبة الحاكمة في وجه تلك المحاولات، ومثل هذا العمل الخطير لا يمكن القيام به في لحظة تاريخية صعبة تتهدد فيها الأخطار أرجاء الدولة، ومع سلطان متردد كالسلطان عبد الحميد كما يسجل رأيه به (الغزالي، 2002، 194/6).

في ظل رفض السلطان عبد الحميد الثاني لخطة نقل العاصمة وتعريب الدولة التي أراد من خلالها الأفغاني بث حياة جديدة في جسد الدولة المترهل، وإعطائها دفعة قوية، عبر الانتقال بها إلى قلب حاضرها العربي-الإسلامي- في ظل هذا الرفض، يقترح الأفغاني على السلطان عبد الحميد الثاني القيام بإصلاح جذري للنظام السياسي العثماني الذي أثبت عدم كفاءته، وأنه يعود إلى طريقة في الحكم متوارثة عن القرون الوسطى، لم تعد قابلة للحياة في ظل الأنظمة السياسية المعاصرة. النظام السياسي الذي يقترحه الأفغاني يقوم على فيدرالية موسعة، بدلاً من النظام المركزي المعمول به في الدولة آنذاك.

كانت مصر، وبخاصة تجربة محمد علي باشا فيها، حاضرة دائماً في تفكير الأفغاني ورؤيته لشكل التحديث الذي ينبغي اتباعه في أرجاء العالم الإسلامي، وكانت شخصية محمد علي من الشخصيات التي يسجل إعجابها بها في أكثر من موضوع في مذكراته. ومع أن الأفغاني، كما أشرنا آنفاً، يسجل الكثير من الملاحظات على التجربة المصرية، لكنها في رأيه تبقى نموذجاً جديراً بالاعتبار والتطوير، واستخلاص العبر والنماذج بغية تطويرها. لا مستقبل للدولة العثمانية الحالية إلا بتحديث سياسي على شاكله النظام السياسي في مصر.

لا يستطيع الكاتب إلا أن يسجل هنا إعجاباً ببعده نظر الأفغاني، وتجاوزه لكثير من المواضيع السياسية وطرق التفكير التي اعتمدها فيما بعد الدول القومية في المشرق، وما تزال تكبل التفكير السياسي العربي-الإسلامي المعاصر، وتقف أمام الكيفية التي يمكن بها أن يتغلب على تعدد الأعراق والمذاهب داخل الدولة الواحدة.

لا يمكن مواجهة الهجمة الاستعمارية التي تستهدف الشرق، ومن ضمنه العالم الإسلامي الذي تشكل الدولة العثمانية عنوانه السياسي الأبرز، بنظام سياسي مركزي ماتزال آلية اتخاذ القرار فيه نابعة من العصور الوسطى. لهذا يقترح الأفغاني تحويل كل الولايات في الدولة العثمانية إلى خديويات على غرار مصر، بعد أن تعدل حدودها الجغرافية الحالية بحيث يكون لكل ولاية منفذ بحري، تستطيع منه الاتصال بالعالم الخارجي، وتبادل السلع، دون الحاجة للمرور بأرض ولاية أو خديوية أخرى، وأن يتولى حكم الخديويات من يراه السلطان جديراً بتحمل الولاية من الأمراء العثمانيين، ومن كبار رجال الدولة، مستثنياً الحجاز واليمن، مقترحاً أن يتولى حكم الأولى شخص من الأشراف، وأن تعهد الثانية للإمام الزيدي (الغزالي، 2002، 195/6).

الخاتمة:

كشفت الأحداث اللاحقة أن الإصلاحات التي كان يحاول الأفغاني القيام بها كانت ستشكل حاجزاً يحول دون انهيار الإمبراطورية العثمانية. فالعلاقة المتوترة مع البلقان استنزفت موارد الدولة العثمانية، وسياسة التتريك التي انتهجتها بشدة جماعة الاتحاد والترقي دفعت العرب للارتقاء في أحضان الإنجليز الذين وعدوهم بدولة عربية في الولايات التي تخرج من تحت سيطرة الدولة العثمانية، والانقسامات العرقية التي حذر الأفغاني منها، وحاول اقتراح نظام فيدرالي يتسع لها، سرعان ما تكشفت عن رغبات محمومة في المطالبة بدويلات قومية على أنقاض الدولة الواحدة الجامعة. وفي مسألة نقل العاصمة من إسطنبول إلى مكان آخر، ستقوم الدولة التركية الوليدة، ووريثة الدولة العثمانية بنقل مركزها إلى قلب الأناضول، بعيداً عن مدينة استطاعت قوات الحلفاء البحرية احتلالها، ولكي تكون هذه العاصمة في وسط النقل السكاني للعرق التركي.

المصادر:

الأثار الكاملة (1-7)، جمال الدين الأفغاني، تحقيق: سيد هادي خسرو شاهي، مكتبة الشروق، القاهرة، 2002م.